

Зіновія Карпенко

АКСІОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Монографія

Івано-Франківськ
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
2018

УДК 159.923

ББК 88.37

К20

Рекомендовано до друку вченою радою філософського факультету
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол № 11 від 19 червня 2018 року)

Рецензенти:

Фурман А. В. – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету;

Симоненко С. М. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій Південноукраїнського Національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського;

Вірна Ж. П. – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Карпенко З.

К20 Аксіологічна психологія особистості : монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ, 2018. 720 с.
ISBN 978-966-640-452-0

Монографію присвячено теоретико-методологічному обґрунтуванню аксіологічної психології особистості як новітньої царини персонологічних студій, суголосних сучасним науковим пошукам постнекласичних парадигмальних варіантів цілісного дослідження феномену особистості.

Досліджуються філософсько-психологічні джерела аксіологічної психології особистості, обґрунтовується авторська концепція її предмета і методу, згідно із висунутим принципом інтегральної суб'єктності здійснюється аксіопсихологічна реінтерпретація культурно-відповідних, психодинамічних, феноменологічних та психотерапевтичних аспектів аксіологічного персоногенезу. Наводяться докази аксіологічного повороту в психології особистості та підбиваються підсумки теоретико-методологічного конструювання.

Для дослідників у галузі теоретико-методологічних проблем психології загалом і психологічної персонології зокрема.

УДК 159.923

ББК 88.37

ISBN 978-966-640-452-0

© Карпенко З. С., 2018

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018

ЗМІСТ

Передмова.....	7
Передмова до першого видання.....	11
Вступ.....	13
<i>Частина 1. Аксіологічна психологія особистості: джерела і передумови конституювання, предмет і метод дослідження</i>	
Розділ 1. Гносеологічні джерела аксіологічної персонології.....	18
1.1 Постановка проблеми в епістемологічному ракурсі.....	18
1.2 Телеологічний підхід у західній персонології.....	24
1.3 Аксіологічна проблематика у вітчизняній психології особистості.....	34
1.4 Філософські предтечі аксіопсихології особистості.....	42
Висновки.....	57
Розділ 2. Постаня аксіологічної психології особистості: передумови методологічного синтезу.....	62
2.1 Культурно-історичне пояснення аксіопсихіки й аксіогенезу особистості.....	62
2.2 Психодинамічне тлумачення аксіопсихічних феноменів.....	69
2.3 Аксіопсихіка як досвід персонального переживання і рефлексії.....	77
2.4 Культурно-феноменологічне конструювання аксіогенезу особистості.....	88
Висновки.....	100
Розділ 3. Предмет і метод аксіологічної психології особистості.....	104
3.1 Онтологічні виміри ціннісної свідомості особистості.....	104
3.2 Діалогічні механізми персонального аксіогенезу.....	116
3.3 Особистість як інтегральна суб'єктність.....	123
3.4 Аксіопсихологічна герменевтика: метод і технологія.....	137
3.5 Аксіопсихологічна реконструкція психотерапевтичного дискурсу.....	159
Висновки.....	180

Частина 2. Герменевтична реконструкція аксіогенезу особистості

Розділ 4. Культурно-відповідні аспекти аксіологічного персоніогенезу.....	190
4.1 Аксіопсихологічні етапи розвитку суб'єктності особистості.....	190
4.2 Аксіогенетична логіка невербальної експресії особистості.....	193
4.3 Стадії морального розвитку особистості.....	197
4.4 Типологія персональних моральних позицій та життєвих стилів.....	200
4.5 Рівні міжособистісного спілкування та їх ціннісна характеристика.....	204
4.6 Аксіологічна версія психоаналітичної типології характеру.....	209
4.7 Аксіопсихологічна реконструкція стратегій розв'язання міжособистісних конфліктів.....	218
4.8 Соціалізація особистості в координатах «Великої П'ятірки»: аксіопсихологічне тлумачення.....	223
4.9 Соціально-психологічні засоби розвитку ціннісно-сислової сфери особистості.....	229
4.10 Ціннісні підстави неврозу.....	237
Висновки.....	251
Розділ 5. Аксіопсихологічні траєкторії саморозвитку особистості.....	256
5.1 Ціннісно-цільові рівні самоактуалізації особистості.....	256
5.2 Аксіогенез як розгортання духовних здатностей людини.....	260
5.3 Поведінкова маніфестація творчих тенденцій саморозвитку особистості.....	266
5.4 Суб'єктно-ціннісна основа розвитку функціональних типів особистості.....	270
5.5 Сислові переживання як індикатор особистісних змін.....	275
5.6 Психологічний захист в контексті персонального аксіогенезу.....	279
5.7 Аксіопсихологічний простір стилів подолання у суб'єкта професійної діяльності.....	290
5.8 Аксіопсихологічні ресурси професійно-особистісної самореалізації.....	295
5.9 Темпоральний і гендерний виміри сислопокладання особистості.....	304
Висновки.....	313
Розділ 6. Аксіогенез у феноменологічній рефлексії особистості.....	318
6.1 Ампліфікація Я в структурі інтегральної суб'єктності.....	318
6.2 Аксіопсихологічні іпостасі Я-концепції.....	321
6.3 Ціннісний зміст трансперсональних феноменів.....	323
6.3.1. Суб'єктний спектр особистості К. Вілбера.....	323
6.3.2. Типологія самостей Д. Радьяра.....	326

6.3.3 Буттєвісні переживання і ціннісний баланс особистості.....	328
6.4 Екзистенційні модуси смисложиттєвих орієнтацій особистості....	330
6.5 Аксіопсихологічний зміст персональних переживань.....	334
6.6 Хронотопні режими функціонування ціннісно-сміслової свідомості.....	342
6.7 Аксіопсихологічний канон персонального вчинку.....	345
6.8 Особистість як суб'єкт молитвотворення.....	353
6.9 Аксіопсихологічні аспекти тлумачення художніх творів.....	360
6.9.1 Вітакультурний потенціал українських паремій з погляду аксіопсихології.....	360
6.9.2 Перинатальні сюжети в українському поетичному авангарді.....	364
Висновки.....	373

Розділ 7. Аксіопсихологічна інтерпретація психотерапевтичних практик.....	378
7.1 Герменевтичне середовище експресивної психотерапії.....	378
7.2 Герменевтика транзактного аналізу особистості.....	391
7.3 Практика аксіопсихологічної реконструкції гештальт-терапії....	403
7.4 Аксіопсихологічний спектр терапевтичної метафори.....	412
7.5 Телеологічна модель тлумачення сновидінь.....	422
7.6 Аксіопсихологічний формат позитивної психотерапії.....	426
7.7 Аксіопсихологічні чинники терапії поезією: досвід експлікації.....	432
7.7.1 Терапія поезією з позицій НЛП: варіант аксіопсихологічного самодослідження.....	432
7.7.2 Бібліотерапія як засіб превентивного ціннісного копіngu.....	439
7.8 Аксіопсихологічні та педагогічні аспекти тлумачення художніх творів.....	454
Висновки.....	468

***Частина 3. Аксіологічний поворот у психології особистості:
підсумки теоретико-методологічного конструювання***

Розділ 8. Стратегії, засоби та результати методологічної роботи в аксіопсихології особистості	472
8.1 Застосування принципу детермінізму в (аксіо)психологічній персонології.....	472
8.1.1 Історичні модифікації принципу детермінізму.....	473
8.1.2 Ідея циклічності в детермінації аксіогенезу особистості.....	487

8.1.3 Біологічне спричинення соціальної поведінки як екзистенційно-ціннісний виклик особистості.....	495
8.2 Метод моделювання в царині аксіопсихології особистості.....	502
8.2.1 Поняття про модель в контексті метафоричного пізнання дійсності.....	502
8.2.2 Дигітальні моделі як засоби професійного методологування в аксіопсихології особистості.....	513
8.2.3 Геометричне моделювання в аксіопсихології особистості.....	519
Висновки.....	524
Розділ 9. Аксіопсихологія особистості: холістичний проект життєздійснення.....	527
9.1 Методологічні критерії унормування психології особистості....	527
9.2 Аксіопсихологія про онтологічне обґрунтування персонального життя.....	548
9.3 Холістична концепція аксіологічної психології особистості.....	558
9.4 Хронотопні модуси методологічної триангуляції в аксіопсихології особистості.....	570
Висновки.....	579
Розділ 10. Сучасні аксіопсихологічні студії: проблеми та їх розв'язання.....	581
10.1 Аксіологічна психопедагогіка сьогодні.....	581
10.2 Аксіологічна психопрофілактика деструктивної соціально-політичної міфотворчості.....	607
10.2.1 Аксіопсихологічне спростування тоталітарних ідеологем в епоху глобалізації.....	607
10.2.2 Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем як метод протидії маніпулятивним медіатехнологіям.....	620
10.2.3 Феномен Небесної Сотні в контексті міфу про народження національного героя.....	631
10.3 Експеріментальна модель профілактики емоційної депривації в процесі становлення особистості.....	642
Висновки.....	652
Загальні висновки.....	655
Післямова	660
Постскриптум.....	664
Список використаних джерел.....	665

*Моїм рідним і всім,
хто не відступився*

ПЕРЕДМОВА

до 2-го видання (перероб., доповн.)

Ця книга адресується як друзям-аксіопсихологам, так і колегам, котрі стоять на принципових об'єктивістських позиціях, множинність яких лише спростовує декларовану ними безоцінність й узасаднює закорінену в самій природі людської психіки суб'єктивність-суб'єктність, інтенційність-телеологічність, себто аксіологічність.

Напередодні десятиріччя з часу публікації однойменної монографії зізнаюся, що моя переконаність у правильності обраного напряму персонологічних студій, вірність заявленим методологічним принципам і теоретичним уявленням не тільки витримали кпини нечисленних скептиків (небайдужість і щирість яких заслуговує на повагу), ігнорування інтелектуальних ледарів (даруйте на слові), різномасних адептів традиційного пострадянського чи освяченого зарубіжними авторитетами наукового дискурсу, а й суттєво зміцнили, наростивши аргументаційну базу.

І справді! Ретроспективний огляд знаменних історичних подій, провідних тенденцій розвитку психологічної науки на початку ХХІ століття свідчить про актуалізацію проблеми ціннісного самовизначення людини в епоху глобалізації та панування цифрових технологій. Зростає втома і розчарування від ідеологічного лібералізму й ідеї рівноцінності суспільних наративів. На тлі цих процесів перевидання структурно видозміненої та доповненої монографії «Аксіологічна психологія особистості» видається актуальним і слушним.

Пропонована книга, по суті, репрезентує кумулятивний підсумок 30-літніх студій авторки з проблеми становлення ціннісної сфери особистості, починаючи з 1989 року – року захисту кандидат-

ської дисертації «Психологічні особливості самовизначення молодших школярів», з продовженням і концептуалізацією наміченої лінії до 1999 року – року захисту докторської дисертації на тему «Психологічні основи аксіогенезу особистості». За цією подією розпочався тривалий період захоплюючої і наполегливої наукової праці, плекання наукової школи аж до сьогоднішніх днів, означених низкою публікацій, серед яких «Аксіологічна психологія особистості» (2009) займає центральне місце.

З того часу істотно змінився політичний і соціокультурний ландшафт України, що стимулювало наростання хвилі інтересу вітчизняних психологів до ціннісної проблематики. У науковому дискурсі міцно закріпилися поняття «аксіопсихіка», «аксіогенез», «аксіопсихологія», «аксіокорекція» та ін., введені авторкою цієї праці.

У повторному виданні монографії я прагнула до того, щоб приростання книги новим матеріалом не розмило її логічну основу. В результаті було запропоновано змістовий розподіл розділів на три частини, а саме: «Аксіологічна психологія особистості: джерела і передумови конституювання, предмет і метод дослідження», «Герменевтична реконструкція аксіогенезу особистості», «Аксіологічний поворот у психології особистості: підсумки теоретико-методологічного конструювання». Якщо у виданні 2009 року проблеми методології психології особистості були представлені останнім, восьмим розділом, що складався з 4-х підрозділів, то теперішнє бачення теоретико-методологічних проблем розвитку психології особистості укрупнилося і набуло більш системного втілення. Про це свідчить третя частина монографії, до складу якої увійшло цілих 3 розділи і низка підрозділів та пунктів.

Важливого значення для вирішення актуальних методологічних проблем я надавала підсиленню аргументації авторської позиції щодо потрактування принципів детермінізму і холізму із залученням уявлень синергетики, фрактальної геометрії та інших міждисциплінарних понять і концептів та в їх руслі – представлення хронотопу особистісного життєздійснення. Тому порівняно із виданням 2009 року монографію суттєво доповнено підрозділами

методологічного характеру, наприклад: «Ідея циклічності в детермінації аксіогенезу особистості», «Аксіопсихологія про онтологічне обґрунтування персонального життя», «Хронотопні модуси методологічної тріангуляції в аксіопсихології особистості» та ін. Водночас продемонстровано розлогі можливості прикладного застосування запропонованого підходу до вивчення актуальних проблем вікової, педагогічної, етнічної, соціальної, політичної, гендерної та медіапсихології, а також здійснено реінтерпретацію (герменевтичну реконструкцію) аксіологічного змісту психотерапевтичних технік з арсеналу транзактного аналізу, позитивної психотерапії, гештальт- і схема-терапії та деяких інших. Коротко презентовано результати дисертаційних досліджень, виконаних у руслі аксіопсихологічної теорії особистості з моєю участю як наукового керівника (О. Г. Паркулаб, О. М. Кормило, Н. В. Назарук, В. І. Сметаняк, А. А. Сімак, Д. В. Черенщикова, В. П. Голован, І. А. Гуляс та ін.).

Незважаючи на презентований проблемно-тематичний обсяг, свою книгу не вважаю завершеною і, певна річ, довершеною. Критично оцінюючи доробок, бачу можливості поліпшення наступного видання, якщо планам буде суджено збутися.

На разі хочу висловити вдячність обом групам рецензентів монографії: С. Д. Максименку, В. О. Татенку, Ю. М. Швалбу – видання 2009 р. і А. В. Фурману, С. М. Симоненку, Ж. П. Вірній – друге видання. Без їхнього компетентного спрямування цю монографію не було б оприлюднено.

Безмежно вдячна ректору Острозької Академії І. Д. Пасічнику, чия схвальна рецензія на перше видання монографії на шпальтах журналу «Психологія і суспільство» надихнула мене до продовження роботи в обраному напрямі, а особистий приклад шановного рецензента слугував мотивом самовідданого праці задля розвої психологічної науки і освіти в Україні.

Особлива подяка моїм щирим послідовникам і творцям власного наукового шляху в аксіопсихології – професорам Г. К. Радчук і О. І. Климишин, чия мудрість і душевність у скрутні часи були для мене джерелом сили і натхнення.

На окрему вдячність заслуговує Владислав Бондарев, Інтернет-компетентностями якого редагований мною журнал «Психологія особистості» набув представництва в міжнародних наукометричних базах, що неабияк розширює горизонт просування аксіопсихології особистості.

Вдячна: колегам з Прикарпатського університету, з якими мене поєднує спільна 35-річна історія проблем, уроків і досягнень: адміністрації закладу, в тому числі і нинішньому очільнику університету проф. І. Є. Цепенді – невтомному поборнику запровадження новітніх освітньо-наукових технологій.

Отож, запрошую до читання, обміну думками і творчої співпраці!

Зіновія Карпенко
13 червня 2018 року
м. Івано-Франківськ

ПЕРЕДМОВА

до видання 2009 року

Минуло десять років з часу виходу з друку (а не у світ) прилизливо малого (з огляду на авторський намір та, як і досі видається, творчо-реконструктивний, щоб не сказати – революційний – «замах») накладу монографії «Аксіопсихологія особистості» (Київ, 1998). У пам'яті й подосі свіжі хвилюючі спогади дарування дорожчої (в усіх сенсах цього слова) книжки, перш за все людям, чие наукове Ім'я і дослідницький Шлях були взірцем високого служіння Психології. Кілька десятків цієї книжки, кожен підрозділ якої писався так, наче то був процес металургійної плавки, – наснажений аналітично і загартований у горнилі методологічного синтезу, – розійшовся несподівано швидко. Як і слід було очікувати в нашій дезінтегрованій українській, а не тільки інституційній психологічній реальності, відгуки були скупі, але на той прикрий момент – досить небайдужі, гарячі, контроверсивні...

Згодом майже з перших чисел започаткування теоретико-методологічного соціогуманітарного часопису «Психологія і суспільство» його незмінний редактор і чуйний адепт всякого науково-психологічного креативу – професор Анатолій Васильович Фурман увів рубрику «Аксіопсихологія», під «знаменами» якої було опубліковано чимало цікавих теоретичних розвідок і оприлюднено результатів експериментальних досліджень. Відтак аксіопсихологія особистості настійливо нагадувала про себе як здебільшого безіменний (деперсоналізований) симулякр, що казна-коли позбувся свого суб'єктного референта, себто Автора Ідеї та Тексту, які, видно, були настільки на Часі й настільки органічні йому, що дозволили собі жити власним життям.

Проте загравання з Часом може не минутися без утрати сутнісного змісту ідеї, концепції, підходу. В замуленні першовитоку треба шукати і власної провини. Тож, усвідомлюючи відповідальність за

розповсюдження автентичного змісту висунутих у цій книзі ідей і аргументів, чищу джерело, не покладаючись, поки стане сил і наснаги, на послідовників, які неминуче підуть далі і, не виключено, вбік чи назад.

Авторка добре розуміє, що й сама пройшла подібний шлях, чим завдячує прикладу і підтримці своїх іменитих колег – провідників у царині психологічної науки: Г. О. Баллу, І. Д. Беху, М. Й. Боришевському, О. В. Киричуку, О. П. Коліснику, С. Д. Максименку, В. О. Татенку, Т. М. Титаренку, М. В. Савчину, М. М. Слюсаревському, А. В. Фурману, Ю. М. Швалбу, Н. В. Чепелевій, Т. С. Яценко та ін., спілкування з якими завжди було і залишається «компасом» професійного становлення і духовного поступу.

Джерелом емоційної підтримки і моральної сили у відстоюванні своїх наукових поглядів і життєвої позиції, а також взірцем професійної компетентності були для мене колеги по багаторічній праці в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника: С. Д. Литвин-Кіндратюк, В. М. Шатохін, Л. І. Макарова, О. М. Лазарович, аспіранти, докторанти, допитливі студенти – всіх не перелічити. Неоціненну допомогу в технічному доопрацюванні тексту надав Ю. Є. Тимків.

Окрему подяку висловлюю ректору Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, члену-кореспонденту НАН України Б. К. Остафійчуку, наукова чесність і патріотична позиція якого дозволила реалізувати не одну професійну і громадську ініціативу.

Особлива вдячність моїй родині: батькам – Марії Іванівні та Степану Миколайовичу Ожгевичам, сестрам – Ірині Коновальчук та Оксані Баєвій, синові Євгену, а також бабусі Анастасії Олексіївні Хованець, чия зоря із вічності веде мене життям.

І все ж, полишаючи ностальгійні сентименти, запрошую Читача до сумісного конструювання тексту аксіологічної психології особистості, аби продовжити їй життя у більшому числі послідовників або – такі теж потрібні – спростовувачів.

ВСТУП

Історія розвитку психології, зафіксована в періоди переосмислення панівної парадигми і зміни методологічної орієнтації, переконує, що жоден локальний принцип функціонування психіки, розповсюджений на позамежову територію, не приводив до відкриття всеохопного телеологічного зв'язку, який інтегрував би різноманітні духовно-душевно-тілесні порухи людини з їх специфічним смисловим змістом в єдиний ціннісно зорієнтований організм.

Розбудова психоогії за зразком природничих наук привела до превалювання суб'єкт-об'єктної парадигми, що потягнула за собою відповідні соціально-педагогічні наслідки: маніпулятивний підхід у вихованні, конформізм і колективну відповідальність у груповій діяльності, меркантильні життєві орієнтації тощо.

Сьогоднішній стан освіти, системи соціалізації, розвитку психологічних послуг формує запит на оновлення методологічних засад соціальної, вікової та педагогічної психології, тісно пов'язаних із загальнопсихологічним контекстом. У свою чергу, часткові методології стимулюють створення відповідних гуманітарних технологій і психотехнік, у чому зацікавлене суспільство з ліберально-демократичною орієнтацією економіки, політики, ідеології, культури.

Вітчизняна психологія активно відреагувала на значні зрушення у функціонуванні складного суспільного організму. Досвід Помаранчевої революції підніс до небачених висот значення особистісного чинника у творенні історії, явивши світові переможну міць людського духу, гідності людини, недоторканності її прав і свобод. Розчарування, що настало невдовзі по тій достопам'ятній події, мало б засвідчити протилежне – зневіру в людському «матеріалі», розуміння нетривкості духовного піднесення і дати докази плюндрування духовних святинь і особистих чеснот.

Парадоксально, але українська психологія відреагувала на постпомаранчевий синдром сплеском інтересу до «вічної» проблеми особистості. З'явилися монографії, навчальні посібники, змістовні публікації в періодиці (О. Г. Балл, І. Д. Бех, О. Ф. Бондаренко, М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, М. Й. Варій, П. П. Горностаї, О. А. Донченко, Н. Ф. Каліна, О. П. Колісник, С. Д. Максименко, В. Ф. Моргун, М. В. Папуча, В. В. Рибалка, М. В. Савчин, В. А. Семиченко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман, Ю. М. Швалб, Н. В. Хазратова, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко та ін.), які, по суті, відкрили еру психологічної персонології в Україні з власним теоретико-методологічним «обличчям» і власними науковими авторитетами [43; 62; 79; 102; 109; 142; 169; 226; 297; 355; 384; 501; 526; 536; 585; 590; 649; 698].

Пропонована психологічній спільноті монографія охоплює уточнений, частково перероблений зміст двох попередніх книг – «Аксіопсихологія особистості» (1998) і «Герменевтика психологічної практики» (2001), значно розширений пізнішими публікаціями авторки. Своє завдання вбачаю в теоретико-методологічному обґрунтуванні власної концепції аксіологічної психології особистості.

Логічним каркасом дослідницької концепції стали такі твердження:

– аксіогенез особистості являє собою цілісний процес розвитку ціннісно-сислової сфери людини, наділеної відповідними біологічними, психічними, соціокультурними і духовно-трансцендентними можливостями;

– потенціал і результат аксіогенезу особистості – аксіопсихіка – включає в себе різноманітні вияви її ціннісно-сислової сфери: мотиваційні (суб'єктивні, психічні, смислові) ставлення, диспозиційні утворення (соціальні установки і ціннісні орієнтації), мотиваційні чинники (потреби, інтереси, ідеали, загальну спрямованість діяльності і поведінки), емоційно-ціннісні характеристики процесу переживання (предмет переживання і зміст моральної колізії), життєві вибори особистості в різних сферах її самовизначення тощо;

– основними аспектами аксіологічної психології особистості є культурно-історичний, що відстежує процес присвоєння індивідом заданих суспільством духовних цінностей як зразків соціально бажаної поведінки; психодинамічний аспект, що відстежує зворотний бік аксіогенезу як знаходження шляхів актуалізації вроджених духовних інтенцій в просторі соціальних зв'язків особистості; феноменологічно-рефлексивний аспект, що являє собою взаємне проникнення обох вищеназваних напрямів дослідження і заснований на уявленні про нерозривну єдність об'єктивних і суб'єктивних джерел аксіогенезу особистості та їх представленість у внутрішньому (феноменальному) світі людини, вищим проявом якого є ціннісно-сміслова свідомість з притаманними їй рефлексивними атрибутами;

– визначальною закономірністю аксіогенезу особистості є випередження і структурування її цілісними доцільними (ціннісно-цільовими, телеологічними) зв'язками з довкіллям ситуативно-діяльнісних (каузальних) зв'язків, що визначає індивідуальну самотність окремого взятого аксіогенезу;

– основну тенденцію поступального аксіогенезу особистості відображає принцип інтегральної суб'єктності, що виражає сходження людини до вершин духовної досконалості через послідовні, еволюційно вмотивовані стадії біологічного індивіда (відносного суб'єкта), суб'єкта предметної діяльності (моносуб'єкта), суб'єкта соціально розподіленої діяльності (полісуб'єкта), суб'єкта суспільно корисної творчої діяльності (метасуб'єкта) і абсолютного суб'єкта, що уособлює універсальні духовні цінності;

– загальнопсихологічним механізмом аксіогенезу особистості виступає діалогічне спілкування, в процесі якого відбувається включення Іншого в духовний світ Я як повноважного партнера, можливого взірця саморозвитку.

Сутнісний зміст пропонованої книжки становитимуть такі тези:

1. Аксіогенез особистості являє собою розгортання її суб'єктивних здатностей в цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає ін-

дивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини.

2. Суб'єктом аксіогенезу є особистість, що розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенціональностей – потреби, мотиви, смисли, установки тощо), до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій – моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.

3. Розвиток ціннісно-сислової сфери особистості пояснюється принципом інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у висхідній телеологічній перспективі: рівень відносного суб'єкта – індивіда, носія інстинктивної активності; рівень моносуб'єкта – чинника цілеспрямованої предметної діяльності; рівень полісуб'єкта – особистості зі сформованою ціннісною свідомістю і здатністю до морального самовизначення; рівень метасуб'єкта – індивідуальності, яка творчо збагачує наявну соціокультурну практику; рівень абсолютного суб'єкта – втілення універсальних властивостей духовного єства людини. Перетин ціннісних устремлінь особистості з площиною ситуаційних, каузально-діяльнісних зумовлень визначає характерну траєкторію життєвого шляху і духовного поступу кожної людини.

4. Результатом аксіогенезу особистості є ціннісна свідомість з таким спектром диспозиційно-мотиваційних утворень: диспозицією «передчуваю», що регулює ефективність організмичної активності відносного суб'єкта; диспозицією «треба», яка забезпечує нормовідповідну поведінку в пізнавальній, трудовій і комунікативній діяльності й орієнтована на освоєння моносуб'єктом критеріїв істини, користі і справедливості; диспозицією «мушу», зорієнтовану на добротність як умову продуктивної сумісної взаємодії полісуб'єкта; диспозицією «буду», націлену на творче оволодіння дійсністю метасуб'єктом за критеріями прекрасного; супердиспозицією

«приймаю», що досягається духовною практикою людини як абсолютного суб'єкта, орієнтованого на загальне благо.

5. Універсальним психологічним механізмом аксіогенезу особистості виступає діалог – як реалізація вродженої, апіорної інтенції «Ти», що допускає інобуття Іншого як рівноцінного мені суб'єкта, завдяки чому відбувається інтеріоризація чужих особистісних смислів і формування знаково-символічної структури свідомості. Рефлексія з боку потенційних «Ти» як можливих взірців на шляху до духовної зрілості здійснюється за допомогою антиципації і забезпечує ціннісне життєздійснення особистості.

6. Релевантним методом дослідження аксіогенезу є аксіопсихологічна герменевтика з механізмами первинного інтуїтивно-емоційного вчування і вторинного феноменологічного рефлексування суб'єктивної реальності особистості, що забезпечує цілісний підхід до розуміння і тлумачення аксіопсихічних феноменів у взаємозв'язку їх доцільних, причинно зумовлених і синхронно спостережуваних змін.

7. Онтологічним референтом аксіопсихологічної герменевтики є експресивна і гештальт-терапія, транзактний аналіз, позитивна і наративна терапія, терапевтична метафора і бібліотерапія, телеологічна модель тлумачення сновидінь тощо як реалізація феноменологічної психотехнології роботи з ціннісно-сисловою сферою особистості, що дозволяє експлікувати, усвідомити і реконструювати семіотичні репрезентації її ціннісних устремлінь в обширі суб'єктних можливостей з метою оптимізації процесу аксіогенезу.

ЧАСТИНА 1

АКСІОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ: ДЖЕРЕЛА І ПЕРЕДУМОВИ КОНСТИТУЮВАННЯ, ПРЕДМЕТ І МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ

У першій частині монографії розглянуто епістемологічні підстави постановки аксіологічної психології особистості, представлені зарубіжними і вітчизняними дослідженнями. Обґрунтовано предмет і метод нової наукової дисципліни в контексті авторського бачення.

РОЗДІЛ 1

ГНОСЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА АКСІОЛОГІЧНОЇ ПЕРСОНОЛОГІЇ

У першому розділі необхідність постановки аксіологічної персонології обґрунтовано в загальному епістемологічному плані. Розглянуто доробок західної персонології, що реалізує телеологічний підхід до тлумачення особистості. Здійснено огляд аксіологічної проблематики у вітчизняній психології особистості. Виокремлено ключові філософські предтечі аксіологічної психології особистості.

1.1 Постановка проблеми в епістемологічному ракурсі

Серед багатьох «самозванно» присвоєних психологією заслуг є одна, що мала б затвердити її в ранзі науки, а не заангажованого світогляду. Мова йде про так звану безоцінність «істинно психологічного» знання, що повинно слугувати підставою його об'єктивності,

свідченням довіри до результатів психологічного дослідження, здатних буцімто виявляти «справжню картину психічної реальності» з її закономірностями, неодмінними атрибутами, неспростовними чинниками, вмотивованими екстраполяціями тощо.

Таким чином зрозуміла гордість психологічної науки може бути прикро вражена закликами тепер уже непоодиноким ренегатів (і вже не тільки закликами!) перепроєктувати методологічні підвалини психології, на яких вона ось уже півтора століття вибудовує свій (чи ж, власне, свій?) метод, за допомогою якого отримує дослідні факти, формулює принципи, встановлює тенденції і т. ін. Йдеться про експеримент – геніальний винахід природодослідників XVII ст., гносеологічною засадою якого стала відома дихотомія суб'єкта і об'єкта, що породила в психології не менш відомий постулат безпосередності, наслідки якого впізнаємо в перманентній боротьбі за особистісно зорієнтований підхід у вихованні [645]. Знаменно, що активізація дискусії навколо оцінки евристичності теорії діяльності розпочалася у зв'язку з переглядом філософських основ психології, поступовим набуттям її методологічною базою плюралістичних ознак, «адсорбованих» вітчизняною наукою зі світового наукового контексту [558].

З початку 90-х років дедалі впевненіше і наполегливіше на теренах колишнього Союзу, в тому числі і в нас, в Україні, лунають аргументи на користь перегляду методологічних засад розбудови науки – відмови від механістичної, суб'єкт-об'єктної орієнтації психологічних досліджень і прийняття (не декларативне, а дійове) нової методологічної настанови, заснованої на нерозривній єдності взаємодіючих суб'єктів психічної активності [3; 5; 33; 34; 88; 76; 78; 152; 253, 334; 335; 569; 537; 541; 641]. Відгороджена «залізною завісою», животіюча в академічних осередках і в «гамівній сорочці» єдино правильної ідеології радянська і пострадянська психологія, схоже, спромагається на вчинок в особі частини «колабораціоністів». Уперше ідею створення нової, гуманітарної, психології артикулював Б. С. Братусь, який у відомій статті спеціально зазначав, звертаючи увагу на зовнішню термінологічну схожість понять:

«... ми зараз говоримо не про гуманістичну психологію – вже устійнену течію у світовій психології (Маслоу, Роджерс та ін.) та її розвиток на нашому вітчизняному ґрунті, а про новий і більш широкий підхід, в якому можуть бути співвіднесені й інші гуманітарні, тобто ті, що мають одиницею, масштабом свого аналізу цілісну людину, парадигми. Мова йде про побудову такого спільного простору буття особистості, в якому співвідносилися б різні психологічні мови і предмети» [84, с. 17]. У низці першочергових завдань гуманітарної психології названа «побудова аксіопсихології як особливої галузі, спрямованої на вивчення суб'єктивно-ціннісної сфери» [84, с. 17]. Відштовхуючись від такого гранично широкого розуміння предмета гуманітарної психології, ми відзначили, що «синтезування гуманітарної психології з «будівельних блоків» інших психологічних і навіть ширше – культурно-антропологічних теорій на ділі могло б обернутися подоланням методологічної кризи в психології, позбавити її шор концептуального монізму та ідеологізації, утворити родючий ґрунт для вирощування теорій середнього рівня і оригінальних рішень на рівні прикладних розробок» [276, с. 5]. Згідно з цим «нова методологічна платформа психології – гуманітарна психологія – не альтернатива жодному з її напрямків, а комплексна, системна основа, покликана покласти край знеособленню особистості, безсуб'єктності людини, її уніфікації замість індивідуалізації, десакралізації замість духовності» [277, с. 5].

Зрозуміло, що започаткування нового напрямку шляхом журнальних публікацій – це лиш заклик до єднання однодумців, швидше – «декларація про наміри», ніж звершена Подія. Симптоматично, що термін «гуманітарна психологія» був із пересторогою сприйнятий значною частиною науковців. Ба навіть самі поборники гуманітарної психології, як-от О. Б. Старовойтенко і авторка цих рядків невдовзі конкретизували сферу своїх зацікавлень і теоретико-методологічних пріоритетів. Зокрема, О. Б. Старовойтенко обґрунтовує предмет культурної психології, в якій особистість розглядається як певний культурно зумовлений тип, що відображає той чи той стан становлення європейського персоналізму [570]. Таким чином посту-

пово знімаються побоювання, пов'язані з гранично широким тлумаченням предмету новопроголошеної метанауки, яку можна було б назвати, слідом за В. І. Слободчиковим і Є. І. Ісаєвим, психологічною антропологією [543]. Можна припустити, що пошуки адекватного терміну триватимуть, особливо коли пробувати обґрунтувати необхідність методологічної переорієнтації вітчизняної психології на базі її власних наукових традицій. Так, В. П. Зінченко з певними застереженнями пропонує термін «органічна психологія» як можливий варіант творчого розвитку культурно-історичної концепції Л. С. Виготського [200]. Автор фундаментальної монографії В. О. Татенко вважає, що «людина повинна увійти в предмет психології своїм суттєвим психологічним визначенням, а саме, як суб'єкт власної психічної активності (діяльності), що несе «особисту» відповідальність перед собою за її становлення, функціонування та розвиток і ставиться до своєї психіки як до цінності» [585, с. 371]. Згідно з обґрунтованою вченим настановою пропонується термінологічне визначення нового напрямку як «суб'єктна психологія».

Серед причин появи гуманітарної психології як новітньої методологічної платформи звертає на себе увагу обставина, відзначена Л. І. Воробйовою, – «неможливе для класичної науки уявлення про людину як володарку деякої духовної сутності, адже класична наука заснована на певних довільних допущеннях, що обмежують існування людини і тим самим її природу або умовами натурального ряду, або культурно-історичним і соціально-діяльним функціонуванням» [102, с. 23]. Пошуки базової категорії, що могла б слугувати системотвірним фактором гуманітарної психології, приводять дослідницю до припущення про те, що нею може бути категорія душі як «здатність страждати або відчувати амбівалентність ситуації» [123, с. 22], в якій реалізуються неминучі екзистенціальні суперечності, наприклад, неможливість бути одночасно чоловіком і жінкою, живим і мертвим, дорослим і дитиною і т. ін. «І хоч більшість сьогодні погодиться, що психологія не повинна перебувати бездуховною і бездушною, але реальна історія говорить про інше: категорії духа і душі вже сто років розробляються окремо від пси-

хології», – сумно констатує Б. С. Братусь [84, с. 13].

Не раз критиковане вітчизняними теоретиками аналітичне («колекціонерське», за висловом А. В. Петровського) мислення вихолощує поняття людини як тотальної психічної реальності. Розчленування цілісності людини на іпостасі «індивід», «особистість», «суб'єкт», «індивідуальність» та нескінченні інтелектуальні вправи з приводу їх структури найчастіше утворюють порочне коло, з якого не «витягується» спіраль розвитку і зникає здатність, яка конститує людину як особливу природну істоту, а саме – вільний дух, що випереджає й опосередковує біологічні і соціальні впливи [453; 130; 195; 221; 283; 391; 411; 478; 563; 581; 583; 653; 654; 670; 672; 687]. Отже, психології необхідно повернути старі, зганьблені марксизмом категорії, як-от: дух, що розуміється як іманентна здатність людини до вільного діяння, вчинку, і духовність як системне психічне утворення і найвище породження особистості, репрезентоване її ціннісно-смісловою свідомістю. В. П. Зінченко наголошує: «...важливо повернути Дух із вигнання і почати, а радше продовжити перервані дослідження Духовної діяльності, духовних шарів або пластів свідомості» [196, с. 19].

Спробу повернути дух із психологічного екзилу здійснив у ліберальний пострадянський період М. В. Савчин. Досліджуючи духовний потенціал людини, він зазначає, що дух – це важливий атрибут психіки, який вказує на її інтенцію до розвитку (росту, розширення, творчості, самореалізації тощо) [526, с. 67–68]. Шукаючи місце духовності в архітектоніці психічного життя, дослідник вказує, що вона є надсвідомим у людини. «Духовність – це не продукт культури, що на-в'язаний людині ззовні, це істинне єство людини, що дрімає в глибинах її духу, її надсвідомого» [526, с. 79–80]. «Духовності властивий момент трансцендування, виходу за межі себе» [Там само].

На те, що «вертикаль» людини, її аксіологічні обрії недостатньо досліджені в психології, нарікає багато вчених. Звичайно, тут не йдеться про ідеологізацію науки на новітній лад, наприклад, про формування фроммівського ринкового характеру як альтернативи безініціативному Номо sowjeticus-у. Вітчизняна психологія, хоч і бу-

ла полонянкою «єдино правильної» ідеології, все ж розбудовувала культурно-історичну концепцію психічного розвитку, в рамках якої почесне місце посіли цільовий детермінізм, ідея самодетермінації, системний підхід тощо. На часі серйозне наукове дослідження процесу менталізації як розгортання під впливом комплементарного соціального оточення дитини інтенціональних «зародків» духовності та їх подальших трансформацій у певні смислові утворення особистості. Як зазначає О. Г. Асмолов, спираючись на відомі в дитячій психології дослідження, «дитина спочатку в процесі сумісної діяльності і діалогічного спілкування вступає у світ смислів» [35, с. 55]. Смислові утворення особистості задають ту телеологічну перспективу, в світлі якої людина справджує своє існування, реалізує замисел самої себе як унікальної духовної істоти, пізнає і здійснює своє істинне покликання. «Духовність, – узагальнює Р. Еммонс, – передбачає пошук сенсу, цілісності, спільності, трансценденції та вищих людських можливостей» [179, с. 16].

Як видно з попередніх, абрисно зроблених теоретичних зауваг щодо предмета гуманітарної психології, на її тлі, що становить комплексне людинознавче знання про цілісні форми суб'єктивної реальності, виразно проступають контури аксіопсихології, які заломлюють фундаментальну філософську категорію духу крізь призму людської активності, онтологічним носієм якої є особистість як духовний суб'єкт, а його головним атрибутом виступає ціннісно-сміслового свідомість. Щоб надати цьому твердженню ваги доведеного постулату, слід заглибитися в порівняно недавню історію психології, коли остання опинилася на методологічному роздоріжжі і змогла, принаймні окремі її течії на Заході, переорієнтуватися на гуманітарну парадигму.

1.2 Телеологічний підхід у західній персонології

Першим в історії психології порушив проблему малопродуктивності використання методів природничих наук для дослідження духовних явищ німецький філософ і психолог В. Дільтей (1833–1911). У книжці «Описова психологія» (1894) він критикує панівну на той час психологію за те, що «вона робить висновки з обмеженого числа однозначних пояснювальних елементів» [164, с. 52], поєднання яких має лиш гіпотетичний характер, що знижує діагностико-прогностичні можливості науки. Така пояснювальна психологія зводить спостережуване багатство психічного життя людини до певних «першоелементів», «атомів», з яких далі конструюються ті чи ті душевні «комплекси», «блоки», «структури». Сучасна Дільтею пояснювальна (інтроспективна) психологія існувала у вигляді двох варіантів: «фізіологічної психології» (В. Вундт та ін.) та аналітичної (асоціативної) психології (Дж. Мілль та ін.). Обидва напрями тогочасної психології засновувалися на перенесеному з природничих у гуманітарні науки принципі причинності, який випливав з того факту, що «всьяке зовнішнє сприймання ґрунтується на розрізненні сприймаючого суб'єкта і його предмета» [164, с. 95]. Але «при усвідомленні наших внутрішніх станів ми осягаєм їх без посередництва зовнішніх відчуттів – у їх реальності, такими, як вони є» [164, с. 98], тобто йшлося про те, щоб замінити план думки в психологічному дослідженні з безплідного синтезування «першоелементів» психіки в кентаврничні структури, за якими не видно реальних живих людей, а лиш «лабораторні екземпляри», на продуктивний аналіз, що розпочинається з безпосереднього інтуїтивного осягнення взаємопроникаючої цілісності афекта, інтелекта і волі, взаємний баланс яких виражає внутрішню доцільність функціонування організму і забезпечує таке пристосування до середовища, якого вимагає характер внутрішніх цінностей особистості.

В. Дільтей так пояснює суб'єктивний та іманентний характер доцільності душевної структури: «Вона суб'єктивна, тому що пере-

живається, дана в одному тільки внутрішньому досвіді. Вона іманентна, тому що не заснована ні на якій ідеї, що лежить поза нею» [164, с. 123]. Він наголошує на тому, що внутрішній структурний зв'язок не може не бути зв'язком телеологічним, оскільки «зв'язок, який схиляє до досягнення повноти життя, задоволення спонук і щастя, є зв'язок цільовий» [164, с. 110], а раз так, то «доцільність є переживана основна якість цього зв'язку, згідно з яким цей зв'язок має тенденцію виявити життєві цінності у задоволенні і в радості» [164, с. 116].

В останній констатації прозирає зародок пізніше винайденого концепту «аттитюд», що репрезентує суб'єктивну орієнтацію індивіда на ті чи ті суспільні цінності. На це вказує і закріплення зв'язку кожної життєвої одиниці (людини як цілісності) із зовнішнім світом: «Поступово утворюється міцний зв'язок відтворюваних уявлень, оцінок і вольових рухів» [164, с. 118]. Останнє твердження насправді містить вказівку на трикомпонентну структуру соціальної установки, що знайшло відображення в дослідженнях У. Томаса і Ф. Знанецького значно пізніше.

У міркуваннях В. Дільтея можна знайти також контури системного підходу, що засвідчує зрілість науково-психологічного мислення тогочасних дослідників. Говорячи про інтуїтивне схоплення смислу переживаного людиною моменту як відправний пункт її психологічного вивчення (розуміння), В. Дільтей пропонує далі виокремлювати «найголовніші явища цього (психічного. – З. К.) зв'язку», потім «аналізують окремі зв'язки, які полягають в охопленні їх загальним зв'язком. Це розчленування доводять до крайніх меж: те, що розчленуванню не піддається, розглядається, як воно є; відносно складу того, де можна зазирнути глибше, дається пояснення його виникнення, зі вказівкою, проте, міри достовірності...» [134, с. 36–37]. В цьому уривку намічено компонентно-структурну, функціональну й історико-генетичну площину здійснення системного підходу. Причому лінія розвитку прямо виводиться з уже відзначеного вище телеологічного зв'язку, бо «якби в душевній структурі та її рушійних силах не спостері-

галосся доцільності і зв'язку за принципом цінності, то потік життя не був би розвитком» [164, с. 65]. Вбачання телеологічного зв'язку як атрибуту цілісного психічного зв'язку, на думку В. Дільтея, не відкидає каузальних залежностей в межах цього цілого. Цим самим стверджується підпорядкування так званої пояснювальної психології описовій, пізніше – розуміннєвій, за Е. Шпрангером, психології.

Український філософ і психолог з Німеччини О. Кульчицький так оцінює внесок у методологічну переорієнтацію психології, здійснену В. Дільтеєм і його послідовником Е. Шпрангером (1882–1963): «Якщо суб'єктивність психічних явищ позначається на інтроспекційному підході психології, то інша їхня властивість, а саме інтегративний зв'язок, призводить до методичної вимоги не тільки «пояснювати» психічні явища, а й «розуміти», тобто схоплювати розчленовану цілісність (структуру). Цілісність зумовлена тим, що вона спрямована на життєві цілі і (як вважає Е. Шпрангер) на вищі шаблі розвитку, на реалізацію вартостей культурних, етичних, естетичних, теоретичних, релігійних, соціальних і політичних. Протиставлення каузального, причинового пояснення ізольованих елементів, тобто відокремлених психічних явищ, та телеологічних (спрямованого на цілі й вартості) розуміння психічних цілісностей відмежовує сучасну психологію з огляду методу від математично-природничих наук, зумовлює її особливе місце у науковій методології» [322, с. 60].

Найвидатніша заслуга Е. Шпрангера у розвитку розуміннєвої психології полягала у винесенні телеологічного зв'язку «із надр» організму та особистості в цілісну духовну ситуацію, в яку включені конкретний емпіричний індивід і об'єктивовані форми духовності: природа, культура як плід колективних духовних суб'єктів і надіндивідуальний смисл, який мислиться не просто як транссуб'єктний, тобто об'єктивний, «вбудований» у культуру, а як нормативний дух, майже аналогічно гегелівському абсолютному духу.

Три вказані види «присутності» духу окреслюють сферу пошуків розуміннєвої психології, оскільки виносять цілі індивідуального суб'єкта в «готову» царину об'єктивного духу, в яку той своєю

чергою вносить свій унікальний смисл. Полемізуючи з В. Дільтеєм, Е. Шпрангер зауважує: «Якби індивідуальна душа дійсно була тільки іманентною телеологією, то її можна було б розуміти чисто біологічно, всі її акти і переживання регулювалися б цілями самозбереження», «однак на вищому, особливо на історичному ступені, душа бере участь в утворенні об'єктивних цінностей, які не зводяться тільки до самозбереження. Ці цінності, що виникли в історичному житті, які за своїм смислом і значенням виходять за межі індивідуального життя, ми називаємо духом, духовним життям або об'єктивною культурою» [531, с. 296].

Проте об'єктивний дух, закорінений у суспільстві і культурі, не є гарантом істинності об'єктивної цінності. Е. Шпрангер зазначає, що помилятися може не лише індивід, але й група і суспільство. Саме тому «потрібно будувати нормативну свідомість, тобто свідомість, керовану об'єктивною закономірністю, котра є суддею як над індивідом, так і над колективом» [680, с. 296]. Мнимі духовні цінності можна викрити шляхом їх співвідношення з нормативним духом, що «означає етичний припис, який – за ідеєю – виноситься відносно кожних даних і тільки відносно цінних станів у напрямі до справжніх та істинних цінностей» [680, с. 297]. Звідси слід зробити висновок про необхідність зовнішнього телеологічного зв'язку, що доповнює внутрішню доцільність через єдність свідомості. Я. Е. Шпрангер вважає хибним уявлення про те, «що психологія була б можливою без знання того, що відповідає нормі або без знання критичного об'єктивного» [680, с. 298].

Цим фактом було вказано на необхідність започаткування аксіопсихології, адже дослідник душі людської не в змозі уникнути суб'єктивності, яка виявляється у зайнятій ним ціннісній позиції стосовно тлумачення природи людини. Розгалуження психології на фрейдизм, біхевіоризм, гуманістичну психологію та дочірні напрямки доводить справедливність передбачення Е. Шпрангера і засвідчує водночас факт появи справді нових, «заангажованих нормативним духом» психологій, хоч як би це не намагалися спростувати їх представники.

Одним із перших, хто визнав факт «оцінності» психології та обґрунтував його принципову неусувність, був основоположник транс-персональної психології С. Гроф, який, посилаючись на філософські висновки сучасних досліджень у галузі фізики, зазначав, що навіть вона (за чийм зразком будувалася сучасна Дільтею і Шпрангеру психологія) за своїм світоглядом наближається до містичного світо-розуміння. Так, Н. Бор і В. Гейзенберг обґрунтували принцип так званої локальної причинності, згідно з яким «не існує реальності, поки нема сприймання цієї реальності» [149, с. 75], «реальність конструюється ментальними актами і залежить від того, що і як ми вибираємо для спостереження» [149, с. 76]. Звідси недалеко і до радикального висновку: «Розум або свідомість реально впливають або навіть створюють матерію» [149, с. 76].

Відповідно до містичної точки зору кожний рівень космічного спектру трансцендує і включає всі попередні, але не навпаки. Нижчі світи не зможуть сприйняти вищі світи і не знають про їхнє існування, хоча ті їх пронизують. «Містика визнає дві форми інтерпретації – горизонтальну, всередині кожного рівня, і вертикальну, між рівнями» [149, с. 83]. Ця констатація суголосна з вихідними постулатами системного підходу і висновком Шпрангера про те, що «повний смислу зв'язок первинний, і в ньому вперше аналіз розрізняє ті елементи, які зовсім не дають підстав для розуміння Цілого» [680, с. 293], і з вимогою підпорядкувати каузальний (формальний, по-елементний) аналіз телеологічному (смисловому, цілісному).

Досі актуальним є заповіт Е. Шпрангера стосовно психологічних досліджень в царині нормативного духу: «Психо-логічно це дослідження, що відноситься до науки про дух, буде полягати в тому, що ми хочемо досліджувати різноманітні суб'єкти, в кожному з яких панують духовні закони і визначають його суб'єктивну структуру в типовому способі дії» [680, с. 300]. Принцип інтегральної суб'єктності [233–271], який тривалий час розробляє авторка, є одним з можливих варіантів реалізації шпрангерівського передбачення.

Ще більший акцент на розумінні особистості як духовного суб'єкта зробив основоположник персоналістичної психології

В. Штерн (1871–1938), який недвозначно вказав на її, особистості, субстанційний характер: «... при поясненні психічного необхідно вийти за його рамки і звернутися до особистості, котра як єдино справжня субстанція і єдино дійсне ціле є лиш попередньою умовою існування, функціонування психіки, і тільки включеність психіки в особистість надає їй смисл» [682, с. 192–193].

Будучи джерелом одухотворення довкілля, особистість самовизначається, цілеспрямовано і свідомо діє як організована цілісність – «світ особистості». «Він, формально кажучи, включає в себе: навколишній світ (Umwelt), актуальну ситуацію (Situation), подразник (Reiz) і матеріал (Material), долю і творчість особистості (Schopfung). У змістовому плані – життєвий світ (Vitawelt) («біосфера»), світ об'єктів, інтроцептивний світ» [682, с. 192]. Принагідно відзначу, що поняття життєвого світу продуктивно розвивається сучасною вітчизняною психологією (Ф. Ю. Василюк, Т. М. Титаренко).

Функціонуючи як складноструктуроване ціле, особистість є звершеним «актом», тобто існує як викінчена (оформлена) реальність, водночас їй притаманна деяка неоформленість, невизначеність, відкритість, тобто потенційність. Остання пов'язана з існуванням прихованих енергій без видимої фіксованої орієнтації на об'єкт, так звані диспозиції. Висловлюючись лексиконом О. М. Леонтьєва, диспозиції Штерна – це своєрідні потребові стани, які ще не знають свого предмета. «Диспозиції – не самостійні і відокремлені одна від одної «можливості», але частина випромінюваної єдиної ентелехії цілого, і тому вони тісно пов'язані найрізноманітнішими способами і злиті одна з одною» [682, с. 191]. Виразом цієї ентелехії виступає активність особистості, що шляхом конвергенції досягає узгодження власних духовних інтенцій, устремлінь, цілей з позаособистісними цілями і вимогами. Отже, поряд з вищенаведеними внутрішнім (Дільтей) і зовнішнім (Шпрангер) телеологічними зв'язками виникає, за Штерном, «третя цільова установка – «інтроцепція», тобто перетворення чужих цілей у власні цілі особистості. ... І взагалі, особистість тільки тоді стає особистістю, коли вона в тій чи тій формі вирішує об'єктивно значущі завдання» [682, с. 190]. За

допомогою інтроцепції особистість подвійно переживає свою суть: і як прагнення до того, що існує поза нею, і як самозаглиблення у витoki власних спонук.

На думку В. Штерна, що більше організована і цілісна особистість, що в ширшу мережу ціннісних зв'язків (життєвих відношень) вона включена, тим складніша її свідомість. Власне, свідомість і виникає з конфлікту буттєвісних мотивів. Де немає такого конфлікту (згадаймо уявлення В. В. Століна про конфліктний особистісний смисл як одиницю самосвідомості), там доцільність поведінки забезпечується несвідомими імпульсами, які утворюють смисловий фон для поодиноких свідомих актів.

Так само, як зіткнення протилежних інтенцій «викрешує іскру свідомості», так і переживання виникає на місці розриву життєвого світу особи, суб'єкта і об'єкта. «Драма» переживання маніфестує себе символічним чином (мова тіла, почерк, продукти творчості тощо), але свідомість не взмозі сягнути найглибших пластів «Я». Розшифрування індивідуальної символіки ніколи не може бути повним і всеохопним. Цей висновок впливає не лише з емпіричного спостереження, а й з вихідної філософської засади В. Штерна про субстанційність особистості та її нетотожність свідомості чи переживанню: «...особистість являє собою щось інше, ніж свідомість, якою вона володіє, і ніж те знання, котре вона про себе має. Фактично наші переживання так само мало розкривають нам власну особистість («Я в собі»), як і переживання світу («речі в собі»)» [682, с. 197]. Сучасні прихильники психосинтезу мають схоже переконання, вважаючи, що над свідомим «Я» існує істинне «Я», постійний центр, з якого «Я» повертається у свідомість» [41, с. 12]. Слідом за Кантом і Гербартом, які провели розмежування між емпіричним «єго» і ноуменальним, реальним «Я», вони розглядають свідоме «Я» лиш як неповне відображення, бліду проекцію на поле особистості. На цьому теоретичному уявленні побудована ефективна психотерапевтична техніка розототожнення і самоототожнення.

В історії психології відома і більш рання спроба американського вченого У. Джеймса (1842-1910) виділити дві сторони «Я»:

«емпіричне» або «пізнаване Я» з іпостасями фізичної, соціальної і духовної особистостей і «чисте», «Я, що пізнає». Згаданий тут психосинтез оперує поняттям «субособистості», що репрезентує форми ідентифікації особистості з різними аспектами «її емпіричного Я». Турбота про своє фізичне, соціальне і духовне благополуччя наближає людину до її ідеальної суті.

Повертаючись до символіки переживань людини, відзначмо, що В. Штерн вперше серйозно поставив проблему її тлумачення. Якщо В. Дільтей стояв біля витоків ідіографічного методу вивчення цілісної особистості, то В. Штерн дав теоретичне обґрунтування тлумаченню явищ свідомості, поставивши проблему розробки методології психологічної герменевтики.

Загалом можна констатувати, що проблеми, порушені основоположниками психологічної персонології, окреслили поле пошуків подальших, ще більш диференційованих у розумінні вихідних методолого-концептуальних засад течій психології, що зробили свій внесок у дослідження духовно-ціннісних аспектів функціонування особистості. Не вдаючись у детальний аналіз окремих наукових напрямів (принагідно про це мовиться далі при розгляді аксіопсихологічних проявів особистості під кутом зору принципу інтегральної суб'єктності), відзначмо, що всі вони так чи інакше відповідають на питання «Хто є суб'єктом психічної активності?», «В чому виявляється людська активність (суб'єктивність, суб'єктність, духовність)?», «Які ціннісні критерії можна застосовувати до особистості?» і т. д., тобто запитання, поставлені з особливою гостротою на межі XIX–XX століть. Нова рубіжна екзистенціальна ситуація кінця другого – початку третього тисячоліття, яку багато хто пов'язує з надією на настання гуманітарної ери людської історії, що «подарує» людині її саму в усій повноті своїх сутнісних сил і апріорних визначень, – ця ситуація знову потребує переосмислення персонологічної проблематики.

Тривалі пошуки несуперечливої методологічної платформи, що вмістила б усі визначення психічного буття людини, привела вітчизняну психологію до «відкриття» суб'єктного підходу. Він ви-

знається тим тривким підґрунтям, на якому можуть вільно розташуватися панівні в ХХ ст. чотири сили в психології: біхевіоризм, фрейдизм, гуманістична та трансперсональна психології.

Біхевіоризм, як відомо, розглядає поведінку причинно зумовленою з боку зовнішніх стимулів. При цьому ігнорується суб'єктивність людини, її вибірково-творче начало – суб'єктивність. Цей по суті об'єктний підхід до вивчення психіки людини вбачає в особистості суму атрибутивних характеристик, набутих у процесі навчання. Тотальною цінністю існування виступає адаптація. Таким чином імпліцитно визнається зовнішній телеологічний зв'язок, що є показником ефективності конформної життєвої позиції. Популярний у сучасних вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях компетентнісний підхід у вихованні особистості підтримує магістральну лінію на соціокультурну адаптацію як нормативну вимогу комунікативної, управлінської, педагогічної і т. д. адекватності.

Фрейдизм по суті перетворює людину в арену боротьби підсвідомих потягів, затятого протистояння вроджених інстинктів і «культурно прищепленої» моралі. На «Его», свідомість індивіда покладається непомірно важка і невдячна праця з примирення захланного підсвідомого і репресивного надсвідомого, що нерідко спричиняє його невротизацію. Відповідно до трикомпонентної структури особистості: «Воно» – «резервуар» інстинктивних, передусім сексуальних потягів; «Я» – центр, що регулює процес свідомої адаптації, головним чином за рахунок сублімації (переключення) лібідозної енергії в соціальні види діяльності; «Над-Я» – моральна цензура вчинків – визначаються принципи функціонування особистості. По-перше, принцип насолоди, пов'язаний з підсвідомим динамічним центром «Воно» (внутрішній телеологічний зв'язок), по-друге, принцип реальності (компромісне поєднання зовнішньої і внутрішньої доцільності, інтроцепція, за Штерном). Імовірно, що «Над-Я» виступає носієм зовнішньої чи радше – ідеальної, фактично недосяжної вчинкової доцільності, критерієм моральної зрілості. Відомо, що сам основоположник психоаналізу «недолюблював» цю інстанцію особистості, наділяючи її виключно репресивними функціями. К. Юнг

пригадував, що варто було проступити в якій-небудь людині або художньому творі відблиску духовності, як Фройд ставився до нього з підозрою, вбачаючи за цим витіснену сексуальність.

Гуманістична психологія, на думку А. Маслоу, також визнає біологічні джерела людських потреб. Але, на відміну від фрейдизму, основну увагу вона приділяє вищим, духовним потребам – пізнавальним, естетичним, потребі ціннісного самовизначення, самоактуалізації тощо. Можна стверджувати, що лише в контексті гуманістичної психології людина розглядається як потенціально духовний суб'єкт і ставиться питання про самовияв цієї іманентної духовності під впливом комплементарного соціального оточення. Введене К. Роджерсом поняття «ціннісного процесу» чи «організмичного чуття» репрезентує передусім інтроцепцію в розумінні гармонійного поєднання зовнішньої і внутрішньої доцільності.

У загальному теоретичному сенсі процес розгортання вроджених духовних інтенцій індивіда уявляється як розвиток і ускладнення ціннісно-сислової свідомості особистості, відповідальної за здійснювані нею вибори. Чи не вперше в психологічній науці людина розглядається реальним, а не фантомним суб'єктом життєдіяльності, автором своєї долі, а не маріонеткою соціального програмування.

Четверта сила психологічної науки – трансперсональна психологія – остаточно пориває з механістичним уявленням про людину, стверджуючи, що духовність як надособистісне психічне утворення існує об'єктивно у вигляді універсальних життєвих цінностей, Абсолюту, Бога, і причетність людини до світу трансцендентних можливостей очевидна, адже вона – частка природи. У трансперсональній психології не ставиться питання смисловиявлення, як у гуманістичній, бо смисл, цінність – об'єктивні. В ній вперше поставлена проблема духовного зростання людини як суб'єкта космічного рівня. Згідно з таким уявленням свою духовну суть людина може збагнути як шляхом відкриття зовнішнього, так і внутрішнього телеологічного зв'язку, так і в спосіб інтроцепції. Множинність способів відкриття свого «істинного «Я» ґрунтується на встанов-

леному психологом Юнгом і фізиком Паулі принципі синхронності, відповідно до якого події в зовнішньому світі збігаються за своїм смисловим значенням з психічним станом певної людини. Це означає, що в кожний момент свого існування індивід існує в декількох буттєвісних вимірах, між якими немає каузального зв'язку. Людина як духовний суб'єкт володіє свободою виходу в різні (паралельні) реальності, в яких вона може відбутися як особистість. Цей висновок сповнює перспективу людини оптимістичним змістом. Водночас що ширше поле впливу особистості, що тісніший її контакт зі своїм духовним єством, то об'єктивно більша відповідальність за результати ціннісного самовизначення. Чи не найповніше врахування різномірних детерміністичних зв'язків, у тому числі й телеологічних, представлено в таких новітніх напрямках, як інтегральна психологія (К. Уїлбер), фрактальна психологія (О. А. Донченко), вітакультурна психологія (А. В. Фурман). Прикметною ознакою цих напрямів є холістичний підхід, що враховує збагачену досягненнями сучасних природничих і гуманітарних наук картину реальності.

В обговорюваному контексті слід відзначити і зросло моральну відповідальність психологічної науки за прийняту нею вихідну світоглядну настанову, той ціннісний кут зору, який, будучи способом постановки проблеми, зумовлюватиме характер відповіді. Об'ємне, «стереоскопічне», голономне бачення предмета дослідження визначає телеологічні зв'язки в різних площинах її можливого розв'язання і формує об'єктивне (інтегративне, системне) знання, внаслідок чого воно стає справді вагомим, цінним, релевантним пізнаваній реальності.

1.3 Аксіологічна проблематика у вітчизняній психології особистості

Вище зазначені напрями психологічної науки мають свої проєкції у вітчизняній науковій думці, звичайно, не такі виразні, щоб їх легко можна було ідентифікувати. Це пояснюється штучною (з ідеологічних мотивів) ізоляцією радянської психології від

світового наукового співтовариства, що прирікало низку оригінальних і авторитетних концепцій на вторинність і соціальну заангажованість. В. Колга небезпідставно стверджує, що в теоретичних побудовах радянської психології знайшли своє відображення дихотомії вищого-істинного і нижчого-незначущого, наприклад, уявлення про особистість як соціальне надчуттєве утворення та індивіда як біологічну чуттєву істоту; протиставлення наднормативності, позаситуативності і нормативності, ситуативності; особистість у колективі й особистість у стихійних, неформальних групах і т. д. [295].

Подібні протиставлення насправді репрезентують ідеологічну міфотворчість окремих аж надто запопадливих науковців щодо обґрунтування реальності виховання передової радянської людини. Проте настали часи, коли можна не віддавати данину огульній ідеологічній критиці під негласним девізом «Все чуже – неправильне» і розібратися в суті проблеми, що, однак, породило й інші проблеми (про це в заключній частині монографії). На зміну моністичному ідеологічному диктату на пострадянських наукових теренах розповсюдилася ідеологія методологічного лібералізму, плюралізму, аж до анархізму.

Огляд теоретичних визначень психологічного змісту особистості засвідчує існування різних підходів, які зводяться врешті-решт до одного знаменника, відзначеного О. В. Орловим: «... особистість людини – це соціальне за своєю природою, відносно стійке і прижиттєво виникле психологічне утворення, що уявляє собою систему мотиваційно-потребових ставлень, які опосередковують взаємодії суб'єкта і об'єкта» [420, с. 5]. Різні автори по-своєму розставляли наголоси на різних членах цієї формули.

Так, С. Л. Рубінштейн писав: «Особистість визначається своїми ставленнями до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей. Це ставлення реалізується в діяльності людей... Людина є особистістю внаслідок того, що вона свідомо визначає своє ставлення до навколишнього» [520, с. 243–245]. О. М. Леонт'єв «ядро особистості» розуміє як «ієрархію діяльностей» [332, с. 172]. «В основі діяльності, – зазначав він, – лежать відношення підпоряд-

кованості людських діяльностей, породжувані кодом їх розвитку. За співвідношеннями діяльностей відкривається співвідношення мотивів» [332, с. 188–189]. Особистість як психологічне новоутворення, на думку О. М. Леонтьєва, «формується в життєвих ставленнях індивіда в результаті перетворення його діяльності» [332, с. 172].

Б. Г. Ананьєв розумів особистість насамперед як суб'єкт діяльності, хоча суб'єкт і особистість – поняття не тотожні: «Збіг особистості і суб'єкта відносний навіть при максимальному зближенні їх властивостей, оскільки суб'єкт характеризується сукупністю діяльностей і мірою їх продуктивності, а особистість – сукупністю суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних і т. д.), які визначають становище людини в суспільстві» [22, с. 141; 23; 24]. Для К. К. Платонова «особистість – це людина як носій свідомості» [451, с. 21; 452]. В. І. Мясичев включав в особистість сукупність суб'єктивних ставлень людини до дійсності і до самої себе [393].

Деякі психологи (В. Б. Додонов, Б. М. Теплов та ін.) вважали, що поняття особистості людини включає її потреби, інтереси, здібності, характер, темперамент і т. ін., що А. В. Петровський дотепно назвав «колекціонерським підходом» [444].

Загальним місцем і відправним пунктом пошуків психологічних механізмів формування особистості вважалося якнайширше твердження С. Л. Рубінштейна: «При поясненні будь-яких психічних явищ особистість виступає як воєдино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які заломлюються всі зовнішні впливи» [519; 520, с. 241]. Таким поняттям особистості можна було пояснити будь-які психічні явища.

Б. Ф. Ломов конкретизує зміст цієї сукупності внутрішніх умов, що визначають, за С. Л. Рубінштейном, суть особистості, аналізуючи погляди своїх сучасників, і доходить висновку, що «незважаючи на відмінності трактувань особистості, в усіх перелічених вище підходах в якості її провідної характеристики виділяється спрямованість. В різних концепціях ця характеристика розкривається по-різному: «динамічна тенденція» (С. Л. Рубінштейн), «сміслоутворювальний

мотив» (О. М. Леонтьєв), «домінуюче ставлення» (В. І. М'ясищев), «основна життєва спрямованість» (Б. Г. Ананьєв), «динамічна організація сутнісних сил людини» (О. С. Прангішвілі)... Дійсно, спрямованість виступає системоутворювальною властивістю особистості, що визначає її психологічний склад» [348, с. 311].

Визначення особистості за допомогою понять «спрямованість», «мотиваційно-потребове ставлення» чи інших близьких за змістом концептів дало підставу В. Ф. Сафіну стверджувати, що особистість є змістовою характеристикою людини, тоді як суб'єкт є її функціональною ознакою [532].

Розглянуте вище тлумачення особистості не виводить її за рамки атрибутивних характеристик людини як суб'єкта діяльності, але сама вона цим суб'єктом не є. Роль особистості в регуляції життєдіяльності зводиться до налагодження зв'язку між полюсом суб'єкта і полюсом об'єкта через встановлення мотиваційних ставлень до певного предметного змісту (опредметнені потреби, розпредметнені мотиви, цілі і смисли) [420]. Уявляючи особистість як своєрідну оболонку, що огортає суб'єкт і каналізує його інтенції в бік об'єкта (зовнішнього світу), О. Б. Орлов залучає в обіг психологічної термінології поняття «сутність», запозичене з філософської й езотеричної літератури. Він категорично наполягає: «Сутність не є особистістю, особистість не є сутністю. Сутність і особистість – це різні психічні інстанції. Особистість виникає і формується в царині предметного змісту, сутність локалізована на суб'єктному полюсі суб'єкт-об'єктної взаємодії. Якщо головна характеристика особистості – її атрибутивність, то головна «особливість» сутності – відсутність будь-яких атрибутів. Сутність – джерело всіх і всяких атрибутів. Особистість живе (народжується, розвивається, помирає) в плані феноменів, існування; сутність незмінно перебуває в плані ноуменів, буття» [420, с. 14].

Таким розмежуванням поняття сутності від поняття особистості досягається «очищення» останньої від активних творчих «нашарувань», на чому твердо стоїть В. В. Давидов: «Особистістю володіє творчо («вільно») і талановито діюча людина, котра створює но-

ві форми суспільного життя», «... будь-який індивід, що реалізує в своєму житті вільну працю або інші похідні від неї форми діяльності, володіє особистісним началом» [156; 157, с. 24; 158]. На думку В. В. Давидова, саме потреба індивіда в активному творенні «є смислоутворювальною і тим самим підпорядковує собі інші потреби предметно-речового характеру, пов'язані зі споживанням» [157, с. 31]. Безперечно, позиція В. В. Давидова ближча до поглядів основоположників гуманітарної парадигми в психології (В. Дільтей, Е. Шпрангер та ін.), ніж позиція А. Б. Орлова. Якщо перший прямо вбачає в особистості духовно-творчий суб'єкт, то другий, вводячи додатковий термін, лиш за сутністю визначає «право» бути духовним суб'єктом в той час, як особистість всього-на-всього «виносить назовні» цю суть, причому часто-густо спотворено й неадекватно.

Близьку до В. В. Давидова позицію займає В. Ф. Моргун, який дає розлоге визначення особистості: «Особистість – це людина, яка активно освоює і цілеспрямовано перетворює природу, суспільство і саму себе, володіє унікальним динамічним співвідношенням просторово-часових орієнтацій, потребово-вольових переживань, змістових спрямованостей, рівнів освоєння і форм реалізації діяльності, що забезпечує свободу вибору вчинку і міру відповідальності за його наслідки перед природою, суспільством і своєю совістю» [384, с. 103].

Втім зазначені незгоди є «штучно народженими», якщо взяти до уваги те, що вони викликані термінологічною плутаниною і у зв'язку з цим – «помноженням сутностей». Особистість, зрозуміла як духовний суб'єкт, і сутність, за А. Б. Орловим, репрезентують один і той же ноумен. Жодні словесні спори не скасують цю істину. Як же тоді бути з атрибутивністю як такою очевидністю, яку також не можна скасувати, бо якщо перше розуміння особистості (духовний суб'єкт, сутність) належить до сфери метафізичного (імплицитного й іманентного), то друге її розуміння (особистість як феномен, у якому сутність може і не проявитися в чистому вигляді) цілком перебуває у сфері фізичного, видимого змісту? Невже одне заперечує інше?

Автор оригінальної концепції системологічного моделювання особистості в соціальній психології В. А. Богданов доводить, що це не

так [72; 73]. У пізнішій своїй статті він роз'яснює: «... існування і своєрідна конфронтація обох описаних підходів* є не що інше, як вираз двох загальнонаукових традицій, відомих з античних часів. Мова йде про так звані аристотелівську і галілеївську традиції у пізнанні, в яких виявляються різні ідеали наукового опису: цільовий, телеологічний або причинний, каузальний. В першому випадку дослідник шукає смисл явища, екстраполюючи історію його розвитку. В другому його увага спрямована на причинно-наслідкові зв'язки між явищами» [74, с. 47]. І далі: «... контрапозицію причинного і цільового підходів можна замінити їх інтеграцією завдяки уявленню про системну детермінацію будь-якої події. В цьому випадку системність виражає єдність аналізу і синтезу у вивченні предмета. Підкреслюючи примат цілого, системологічні постулати водночас розкривають і взаємозв'язок цілого і частин, що проявляється в їх субординації» [74, с. 51], «системологічна концепція поведінки повинна поєднувати в собі переваги обох підходів: і каузального, і телеологічного» [74, с. 52] згідно з принципом взаємодоповнюваності.

У згаданій монографії [72] В. А. Богданов виходить з уявлення про те, що особистість є утворенням, яке опосередковує переходи між психічною і соціальною формами руху матерії. Таке «серединне» розташування особистості дозволяє розглядати її центральним компонентом системи, що включає в себе субсистемні утворення (психічні процеси) і метасистемні явища (феномени внутрішньогрупової взаємодії). Використовуючи поняття рекурентного ряду, що дозволяє описати формальну динаміку розвитку системи у вигляді послідовних часових трансформацій з певними акцентованими стадіями, В. А. Богданов вибудовує тривимірну модель особистості у складі системних властивостей: характеру, темпераменту, інтелекту, мотивації, свідомості, досвіду і здібностей; субсистемних процесів: волі, емоцій, мислення, уваги, сприймання, пам'яті і уяви; метасистемних явищ: управління, емоційної ідентифікації, ухвалення рішень, консолідації, комунікації, адап-

---

* Йдеться про характеристику особистості «мовою рис» і «мовою факторів ситуації». Перша репрезентує підхід до особистості як до атрибута суб'єкта, друга свідчить про суб'єктність як плинність станів одного і того самого суб'єкта, тут – особистості.

тації, змагання. Між названими рівнями існують відносини взаємної відповідності, наприклад: сприймання – свідомість – комунікація, увага – мотивація – консолідація і т. д. Відповідно до системної субординації визначені детермінаційні фактори: ситуація, діяльність, група, встановлено характер багатьох функціональних залежностей між компонентами рекурентного ряду і т. ін.

Подібна думка, а саме ідея ізоморфізму як загальної основи ланцюга каузальних зумовлень, що функціонально дублюються на різних рівнях фізичного світу, міститься в інформаційній теорії свідомості Д. Чалмерса, який, борючись із редукціонізмом, вважає цілком обґрунтованим «природний (науковий) дуалізм». Учений висловлює припущення, що «існує прямий ізоморфізм між певними фізично вбудованими інформаційними просторами і певними феноменальними інформаційними просторами. Далі Чалмерс припускає, що інформація має два основні аспекти – фізичний і феноменальний, що пояснює появу психічного із фізичного» (цит. за [15, с. 53]).

На мою думку, спроба системологічного моделювання особистості В. А. Богданова в плані синтезу телеологічного і каузального підходів і підкріплена сучасними модельними теоретичними побудовами «паралельних психофізичних реальностей» досить вдала, але вона поділяє долю так званої моністичної концепції багатовимірного розвитку особистості В. Ф. Моргуна. Їх спільна «хиба» полягає в певному відриві від практики, яка повинна «пристосовуватися» до «хорошої теорії». Ф. Ю. Василюк називає цей підхід «філософією гносеологізму». Тут дослідник «зберігає позицію Абсолютного Спостерігача, який споглядає особливий об'єкт – діяльність, і тоді він і саму діяльність бере «або у формі об'єкта, або у формі споглядання», бере «об'єктивно». Зовсім інша справа – якщо він займає співчутливу (рос. «участную». – З. К.) позицію в бутті, стає в практичне, життєве відношення до пізнаваної дійсності і саме свою людську, чуттєву діяльність, свою практику (а раз «свою», то, природно, дійсність береться «суб'єктивно») робить вихідним пунктом пізнання» [105, с. 29]. Цю другу позицію Ф. Ю. Василюк називає філософією практики, і саме вона здатна зробити психо-

логію справді діяльною, тобто психотехнічною, яка, «не відкидаючи своїх природничо-наукових традицій... стане, нарешті, і повноцінною гуманітарною дисципліною, здатною розуміти людину в культурі і культуру в людині і взаємодіяти з нею з урахуванням цього розуміння» [105, с. 39].

Висловлене зауваження стосується і відомої спроби А. В. Петровського систематизувати новітні радянські концепції особистості з метою побудови загальнопсихологічної теорії особистості [441; 443; 444–446]. Відштовхуючись від трьох загальнонаукових методологічних принципів: детермінізму (не лише причинного, а й цільового), системності і розвитку, А. В. Петровський виділяє три аспекти або три «онтологічні модальності» – генезис, динаміку і структуру, в які «вписує» відомі та більш-менш верифіковані концепції особистості.

Так, вивченню генезу особистості присвячені психогенетична концепція індивідуальності (І. В. Равич-Щербо), концепція особистості, що розвивається (А. В. Петровський), історико-еволюційний підхід до розуміння особистості (О. Г. Асмолов). Динаміка змісту особистості репрезентована в концепції смислових утворень особистості (Б. С. Братусь, О. Г. Асмолов, В. А. Петровський, А. У. Хараш), диспозиційно-установочній концепції (Ш. А. Надірашвілі, В. О. Ядов, О. Г. Асмолов), концепції надситуативної активності В. А. Петровського. Структура особистості представлена в концепції діяльнісного опосередкування міжособистісних взаємин А. В. Петровського, концепції соціальної перцепції Г. М. Андрєєвої, концепції персоналізації А. В. і В. А. Петровських, концепції інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна, концепції індивідуального стилю діяльності особистості Є. А. Климова. Узагальнюючи сучасні здобутки психології особистості, А. В. Петровський вказує на необхідність побудови теоретичної моделі особистості з позиції системного підходу*.

---

* Тут я не вдаюся до детального розгляду і оцінки перелічених концепцій, що значно переобтяжило б монографію неоригінальними матеріалами. В подальших розділах я звертаюся до багатьох із них для підкріплення власних теоретичних позицій, а також для реінтерпретації відповідної феноменології під кутом зору аксіопсихології.

Глобальне завдання, яке поставив перед психологічною наукою А. В. Петровський, ще чекає на своє розв'язання. І не вина, а біда вітчизняної (пострадянської) психології, що вона далека від тих рубежів, до яких закликав вищезгаданий автор. Відрив академічної й експериментальної психології від суто психологічної практики долається поступово і болісно. На часі проблема асиміляції зарубіжних, явно гуманітарних і явно аксіологічних і, безумовно, психотехнічних теорій особистості, вплетення яких в теоретичний контекст вітчизняної науки обіцяє продукування не тільки цікавих евристичних гіпотез, яким так і не судилося «зійти від абстрактного», а й своєрідних технологій «допомоги народженню» і розвитку особистості як духовного суб'єкта – Автора власної Історії.

1.4 Філософські предтечі аксіопсихології особистості

Становлення аксіологічної психології як окремого пласта психологічних досліджень, виконаних у руслі гуманітарної парадигми, зумовлене не тільки логікою розвитку самої психології; необхідність появи аксіопсихології закономірно випливає з контексту ширших філософських пошуків суті людини, її існування, призначення тощо. При цьому виявляється тісний зв'язок проблем онтології, гносеології й аксіології як такої. Звернення до філософських засад аксіопсихології дозволить рельєфніше вималювати її власний предмет, помітити зони прогресу й ділянки теоретичних упущень.

Повний перелік найбільш авторитетних імен, які започаткували цілі напрями філософських досліджень, що так чи інакше торкаються проблеми людських цінностей, навряд чи можливий. Тим паче виклад філософських систем великої низки авторів в рамках цього розділу здійснити нереально. З огляду на ці обставини мушу обмежитися тими концепціями, що найефективніше поглиблюють уже намічену в попередньому розділі лінію теоретичного обґрунтування аксіопсихологічної проблематики з її центральним питанням – породженням, функціонуванням і розвитком ціннісно-сміслової свідомості особистості.

Найдотичнішими до обговорюваної теми є питання, порушені класичною німецькою філософією, новітніми антропологічними концепціями, феноменологічними дослідженнями тощо.

Почнімо з «хронологічного» попередника німецької класичної філософії Г. Лейбніца (1646–1716), погляди якого суголосні загальному лейтмотиву даної праці [326]. На думку Лейбніца, всесвіт складається з далі неподільних, нематеріальних чинників – монад, що мають духовну природу. Монади більшою чи меншою мірою наділені психічним життям, здатні до сприймання, активності і розвитку. Духовні здатності окремих монад залежать від «монади монад», тобто Бога, який породив усі інші монади, щоб ті існували за його проектом. Божий задум узгоджує існування індивідуальних монад як «напередустановлену гармонію», згідно з якою можливе взаємопорозуміння людей, адже самі люди як особливі монади з'явилися в результаті випромінювання Бога із самого себе. Бог є також абсолютним творцем, який обдарував людей вродженими ідеями, що допомагають їм віднаходити духовну істину, незалежну від чуттєвих даних безпосереднього досвіду.

У поглядах Лейбніца ми відзначаємо об'єктивну діалектику еманції абсолютного духу в індивідуальний (об'єктивний – у природі, суб'єктивний – в душі людини), ідеї про загальнолюдський базис цінностей, мету існування (досягнення гармонії), нетотожність емпіричного факту його апріорній суті, наприклад, незводи-мість людини як божественного задуму (духовного суб'єкта) до її атрибутивних ознак. Такі дещо осучаснені висновки можна зробити з учення про монади Г. Лейбніца.

Основоположник класичної німецької філософії І. Кант (1724–1804) здійснив своєрідний «коперніканський переворот» у філософії, зокрема теорії пізнання [227–228]. Суть цього перевороту зводилася до прийняття припущення, що не пізнання має погоджуватися з предметами, а навпаки: предмети повинні відповідати нашому пізнанню. Тим самим Кант доходить висновку, що пізнання є не спогляданням, а конструюванням предмета, тобто предмет виявляється не вихідним, а кінцевим продуктом пізнання.

Процес пізнання, за Кантом, проходить стадії відчуття, розсудку і розуму. Кожна стадія має свої форми апріорності. Так, упорядкування відчуттів у сприймання окремішностей залежить від «апріорних форм чуттєвості», до яких належать простір і час. Розсудок здійснює «апріорний синтез» чуттєвих даних, продовжуючи процес пізнання за допомогою дванадцяти категорій, наприклад, категорій субстанції, причинності і т. д. Так званий детермінізм є вродженою здатністю людської свідомості зв'язувати явища в причинні ланцюжки. Лише на рівні розуму, який «задає» цілі, що забезпечують смислову єдність синтетичної діяльності розсудку, здійснюється «вищий синтез». Останній полягає у з'єднанні теоретичної сфери, представлені розсудком, з практичною сферою, яку Кант визначав переважно як сферу морально-етичну. В царині теоретичного пізнання розум осягає «природну причинність», далеку від суб'єктивних уподобань і людських цінностей. Однак мірки «чистого Розуму» виявляються вузькими, коли людина хоче пізнати природу людських цінностей, таких як свобода чи обов'язок. Тут розум демонструє свою антиномічність, що виявляється у здатності висувати судження, які взаємно виключають одне одного стосовно певного об'єкта, які можна з однаковим успіхом обґрунтувати логічно. Кант вважає, що необхідно визнати примат практичного розуму (морально-етичної сфери) перед теоретичним.

Перевага практичного (ціннісного) розуму над «чистим» (теоретичним) означає в цьому контексті перевагу «свобідної причинності» (іманентної телеологічності) над «природною причинністю» (каузальним детермінізмом), що формальнологічно узгоджується з ширшим обсягом поняття цінності як певної до кінця не збагненої «речі в собі» та феноменом – явищем («річчю для нас»), що підлягає пізнанню. Звідси випливає висновок про підпорядкування науки вірі, сказати б, залежність істини від вихідних ціннісних позицій, свідомо і відповідально зайнятих суб'єктом пізнання. Така вільна за своєю суттю людина існує як мета сама по собі, а не як засіб для будь-чийого використання. В такий спосіб Кант висновує свій категоричний імператив, який повеліває діяти так, аби принцип особистої поведінки завдяки волі зміг стати загальним законом природи.

Й. Фіхте (1762–1814) намагався зблизити сфери дії теоретичного і практичного розуму. Основою буття, за Фіхте, є «абсолютне Я», що виявляється тотожністю, яка залишається сталою після нашарувань різноманітних «емпіричних Я». Фіхтевський абсолютний суб'єкт володіє нескінченно активною животворящою силою, аналогом якої виступає моральна діяльність індивідуальної свідомості. «Абсолютне Я» чи абсолютний суб'єкт виступає у філософії Фіхте уособленням практичної активності людства, персоналізацією вихідної творчої канви буття.

Філософія Ф. Шеллінга (1775–1854) вирізняється діалектикою об'єктивно-ідеалістичного змісту, на відміну від суб'єктивного ідеалізму Фіхте. У своїй «філософії тотожності» Шеллінг стверджує первинність єдності, тотожності суб'єкта і об'єкта, яка передує їх роз'єднаності на «Я» (суб'єкт) і «не-Я» (об'єкт), за Фіхте. Таким чином постулюється досвідомий (і несвідомий) рівень пізнання і, вочевидь, переживання дійсності.

Цінним моментом «трансцендентального ідеалізму» Шеллінга є приписуване суб'єкт-об'єктній єдності несвідоме «хотіння», яке спонукає її до саморозвитку, найвищим виявом якого постає людський розум. Методом пізнання інтенції («хотінь») виступає інтелектуальна інтуїція чи одкровення – безпосереднє вбачання розумом свого предмета.

Філософська система Шеллінга містить продуктивну ідею про холістичний зв'язок явищ, вказує на переживання й інтуїцію як режим і спосіб функціонування свідомості в їх відношенні до «хотінь» (ціннісних устремлінь).

Автор викінченої системи об'єктивного ідеалізму Г. Гегель (1770-1831) обґрунтував тезу про субстанцію як про об'єктивно існуючий абсолютний дух, що діє і розвивається відповідно до законів діалектики (єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення). Абсолютний дух у філософії Гегеля виступає істинним началом усіх начал, буттям і основою суцього і водночас фіналом грандіозного саморуху до себе. Розвиваючи ідею Шеллінга про взаємопереходи об'єктивного в

суб'єктивне і навпаки, Гегель стверджував, що «всі властивості духу існують лиш завдяки свободі, що всі вони є лиш засобами для свободи» [131, с. 17]. І вже зовсім афористично висноував: «Субстанція духу є свобода...» [130, с. 41].

Зведення субстанції до суб'єкта в понятті абсолютної ідеї стало відправним пунктом для уявлення про форми її самопізнання у спосіб саморозгортання «в іншому» (у сфері мислення, природи, культури). Пізнавши себе у спосіб логічного мислення, абсолютний дух самовизначається як ідея, що означає тотожність законів мислення законам буття, взаємне проникання суб'єкта і об'єкта.

Ідея, що досягла внутрішнього самоусвідомлення, відчужує себе в емпірично наявний світ, природу. Природа, таким чином, виявляється покладеною ідеєю і передпокладеною людському духу. Вона стає середньою ланкою, через яку абсолютна ідея знаходить свою істину, повертається в безмір абсолютно-єдиного.

Подальше саморозгортання ідеї, що покинула природу й оформилась у людський дух, проявляється на трьох ступенях: ступені суб'єктивного духу (свідомість, самосвідомість, розум); об'єктивного духу, репрезентованого правом, мораллю і моральністю (російською мовою – «нравственностью» – *З. К.*); власне абсолютного духу (мистецтво, релігія, філософія). Лиш у філософії абсолютний дух виявляє себе з усією повнотою, включаючи красу як атрибут мистецтва, добро як атрибут релігії й істину як атрибут завершеного самопізнання. Тим самим абсолютний дух постає вічною в собі-і-для-себе-сущого самовитвореною абсолютною ідеєю.

Визнання за абсолютним духом єдиної саморозвивальної субстанції, що покладає себе в різні форми інобуття, підводить до думки про існування психічних рівнів суб'єктності, на яких дух має різні форми ноуменальної й феноменальної репрезентації.

З гегелівської феноменології духа також випливає, що він як такий може бути зрозумілий лише в єдності всіх його поняттєво-логічних й емпіричних визначень. Звідси висноується, що доцільність «окремої частини» Абсолюту може бути обґрунтована тільки у співвіднесенні з тією функцією, яку вона виконує у цілісному

організмі. Висновок про взаємопереплетення і субординацію доцільностей (цінностей) беззастережно засвоєний аксіологією (і, звичайно, аксіопсихологією), незважаючи на завзяте кепкування деяких вразливих сторін цієї тези з боку Б. Рассела [493, с. 607].

Л. Фейєрбах (1804–1872) звільняє філософію від спекулятивних побудов своїх попередників і оголошує її предметом людину в сукупності всіх чуттєвих визначень. Свій атропологічний матеріалізм він поєднує з атеїзмом. «Вакансію Бога» у Фейєрбаха заміщає людина. Відкинувши авторитет Творця, людина завдячує своєю могутністю силі істинно релігійного зв'язку, що має не метафізичну, а цілком реальну основу – силі любовного діалогу між «Я» і «Ти». Таким чином, Фейєрбах першим звернув увагу на об'єктивну природу цінностей, що породжується контекстом людського спілкування.

У марксистській філософії, що постала як спроба синтезу гегелівської діалектики і фейєрбахівського матеріалізму з метою кардинальної перебудови суспільства на засадах соціальної рівності, нас насамперед цікавлять положення про активність як принцип існування матерії. Так, Ф. Енгельс (1820–1895) зазначає, що «першою з найважливіших вроджених властивостей матерії є Рух, – не тільки як механічний і математичний рух, але ще більше як потяг, життєвий дух, напруження, ... мука» [180, с. 142]. Повертаючись до цього висловлювання, він уточнює, що «мука і страждання – це активне начало, яке виникає з довільного розвитку речі, ставлення або особистості» [180, с. 284–285]. Звідси випливає, що активність – іманентна властивість матерії, спосіб її буття, який виявляється у здатності матерії мати джерело своїх змін всередині себе.

Далі з'ясовується, що активність не існує поза взаємодією матеріальних об'єктів, активність є змістом самої взаємодії: «взаємодія є істинною *causa finalis* речей. Ми не можемо піти далі пізнання цієї взаємодії саме тому, що позаду нього нічого більше пізнавати» (цит. за [264, с. 11]). Взаємодія має об'єктивний і універсальний характер, в ній виявляється взаємний зв'язок всіх структурних рівнів матерії, спосіб її існування, форми руху, матеріальна єдність світу.

Залежно від форм руху матерії (механічної, фізичної, хімічної, біологічної, соціальної, в тому числі психічної) розрізняють і види активності. Для забезпечення життєдіяльності людини найбільше значення мають еволюційно вищі різновиди активності: біологічна, психічна і соціальна, які розрізняються за системними підставами класифікаційної ієрархії.

Так, у дусі марсистських методологічних засад можна визначити біологічну активність як таку, що містить у собі якісно-кількісні характеристики активності організму, проявляючись у процесах обміну речовин, вроджених поведінкових актах (безумовних рефlekсах, інстинктах і т. ін.).

Психічна активність людини є наслідком взаємодії біологічної природи і соціального оточення. Будучи суб'єктивним образом об'єктивного світу, психіка виконує функції орієнтування в умовах і засобах життєдіяльності, їх пристосування до потреб індивіда і цілеспрямованої зміни довкілля. Психічна активність – системне ієрархічне утворення, нижнім «щаблем» якого є життєві потреби, а вищим – свідомість і життєва позиція.

Активна природа психічного виступає необхідною передумовою соціальної активності. Остання виявляється у предметній діяльності і спілкуванні, стверджуючи його як суб'єкт. Соціальна активність – це самодіяльність особистості, яка виражається у вільній, свідомій, внутрішньо необхідній діяльності. Це особлива діяльність, діяльність за власним душевним порухом, за власною ініціативою. Вона спрямована на творчу взаємодію індивіда з навколишнім середовищем, освоєння та зміну його і самого себе. Соціальна активність, зрозуміла таким чином, передбачає самодетермінацію як форму індивідуальної реалізації особистістю суспільної необхідності, в процесі якої відбувається прирощення її суб'єктного потенціалу.

Конкретизацією поняття соціальної активності в руслі розвитку марксистської традиції виступає поняття життєвих або ціннісно-сміслових ставлень особистості. «Ставлення особистості, – пише К. О. Абульханова-Славська, – охоплюють не тільки її суб'єктивні

мотиви, цілі, прагнення і т. д., але і спосіб її включення в загальний хід життя, врахування його об'єктивної логіки і своїх уже об'єктивованих, застосованих можливостей», «ставлення особистості – «мости», які вона будує в житті, без яких неможливий її подальший «рух», саме життя, є разом з тим ціннісно-смыслові і разом з тим життєво-практичні узагальнення, деякі основні напрямки, за якими розгортається активність особистості» [7, с. 22].

Струмінь діалектики, що пробивається крізь матеріалістичну онтологію марксистської філософії, безперечно, виносить із собою продуктивну ідею про саморух суцього, однак уявлення про активність часто-густо відривається від конкретних структурно-динамічних характеристик її носія – суб'єкта відповідного рівня інтеграції. Загалом деперсоніфікація історії, випинання економічних чинників суспільного життя на шкоду індивідуально-екзистенціальним – зримий недолік марксистської соціальної філософії.

Ідейний натхненник феноменалізму Ф. Brentano (1838–1917) повертає філософську думку до проблеми змісту й актів свідомості, що суть не одне і те ж. Зміст свідомості пов'язаний з розрізненням поодиноких фізичних феноменів (колір, звук, форма і т. ін.), акти свідомості – це спосіб покладання об'єкта в свідомості. Залежно від відношення акту до свого предмету виділяють три класи інтенціональностей (спрямованостей на об'єкт): уявлення, судження і почуття. Те, що є об'єктом, – не індивідуальне, а загальне, наприклад, тілесність, а не певне тіло, любов, а не той, хто кохає. Подібні розмежування привели Brentano до розрізнення генетичної та описової психологій. Перша є індуктивною, емпіричною наукою, що застосовує природничо-наукові методи, друга – апріорна, добуває психічні феномени із внутрішнього пізнання і без будь-якої індукції безпосередньо приходить до аподиктично достовірних висновків. Цим фактично було поставлено питання: як співвідносяться реальні предмети зі способом їх пізнання, яку відповідальність несе гносеологічний суб'єкт за зайнятий ним «модус» світоставлення, як стикуються між собою послідовно раціоналістична (класична) й аксіологічна (некласична) позиція дослідника.

Основоположник феноменологізму Е. Гуссерль (1859–1938) з усією певністю заявляє, що «Я» (суб'єкт) «виявляється первісною інтенціональною основою не тільки для «світу», який я розглядаю як реальний, але також має значення для мого «ідеального світу», і взагалі для всього, що я усвідомлюю як суще з якимось зрозумілим і дійсним змістом, ... включаючи мене самого, моє життя, мою віру і весь зміст свідомості» [155, с. 55]. Таким чином гносеологічний суб'єкт Гуссерля суміщається з аксіологічним як суб'єкт за своєю суттю духовний (у Гуссерля – трансцендентальний), тобто здатний конституювати з самого себе модуси інтенціональності, які й онтологізують саму свідомість, змикаючи її з іншим, поза-Я-буттям. Тим самим інтенціональне життя свідомості трактується як смислопокладання особистості, що має принципове значення для розбудови методологічної бази аксіологічної психології.

Гуссерль нарікає на сучасну йому психологію як таку, що «сліпа до інтенціональності як справжнього суттєвого життя свідомості і, в усякому разі, до інтенціональності як телеологічної функції, тобто як конституюючого результату» [155, с. 62]. Він вважає, що «чиста психологія» може бути розвинена як апіорна, трансцендентальна феноменологія з властивими їй методами (феноменологічною редукцією, чистим оглядом і описом, методом конституювання свідомості та її інтенціональних корелятивів тощо). Така психологія бачиться Гуссерлю як інтенціональна (аксіологічна) психологія, свого роду «апіорне ейдетичне вчення» [155, с. 74]. Видатний філософ переконує: «Інтенціональність нічого не ізолює, вона може бути розглянута лише в синтетичній єдності, яка тематично пов'язує всі окремі імпульси психічного життя в єдине відношення на основі предметності або швидше в подвійній поляризації полюсу Я і полюсу предмета. «Об'єктивуюче» здійснення, – якому підпорядковані всі окремі інтенціональні переживання на різних рівнях (додамо – суб'єктності. – З. К.) і відносно різних, зв'язаних зі світом предметів, – припускає кореляцію цілісної універсальності психічного життя з онтичною універсальністю (з усіма в собі єдиними предметами). Ця телеологічна структура інтенціонального життя як універсально-об'єктивного життя визначається на основі того,

що предмет і судження (в широкому значенні) взаємопов'язані з універсальністю, в якій ми можемо вільно підпорядкувати будь-який вже даний об'єкт нашим категоріальним діям. Саме завдяки цьому (і як індекс цієї самої телеології) предикативне судження також набуває універсального значення для психологічного життя» [155, с. 78].

Послідовник Гуссерля французький феноменолог М. Мерло-Понті (1908–1961) зосередив свою увагу на первинному, дорефлексивному способі зв'язку людини зі світом, який здійснюється у сприйманні, що надає людській суб'єктивності онтологічного змісту: «В тиші первісної свідомості можна побачити реально не лише те, що означають слова, але і те, що означають речі...» [375, с. 124], «Світ – це не те, що я про нього думаю, а те, чим я живу» [375, с. 126], «Феноменологічний світ не є чистим буттям, а смислом, який розкривається в розмаїтті мого досвіду, а також – при перетині мого власного досвіду і досвіду інших, де ми як шестірні чіпляємося один за одного. Таким чином, він невіддільний від суб'єктивності й інтерсуб'єктивності, які проявляють свою єдність...» [375, с. 129].

Онтологічне трактування сприймання дано в так званій теорії феноменального тіла, за якою інтенціонально діюча суб'єктивність репрезентована сукупністю унікальних утворень, неспростовних цілісностей, чуттєво-смислових згущень, які не залежать від раціонального конституювання, але визначають будь-які можливості прояву людської свободи. Феноменальне тіло трансцендоване у світ цінностей, який саме живить, утворюючи з ним корелятивну єдність. Відкритість феноменального тіла індивіда світу цінностей не усуває однак проблематичності людського існування, швидше передбачає її, адже суб'єкт стикається з проблемою морального виправдання свого вибору.

Феноменологічні дослідження Мерло-Понті повертають аксіопсихологію до вивчення до-свідомих і свідомих процесів смислопокладання, їх взаємозв'язків і взаємопереходів.

Ця проблема в представника «філософії життя» А. Бергсона (1859–1941) переосмислюється під кутом зору співвіднесення ін-

туїції й інтелекту, що репрезентують відповідно «Я тривале» і «Я протяжне». Перше «Я» проявляється як «вільна спонтанність», джерело творчої еволюції, друге «Я» розпадається і губиться серед емпіричних предметів. Шлях до істинної суб'єктності пролягає, таким чином, через безпосереднє злиття із самим собою, занурення в безперервну часову плинність. Та Бергсон не лише протиставляє два «Я» і дві здатності людини, які до того ж виростають з одного кореня – життєвого пориву (*elan vital*), але й зазначає, що «... насправді не існує ні двох тенденцій, ні навіть двох напрямів, а лиш одне «Я», життя і розвиток якого зводяться до самих цих коливань, допоки вільна дія не відділяється від нього, подібно до зрілого плоду» [57, с. 126].

Бергсон рішуче відкидає будь-яку телеологічність, вбачаючи в ній механістичну запрограмованість і «гамівну сорочку» для свободи і випадку, а його надії на інтуїцію і творчість вказують, що в них він бачить самодостатню мету духовного розвитку. Цей висновок співзвучний з теорією самоактуалізації А. Маслоу та всією гуманістичною традицією в психології, про специфічний телеологізм якої йтиметься далі.

«Філософія процесу» або інакше «філософія організму» А. Вайтхеда (1861–1947) позірно нагадує концепцію його сучасника А. Бергсона, але якщо останній йде від суб'єкта до об'єкта в трактуванні «творчої еволюції», то Вайтхед пропонує варіант «об'єктивної діалектики», яка оформляється животворною «суб'єктивною єдністю». Його послідовно моністичне вчення примиряє відвертих релятивістів з прихильниками телеології, ірраціональний філософський авангард зі старою доброю спекуляцією. Саме ця особливість всеохопного мислення Уайтхеда привертає увагу в той час, як тривають спроби визначити предмет гуманітарної психології і в її «тілі» – аксіопсихології.

Дійсна субстанція світу, на думку Вайтхеда, – це процес, становлення, вічне оновлення, перехід можливості в дійсність. При цьому дійсність існує у вигляді конечних («смертних») дискретних реальних об'єктів, можливість же існує як суб'єктна здатність

«Початкового», тобто креативність, що втягує одиничні речі у вир постійного становлення – перетворення. Таким чином, процес як становлення дійсного існування уявляється Вайтхедом у вигляді зрощення «множини» в «однину».

Однак творчу суб'єктивність Вайтхед тлумачить ширше, ніж поняття людської суб'єктності. «В дійсному світі, – цитує М. А. Кисель, – ми розрізняємо чотири класи ієрархії дійсних подій (елементів процесу. – *З. К.*), котрі, до речі, не варто надто різко відділяти один від одного. Перший і нижчий – дійсні причини в «порожньому просторі» (вакуумі. – *З. К.*); другий – дійсні події, з яких складається історія життя неживих об'єктів, які тривають, таких, як електрони або інші примітивні організми; по-третє, дійсні події у складі життєвої історії живих об'єктів, які тривають; по-четверте, дійсні події, що входять в історію життя об'єктів, які тривають, з усвідомленим знанням» [281, с. 36–37]. Людина, зрозуміло, входить у цей останній клас «дійсних подій». У цьому зв'язку відзначмо близькість поглядів Вайтхеда до поглядів засновника «критичної онтології» Н. Гартмана (1882–1950). Останній обґрунтував теорію шарової будови буття. Матеріальність (неорганічна природа), життя (органічність), психіка і духовність становлять, за Гартманом, чотирирівневу ієрархічну структуру світобудови з відповідними системними характеристиками (присутністю закономірностей нижчих пластів у вищих, якісною специфікою і вищістю горішнього пласту над долішнім і відносною автономністю принципів функціонування кожного з шарів буття). Ці думки суголосні з філософськими і природничо-науковими висновками Вайтхеда.

Сам Вайтхед розкриває механізм одухотворення (оформлення і формування) нижчого вищим. Ним є прегензія (схоплення, зчеплення), або почування, яка залучає емпіричні об'єкти в процес становлення, надаючи їм енергію прямування до єдиної творчої мети. Основою творчого процесу, спрямованого на ту чи іншу цінність, виступає особистість. Вона є тотожністю, яка «відіграє двояку роль: оформлення факту і реалізації специфічної цінності» [601, с. 311]. Відтак особистість є носієм Ідеї, що, як міст, з'єднує Світ По-

родження зі Світом Цінностей. «Обидва світи – Цінностей і Активності – поєднані один з одним у житті всесвіту, так що безсмертний фактор цінності включається в активне творення тимчасового факту» [601, с. 309].

Головним Координатором вічного Світу Цінностей, за Вайтхедом, є Бог. Він – запорука світового порядку, доцільності і гармонії. Сполучаючись через цінності з кожною окремою людиною, Бог є «однаковою мірою фактор в кожному з багатьох особистісних існувань Світу Зміни» [601, с. 316]. Таким чином, у життєвому процесі змикаються цільова і діюча (за Арістотелем) причини.

Біографія видатного математика, природодослідника і філософа А. Вайтхеда свідчить про плідне поєднання телеологічної парадигми з науковим стилем мислення. Під впливом «філософії організму» були переглянуті методологічні основи класичної фізики, зароджувалися нові наукові напрями, зокрема кібернетика. Безперечне значення ідей Вайтхеда і для закладання фундаменту аксіопсихології особистості.

Чи не найбільшу дотичність до аксіопсихологічних проблем мають праці представників філософської антропології. Один з її засновників М. Шелер (1874–1928) переконливо доводить, що людина є духовною, а відтак метафізичною істотою, головним визначенням якої є «екзистенціальна незалежність від органічного, свобода, звільнення від примусу і тиску, від «життя» та усього, що належить «життю...» [673, с. 149]. Володіючи свободою розототожнення з усім вітальним, людина як особистість сповняє своє вище, космічне призначення, «автором» якого є Бог. Саме Бог визначає індивідуальну ціннісну сутність особистості, «те належне, що іманентне їй як «покликання» бути саме цією особистістю й стосується тільки її одної незалежно від того, чи поширюється таке саме покликання на інших» [673, с. 26]. Пізнання божественного задуму стосовно себе – це відкриття добра-в-собі-для-мене, яке стає можливим завдяки актам духовної інтуїції. Останнє здійснюється при любовному прийнятті себе (самопізнанні) чи іншого (пізнанні когось), тобто погляді на себе чи іншого з його власного духовного центру.

Суб'єктивне благо, специфічне для кожної особистості, не виключає існування загальнозначущих цінностей. Навпаки, унікальність індивідуальних смислів підтверджує об'єктивність загальнолюдських цінностей: «Тільки, якщо ми поряд із загальнозначущими цінностями беремо до уваги також «історичні», конкретно ситуаційні, а отже, виходимо з позиції, яка дає змогу не випускати з поля зору цілісність життя і водночас загострює нашу чутливість до завжди цілком своєрідних «вимог часу», ми здатні досягти повної ясності стосовно добра-в-собі» [673, с. 29].

В аспекті розбудови методологічних засад аксіологічної психології слухним є застереження Шелера про недопустимість ототожнення особистості з характером чи іншими індивідуальними особливостями, моральної відповідальності з осудністю дій людини, особистісного смислу з учинковою нормативністю тощо.

Релігійно-філософський погляд на людину в дусі теорії еволюції запропонував П. Тейяр де Шарден (1881–1955). Антропологічні студії привели Тейяра до висновку про загальну одухотвореність космогенезу на всіх його стадіях: переджиття (неорганічної природи), життя (органічності), думки, пов'язаної з появою людини, наддумки – процесу, що завершує історію людства в єднанні душ у Христі.

Допускаючи самозародження життя на Землі одночасно в різних точках (знамените тейярдівське: «Один сезон для думки, як один сезон для життя»), філософ разом з тим вважає Бога (метафоричну точку Омега) джерелом космічної еволюції. Бог – першопочаток: «Автономність, наявність, незворотність і, значить, в кінцевому рахунку трансцендентність – чотири атрибути Омеги» [461, с. 213], але Бог і вінець, звершення (фінал) еволюції: «універсум-збирач і хранитель не механічної енергії, як ми гадали, а особистостей. Одна за одною, як неперервне випаровування, вивільняються навколо нас «душі», забираючи догори свою непередавану ношу свідомості» [588, с. 214].

Бог являється природі і людині у вигляді всюдисущої духовно-психічної енергії, а саме любові як рушійної сили еволюції. Під дією

цієї сили особистість втягується в потужне поле конвергенції, «оскільки дух в нашому розумінні – це по суті здатність до синтезу й організації» [588, с. 205]. Ніби полемізуючи з М. Хайдеггером, який застерігає від небезпеки нівелювання особистого існування анонімним і безликим «іншим» (das Man), Тейяр де Шарден доводить, що прагнення до єднання у любові не веде до деперсоналізації особистості: «Вершина нас самих, вінець нашої оригінальності – не наша індивідуальність, а наша особистість, а цю останню ми можемо знайти у відповідності з еволюційною структурою світу, лиш об'єднуючись між собою. Нема духу без синтезу. Все той же самий закон, зверху донизу. Справжнє Его зростає обернено пропорційно «еготизму». За образом Омеги, який його приваблює, елемент набуває особистість, лиш універсалізуючись» [588, с. 207–208]. Таким чином, філософська концепція космогенезу П. Тейяра де Шардена являє собою приклад послідовно проведеного телеологізму, звершеного на базі синтезу науки і містики.

Заслуговує на увагу і розрізнення двох видів енергії: тангенціальної, що зв'язує воедино однопорядкові елементи, і радіальної, що уособлює перехід на вищий ступінь складності в загальному плані світобудови. Іншими словами, йдеться про координаційний і субординаційний принципи зв'язку елементів системи в термінології Б. Г. Ананьєва. Особливо важливим є друге, оскільки постулювання радіальної енергії дозволяє «відкрити серед елементів універсуму не систему онтологічних причинних зв'язків, а емпіричний закон рекурентності, який виражає їх послідовне виникнення упродовж часу...» [588, с. 36]. Висвітлений далі погляд на особистість як інтегральну духовну суб'єктність в єдності п'яти ступенів її розвитку «ідейно» близький до цього положення тейярдизму.

На відміну від креаціоністськи орієнтованих вчень Шелера і Тейяра атеїстичний екзистенціалізм Ж. П. Сартра (1905–1980) уповає тільки на відповідальну особистість, яка стверджує актами свого життєздійснення ту чи ту моральну позицію. Сартр не вірить в апіорне існування жодних цінностей. На його думку, людина сама, фактом свого завжди вільного вчинку породжує цінність, тим

самим трансцендуючи себе з даної емпіричної буденності в істинне духовне буття. Саме трансцендування, за Сартром, означає, що людина існує як проект самої себе, вічна потенціальність. Звідси випливає, що ті чи інші екзистенціали людського буття – лиш різні способи реалізації невід’ємної від особистості свободи, актуалізація її потенціальності.

Наведений тут аналітичний огляд філософських предтеч аксіопсихології особистості неминуче носить тенденційний характер в розумінні відбору джерельного матеріалу й обраного підходу до його інтерпретації. Солідаризуюсь з Л. Грехемом в тому, що «питання про вибір між ідеалізмом чи матеріалізмом – це питання вибору філософської позиції, а не питання правильності цих позицій» [146, с. 184].

ВИСНОВКИ

У першому розділі монографії поставлено проблему розвитку ціннісно-сислової сфери особистості як центральної, вертикальної осі гуманітарної психології. Остання представлена комплексною, системною основою об’єднання різнорідних психологічних і ширше – філософсько-антропологічних теорій навколо ідеї цілісної людини.

Не раз критиковане вітчизняними теоретиками аналітичне («колекціонерське», за висловом А. В. Петровського) мислення вихолощує поняття людини як тотальної психічної реальності. Розчленування цілісності людини на іпостасі «індивід», «особистість», «суб’єкт», «індивідуальність» та нескінченні інтелектуальні вправи з приводу їх структури найчастіше утворюють порочне коло, з якого не «витягується» спіраль розвитку і зникає здатність, яка конститує людину як особливу природну істоту, а саме – вільний дух, що випереджає й опосередковує біологічні і соціальні впливи. Отже, психології необхідно повернути старі, почасти спрофановані категорії, як-от: дух, що розуміється як іманентна здатність людини до вільного діяння, вчинку, і духовність як системне психічне утво-

рення і найвище породження особистості, репрезентоване її ціннісно-сисловою свідомістю.

На те, що «вертикаль» людини, її аксіологічні обрії недостатньо досліджені в психології, нарікає багато вчених (Б. С. Братусь, Л. І. Воробйова, В. П. Зінченко, Є. І. Ісаєв, В. І. Слободчиков та ін.). На часі серйозне наукове дослідження процесу менталізації як розгортання під впливом комплементарного соціального оточення дитини базових осередків духовності та їх подальших трансформацій у певні смислові утворення особистості. Саме ці структури задають ту телеологічну перспективу, в світлі якої людина справджує своє існування, реалізує замисел самої себе як унікальної духовної істоти, пізнає і здійснює своє істинне покликання.

У першому розділі монографії досліджено витoki телеологічного підходу в зарубіжній персонології. Так, основоположник описової (розумінневої) психології В. Дільтей виступив ініціатором методологічної переорієнтації в дослідженні людської психіки. Він переконливо довів, що її вивчення розпочинається з інтуїтивного осягнення взаємопроникної цілісності афекту, інтелекту і волі, взаємний баланс яких виражає внутрішню доцільність функціонування організму і забезпечує таке пристосування до середовища, якого вимагає характер внутрішніх цінностей особистості. Вбачання телеологічного зв'язку як атрибуту цілісного психічного зв'язку, на думку В. Дільтея, не відкидає каузальних залежностей в межах цього цілого. Цим самим стверджується підпорядкування так званої пояснювальної психології описовій, пізніше – розуміннєвій.

Найвидатніша заслуга Е. Шпрангера у розвитку розумінневої психології полягала у винесенні телеологічного зв'язку «із надр» організму та особистості в цілісну духовну ситуацію. Таким чином, внутрішній телеологічний зв'язок психічних явищ (ентелехія), постульований В. Дільтеєм, був доповнений зовнішнім телеологічним зв'язком.

Ще більший акцент на розумінні особистості як духовного суб'єкта зробив основоположник персоналістичної психології В. Штерн, вказавши на інтроцепцію як об'єднавчу цільову установку, що за-

безпечує конвергенцію власних духовних інтенцій (цілей) з поза-особистісними цілями і вимогами.

Панівні напрями сучасної психологічної науки – біхевіоризм, фрейдизм, гуманістична та трансперсональна психологія акцентують різні аспекти цілісного телеологічного зв'язку, в який буттєвісно включена людина.

Аксіологічна проблематика у вітчизняній психології окреслилася в дискусіях навколо структури, функцій і генезису особистості.

Загалом намітилося дві теоретичні позиції. Прихильники першої акцентували момент суб'єктивного ставлення (лінія С. Л. Рубінштейна), прихильники другої підкреслювали похідний характер індивідуальних ставлень від об'єктивних обставин діяльності (лінія О. М. Леонт'єва). Осібно стоїть позиція В. В. Давидова і В. Ф. Моргуна, котрі наполягають на творчому началі особистості, яке породжує різноманітні форми суспільного життя. У свою чергу А. Б. Орлов вважає, що особистість є сумою атрибутів (модусів) сутності – істинного ноумену, що існує у сфері феноменів.

Автор оригінальної концепції системологічного моделювання особистості В. А. Богданов поєднав переваги обох підходів: і каузального, і телеологічного згідно з принципом взаємодоповнюваності. Використовуючи поняття рекурентного ряду, вчений вибудовує тривимірну модель особистості у складі системних, субсистемних і метасистемних властивостей, детермінованих відповідно діяльністю, ситуацією і груповою взаємодією.

Попри безперечну продуктивність зазначених підходів усім їм бракує справді масової психологічної практики, здатної зробити їх технологічними і психотехнічними, реалізувати їх конструктивний потенціал.

Звернення до філософських засад аксіопсихології особистості дозволило рельєфніше вималювати її власний предмет, помітити зони прогресу й ділянки теоретичних упущень.

Так, у поглядах Г. Лейбніца відзначаємо об'єктивну діалектику еманції абсолютного духу в індивідуальний (об'єктивний – у природі, суб'єктивний – в душі людини), ідеї про загальнолюдський ба-

зис цінностей, мету існування (досягнення гармонії), нетотожність емпіричного факту його апріорній суті, наприклад, незводимість людини як божественного задуму (духовного суб'єкта) до її атрибутивних ознак.

Визнання І. Кантом примату практичного розуму (морально-етичної сфери) перед теоретичним означає перевагу «свобідної причинності» (іманентної телеологічності) над «природною причинністю» (каузальним детермінізмом), що формальнологічно узгоджується з ширшим обсягом поняття цінності як певної до кінця не збагненої «речі в собі» з феноменом – явищем («річчю для нас»), що підлягає пізнанню. Звідси випливає висновок про підпорядкування науки вірі, сказати б, залежність істини від вихідних ціннісних позицій, свідомо і відповідально зайнятих суб'єктом пізнання.

Основоположник феноменологізму Е. Гуссерль суміщає гносеологічний суб'єкт з аксіологічним як суб'єкт за своєю суттю духовний (тут – трансцендентальний), тобто здатний конституювати із самого себе модуси інтенціональності, які й онтологізують саму свідомість, змикаючи її з іншим, поза-Я-буттям. Тим самим інтенціональне життя свідомості трактується як смислопокладання особистості, що має принципове значення для розбудови методологічної бази аксіопсихології.

У «філософії процесу» А. Вайтхеда особистість є основою творчого процесу, спрямованого на ту чи ту цінність; носієм Ідеї, що, як міст, з'єднує Світ Породження (діючу причину) зі Світом Цінностей (цільову причину).

Засновник філософської антропології М. Шелер переконливо доводить, що людина є духовною, а отже метафізичною істотою. Володіючи свободою розототожнення з усім вітальним, людина як особистість сповняє своє вище, космічне призначення, «автором» якого є Бог.

Філософська концепція космогенезу П. Тейяра де Шардена являє собою приклад послідовно проведеного телеологізму, завершеного на базі синтезу науки і містики. Висновок Тейяра про загальну

одухотвореність космогенезу на всіх його стадіях: переджиття (неорганічної природи), життя (органічності), думки і наддумки уточнює тезу про всюдисущість духовно-психічної енергії, а саме божественної любові як рушійної сили еволюції.

Таким чином, у результаті огляду науково-психологічних і філософських джерел аксіопсихології особистості було доведено, що її основоположним принципом є принцип телеологізму, який впливає з цілісного зв'язку особистості як трансцендентального суб'єкта з його емпіричними корелятами в різних сферах людської життєдіяльності.

РОЗДІЛ 2

ПОСТАННЯ АКсіОЛОГіЧНОЇ ПСИХОЛОГіЇ ОСОБИСТОСТІ: ПЕРЕДУМОВИ МЕТОДОЛОГіЧНОГО СИНТЕЗУ

З'ясування філософсько-методологічних засад аксіологічної психології особистості спрямовує науковий пошук на аналіз онтологічної одиниці аксіопсихіки, якою виступає міждисциплінарне поняття «цінність» та його психологічний еквівалент – «смысл». Вказані поняття – не суть чисто теоретичні концепти, а й неспростовні буттєвісні феномени, що дозволяють осягнути природу людини в її телеологічній цілісності. Так, О. Кульчицький слушно зауважує: «Людське буття – неперервне прямування до здійснення цілей, що стають такими тільки як означені людиною цінності» [322, с. 124]. Ознайомлення з літературою, що так чи інакше торкається обговорюваної проблеми, дає підстави для виокремлення принаймні трьох площин її аналізу: культурно-історичної, психодинамічної та феноменологічно-рефлексивної. Як буде показано нижче, визначені аспекти розгляду аксіопсихіки вичерпно характеризують її як явище з боку системного підходу.

2.1 Культурно-історичне пояснення аксіопсихіки й аксіогенезу особистості

Відразу зазначмо, що радянська і сучасна вітчизняна психологія до недавнього часу вивчала ціннісно-смыслову сферу особистості виключно в ракурсі культурно-історичному, реалізуючи методологічну настанову марксизму, згідно з якою особистість є продуктом суспільних відносин. Започаткував цю лінію в дослідженні аксіопсихіки Л. С. Виготський, котрий запропонував поняття смыслу як елемента структури свідомості, що виражає ставлення індивіда

до зовнішнього світу. О. М. Леонтьєв переніс проблему смислу з царини свідомості в площину діяльнісних життєвих ставлень суб'єкта, які цю свідомість і породжують.

Подальший розвиток поглядів на смислову сферу особистості, на думку Д. О. Леонтьєва, відбувався в три етапи [340]. Упродовж першого етапу поняття особистісного смислу залишалось єдиним поняттям, яке описувало смислову реальність. У цей період (40-і – 60-і роки минулого століття) багато закономірностей породження і функціонування особистісного смислу відкрили О. М. Леонтьєв, О. В. Запорожець та їх співробітники. У 70-х роках настає другий етап дослідження проблеми, який характеризується диференціацією поняття особистісного смислу і появою низки споріднених понять: «смислова установка» (О. Г. Асмолов), «смисловий конструкт» (В. В. Столін, М. Кальвіньо), «смислове утворення» як особлива структура (Б. С. Братусь), а також «смислове утворення» як узагальнювальне поняття (В. К. Вілюнас, Є. В. Суботський, О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, В. А. Петровський, А. У. Хараш, Є. Є. Насіновська). Вперше були названі види смислових утворень: смислоутворювальні мотиви, особистісні смисли і смислові установки (О. Г. Асмолов, Є. Є. Насіновська, Є. З. Басіна). Саме в цей період було відлито в строгу дефініцію ключове поняття особистісного смислу як індивідуалізованого відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність, усвідомлюване як «значення-для-мене», що використовується дотепер [481, с. 192]. Третій етап розвитку уявлень про смислову сферу особистості (з початку 80-х років минулого століття) відзначений спробами перейти від аналізу окремих смислових утворень до розуміння смислової сфери особистості (Б. С. Братусь), її аксіопсихіки як цілого. Було введено поняття «динамічна смислова система», в якому конкретизувалася ідея функціональних залежностей окремих смислових структур у контексті цілого (І. А. Васильєв, В. Л. Поплужний, О. К. Тихомиров, О. Г. Асмолов).

Д. О. Леонтьєв вказує на загальні положення, які пронизують історію дослідження смислової сфери особистості в радянській психології:

«1. Смысл породжується реальними ставленнями, які пов'язують суб'єкта з об'єктивною дійсністю.

2. Безпосереднім джерелом смислоутворення є потреби і мотиви особистості.

3. Смысл дієвий, тобто виконує регулювальні функції.

4. Смыслові утворення не існують ізольовано, а утворюють єдину систему.

5. Смысли породжуються і змінюються в діяльності, в якій тільки і реалізуються реальні життєві ставлення суб'єкта» [340, с. 11].

Ґрунтовне дослідження онтології смислової реальності привело Д. О. Леонтьєва до висновку про існування шести різновидів смислових структур, які задають ціннісний профіль особистості: 1) особистісного смислу, що проявляється в ефектах емоційного забарвлення і трансформації психічного образу; 2) смислової установки, що знаходить свій вияв в ефектах стабілізаційного, або такого, що перешкоджає, відволікає чи дезорганізує діяльність; 3) мотиву, що проявляється в ефектах породження діяльності й енергетичного забезпечення певної її спрямованості; 4) смислової диспозиції, що фіксується в ефектах консервації стійкого смислового ставлення; 5) смислового конструкта, помітного в ефектах приписування життєвого смислу об'єктові або явищу, що виступає носієм значущих якостей, 6) особистісної цінності, що проявляється в ефектах смислотворення, пов'язаного не з актуальною динамікою потреб, а з ідеальною моделлю належного [340, с. 21–22]. При цьому перші два різновиди смислових структур утворюють підклас безпосередніх регуляторних механізмів психічного відображення і діяльності, інші діють опосередковано, через породження відповідних особистісних смислів і смислових установок, утворюючи підклас смислотвірних.

З цього огляду випливає, що будь-який конкретний індивід занурений у практично невичерпний океан різнорідних смислових структур. «Кожен смысл сам по собі є унікальним, бо за ним стоїть неповторність кожної конкретної життєвої ситуації. Але разом з тим, – наголошує В. Г. Нестеренко, – є потреба віднайти й такі смис-

ли, які були б відповідні до якихось типових, повторюваних ситуацій, а зрештою й таких, які відповідали б загальній ситуації присутності людини у світі. Такі узагальнені смисли (незалежно від ступеня їх узагальненості) й є ніщо інше, як цінності» [409, с. 278]. Культурно-історичний підхід до вивчення ціннісно-сислової сфери особистості бере до уваги аспект її породження структурами й інституціями суспільної свідомості. В такому випадку «соціальні цінності трансцендентні індивідуальній свідомості і діяльності і, безумовно, первинні стосовно індивідуально-психологічних ціннісних утворень», – підсумовує Д. О. Леонтьєв [341, с. 19]. Цим самим стверджується, що цінність існує незалежно від одиничного емпіричного суб'єкта, але вона відкривається йому, коли він вступає в діяльні життєві стосунки з предметними носіями цінностей, культурою, іншими людьми.

Проголошений вітчизняною педагогікою особистісно-орієнтований підхід у навчанні і вихованні молодого покоління якраз і виходить з положення, за яким «цілі і наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування в світі й опори для особистісного самовизначення» [64, с. 124]. Звідси випливає, що ціннісно-сислова сфера дитини мусить піддаватися цілеспрямованому формуванню, якщо ми хочемо забезпечити «розширене відтворення» культурної спадщини суспільства, еволюційну, безкризову наступність суспільних ідеалів. Т. В. Бутківська зазначає, що «цінності формуються в результаті усвідомлення соціальним суб'єктом своїх потреб у співвідношенні їх з предметом навколишнього світу або в результаті відношення, яке реалізується в акті оцінки» [97, с. 131]. Вона ж визначає таку систему цінностей соціального суб'єкта: 1) сутнісно-життєві (уявлення про добро і зло, щастя, мету та сенс життя тощо); 2) універсальні: а) вітальні (життя, здоров'я, особиста безпека, добробут, сім'я, родичі, освіта, правопорядок); б) суспільного визнання (працелюбство, соціальний статус та ін.); в) міжособистісного визнання (чесність, альтруїзм, доброзичливість тощо); г) демократичні (свобода слова, совісті, національний

суверенітет); 3) партикулярні (належність до малої батьківщини, сім'ї); 4) трансцендентні (віра в Бога, прагнення до абсолюту).

За Д. О. Леонт'євим, цінність як еталон належної поведінки, вироблений суспільною свідомістю, має три форми репрезентації. По-перше, цінність постає як суспільний ідеал – узагальнене уявлення про досконалість в різних сферах суспільного життя; по-друге, цінність має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної і духовної культури або людських вчинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, політичні, правові та ін); по-третє, мотиваційні структури особистості і насамперед особистісні цінності, що є внутрішніми носіями соціальної регуляції, закоріненими в структурі особистості.

Особистісні цінності, як і цінності соціальні, існують у формі ідеалів, тобто моделей належного, але, порівняно з першими, є більш дієвими, оскільки задають кінцеві орієнтири індивідуальної діяльності, визначають стратегію цілепокладання. Поняття «модель належного» утворене за аналогією з поняттям «модель потрібного майбутнього» Н. А. Бернштейна для означення суспільної бажаності вибору об'єкта чи способу поведінки з точки зору тих чи інших ціннісних критеріїв, стандартів. Та, на відміну від норм, зазначає Л. І. Іванько, «цінності більшою мірою співвідносяться з цілепокладальними сторонами людської діяльності, тоді як норми тяжіють переважно до засобів і способів її здійснення. Нормативна система більш жорстко детермінує діяльність, ніж ціннісна, бо, по-перше, норма не має градацій: її або дотримуються, або ні. Цінності ж розрізняються за «інтенсивністю», характеризуються більшою чи меншою мірою настійності. По-друге, конкретна система норм засновується на внутрішній монолітності: людина у своїй діяльності дотримується її цілком і повністю, одномоментно... Що ж стосується системи цінностей, то вона, як правило, будується за принципом ієрархії: людина здатна «жертвувати» одними цінностями заради інших, варіювати порядок їх реалізації. Нарешті ці механізми виконують, як правило, різну рольову функцію у формуванні особистісно-мотиваційної структури діяльності. Цінності, виступаючи певними

цільовими орієнтирами, визначають верхню межу рівня соціальних домагань особистості; норми ж – це той середній «оптимум», переступивши межі якого особистість ризикує опинитися «під обстрілом» неформальних санкцій» [214]. Можна стверджувати, що норми – це специфіковані й операціоналізовані до певних умов життєдіяльності цінності, а самі цінності узгоджуються з іманентно властивою людині тенденцією переступати власні межі, що тотожна волі як властивості духовного суб'єкта, особистості.

Із цим розмежуванням норм і цінностей зближається і розрізнення двох типів цінностей: які забезпечують самоствердження людської особистості, якою вона є, з притаманними їй потребами та інтересами; і цінностей, котрі творять і відроджують людину в певній принципово новій якості. «Цінності другого типу, – висновує В. А. Малахов, – в сучасній літературі інколи називають «вищими», або «культурними», або «смысло-життєвими», або ж просто «самоцінностями», оскільки щодо людського суб'єкта вони є чимось самостійним, самодостатнім і, отже, таким, що принципово вимагає морального ставлення до себе» [359, с. 88].

Яким же чином відбувається долучення дитини до світу суспільних духовних цінностей? Основний шлях, який пропонує культурно-історичний підхід, – це засвоєння представлених у соціальному макросередовищі ціннісних ідеалів через посередництво референтної для індивіда малої групи і підключення його до сумісної діяльності зі спільним для її учасників ціннісно-мотиваційним ядром [19; 26; 71; 77; 113; 166; 276; 277; 291; 311; 330; 331; 333; 336; 341; 407; 423; 463; 471–473; 480; 482; 521; 565; 638; 694; 695]. При цьому вважається, що притаманні дитині від народження біологічні потреби поступово отримують ціннісне оформлення і суспільно корисну переорієнтацію, перетворюючись у ціннісні орієнтації особистості з очевидним моральним змістом. Психологічним механізмом інтеріоризації соціальних цінностей у вигляді, наприклад, моральних норм і вимог до поведінки індивіда є, на думку І. Д. Бежа, воля [62]. Будучи за своєю суттю системною когнітивно-афективною цілісністю, воля здатна штучно, завдяки рефлексії викликати у суб'єкта емоційне

спонукання до прийняття змісту тієї чи іншої цінності, норми. Відповідальність за організацію процесу морального виховання тут покладається на дорослого, педагога, який повинен володіти засобами створення спеціальних виховних ситуацій. Необхідною ознакою цих ситуацій є суб'єкт-суб'єктна взаємодія дорослого і дитини, траслятора й реципієнта соціальних цінностей, в ході якої зміст певної цінності існує у вигляді емоційного динамічного образу, який пізніше, при долученні поняттєво-мисленнєвого компонента трансформується в узагальнене уявлення належної поведінки і далі – у вольове переживання цільового характеру, що становить внутрішній зміст вчинку суб'єкта.

Загальний абрис проблеми соціалізації індивіда шляхом інтегріоризації соціальних цінностей в умовах кризи дитинства як нового екзистенціального явища сучасності накреслює Б. Д. Ельконін [178]. Суть проблеми вчений вбачає в наявному розходженні, з одного боку, освітньої системи – її цінностей і результатів, а з другого – системи подорослішання. Конкретно це виявляється у трудності репрезентації для дітей образу дорослості – тієї ідеальної форми (носія цінності, зразка довершеності), що задає телеологічну перспективу розвитку. При цьому актуалізується проблема посередництва – способів взаємодії між дитиною і дорослим по лінії розриву реальної та ідеальної форм, реальним рівнем вихованості та її соціально бажаним і культурно втіленим нормативом (ідеалом). Одним із кардинальних виходів з цієї ситуації є повернення до ритуалізованих форм спілкування, які символічно відмежовують етапи подорослішання, якими в примітивних культурах є ініціації, що репрезентують собою подію фактичної ідентифікації з черговим проміжним еталоном дорослості як показником досягнутого рівня духовної зрілості і продуктивності. Акцент на подієвості – явленості ідеальної форми в цьому контексті збігається з вимогою активізації зовнішніх і внутрішніх агентів виховної ситуації в І. Д. Бега, що свідчить про односпрямованість пошуків розв'язання проблеми розвитку ціннісно-сислової сфери особистості, яка в культурно-історичному підході набуває характеру формування і керівництва засвоєнням.

Підсумуємо сказане ще однією цитатою Д. О. Леонтьєва: «... в реальному розвитку відбувається засвоєння соціальних цінностей та їх трансформація в особистісні цінності. Цей процес можна розглядати принаймні у двох аспектах. По-перше, як рух від цінностей соціальних груп (соціальне, зовнішнє) до особистісних цінностей (соціальне, внутрішнє). Цей процес традиційно позначається поняттям інтеріоризації. По-друге, як рух від структури індивідуальної мотивації, заснованої виключно на потребах (внутрішнє, біологічне), до структури, в якій головну роль відіграють цінності (внутрішнє, соціальне). Цей процес відомий під не менш традиційною назвою соціалізації ... Це – рух через різні межі: через межу зовнішнього/внутрішнього в першому випадку і через межу біологічного/соціального в другому» [337, с. 22].

Зрозуміло, що цей підхід до вивчення природи і становлення ціннісно-сислової сфери особистості не відкидає інші, а передбачає їх як такі ракурси погляду на проблему, що взаємно доповнюють і взаємно врівноважують полярні дослідницькі позиції. Так, у руслі культурно-історичного підходу неможливо до кінця подолати контрверзу біологічного-нижчого і соціального-вищого. Якщо соціальні цінності вищі, первинні, то як можна пояснити їх надіндивідуальне походження? Як можливо взагалі на якісно інородному пагоні (біологічному) прищепити гілку духовних (моральних, естетичних та ін.) цінностей, не вчинивши наруги над людською природою, не порушивши при цьому спонтанність розвитку? Інакше трактує психологічну природу і розвиток аксіопсихіки так званий психодинамічний підхід.

2.2 Психодинамічне тлумачення аксіопсихічних феноменів

Давньою традицією західної психології є акцент на внутрішніх силах особистості, її вольовій спроможності протистояти соціальному тиску, що нівелює суб'єктність людини, будучи нечутливим до її унікальних запитів [10; 11; 528; 608; 610; 636; 637; 639; 712; 718;

722; 732; 746; 753; 754]. Мають слухність ті автори, котрі пов'язують асоціальність західної психології в усій різноманітності її варіантів – від фрейдизму, аналітичної психології К. Юнга до гуманістичної психології А. Маслоу, К. Роджерса та ін. – з панівною в Старому і Новому Світах протестантською етикою з її вимогами особистої ініціативи, відповідальності, прагнення до успіху. Однак справа, очевидно, не тільки в релігійному чи національному менталітеті. Вірогідніше йдеться про принципово інші методологічні і світоглядні засади дослідження людини. Якщо в так званій пансоціальній парадигмі імпліцитно чи явно припускається, що істинною суб'єктністю володіє спільнота чи сукупний суб'єкт (група, клас, нація, суспільство тощо), то в асоціальній парадигмі стверджується примат індивідуального суб'єкта над дифузним соціумом, нездатним до ізоморфності, синхронності дій, взаємопідсилення, комплементарності в кожній конкретній життєвій ситуації певного емпіричного індивіда. Звідси неминуче випливає вимога вироблення в особистості стійкості для відстоювання своїх суверенних прав у боротьбі із засиллям соціальної уніфікації, нормативної стандартизації, ригідності всього суспільного організму. «Таким чином, в асоціальній парадигмі соціальне постає як зовнішнє /чуже Я/ об'єкт боротьби, а в пансоціальній – як зовнішнє /невіддільне від Я/ об'єкт ототожнення. І там, і там наявне розмежування (відчуження) індивідуального і соціального, внутрішнього і зовнішнього...» [336, с. 36].

Незважаючи на чіткість теоретичного розведення обох методологічних засад, самому Д. О. Леонтьєву не вдається до кінця подолати пансоціальність – цю родиму пляму радянської психології. Апологія теорії діяльності веде до висновку про породження особистості системою діяльнісних надіндивідуальних стосунків, а отже до постулювання вторинності особистісних цінностей відносно соціальних, а, значить, до визнання похідного характеру духовного суб'єкта від предметно-культурних умов існування людини. Звідси випливає також пониження потребової мотивації перед ціннісною, відмова першій у її самодостатньому, самоцінному змісті. Вважається, що джерело особистісних цінностей (інтеріоризованих со-

ціальних) – колективний досвід бажаніший (для кого і чому?), ніж індивідуальні зносини зі світом; незмінність, стабільність цінностей важливіша (?) за плинність і динаміку потребових станів; об'єктивність, трансцендентність і субстанціональна закоріненість цінностей у культурі краща (?) від суб'єктивності, іманентності й інтенціональності потреб; принципова недосяжність ціннісного ідеалу і постійне тяжіння до нього «вищі» (?) від задоволення актуально досяжним; вихід у світ ціннісної повинності, перемога над буденністю «дорожча» (?) від живого контакту з чуттєво даною дійсністю, а підпорядкування суспільній необхідності «миліше» (?) від задоволення індивідуальних нужд.

На ці запитання основоположник гуманістичного психоаналізу Е. Фромм давно дав чітку й однозначну відповідь. Заперечуючи авторитарну етику як таку, що делегує відповідальність за здійснені людиною вчинки анонімному авторитетові (владній структурі, кодексу законів, референтній групі, Богові тощо), Е. Фромм наголошує на неусувній присутності моральної колізії в будь-якому змісті психічної реальності. Полемізуючи з Фройдом з приводу можливості раціонального обґрунтування ціннісних орієнтацій індивіда, Фромм проголошує основні засади гуманістичної етики: «Всі організми володіють вродженою здатністю актуалізувати свої потенційні якості. Тому метою людського життя треба вважати розгортання сил людини згідно із законами її природи... Підсумовуємо: благо в гуманістичній етиці – це утвердження життя, розгортання людиною своїх сил. Доброчинність – це відповідальність за власне існування. Зло позбавляє людину сил; порок – це безвідповідальність відносно самого себе» [624, с. 27].

Ці методологічні настанови перегукуються з поглядами видатного гуманіста ХХ ст. А. Швейцера, котрий вважав, що добро – це те, що зберігає і вдосконалює життя, а зло – те, що руйнує чи шкодить йому, його вільному, спонтанному самовияву. А. Швейцер був переконаний, що прагнення до морального самовдосконалення закладене в людській природі разом з волею до життя: «Духовної сили ми набуваємо лише тоді, коли чинимо не автоматично, всілякий

раз згідно з тими самими принципами, а в кожному окремому випадку боремося насамперед за гуманність» [570, с. 324].

Визначаючи здорові, життєствердні тенденції в мотивації людської поведінки, практично вся сучасна західна психологія зайнята проблемою екології духовного розвитку особи, забезпечення умов для вільної самоактуалізації закладених в індивіді творчих потенцій. Вважається, що все, що сприяє розквіту людської потенційності, є благом, яке приносить задоволення, відчуття щастя і переживання повноти буття. Все, що асоціюється з кайданами, пасткою для «ловлення духу», приносить страждання, горе, кривду, є негуманним, а тому й аморальним. А. Маслоу висловлює радикальне за своєю суттю припущення, що так звана мораль, етика і т. ін. є епіфеноменом неприйняття або незадоволеності навколишнім, яке накладає обмеження на людину, травмує її духовно [365]. Опора на внутрішній ціннісний процес – автономне джерело оцінки істини і доцільності свого існування, – за К. Роджерсом, спроможна вивільнити в людині могутній імпульс до більшої зрілості, компетентності, продуктивності, досконалості. Якщо так, то значна частина конфліктів, фрустрацій, що нав'язливо супроводжують психопатологію пересічної людини, просто зникне. Адже людина, здатна до самоактуалізації, керується не системою необхідностей, в якій домінують нижчі потреби, а навпаки, тому «...більша частина системи цінностей особистості, спроможної самоактуалізуватися, єдина, ідеосинкретична і експресивна відносно структури характеру» [589, с. 449]. Така людина керується власним сумлінням, якому довіряє як «підсвідомому Богові» (В. Франкл), і не вимагає зовнішніх підпор (схвалення нормовідповідної поведінки) для ціннісного самоствердження. Навіть З. Фройд, котрий схильний був добачати в моралі реактивне утворення на поміщене в людину зло, у своєму трактуванні генітального характеру (див. далі) доходить висновку про природні шляхи сублимації лібідо в продукт творчої діяльності і побудову здорових міжстатевих стосунків, висловлюючи віру в людину, в її здатність самовільно розпоряджатися собою. А Фромм, формулюючи моральну проблему нашого часу як байдужість людини

до самої себе, пише: «Тільки свобода є необхідною умовою як щастя, так і доброчинності, і свобода не в сенсі можливостей робити довільний вибір і не в сенсі свободи від необхідності, а свобода реалізувати те, що потенційно закладено в людині, виявити істинну природу людини згідно із законами її існування» [624, с. 236].

Як виглядає в такому разі проблема нижчого-вищого? Для А. Маслоу, наприклад, це питання «місця перебування» індивіда в умовному континуумі розвитку. Вихідний (нижчий) полюс цього континууму становить так звана дефіцитарна мотивація (фізіологічні потреби, потреби в безпеці, в любові і прийнятті, повазі), що за наявності сприятливих умов приводить до появи метамотивації (вищих потреб). Метамотивація ініціює поведінку, яка викликається потребами і цінностями росту, але опирається на «нижчу природу людини», «потребує її як основи і зазнає поразки без цієї основи» [589, с. 418]. Таким чином, перехід від дефіцитарної мотивації (Д-цінностей) до буттєвистої чи метамотивації (Б-цінностей) відбувається за внутрішньо вмотивованою логікою, при цьому «вищі цінності існують в самій людській природі, і можуть бути там знайдені» [589, с. 421]. Маслоу називає такі Б-цінності: істина, добро, краса, цілісність, подолання роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, необхідність, повнота, справедливість, порядок, простота, багатство, легкість без зусилля, гра, самодостатність.

Привертає увагу на перший погляд поняттєва плутанина з базовими поняттями «потреба» і «цінність». Видається, що для автора несуттєве їх розмежування. І справді. Якщо джерело розвитку і вдосконалення людини міститься в ній самій, то що як не характер потреб указує на рівень ціннісного процесу? В такому разі потреба розуміється як своєрідна життєва задача, мета взаємодії суб'єкта з його оточенням. Саме таке тлумачення потреб відстоює В. О. Іванников, котрий вказує на два чинники, при сумісній дії яких необхідні умови існування стають для живої істоти потребами: «перший чинник – наявність у живої істоти програми збереження, підтримання своєї цілісності; другий чинник – порушення постійності відношення «жива істота – середовище», тобто поява не-

визначеності у збереженні умов існування (то вони є, то їх немає в достатній кількості)» [213, с. 15]. Тут присутня внутрішня інтенція до пошуку оптимальних умов життєзабезпечення, яка підсилюється варіативністю зовнішніх обставин: «Якщо організм (система) має програму самозбереження (самопідтримки, самовідновлення), а наявність необхідних умов існування непостійна, то перед організмом (системою) виникає задача підтримання необхідних умов існування. Ця життєва задача і є те, що в психології, біології та інших науках прийнято називати потребою» [213, с. 16]. Підсилення іманентно притаманної індивіду телеологічної, а отже й ціннісної тенденції виглядає як вирівнювання, комплементарна прибудова, конвергенція особи і середовища, вичерпування з останнього тих потенційних можливостей розвитку, які можуть бути асимільовані конкретною людиною як близькі чи віддалені цілі життєздійснення.

Таким чином зрозуміла потреба представляє її як суб'єктивну маніфестацію життєвих необхідностей (індивідуальних цінностей), які виступають рушійною силою саморозвитку особи. В такому разі йдеться не про соціалізацію й інтеріоризацію індивіда під впливом пред'явлення йому набору соціокультурних цінностей – мова йде про вивільнення глибинних задатків розвитку, при якому відбувається саморозгортання духовності, первісно соціальної й позитивної, своєрідне розширене відтворення потреб як безперечних цінностей (і віх) особистісного зростання. Психодинамічний підхід до трактування ціннісно-мотиваційної сфери особистості наголошує не на об'єктивно-предметних (матеріальних та ідеальних) формах соціетальної аксіопсихіки, а на основоположній віртуальності ціннісної еволюції суб'єкта індивідуальної життєтворчості. Теоретичною протиположністю соціалізації й інтеріоризації в цьому контексті є індивідуалізація й екстеріоризація в розумінні саморозгортання духовних інтенцій, самореалізації особистості, опредметнення її цінностей, цілей і потреб в унікальному культурному продукті. Як зазначає І. І. Резвицький, «індивідуалізація разом із соціалізацією утворюють дві тенденції у формуванні та розвитку особистості. Якщо соціалізація полягає в присвоєнні індивідом своєї родової сут-

ності, то індивідуалізація пов'язана з відособленням особистості, з проявом і розвитком її здібностей і творчих обдарувань. Разом узяті, вони утворюють діалектичну єдність, де одне не існує без одного» [497, с. 21].

Найбільш репрезентативною концепцією ціннісно-цільової детермінації поведінки з боку психодинамічного підходу є індивідуальна психологія А. Адлера. Для Адлера людина – цілісна істота з вродженими біологічними і соціальними спонуками. Як жива система, вона не може бути лиш пасивним агентом сторонніх впливів, а керується мотивом самовдосконалення, що виводить її за межі наявного буття: «Тільки неживе підкоряється очевидній каузальності. Але життя – це повинність» [9, с. 166]. Прагнення до самовдосконалення – конструкт, до якого Адлер дійшов, міркуючи про екзистенціальні причини адаптації-дезадаптації людини. Рішуче заперечивши Фройдові за його пансексуалізм, Адлер спершу говорить про комплекс неповноцінності і компенсаторну спробу його переборення – прагнення до влади і переваги, далі формулює положення про прагнення до досконалості, яке тільки і може забезпечити найбільш ефективну адаптацію. «Якби це прагнення не було вродженим для організму, ні одна форма життя не могла б зберегтися», – переконує він [9, с. 156]. Український дослідник мотивації С. Г. Москвичов також доводить, що «власне психічна причинність асоціюється передусім з цілепокладанням. Однак слід розрізняти спонукальні механізми найближчих цілей (зіткнення привабливості і вірогідності) і віддаленої мети (детермінація майбутнім)» [387, с. 41; 386].

Детермінація метою пов'язує в одне ціле несвідомі і свідомі складові мотивації, відливаючись у життєвий стиль особистості, що являє собою інтегрований спосіб пристосування до життя. У невротика спостерігається розходження між свідомими і несвідомими (таємними) цілями, що призводить до переслідування ним фіктивних цілей і егоїстичних способів самоствердження. У внутрішньо інтегрованої людини суто індивідуалістична мотивація поєднується з суспільним почуттям, що підсилює відчуття реальності і веде до продуктивної самореалізації. Тому завдання індивідуальної психо-

логії Адлер убачає в тому, щоб «зрозуміти оту таємничу творчу силу життя, яка виражає себе в бажанні розвиватися, прагнути, досягати... Ця сила телеологічна, вона виражає себе в прагненні до мети, і в цьому прагненні кожний тілесний і душевний рух повинен брати участь. Тому абсурдно досліджувати рухи тіла або стани свідомості абстрактно, безвідносно до індивідуального цілого» [9, с. 157].

Відступ від своєї життєвої цінності-цілі чи хибне її розуміння веде до різних особистісних збочень, що асоціюється з уявленням людини про власну глибинну суть. Фундатор гуманістичної езотеричної системи Г. І. Гурджієв дає вражаючий за художньою силою опис втрати людиною самої себе в результаті заперечуваної тут соціалізації: «Як можна втратити себе? Зрада, несвідома й немислима, починається разом з нашою таємною психологічною смертю в дитинстві... це повноцінний подвійний злочин... Її (дитину) не слід приймати як таку, такою, якою вона є. О, вони «люблять» її, але вони хочуть від неї, щоб вона була іншою! Отже, її не повинні приймати. Вона сама привчається вірити в це і в решті-решт відмовляється від себе... Її центр ваги в «них», а не в ній самій... Але що ж відбулося? Вона була відкинута не тільки ними, але й самою собою. (У неї дійсно нема Я). Що вона втратила? Всього-на-всього одну справжню і життєву частину себе: своє власне так-почуття, яке є самою здатністю її росту, свою кореневу систему... З моменту її відмови від себе ... все зводиться до створення і підтримки псевдо-Я. Але це всього-на-всього доцільність (зовнішня. – З. К.) – я без бажань. Вона вважає, що її люблять (або бояться), коли насправді її зневажають, вона вважає себе сильною, коли насправді вона слабка; вона повинна рухатися (але ці рухи карикатурні) не тому, що це забавляє і тішить, але щоб вижити, не тому, що вона хоче рухатися, але тому, що повинна підкорятися. Ця необхідність не є життя, не є її життя, вона являє собою захисний механізм проти смерті... ми є невротиками тією мірою, якою ми позбавлені Я» (цит. за [420, с. 10]).

У світлі змальованої вище картини спроба висунення реальної альтернативи обом схарактеризованим підходам (культурно-історичному і психодинамічному) здається безперспективною. Але ві-

домий трюїзм настановлює, що істина посередині. Адже і психодинамічний підхід до вивчення ціннісно-сислової сфери людини грішить недоліками. Головний із них прямо впливає зі свого достоїнства: якщо людина від народження схильна до добра, то чому ж воно не пробивається попри всі несприятливі умови? Звідки береться світове зло, коли кожен зокрема тяжіє до досконалості? Вихід з дилеми «Як полюбити належне?» і «Як зробити нормою те, що любиш?» пропонує, на наш погляд, феноменологічно-рефлексивний підхід до розв'язання обговорюваної проблеми.

2.3 Аксіопсихіка як досвід персонального переживання і рефлексії

В історії психологічної науки досить чітко простежуються дві традиції потрактування своєрідного перехрещування об'єктивної і суб'єктивної, статичної і динамічної, змістової і процесуальної площин «місцеперебування» і функціонування аксіопсихіки. Такою сферою взаємного накладання обох площин ціннісної онтології виступає свідомість – їх «місце зустрічі» і середовище взаємного проникнення, тобто те, що постає перед суб'єктом як його життєвий досвід, його самовизначеність і його плинність, його оформленість і його незавершеність, його воління і його підневільність тощо.

Перша традиція вивчення (аксіо)психіки пов'язується з іменем Декарта, починаючи з якого поняття «свідомість» вживалося в широкому сенсі, як синонім психічного взагалі. Під свідомістю розуміли безпосереднє переживання індивідом деякого суб'єктивного досвіду. Таким чином, свідомість виступала родовим поняттям для різних видів психічних явищ: відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення і т. ін. На такій методологічній позиції перебувала так звана інтроспективна психологія. Її визначні представники В. Вундт, Е. Тітченер, У. Джемс, Ф. Brentano та ін. були виділили й описали різні характеристики свідомості, насамперед: феноменальну представленість у ній об'єктивної і суб'єктивної реальності; віднесеність

змісту переживання (образів, думок, почуттів) до конкретного суб'єкта, розмежування «Я» і «не-Я»; цілісність, неперервність людської свідомості; різну міру ясності переживаного змісту.

Ідейні спадкоємці інтроспективної психології поглиблюють психодинамічний аспект вивчення свідомості, стверджуючи, наприклад, таке: «Притаманні людині здатність мислити, почувати, воліти, уявляти, пам'ятати тощо та інші подібні до них об'єднуються під проводом мислення й на ґрунті головної людської здатності – здатності бути суб'єктом – у цілісну суб'єктивну реальність. Це і є свідомість» [164, с. 204]. Дотримуючись такого розширеного і у зв'язку з цим розмитого розуміння свідомості, В. І. Слободчиков та Є. І. Ісаєв пишуть: «Свідомість конституює, збирає, інтегрує різноманітні явища людської реальності у справді цілісний спосіб буття, робить людину людиною» [543, с. 177]. Далі з'ясовується, що «свідоме і несвідоме – це не протилежності, а часткові прояви «свідомості взагалі»; де власне свідоме є рефлексивна, а несвідоме – арефлексивна свідомість» [543, с. 187]. Таким чином, фактично усувається відмінність між свідомим і несвідомим не лише на тій підставі, що всякий несвідомий зміст може бути усвідомлений, а й тому, що несвідоме виступає різновидом свідомого (явна суперечність!), а останнє дорівнює психічному.

Ця феноменологічна позиція, очевидно, виходить з переконання, відстоюваного групою вчених (Ф. Капра, Д. Бом, К. Прибрам, С. Гроф та ін.) в тому, що свідомість є незалежним принципом, який у змозі подолати дуалізм матерії і розуму. Для цього пропонується визнати за свідомістю єдину реальність, вищий принцип буття, що у своєму межовому варіанті «виявляється чистою свідомістю без якого-небудь специфічного змісту. З нього впливає все в космосі» [149, с. 90]. Близьке до цього розуміння свідомості К. Ясперсом як особливого психічного простору або «сцени», де розігруються психічні процеси.

Накреслюючи загальну схему типологізації режимів функціонування свідомості, Ф. Ю. Василюк також виходить з ототожнення свідомого і психічного. Розглядаючи логічно можливі варіанти ак-

тивного (суб'єктивного) і пасивного (об'єктивного) співвіднесення Спостерігача (людини) і Спостережуваного предметного змісту, Ф. Ю. Василюк визначає чотири режими функціонування свідомості. Це, по-перше, усвідомлення, за якого усвідомлюваний предметний зміст є пасивним об'єктом, на який спрямована психічна діяльність Спостерігача. При цьому маємо справу з процесами активного сприймання, запам'ятовування, мислення і т. д. По-друге, переживання як безпосередня спонтанна даність Спостерігачеві, котрий виступає в ролі пасивного об'єкта активного предметного змісту. Йдеться про традиційне розуміння переживання як споглядання – суб'єктивного відображення дійсності як об'єктивно наявних у ній можливостей для задоволення потреб індивіда. По-третє, рефлексія, яка вступає у права, коли «і Спостерігач, і Спостережуване володіють активною, суб'єктною природою» [107, с. 18]. І, нарешті, четверте – несвідоме, за якого «і Спостерігач, і Спостережуване є об'єктами і, значить, саме спостереження як таке зникає» [107, с. 18], тим самим несвідоме стає місцем «мовчазної» взаємодії психічних сил і речей.

Визнавши чотири логічно можливі режими функціонування свідомості відповідно до парних взаємодій обраних параметрів (об'єктної чи суб'єктної позиції Спостерігача і Спостережуваного), сам Ф. Ю. Василюк відчуває їх недостатність, бо вводить додаткове припущення: переживання може існувати не лише як споглядання, емоційний фон внутрішнього досвіду пізнання, а й специфічна діяльність, робота з осмислення життєвого процесу. Особливо помітною ця робота стає в критичних життєвих ситуаціях, які вимагають нового ставлення до того, що відбулося, відбувається чи може відбуватися. По суті таке розширене розуміння поняття переживання робить його тотожним вищевказаному змістові свідомості, що розуміється також гранично широко, за образним висловом М. К. Мамардашвілі: «Свідомість – це ніби «всепроникаючий ефір» у світі. Або, як сказав би Вернадський, величезне тіло, що перебуває в пульсуючій рівновазі і породжує нові форми» [361, с. 81]. Таке розуміння свідомості як психічного переживання узгод-

жується з антропним принципом, що впливає з позиції Декарта, який «підкреслював наявність у свідомості особливих, безпосередньо даних знань про ціле» [361, с. 73]. Якби світ був улаштований по-іншому, неголографічно, то мікрокосм (людина та її свідомість) не репрезентували б цілого (макрокосму). Відома гіпотеза Т. Лірі про космогалактичний код, що задає «поле свідомості» всього суцього.

У випадку особливого, інтегративного функціонування свідомості як переживання-діяльності зустрічаємося зі своєрідним розміщенням, аж до злиття, суб'єкта і об'єкта, Спостерігача і Спостережуваного, взаємним оволодінням ними один одним. Таке «позалогічне» тлумачення свідомості наводить на ще один інтуїтивний здогад – можливість самознищення, анігіляції суб'єкта і об'єкта, таке їх суміщення, що породжує можливість синтезу Іншого через Ніщо. Саме таку можливість, на наш погляд, створює медитація, та її техніка, що приводить до стану трансцендентальної свідомості. Криштамурті стверджує, що «у звичайному стані ми маємо спостерігача і спостережуване, ми маємо двоякість, а де є двоякість, є конфлікт. (Принагідно згадаймо, що В. Штерн вважав свідомість витвором конфлікту. – З. К.) У стані трансцендентальної свідомості спостерігач і спостережуване стають єдиним цілим. Більше нема роздвоєння, є блаженство. Мислитель і думка – одне ціле» (Цит. за: [114, с. 115]). У трансцендентальній свідомості об'єкт і суб'єкт почування дійсно збігаються. Виникає відчуття порожнечі, проте дуже наповненої, «вагітної можливостями». Це стан чистого Я, звільненого від усякої актуальності і сповненого безмежної потенційності. «Опис цього стану, – зазначає П. Рассел, – можна знайти в усіх релігійних традиціях світу. Це Мунья (Порожнеча) в буддизмі; Самадхі (спокійний розум) в індуїзмі; Мінг (пізнання себе) в Дзен; Цо-ванг (відпочинок без думок) в традиціях Дао, Фана (містичне розчинення суфія в Богові) в суфізмі; Ен-Соф («безмежність») в іудаїзмі і Фонд особистості, описаний середньо-вічними містичками, це і стан Бездіяльності, викладений монахами-пустельниками в ранньому середньовіччі» [114, с. 115–116].

Таким чином, закладена Декартом традиція ототожнення свідомості і психіки може бути екстрапольована на весь обшир психічного, що обіймає перехід можливості як загальний принцип світобудови в дійсність: свідомість як усвідомлення (пізнання), переживання-споглядання (почуття), рефлексія (схоплення актуальної плинності суб'єкта в актах воління), переживання-діяльність (процеси осмислення дійсності, смислопородження), нарешті, переживання як бездіяльність (трансцендентальна свідомість).

Друга давня традиція у з'ясуванні природи свідомості пов'язана з поглядом Лейбніца, згідно з яким свідомість не тотожна психіці і становить тільки частину, причому найвищу, психічних процесів. Внутрішнє переживання починає розглядатися не як невід'ємна властивість психіки взагалі, а як наслідок додаткового активного духовного акту (аперцепції), що виходить від суб'єкта. Сучасною модифікацією цього погляду є уявлення, за яким необхідною умовою свідомості є активна селективна увага, вибірково спрямовані у бік внутрішнього світу пам'ять і зовнішнього оточення – сприймання, випереджувальне відображення, внутрішня модель зовнішнього світу тощо.

У радянській психологічній науці майже канонічним було визначення свідомості, запропоноване О. Г. Спіркіним, як вищої, властивої тільки людині і пов'язаної з мовленням функції мозку, що полягає в узагальненому, оцінному і цілеспрямованому відображенні і конструктивно-творчому перетворенні дійсності, в попередній мислительній побудові дій і передбаченні їх результатів, в розумному регулюванні і саморегулюванні поведінки людини [567, с. 83]. Не важко помітити, що це розуміння свідомості закріплює її вторинність відносно буття, оскільки виходить з антитези об'єкта суб'єктові. На виокремлення свідомості із широкої сфери психічного вказує і семантичне значення однойменного терміну: відомості, знання є її конституювальною ознакою. Має слушність П. В. Симонов, коли зауважує: «Серед усіх визначень найбільш адекватним для природничо-наукового аналізу нам видається таке, де свідомість визначається як знання, яке за допомогою слів, математичних символів і узагальнювальних образів художніх творів може бути передане,

ставши надбанням інших членів суспільства» [540, с. 4]. Аналогічне стверджує Ж. Годфруа, вбачаючи у свідомості здатність «ефективно розшифровувати зовнішні стимули і відповідати на них так, як це прийнято більшістю членів соціальної групи, до якої ми належимо» [138, с. 137]. Виносячи за рамки цього підрозділу обговорення комунікативного походження і побудови свідомості, спільним у наведених цитатах є зведення свідомості передусім до системи мовленнєвих «значень», а не до «до- чи позамовленнєвих смислів», що навряд чи правильно. Опираючись на дослідження Є. Ю. Артем'євої, Є. Ф. Тарасова, С. М. Морозова та ін., Д. О. Леонтьєв переконливо доводить, що значення й особистісний смисл хибно представляти – за вже встановленою традицією – у вигляді бінарної опозиції. Навпаки, це утворення принципово однієї – смислової – природи. Значення виступає складником смислу, що з'являється в умовах ціннісно-смислової єдності учасників внутрішньогрупової комунікації і є фактором їх взаєморозуміння [335].

Підтвердженням цього є результати багатьох психологічних експериментів, які приводять до висновку про генетичну первинність емоційного відображення (тобто смислу) відносно сприймання предметів у їх значенні. У зв'язку зі зробленим уточненням додаткового роз'яснення потребує знаково-символічна функція як форма прояву ціннісно-смислової свідомості.

Знак – це універсальний функціональний орган (за термінологією О. О. Ухтомського), або психічне знаряддя (за Л. С. Виготським), який існує в інтеріндивідуальному просторі як «знак-для-інших», тобто значення і «знак-для-мене», тобто смисл або індивідуально прочитуваний символ. Знаки як носії значення належать до загальнолюдського або властивого певній культурі фонду інформації, що робить можливим продуктивну комунікацію, взаєморозуміння і взаємодію. Це означає, що знаки-значення не володіють достатньою мірою свободи і вимушені «самовизначатися» в готовому світі людських цінностей.

«Знак-для-мене» із самого початку особистісний, символічний, індивідуально вибірковий. Він – прямий індикатор свободи духу

конкретної людини, інтенціонального змісту її свідомості і виявляється уже в немовляти. Що старша дитина і ширше коло її уподобань, то виразніше проявляються нахили, формується унікальна індивідуальність. Отже, первинно соціокультурні знаки постають перед дитиною своєю символічною (сисловою) стороною – одні її приваблюють, інші відштовхують.

Структурною одиницею свідомості, розглянутою в її значеннево-сислового контексті, є психічний образ – чуттєва форма психічного явища, що за своїм змістом може бути як безпосередньо чуттєвою (образи сприймання, уявлення та ін.), так і узагальнено раціональною (образ атома, образ світу тощо). Так представлений образ – це одночасно і знак-значення, і знак-символ, причому символ раніше, ніж значення*. Слабкий дитячий розум, наприклад, наочно-дійове мислення попервах не може впоратися з лавиною вражень, які щосекундно звалюються на нього. І хоча з досліджень Л. Г. Лисюк впливає, що більшість дітей уже до двох з половиною років здатна усвідомити цілі власних дій, загалом раннє дитинство відзначається слабкою перцептивною диференціацією суб'єкта і об'єкта, безпосередньою феноменальною злитістю дитини зі своєю життєдіяльністю, своєрідною «дрімотою» свідомості. Життя дітей схоже на міф, казку, де все одухотворене, все промовляє, начебто наділено волею. Це синкретичне (суцільне, нерозчленоване) дитяче сприймання творить первісну досвідому канву, на якій пізніше проявляться узорі ціннісно-сислової свідомості. Символічна картина світу, що складається на рівні інтуїтивного, дологічного пізнання, буде осмислена, перероблена, доповнена згодом критичною роботою розуму. Так, А. Менегетті стверджує, що пізнання спочатку відбувається на тілесному, організмичному рівні, а розвиток особистості супроводжується виведенням організмичного рівня сприймання на активний рівень нашої свідомості.

---

* Символи, про які говорить В. П. Зінченко [203–207], визначаючи геном розвитку та їх місце в ньому, це, по суті, вторинні символи або полізначні значення – свого роду метафори, що мають той чи інший ступінь загальності і є фактором культури і особистісного внеску у неї індивіда.

Ґрунтовний аналіз психофізіологічних механізмів свідомості, здійснений Н. І. Чуприковою, дозволив зробити висновок, що вирішальною обставиною, яка приводить до появи логічно (значеннево) структурованої свідомості, «є розчленування цілісних чуттєвих вражень», а узагальнення їх суттєвих ознак (утворення понять) виступає звершеним результатом такого розчленування [655, с. 154]. Таким чином, експериментально підтверджується теза про первинність образно-символічного (сислового) пізнання дійсності відносно логічно-поняттєвого (див. також [27; 61; 68; 159; 309; 324; 404; 486; 552; 647; 651; 704; 727; 743]). Цей висновок можна було б вважати давно відомим трюїзмом, якби не нехтування цієї обставини в різних галузях суспільної практики. Так, оскаржена багатьма вченими-філософами, психологами, педагогами тенденція до пересадження алгоритмів розумової діяльності в голови учнів, надмірна технологізація культури й тиражування її пересічних зразків (маскультури) і т. ін. означає пониження індивідуально-творчого начала в людині, звуження сфери її духовності до деяких функціональних дискретів, які виривають особистість з безперервного потоку сислового переживання і одухотворення дійсності.

Про недопустимість такого становища говорять дані фізіології мозку (Хебб і співробітники), за якими «образ і поняття являють собою лиш крайні точки континуума, в якому розміщуються клітинні ансамблі і послідовності різних рівнів, що відповідають вужчим і ширшим класам об'єктів» [655, с. 155]. У зв'язку з цим видається, що проблема подолання дезінтегрованості сучасної людини, навернення її до джерел спонтанної творчості переформулюється в проблему розвитку цілісної континуальної ціннісно-сислової сфери, що включає в себе і свідомість аналогічної якості як взаємодоповнювальну, синергетичну єдність емоційно-образного і поняттєво-логічного аспектів.

У контексті зазначеної проблеми оптимістичний прогноз може отримати спроба примирення послідовників О. М. Леонтьєва, з одного боку, і С. Л. Рубінштейна, з другого, у тлумаченні свідомості як образу чи як діяльності. Можна, звичайно, протиставити їх по-

гляди, як це робить, наприклад, Є. Є. Соколова: «... якщо для С. Л. Рубінштейна свідомість-образ і свідомість-процес суть різні іпостасі неперервного – недиз'юнктивного – процесу відображення властивостей зовнішнього світу мозком як органом психіки або – з поправками – суб'єктом психіки за допомогою мозку, то в О. М. Леонтьєва вони виступають як перетворені форми діяльності суб'єкта, і тому свідомість-образ є «згорнута» («зовнішня») діяльність» [559, с. 51]. Йдеться про породження самого внутрішнього психічного плану засобами суспільно значущої предметної діяльності, що робить структуру свідомості ізоморфною складові практичної діяльності (позиція О. М. Леонтьєва), і про розгортання (експлікацію) іманентної вродженої структури психічних процесів всередині будь-якої зовнішньої діяльності (позиція С. Л. Рубінштейна). Зауважмо, що зазначені підходи знайшли експериментальне підтвердження в дослідженнях співробітників обох учених (О. В. Запорожець, П. Я. Гальперін, Б. Д. Ельконін та ін., з одного боку, А. В. Брушлинський, О. О. Сергієнко та ін. – з другого). Гадаю, що обидва підходи репрезентують різні парадигми, в які вписується поняття психіки і свідомості, – парадигму формування і парадигму становлення. Якщо визнати, що кінцевим результатом обох намагань є розвиток, то обидві парадигми можна розглядати як своєрідні гуманітарні технології досягнення однаково зрозумілої мети – зрілої, самостійної, відповідальної, творчо продуктивної особистості. Стає очевидним, що в парадигмі формування розробляється культурно-історичний пласт аксіопсихіки, а в парадигмі становлення – її психодинамічний план, які, як було показано вище, перехрещуються, накладаються в площині реальної, «живої» феноменології.

Ідея перехрещення-накладання – лейтмотив так званої рефлексивної теорії свідомості М. Велманса, за яким «свідомість (experiences) виникає із «відображено-зворотної» взаємодії ініціюючого стимулу з перцептуальним процесом. Ця взаємодія результується в усвідомлюваному феноменальному світі, який містить те, про що ми зазвичай думаємо, як про «фізичний світ». Те, що ми зазвичай приймаємо за фізичний світ, є частина того, що ми свідомо переживаємо. Якщо так, то не може бути непоєднуваного «мостом» змісту

свідомості, окремого від сприйманого (experienced) фізичного феномену» (цит. за [15, с. 55]).

На важливості врахування двох реалій, в які занурене індивідуальне психічне життя людини, наголошував В. В. Налімов. В евристичній концепції семантичного всесвіту він, наприклад, стверджує: «... свідомість людини занурена в особливу, «позаприладну реальність», яку не охоплюють ці (природничі. – *З. К.*) науки. Її можна було б назвати семантичною, на відміну від знакової, семіотичної реальності приладного (сенсорно сприйманого) світу. Називаючи цю семантичну реальність «суб'єктивною», деякі представники науки відчужують її від себе, не враховуючи того очевидного факту, що свідомість неодмінно взаємодіє з несвідомим і може виявляти реальність, приховану від фізичних приладів» [400, с.113]. І далі: «Слова нашої мови мають дві іпостасі: символічну, коли вони є ключами, що відкривають вхід у несвідоме (а також у свідомість в широкому розумінні. – *З. К.*), і дискурсивну, коли вони стають елементами, над якими будуються логічні конструкти. Розмежування несвідомого і свідомого (у вузькому значенні. – *З. К.*) – це протиставлення континууму дискретності: континуум описується через точки, але не складається з них...» [400, с. 119]. Розв'язуючи задачу на взаємозв'язок семантичного і семіотичного аспектів психічної реальності, що має трансперсональну природу, на користь первинності (базовості) першої, В. В. Налімов і Ж. А. Дрогаліна визнають її смислопороджувальний потенціал. Вони вважають, що з самого початку існує апріорна система ціннісних диспозицій, а потім «відкривається можливість їх перекодування в дискрети-слова мови і стає можливим застосування логіки Арістотеля... для концептуального обґрунтування рішення, що відповідає новій (тут у розумінні певній. – *З. К.*) ціннісній орієнтації» [400, с. 121]. Натомість «у діалозі слухач сприймає нову концепцію, переходячи від слів-дискретів до їх континуального образу» [400, с. 121].

Що стосується вибору людиною певної ціннісної орієнтації, то це виключно її прерогатива як унікального духовного суб'єкта. Драматизм ціннісного самовизначення зумовлений тим, що більшість

виборів людина здійснює автоматично, несвідомо або напівсвідомо, тому з імовірно безмежного простору потенційних смислів особистість обирає деякі, про які заздалегідь не можна сказати, правильні вони чи хибні. Тому вічно актуальною залишається проблема самовизначення духу відносно категоричних моральних протилежностей добра і зла. В. П. Москалець вважає, що справжнім виявом духовної сутності людини є «внутрішньо обраний альтруїзм», «який ... прагне підпорядкувати собі... біологічне і соціально-конформістське начала», а вільний, проте «лиходійний дух сам себе відлучає від Вищої, істинної Духовної сутності, шлях до якої один – добродійність відносно всього живого» [385, с. 284].

У реальному житті насправді все не так просто, як у теорії. Розцінюючи свободу волі як сутнісне визначення особистості як духовного суб'єкта (благодать Божу), ми не можемо не відзначити тягара величезної відповідальності [389], яку вона несе за наслідки свого ціннісного самовизначення (прокляття вибору). Вихід з проблемних екзистенціальних ситуацій вбачається у збагаченні, поглибленні і розширенні ціннісно-сислової свідомості особистості, бо, як слушно зазначає Ф. Т. Михайлов, «сутність (основа) свідомості і самосвідомості – не в кволих паростках воління, загнаних у тупики несвідомого слідування необхідності, а в силі рефлексивної, вільної, довільної дії, що змінює обставини (і сам суб'єкт дії) відповідно до об'єктивних можливостей, згідно з образом цілі, придуманої суб'єктом свідомості і самосвідомості» [378, с. 221]. Яка людина за своєю суттю – добра чи зла – це не питання схоластичних спорів, а життєве середовище смислоутвердження, мірилом якого виступає гідність і совість конкретної людини, її готовність перед лицем Абсолютної Досконалості тримати звіт за результати самореалізації, сповнення так чи інакше зрозумілого сенсу існування і свого життєвого покликання. Людина відповідальна, а не осудна; вона народжена для самотворення і помирає тоді, коли відмовляється від свідомого саморозвитку. Припускаю, що рефлексія людиною своєї духовної динаміки – єдиний абсолютний критерій її поступу до Святинь Духу: Добра, Краси, Гармонії, Досконалості.

2.4 Культурно-феноменологічне конструювання аксіогенезу особистості

З попереднього огляду видно, що кожна з трьох теоретично визначених площин аналізу ціннісно-сислової сфери особистості задає свою «точку відліку», а відтак траєкторію сходження до відповідних аксіопсихічних явищ і структур: від зовнішнього, соціального, вищого до внутрішнього, біологічного, нижчого чи навпаки (культурно-історичний і психодинамічний підходи), або ж цілісне континуальне розуміння аксіопсихіки (семантичної реальності, за В. В. Налімовим) по всьому спектру буття: від трансцендентальності (непроявленості, іманентності, потенційності) до ціннісно-цільової трансцендентності (незавершеності, відкритості, актуалізованості) людини як духовного суб'єкта у феноменологічній традиції. Щойно було зафіксовано теоретичні витoki аксіопсихології у моїй монографії [242], як з'явилася публікація не раз цитованого у ній автора, в котрій він прямо заявляє про викристалізування смислового підходу в психології особистості і зосереджує свою увагу на смислодинамічних процесах розвитку індивіда в доповнення до здійсненого раніше структурно-функціонального аналізу смислових утворень особистості [334]. Продовжуючи свої теоретичні пошуки, Д. О. Леонтьєв виділяє три різновиди смислових процесів: смислоутворення – розповсюдження смислу на нові об'єкти від провідних смислових структур до похідних в конкретній ситуації розгортання діяльності; смислоусвідомлення – рефлексивне розв'язання задачі на смисл через відтворення контекстуальної глибини смислових зв'язків; смислопобудову – змістову перебудову життєвих ставлень і смислових структур, в яких вони заломлюються. Останній процес породжується трьома групами процесів: критичними життєвими ситуаціями, особистісними внесками значущих інших і катарсичними ефектами художнього переживання.

Ще вагомим свідченням ампліфікації культурно-історичної традиції, започаткованої Л. С. Виготським, виступають її сучасні національні варіанти, запропоновані В. П. Зінченком у Росії, М. Коулом

у США та І. Д. Бехом в Україні. Крім безперечної авторської самобутності, вони містять низку евристичних ідей і аргументованих розробок, що фактично репрезентують широке поле гуманітарних напрацювань, розгорнутих в напрямку створення аксіопсихології особистості й особливо пояснення закономірностей аксіогенезу особистості. Зупинімося на найважливіших з цього погляду висновках.

В. П. Зінченко у циклі статей, приводом для написання яких слугувала творчість О. Мандельштама, дав концептуальне визначення психологічного геному розвитку в складі трьох взаємопов'язаних планів: онтологічного, культурно-історичного або екологічного і феноменологічного, рефлексивного [203–207]. Найбільш диференційованим планом у названому геномі є культурно-історичний з огляду на його «легітимний» статус у радянській психології. Останній представлений такими рівнями: живий рух, слабо диференційовані форми активності (перший рівень); різноманітні форми безпосередньої поведінки й опосередкованої діяльності, включаючи виконавчі і когнітивні форми (другий рівень); самосвідомість і свідомість в їх рефлексивних (значення, смисл) і буттєвих (біодинамічна тканина руху і дії та чуттєва тканина психічного образу) формах (третьій рівень)*; вільна дія і вчинок (четвертий рівень); особистість, або людина історична (п'ятий рівень). Засобами, які опосередковують появу перелічених новоутворень (функціональних органів), виступають знак, слово, символ, міф (за А. Ф. Лосєвим), пізніше додано Боголюдину як універсальний ідеальний медіатор розвитку.

В онтологічному плані перехід від першого рівня (активність – живий рух) до другого (поведінка і діяльність) здійснюється сукупним Я, або сукупним суб'єктом – суб'єктом сумісних форм активнос-

---

* У пізніших публікаціях [196, 198] В. П. Зінченко говорить про третій, духовний пласт свідомості, утворений інтенцією на «Я – Ти ставлення» в розумінні М. Бубера. У зв'язку з цим зроблено уточнення, що, можливо, не сукупне Я, а саме названа латентна інтенція індивіда приховує таємницю «ідеальної форми», що передує людському онтогенезу. Зазначається, що духовний пласт свідомості прокреслює її вертикальний вимір, оскільки у спілкуванні з Іншими відбувається ціннісний «приріст» свідомості особистості. Важливе зауваження про те, що формування свідомості – це єдиний синхроністичний акт, в який з самого початку втягуються всі його складові.

ті, поведінки, діяльності, що починає формуватися. Сукупний суб'єкт уособлює наявність вищої форми на самому початку розвитку, про що писав Л. С. Виготський.

Перехід від поведінки і діяльності до третього рівня (самосвідомість – свідомість) здійснює новий суб'єкт – індивідуальне особисте Я. Суб'єктом переходу від самосвідомості і свідомості до четвертого рівня (вільна дія – вчинок) є індивідуальне, воно ж – колективно-розподілене, імовірно, інтеріоризоване «Я друге Я».

Перехід від вільної дії і вчинку до останнього рівня (особистість, людина історична) здійснює індивідуальне Над-Я, яке виступає суперпозицією всіх попередніх суб'єктів.

Необхідність феноменологічного плану В. П. Зінченко аргументує так: «Феноменологія – це місце інтеріоризації перелічених засобів медіації, місце, де здійснюється побудова внутрішнього плану діяльності, де проходять внутрішні рухи душі, переплавляються і зароджуються людські сутнісні сили, які дають імпульси до породження нових форм поведінки, діяльності, свідомості, в тому числі імпульси до екстеріоризації внутрішнього плану діяльності. Феноменологічний план – це не епіфеноменальний план. Він настільки ж реальний, як і онтологічний ... Він ще не цілком вибудований як предмет наукового дослідження. Але робота над ним тим більш необхідна, що без цього рівня не можна зрозуміти джерела і рушійні сили саморозвитку людини, спонтанність і свободу її поведінки, діяльності, свідомості» [205, с. 146]. Феноменологічний план розвитку, за В. П. Зінченком, містить ті ж суб'єктні психічні утворення, що й онтологічний, але представлений у свідомості людини переважно менш очевидно, повно.

Звертаючись до проблеми особистості в житті і науці, В. П. Зінченко допускає, що обсяг цього поняття рівновеликий поняттю «людина». Для прояснення суті особистості автор наводить слова свого улюбленого філософа А. Ф. Лосева про те, що в особистості розрізняються зовнішньо-історичний і внутрішньо-замислений плани. Останній є планом заданості, навмисності, цілі. Зустріч двох планів або їх розходження – це і є чудо або доля [207, с. 52].

«Справжні чудесні взаємини особистісних планів потрібно шукати не в сфері впливу однієї особистості на іншу, але передовсім у сфері однієї і тієї ж особистості, і вже на цій останній підставі можна говорити про взаємодію двох чи більше окремих особистостей» [349, с. 143]. Вислів А. Ф. Лосева можна використати як аргумент для «добудови знизу» схеми розвитку, запропонованої В. П. Зінченком. Очевидно, слід припустити, що в онтологічному і феноменологічному планах сукупному Я передує вихідне потенціальне, апріорне, трансцендентальне Я, що має всі необхідні генетичні задатки проявитися і досягти свого вершинного ідеального лику в Над-Я.* Досліджуючи доглибні джерела людської активності і знаходячи їх у нужді як суперечливій, рухливій енергетичній єдності біологічного і соціального, С. Д. Максименко зазначає: «...відпочаткова сенситивність і певний прояв нужди реалізується через соціальні впливи у вищих психічних функціях, створюючи унікальну, неповторну, абсолютно приголомшливу систему взаємодій сенсорно-перцептивних, імажинативних, моторних і інших проявів. Створюються складні міжфункціональні рухливі динамічні системи, що в сукупності і складають те, що прийнято визначати як структуру особистості» [357, с. 9]. На жаль, перипетії буденності так чи інак викривляють ціннісну вертикаль кожного індивідуума, так що можливість збутися виглядає малоюмовірною удачею.

В одній із пізніших своїх публікацій [201] В. П. Зінченко повертається до переосмислення ключової категорії культурно-історичної психології – категорії інтеріоризації і пов'язаних із нею поняттями опосередкування, оволодіння й усвідомлення. Учений вважає, що істине, ненатуралізоване тлумачення інтеріоризації полягає у пробудженні зовнішньою формою культурних знаків у контексті живого спілкування з Іншим із самого початку смислового, психологічного поля діяльності вищих психічних функцій, психологічних функціональних систем, ментальних утворень тощо. Водночас В. П. Зінченко солідаризується з П. А. Флоренським у визнанні символіки сокровенною природою людського ества, яка дається

---

* Дане припущення суголосне вищесхарактеризованим ідеям філософських антропологів феноменологічної орієнтації.

нам готовою від народження і вимагає від суб'єкта «творчої розробки теми» (поведінки, долі). Таким чином, визначивши зовнішню і внутрішню сторони психологічного знаряддя, а також ідеальну і реальну форми суб'єкта розвитку, В. П. Зінченко резюмує: «... афективно-сміслові утворення, об'єктивовані в ідеальній формі, що має і матеріальне існування, тобто об'єктивовані в культурі, не втрачають своєї суб'єктивності. Вони мають надіндивідуальне об'єкт-суб'єктне існування. Реальна, індивідуальна форма афективно-сміслових утворень – це не внутрішнє, вона не менш об'єктивна, вона перебуває в просторі, названому М. Бубером «між» (між Я-Ти). Значить, реальна форма має суб'єкт-об'єктне існування. Посередники, оператори перетворення, артефакти, словом, медіатори, які забезпечують взаємовідносини і взаємопереходи ідеальної і реальної форм, можуть бути як об'єкт-суб'єктні, так і суб'єкт-об'єктні. Таким чином, усі три форми: ідеальна, реальна і медіативна – це живі форми, вони мають спільну природу. Вони органічні, компліментарні, конгеніальні одна одній, сумісні одна з одною» [201, с. 22].

З огляду на зазначені причини органічна психологія, будучи закономірним розвитком культурно-історичної традиції, може стати живильним середовищем для розробки різних напрямків психології, в тому числі, й аксіопсихології особистості. Для останньої важливі два фундаментальні факти: по-перше, духовно-культурна за суттю й афективно-когнітивна за будовою суб'єктивно-об'єктивна реальність (життєвий світ особистості), вужче – її ціннісно-смістова свідомість виступає одиницею аналізу аксіопсихології; по-друге, з того, що ідеальна, реальна і медіативна форми утворюють єдиний континуум буття-свідомості, впливає визнання цілісного, холістичного зв'язку явищ, який не можна вичерпати відомими з часів Арістотеля формами детермінізму.

Про це не без сарказму пише В. П. Зінченко «Дуже зручна наука діалектика. Вона дозволяла планувати виникнення і розвиток психіки, свідомості, особистості з наперед заданими властивостями, відповідно до законів детермінізму рости з матерії свідомість без свідомості. Ця проста і зрозуміла наука дійсно зуміла ошчасливити світову науку (здається без відома останньої» [201, с. 13].

Звідси до принципу телеологізму, який я відстоюю, залишається зробити один крок, перед яким зупиняється В. П. Зінченко, задаючись більш масштабними цілями. Культурно-історична психологія в її розширеній перспективі органічно підводить до появи особливого предмета досліджень – аксіопсихології особистості, що має свою особливу, методологічну основу з організуючим пояснювальним принципом – принципом ціннісно-цільового пролонгування особистісного розвитку індивіда (телеологічним).

Багаторічний дослідник і активний поборник культурно-історичного підходу до проблем розвитку людини на американському континенті М. Коул у своїй книжці під промовистою назвою «Культурно-історична психологія: наука майбутнього» [312] віддає належне науковій школі Л. С. Виготського за широкомасштабний намір розв'язати «кризу в психології», породжену протилежністю т. зв. каузальної (елементаристської, експериментальної) і телеологічної (холістичної, описової) психологій і свого часу відзначену В. Вундтом і Г. Мюнстербергом. Прийшовши до культурно-історичної парадигми внаслідок розчарування в біхевіористськи зорієнтованій методології крос-культурних і ентографічних досліджень, М. Коул вибудував свій варіант культурно-історичної психології з такими характеристиками:

«Культурна психологія підкреслює, що всяка дія опосередкована контекстом;

– наполягає на важливості широко зрозумілого «генетичного методу», який включає історичний, онтогенетичний і мікрогенетичний рівні аналізу;

– прагне засновувати свій аналіз на подіях повсякденного життя;

– вважає, що психіка виникає в сумісній опосередкованій діяльності людей. Психіка, таким чином, в істотному сенсі творча і розподілена;

– вважає, що індивіди є активними суб'єктами свого розвитку, однак їх дії в конкретному середовищі не цілком визначаються їхнім власним вибором;

– відкидає лінійну причинно-наслідкову парадигму «стимул-реакція» на користь утвердження емерджентної (творчої, цілепокладальної. – З. К.) природи психіки в діяльності і визнання центральної ролі інтерпретації;

– спирається на методи гуманітарних, а також соціальних і біологічних дисциплін» [312, с. 127].

Найпривабливішими ідеями культурно-історичної психології в інтерпретації М. Коула для конструювання предметного поля аксіопсихології є його розуміння складної двоїстої (матеріальної та ідеальної) і трирівневої природи артефакту, а також збагачене сучасними напрацюваннями поняття соціальної ситуації розвитку (в Коула – контексту).

Артефакти, на думку М. Коула, – це матеріальні об'єкти, виготовлені людиною, знаряддя її трудової діяльності, а також психологічні знаряддя в розумінні Л. С. Виготського, О. Р. Лурія та інших. Артефакти уособлюють первинну єдність матеріального і символічного в людському пізнанні, що узгоджується з уявленням М. Вебера про людину як про «... тварину, підвішену в павутині смислів, яку вона сама і сплела», вбачаючи в культурі таку павутину [312, с. 146]. Слідом за М. Вартофським Коул характеризує артефакти (включно зі знаряддями і мовленням) як «... об'єктивацію людських потреб і намірів, уже насичених когнітивним і афективним змістом» [312, с. 145]. Таке розуміння перегукується з вищенаведеним твердженням В. П. Зінченка про двоїсту природу медіаторів – культурних посередників розвитку. Дотримуючись класифікації М. Вартофського, М. Коул визначає три рівні артефактів: первинні – артефакти, що безпосередньо використовуються у виробництві, здебільшого знаряддя праці, а також телекомунікаційні мережі та міфічні образи культури; вторинні артефакти включають і самі первинні артефакти, і способи їх використання. До них належать приписи, звичаї, норми, конституції й т. ін. Третинні артефакти становлять відносно автономний світ фантазії (витвори мистецтва, процеси сприймання). Коул доповнює цей перелік новітніми конструктами когнітивної психології, антропології, як-от: схеми, сценарії, куль-

турні моделі тощо. Системна будова артефактів М. Коула, як і послідовність медіаторів розвитку, вказана В. П. Зінченком, визначає можливі проблемні вузли формування аксіопсихіки, пошук релевантних аксіологічних психотехнік, спрямованих на їх активне використання.

Спираючись на експериментальні й емпіричні дані численних міждисциплінарних досліджень, М. Коул заперечує російським представникам ранньої культурно-історичної психології в тому, що філогенез передує історії культури, а еволюція людини утворює ланцюг послідовних (діахронічних) змін. Учений робить висновок про синхроністичність (коеволюцію) філогенезу та історії культури: «... людська суть не є механічний результат взаємодії двох незалежних сил... Вона є біосоціально-культурним продуктом довгого коеволюційного процесу» [312, с. 370]. Коул зазначає, що культурна еволюція відбувається згідно з поглядами Ж. Ламарка – шляхом наслідування позитивних відкриттів одного покоління іншим, цілеспрямованої передачі соціального досвіду молодій зміні. В цьому розумінні вона телеологічна так, як не може бути «сліпа стихія» природного відбору, за Ч. Дарвіном. «У результаті телеологічна ламаркянська система виявляється вбудованою в сліпу дарвінівську» [312, с. 192]. Звідси випливають дві настанови стосовно напрямів розбудови аксіопсихології особистості: телеологічний підхід і синхронічний аспект досліджень повинен підпорядкувати собі каузально-детерміністський підхід і діахронічний аспект вивчення аксіопсихічних феноменів відповідно до того, як цілісний гештальт визначає функцію кожного його елемента. Загалом Коул виступає за помірний детермінізм: «Я вважаю, що культуру треба розглядати як деякий рівень організації, який не записаний безпосередньо в людських генах, але з'єднує ламарківські принципи з дарвінівськими» [312, с. 193]. В онтогенезі людини спостерігається сумісний прояв філогенезу та історіогенезу.

Іншим важливим конструктом культурно-історичної психології варіанта М. Коула є поняття контексту, що співвідноситься з поняттям соціальної ситуації розвитку в інтерпретації Л. С. Виготсь-

кого, Л. І. Божович та ін. Контент-аналіз дозволив досліднику виявити щонайменше чотири грані цього поняття: контекст як те, що оточує, тобто середовище; те, що сплітається (зв'язна цілісність, узгодженість частин, наприклад, біологічне дозрівання і соціалізація; *habitus* – «система стійких, здатних до переносу диспозицій, котра, інтегруючи минулий досвід, функціонує в кожний момент як матриця сприймань, розумінь і дій та робить можливим досягнення безмежно різноманітних цілей» у тлумаченні П. Бурдьє [312, с. 163], тобто третинний артефакт*; контекст як культура взагалі, те, що допомагає рости, система діяльності, що об'єднує суб'єкт, об'єкт та інструменти (матеріальні знаряддя, а також знаки і символи) в єдине ціле» (Там же). Таке розуміння контексту представляє соціальну ситуацію розвитку як голографічну панораму, що дозволяє подати будь-який його елемент, узятий в тому чи іншому масштабі аналізу, у вигляді одиниці гомогенних смислових структур. Суб'єкт виявляється ізоморфним диференційованій смисловій реальності, в яку він органічно включений.

Для обґрунтування тези органічної комплементарності біо-соціо-культурного розвитку людини М. Коул вдається до аргументів теорії модулярності психіки Дж. Фодора. Останній доводив, що психічні процеси спеціалізовані за царинами; принципи організації («скелетні» когнітивні структури, інтенціональні напрямні принципи) кожної царини природжені і вимагають лиш своєчасного включення з боку навколишнього середовища, щоб реалізуватися [312, с. 225–226].

Зі сказаного видно, що культурно-історичний підхід М. Коула може слугувати багатообіцяючою базою для розв'язання специфічних проблем психології аксіогенезу підростаючої особистості. Поважне враження справляє самокритичне ставлення вченого до створення різних видів культурної практики, їх ретельна перевірка

---

* «*Habitus* – це *універсальний посередник*, який робить дії окремих людей за відсутності явних причин або означених намірів тим не менш цілком «відчутними» і «розумними» (Там же). Поняття *habitus*-у концептуально близьке до поняття диспозиції в Г. Олпорта, В. П. Ядова і використовується далі в конструюванні теоретичної моделі ціннісної свідомості особистості.

на екологічну валідність, а також застереження від захоплення абстрактними схоластичними спорами опонентів у таборі самих культурно-історичних психологів до отримання ними вагомих практичних результатів.

Українська версія культурно-історичного підходу представлена психологічною теорією морального розвитку особистості І. Д. Бега. Вперше за час існування зазначеної методологічної традиції її основні постулати було екстрапольовано на сферу виховання і розгорнуто в струнку систему логічних аргументів, підкріплених відповідними експериментальними дослідженнями. Отримали чітке формулювання основоположні принципи морального розвитку особистості.

1. Принцип удосконалення предметної діяльності суб'єкта як основи перетворення його моральної сфери. Згідно з цим принципом внутрішній план діяльності породжує зовнішня предметна діяльність, внаслідок чого відбувається «відшарування» предметної, зорієнтованої на об'єкт свідомості, від усвідомлення себе суб'єктом моральної дії.

2. Принцип об'єктивації моральних утворень особистості вимагає «втілення ідеальних компонентів свідомості в матеріальну форму» [66, с. 13], в тому числі мовленнєву. В такий спосіб відбувається відчуження моральних якостей від індивіда, оцінка їх ним ніби збоку, що виступає підставою нового, рефлексивно вивіреного цілепокладання.

3. Принцип опосередкованості моральної функції особистості пояснює механізм набуття моральними якостями регулятивної функції, перетворення їх в усвідомлену ціннісно-мотиваційну структуру шляхом послідовних трансформацій когнітивно-афективних утворень, становлення системи самодетермінації поведінки.

4. Принцип узгодженості моральних утворень особистості передбачає включення нормативних вимог і соціальних цінностей до складу наявної ціннісної ієрархії індивіда, що супроводжується труднощами рефлексивно-вольового характеру, але є конче необхідною умовою формування постдовільної (узвичаєної) моральної поведінки.

Механізмом створення моральних цінностей особистості, на думку І. Д. Беха, є воля, що «являє собою інтеріоризацію соціальних цінностей у суб'єктивне надбання і принцип поведінки» [62, с. 15]. У розвиненому варіанті воля є усвідомленим хотінням, яке втілюється у дію. Систему вольової регуляції «утворюють різні за сутністю психічні процеси – мислення як орієнтувальна основа, спосіб діяльності і поведінки та емоція як їх рушійна, спонукальна сила. В такій системі мислення виконує неспецифічну для нього роль: не стільки пізнання, скільки виклику певної якості емоційного переживання. Звичайно, емоційному переживанню у вольовому процесі передує мисленнєва діяльність, яка його й забезпечує, а точніше, породжує» [63, с. 400]. І. Д. Бех розглядає вихідну й проміжні форми воління, що являють собою взаємоув'язану послідовність функціональних органів (смилових переживань різного рівня організації), наприклад, бажання з його опорою на уявлення жаданого результату, хотіння як усвідомлене спонукання, пристрасть як стійке узагальнене прагнення, що реалізується у звичній поведінці.

Вихідним (і провідним) психологічним знаряддям морального розвитку особистості, за І. Д. Бехом, виступає рефлексія, той її різновид, який передбачає «здатність індивіда осмислювати свої спонукки, прогнозувати наслідки власних дій та вчинків для самого себе та інших людей, здатність до узгодження цілей власної поведінки із засобами їх досягнення» [62, с. 23]. Таким чином, рефлексія репрезентує факт двоїстості людської свідомості – спрямованості назовні і на себе, без чого не можлива культуротворча діяльність особистості (використання і породження артефактів, за К. Гіртцом, М. Коулом). Невипадково тривають пошуки рефлексії на рівні мікрогенезу предметної дії [141]. В І. Д. Беха читаємо: «Вихідним у появі рефлексії виступає момент виділення людиною себе із навколишнього середовища, вичленення об'єктивного і суб'єктивного як самостійних субстанцій» [62, с. 24]. Є підстави стверджувати, що здатність до феноменологічного роздвоєння – рефлексія – закладена в природі самої людини й актуалізується духовно-матеріальним, знаково-символічним контекстом міжособистісного спілкування.

В іншій своїй публікації І. Д. Бех дає розгорнутий феноменологічний опис переходу психічних ставлень у розумінні В. М. Мясіщева в особистісні властивості, а відтак в одиничні образи «Я» і на-самкінець в особистісні цінності. З'ясовується, що не всякий індивідуально-вибірковий зв'язок особи з дійсністю (ставлення) переживається нею як достатньо значущий. Для того, щоб зафіксоване, регулярно відтворюване в поведінці ставлення (особистісна властивість) могло перейти в ранг особистісної цінності, необхідне «так би мовити, «вторинне ставлення», осмислене ставлення до власних суб'єктивних утворень (ставлень), тобто до особистісних властивостей. Це процес розвитку самосвідомості особистості» [65, с. 14]. Отже, тільки те ставлення стає фактором самодетермінації моральної поведінки суб'єкта, котре включене в систему його Я-образу. Раніше вже було сказано, що роботу по розведенню справді значущого для особистості соціального змісту і відносно неважливого або й неприйняттого виконує рефлексія.

Загалом теорія морального розвитку особистості І. Д. Беха продовжує намічену основоположниками культурно-історичної психології лінію теоретичних досліджень аж до розробки відповідної виховної технології, основою якої є генетико-моделювальний метод. Учений запропонував доволі самодостатню теорію формування моральних цінностей особистості на класичних засадах культурно-історичного підходу, яку можна вважати підґрунтям аксіопсихології особистості.

Проте, як зазначають автори капітального огляду сучасних теорій особистості П. Х'єлл і Д. Зіглер, «ні одна теорія не може адекватно пояснити все, що ми знаємо про особистість. Поведінка людини настільки складна й неоднозначна, що важко пояснити її в термінах окремої теорії або напряду... ми вважаємо, що різні теорії можуть бути корисними для розгляду різних проблем або аспектів. Така позиція, відома як еклектизм, означає, що треба залишатися відкритим для різних точок зору. Еклектична орієнтація також означає, що нам треба розглядати положення, концепції та методи з різних позицій, а не бути прихильниками єдиної теорії» [643, с. 589–590]. Тільки синтезуючи перспективні ідеї попередників, можна «зва-

рити каркас» аксіопсихології особистості як безперечно еkleктичної галузі досліджень, адже ціннісні аспекти людського буття так чи інакше вивчають та інтерпретують різні наукові підходи. Це однак не скасовує необхідності висунення і обґрунтування оригінальної персонологічної концепції та спеціальної методології дослідження ціннісно-сислової сфери особистості, висвітлення яких подано в наступному розділі монографії.

ВИСНОВКИ

Другий розділ монографії містить загальну характеристику аксіопсихічних феноменів особистості, як їх досліджували в культурно-історичній, психодинамічній і феноменологічно-рефлексивній традиції.

Ґрунтовне дослідження онтології сислової реальності привело Д. О. Леонтьєва до висновку про існування шести різновидів сислових структур, які задають ціннісний профіль особистості: особистісного сислу, сислової установки, мотиву, сислової диспозиції, сислового конструктора, особистісної цінності.

Останнім часом вітчизняні вчені концентрують свою увагу навколо проблеми цінностей. Встановлено, що цінність як еталон належної поведінки, вироблений суспільною свідомістю, має три форми репрезентації. По-перше, цінність постає як суспільний ідеал – узагальнене уявлення про досконалість в різних сферах суспільного життя; по-друге, цінність має предметне втілення у вигляді вивторів матеріальної і духовної культури або людських вчинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, політичні, правові та ін); по-третє, мотиваційні структури особистості і насамперед особистісні цінності, що є внутрішніми носіями соціальної регуляції й закорінені в структурі особистості.

Культурно-історичний підхід до вивчення ціннісно-сислової сфери особистості бере до уваги аспект її породження структурами й інституціями суспільної свідомості. Основний шлях долучення

дитини до суспільних духовних цінностей – це засвоєння представлених у соціальному макросередовищі ціннісних ідеалів через посередництво референтної для індивіда малої групи і підключення його до сумісної діяльності зі спільним для її учасників ціннісно-мотиваційним ядром.

Проте в руслі культурно-історичного підходу неможливо до кінця подолати контрверзу біологічного – нижчого і соціального – вищого. Постулювання вторинності особистісних цінностей відносно соціальних веде до визнання похідного характеру духовного суб'єкта від предметно-культурних умов існування людини. Звідси випливає також пониження потребової мотивації перед ціннісною, відмова першій у її самодостатньому, самоцінному змісті.

Зарубіжна психологія підходить до трактування природи і розвитку аксіопсихіки протилежним чином, з так званих психодинамічних позицій (А. Адлер, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та ін.). Визначальним чинником особистісного розвитку визнаються потреби, що являють собою суб'єктивну маніфестацію життєвих потребностей (індивідуальних цінностей). У такому разі мова йде про вивільнення глибинних задатків розвитку, за якого відбувається саморозгортання духовності, первісно соціальної й позитивної, своєрідне розширене відтворення потреб як безперечних цінностей (і віх) особистісного зростання. Психодинамічний підхід до трактування ціннісно-мотиваційної сфери особистості наголошує не на об'єктивно-предметних (матеріальних та ідеальних) формах соціальної аксіопсихіки, а на основоположній віртуальності ціннісної еволюції суб'єкта індивідуальної життєтворчості. Теоретичною протиположністю соціалізації й інтеріоризації в цьому контексті є індивідуалізація й екстеріоризація в розумінні саморозгортання духовних інтенцій, самореалізації особистості, опредметнення її ціннісних цілей і потреб в унікальному культурному продукті.

Вразливим місцем психодинамічного підходу до вивчення ціннісно-сислової сфери особистості є його нездатність вичерпно пояснити деструктивний шлях аксіогенезу. Вихід з дилеми «Як полюбити належне?» і «Як зробити нормою те, що любиш?» пропонує,

на наш погляд, феноменологічно-рефлексивний підхід до розв'язання обговорюваної проблеми.

Феноменологічно-рефлексивний аспект аксіопсихіки конститує сфера взаємного накладання обох площин ціннісної онтології, охарактеризованих вище. Йдеться про свідомість – зміст психіки, що постає перед суб'єктом як його внутрішній досвід, його самовизначеність і його плінність, його оформленість і його незавершеність, його воління і його підневільність тощо.

Культурно-феноменологічне конструювання аксіогенезу особистості полягає в цілісному синхроністичному розгортанні всіх потенцій буття людини – від нужди як вихідного енергоінформаційного інтенціонального ядра трансцендентального суб'єкта узгодженими потоками ціннісно-смислових, насамперед – рефлексивних переживань і різнопорядкових культурних артефактів до реалізації конкретно людиною свого унікального екзистенційного покликання на рівні самоактуалізованої індивідуальності.

У трактуванні суті свідомості визначилося дві лінії. Послідовники Р. Декарта вживають поняття «свідомість» у широкому сенсі, як синонім психічного взагалі. Під свідомістю розуміють безпосереднє переживання індивідом деякого суб'єктивного досвіду (В. Вундт, Е. Тітченер, У. Джемс, Ф. Brentano та ін., наші сучасники – Ф. Капра, Д. Бом, К. Прибрам, С. Гроф, М. К. Мамардашвілі, Ф. Ю. Василюк та ін.). Розуміння свідомості як психічного переживання узгоджується з антропним принципом, що впливає з позиції Декарта, який «підкреслював наявність у свідомості особливих, безпосередньо даних знань про ціле». Картезіанська традиція ототожнення свідомості і психіки може бути екстрапольована на весь обсяг психічного, що обіймає перехід можливості як загальний принцип світобудови в дійсність: свідомість як усвідомлення (пізнання), переживання-споглядання (почуття), рефлексія (схоплення актуальної плінності суб'єкта в актах воління), переживання-діяльність (процеси осмислення дійсності, смислопородження), нарешті переживання як бездіяльність (трансцендентальна свідомість).

Друга лінія дослідження свідомості пов'язана з поглядом Г. Лейбніца, згідно з яким свідомість не тотожна психіці і становить

тільки частину, причому найвищу, психічних процесів. Поширене зведення свідомості до системи мовленнєвих «значень», на відміну від «домовленнєвих смислів» (О. Г. Спіркін, П. В. Симонов, Ж. Годфруа та ін.), що навряд чи правильно. Результати багатьох психологічних експериментів підводять до висновку про генетичну первинність емоційного відображення (тобто смислу) відносно сприймання предметів у їх значенні. Синкретичне дитяче сприймання творить первісну досвідому канву, на якій пізніше проявляються узори ціннісно-сислової свідомості. У зв'язку з цим видається, що проблема подолання дезінтегрованості сучасної людини, навернення її до джерел спонтанної творчості пере-формулюється в проблему розвитку цілісної континуальної ціннісно-сислової сфери, що включає в себе і свідомість аналогічної якості як взаємодоповнювальну, синергетичну єдність емоційно-образного і поняттєво-логічного аспектів.

Загалом можна констатувати, що зазначені підходи до вивчення психології ціннісно-сислової сфери репрезентують різні парадигми – парадигму формування і парадигму становлення. У першій розробляється культурно-історичний пласт аксіопсихіки, а в другій – її психодинамічний план. Якщо визнати, що кінцевим результатом обох намагань є розвиток, то обидві парадигми можна розглядати як своєрідні гуманітарні технології досягнення однаково зрозумілої мети – зрілої, самостійної, відповідальної, творчої і т. д. особистості. Це завдання розв'язується у площині реальної, «живої» феноменології (парадигма самоконституювання). Ймовірно, що рефлексія людиною своєї духовної динаміки виступає єдиним абсолютним критерієм її сходження до верховин Духу: Добра, Краси, Гармонії, Досконалості.

РОЗДІЛ 3

ПРЕДМЕТ І МЕТОД АКсіОЛОГіЧНОЇ ПСИХОЛОГіЇ ОСОБИСТОСТІ

Історико-психологічний і логіко-критичний огляд основних ідей і концепцій, що привів до необхідності виокремлення аксіопсихології як самостійної психологічної дисципліни, в цьому розділі продовжується авторським конструюванням предметного ядра новопосталої царини гуманітарних досліджень.

3.1 Онтологічні виміри ціннісної свідомості особистості

Для встановлення розмірності ціннісного простору, в якому відбувається самовизначення особистості як духовного суб'єкта, важливо опертися на дві теоретичні позиції, охоплені цим формулюванням. По-перше, так зрозуміла особистість являє собою структурну (змістову) і функціональну єдність, що здійснює певне духовне устремління (реалізує ціннісне ставлення). Друга настанова впливає з першої і означає реальну можливість теоретичного моделювання ціннісної свідомості особистості з позицій системного підходу. Тут слушно навести визначення особистості, сформульоване О. М. Леонтьєвим: «Особистість – це особлива якість, яка набувається індивідом у суспільстві... особистість є системна і тому «надчуттєва» якість, хоча носієм цієї якості є цілком чуттєвий, тілесний індивід з усіма його природженими і набутими властивостями» [332, с. 385]. Визначення особистості під кутом зору її духовних (суб'єктних) здатностей дозволяє сумістити різні площини їх аналізу. При цьому зменшується загроза розгляду різнопланових психічних явищ через «призму єдиної категорії», що «неодмінно веде до змазування відмінностей між ними», адже при цьому «закривається можливість дослідження їх реальних взаємозв'язків і взаємопереходів» [348, с. 396–397].

В основу побудови аксіопсихологічної моделі індивідуальної свідомості покладено ідею системологічного моделювання особистості В. А. Богданова [72]. Її модифікація стосовно предмета цього дослідження передбачає співвіднесення функціональних особливостей індивіда, що характеризують його як суб'єкта діяльності, із змістовими особливостями людини, що конституують її як особистість. Те саме стверджував В. Ф. Сафін: «Суб'єкт – це насамперед функціональна характеристика, а особистість – змістова характеристика людини» [532, с. 39].

Суб'єктні якості людини традиційно розбивають на три класи: темперамент, характер, здібності, або потребово-мотиваційна, пізнавальна і вольова сфери (Р. Мейлі, А. Томас, С. Л. Рубінштейн та ін.).

Змістова характеристика людини включає визначення її як особистості і зумовлюється спрямованістю її життєвих або ціннісно-сміслових ставлень (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, В. М. Мясіщев, К. О. Абульханова-Славська, О. Г. Асмолов, М. Р. Гінзбург та ін.). При цьому відзначається, що динамічна система смислових утворень є конститутивною підставою особистості [33]. Узагальненими формами смислових утворень виступають різною мірою усвідомлені мотиви, диспозиції, поведінка; частковими – інтереси, переконання, ідеали, нахили тощо, що виражають ставлення людини до життєвих обставин з точки зору їх відповідності потребам конкретного індивіда.

На мій погляд, центральними теоретичними конструктами, що фіксують взаємозв'язки і взаємоперетворення в динамічній системі особистісних смислів, є ціннісно-сміслове (життєве) ставлення, смислоутворювальний мотив і диспозиція поведінки. Перший з них – ставлення особистості – являє собою, за В. М. Мясіщевим, «суб'єктивну, внутрішню, індивідуально-вибіркову сторону її різноманітних зв'язків з різними сторонами дійсності і з усією дійсністю в цілому. ... Психічні особистісні ставлення людини (потреби, інтереси, ідеали) є внутрішнім потенціалом її діяльності, переживань і поведінки...» [393, с. 82]. Ціннісно-сміслове психічне ставлення є не лише найширшим за обсягом поняттям стосовно інших понять, що акуму-

люють в собі особистісні смисли діяльності, але й репрезентує якісну специфіку, природу чи зміст об'єктивно-суб'єктивного зв'язку людини з умовами її існування. Переживати ставлення до чогось – значить реально перебувати у якомусь стосунку до об'єкта ставлення. «Найвищий ступінь психічного розвитку людини – її свідомість – є найбільш складне, найбільш досконале, історично зумовлене ставлення її до дійсності» [393, с. 82]. Тільки свідомість дає змогу практично оволодіти своїми життєвими ставленнями, вибудувувати їх доцільно, згідно зі своїми ціннісними уявленнями. Отже, визначити своє ставлення до чогось – значить заявити, що я вважаю прийнятним, цінним для себе, а що відкидаю як ціннісно чуже, недопустиме, негідне мене [78; 93; 191; 212; 224; 268; 304; 377].

Функціональний аспект ставлення відбиває поняття диспозиції, вужче – установки [602; 694]. Розглянута з боку своїх зв'язків із дійсністю, особистість трансформує їх змістові характеристики в динамічні тенденції поведінки. Йдеться про диспозиції, зрозумілі як модус ставлень до соціального оточення і самого себе, «об'єктивне співвідношення індивіда з його життєдіяльністю» [2, с. 111], «готовність, схильність суб'єкта до поведінкового акту, дії, вчинку, їх послідовності» [395, с. 90; 460]. У цих визначеннях, за Ш. Надірашвілі, схоплена основна особливість установки, що є різновидом і пояснювальним принципом диспозиції, – бути цілісним динамічним станом, який виражає готовність людини до певних дій, станом, зумовленим, з одного боку, її потребами, а з другого – об'єктивною ситуацією задоволення цієї потреби [395]. Спосіб прояву диспозиції, породженої взаємодією внутрішніх і зовнішніх факторів, визначає характер сприймання, оцінювання і вчинкування особистості. Диспозиціями високого ступеня узагальнення є ціннісні орієнтації, що виражають спрямованість особистості на ту чи ту життєву цінність і спонукають до усвідомленого вибору цілей і засобів діяльності. Як і всякі диспозиції соціальної поведінки, ціннісні орієнтації мають трикомпонентну структуру: емоційний, пізнавальний та поведінковий компоненти.

Звернення до диспозиції як до ще одного теоретичного конструкту в загальній канві міркувань про структуру індивідуальної сві-

домості вмотивоване попередніми аргументами про необхідність цілісного (гуманітарного) підходу до вивчення особистості. Поняття диспозиції є досить ємкою психологічною абстракцією, яка, крім того, легко операціоналізується, що засвідчили дослідження В. О. Ядова та ін. Це поняття скасовує постулат безпосередності, закорінений в антитезі «суб'єкт-об'єкт» і спрямовує інтелектуальний пошук на знаходження комплементарних (взаємодоповнювальних, діалогічних) міжособистісних взаємодій як умови саморозвитку індивіда.

Дослідження особистісних смислів у плані розвитку повертає нас до поняття мотиву [32]. Я поділяю позицію І. В. Імедадзе, який розуміє під ним «переживання суб'єктивної цінності поведінки, взятої в цілому, – в її ситуаційних і потребових компонентах» [217, с. 92]. Таке розуміння мотиву із зафіксованим ціннісним значенням наближає його до поняття диспозиції, але і віддаляє від останнього, бо означає не лише «внутрішнє усвідомлене спонукання, що виражається в готовності людини до активності (дії, вчинку)» [219, с. 28], а й процес, який «запалюється» потребою і «згасає» в досягненні мети. Є. П. Ільїн вважає, що «такі психологічні феномени, як бажання, хотіння, потяг, пристрасть, необхідність можуть бути віднесені до потребового блоку мотиваторів (збудників мотивації. – З. К.), які формуються на першій стадії. Перебір тих чи тих цілей і шляхів їх досягнення (друга стадія формування мотиву) пов'язаний з нахилами, інтересами, рівнем домагань, з урахуванням знань, умінь і навичок, з ідеалами, переконаннями, установками, цінностями. А спонукання до досягнення мети, прагнення, намір пов'язані з третьою стадією формування мотиву» [219, с. 35]. Автор вказує, що лише за наявності всіх трьох стадій процес мотивації може відбутися до кінця, а сам мотив може виконати властиві йому функції повною мірою: спонукальну, спрямовальну, смислоутворювальну, стимулювальну. Для цього кожна зі стадій мотиваційного процесу несе певне функціональне навантаження: «Компоненти потребового блоку повинні пояснити, чому в людини з'явилося спонукання щось зробити; «внутрішнього фільтру» – чому це спонукання стало реалізовуватися саме так (або чому суб'єкт відмовився від задово-

лення потреби); цільового – для чого здійснюється певна дія або вчинок, який їх смисл» [219, с. 37].

Таким чином, оволодіння індивідом своєю мотиваційно-сисловою сферою означає її усвідомлення, котре виступає механізмом самовизначення особистості. Результатом такого усвідомлення є трансформація особистісних смислів у ціннісні орієнтації, що становлять найвищий рівень диспозиційної саморегуляції поведінки. Представлене тут розуміння процесу становлення смислоутворювального мотиву близьке до уявлення А. А. Файзуллаєва про етапи перетворення спонукання в мотив, що включають виникнення спонукання, його усвідомлення і прийняття як мотиву. При цьому «процес особистісного прийняття усвідомленого спонукання як мотиву – це ідентифікація спонукання зі смисловими утвореннями особистості, його співвіднесення зі значущими ставленнями, цінностями людини» [606, с. 89].

Як бачимо, цілісна структура диспозиції «несе» в собі життєве, за своєю суттю ціннісно-сислове, ставлення особистості, а тому кожний її компонент здійснює специфічний внесок у формування центрального смислоутворювального мотиву окремої діяльності – мотиву самореалізації в цій діяльності.

З цієї точки зору за афективним компонентом диспозиції закріплена функція смислопородження або спонукально-стимулювальна, що полягає у збудженні відповідної потреби; за когнітивним компонентом закріплена функція «ресурсного» забезпечення смислу здібностями, інтелектуально-творчими можливостями і т. ін. (функція спрямування); за конативним компонентом закріплена функція реалізації смислу за допомогою мобілізації морально-вольових якостей особистості. Таким чином, повна структура смислоутворювального мотиву при застосуванні поняття диспозиції як форми його прояву розпадається на специфічні психічні стани, що уможливають мотивацію поведінки. Сказане також означає, що існують і, так би мовити, неповні, «урізані» мотиви, наприклад, «знані» мотиви, позбавлені належного спонукально-енергетичного заряду, або імпульсивні бажання, що зумовлюють неосмислену

афективну поведінку, чи «тверді» наміри – цілепокладання, ригідні за своїм психологічним ціннісним змістом і не орієнтовані на врахування швидкоплинних ситуаційних факторів.

У зв'язку з обговорюваною проблемою взаємозв'язку мотиваційних факторів, в «тілі» яких лише і може існувати особистісний смисл, заслуговує на увагу застереження Д. О. Леонт'єва: «... для пояснення динаміки діяльності необхідне звернення до всіх трьох ... класів мотиваційних факторів, а саме: до потреб як джерела спонукання, до мотивів як до предметів, які визначають спрямованість поведінки, і до установок як психологічних механізмів, що «зсередини» керують перебігом діяльності згідно із заданою мотивом спрямованістю» [339, с. 75]. Якщо визнати, слідом за Є. П. Ільїним, процесуальний характер мотиву, то представлене Д. О. Леонт'євим канонічне розуміння мотиву як предмета потреби зводить його до мети (бажаного результату дії), в якій опремечуються вихідні інтенції індивіда. І хоч сам Д. О. Леонт'єв говорить про те, що мета є загальною конкретизацією мотиву, такого роду об'єктивувальна субстанціоналізація мотиву позбавляє останнього його ролі наскрізного вектора диспозиційно-ціннісного характеру, на чому, до речі, теж наголошує Д. О. Леонт'єв: «... мотив формується на основі актуальних потреб і особливостей ситуації; перші зумовлюють необхідність саме цієї конкретної спрямованості діяльності, другі – її можливість» [339, с. 77]. Тим не менш цитований автор рішуче відмежовує мотив від установки (сислової, мотиваційної), не розглядаючи ці феномени як різні функціонально-генетичні грані якісно однією ціннісно-сислової природи. Звідси й помноження термінів: на додачу до особистісного – життєвий смисл мотиву, висловлювання на кшталт: «... життєвий смисл мотиву (як і його спонукальна сила) визначається потребами, реалізація яких зумовлена діяльністю, спрямованою на цей мотив». [339, с. 78].

Відправним пунктом побудови аксіопсихологічної моделі індивідуальної свідомості послужила широковідома теза А. В. Петровського: «... теоретична модель особистості повинна бути представлена як системна якість суб'єкта, індивіда, яка визначається

його активною включеністю у суспільні відносини, і має триланкову структуру (інтра-, інтер- і метаіндивідну його репрезентацію), що розвивається у спілкуванні і сумісній діяльності і нею опосередковується» [441, с. 34–35]. Це положення використовує для обґрунтування рівнів прояву суб'єктності людини, наприклад, І. В. Кузьменко: «Суб'єктність – властивість психіки людини, яка виражається у самодетермінованому, свідомому вияві зовнішньої та внутрішньої активності на трьох рівнях: «індивід», «особистість», «індивідуальність» [321, с. 475].

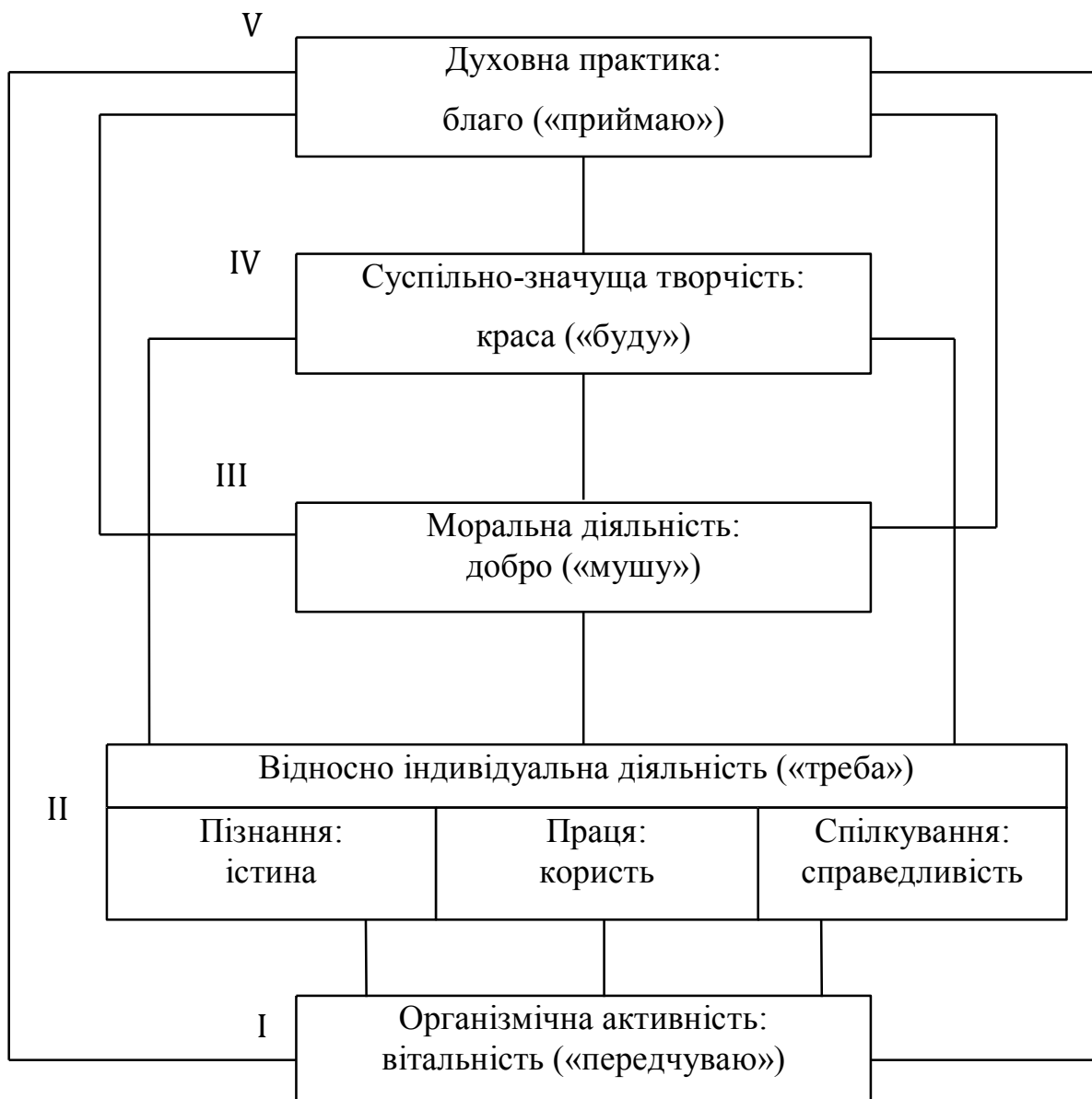
Системний аналіз індивідуальної свідомості дозволяє виділити базові ціннісні орієнтації особистості в структурі її життєдіяльності, які ієрархізуються мірою включеності людини в суспільні відносини. Визначеним при цьому рівням «індивід», «група», «суспільство» відповідають ціннісні орієнтації, що виражають спрямованість особистості на ту чи ту духовну цінність, яка реалізується в конкретній соціальній ситуації. Так, цінностями індивідуального рівня буття людини є істина, справедливість і користь, які досягаються в пізнавальній, комунікативній і практично-перетворювальній діяльності згідно з їх класифікацією М. С. Каганом [225].

Вказані цінності представлені у відносно індивідуальній діяльності, мають жорстку егоцентричну орієнтацію, тому передусім реалізують суб'єкт-об'єктні ставлення людини. Це може здатися дещо дивним стосовно комунікативної діяльності, адже висловлено чимало аргументів на користь любові, як її найбільшої «розкоші» і фундаментальної цінності. Не відкидаючи резонності цих зауважень, все ж зважмося на ревізію переконання, яку і сама тривалий час поділяла [238; 264; 277]. Гадаю, справедливість як цінність спілкування краще відзеркалює факт паритетності, реципрокності (взаємоузгодженості), які необхідні для здорових стосунків і без чого вони стають обтяжливими, недоцільними. Адже тиранія любов'ю для того, хто не може відповісти взаємністю, породжує «незаслужене» відчуження або душевні муки для її мимовільного реципієнта. Тому любов разом з біблійними – вірою, надією та деякими іншими невід'ємними здатностями людського духу будуть розглядатися в іншому контексті.

Цінністю функціонування індивіда в групі виступає добро як об'єктивна основа моральної за змістом і сумісної за формою діяльності. Оцінка вчинку як добро-чинного чи зло-чинного неможлива в умовах діадичної взаємодії, без врахування інтересів більш-менш причетних до певної ситуації людей. Результати спору між двома завжди суб'єктивні, доморальнісні. І лиш там, де задіяні інтереси кількох осіб, групи, об'єктивно з'являється необхідність нормативно-ціннісної регуляції поведінки на підставі спільно вироблених критеріїв добра [18; 172; 215; 301; 342; 344; 490; 542; 580; 675; 730; 738; 745; 747]. О. Кульчицький вважає, що добро охоплює «засяг любові до самого себе, любові до ближніх та єдність людини зі світом і дійсністю», об'єктивно «добро – це скерованість на вищу вартість, зло – на нижчу» [322, с. 135]. Тільки в умовах внутрішньогрупової взаємодії з'являється феномен морального вибору, оскільки у взаємодіючих осіб реально складається індивідуальна ієрархія цінностей.

Вершинною цінністю людської екзистенції, що стверджує її суспільну вартість з огляду на унікальний творчий внесок людини як індивідуальності, є краса. Останню трактують як вільний вияв досконалості, що викликає до себе «безкорисливий інтерес» (І. Кант). Краса, за Гегелем, постає як «чуттєве просвітлення ідеї». Тому красу вбачаємо там, де ідеальний образ пронизує собою реальну дійсність, «підтягуючи» її до верховин духу. Оцінка за шкалою «прекрасне-потворне» – найбільш універсальна і водночас найспецифічніша людська здатність. Універсальна тому, що дозволяє порівняти різні форми творчої самореалізації людини за найбільш узагальненим критерієм – якісно новим, вищим рівнем (еталоном) людської продуктивності у певній сфері взагалі, специфічна, бо передбачає продукування індивідуальних стандартів якості, можливість переведення особистісних смислів у ранг загальнозначущих ідеалів тощо.

Присвоєння особистістю цих цінностей пов'язане з ієрархізацією смислоутворювальних мотивів діяльності. А це означає, що достотне самовизначення особистості передбачає відповідь на запитання «Для чого?», яку індивід отримує при усвідомленні мотиву, пов'язаного з тією чи іншою духовною цінністю, – істини, добра, краси тощо.

Рис. 3.1. Структура ціннісно-сислової свідомості особистості
 I – сутнісний (предиспозиційний).
 II – інтраіндивідний,
 III – інтеріндивідний,
 IV – метаіндивідний (диспозиційний) рівні та
 V – універсальний (супердиспозиційний) рівень функціонування ціннісно-сислової свідомості

Згідно з принципом логічного перетину ознак в багатовимірній класифікації можливе встановлення відповідностей між раніше виділеними суб'єктними властивостями (здатностями) індивіда та його смисловими утвореннями. При цьому збудники активності,

стрижнем яких є потреби, релевантні емоційним компонентам ціннісних орієнтацій (символічно – «хочу»), здібності пов'язані з їх пізнавальними компонентами («можу»), а характер і темперамент – з поведінковими компетенціями («є», «маю», «вмію»). Ці властивості виконують функції самоактуалізації (потреби), самоствердження (здібності) і самовираження (темперамент і характер).

Використовуючи ідею О. Г. Асмолова про установку (різновид диспозиції) як стабілізатор діяльності, пов'язану з тим чи тим її об'єктивним фактором [34], можна визначити таку систему диспозиційних (смыслових) утворень особистості. По-перше, це смислові і часові перспективи життєдіяльності, пов'язані з фундаментальними цінностями буття. Смыслові установки, які відповідають рівневі цілісної життєдіяльності і мають суспільне значення, символічно названо компонентом «буду» або «смію». У феноменологічному плані цей компонент відкривається переживаннями естетичного порядку – медитації, екстазу, натхнення і т.ін. На рівні колективу функціонують цільові установки, оскільки спільна мета є його конститутивним, згуртовуючим фактором (А. В. Петровський та ін.). Умови його функціонування породжують компонент «мушу», що інтегрує морально-смыслові переживання особистості (почуття відповідальності, совість). Рівень індивідуальної діяльності забезпечується операціональними установками особистості і проявляється в компоненті «треба», який реалізується в нормовідповідній поведінці і супроводжується переживаннями обов'язку, честі, провини, самоповаги, самовдоволення.

Операціональні установки, за О. Г. Асмоловим, реалізуються відповідними психофізіологічними механізмами, що проявляється в загальному тонусі організму, позі даного індивіда, в певній налаштованості сенсорної і моторної сфер, які передують розгортанню тих або тих способів здійснення дії. Узагальнюючи, можна сказати, що певна налаштованість психофізіологічних механізмів утворює своєрідну предиспозицію – актуальну (в розумінні Д. М. Узнадзе) установку, яка є первісним ціннісним фактором організмічного походження, що опосередковує поведінку людини. Предиспозиція

такого субіндивідуального (організмічного) рівня вказує на вітальність як базову духовну цінність. Вище вже зазначалося про повагу до життя як основу гуманістичної етики (Е. Фромм, А. Швейцер, А. Менегетті та ін.). Символічне значення даної смислової пре-диспозиції передається словом «передчуваю», що вказує на її спонтанний неусвідомлений характер і репрезентує іманентний духовний потенціал особистості (голос імпульсу, внутрішнє Я, сутність, задум особистості тощо).

Розгляд системи смислових утворень особистості був би неповним без врахування своєрідної надбудови над уже вказаними феноменами. Йдеться про вихід людини з царства необхідності – соціоморфних «треба», «мушу», «буду» – в царство абсолютної духовної сводоби, де індивід сягає повноти переживання своєї єдності з Космосом і внутрішню гармонію. У такому стані – стані прийняття Благодаті людина відчуває довіру до світу та об'єктивованих в ньому можливостей як до наданого Абсолютом (Універсумом, Богом) шансу для подальшого духовного росту. Відповідна психічна готовність – супердиспозиція («приймаю») полягає в одкровенні істинної мети життя, що становить, за М. О. Бердяєвим, «повернення до містерії Духу, в якому Бог народжується в людині і людина народжується в Богові» [58, с. 314].

Отже, верховною цінністю людської екзистенції є благо, зрозуміле як позитивний зміст буття взагалі, пов'язаний з розвитком його різнобічних потенцій, звільненням його продуктивних засад, реалізацією його призначення [359, с. 89]. Абстрактно-теоретична ідея блага в теологічній, послідовно суб'єктній, як на мене, традиції трансформується в поняття благодаті як «особлива властивість і сила Всевишнього, яка проявляється щодо людини як дар» [499, с. 37], своєрідна еманация Універсуму в людську універсальність. Відчуття благодаті переживається як поклик – запрошення реалізувати своє покликання, відбутися як особистість, що сповняє власне унікальне, а тому й незамінне, призначення у світі. Ось як про це говорить М. С. Пек: «Поклик благодаті – це ... своєрідне висунення, оскільки вона піднімає людину на більш високі сходинки

відповідальності і духовної могутності. Усвідомити, що на тобі благодать Божа, що ти близький до Бога, – значить постійно відчувати внутрішній спокій і мир, мало кому доступний. З іншого боку, це знання і це відчуття накладають на нас величезну відповідальність: близька до Бога людина зобов'язана бути активним провідником Його волі на землі. Поклик благодаті обіцяє життя, сповнене повсякчасних турбот, життя, присвячене беззавітному служінню і, якщо вимагається, і жертвовності. Це поклик перейти від духовного немовляцтва до духовної зрілості» [435, с. 288–289]. Відданість справі, служіння – світський шлях до спасіння душі, тобто очищення її від усього несправжнього, минушого, що віддаляє її від Вищої Досконалості – Бога та його відблиску в естві кожної людини – її Внутрішньому Я. Переводячи ці дещо пафосні метафоричні міркування на мову «сухої психології», висновуємо, що підсвідома predisпозиція «передчуваю» («підсвідомий Бог», за В. Франклом, «внутрішній локус оцінювання», за К. Роджерсом, архетипи «колективного несвідомого», за К. Юнгом і т. д.) опосередковано, через переважно усвідомлені диспозиції ціннісного характеру («треба», «мушу», «буду») переходить (або не переходить) у надсвідому супердиспозицію «приймаю», що репрезентує духовне сходження (дорогу) особистості до висот Досконалості (тотожність Абсолюту) – рис. 3.1.

Що цей шлях не простий і не кожен його долає, «бо багато звань, та мало обраних» (Мат. 22, 14), залежить, очевидно, від помилок розуму, загалом – ілюзорної свідомості, яка часто-густо вводить в оману індивіда стосовно того, що є для нього істинним благом. Справедливе застереження Г. О. Балла від ототожнення психологічної свободи як об'єктивно фіксованого стану або властивості особистості від суб'єктивного почуття свободи, самовідчуття людини [46, с. 11]. Для згаданого автора ідеалом психологічної свободи є оптимальне для певної людини поєднання напрямів активності з відповідними компонентами структури особистості. При цьому «індивідуальний варіант смислу життя знаходить ... своє місце в ієрархізованому ціннісному просторі» [46, с. 15]. Саме тому розширення свідомості, її інтеграція з несвідомим (підсвідомим і надсвідомим)

розглядається кінцевою метою ефективної психотерапії, критерієм духовного здоров'я особистості. Гадаю, що наблизитися до розв'язання цього завдання допоможе поняття диспозиції, установки, бо воно, за визначенням О. Є. Шерозії, фігурує «як деякий фундаментальний «принцип зв'язку» в середині біномної системи відношень – свідомості і несвідомого психічного однієї з другим, з одного боку, і їх обох із самою особистістю, їх носієм, з другого» [674, с. 462]. «Це і робить установку основною вимірювальною одиницею психічної реальності особистості в цілісній структурі буття» [674, с. 506].

3.2 Діалогічні механізми персонального аксіогенезу

Специфікою всякого гуманітарного знання є його конвенціональний характер. Спроби експериментальної і логіко-математичної верифікації знань про суб'єктивну реальність в різноманітних її проявах (філософському, психологічному, лінгвістичному тощо) виявляються корисними, але не адекватними екзистенції самих феноменів людської суб'єктивності. Річ у тім, що аутентичний зміст суб'єктивних явищ визначається специфікою комунікативної ситуації – реальної чи опосередкованої взаємодії двох або кількох суб'єктів. Звідси впливає необхідність міждисциплінарного дослідження діалогу як структурної «клітинки» і гносеологічної моделі існування психічних, естетичних та інших явищ [177; 291; 541; 634; 646; 679].

Звернення до діалогу як пояснювального принципу побудови й існування «невідчужуваної» (індивідуальна психіка, свідомість) і «відчуженої» (наприклад, в художніх текстах, творах живопису, культурних артефактах загалом) суб'єктивної реальності знаходимо насамперед у релігійно-філософській концепції М. Бубера й антропофілософському підході М. М. Бахтіна. Два оригінальні мислителі розробляли методологічні засади діалогу на різних поняттєво-термінологічних «полях», але виявили при цьому гідну подиву внутрішню спорідненість в розумінні субстанційності діалогу як форми присутності Духу.

Зокрема, М. Бубер стверджує буттєвісну первинність «Я – Ти»-ставлення, на відміну від похідного «Я – Воно». Первісна репрезентація «Я – Ти»-ставлення – це синкретична (нерозчленована) єдність двох взаємодіючих суб'єктів. При цьому «Я» як самість ще не знає себе. «Я» знаходить підтвердження в «Ти», яке засвідчує факт його самобуття. Існування «Я» в «Ти» означає цілісну духовну установку на іншого як унікальну істоту, носія смислу самого себе. Таким чином, абсолютна самоактивність індивіда реалізується в «Ти-визнанні» як одного з «голосів» Абсолюту, «бо через доторк кожного «Ти» нас торкається «подув» вічного життя» [92, с. 51].

Ба того, «Я – Ти»-ставлення виступає не лише наслідком зустрічі двох налаштованих на винятково вибіркове, індивідуалізовано конкретне сприйняття суб'єктів, а і як вроджена апріорна інтенція «Ти» – ідеальний суб'єкт, «місце» заповнення екзистенційно-ціннісного «вакууму» всяким потенційним суб'єктом, – яка може реалізуватися не лише в людському спілкуванні, а й особливому сприйнятті навколишніх об'єктів як одухотворених: «Помилково думати, ніби дитина спочатку сприймає об'єкт, а потім уже вступає з ним у стосунки; навпаки, найперше – це прагнення до стосунків... це ставлення до того, що переді мною (по-російськи – «предстоящому») безсловесний прообраз висловлення Ти; оречевлення ж має місце пізніше... Спочатку – ставлення: як категорія сутності, як готовність, форма, що вміщує в себе модель душі; апріорі ставлення; вроджене Ти» [92, с. 31]. Таким чином, вроджене «Ти» – апріорне діалогічне світоставлення людини виражає її духовну суть – відповідь людини своєму «Ти»: «Дух не в Я, він між Я і Ти. ... він – як повітря, яким ти дихаєш. ... Єдино завдяки своїй силі ставлення людина може жити в дусі» [92, с. 37]. Звідси випливає також, що вроджена іманентна орієнтація «Ти» є тільки передумовою духовності, можливістю знаходження смислу в інобутті іншого, а відтак і самого себе; можливістю, яка стає фактом самоствердження внаслідок реального спів-буття з «Ти», який цей смисл об'єктивує, робить самоочевидним твірним началом світозміни і саморозвитку.

Ставлення «Я – Воно» похідне, вторинне. Це сфера утилітарного використання, експлуатації, контролю. Орієнтація на «Воно» –

результат відчуження «Я» від «Ти», перетворення останнього в препарований аналізом і практичним розумом конгломерат якостей – «Воно». М. Бубер говорить про фатальну неминучість кожного «Ти» стати «Воно», яке, однак, може відродитися в «Ти» у ціннісно збагаченому сенсі. Повернення («відкат») у «Воно» – відносна духовна поразка людини, «ціна», яку вона мусить заплатити за нову інтеграцію у свідомому «Я – Ти»-ставленні. Пробуксовування ж у сфері «Я – Воно» свідчить про затримку чи регресію в розвитку особистості.

Принциповим положенням філософського трактування діалогу М. М. Бахтіним є констатація поза-знаходжуваності (по-російськи – «вне-находимости») Автора Герою («Я – Ти» в термінології М. Бубера). Формально-логічно скидається на те, що об'єктивно відсторонена позиція Автора відносно Героя (не лише у прозовому художньому творі, а й у реальному спілкуванні) перетворює останнього в об'єкт маніпуляції (хай навіть естетичної!) «Я». Виходить, що полюс «Я» є самодостатньою домінантою всякого естетичного ставлення, бо «завершує» Героя, оформляє його, зовні «обмежує», атрибутивно визначає, висуває замість внутрішньої незавершеності, процесуальності буття Героя останнє (остаточне) Слово про Нього?

Насправді все не так. Ставлення «Автор – Герой» є суміщенням ставлень «Я – Ти» і «Я – Воно»: Герой – це і «Ти» і «Воно» одночасно, причому ціннісно первинною (не обов'язково хронологічно) є орієнтація на «Ти», а відтак на «Воно». Це виражається у визначенні двох моментів естетичної реальності: вживання і завершення: «Я повинен вчуватися в цю іншу людину, ціннісно побачити зсередини її світ так, як вона його бачить, стати на її місце і потім, знову повернувшись на своє, доповнити її кругозір тим надлишком бачення, який відкривається з цього місця поза нею, обрамити її, створити їй завершальне оточення з цього надлишку мого бачення, мого знання, мого бажання і почуття» [50, с. 27].

З вищезазначеного видно, що генетично двоступінчата модель світоставлення (спочатку «Я – Ти», відтак «Я – Воно») у М. Бубера трансформована в М. М. Бахтіна ціннісно первинним ставленням «Я – Інший» (момент вживання-вчування, тобто ідентифікації з

«Ти») і протилежним йому ставленням з акцентом на відчуженні-завершенні, сказати б – рефлексії «Воно». Попри вказані відмінності в гносеологічних позиціях обох авторів зримо проступає їх солідарність у розумінні суті діалогу як основи людського спів-буття і само-буття індивіда. При цьому не важить, що М. М. Бахтін говорить в основному про естетичну діяльність. Його висновки легко екстраполюються на широку сферу людських взаємин, бо, як відзначав видатний фізіолог О. О. Ухтомський: «З фізіологічного боку Краса є найбільш загальний людський проект, який виникає в ній (людині. – З. К.) з приводу всякого досвіду життя» [605, с. 141].

Існування людини у взаємозв'язаних світах «Я – Ти» і «Я – Воно» чи «Автор – Герой» із суміщеними полюсами «Ти» і «Воно» в ситуації Героя ставить перед нами проблему знаходження психічної функції, «відповідальної» за реалізацію цього первісного діалогічного ставлення. Завдяки чому можлива «Я – Ти» – інтенція? Якій психологічній структурі ми зобов'язані своєю бісуб'єктністю – включенням Іншого у власний життєвий простір як повноважного Автора («Ти»)?

Відповідь на це запитання знаходимо в розвитку традиції класичного німецького філософування, підтвердженого сучасними дослідженнями психологічної структури образу як одиниці свідомості [197; 538; 552]. Спільним місцем німецьких мислителів є визнання онтологічної першості самосвідомості над свідомістю, згідно з яким Я передує Не-Я-усвідомленню, будучи водночас моментом цілісного світоставлення. Видається вірогідним, що вроджена здатність вживатися в Іншого (ставитися до нього як до рівновеликого мені «Ти», злитися з «Ти») не може не породжувати в суб'єкті іншу (похідну) духовну здатність – глянути на себе очима цього «Ти» як абсолютного референтного представника навколишнього світу в життєвому просторі індивіда. Це означає, що у ставленні «Я – Ти» первісно домінує полюс «Ти»: ставши «Ти», я вперше виявляю себе, бо дістаю можливість, як у дзеркало, глянути на себе. Без «Ти» нема «Я». Здобувши себе у «Я – Ти»-ставленні, можна опанувати і світ Не-Я, зробивши об'єктом в тому числі і «Ти», якому «Я» зобов'язане

своїм народженням. Таким чином, рефлексія з позиції «Ти» є тим духовним знаряддям, що «працює» на розбудову особистості.

Структурною одиницею свідомості (і самосвідомості) є образ. І. Кант вважав, що чуттєвий образ – не відображення, не відбиток і не знімок речі у свідомості людини, а відтворення речі за допомогою особливого виду психічної активності – «схематизму». Ф. Шелінг уточнив, що схема – це така форма діяльності «Я» з річчю, в якій просторові визначення речі представлені в часовій послідовності, а саме – у вигляді загального правила, в якому спресований спосіб (порядок) репродукції цієї речі, метод її образного відтворення. Причому схема генетично первинна і відносно поняття, і відносно образу конкретного предмета. Інакше кажучи, чуттєвий образ є не що інше, як реалізована схема. Фігурально висловлюючись, ми бачимо не те, що є, а те, що можемо бачити, можемо ж побачити лиш те, що захочемо, тобто коли віднесемося до іншого як до «Ти», з неупередженою творчою установкою чи в трохи вужчому розумінні – з безкорисливим інтересом.

Авторитетний в наукових колах дослідник природи психічного образу С. Д. Смирнов стверджує, що образ являє собою своєрідну пізнавальну гіпотезу, а «будь-який конкретний образ виникає не як відповідь на той чи інший вплив, а як результат підтвердження або перебудови вже наявної гіпотези. У функціональному плані образ світу і генерована в контексті цього образу пізнавальна гіпотеза первинні відносно стимульного впливу. Це є форма пізнавального руху «від суб'єкта на об'єкт», який є початковою ланкою побудови всякого образу» [551, с. 22].

Психологічним еквівалентом філософського поняття трансцендентальної схеми як дочуттєвої основи чуттєвого пізнання є поняття антиципації – продуктивної сили уяви, що полягає у здатності породжувати суб'єктивний проект бажаного майбутнього до зустрічі з об'єктом задоволення тієї чи тієї потреби, а також у здатності мати уявлення про предмет, подію і т. д. до того, як вони будуть реально сприйняті. Як свідчать дослідження, проведені М. І. Лісіною та її співробітниками, передбачення і смислове узагальнення

немовлятами програм поведінки дорослого з'являється раніше, ніж антиципальне відображення неживих об'єктів. Так, О. О. Сергієнко відзначає, що найбільш екологічно важливими характеристиками навколишнього для немовляти є людське обличчя, мовлення, звук, колір, рух [538].

У контексті діалогічної структури психіки антиципація видається здатністю, прямо пов'язаною з властивістю самосвідомості («Я») вбачати себе в «Ти» як необхідного агента, який засвідчує самобуття «Я». Щоб «Ти» змогло виконати функцію еталона оцінки «Я», ставлення до «Ти» мусить бути винятково лояльним, компліментарним, «таким, що любовно обіймає», як сказав би М. М. Бахтін, – це ставлення з абсолютною вірою в «Ти» як поза мною існуючий зразок, ідеал. Таким чином, «Я», що знаходить себе в «Ти», не лише засвідчує власну реальність, а й виступає автором саморозвитку через своє ставлення до інших «Ти» як до можливих «вершин» свого духовного росту: «Ти» для «Я» не засіб використання, а мета самоствановлення.

Теоретико-експериментальне обґрунтування діалогу як засобу породження аксіопсихіки людини знаходимо в теорії прив'язаності Дж. Боулбі, М. Ейнсворт та ін. Найважливіший концепт цієї теорії – так звана «робоча модель» – глибинна структура самосвідомості або ставлення; сама вона не усвідомлюється індивідом, але крізь неї він сприймає й усвідомлює себе і навколишній світ» [548, с. 139]. Центральним моментом робочої моделі є опозиція «Я – Інший». Залежно від якості ставлення дорослого, наприклад, матері до дитини (чуйність, забезпечення психологічного комфорту і підтримки чи нехтування, відкидання; повага до самостійності дитини і заохочення ініціативних дій чи нав'язування їй власних бажань і пригнічення спонтанності тощо) формується той чи той зміст ціннісно-сислової сфери малюка.

Завдяки посередництву реального іншого Ти навколишній світ і саме Я сприймається дитиною як складна мозаїка символів, емоційно-образних кодів, що відповідає характеру і ступеню задоволення насущних потреб її розвитку. І картина світу, і характер

Я-концепції чи система мотивації формуються під впливом батьків або інших парентальних осіб. Вони відповідальні за стартові умови психосоціального розвитку дитини.

У світлі попередніх міркувань може бути уточнено деякі аспекти інтеріоризації, в ході якої формуються соціокультурні механізми психіки та їх інтегральне вираження – знаково-символічна функція свідомості. Остання, очевидно, формується поступово, діахронічно: спочатку створюються формальні передумови розвитку комунікативних структур психіки у вигляді «знаків без значень» («структурних знаків»), які пізніше будуть «заповнюватися» певним змістом. Це означає, що «структурні знаки» є «формами», за якими надалі будуть «відливатися» інші, «змістові знаки» (див. [113. Т.1., с. 158]).

Ця думка перегукується з положенням М. М. Бахтіна про монологізовану індивідуальну свідомість, яка є наслідком зустрічі і взаємодії «своїх чужих очей, перехрещення світогляду свого і чужого, перехрещення двох свідомостей» [52, с. 134]. Діалогічна інтенція психіки – це свій-чужий голос («Я – Ти»-ставлення), який пізніше стає своїм. Але для того, щоб чуже слово увійшло у свідомість як «своє», необхідно, щоб у цій свідомості було «місце» для нього. В такому разі цей інший голос стає внутрішнім змістом і надбанням моєї свідомості.

Теорія прив'язаності оперує численними фактами, які свідчать, що саме в ранньому онтогенезі простір міжсуб'єктних взаємодій інтеріоризується, задаючи базову структуру людської свідомості. «Знаки без значень» – носії вродженої бісуб'єктності людини, діалогічної орієнтації її «Я – Ти» ставлення структурно забезпечують можливість і необхідність функції «означування», реального зв'язування означуваного і значущого (за Ф. де Соссюром), що і є власне знак.

Таким чином, апріорна соціальна форма психіки, що існує віртуально як духовна інтенція розвитку, тобто здатність до «Я – Ти»-ставлення, актуалізується у спілкуванні з найближчими людьми. Це означає, що перехід бісуб'єктності з можливості в дійсність відзначений «проростанням» змістово-предметних взаємодій на «грунті»

комунікативної експресії і оформленням ціннісної свідомості людини, яка в цілому і в кожному своєму елементі зберігає діалогічну побудову і діалогічний принцип функціонування. Принципово неусувна іманентна можливість діалогу дозволяє «входити у світ іншої людини і відчувати той екзистенційний момент, коли зникають межі між Я і Ти» [81, с. 32] і з'являється здатність пережити повноту існування: «Це саме момент спілкування між двома Внутрішніми Я, кожне з яких підживлюється енергією Універсуму. Це вищою мірою інтуїтивний момент» [81, с. 32]. Там-таки М. Боуен стверджує, що успіх психотерапії залежить не стільки від концептуальної моделі, якої дотримується психотерапевт, і психотехніки, якою він володіє, скільки від його здатності «долати межі між собою і клієнтом», тобто від його готовності щораз актуалізувати свою діалогічну інтенцію.

3.3 Особистість як інтегральна суб'єктність

Теоретичне конструювання предметної площини аксіологічної психології особистості потребує вибору релевантного засобу, що слугував би надійним індикатором визначення ціннісної якості феноменального світу людини. В сучасній психологічній науці принцип суб'єктності визнається тією гносеологічною підставою, яка дозволяє виокремити різні онтологічні, а не тільки аксіологічні, площини буття людини. Так, К. О. Абульханова-Славська стверджує, що розгляд психічних явищ через категорію суб'єкта єдино спроможний забезпечити інтегративність психологічного пізнання, адже «суб'єкт являє собою не лише вищий рівень психічної організації, але її «золоте січення», вертикальну централізаційну інстанцію цієї організації, яка і надає психічним процесам, станам, властивостям і новоутворенням впорядкований, доцільний, оптимальний для розв'язання задач співвідношення зі світом характер» [6, с. 10]. А. В. Брушлинський також наголошує, що «в людині як суб'єкті розвивається вища системна цілісність усіх її найскладніших і супереч-

ливих якостей, в першу чергу психічних процесів, станів і властивостей, її свідомості і несвідомого, взагалі будь-яких типів і рівнів її активності» [90, с. 23].

Ба більше, В. О. Татенко, слідом за С. Л. Рубінштейном і К. О. Абульхановою-Славською, робить глобальний висновок про те, що «суб'єктність як схильність до відтворення, творення себе у відповідних, а часом і несприятливих умовах, є універсальною властивістю живої матерії» [586, с. 30], зближуючи цим самим це поняття з поняттям активності як властивості всього живого мати у собі джерело своїх змін і кількісно-якісних перетворень. Загалом же в літературі переважає тенденція зведення суб'єктності до набутої якості індивіда, нерозривно пов'язаної зі свідомістю і можливістю здійснити соціально значущі перетворення дійсності (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтьєв, Д. І. Фельдштейн та ін.).

Зважаючи на такий широкий змістовий спектр визначень суб'єктності, логічно допустити існування людини як інтегрального суб'єкта, що акумулює різні плани її буття і духовно-ціннісного самовизначення. У цьому зв'язку слід зазначити, що парафраз принципу інтегральної суб'єктності з концепцією інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна не є випадковістю, бо слугує не тільки аналогією, а й відповіддю на турботу вченого про те, щоб інтегральна індивідуальність з її біохімічним, соматотиповим, нейродинамічним, особистісним і соціально-психологічним рівнями розумілася лише частковим випадком великої системи, здатної до саморозвитку і саморегулювання [374].

Цитатний ряд на підтвердження тези про суб'єктність як всепроникний конститутивний стержень активності людини в різноманітності її аксіопсихологічних та інших визначень можна було б продовжити. В аспекті зазначеної проблеми набагато більше важить довести, що суб'єктна іпостась людини дозволяє системно розглянути її духовно-ціннісну природу, репрезентовану в понятті «особистість».

Вихідним пунктом наших міркувань є переконання, засноване на раніше здійсненому філософсько-психологічному аналізі (див.

зокрема, погляди Шелера, Тейяра, Вайтхеда), в тому, що особистість становить змістове (ціннісне) визначення суб'єкта як носія і самопричини духовної екзистенції людини, яка своєю чергою виступає її загальною, родовою ознакою.

Істинною *causa sui* духу є свобода – первісна, іманентна, «несотворена» причинність, джерело самодетермінації суб'єкта. Можна погодитися з М. О. Бердяєвим у тому, «що суб'єкт є ноумен, об'єкт же є феномен... Світ же суб'єктивний і персоналістичний – єдиний достеменно реальний» [58, с. 100]. Добачаючи в свободі (=духові) достотну метафізичну реальність, М. О. Бердяєв вважає буття «застиглою свободою», такою, що веде до «матеріального» детермінізму і врешті до самозаперечення свободи. Справжня свобода можлива тільки в душі, а дух, за Бердяєвим, передує буттю.

Протилежну позицію у тлумаченні свободи займає С. Л. Франк, для якого вона – онтологічна першооснова духовного життя, «та єдина точка людського буття, в якій можливий безпосередній зв'язок людського з божественним» [615, с. 114–115]. Поцейбічна емпірична необхідність з цієї точки зору не просто уярмлює свободу, обмежуючи сферу її вияву, а радше виступає найважливішою умовою духовного гарту особи. Таким чином, свобода у С. Л. Франка перетворюється в потенційність як онтологічну передумову об'єктивації людського духу в царині культури.

Сама потенційність для свого об'єктивного самовиявлення потребує, окрім «голої» можливості, ще однієї онтологічної передумови, а саме інтенційності – глибинного тяжіння до собі-спорідненого, комплементарного, такого, що подібне до повітухи, витягує індивіда, пробуджує в ньому «дрімаючий» духовний потенціал. Інтенційність є проявом універсального зв'язку (всеєдності) всіх суцх явищ. Отже, «спорідненість як онтологічне відношення буття (суцшого) слід витлумачувати також як онтичну умову розгортання конкретного людського буття» [363, с. 33]. Далі І. П. Маноха роз'яснює: «Одиничне людське буття, з-дійснюючи («о-существляя». – *І. М.*) себе як самостійне, цілісне, завершене суще, реалізує свій інтенційний і власне потенційний зміст. Інтенційність індивідуального

буття полягає в розгортання сутнісних характеристик людського способу існування як такого в реальності особистого життя людини. Потенційність індивідуального буття визначається його неповторною індивідуальною сутністю самотійно суцього. Оскільки з-дійснене суще («о-существленное сущее». – *I. M.*) як онтологічний «результат» буття людини завжди в майбутньому, завжди проектує момент теперішнього в те, що буде, суще індивідуального людського буття взагалі – позитивна можливість життя конкретної людини, яка прагне до свого в-тілення («во-площению». – *I. M.*) в дійсності, до свого завершення в неповторному «світі» самобуття людини, до свого визнання як цінності, що осягає в собі «всеєдність» буття як суцього [363, с. 46]. За цією логікою інтенційна (родова) схильність людини – «хочу» виявляється в унікально індивідуальному потенціалі – «можу», що об'єктивується як рішення, ціннісний вибір суб'єкта духовного самоздійснення: «В цінності втілюється смислотвірна ідея, що визначає буття людини взагалі і конкретного, одиничного людського індивіда...» [363, с. 38].

До схожого висновку, збагаченого іншими важливими змістовими нюансами, доходить В. О. Татенко: «Конкретний людський індивід як жива істота може стати особистістю, індивідуальністю і розвинути до рівня універсальності, лише проявляючи себе суб'єктом життєдіяльності і саморозвитку. Таким чином, психологічна суть людини «не є абстрактом», властивим окремому індивіду», а також не є «сукупністю всіх суспільних відносин», а жива, і, в її вищих проявах, усвідомлена суб'єктна інтенція (прагнення-здатність) відтворити і реалізувати по максимуму свій психічний потенціал, розвинути свою психіку до можливих меж її досконалості і зберегти цей рівень якомога довше, забезпечуючи тим самим становлення і розвиток особистісних структур з їх «ставленневою» («отношенческой». – *В. Т.*), соціальною суттю і своєї індивідуальності, що розгортається і суттєво себе виявляє в просторі неповторної я-творчості» [585, с. 233, 235]. Сплав обох планів духовного буття людини представлений у функціональній структурі індивіда як суб'єкта психічної активності, що «включає в себе шість взає-

мозв'язаних мотиваційно-операціональних механізмів, які характеризують суб'єкт з боку його потреби і здатності до:

- «цілепокладання» свого психічного розвитку і себе як регулятора цього процесу;
- «вибору», «знаходження», «продукування» психологічних засобів, необхідних для досягнення поставленої мети;
- «ухвалення рішень» з приводу того, коли і за яких умов поставлена мета може бути досягнута вибраними засобами максимальною мірою;
- виконання ухвалених рішень;
- «оцінки» результатів виконання, аналізу причин успіху-невдачі;
- «накопичення» індивідуального досвіду, «фіксації» результатів і способів розвитку своєї психіки і своїх суб'єктних якостей» [586, с. 32–33].

Найбільш загальними визнано потреби і здатності до збереження, зміни і розвитку, інтеграції і диференціації суб'єктом власної психіки і себе в ній.

Пізніше В. О. Татенко відходить від розширеного тлумачення інтенції як психологічного сплаву спонукання і спроможності і говорить про «субстанціональні інтуїції суб'єктного ядра», що за суттю відповідають вище переліченим, але з відповідними назвами. Так, базова інтуїція суб'єкта названа екзистенціальною – «я присутній, існую, живу ...» Далі йде перелік шести вище наведених потреб і здатностей:

- інтенціональна інтуїція – «я хочу, бажаю, прагну...»;
- потенціальна – «я можу, вмю, здатен...»;
- віртуальна – «я обираю, маю намір, вирішую...»;
- актуальна – «я реалізую, виконую, досягаю...»;
- рефлексивна – «я оцінюю, примірююся, порівнюю...»;
- експірієнтальна – «я маю, вміщаю, володію...» (Див.: [585, с. 25]).

Зіставляючи визначені О. В. Татенком інтуїції суб'єкта психічної активності зі смисловими диспозиціями особистості в структурі

її індивідуальної свідомості, які я раніше схарактеризувала, помічаємо такі збіжності: екзистенціальна інтуїція («передчуваю») відповідає аналогічній диспозиції біологічного (родового) способу життєдіяльності людини; актуальна інтуїція «несе в собі психічний «заряд» на доцільне виконання діяння, що здійснює мету і реалізує смисл» [585, с. 252], відповідає смислової диспозиції «треба», яка виражає адаптивно-репродуктивну орієнтацію особистості в індивідуальній діяльності, релевантну виробленим для неї культурним стандартам; рефлексивна інтуїція співвідноситься зі смисловим утворенням «мушу» й охоплює коло соціальних взаємодій індивіда; віртуальна інтуїція – «обираю» чи «буду» за визначенням цілком збігається з аналогічною смисловою диспозицією індивідуальності як суб'єкта життєтворчості, здатного до гнучкого, варіативного життєздійснення. Інші інтуїції – інтенціональна («хочу»), потенціальна («можу») й експерієнтальна («є, маю») не є самостійними смисловими утвореннями (диспозиціями), а необхідними складниками («наповнювачами») змісту ієрархічно вибудованої піраміди ціннісних устремлінь людини (Див. рис. 3.1). Саме термін «устремління», на мою думку, найбільш вдало передає зміст онтологічного ядра суб'єктності, за В. О. Татен-ком. У цьому питанні погоджуюся з пропозицією В. А. Петровського називати таку форму активності, в «якій «хочу» і «можу» виступали б сумісно, підтримуючи один одного і переходячи один в один», устремлінням. «Мати устремління – це значить володіти можливостями, які прориваються назовні» [447, с. 236].

Вказуючи на людину як на активного, інтенціонального, цілеспрямованого діяча, Р. Еммонс відзначає, що такі дослідники мотивації особистості, як Г. Олпорт, Т. Мюррей, Р. Стагнер, К. Левін, Д. МакКлелланд – усі підкреслювали динамічний, спрямований прагненнями і устремліннями характер поведінки людини [179, с. 44], з чого висновується, що духовні устремління повинні бути включені в структуру особистості.

З кола розглянутих інтуїцій-устремлінь випала есхатологічна, репрезентована смисловою диспозицією «приймаю», що передає звершений факт розототожнення з самістю в переживанні космічної всеєдності. І це не випадково. Екзистенціальна інтуїція, харак-

теристика якої частково збігається з визначенням есхатологічного устремління, – це Альфа й Омега у тейярдівському розумінні духовного саморозгортання людини. Передчуття свого покликання, життєвого шляху, задуму як втіленої потенції розвитку переходить у їх раціональне осмислення, свідоме ціннісне мотивування і вибір, прийняття фінальної мети саморуку як ідеалу (образу) для-себе-покладеної Досконалості. В. Г. Гребеньков і А. К. Поправко зазначають: «Поведінка людини телеономна і, отже, її інтенціональність пов'язана з наявністю деякої домінанти (домінуючої оцінки), що виражає спрямованість вчинку і в цілому поведінку людини» [145, с. 163]. Отже, тільки через розширення індивідуальної ціннісно-сислової свідомості можна сягнути «центру Омега» – повноти духовного буття індивіда, єдиносущного з Універсумом. Цим самим підтверджується базове передчуття конкретної емпіричної Альфи (певного духовного суб'єкта) своєї життєвої місії.

Повертаючись до визначених В. О. Татенком інтенціональної, потенціальної й експірієнтальної інтуїції, зауважуємо, що вони прямо нагадують встановлені В. Ф. Сафіним суб'єктні здатності, що зумовлюють самовизначення особистості. Правда, експірієнтальна інтуїція подана В. Ф. Сафіним як посиденція, що в перекладі з французької означає те, що набуто досвідом дільності. Саме тому я вважаю посиденції опредметненою в людських звичках, характері, поведінці свободою. Посиденції – це «закономірний» результат, до якого приходять інтенція як нічим необмежена (абсолютна) свобода, «просіюючись через сито» потенцій – індивідуально-сутнісно і конкретно-ситуативно зумовлених можливостей («опосередкована свобода») – й актуалізуючись у ціннісно зорієнтованій поведінці (відносна свобода). В. Ф. Рибаченко зауважує: «Вибір як механізм реалізації потенціальності суб'єкта являє собою двоспрямований засіб, який і здійснює, і одночасно обмежує свободу. Адже обираючи щось, тим самим відкидаєш решту. Актуалізуючи потенціальність, одночасно зменшуєш її на величину актуалізованого» [502, с. 79]. Звідси випливає корінна екзистенціально-духовна суперечність: «Нереалізована можливість є смерть свободи від невибору. Реалізо-

вана можливість є життя свободи у формі несвободи, точніше, спотвореної свободи» [502, с. 80]. Тягар вибору, який несе людина як духовний суб'єкт, особистість, тотожний відповідальності за зайняту моральну позицію, здійснені вчинки тощо. «Самодетермінація розгортається як система зусиль зрілого, відповідального суб'єкта життя з досягнення значущих життєвих цілей, орієнтованих на буттєві цінності» [502, с. 80].

Розгорнутий у три ланки (інтенція – потенція – посиденція) процес мотивування структурно «спресований» в устремління як смислової диспозицію, що володіє принциповою здатністю віртуальності, тобто повсякчасною можливістю самопокладання і самовизначення людини в ціннісному життєвому просторі. Лексико-семантичну тонкість слововжитку термінів «віртуальний» і «потенціальний» добре підмітив В. А. Петровський: «Віртуальний означає, за «Словарем иностранных слов» (М., 1979) – «можливий; той, що може появитися, – що відрізняє цей термін від синонімічного «потенціальний» (можливий, той, що існує в потенції; прихований, який не проявляється)». Відмінність – в самій ідеї перехідності можливого в дійсне: віртуальне, порівняно з потенціальним, – ніби ближче до дійсного самовиявлення можливості» [447, с. 92–93]. Отже, суб'єкт будь-якого рівня розвитку є віртуальним суб'єктом, що впливає з принципово неусувної екзистенціальної необхідності вибору і ціннісного самовизначення через реалізацію духовної свободи особистості. Російський філософ І. А. Ільїн вважає; що «дух є сила самовизначення до кращого... Дух є силою, котра має дар укріпити себе і побороти в собі те, що заперечується; дух має силу і владу витворювати форми і закони свого буття, творити себе і способи свого життя» [220, с. 95]. Дух визначає істинну вартість життя людини, бо виявляється як «любов до якості і досконалості [543, с. 337], тобто самодетермінація, самоактуалізація і самотрансценденція суб'єкта як джерела і носія духовної (вільної) за суттю і ціннісно-орієнтаційної (за змістом) активності.

Виникає запитання, чи відповідальна людина, а якщо відповідальна, то з якої пори, за свої духовні пориви, своє буття духом, чи,

може, дух є виявом спонтанної «безпідставної» свободи, який «веде» людину «шляхами незвіданими»? Висновок, що впливає з попереднього філософування, полягає в онтичній тотожності духу, суб'єкта і особистості, яка з'являється на стадії розрізнення людиною Я і не-Я, можливості децентрації і розототожнення з різними аспектами довкілля, своєї тілесної і душевної конституції. З появою свідомості та її рефлексивного ядра – самосвідомості створюються умови для відповідального оволодіння людиною світом буттєвих цінностей. До появи особистості як морально-психологічного інтегративного центру духовного буття людини можна говорити лише про тотожність духу і суб'єкта психічної активності. В. О. Татенко пише: «Якість суб'єкта індивід набуває не в підлітковому або в якомусь іншому віці, а в моменти породження психічного, переходу від біологічного способу саморегуляції, ймовірно ще до народження, в пренатальному періоді, коли починають функціонувати органи чуттів і пробуджуються перші відчуття, що закладають фундамент психіки як нового рівня і способу життя з його специфічними механізмами саморозвитку» [586, с. 28]. «Причому на кожному з етапів онтогенезу індивід виступає як цілісний суб'єкт психічної активності певного рівня розвитку (спочатку несвідомого, а потім все більш свідомого... Іншими словами, суб'єкт завжди має себе), наявний і завжди перебуває в стані самостановлення, самодосконалення і саморозвитку» [585, с. 257].

Позиція, яку слідом за В. О. Татенком обстоюю і я, ще не стала загальноприйнятою при дослідженні проблеми суб'єкта психічної активності. Переважає позиція зведення суб'єктності до усвідомленості, а отже, свободи як першопочатку, духу, інтенції до можливостей практичного діяння, потенції, а то й до «застиглої», «речової» свободи в деяких зовнішніх атрибутах особистості та її діяльності. Наприклад, О. Б. Старовойтенко, посилаючись на С. Л. Рубінштейна, пише: «Психічні зміни, викликані зусиллями людини свідомо перетворити своє дійсне життя, є... основними критеріями суб'єктної детермінації психіки» [569, с. 52]. Далі йде цілком справедливе уточнення: «... суб'єктом свого психічного життя людина

стає в досвіді частого проживання загальної внутрішньої інтенції до життєвих змін, свободи руху діяльності, свободи вибору і звільнення в індивідуальних досягненнях» [569, с. 53]. Там-таки О. Б. Старовойтенко наводить перелік деяких «суб'єктоутворювальних умов», зі змісту яких випливає, що вона перебуває на позиції розуміння суб'єкта як свідомого себе індивіда, що справедливо, коли йдеться про предметну, соціокультурну діяльність, самопізнання, але навряд чи співвідноситься з усім спектром психічної активності людини, що є відображенням її духовного буття.

У визначенні О. П. Колісника знаходимо подібне розуміння суб'єкта психічної активності, що вказує на особистість як свого роду ціннісно-цільовий стрижень розгалуженої системи людської суб'єктності: «Духовність є здатністю до творення з точки зору вищих людських цінностей, свідомого і діяльного ставлення до світу, до іншої людини, до самого себе. Вона виявляється у свідомому виборі цього ставлення через рефлексію вартостей, що стоять за ментальними смислами, і в конверсії смислів, завдяки якій провідними в ієрархії стають мотиви пошуку і втілення у результат саме цих вищих цінностей» [297, с. 187].

Я відстоюю позицію, за якою суб'єктність є способом реалізації людиною свого духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення в просторі мотиваційно-ціннісних ставлень. За своїм логіко-математичним змістом суб'єктність є розгалуженою системою з різнотипними зв'язками між її структурними компонентами: функціональними і генетичними, що репрезентують каузальний (причинно-наслідковий) тип детермінації та багато-багатозначними зв'язками між різноякісними множинами елементів, що репрезентують телеологічний тип детермінації. Системний підхід до вивчення аксіопсихіки повинен враховувати обидва детермінантні ряди, вважаючи каузальність частковим проявом в потоці цілісного телеологічного зв'язку.

Дещо суперечливою у цьому зв'язку виглядає позиція відомого дослідника суб'єктності В. А. Петровського. Розуміючи під

суб'єктністю властивість самодетермінації буття людини у світі, він вказує на чотири сфери її прояву: природну життєдіяльність, предметну діяльність, спілкування, свідомість. В усіх цих видах активності людина відтворює себе і власне буття у світі, тобто здійснює загалом пристосувальні акти згідно з принципом відповідності (рос. – сообразности). З подальших міркувань В. А. Петровського випливає, що відповідна (тобто доцільна) поведінка людини свідчить про існування начебто «неповноцінного» суб'єкта, бо «справжній» суб'єкт «народжується» в актах неадаптивної, надситуативної активності, яка спостерігається тоді, коли отримані результати активності перевищують поставлені цілі: «Вільне взяття на себе відповідальності за непередбачуваний кінець діяння і є для нас показником самопородження людини як суб'єкта активності» [447, с. 94]. Тим самим суб'єкт виявляється випадковим, «незапланованим» продуктом активності, що нібито існує сама собою, без її носія, тобто є безсуб'єктною.

Цієї суперечності можна було б уникнути, якщо визнати, що і адаптивні й неадаптивні дії людини первісно визначаються метою, добре чи не досить усвідомленою. Ірраціональні психологічні захисти, до речі, теж мають таку «мету» – зберегти внутрішній баланс «психічного організму» людини, примирити мотиваційні тенденції, які перебувають у конфлікті. Надситуативна активність спочатку також скеровується метою, інша справа, що вона досягається «з надлишком», але це аж ніяк не дискредитує ідею телеологічності, якій підлягає всяка людська активність, про що вже йшлося вище.

Найважливішими теоретико-семіотичними віхами розгортання суб'єктності (духовності) в людині є, по-перше, рівень індивіда (організму), який може бути охарактеризований різновидами інстинктивної активності. На цьому рівні людина існує в симбіотичній єдності з іншими людьми, які відгукуються на її потреби, не має самосвідомості і тому може бути названа відносним суб'єктом життєдіяльності.

Рівень моносуб'єкта зосереджує увагу на категорії діяльності як цілеспрямованій предметній активності індивіда з досягнення

бажаного результату. Така іпостась людини, як власне суб'єкт (в розумінні – діяч) найчастіше пов'язується з її функціональними особливостями (О. М. Леонт'єв, В. Ф. Сафін та ін.) як «розпорядника душевних сил» (В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв) з точки зору впливу на оточуючий матеріальний світ.

Рівень полісуб'єкта задає умови розвитку особистості внаслідок інтерналізації суспільних цінностей і суб'єктивних смислів інших людей та оформлення власної ціннісно-сислової (за змістом) і знаково-символічної (за формою) свідомості. Особистість – це змістова, сутнісна характеристика людини, що визначається якістю її мотиваційних ставлень до дійсності. Рівень особистості – це точка відліку для свідомих самопрезентацій духу, вольових «зусиль» останнього, спрямованих на забезпечення гідного життя людини за допомогою відповідних психічних «органів», «знарядь». Тому поняття «особистість» обіймає не лише сферу свого конститування – спілкування і внутрішньогрупову взаємодію, а й інші феноменальні прояви інтегрального суб'єкта, як на «нижчих» (індивід, суб'єкт – діяч), так і на вищих (індивідуальність, універсальність) рівнях його функціонування.

Рівень метасуб'єкта репрезентований категорією «індивідуальність», що, як відомо, означає неповторний комплекс анатомо-фізіологічних, морфологічних та набутих змістово-функціональних ознак конкретної людини. Рівновеликим індивідуальній іпостасі духовного буття людини є таке розгортання суб'єктності, яке схоплене категорією «творчість», що є оригінальною, нестандартною формою діяльності і джерелом збагачення соціокультурної практики. І. І. Резвицький дає точне і розгорнуте визначення індивідуальності: «Індивідуальність – це інтегральне поняття, що виражає особливу форму буття індивідів, в рамках якої вони володіють внутрішньою цілісністю і відносною самостійністю, яка дає їм можливість активно (творчо) і своєрідним чином проявляти себе в навколишньому світі на основі розкриття своїх задатків і здібностей. Як індивідуальність людина є автономним і неповторним суб'єктом свідомості і діяльності, здатним до самовизначення,

саморегулювання, самовдосконалення в умовах суспільства» [497, с. 38].

Гранично широкою категорією, що акумулює в собі раніше названі рівні суб'єктності й осмислюється як ідентифікація з Абсолютним суб'єктом (Універсумом, Богом), є універсальність. Остання фіксує найвищий ступінь духовного розвитку людини і «проявляється в повному усвідомленні сенсу свого життя, у знанні своєї причетності до світу, у відчутті духовної єдності з Універсумом» [543, с. 372].

Екстраполяція предмета психології на сферу «чистої» духовності, а саме – універсальність виступає результатом відвоювання втрачених наукою креаціоністських позицій, що співіснують поряд з еволюціонізмом. «З точки зору креаціоністського підходу створення індивідуальності є результатом проекції у просторі і часі однієї з безкінечного числа потенціальних можливостей Найвищого першоджерела усього виявленого буття. Ця потенціальна можливість через індивідуальну або космічну свідомість конкретизується у закон або істину індивідуума і стає його душею або психічним єством, яке у Першоджерелі поєднане з усім виявленим або невиявленим буттям» [688, с. 127]. Цим твердженням підкреслюється еманация абсолютного об'єктивного духу в суб'єктивний (індивідуальний) дух конкретної людини, що слугує запорукою духовної причетності, спорідненості індивідуального духовного суб'єкта всім іншим сущим в Богові (Універсумі, Абсолюті). В. І. Слободчиков і Є. І. Ісаєв висновують, що «можна говорити про такі подоби суб'єктивного духу, як особистісне (цілісне), індивідуальне (одинично-унікальне) й універсальне (родове) буття людини» [543, с. 338]. Стратегічним напрямком психічного самовдосконалення людини до рівня універсальності є, за В. С. Щербаковим, «реалізація здібності об'єднувати розрізнені елементи у цілісний ментально-почуттєвий образ, інтуїтивно-абстрактне поняття; поступове просування від інтелектуального формування до інтуїтивного почуттєзнання» [688, с. 128].

У зв'язку з висунутим тут принципом інтегральної суб'єктності як засобом виявлення аксіопсихологічних атрибуцій особистості вимагає коментаря таке застереження В. О. Татенка: «Суб'єкт психічної активності є утворенням єдиним, цілісним і неподільним, таким, що в онтологічному сенсі не підлягає подвоєнню, роздвоєнню і тиражуванню» [585, с. 255]. Цю репліку можна сприйняти як натяк на існуючі спроби «бісуб'єктивізації» чи всякої іншої «мультисуб'єктивізації» індивіда, що певним чином зачіпає і мої авторські амбіції. Гадаю, що застереження В. О. Татенка слушні, коли йдеться про суб'єкта психічної активності, взятого в цілісності його внутрішнього телеологічного зв'язку: для суб'єкта «... розвиток власної психіки, душі, духу є внутрішньою ціллю і цінністю і може здійснюватися тільки відповідними внутрішніми засобами» [586, с. 25]. Зрозуміло, що «замкнута» на внутрішній телеологічності структурно-функціональна модель суб'єкта психічної активності не охоплює всього життєвого простору, в який діяльним, ціннісно-цільовим способом включена людина як суб'єкт духовного буття. У такому разі моно-, полі-, і т. д. суб'єкти не видаватимуться формальними квазіоб'єктами довільного теоретизування, а постануть у своїй системно зорганізованій, адекватній розглядуваній суб'єктивній реальності «плоті».

Усі п'ять визначених іпостасей особистості як інтегрального суб'єкта духовно-психічної активності – відносний суб'єкт (індивід), моносуб'єкт (суб'єкт як діяч), полісуб'єкт (особистість у значенні «соціальний індивід»), метасуб'єкт (індивідуальність), абсолютний суб'єкт (універсальність) – зумовлюють специфічну, почасти імпліцитну, важко розрізнявану аксіопсихологічну феноменологію. Визначенню, характеристиці та реінтерпретації деяких відомих психологічних фактів і закономірностей як аксіопсихологічних проєкцій духовності під кутом зору принципу інтегральної суб'єктності присвячено наступні розділи монографії.

3.4 Аксіопсихологічна герменевтика: метод і технологія

Вищеобґрунтований принцип інтегральної суб'єктності дає змогу розглянути аксіопсихологічні проєкції духовного буття людини у висхідній телеологічній перспективі. При цьому слід брати до уваги, що цільовий вектор аксіогенезу особистості доповнюється причинним, сфера дії якого – «горизонтальні», об'єктивно-діяльнісні зумовлення, що експлікують ціннісну позицію суб'єкта відповідного рівня розвитку. Звідси випливає, що повна, «неурізана» картина структури, генезу і функціонування ціннісно-сислової свідомості особистості може бути подана як перехрещення обох гносеологічних позицій: послідовно суб'єктивної, саморозвивальної, тобто телеологічної, і відносно об'єктивної, причинно зумовленої, каузальної. Таке розширення контексту дослідження необхідне для того, щоб викреслити реалістичну траєкторію аксіогенезу особистості, на характері якої позначається не лише напружене тяжіння до духовно вищого, а й адаптивне пристосування до наявного як апробованого способу діяльності з мінімальною енергетичною затратою.

І справді, розвиток ціннісної свідомості індивіда являє собою не «вертикальний злет» і не «горизонтальне розширення», а певну мотиваційно-сислову тенденцію (розмірене піднесення в розумінні прогресивного розвитку і протилежне до нього збочення у випадку регресу).

Графічне зображення поступального аксіогенезу прокреслює лінію, яка нагадує кубічну параболу, що задається залежністю $y=x^3$. Психологічний зміст цієї формули зрозумілий з такого роз'яснення.

Вісь ОУ на рисунку 3.2 репрезентує ірраціональний, несвідомий вектор аксіогенезу, віртуально безмежний з обох боків. Його утворюють усі відомі види несвідомої психіки – індивідуального, колективного і трансперсонального несвідомого, що інтуїтивно осягається людиною як слідування своєму духовному шляху, вірність покликанню, реалізація божественного задуму тощо. Вісь ординат репрезентує вроджену тенденцію до цілісного, апріорного

пізнання, свого роду конституювання інтенціональних предметностей у сфері трансцендентальної свідомості, що згодом можуть бути «розшифровані» емпіричною свідомістю або ж залишатися існувати імпліцитно, зумовлюючи несвідоме смисло- і цілепокладання.

Вісь OX репрезентує раціональний, свідомий вектор аксіогенезу, відносно обмежений з обох боків, принаймні тривалістю життя людини, а найбільше її духовною лінню щодо розвитку власного дискурсивного інтелекту. Останній засвідчує лінійне, часто алгоритмізоване, логічне мислення, в якому аналіз (розщеплення цілого на частини) домінує над синтезом, а причинно-наслідкові (об'єктивні чи об'єктивовані) зв'язки відтісняють оцінку суб'єктивного значення (телеологічні зв'язки).

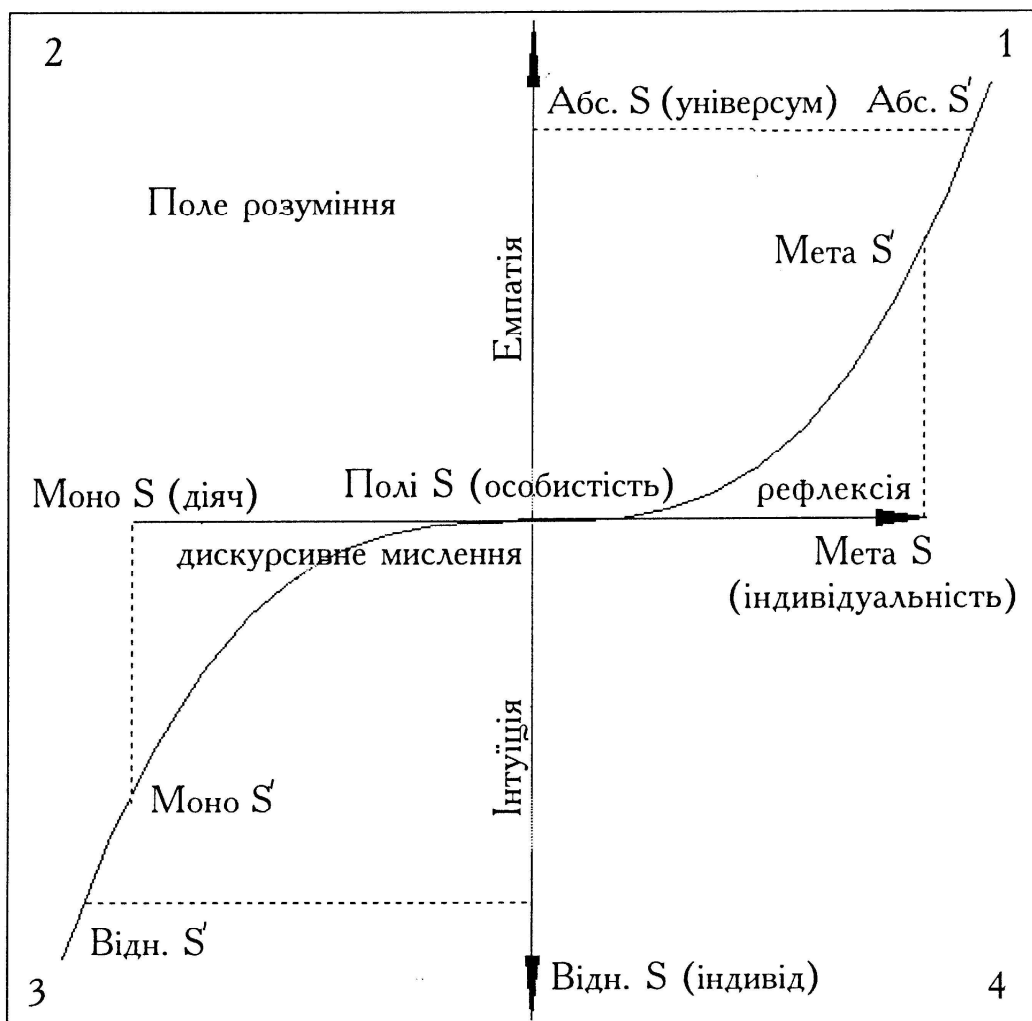

Рис. 3.2. Герменевтичні координати дослідження генезу ціннісної свідомості особистості

Смислова невичерпність відносного і абсолютного суб'єктів пояснюється голографічною «вбудованістю» першого в другий: індивід для самого себе тією чи іншою мірою є «річчю в собі», мікрокосмом, що віртуально вміщує в себе «вселенську ідею». Якщо брати до уваги умовний онтогенетичний початок (народження? зачаття?), то тут індивід, безперечно, є відносним суб'єктом і його невичерпність абсолютна.

З причини структурної ізоморфності семантичної реальності на всіх рівнях суб'єктності тлумачення тих чи тих феноменів аксіопсихіки повинно спиратися на раніше постульований принцип синхронності (одночасному прояві семантично споріднених феноменів) і похідний від нього принцип рекурентного ряду, що дає змогу віднаходити ціннісні аналоги конкретного індивіда на різних рівнях його духовного буття.

Щодо суб'єктивних репрезентацій емпіричної свідомості індивіда, то вони утворюють відносно обмежений континуум ціннісних виборів. Це означає, що усвідомлення себе суб'єктом певної діяльності, включаючи її смислоутворювальний мотив, відбувається набагато пізніше, ніж перцептивно-дійове освоєння дійсності, спрямоване вродженим, інтуїтивним інтелектом. Прикладом цього є орієнтація немовляти насамперед на мімічні тілесні прояви дорослого, інтонацію звертання, що дозволяє зчитувати ціннісний зміст інформації, а не її характеристику як інструментальної функції. Діапазон «людина-діяч (суб'єкт діяльності) – метасуб'єкт (творча індивідуальність)» охоплює життєвий шлях індивіда, біографію його свідомого життєздійснення, що, образно кажучи, становить надводну частину айсберга відносно всіх ціннісних прямувань людини (Див. вісь ОХ на рис. 3.2). Тому-то розширення індивідуальної свідомості, включення до неї потенційних (варіативних і альтернативних) смислів зі сфери несвідомого виступає екзистенціальним надзавданням особистості. Тільки повсякчасне інтенсивне інтелектуальне зусилля зможе примусити стрімко злинути вгору зображену на рисунку параболу.

Дуалістична рівновага несвідомого і свідомого, суб'єктивного й об'єктивного, інтуїтивного і логічного встановлюється точкою їх перехрещення. По суті, точка перетину осей ординат і абсцис маніфестує «місцезнаходження» особистості як такого онтогенетичного утворення, котре здатне продуктивно синтезувати духовну інтуїцію (безпосереднє вбачання суті, тут – смислу) з логічним висновком вербального інтелекту. Як було показано вище, особистість через вказану причину функціонує як полісуб'єкт, внутрішній простір якого здатен вмістити і підсумувати різні ціннісні позиції, виступаючи «від імені» однієї з них або відсторонюючись від усіх наявних у його свідомості смислів. Така вперше заявлена позиція «позазнаходжуваності», можливість децентрації і розотожнення з усвідомленими атрибутами своєї самості і становить зміст духовного суб'єкта, яким і є особистість.

Ця точка є також точкою відліку ціннісного самовизначення особистості. З цього місця висхідна гілка параболи утворюється проєкціями соціальних видозмін інтуїції й дискусивного умовиводу, а саме емпатією і рефлексією. Відомий фахівець з когнітивної психології У. Найссер відзначає: «...дитина, ймовірно, сприймає своїх батьків, братів і сестер як людей, які мають певні наміри і почуття, задовго до того, як зрозуміє, що і вона така ж, як вони» [398, с. 203]. Отож і емпатія, подібно до інтуїції, емоційно-ціннісно випереджає і оформляє рефлексивні зусилля особистості в плані взаємо- і самопізнання.

Розгортання духовного потенціалу особистості у квадранті 1 (див. рис. 3.2), на відрізок аксіогенезу «полі-, мета-, абсолютний суб'єкт» забезпечується розвитком рефлексії та зростанням емпатійних здібностей індивіда, що означає дедалі більше феноменологічне відцентрування деякого трансцендентального я (постійного духовного центру людини) від різноманітних емпіричних нашарувань ціннісного змісту. «Стихійне» функціонування свідомості в міжособистісному спілкуванні чи «робота» з нею в умовах психотерапевтичного сеансу в принципі прямують до однієї і тієї ж мети – не покидаючи деякої внутрішньої точки опори, дистанцію-

ватися від власних же запитів як метасуб'єкта (творчої індивідуальності), універсальних цінностей абсолютного суб'єкта (звершеного ціннісного ідеалу людини) і т. д. з тим, щоб забезпечити собі «стереоскопічне» бачення власної духовної ситуації, діяти як інтегрована, свідома свого вибору особистість. Таким чином, феноменологічне відцентрування виступає загальним психотехнічним методом віддзеркалення ціннісних позицій, що усвідомлюються як такі, що реально діють, або як ті, що потенційно представлені, але ще не використовуються в духовному трансцендуванні особистості.

Зі сказаного випливає, що полісуб'єкт – це місце «зародження» духовного суб'єкта, себто особистості. Інтерналізувавши чужі ціннісні позиції й інтегрувавши їх смислооформлювальною дією інтуїції, особистість надалі діє як монологізований суб'єкт, що здійснює трансценденцію і який є не просто механічною сумою всіх суспільних відносин, а нанизаною на власний (автентичний) телеологічний стержень духовною індивідуальністю. Стає зрозумілим, що метафоричний вислів «відкрити своє я» означає можливість з позиції полісуб'єкта як артефакта, витвору культури переміститися в трансцендентальне я, місце, що до цього пустувало, бо несформований полісуб'єкт не зміг би зустрітися зі своїм метафізичним двійником. У цьому ж смислі висловлюється і А. А. Мелік-Пашаєв, котрий вважає рушійною силою розвитку більш чи менш усвідомлену потребу людини «стати собою» – «реалізувати, наскільки можливо, власне Вище Я в плані наявної дійсності», а під «зустріччю з собою» розуміє «прориви Вищого Я в буденну свідомість і світовідчування людини, що дає передбачення своїх істинних можливостей, а іноді й прозирання свого життєвого і творчого шляху» [368, с. 80].

Непрямі аргументи на користь виокремлених онтологічних координат розуміння можна знайти в концепції орієнтованої на свідомість психології Ю. М. Швалба. За цим автором, свідомість існує у двох іпостасях – відображувальній та породжувальній. Перша відображає взаємозв'язки в системі Свідомість – Ситуація, а друга – взаємозв'язки в системі Свідомість – Культура. «Рух від

свідомості до ситуації розгортається за такою логікою: переживання відчуття нужди – проблематизація (постановка питання про діяння) – побудова образу ситуації – виділення в образі предметної мети – оцінка доцільності – ухвалення рішення – побудова плану дії – перетворення ситуації – досягнення предмета-мети» [669, с. 39], а «загальна послідовність руху від свідомості до культури може бути виражена так: зміст свідомості (ідея, задум) – цілепокладання – предметно-перетворювальна діяльність – смисловий об'єкт – оцінювання – культурне означування – елемент культури» [669, с. 30]. Цілісна теорія свідомості повинна об'єднувати тріаду Ситуація – Свідомість – Культура як таку, що протистоїть Хаосу [669, с. 41]. Неважко помітити, що «горизонтальний», ситуативно-діяльнісний вектор розуміння на нашому рисунку (вісь ОХ) співвідноситься з відображувальною функцією свідомості, а «вертикальний», ціннісно-смисловий вектор (вісь ОУ) – з її породжувальною функцією.

Загалом можна сподіватися, що принцип інтегральної суб'єктності, спроектований на основну, телеологічну і на додаткову, каузальну осі розуміння, спричиниться до подолання методологічного розколу в психології, що представлений розмежуванням об'єктивних і суб'єктивних, номотетичних та ідіографічних методів. Перші виражають намагання психології будуватися за зразком природничих наук і спрямовані на виявлення загальних закономірностей та універсальних механізмів розвитку та формування особистості. Другі пов'язуються з методологічною настановою розумінневої психології, заснованою на інтуїтивному схопленні проникливим дослідником цілісності іншої людини і самого себе, що дозволяє пізнати конкретного суб'єкта в усій його самодостатності. Проте, як правильно відзначають Ю. М. Забродін і В. І. Похилько в передмові до відомого посібника про застосування репертуарних особистісних методик, «цілісна психодіагностика повинна бути здатною описувати і загальне, і особливе, і одиничне в особистості людини» [616, с. 23].

Ця заувага справедлива і щодо розвивальних, психокорекційних і психотерапевтичних методів, які аж ніяк не можна про-

тиставляти методам пояснювальної (природничо-наукової) і описової (гуманітарної психології), як це роблять, приміром, В. І. Слободчиков і Є. І. Ісаєв. Група методів психологічної практики, яку вони виділили, спрямована «не на дослідження психіки, свідомості, а на роботу з психікою, зі свідомістю; на способи впливу психолога на свідомість іншої людини, на систему її уявлень про світ інших, саму себе; на її ціннісні орієнтації, на форми спілкування, характер взаємин» [543, с. 114]. Важко погодитися, що так звані дослідницькі методи можуть бути настільки «стерильними», що постачатимуть «об'єктивне» знання з уникненням впливу на «піддослідного». Треба чесно визнати, як радить Є. Л. Доценко, що пора «припинити боротьбу з суб'єктивністю дослідника в намаганні перетворити його у вимірjuвальний прилад, і навпаки, ... якнайповніше застосувати її унікальні можливості» [171, с. 26]. Останнє можна здійснити лиш за умови феноменологічного вчування (інтуїції та емпатії), а і відтак феноменологічної рефлексії суб'єктивної реальності певної людини, тобто при випередженні і підпорядкуванні телеологічним вектором дослідження каузального. А це означає, що намір дослідника, який спирається на вихідний теоретичний постулат, – принципово неусувне явище, яке можна перетворити на умову реалістичного осягнення суті особистості, додатково включивши її в систему причинних зв'язків.

Справжній шанс опертися на діалогіку, використовуючи термінологію В. С. Біблера, обох заявлених методологічних підходів дозволяє герменевтика. Вона дає можливість реалізувати настанову Кріпнера і де Карвало на те, що «вихідним пунктом психологічного дослідження повинно бути повернення «назад, до самих предметів». Вивчення природи людини необхідно починати з пізнання феноменологічного і лише потім надягти на себе ярмо об'єктивних, експериментальних і лабораторних методів» [317, с. 119–120].

Герменевтика (грецьке *hermeneia* – тлумачення) – напрям у філософії та гуманітарних науках, в якому розуміння розглядається як умова осмислення соціального буття. Історичні різновиди герменевтики: переклад (наявного смислу своєю мовою), реконструкція

(відтворення автентичного смислу або ситуації виникнення смислу) і діалог (формування нового смислу в інтерперсональному смисловому контексті) [354].

Психологічна герменевтика – напрям герменевтики, у фокусі якого перебувають проблеми розуміння й інтерпретації складних психічних феноменів людини, що розглядаються в цілісному охопленні реальних смисложиттєвих констеляцій і в культурно-історичному векторі їх становлення і розвитку.

Основи психологічної герменевтики заклали Ф. Шлейєрмахер і В. Дільтей. Перший обґрунтував «принцип кругового руху» процесу розуміння: ціле розуміється, виходячи з його частин, а частини – тільки у співвіднесенні з цілим. Другий вважав, що розуміння розрізняється за своїм предметом: 1) розуміння як теоретичний метод керується критерієм: «істина – хибність»; 2) розуміння дій, що вимагає реконструкції цілей, на досягнення яких вони спрямовані, керується критерієм: «успішність – неуспішність»; 3) розуміння проявів «живого досвіду»: від продуктів творчості до актів поведінки (жестів, інтонації та ін.), для цього необхідний критерій «автентичність» [173, с. 273].

Поле значень терміну «розуміння» надзвичайно широке. Згідно з В. К. Нішановим, до нього входять: 1) декодування, 2) переклад «зовнішньої» мови «внутрішньою» мовою дослідника, 3) інтерпретація, 4) розуміння як оцінка, 5) осягнення унікального, 6) розуміння як результат пояснення, 7) розуміння як синтез цілісності [173, с. 274].

На думку В. В. Знакова, розуміння як феномен пізнання і спілкування характеризується двома прикметними ознаками: 1) вихід за межі безпосереднього змісту, поміщення того, що потрібно зрозуміти, у ширший контекст, який сприяє породженню його смислу; 2) співвіднесення об'єкта розуміння з ціннісно-нормативними уявленнями суб'єкта, котрий розуміє, його міркуваннями про те, якою відповідно до законів фізичного і соціального світу повинна бути ситуація, що підлягає розумінню. Розуміння як пізнавальна процедура спрямовується не на отримання нового знання, а на смисло-

утворення, приписування смислу знанню, отриманому в процесі мисленнєвої діяльності [208, с. 36].

Дослідники проблеми розуміння в основному солідарні з вказівкою на зв'язок цього феномена з пізнанням суб'єктивної смислової реальності. Так, В. С. Швирьов зазначає, що зміст гуманітарного знання визначається «ідеєю розуміння як роботи свідомості, спрямованої на смисл, деякий ідеальний зміст втілених у матеріальних тілах явищ культури. Втілюючи ці смисли, ідеальні змісти, стаючи їх носіями, відповідні матеріальні тіла набувають знаково-символічну функцію» [187, с. 19]. Семантична концепція розуміння А. Л. Никифорова виходить із засновку, що розуміння являє собою інтерпретацію, а інтерпретація наділяє смислом матеріал, який об'єктивно його позбавлений. Звідси робиться висновок про те, що розуміння є надання, приписування смислу тому, що ми розуміємо. Основою розуміння, за А. Л. Никифоровим, є «індивідуальний смисловий контекст, що являє собою систему взаємопов'язаних смислових одиниць. Індивідуальний контекст формується внаслідок засвоєння індивідом культури суспільства і особистого досвіду. Тому смислові одиниці складаються з характеристик двох видів: загальних та індивідуальних. У процесі розуміння мовленнєвих висловлювань, актів поведінки, речей ми асоціюємо з ними деяку смислову одиницю з індивідуального контексту. Взаєморозуміння двох індивідів забезпечується частковим збігом їхніх індивідуальних контекстів або характеристик тих смислових одиниць, які вони асоціюють з об'єктами» [187, с. 94].

Таким чином, смислова реальність може бути не лише «прочитана», тобто інтерпретована як «готовий», соціально зумовлений і культурно втілений смисл, а і «приписана», тобто зсередини конституйована індивідуальною ціннісно-смисловою свідомістю. Н. С. Автономова доходить висновку, що «розуміння як функція розуму, взята в розвиненому її вигляді, є функція охоплення і утримання у формах теоретичної розумності всіх попередніх і ніби вкладених у неї форм і способів (як дискурсивних, так і недискурсивних) побудови цінності» [187, с. 108]. Як бачимо, аксіопсихологічна гер-

меневтика є не лише методом голономного пізнання суб'єктивної реальності на кшталт «розпаковування мотрійки» – зчитування-приписування смислів, а й особливою онтологією одухотвореної дійсності, способом існування якої виступає людська інтерсуб'єктивність. При цьому розуміння, що спирається лише на рефлексію інтерсуб'єктивності, вбачає в іншому «лише знаряддя, яке піддається облікові і володінню» [126, с. 198-199]. Завдання полягає не в тому, щоб розімкнути герменевтичне коло, а щоб увійти в нього, тут – ставитися до Іншого як до мети, індивіда, що сповняє своє призначення (інтуїтивне вбачання духовної суті Іншого), і згодом проаналізувати засоби, які «працюють» на його творчу самореалізацію.

Отже, розуміння стає можливим унаслідок діалогічної орієнтації комунікантів у задіянні обох аспектів феноменологічного відцентрування – інтуїтивно-емпатійного, смислопороджувального, синтетичного, телеологічного і аналітико-рефлексивного, інтерпретативно-оцінювального, дискурсивного, каузального.

До прикладу, герменевтика спілкування як метод розуміння соціальної взаємодії включає в себе такі етапи: 1) висунення деякої гіпотези, в якій міститься передчуття або попереднє розуміння тексту поведінки, комунікативної ситуації як цілого; 2) інтерпретація, що виходить із загального смислу і веде до смислу окремих його фрагментів; 3) коригування цілісного смислу, що виходить з аналізу окремих фрагментів тексту (подій, взаємодій), тобто зворотний рух від частин до цілого (А. М. Коршунов і В. В. Мантатов).

З точки зору Е. Д. Хірша, мистецтво інтерпретації та мистецтво розуміння – це різні процеси, оскільки правильне розуміння можливе тільки одне, а інтерпретацій – безліч, позаяк останнє засноване на термінології інтерпретатора, а розуміння – на термінології тексту. При цьому інтерпретація – це така робота мислення, яка полягає в розшифруванні смислів, прихованих у культурі. Розшифрувати смисл – означає за буквальним значенням побачити все багатство можливих смислів. Інтерпретувати – означає йти від явного смислу до смислу прихованого, за П. Рікером, тому інтер-

претація у формі розповіді відображає ціннісну позицію інтерпретатора, котра часто змінюється разом із подіями інтерпретованого тексту [16].

Основним предметом герменевтики все ж є розуміння, яке, на думку одного з її найавторитетніших представників В. Дільтея, «є процесом, у якому ми зі знаків, чуттєво даних іззовні, пізнаємо певний внутрішній зміст» [163, с. 35]. Так визначений предмет герменевтики виводить останню за рамки «вчення про мистецтво тлумачення літературних пам'яток, розуміння письмово зафіксованих проявів життя» [163, с. 74]. Сучасні психологічні дослідження в галузі герменевтики присвячені як розумінню і тлумаченню текстів, насамперед наукових, науково-популярних і навчальних, так і герменевтиці дії, тілесної експресії, художнього самовираження. Можна стверджувати, що сьогодні відбувається оформлення особливої царини психологічної герменевтики, що займається вивченням ціннісно-сислової сфери (аксіопсихіки, аксіосфери особистості). Аксіопсихологічна герменевтика охоплює широке коло явищ, що несуть на собі відбиток людської суб'єктивності: не лише словесні висловлювання і різні форми дискурсу, а й невербальні, пара- і екстралінгвістичні, тілесні прояви, що репрезентують складно влаштовану «супідрядну» ціннісно-сислову реальність життєвого світу особистості. Саме такий вид герменевтики мав на увазі П. Рікер, коли зазначав: «... я називаю герменевтикою всяку дисципліну, котра бере початок в інтер-претації, а слову інтерпретація я надаю його справжній зміст: виявлення прихованого смислу в смислі очевидному» [503, с. 408].

Способом відтворення душевної цілісності індивіда в процесі пізнання і самопізнання виступає розуміння, що є результатом психологічної практики, яка передбачає зацікавлену, співчутливу, діалогічно відкриту позицію умовного дослідника (психолога) в бутті іншого та самого себе. Використовуючи метафору Л. І. Воробйової «дзеркало для двох» як вказівку на техніку взаємодіюваної проєкції [123], можна наочно представити позиційне вирівнювання різноякісних особистісних смислів суб'єктів діалогічної взаємодії. Таке

вирівнювання не має нічого спільного з деіндивідуалізацією, навпаки, є гарантом безпечного особистісного зростання, оскільки позбавлене диктату Вищого Цензора, що породжується іншими недіалогічними (наприклад, маніпулятивними чи імперативними) ціннісними позиціями.

На цю принципово нову, «герменевтичну» ситуацію психологічної практики як новітньої методологічної засади, що долає обмеженості «чисто об'єктного» або «чисто суб'єктного» пізнання людини, звертає увагу і А. Ф. Коп'єв: «... передбачається фундаментальна свобода самовизначення особистості і внаслідок цього її відкритість, незавершеність і тому принципова незводимість до як завгодно точних і тонких формул – «діагнозів», що визначають її як зовнішній об'єкт» [307, с. 18]. Таку серйозну готовність до моральної відповідальності за результати психологічного консультування А. Ф. Коп'єв називає діалогічною інтенцією клієнта, яка, природно, узгоджується з ідентичною інтенцією консультанта [306].

Подібний підхід відстоюють Є. Т. Соколова і Н. С. Бурлакова, обґрунтовуючи метод діалогічного аналізу випадку: «...необхідна зміна точки відліку – зміна зовнішньої дослідницької об'єктивної позиції на позицію вчування, вживання у саме висловлювання й ідентифікацію з його суб'єктом. Наступний крок полягає в синтезі об'єктивного і феноменологічного рівнів аналізу тексту, завдяки чому більш зримо вимальовуються образи того, до кого звернуті висловлювання, і того, хто є їх автором, а також їх почуття один до одного» [560, с. 63].

Водночас Х.-Г. Гадамер застерігає від ілюзії всесильності самонадіяної рефлексії: «... наша власна самосвідомість полягає якраз в тому, що ми ухиляємося від цієї діалектики обопільності, що шляхом рефлексії ми виключаємо себе з цього зв'язку з іншим і в результаті цього стаємо для нього недоступними. Розуміючи іншого, претендуючи на те, що ми його знаємо, ми позбавляємо будь-якої легітимації його власні домагання. Діалектика піклування, дбання про когось проявляється подібно до цього, проникаючи як рефлексована форма прагнення до панування в усі між-

людські відносини» [126, с. 199; 125]. Визначаючи розуміння як універсальний спосіб співпереживального і співмисленнєвого ставлення до світу в цілому, Л. В. Поляков в унісон Гадамеру стверджує: «Мета розуміння – не рух в колі теоретико-прагматичних опосередкувань, не панування і підкорення пізнаного, а виявлення в будь-якому іншому (а значить, і в самому собі) підстав відносин відкритості» [187, с. 43].

Розуміння, що відбувається у спосіб діалогічної взаємодії, релевантній духовному буттю людини, і становить суть психологічної практики, яка не є емпіричним додатком до номотетичних та ідіографічних методів пізнання, а репрезентує факт їх взаємного зближення, взаємопроникнення в новому творчому синтезі. Постає внаслідок цієї інтеграції психотехніка засновує таку технологію роботи зі свідомістю, психікою, яка дає «на виході» значення-оцінку, факт, віру, обмежену певним контекстом закономірність і т. д., тобто наперед відомі аксіопсихологічні феномени, ті чи ті смислові утворення, у формі яких тільки й існує людська суб'єктивність.

Такий результат розуміння виходить за рамки традиційного визначення психологічної суті цього феномену, яке точно схоплено висновком Н. В. Чепелевої про розуміння як опосередкований аналітико-синтетичний процес, що включає в себе виділення основних елементів матеріалу, або «смислових віх», та об'єднання їх в одне ціле [649, с. 29]. Метою якісного розуміння у цьому випадку є точність відтворення читачем комунікативного наміру автора. Порівняння вторинного (читацького) і первинного (авторського) текстів свідчить про повноту і глибину розуміння. Можна погодитися з тезою, що «процес переструктурування текстового матеріалу, перегрупування елементів тексту, встановлення ієрархії смислів – визначальний для розуміння [649, с. 31]. Проте ясно, що це положення справедливе для сприймання наукових і навчальних текстів, оскільки допускає регламентовану авторським задумом свободу інтерпретації тексту читачами. Звідси впливає і технологія керування процесом розуміння тексту, і відповідна процедура його смислового аналізу.

Складніше визначитися з процедурами розуміння у випадку сприймання художніх творів, спонтанної тілесної експресії, смислової тканини вчинку тощо. Дані «тексти» вміщують багатющу семантику зі стрижневими, сильними і явними, та слабкими, неявними і латеральними зв'язками, далеко не завжди зрозумілими їх носієві (автору. конкретній особистості). М. Фуко писав, що «... кожний дискурс таїть в собі здатність сказати щось інше, аніж те, що він говорив, і приховати, таким чином, множинність смислів – надлишок означуваного відносно єдиного означника. Досліджуваний подібним чином дискурс є одночасно повнотою і безмежним багатством» (цит. за [226, с. 116–117]). Аксіопсихологічна герменевтика зацікавлена якраз в індирективному стимулюванні пошуку смислів самою особистістю, що є дорогою «з непередбачуваним фіналом», причому таке вичерпування смислів з тексту може здійснюватися у якій-завгодно теоретико-інтерпретаційній системі (теорія архетипів К. Юнга, структуралізм Р. Барта тощо) [273, с. 140].

Широке тлумачення розуміння спирається на одночасне сприйняття особистістю тексту і контексту і зводиться не стільки до знаходження основного концепту повідомлення, реконструювання ієрархії смислових зв'язків, скільки до «запуску» власної смислодинаміки. Таким чином, з'ясовується, що обсяг поняття «розуміння» як отримання посланого кимось повідомлення, заснованого на мисленнєвій діяльності, що дозволяє співвіднести слово, висловлювання або текст з об'єктом або ідеєю, які має на увазі автор повідомлення [171, с. 32], в аксіопсихологічному сенсі фактично збігається з обсягом поняття «тлумачення» або «інтерпретація» як такого розуміння, що базується на встановленні зв'язків зі складнішими об'єктами – контекстами [171, с. 32]. Отже, я вживаю ці терміни як більш-менш синонімічні.

Подальше розкриття психотехніки розуміння як особливих способів досягнення феноменологічного відцентрування – цієї технології аксіопсихологічної герменевтики – пов'язане з визначенням одиниці аксіопсихіки як тексту. Н. В. Чепелева, відштовхуючись від представлення смислової структури пізнавального тексту І. Ф. Не-

воліна, розглядає смислову тему в ролі основної одиниці тексту, «що містить спресовану інформацію певного смислового блоку повідомлення, відображає його зміст» [649, с. 12]. Смислова тема в цьому контексті виступає аналогом значення як одиниці структури свідомості в розумінні О. М. Леонтьєва, що є результатом конвенціоналізації особистісних смислів окремих індивідів і відбиває найбільш істотні для людської спільноти властивості і зв'язки об'єктів дійсності.

Об'єктом розуміння в аксіопсихологічній герменевтиці виступає структурна єдність смислоутворювальних начал, об'єктивована в метафорі як одиниці комунікативного акту. Всі духовні маніфестації суб'єкта мають метафоричну форму, яка передбачає двоєдність зримого і прихованого, свідомого вияву й підсвідомого імпульсу, утвердження далекої смислової схожості при запереченні актуальної смислової близькості, знаходження інтуїтивного двійника рефлексивного висновку і т. ін., що засвідчує діалогічну опозиційність (бісуб'єктність, «Я – Ти»-ставлення тощо) синтезованих у метафорі смислотвірних джерел. Н. С. Автономова переконана, що «саме метафоричне перенесення як чуттєво виконана іпостась аналогії – виступає головним механізмом розуміння на всіх його рівнях» [187, с. 109].

Чому саме метафора репрезентує смисложиттєву реальність і є ключем до розуміння внутрішнього світу особистості? Як відомо, метафорою називають вислів, «у якому слово або словосполучення вживається в переносному значенні (наприклад, «ясно бачити» як «розуміти» переносить з плану візуального в інтелектуальний). У широкому сенсі метафорою називають будь-який вид вживання слів у непрямому значенні» [226, с. 252]. З повним правом метафорами можна вважати і невербальні, тілесні іносказання, що свідчать про існування глибинних пластів спонукань ціннісного характеру. Так, Ф. Ніцше вважав, що людське пізнання наскрізь метафоричне, а його результати внаслідок зазначеної обставини мають чисто суб'єктивний смисл. Х. Ортега-і-Гассет доводив, що для свідомості людини не існує іншої можливості пізнання, як проникнення в метафоричне «тіло» суб'єкт-об'єктного зв'язку: «Універсальне

відношення між суб'єктом і об'єктом – відношення усвідомлення можна досягнути, лиш уподібнивши його якому-небудь іншому відношенню між об'єктами. В результаті такого уподібнення ми отримуємо метафору» [422, с. 77]. Звідси випливає відповідальність особистості за ціннісний зміст своєї свідомості і адекватне розуміння Іншого: «... від наших уявлень про свідомість залежить наша концепція світу, а від неї своєю чергою залежить наша мораль, наша політика, наше мистецтво. Виходить, що вся величезна будівля Всесвіту, сповненого життям, спочиває на крихитному і повітряному тільці метафорі» [422, с. 77].

Механізмом утворення метафори, на думку П. Рікера, виступає предикативна асиміляція: «... асиміляція полягає безпосередньо в тому, щоб зробити подібними, тобто семантично близькими, терми, які метафоричне висловлювання зводить до купи» [504, с. 421]. П. Рікер вважає, що таке уподібнення властивостей одного об'єкта властивостям іншого, свого роду перекодування смислової реальності, що є основою взаєморозуміння, відбувається завдяки інтуїтивній комбінаторно-синтетичній дії уяви, яка порушує усталену категоризацію явищ і встановлює смислову ідентичність до того далеких феноменів. При цьому зберігається так звана розщеплена референція: явне чи неявне прозирання крізь новоутворений смисл явища його семантичного попередника. Важливо, що розщеплена референція притаманна метафорі як з боку уяви, так і з боку відчуттів, які відсилають синтезований уявою смисл чуттєво сприйманим предметам. «Таким чином, зображення (вербальна і невербальна експресія. – З. К.) і уява являють собою конкретне середовище, в якому і крізь яке ми бачимо подібності. Отже, уявляти – це не значить володіти ментальним зображенням чогось, але значить проявляти зв'язки шляхом зображення» [504, с. 423].

Розщеплена референція, іманентна метафорі, є виявом міжособистісної і внутрішньоособистісної діалогічної взаємодії. В царині інтерперсональних стосунків вона проявляється у вигляді комплементарної прибудови – відгуку партнера на діалогічний запит-інтенцію співбесідника. Існує багато варіантів такої прибудови,

описаної в психотерапевтичній літературі різного світоглядного спрямування. Так, у транзактному аналізі говориться про так звані паралельні транзакції, що не перетинаються. Це дає змогу партнерам узгоджено і скільки завгодно довго проводити свої ігри одночасно на соціальному, явному і прихованому, психологічному планах, отримуючи «винагороду» у вигляді звичних почуттів, що підтверджують сформовані життєві позиції зрілих індивідів або закріплюють ситуативні смислові диспозиції у дітей. У гештальт-терапії оперують поняттями «собака зверху» і «собака знизу», у психоаналізі відзначають садомазохістський комплекс і трансферентні взаємини, у психосинтезі розігрують діалог субособистостей... У кожному випадку йдеться про реципрокну і взаємообернену взаємодію протилежних ціннісних позицій в процесі міжособистісного спілкування.

Внутрішньоособистісні чинники метафори як носія життєвого смислу споріднених явищ відповідають конститутивним факторам психічного образу. Н. Л. Мусхелішвілі і Ю. А. Шрейдер пишуть: «Сам по собі цей образ невербальний, але синтезується зі звукових, зорових, моторних, ритмічних, емоційних та ін. вражень за допомогою уяви як деяка цілісна суть, що є предметом інтуїтивного споглядання і раціональної рефлексії» [392, с. 84]. Психофізіологічні дослідження Р. Сперрі і його співробітників обґрунтували механізм дії метафори функціональною асиметрією півкуль головного мозку. В ході досліджень з'ясувалося, що обидві півкулі взаємодіють синергійно в конструюванні і розшифруванні мовленнєвих повідомлень. Ліва півкуля робить це послідовно, логічно і буквально, тобто дискурсивно, а права схоплює повідомлення миттєво, симультанно, вловлюючи прихований смисл, тобто інтуїтивно. Для сприймання метафори більше важить прихований у ній смисл, аніж буквальне значення, отож більше навантаження припадає на праву півкулю. Проекція первісного значення на іншу реальність фіксується в метафорі як її двоїста референція, що психологічно трактується як діалогічна за способом існування і ціннісно-смилова за суттю суб'єктна феноменологія.

Особливим різновидом метафори можна вважати символ. Метафора, як відомо, може апелювати до уяви (таку метафору ще називають епіфорою) або до інтуїції (діафора). Перша експресивна, виразно-чуттєва, «яскрава»; друга – невиразна, загадкова, «темна». У цьому контексті символ нагадує діафору. Загалом і метафора, і символ як такий виражають, за влучним висловом А. Ф. Лосєва, «єдинороздільну цілісність» [350]. Йдеться про предметний образ і глибинний смисл, який крізь нього просвічує. «Смисл об'єктивно здійснює себе в образі не як деяка готова наявність, а радше як «динамічна тенденція», що заманує в безкінечність смислової перспективи» – пише Т. В. Снегірьова [555, с. 21].

Деякі дослідники, як-от Н. Д. Арутюнова, розмежовують метафору і символ на тій, зокрема, підставі, що «символ, на відміну від метафори, зміцнивши свій означник, виконує дейктичну, а не характеристичну функцію. Символи не можуть зайняти позицію предиката. Вони вказують на деякий смисл, але застосовують його для характеристики іншого («стороннього») об'єкта. Їм не властива двосуб'єктність метафори» [30, с. 24].

Це твердження, на мій погляд, видається спірним. Як відомо, головною прикметою символу є здатність використовувати деякий «предмет» – образ, який виходить за межі свого безпосереднього змісту, будучи ще чимось іншим, що не є він сам. Подібної точки зору дотримується і К. Юнг: «... слово і зображення символічні, якщо під ними розуміється дещо більше, ніж їх очевидне і безпосереднє значення. Вони мають ширший «несвідомий» аспект, який всякий раз точно не визначений або пояснити його не можна» [648, с. 16–17]. Як бачимо, двосуб'єктність у символі нікуди не зникає. Розглядаючи сон як символічну репрезентацію передусім несвідомого (хоч і не тільки його, адже не дарма К. Юнг застерігає від уніфікованого тлумачення образів сновидіння), великий психолог фактично ототожнює символ з метафорою: «... сон видався символічним, оскільки він не виражав ситуацію безпосередньо, але непрямо, за допомогою метафори...» [648, с. 45]. В іншому місці К. Юнг пише, що «свідоме і несвідоме змішуються і результують явлений нам

смысл» [648, с. 44]. Він також уточнює, що несвідомі аспекти психіки, «мыслеформи, універсально витлумачувані жести і численні установки наслідують зразки, які сформувалися задовго до того, як людина набула рефлексивного мислення» [648, с. 84], «символи сну важливі посланці від інстинктивного до раціонального складника людського Розуму і їх інтерпретація збагачує злиденність свідомості, оскільки вона вчить її знову розуміти забуту мову інстинктів» [648, с. 52]. Таким чином, «символи виявляються природними способами примирити і об'єднати внутріш-ньоопсихічні опозиції» [648, с. 112].

Наведений цитатний ряд спростовує твердження про відсутність у символі бісуб'єктності. Вона представлена, як ми бачимо, переплетінням свідомого й несвідомого «авторств» життєтворчості особистості, інтуїтивного і рефлексивного аспектів психіки, підпорядкуванням цілісному телеологічному зв'язку причинно зумовлених реакцій, тобто містить усі основні атрибути розщепленої референції.

Але, крім того, «символічна» метафора натякає на трансперсональну закоріненість людської свідомості; смислова перспектива символу розмитіша і глибша, ніж «простої» метафори: вона допускає більше індивідуальних інтерпретацій, зміст яких повинен бути співвіднесений з життєвою цілісністю конкретної особистості.

Наведені аргументи свідчать на користь того, що метафора є достотним предметом аксіопсихологічної герменевтики. Тлумачення метафор дозволяє проникнути у світ внутрішніх опозицій – різноманітних суб'єктних протистоянь у межах інтегральної суб'єктності (діалог відносного суб'єкта (індивіда) з метасуб'єктом (індивідуальністю), полісуб'єкта (особистості) з абсолютним суб'єктом (універсальністю) тощо). Результатом тлумачення метафоричних репрезентацій ціннісної свідомості є досягнення феноменологічного відцентрування – розуміння явленого і прихованого змісту метафори, схоплення «взаємодіючих голосів», об'єктивованих у слові, жести, інтонації і т. д. внутрішнього діалогу [485; 486; 600; 634]. Найвагомим ефектом аксіопсихологічної герменевтики є відцентрування на

рівні полісуб'єкта, що дозволяє скоординувати між собою всі інші суб'єктні позиції людини як системного духовного організму.

Будучи молярною одиницею репрезентації ціннісно-сислової сфери особистості, метафора вступає у взаємодію з іншими образно-символічними утвореннями; так створюються цілі асоціативні ланцюги смислів метафоричної природи – алюзії, симулякри [76]. Розкриття множинної семантики алюзій залежить від з'ясування структури міфу – системного метафоричного феномену. «Структуралістські теорії міфу (Р. Барт, К. Леві-Строс) називають його вторинною семіологічною системою, в якій значення і смисли (означуване) організовані в складну ієрархію символічних форм, а зміст міфологічного сюжету (означник) відсилає до нескінченної множини асоціацій, які трансформують несвідому детермінацію поведінки окремих індивідів і великих соціальних груп» [226, с. 252]. На безумовно аксіопсихологічну природу метафори та міфу вказує Р. Барт, зазначаючи, що «всяка семіологічна система є система цінностей, споживач же міфів приймає їх значення за систему фактів» [47, с. 257], «людей цікавить у міфі не істинність, а застосовуваність...» [47, с. 271].

Теорію міфу як вторинної семіологічної системи Р. Барт обґрунтовує, відштовхуючись від поняття знаку, введеного в науковий обіг Соссюром. Останній розумів під знаком (словом) асоціацію означуваного (поняття) з означником (психоакустичним образом). У міфі зберігається та ж сама тричленна схема, але те, що в первинній системі було знаком, у вторинній виявляється всього-на-всього означником. Таким чином, первинні знаки-метафори стають «сировиною» для розбудови міфу – деякого сукупного знаку («метафоричного дерева», алюзій). Слово-знак первинної семіологічної системи є носієм смислу, але, включаючись як означник у вторинну семіологічну систему, воно позбувається повноти свого чуттєво-історичного єства і присутнє в структурі міфу як форма – порожнє ідеологічне кліше. Асоціація первинного знаку (означника) – форми, що скрадає собою смисл, із вторинним означуванним – поняттям, дає, за Р. Бартом, вторинний знак або значення: «... всю історію, якої більше нема у формі, вбирає в себе поняття. ... У понятті заново відтворюється ланцюг

причин і наслідків, імпульсів та інтенцій» [47, с. 243]. «Для міфолога дуже важлива така повторюваність поняття, яка проходить через різні форми; саме вона дозволяє йому розшифрувати міф – так повторюваність вчинку або переживання видає заховану в ньому інтенцію» [47, с. 245]. Значення – це і є власне міф, тобто хибний, соціально відчужений, деформований образ дійсності. У слові-міфі (значенні) інтенція набагато важливіша за буквальний смисл, звідси впливають конститутивна і особливо сугестивна функції міфу.

Сприймаючи життя з його різними духовно-суб'єктивними атрибутами як міфологізований текст, – культурне утворення, здатне як віддалити, так і наблизити нас до нашої істинної суті, можна скористатися з визначених Р. Бартом трьох способів його прочитання. Ці способи «обігрують» двоякість означника в міфі, котрий є водночас і смислом, і формою. Було визначено наступні «міфологічні», ціннісні позиції:

1. Позиція творця міфу (смыслеутворення) проявляється тоді, коли суб'єкт виходить з поняття і підшукує для нього форму.

2. Позиція міфолога, наприклад психотерапевта, який дешифрує міф (рефлексивна), реалізується при відмежуванні смислу від форми, коли вловлюється деформація першого під впливом другої.

3. Позиція читача міфу (смыслодійснення) позначена злитістю смислу і форми.

«Два перші способи розгляду носять статико-аналітичний характер; міф у них руйнується або шляхом відкритого усвідомлення його інтенції, або шляхом її викриття; перший погляд – цинічний, другий – демістифікаційний. Третій же спосіб – динамічний, тут міф засвоюється згідно з його власною структурною настановою: читач переживає міф як історію водночас правдиву і нереальну» [47, с. 254].

Таким чином, двоякість людського існування, виражена, з одного боку, повнотою безпосереднього буття особистості, а з другого – незаповненістю, «очікуваністю» форми, в яку потенційно можуть відлитися її цінності як «міфологічного», духовного суб'єкта, безперервно продукує складну феноменологію метафоричного характеру, зрештою – міфу як факту самого буття. Демістифікація

як спосіб дістатися «невідчужуваного смислу речей» з її упованням на всесильну можуть рефлексії й аналітичного інтелекту часто-густо приводить до створення вторинного, «штучного» міфу, сила якого в тому, що «первинний міф розглядається в ньому як спостережувана іззовні наївна свідомість» [47, с. 262]. Виникає питання: якщо міф практично здолати неможливо, то чи не можна з ним ужитися? Сам Р. Барт допускає такий компроміс: спонтанне міфоутворення, спонукуване несвідомими інтуїтивними імпульсами, і рефлексивне усвідомлення своїх творчих порухів повинні гармонійно співіснувати: «... добитися ми мусимо саме воз'єднання реальності з людьми, опису з поясненням, предмета зі знанням» [47, с. 286].

Деякий ідеальний варіант пробитися «назад, до самих речей» пропонує художнє освоєння дійсності. Сам Барт ратує за «істинну міфологію», під якою розуміє унікальний збіг обох значень слова «міфологія» (об'єктивного і метамовного): це і «правдивий міф», і «справжнє тлумачення міфу». Саме такою регресивною семіологічною системою є поетична мова: «В той час як міф прагне до надзнаковості, до ампліфікації первинної системи, поезія, навпаки, прагне повернутися до дознакового, пресеміологічного стану мови. Тобто вона прагне до зворотної трансформації знаку в смисл, і ідеалом її є в тенденції дійти не до смислу слів, але до смислу самих речей. ... Її настанова протилежна тій, що практикується в міфі: міф є система знаків, що претендує перерости в систему фактів, поезія ж є система знаків, що претендує скоротитися до системи сутностей» [47, с. 259–260]. Таким чином, художньо-естетичне ставлення до дійсності означає її одухотворення особистісними смислами людини – творця тексту свого життя, міфу своєї долі, я-концепції. Спростувати міф можна лиш за допомогою контрміфу. Критерій «справжнього міфу» і автентичного існування один – повнота смислових зв'язків особистості і глибина їх усвідомлення*.

Побудова контрміфу – істотний, але не єдиний приклад реалізації технології феноменологічного відцентрування, яка незводи-

---

* У підрозділі 7.7 подано приклади застосування аксіопсихологічної герменевтики до тлумачення художніх, зокрема поетичних, творів.

ма до уніфікованої процедури оцінювальних кроків. У кожній психологічній традиції ця технологія має своє обличчя і свої психотехнічні, нормативні приписи. Важливе інше: герменевтика ціннісно-сислової сфери і аксіогенезу особистості, сперта на принцип інтегральної суб'єктності, розкриває методологічні засади телеологічно спрямованого розвитку як полімотивованого процесу розкриття унікального духовного потенціалу людини.

3.5 Аксіопсихологічна реконструкція психотерапевтичного дискурсу

Загальновідомо, що будь-яка наукова концепція чи теорія не просто виростає на ґрунті ідей своїх часто-густо критикованих попередників, а й претендує на переосмислення (реінтерпретацію) раніше відкритих фактів, законів, тенденцій, задаючи їм нову перспективу застосування. Переконана, що теоретичний базис аксіологічної психології також здатен забезпечити методологічну реконструкцію напрацювань різноманітних персонологічних студій та розвернути їх у площину реальної психологічної допомоги сучасній людині.

Поступ науково-психологічної думки ознаменувався поверненням до старої проблеми пошуку молярної одиниці психічного, що являла б собою голографічний фрагмент цілого. Холістичне мислення учених-психологів привело їх до визнання за смыслом або спорідненими феноменами (особистісною цінністю, значущим переживанням, смисловою диспозицією, ціннісною орієнтацією тощо) статусу «першого елемента» психіки, здатного до подальшої диференціації структури і функцій у цілісному геномі розвитку. Отже, смисл є інтенціональним переживанням знанням, праєдністю емоцій, інтелекту і волі, свого роду телеологічним вектором феноменологічного почування і рефлексивного спостереження деякого для себе сущого факту. Метафорично висловлюючись, життєздійснення можна порівняти з полем пророчених смислів, і чим густіша нива людського життя, тим багатший континуум людського існування. Навпаки, автоматичне функціонування перетворює локальні смис-

ли в інкапсульсовані інтроекти, не здатні до динаміки, до смислового прирощення, ущільнення і трансформації.

Послідовна феноменологічна установка щодо проблеми буття і пізнання одиниці психічного приводить до висновку про смисл не лише як квант аксіопсихіки – особливий розряд психічних явищ, а про смисл як інтенціональну основу, дочуттєву модель емпіричного пізнання, в якому так званий об'єктивний світ віднаходить себе як телеологічно спроектовану суб'єктивну реальність. Таким чином, перцептивна полімодальність психічного відображення на ділі обертається різнобічним підтвердженням апріорних пізнавальних гіпотез, які породжує трансцендентальна (за своїм онтичним статусом – ціннісно-сміслова) свідомість суб'єкта. Експлікація цієї свідомості в актах «зовнішньої» перцепції чи «внутрішньої» рефлексії – це різновиди пізнавальної комунікації суб'єкта, носія аксіопсихіки як іманентної здатності до смислопородження, з одного боку, і самоздійснення, з другого.

Засадиною підставою, на якій засноване таке переконання, є філософський висновок І. Канта про те, що пізнання не є спогляданням, а конструюванням предмета. Звідси випливає, що істина буття, так, як вона мислиться людиною, первісно залежить від її ціннісного модусу – свідомо і відповідально зайнятої позиції. Фундатор сучасної теорії радикального конструктивізму Ернст фон Глазерсфельд, не боячись звинувачень у психологізації теорії пізнання, доводить тезу про конструювання суб'єктом у процесі власного емпіричного досвіду так званої зовнішньої реальності [136]. Він відкидає як логічно недопустиму саму можливість постановки питання про іконічну подібність (гомоморфність) будь-якого відображення. Цим самим визнається, що людське пізнання – це особистісне знання (Полані), інтерпретація (Гадамер), єдиним критерієм якого слугує придатність (ефективність), завдяки чому підтверджується цілепокладання особи, впорядкування і передбачення нею свого феноменального світу. В означеному випадку мова йде про моно-суб'єктність (неконвенціональність) психотерапевтичного дискурсу як одну з можливостей його реалізації.

Протилежна їй герменевтична позиція – позиція анонімності (безсуб'єктності) «покладає» відповідальність за здійснення інтерпретаційних процедур на «зовнішнього» автора – текст життя, написаний матеріальними, культурними і соціальними обставинами для «підневільного» реципієнта, основне завдання якого полягає в тому, щоб адекватно зрозуміти нав'язані смисли і конформно вписатися в заданий контекст. Такою в загальних рисах є біхевіоральний напрям у психології, заснований на принципах матеріалістичної теорії відображення.

Очевидно, що позиція інтерсуб'єктного (конвенціонального) психотерапевтичного дискурсу полягає у визнанні смислопороджувальним началом контекстуальний окіл міжособистісної взаємодії. Яскравим прикладом реалізації такої позиції є наративна психотерапія, суголосна постмодерністському світогляду. Наративні психотерапевти говорять про буттєву присутність смислу в інтерсуб'єктному просторі людської взаємодії, а отже, про залежність ціннісного проектування життя особи від наявності підтримувальних (розвивальних) чи патологізувальних (проблемних) соціальних контекстів.

Філософським референтом позиції соціального конструктивізму можна вважати поняття комунікативної раціональності Ю. Хабермаса, для якого суспільне життя людини засноване на процесах встановлення взаєморозуміння. Він формулює п'ять ключових процесуальних вимог (діалогічної. – З. К.) етики дискурсу: 1) ні одна зі сторін, заторкнутих предметом обговорення, не повинна виключатися з дискурсу (вимога спільності); 2) всі учасники повинні мати однакоvu можливість виставляти і критикувати претензії на загальнозначущість в ході дискурсу (рівноправність); 3) учасники повинні бути готові і здатні «вчутися» в претензії інших на загальнозначущість (прийняття ідеальних ролей); 4) відмінності, які існують між учасниками, в розумінні володіння владою (або силою) повинні бути нейтралізовані, так щоб ці відмінності не чинили жодного впливу на вироблення консенсусу (владна, або силова, нейтральність); 5) учасники повинні відкрито роз'яснювати свої

цілі і наміри і (в ході дискурсу) утримуватися від стратегічних дій з їх досягнення (прозорість) [610, с. 140].

Нарешті, метасуб'єктний варіант психологічного дискурсу мислиться як розділена феноменологічна реальність між людьми, закоріненими у спільний соціокультурний контекст. Критерієм такої герменевтичної позиції буде аутентичність смислородження і смислорепрезентації. К. Роджерс описує містичні переживання духовної єдності з іншими людьми, що наступали в ході центрованої на людині терапії: «В такі моменти здається, що мій внутрішній дух вийшов назовні і доторкнувся до внутрішнього духу іншої людини. Наше ставлення трансцендує себе і стає частиною чогось більшого. Наявні суттєві й очевидні ріст, зцілення, енергія» [510, с. 50].

Філософи, представники холістичного підходу (Сматс, Бергсон, Вайтхед та ін.), знімають протиставлення матеріального й ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, проголошуючи цілісність останньою реальністю універсуму. Найвищою формою органічної цілісності визнається цілісна особистість. Конструкти «життєвий світ», «розділена феноменологічна реальність» чи «герменевтична ситуація» належать до категорії холістичних явищ.

Повертаючись до смислу як до молярної одиниці аксіопсихіки, відзначмо, що він за своєю лінгвістичною формою є бінарною опозицією, двополюсним конструктом, що визначає поліваріантність життєвих виборів особистості в континуумі значень «за» і «проти». З цього погляду, кожній цінності формальнологічно протистоїть антицінність, наприклад, добро – зло, красиве – потворне. З діалектичної точки зору змістова двовекторність смислу репрезентує невичерпність, безмежну віртуальність, свободу ціннісного самовизначення особистості в околі смислового конструкту. Терапевтичний сенс такого стану речей полягає у визнанні правомірності знаходження опори як у позитивному спектрі можливостей клієнта, що традиційно притаманне гуманістичній психотерапії, так і на відгалуженні пороку, що традиційно обігрується, зокрема, в провокативній терапії. Діалогічність смислу первісно забезпечується вродженою інтенцією до «Я – Ти»-ставлення, орієнтованою на прийняття

референтного Іншого в життєвий простір індивіда: «Ти» – рефлексуючий свідок самобуття суб'єкта. Мірою прийняття наростає здатність до інструментального оволодіння інобуттям суб'єкта («Я – Воно»-ставлення, за М. Бубером). Первісна «Ти-інтенція» виконує функцію смислопородження, фактично – смисловиявлення, бо здійснюється за участі інтерналізованого «Ти». Похідна від неї «Воно-інтенція» об'єктивує до того іманентний смисл, реалізує його в актах означування, символічної репрезентації предметної дії тощо. Внутрішня опозиційність смислового конструкта тут маніфестує одночасно вектор «Ти» (ціннісний позитив, прогресивне телеологічне устремління) і вектор «Воно» (антипод ціннісного позитиву, покликаний зняти обслуговувати його).

У цьому зв'язку симптоматичною є назва книги Дж. Стівенса – «Приручи своїх драконів: як повернути свої недоліки в чесноти» [574]. Зі сказаного випливає також, що об'єктиваційний інструментальний вектор «Воно» як засіб протистоїть вектору «Ти» як самодостатній меті. Згадаймо розповсюджений вислів: «Добро повинно бути з кулаками», «Не було б щастя, так нещастя помогло». Визначення цього капітального феноменологічного факту порушує проблему психотехнічного опрацювання герменевтичної ситуації діалогічної взаємодії в концентрах: міжособистісному (психотерапевт – клієнт), внутрішньоособистісному (між різними субособистостями, ціннісними імперативами, мотиваційними тенденціями клієнта тощо) і, що не менш важливо, для самокритичної рефлексії самого психотерапевта).

Дж. Б'юдженталь, визначаючи умови розвивальної міжособистісної взаємодії, говорить про доступність як дозвіл на входження іншого «Ти» у свій внутрішній світ і експресивність як спонтанне самовираження своїх експлікованих властивостей (вихід «Воно») [99]. Отже, проблема налагодження продуктивної внутрішньої комунікації особистості, що є запорукою профілактики і подолання невротично акцентованих протистоянь у структурі Я, розв'язується у спосіб забезпечення відкритої та ідіосинкретичної щодо соціуму й комплементарної щодо внутрішніх бінарних агентів психодинаміки

особистісних смислів. Закон збереження і перетворення енергії якнайкраще ілюструє перебіг усіх комунікативних актів особистості. Успішний хід соціалізації (доступність) корелює з продуктивною індивідуалізацією (творча експресія). Порушення смислодинаміки схожі на утворення штучних перепон у «гідравлічній» системі блокування психічними захистами вільного проходження осмисленої інформації. В результаті цього утворюються психічні шлаки – результат забруднення ціннісно-сислової сфери неасимільованими внаслідок своєї неповноцінності смислами. Комплементарно-діалогічна в нормі структура цих смислів піддається невротичній деструкції, шизофренічному розщепленню в патології. Невротик знає, до чого прагне, але не бачить своїх можливостей, ігнорує власну індивідуальність; дисоційований індивід здійснює інверсію мотиву ущербним потенціалом, наприклад, відсутність прагнення пояснюється непереборною загальною квалістю, виснаженістю, тотальною тривогою. Реставрація вихідного смислового конструкта, спрямованого на реалізацію просоціального гуманістичного устремління «Ти», забезпеченого енергією оречевленого інструментального ставлення («Воно»), – мета всілякої ефективної психотерапії.

Попри це триває дискусія про те, чи є психотерапія наукою, а якщо є, то вочевидь наукою неklasичного зразка, тобто такою, що базується на герменевтичній взаємозалежності і взаємооберненості позицій суб'єкта і об'єкта особливим чином організованої комунікативної взаємодії [484], – така дискусія «спокушає» до метадисциплінарних узагальнень, які вибудовують холістичну матрицю методологічних ракурсів власного дискурсу психотерапії.

Засаднича теза про людину як тотальну цілісність тіла, душі і духу [86; 94; 127; 142; 310; 343; 371, 373; 405; 652; 681] маніфестує себе в різнорівневих і різноаспектних суб'єктних проявах і становить центральний предмет психотерапії. В сучасній, передусім вітчизняній, психології суб'єктний принцип покладено в основу дослідження багатьох проблем особистісного розвитку [336]. У запропонованій мною концепції аксіогенезу особистості цей принцип

конкретизується як принцип інтегральної суб'єктності, що вимагає розглядати людину як інтенціональну істоту на п'яти рівнях функціонування: 1) відносного суб'єкта, власне біологічного індивіда; 2) моносуб'єкта, тобто суб'єкта індивідуальної діяльності, абстрагованого від соціального контексту; 3) полісуб'єкта, тут – особистості, тобто суб'єкта соціальної взаємодії; 4) метасуб'єкта як індивідуальності, що актуалізує себе в суспільно значущих артефактах і 5) абсолютного суб'єкта як ідеалу життєздійснення, універсальності, що виявляє себе у спілкуванні з трансцендентним.

Відтак предметне поле психотерапії може бути диференційоване відповідно до проблем, що виникають на зазначених рівнях і водночас диктують фінальну мету терапевтичних зусиль: 1) забезпечення психосоматичного здоров'я індивіда; 2) адаптація до професійного середовища в процесі суб'єктивного освоєння діяльності; 3) гармонізація міжособистісних стосунків у сумісній діяльності; 4) творча самореалізація індивідуальності у соціумі; 5) духовне зростання людини як космічної істоти у спосіб релігійної віри, служіння своїм ідеалам.

Спираючись на принцип інтегральної суб'єктності як логічно прийнятний модус теоретизації, продовжмо наші міркування стосовно систематичного розгортання критеріїв визначення норми й патології в психотерапії. З огляду на постульований вище принцип бінарний код критеріальних диференціацій на різних рівнях суб'єктності може виглядати так: 1) біологічний індивід: здоровий – хворий; 2) суб'єкт діяльності: адаптований – дезадаптований; 3) особистість як соціальний індивід: зріла – незріла і як моральний суб'єкт: відповідальна – безвідповідальна; 4) індивідуальність: автентична – не автентична, вужче: творча – пересічна (репродуктивна, стереотипна); 5) універсальність: духовна як причетна до трансцендентного – бездуховна (меркантильна). Останній рівень ціннісно-сислової саморегуляції спрямовується особистісними святинами, за В. М. Колесниковим, – загальнолюдськими універсальними цінностями: Вірою (релігійний тип особистості), Честью (ратний тип), Користю (економічний тип), Любов'ю (етичний тип), Красою (есте-

тичний тип), Істиною (теоретичний тип), Справедливістю (політичний тип). Таким чином, «у разі повної реалізації причинності головною силою сфери несвідомого (і не тільки, свідомого це стосується не менш. – З. К.) треба вважати духовність, а «Ядро» особистості повинно бути утворене інкарнаціями духовності – Святинями...» [296, с. 203]. Зрозуміло, що провідні психотерапевтичні напрями пріоритетно розпрацьовують один (рідше більше) рівень суб'єктності людини, наприклад, 1 – тілесно-орієнтована психотерапія; 2 – когнітивно-біхевіоральна психотерапія; 3 – гуманістична і феноменологічна психотерапія; 4 – екзистенційна психотерапія, арттерапія; 5 – трансперсональна психотерапія, духовні практики.

Ще один цікавий методологічний ракурс метадисциплінарного психотерапевтичного дискурсу дає звернення до Арістотелевої класифікації причин, що лежать в основі суцього. Виглядає так, що матеріальна причина покладена в основу організмичного (досуб'єктного) рівня функціонування людини як певного фізико-хімічного субстрату особливої форми життя; рушійна причина лежить в основі індивідуальної діяльності суб'єкта як такого, що сам себе спонукає до доцільних предметних дій; формальна причина викликає особистісно своєрідну манеру соціального і життєвого самоздійснення людини і охоплює полісуб'єктний і метасуб'єктний рівні; цільова причина визначає ціннісні обрії, кінцеві сенси життєздійснення людини.

Виходячи із заданих координат аналізу, можна виокремити коло питань, що в основному формулюються при опрацюванні особистісної проблематики того чи того рівня: 1) що турбує? (матеріальна причина, відносний суб'єкт); 2) чого бракує? (рушійна причина, суб'єкт діяльності); 3) як цього можна досягти? (перебір і формулювання альтернатив – формальна причина, полі- і метасуб'єкт); 4) навіщо це вам? (цільова причина, три останні рівні суб'єктності). Неважко помітити, що перекладена на психотерапевтичний ґрунт класифікація причинності задає рамкові умови психотерапії і може розглядатися як повний і, очевидно, продуктивний психотерапевтичний цикл, представлений, зокрема, п'ятиступеневою моделлю психотерапевтичного інтерв'ю [12], шестикроковим

рефреймінгом, загальною логікою психодинамічної, когнітивної, гуманістичної, позитивної, зокрема – наративної психотерапії тощо.

Якщо задатися метою визначити хронотопні варіанти психотерапевтичного дискурсу, то в ракурсі зазначених суб'єктних рівнів і причин вони виглядатимуть так: 1) відносний суб'єкт: всюди-і-ніколи (гедоністична експансія); 2) моносуб'єкт: там-і-тоді (раціональне самообмеження); 3) полі- і метасуб'єкт: десь-і-колись (ціннісне проектування); 4) абсолютний суб'єкт: завжди-і-ніде (трансцендентне утвердження, увічнення).

Останнє перегукується з типологією переживань Ф. Ю. Василюка в їх співвіднесенні з типологіями життєвого світу, активності і критичної ситуації (до порівняння: гедоністичне, реалістичне, ціннісне і творче переживання) [107], класифікацією базових інтенцій особистості – задоволення потреб, адаптивне самообмеження, творча експансія, встановлення внутрішньої гармонії – Ш. Бюлер, ієрархією потреб А. Маслоу (див. коментар: [236, с. 127–126] та ін).

На мій погляд, вказана суб'єктна вертикаль несе на собі відбиток гендерних диференціацій. Так, здебільшого просторова чоловіча екзистенція сполучена з двома першими причинами, а переважно часова жіноча – з двома іншими. У цьому зв'язку можна послатися на результати багаторічних кроскультурних досліджень голландського антрополога Г. Гофстеде, які дозволили виділити ключові відмінності між фемінними та маскулінними суспільствами. Зокрема, базові ціннісні орієнтації маскулінних культур вирізняються високою оцінкою особистих досягнень; високий соціальний статус вважається доказом особистої успішності; дітей вчать захоплюватися сильними, невдах уникають; мислення тяжіє до раціональності; диференціація ролей у родині сильна; люди піклуються про самоповагу. Базові ціннісні орієнтації фемінних суспільств, навпаки, висувають на перший план необхідність консенсусу; тут цінують турботу про інших; зважають на почуття інших людей; чітко виражена орієнтація на обслуговування; гарним вважається маленьке; наявна симпатія до пригноблених; високо цінується скромність; мислення здебільшого інтуїтивне; багато значить

солідарність з групою [726]. Звідси зрозуміло, чому нині панівний чоловічий психотерапевтичний дискурс «танцює» навкруг принципів задоволення і реальності, а принципи цінності (вужче – моральності) і творчості (самовіддане служіння справі, духовним ідеалам) сприймаються як невротичні (вважай, істеричні) конструкти, хвороблива маячня або несерйозна, псевдонаукова претензія [619]. Однак ясно, що психотерапія повинна розв'язувати людські проблеми як на горизонтальному просторовому ландшафті, так і у вертикальному (часовому) вимірі.

Представлений тут ескіз методологічних проєкцій психотерапевтичного дискурсу реалізує якусь частину спектру його інтерпретаційних можливостей щодо рефлексії власних теоретичних засад. Поглиблення методологічної рефлексії психотерапії дозволить останній вийти на творчий синтез потенціалу різних терапевтичних напрямів і шкіл задля цілісного оздоровлення і гармонізації життєвого світу людини.

Трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві з їх очевидними набутками і невідворотними втратами в економіці, політиці, культурі, науці та освіті супроводжуються зміною парадигмальних основ психології масової та індивідуальної свідомості. Звичною стала екзистенційно-гуманістична риторика, пов'язана з обґрунтуванням доцільності певного гуманітарного нововведення на кшталт особистісно-орієнтованого підходу до виховання та навчання молодого покоління. Водночас пропонується підхід, що входить у суперечність з жорсткою системою традиційних соціальних інститутів (сім'я, дитячий садок, школа), що самовідтворюються, спираючись на власне етнокультурне підґрунтя, і розвиваються паралельно «модній» доктрині. Зміна вивісок («школа» на «гімназія», «училище» на «коледж» тощо) не гарантує переструктурування змісту освіти і виховання на засадах самодіяльності, творчої активності, особистої відповідальності, екзистенційного вибору, що, власне, і передбачає особистісно-орієнтований підхід.

Окрім зазначеного, з'ясовується, що подальше моделювання ситуації з практичним утіленням даного підходу наштовхується на

вади самої наукової рефлексії. Йдеться про однобоке захоплення проектантими від освіти якимось одним напрямом, ігноруючи багатовекторність розвитку особистості з її різноплановими (субординаційними та координаційними) зв'язками. Натомість вимога холістичного мислення передбачає суміщення в єдиній площині аналізу як «горизонтального», каузально-діяльнісного, так і «вертикального», ціннісно-цільового, телеологічного вимірів. Координатна сітка, що при цьому утворюється, дозволяє обсервувати поведінку людини в усій складності її довільних ціннісних устремлінь, життєвих перспектив і мимовільних, зумовлених адаптацією до середовища, діяльнісних опосередкувань. Відтак антиномія гуманітарних парадигм – каузально-діяльнісної та екзистенційно-телеологічної відійде у сферу недалекоглядної політики, а психологічна наука і педагогічна практика відновлять свою первісну єдність і взаємодоповнюваність на новому витку цивілізаційного розвитку.

У цьому зв'язку важливо продемонструвати можливості холістичного мислення стосовно такої ж злободенної, як і вічної, проблеми формування психології жертви і, відповідно, віктимної поведінки особистості. На мою думку, цю проблему не може бути задовільно й остаточно вирішено однією з психотерапевтичних парадигм – парадигмою програмування чи парадигмою вибору, як би їх можна було означити в контексті попередніх міркувань.

До прикладу, світовідчування жертви формує грубе батьківське домінування, авторитаризм, невігідне порівняння особистості з іншими, генералізовані негативні висловлювання про неуспішність дитини і т. ін., що, кажучи мовою транзактного аналізу [59; 577], означає превалювання его-стану «Батько-контролер» на фоні решти его-станів вихователя (батьків, педагогів). У контексті індивідуальної свідомості це веде до закріплення життєвої позиції «я – поганий» з різними доповнювальними «вкрапленнями»: «ти – хороший і вони – хороші», «ти – хороший, а вони – погані», «всі погані», «ти – поганий, але десь є і хороші» тощо.

Будучи загалом детерміністською, психотехнологія транзактного аналізу все ж містить лакуну: в его-стані «Дорослий» людина

ухвалює зважені рішення, здійснює відповідальні вибори. Але чи є ці вибори автентичними, конгеніальними духовній конституції певної унікальної особистості? Транзактний аналіз залишає це питання без відповіді. Натомість пам'ятається яскрава метафора Е. Берна, який уподібнює людське життя до перебування живої істоти у пробірці, яка зазвичай не здогадується, що з неї є вихід у вигляді незапаяного кінця. Его-стан «Дорослий», подібно до інстанції «Его» в З. Фрейда, не може забезпечити індивідові свободу від програмування, особливо раннього сімейного впливу, що прирікає людину в широкому екзистенційному сенсі на позицію жертви, продукту детермінаційних обставин. «Дорослий», як і «Его», відчуває на собі тиск інфантильних, ірраціональних, біогенних імпульсів, з одного боку, і орієнтувальних-обмежувальних, напружених інструкцій, приписів, дозволів старших, з іншого боку.

Однак позицію жертви ще треба прийняти, раціонально вмотивувати чи знайти їй вище виправдання на рівні сакрального. У транзактному аналізі говорять про ранні екзистенційні рішення, наприклад: «Мені ніколи не добитися успіху, бо я – жінка» або «Світ ворожий до мене, я – ніщо». Видається спірним називати подібні констатації екзистенційними рішеннями – це лиш вербалізація наявних у досвіді людини причинно-наслідкових зв'язків між припущенням гідності, агресивністю оточення і відчаєм та безнадією як ними зумовлених емоційних станів. Таке внутрішнє прийняття позиції жертви означає примирення з реальністю, пристосування до неї за допомогою захисних механізмів раціоналізації, заперечення (свободи), проекції тощо. Всі ці психотехнічні «прийоми» особистість застосовує з метою вкоренити себе у пласт «горизонтальних» умовностей, самозакабалення причинами, яких завжди вдосталь, що в результаті веде до відмови від поставання (так буквально перекладається латинський термін «екзистенція») себе щоразу в новій творчій іпостасі життєздійснення.

Виникає запитання – чи можливе інше, телеологічно обґрунтоване, прийняття позиції жертви? Якщо жертвують кар'єрою задля кращого виховання дітей чи, навпаки, дітьми задля успішної кар'єри.

Що є тим критерієм, який відділяє самозречення від самовідре-чення? Імовірно, тут маємо справу з усвідомленням різноспря-мованих альтернатив, відрефлексованістю мотивів особистістю, загалом розмірністю її ціннісно-сислової свідомості. Однак не «кі-бернетичний» перебір варіантів і вибір одного з множини можли-востей є показником справжнього екзистенційного рішення. Тільки творчий синтез усвідомлюваних життєвих перспектив (телеологіч-ний вектор) та умов їх реалізації (каузальний вектор) веде до здійс-нення автентичного екзистенційного вибору. Такий вибір неди-з'юнктивний, так само як неадитивний, оскільки означає з двох при-сутніх альтернатив народження третьої, компромісної та інно-ваційної ідеї, що «знімає» первісно представлену полярність мотивів. Щодо наведених прикладів екзистенційне рішення може виглядати так: «Успішна кар'єра батьків – найкращий аргумент у вихованні дітей».

І все ж особисте і громадське життя людей містить не лише епі-зоди жертвовної поведінки, а й саме може осмислюватися як жертва. Адже смисл як психологічна категорія має «смысл» тільки у співвід-несенні з іншими смислами, тобто у «вертикальній» площині аналізу (за Б. С. Братусем) або ж репрезентує співвідношення мотиву і цілі (за О. М. Леонтьєвим), тобто прокреслює вектор (знов-таки верти-кальний) від досяжного предмета задоволення потреби до її бажаного, ще не реалізованого стану. Отже, жертвна поведінка тільки тоді набуває сенсу, коли співвідноситься з вищими, межовими цін-ностями буття (жертвувати собою задля утвердження принципів справедливості, моралі, самого життя тощо). Коли ж вона стає само-ціллю, замикається на собі в силу недостатнього співвіднесення з цін-ностями і можливостями їх задоволення, то носій такої поведінки – віктимна особистість – скалічена в духовному плані істота, не здатна прийняти виклики життя й почути власні творчі інтенції.

Віктимна особистість не вибирає, вона регулярно втрапляє у психотравматичні ситуації, відчуваючи компульсивну потребу у фрустрації, непродуктивному напруженні і духовній стагнації. Існу-вання такої особистості – неаутентичне, оскільки відтворює сцена-

рій, написаний для неї значущими Іншими. Вектор її існування – горизонтальний: цілі задані і не переглядаються, духовні намагання знецінені, життєва перспектива відсутня.

Адекватна терапія для віктимної особистості – побудова екзистенційно спроможного наративу, що передбачає «збирання» особистості, котра функціонує продуктивно, з осмислення епізодів її творчої поведінки в минулому, перспективної реатрибуції людини з метою плекання внутрішнього, ієрархічно влаштованого стержня цінностей-цілей. Неухильне трансцендування особистості, розширення сфер її діяльності і волевиявлення ведуть до розбудови смислової вертикалі особи, яка втягує у свою орбіту соціальні норми, стандарти, кліше; втягує, щоб творчо асимілювати і призвести не лише до самозміни індивіда, а й до переструктурування цілісної соціальної ситуації, яка стає середовищем його життєвого світу і полем життєздійснення.

Безперечно, психологія людини-жертви має багато інших аспектів – соціальних, патопсихологічних, криміналістичних і т. д. Методологічний ракурс вивчення цієї проблеми дозволяє виокремити дві парадигми її інтерпретації – парадигму програмування (каузально-діяльнісну) і парадигму вибору (телеологічно-екзистенційну). Обидві парадигми мають своє численне представництво в сучасній психотерапії, на деякі напрямки якої я тут спиралася.

Настійливі пошуки методологічного порозуміння, як відомо, рідко завершуються плідним консенсусом, – радше виявляються черговим компромісом явно протилежних чи квазіпротилежних, позаяк невідрефлексованих, підходів до дослідження різних граней психічного життя людини. Психотерапія, чий науковий статус ще й досі оспорується, також відчуває на собі споконвічну прю загально-психологічного методологічного паралелізму та його прикладних відгалужень.

Ідеться, насамперед, про історичне протистояння природничо-наукової та гуманітарної парадигм, за яким перша виражає погляд на людину як на детерміновану зовнішніми (ситуаційними) чи внутрішніми (організмічними) чинниками істоту, що піддається

об'єктивному дослідженню й експериментальному маніпулюванню з метою встановлення загальних закономірностей функціонування і розвитку, а друга виражає погляд на людину як унікальну духовну істоту, здатну до саморозвитку і самотрансценденції, вибору ціннісних орієнтирів поведінки.

Протистояння обох парадигм породжує похідний від нього паралелізм: номотетичний підхід проти ідіографічного підходу. Перший, як відомо, представлений сукупністю методів, орієнтованих на виявлення загальних закономірностей і універсальних механізмів розвитку і формування особистості, а другий охоплює сукупність методів, орієнтованих на опис особистості як унікальної індивідуальності.

Звідси асоціативно впливає ще один паралелізм, відзначений свого часу В. Дільтеєм [167], – пояснювальної психології як науки, що застосовує методи природознавства для дослідження психіки з метою її розкладу на «першоелементи» і встановлення функціональних, причинно-наслідкових залежностей між обраними одиницями аналізу, й описової психології, предметом якої є розуміння душевного життя індивіда в його цілісності, унікальності і ціннісно-смысловому наповненні.

Логічним продовженням цього паралелізму є протиставлення так званого об'єктивного методу – методу опосередкованого вивчення психіки через спостереження за поведінкою, організацію експерименту, тестування тощо і суб'єктивного методу – методу безпосереднього вивчення психіки через самоспостереження психічних станів людини, ідентифікацію та емпатію з іншим індивідом тощо.

Похідним від указаних протиставлень є опора на використання R – методології (кількісного аналізу, статистичних методів) чи Q – методології (якісного аналізу, герменевтичних процедур).

У світлі відзначених протиставлень психотерапія як прикладна гілка різноманітних персонологічних теорій і концепцій неunikно зазнає на собі впливу того чи того полюсу відповідної площини методологічного паралелізму.

Приміром, у гештальт-терапії [438] постулюється цілісність співвідношення деякої психічної фігури (актуальної життєвої потреби індивіда) і тла (неактуалізованих потреб) в життєвому світі особистості. Таким чином конституюваний гештальт в разі задоволення першочергової потреби трансформується – задоволена потреба відступає, зливаючись із тлом, на її місце стає котрась із актуалізованих потреб, що до цієї пори перебувала в «засаді», тобто була сегментом тла. Механізм функціонування гештальту схожий на пульсування магми в закритому просторі: щоразу виникає і зникає та чи та потреба із не такого вже й великого їх репертуару. Циклічний характер актуалізації потреб указує на позаісторичність розвитку, а відтак – на можливість тут-і-зараз психотерапії, що інверсує будь-яку особистісну проблему (незавершений гештальт, «незакінчену справу») в точку її появи. При цьому використовується психотехнічна стратегія інтерналізації, сенс якої полягає у взятті клієнтом на себе відповідальності за здійснювані вчинки, дії, поведінкові акти, експресивні прояви і т. д., які загалом є реакціями цілісного організму на актуальну потребу. Такі психотехнічні прийоми, як діалог між різними частинами своєї особистості, використання порожнього стільця, різних проєктивних ігор тощо «інсталюють» проблему в уявному часопросторі, і її розв'язання мислиться як експлозія (вибух), за Ф. Перлзом, що звільняє місце для формування чергового гештальту, знаменуючи тим самим новий цикл розвитку.

Методологічно (і методично) протилежною гештальт-терапії є нарративна психотерапія [622]. Під нарративом тут розуміється логічно впорядкована розповідь, історія власного життя з викладеними у ній подіями, що утворюють деякий внутрішньо несуперечливий ціннісно-смысловий лад. Розказана історія може мати викривлену хронологію на ландшафті дій, але вона завжди внутрішньо вмотивована на ландшафті свідомості клієнта. Базовою технікою нарративної психотерапії є екстерналізація – винесення проблем у зовнішню щодо клієнтів позицію. Нарративні психотерапевти переконані, що, відокремлюючи проблеми від людей, вони

ставлять їх перед вибором: залишитися в царстві болю і страждання чи прийняти виклик альтернативних можливостей і переповісти, перетворити і пережити свою біографію під іншим, довільно вибраним і оптимістичнішим кутом зору.

Наративні терапевти вважають: екстерналізація проблеми і симптому, винесення їх у діалогічну позицію стосовно людини, якій належить здійснити особистісний вибір, дозволяє виявити довіру й повагу терапевта до її суб'єктного потенціалу і водночас поставитися до проблеми як до перешкоди, об'єктивного фактору, який потрібно контролювати (брати до уваги, намагатися «перехитрити», відсторонитися тощо). Таким чином, терапевт уникає бажання піддатися спокусі заявити клієнту про своє знання і своє бачення шляхів розв'язання його проблеми.

У той же час переважна більшість сучасних психотерапевтів експлуатує міф про ефективність саме інтерналізаційних дискурсів, які спонукають ставитися до себе і до своїх тіл як до проблемних об'єктів. Згадаймо хоча б механізм ретрофлексії, який у Ф. Перлза означав повернення на себе деструктивного імпульсу. Завдання гештальт-терапевта в цьому випадку полягало в тому, щоб спрямувати клієнта на тотальну, відповідальну й усвідомлену реакцію на свій симптом, наприклад, пропонувалися перефразування, як-от: «Мене опанував страх» на «Я боюся». Таким чином людина цілком занурювалася у свою проблему, яку потрібно було до кінця «перетравити», асимілювати з тим, щоб міг з'явитися інсайт – визначення причини гнітючих переживань, а відтак і можливість іншого вибору.

Наративні психотерапевти діють принципово інакше. Вони не фруструють людину, котра сподівається на їхню допомогу, не зберігають нейтралітет, а навпаки – відкрито й щиро демонструють свою партнерську позицію співшукача смислів. У ході терапевтичних бесід наративні психологи не відкривають іншим очі на істину, а йдучи за людьми, у взаємодії з ними «збирають зерна» смислу, що міститься в їх досвіді. Досягається це насамперед за допомогою деконструктивного опитування.

Деконструктивне опитування спонукає людей побачити свої історії з різних точок зору, відзначити їх обмеження і з'ясувати, що існують інші можливі наративи. Ставлячи деконструктивні запитання, психотерапевт розчищає поле вибору клієнта, спонукає помітити поодинокі випадки, що засвідчують ресурсні сили людини, і на їх основі обрати бажаний для неї (а не для терапевта) напрям розвитку, конструюючи за допомогою новопосталого дискурсу нову екзистенційну ситуацію і своє місце в ній.

Цікаво, що сам Ф. Перлз говорив, буцімто найцікавіші події відбуваються на межі контакту людини з довкіллям. Справді-бо, найдраматичніші події відбуваються у фортеці тіла, яке мусить мобілізувати сенсоріку для чуйного реагування на зміст і предмет потреби. Середня зона – мрії, фантазії, вірування, на думку основоположника гештальт-терапії, – ненадійний інструмент для закриття гештальту. Натомість наративні терапевти стверджують, що саме нереалізований потенціал мрій, сподівань, прагнень допомагає людині подолати патологічну прив'язаність до проблемного «місця» і будувати своє життя далі. Скидається на те, що девіз гештальтистів виражається формулою: «Нормальна людина своє життя здатна прийняти», а наративістів – «Нормальна людина своє життя здатна вимряти (обрати, сконструювати)».

Методичну антитезу гештальт-терапії та наративної психотерапії тут було взято як ілюстрацію глобального протистояння методологічного рівня у психології особистості. Так, на прикладі гештальт-терапії ми переконуємося у ймовірності причинно-наслідкових (просторових, позаісторичних) реконструкцій, що ведуть до оновлення гештальтів як принципу здорового функціонування. У наративній терапії натомість зустрічаємося з довільним конструюванням особистих історій, телеологічно зорієнтованих за вектором часу. Протилежність просторової каузальності темпоральній доцільності, представлена цими двома терапіями, є протилежністю природничо-наукового і гуманітарного, об'єктивного і суб'єктивного, пояснювального й описового та інших паралелізмів, які було розглянуто вище.

Сенс методологічних пошуків у царині психотерапії в контексті викладених міркувань полягає у визначенні чітких критеріїв вибору і застосування того чи того виду психологічної допомоги залежно від специфіки особистісної проблеми і екзистенційних задач розвитку клієнта.

На разі можемо констатувати, що різноманітні персонологічні теорії мають своїм закономірним наслідком прикладне застосування, що починається, як правило, з обґрунтування критеріїв психічного здоров'я. До прикладу, такими критеріями в ортодоксальному психоаналізі є збалансоване функціонування структур Ід, Его і Супер-его, формування генітального характеру, ефективний психологічний захист, що збільшує силу Я. У біхевіоризмі психічно здоровим вважається індивід, пристосований до середовища. Необіхевіоризм доповнює класичну схему «стимул – реакція» проміжними змінними – когніціями, афективними спонуками, які повинні надати адаптації людини до середовища раціонального й адекватного характеру.

Незважаючи на концептуальну і світоглядну полярність згаданих теорій особистості, кожна з них по-своєму обґрунтовує центральну ідею психотерапевтичного втручання: людська особистість, аби вважатися здоровою, мусить бути пристосованою до умов свого життя, а щоб протистояти злигодням – бути максимально цілісною (інтегрованою). Відтак адаптація виявляється ключовим механізмом соціалізації, що потребує відомої гнучкості, пластичності поведінкових реакцій, а зміцнення Я перетворює останнє на жорстку тоталітарну структуру, яка засадничо протистоїть змінам навколишнього середовища – повсякденного соціокультурного оточення.

Інтуїтивне відчуття (навіть якщо воно не сягає рівня рефлексивного усвідомлення) несумісності критеріїв психічного здоров'я свідчить про кризу методологічно узгодженого (валідного) представлення причин нормального чи аномального онтогенезу особистості. Така криза неочевидна для суспільств із млявою динамікою соціокультурних змін, утім, вона гостро переживається у так званих транзитивних суспільствах – суспільствах перехідного типу

між двома станами його розвитку (вузьке розуміння) або в широкому значенні – транзитивність притаманна практично всім сучасним соціумам, локалізованим лиш у мисленнєвій абстракції дослідника, проте пронизаним глобальними економічними зв'язками, політичними відносинами, культурними впливами тощо.

На загал дослідники виокремлюють такі характеристики транзитивного суспільства, це – нестійкість, нерівномірність соціальних процесів; тимчасовий характер, нефіксованість у структурі будь-яких його змін; підвищена інноваційна активність, принципова незворотність змін; множинність позицій, плюралізм думок і ціннісних уявлень, а звідси й неминучість конфліктів; «антиномічність розуму, діяльності та вчинків» як фактор генерування різного роду катастроф; релятивізація і мінімізація нормативно-ціннісної регуляції; світоглядна несумісність міфологічної оптики тлумачення подій та реальних артефактів діяльності. Отож невідомість, динамічність, множинність, глобальність та інші ознаки соціального простору, максимально посилені віртуалізацією середовища життєдіяльності людини, неминуче розхитують уявлення про самодостатню, зінтегровану, внутрішньо штивну особистість, невразливу до зовнішніх загроз, життєвих випробувань і спокус непередбачуваного соціуму, здатну опанувати себе й оволодіти ним як у невідрефлексований спосіб (завдяки автоматизмам психологічного захисту), так і цілком свідомим, вольовим чином за допомогою копінг-стратегій [246].

Виникає питання: чи не скасовує це принцип інтегральної суб'єктності, на якому базується уявлення про холістичність, а значить і рекурентність структурних шарів психічного апарату особистості; чи не веде це до оголошення становлення цілісної і цільної его-ідентичності пережитком давніших часів, тісніше пов'язаних із традицією, аніж з інноваціями, впорядкованістю, а не з хаосом, конституюванням-утвердженням, а не конструюванням щораз іншого автонаративу? І як рольова мультиплікація суб'єктності і колажування мозаїчного суб'єкта в погоні за «зникаючим часом» забезпечить сучасній людині впевненість у завтрашньому дні, позбавить повсяк-

часної мобілізаційної готовності до зустрічі з аверсивними стимулами, що гарантовано веде до, як мінімум, її невротизації? Чи, може, приміряння тимчасових ідентичностей, мінливий маскарад випадкових ролей і зручних ціннісних позицій та повсякчасних нових сенсиків забезпечать людині як такому собі плинному, аморфному субстрату постійно оновлюваного самоконструювання омріяну гармонію зі світом і собою без жодних моральних табу, релігійно-конфесійних обмежень, власних світоглядних переконань і автентичного ціннісного самовизначення? Врешті-решт, чи існує задовільна альтернатива ідеї циклічності вікового розвитку особистості, як і розвитку природних процесів упродовж історичного часу?

Видається, що толерантність до невизначеності, самомоніторинг і самопідтвердження в ігровому та реальному ігровому експериментуванні, смислове переживання множинних ідентифікацій, мужність як готовність до зустрічі з багатоваріантним майбутнім, здатність до латерального мислення як способу розв'язання нестандартних задач, спроможність до «конструктивного еkleктизму» і «професійного дилетантизму» як здатності до творчого синтезу великих знанневих блоків; увага до амбівалентності як показника фрустрації прагнення до смислу, реабілітація екзистенційної тривоги як невід'ємного атрибуту людського існування та інші різновиди новітніх критеріїв психічного здоров'я особистості цілком узгоджуються з панівною постмодерністською парадигмою з її уявленням про ризомоморфний характер соціальних взаємодій і мережевий характер знань без умовного «верху» і «низу», апріорної дихотомії добра і зла. Внаслідок цього поширене «розпаковування мотрійки», присутнє при глибинному екзистенційно-феноменологічному пізнанні психіки, замінюється утилітарним застосуванням досяжних особистісних ресурсів задля більшої зручності «нестационарного суб'єкта».

Окреслена методологічна ситуація в царині визначення і перевизначення критеріїв психічного здоров'я полемічно загострює проблему норми і патології в контексті змісту і темпів суспільних трансформацій залученої до них особистості. Вочевидь одні і ті ж

поведінкові реакції слід кваліфікувати по-різному залежно від того, чи проектується вони на відносно стабільний соціум, чи соціум, збурений нескінченними флуктуаціями і численними біфуркаціями. Якщо перша частина цього завдання уже достатньо представлена класичним фондом психотерапевтичних практик, то друга ще потребує верифікації інноваційних розробок з огляду на процеси, що відбуваються в сучасному транзитивному суспільстві. При цьому допускаємо ймовірність як паралельного співіснування двох рядів критеріїв психічного здоров'я, релевантних різним станам соціуму, так і їх когерентне сходження та гармонізацію в точці інтерференції.

ВИСНОВКИ

У третьому розділі здійснено конституювання предметного ядра аксіологічної психології особистості.

Відправним пунктом системологічного моделювання ціннісної свідомості було співвіднесення функціональних особливостей індивіда, які характеризують його як суб'єкта діяльності, із змістовими особливостями людини, які конституюють її як особистість.

Змістова характеристика людини відбита в центральних теоретичних конструктах, що фіксують взаємозв'язки і взаємоперетворення в динамічній смисловій системі. Ними є ціннісно-сміслове (життєве) відношення, смислоутворювальний мотив і диспозиція поведінки.

Оволодіння індивідом своєю мотиваційно-смісловою сферою означає її усвідомлення, котре виступає механізмом самовизначення особистості. Результатом такого усвідомлення є трансформація особистісних смислів у ціннісні орієнтації, що становлять найвищий рівень диспозиційної саморегуляції поведінки.

Системний аналіз індивідуальної свідомості дозволяє виділити базові ціннісні орієнтації особистості в структурі її життєдіяльності, які ієрархізуються за мірою включеності людини в суспільні відносини. Визначеним при цьому рівням «індивід», «гру-

па», «суспільство» відповідають ціннісні орієнтації, що виражають спрямованість особистості на ту чи ту духовну цінність, яка реалізується в конкретній соціальній ситуації. Так, цінностями індивідуального рівня буття людини є істина, справедливість і користь, які досягаються в пізнавальній, комунікативній і практично-перетворювальній діяльності згідно з їх класифікацією М. С. Каганом.

Цінністю функціонування індивіда в групі виступає добро як об'єктивна основа моральної за змістом і сумісної за формою діяльності.

Вершинною цінністю людської екзистенції, що стверджує її суспільну вартість з огляду на унікальний творчий внесок людини як індивідуальності, є краса.

Встановлення відповідності між функціонально-суб'єктивними властивостями особистості та її смисловими утвореннями дозволяє виявити такі паралелі: збудники активності, стрижнем яких є потреби, релевантні емоційним компонентам ціннісних орієнтацій (символічно – «хочу»), здатності, пов'язані з їх пізнавальними компонентами (здібності – «можу»), а характер і темперамент – з поведінковими («є», «маю», «вмію»). Ці здатності виконують функції самоактуалізації (потреби), самоствердження (здібності) і самовираження (темперамент і характер)

Використовуючи ідею О. Г. Асмолова про установку (різновид диспозиції) як стабілізатор діяльності, пов'язану з тим чи тим її об'єктивним фактором, можна визначити таку систему диспозиційних (смислових) утворень особистості. По-перше, це смислові і часові цілі життєдіяльності, пов'язані з фундаментальними цінностями буття. Смислові установки, які відповідають рівневі цілісної життєдіяльності і мають суспільне значення, символічно названі компонентом «буду» або «смію». У феноменологічному плані цей компонент відкривається переживання естетичного порядку – медитації, екстазу, натхнення і т. ін. На рівні колективу функціонують цільові установки, оскільки спільна мета є його конститутивним, згуртувальним фактором (А. В. Петровський та ін.). Умови його функціонування породжують компонент «мушу», що інтегрує

морально-сміслові переживання особистості (почуття відповідальності, совість). Рівень індивідуальної діяльності забезпечується операціональними установками особистості і проявляється в компоненті «треба», який реалізується в нормовідповідній поведінці і супроводжується переживаннями обов'язку, честі, провини, самоповаги, самовдоволення.

Операціональні установки реалізуються відповідними психофізіологічними механізмами, які утворюють своєрідну предиспозицію – актуальну (в розумінні Д. М. Узнадзе) установку, яка є первісним ціннісним фактором організмичного походження, який опосередковує поведінку людини. Предиспозиція такого субіндивідуального (організмичного) рівня вказує на вітальність як базову духовну цінність. Символічне значення цієї смислової предиспозиції передається словом «передчуваю», що вказує на її спонтанний, неусвідомлений характер і репрезентує іманентний духовний потенціал особистості (голос імпульсу, внутрішнє Я, сутність, задум особистості тощо).

Вихід людини з царства необхідності – соціоморфних «треба», «мушу», «буду» – в царство абсолютної духовної сводоби, де індивід сягає повноти переживання своєї єдності з Космосом і внутрішню гармонію, позначений супердиспозицією «приймаю» і полягає в одкровенні істинної мети життя.

Верховною цінністю людської екзистенції є благо, зрозуміле як позитивний зміст буття взагалі, пов'язаний з розвитком його різнобічних потенцій, звільненням продуктивних засад, реалізацією призначення особистості.

Отже, підсвідома предиспозиція «передчуваю» («підсвідомий Бог», за В. Франклом, «внутрішній локус оцінювання», за К. Роджерсом, архетипи «колективного несвідомого», за К. Юнгом і т. д.) опосередковано, через переважно усвідомлені диспозиції ціннісного характеру («треба», «мушу», «буду») переходить (або не переходить) у надсвідому супердиспозицію «приймаю», що репрезентує духовне сходження (дорогу) особистості до висот Досконалості (тотожність Абсолюту).

Предметом спеціального дослідження став діалог, який розглядається в ролі універсального психологічного механізму аксіогенезу особистості. В результаті синтезу релігійно-філософської концепції М. Бубера й антропофілософських ідей М. М. Бахтіна було зроблено висновок про субстанційність діалогу як форми присутності Духу.

Кожній людині притаманна вроджена апріорна інтенція «Ти» – ідеальний суб'єкт, «місце» заповнення екзистенційно-ціннісного «вакууму» всяким потенційним суб'єктом, – яка може реалізуватися не лише в людському спілкуванні, а й особливому сприйнятті навколишніх об'єктів як одухотворених. Проте вроджена іманентна орієнтація «Ти» є тільки передумовою духовності, можливістю знаходження смислу в інобутті іншого, а відтак і самого себе; можливістю, яка стає фактом самоствердження в силу реального співбуття з «Ти», який цей смисл об'єктивує, робить самоочевидним твірним началом світозміни і саморозвитку.

Відношення «Автор – Герой» (за М. М. Бахтіним) є суміщенням ставлень «Я – Ти» і «Я – Воно»: Герой – це і «Ти» і «Воно» одночасно, причому ціннісно первинною (не обов'язково хронологічно) є орієнтація на «Ти», а відтак на «Воно». Це виражається у визначенні двох моментів естетичної реальності: вживання і завершення, а також означає, що у ставленні «Я – Ти» первісно домінує полюс «Ти»: ставши «Ти», я вперше виявляю себе, бо дістаю можливість, як у дзеркало, глянути на себе. Без «Ти» нема «Я». Таким чином, рефлексія з позиції «Ти» є тим духовним знаряддям, що «працює» на розбудову особистості.

Відштовхуючись від філософського поняття трансцендентальної схеми (І. Кант, Ф. Шелінг) як дочуттєвої основи чуттєвого пізнання, знаходимо його психологічний еквівалент у понятті антиципації – продуктивної сили уяви, що полягає у здатності породжувати суб'єктивний проект бажаного об'єкту до зустрічі з ним. У контексті діалогічної структури психіки антиципація репрезентує принципову бісуб'єктність людини з її здатністю включати Іншого у власний життєвий простір як повноважного Автора («Ти»). Звідси випливає

висновок, що повноцінний аксіогенез можливий при ставленні до інших «Ти» як до ймовірних «вершин» мого духовного зростання: «Ти» для «Я» не засіб використання, а мета самостворення.

Дослідження, виконані в руслі теорії прив'язаності, Дж. Боулбі, М. Ейнсворт і школи М. І. Лісіної, свідчать на користь того, що перехід бісуб'єктності з можливості в дійсність відзначений «простанням» змістово-предметних взаємодій на «ґрунті» комунікативної експресії і оформленням ціннісної свідомості людини, яка в цілому і в кожному своєму елементі зберігає діалогічну побудову і діалогічний принцип функціонування.

Подальше теоретичне конструювання предметної площини аксіопсихології особистості привело до висунення принципу інтегральної суб'єктності як засобу виявлення аксіопсихологічних проєкцій духовного буття людини. Згідно з новітніми теоретичними дослідженнями (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, В. О. Татенко та ін.) суб'єктність виступає конститутивним стержнем різнопланової активності людини. Я допустила, що ціннісний простір між особистістю як трансцендентальним суб'єктом і особистістю як інтегральним морально-психологічним суб'єктом, який акумулює різні плани свого буття і духовно-ціннісного самовизначення, організований подібно до рекурентного ряду. Причому суб'єкт будь-якого рівня розвитку є віртуальним суб'єктом, що впливає з принципово неусувної екзистенціальної необхідності вибору і ціннісного самовизначення через реалізацію духовної свободи особистості. За цією логікою інтенціональна (родова) схильність людини – «хочу» – виявляється в унікальному індивідуальному потенціалі – «можу», що об'єктивується як рішення, ціннісний вибір суб'єкта духовного самоздійснення.

Таким чином, суб'єктність є способом реалізації людиною свого духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення в просторі мотиваційно-ціннісних ставлень.

Найважливішими теоретико-семіотичними віхами розгортання суб'єктності (духовності) в людині є, по-перше, рівень індивіда

(організму), який може бути охарактеризований різновидами інстинктивної активності. На цьому рівні людина існує в симбіотичній єдності з іншими людьми, які відгукуються на її потреби, не володіє самосвідомістю і тому може бути названа відносним суб'єктом життєдіяльності.

Рівень моносуб'єкта характеризується діяльністю як цілеспрямованою предметною активністю індивіда з досягнення бажаного результату. Така іпостась людини, як власне суб'єкт (в розумінні – діяч) найчастіше пов'язується з її функціональними особливостями (О. М. Леонт'єв, В. Ф. Сафін та ін.) як «розпорядника душевних сил» (В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв) з точки зору впливу на навколишній матеріальний світ.

Рівень полісуб'єкта (особистості) є результатом інтерналізації суспільних цінностей і суб'єктивних смислів інших людей та оформлення власної ціннісно-сміслової (за змістом) і знаково-символічної (за формою) свідомості. Особистість – це змістова, сутнісна характеристика людини, що визначається якістю її мотиваційних ставлень до дійсності. Рівень особистості є базовим для свідомих самопрезентацій духу, вольових «зусиль» останнього, спрямованих на забезпечення гідного життя людини за допомогою відповідних психічних «органів», «знарядь». Тому поняття «особистість» обіймає не лише сферу свого конституювання – спілкування і внутрішньогрупову взаємодію, – а й інші феноменальні прояви інтегрального суб'єкта, як на «нижчих» (індивід, суб'єкт-діяч), так і на вищих (індивідуальність, універсальність) рівнях його функціонування.

Рівень метасуб'єкта репрезентований категорією «індивідуальність», що, як відомо, означає неповторний комплекс анатомо-фізіологічних, морфологічних та набутих змістово-функціональних ознак конкретної людини. Рівновеликим індивідуальній іпостасі духовного буття людини є таке розгортання суб'єктності, яке охоплюється категорією «творчість», що представляє оригінальну, нестандартну форму діяльності і є джерелом збагачення соціокультурної практики.

Гранично широкою категорією, що акумулює в собі раніше названі рівні суб'єктності й осмислюється як породження абсо-

лютного суб'єкта (Універсуму, Бога) є універсальність. Остання фіксує найвищий ступінь духовного розвитку людини і проявляється в повному усвідомленні сенсу свого життя, у знанні своєї причетності до світу, у відчутті духовної єдності з Універсумом.

З вищеобґрунтованого принципу інтегральної суб'єктності випливає, що повна картина структури, генезу і функціонування ціннісно-сислової особистості може бути подана як перехрест обох гносеологічних позицій: послідовно суб'єктивної, саморозвивальної, тобто телеологічної і відносно об'єктивної, причинно зумовленої, каузальної.

Графічне зображення поступального аксіогенезу прокреслює лінію, яка нагадує кубічну параболу. Її психологічний зміст зрозумілий з наступного роз'яснення.

Вісь ОУ репрезентує ірраціональний, несвідомий вектор аксіогенезу, віртуально безмежний з обох боків. Його становлять всі відомі види несвідомої психіки – індивідуального, колективного і трансперсонального несвідомого, що інтуїтивно досягається людиною як слідування своєму духовному шляху, вірність покликанню, реалізація божественного задуму тощо. Вісь ординат репрезентує вроджену тенденцію до цілісного, апріорного пізнання, свого роду конституювання інтенціональних предметностей у сфері трансцендентальної свідомості, що згодом можуть бути «розшифровані» емпіричною свідомістю або ж залишатися існувати імпліцитно, зумовлюючи несвідоме смисло- і цілепокладення.

Вісь ОХ репрезентує раціональний, свідомий вектор аксіогенезу, відносно обмежений з обох боків, принаймні тривалістю життя людини, а найбільше її духовною лінією щодо розвитку власного дискурсивного інтелекту. Останній засвідчує лінійне, часто алгоритмізоване, логічне мислення, в якому аналіз домінує над синтезом, а причинно-наслідкові (об'єктивні чи об'єктивовані) зв'язки відтісняють оцінку суб'єктивного значення (телеологічні зв'язки).

Смислова невичерпність відносного і абсолютного суб'єктів пояснюється голографічною «вбудованістю» першого в другий: індивід для самого себе тією чи іншою мірою є «річчю в собі», мікрокосмом, що віртуально вміщує в себе «вселенську ідею».

Дуалістична рівновага несвідомого і свідомого, суб'єктивного і об'єктивного, інтуїтивного і логічного встановлюється точкою їх перехрещення, що являє собою накладання особистості-феномену (полісуб'єкта) з особистістю-ноуменом (трансцендентальним суб'єктом).

Розгортання духовного потенціалу особистості у квадранті 1 (див. рис. 3.2), на відрізку аксіогенезу «полі-, мета-, абсолютний суб'єкт» забезпечує нарощення здатностей індивіда до рефлексії та емпатії, що означає дедалі більше феноменологічне відцентрування деякого трансцендентального я (постійного духовного центру людини) від різноманітних емпіричних напластувань ціннісного змісту.

Суть феноменологічної технології полягає в первісному вчуванні (інтуїції та емпатії), а і відтак рефлексії суб'єктивної реальності конкретної людини, тобто при випередженні і підпорядкуванні телеологічним вектором дослідження каузального.

Це означає, що смислова реальність може бути не лише «прочитана», тобто інтерпретована як «готовий», соціально зумовлений і культурно втілений смисл, а і «приписана», тобто зсередини конституйована індивідуальною ціннісно-смисловою свідомістю.

Об'єктом розуміння в аксіопсихологічній герменевтиці виступає структурна єдність смислоутворювальних начал, об'єктивована в метафорі як одиниці комунікативного акту. Всі духовні маніфестації суб'єкта мають метафоричну форму, яка передбачає двоєдність зримого і прихованого, свідомого вияву й підсвідомого імпульсу, утвердження далекої смислової схожості при запереченні актуальної смислової близькості, знаходження інтуїтивного двійника рефлексивного висновку і т. ін., що засвідчує діалогічну опозиційність (бісуб'єктність, «Я – Ти»-ставлення тощо) синтезованих у метафорі смислотвірних джерел.

Тлумачення метафор дозволяє проникнути у світ внутрішніх опозицій – різноманітних суб'єктних протистоянь в межах інтегральної суб'єктності (діалог відносного суб'єкта (індивіда) з мета-суб'єктом (індивідуальністю), полісуб'єкта (особистості) з абсолют-

ним суб'єктом (універсумом) тощо). Результатом тлумачення метафоричних репрезентацій ціннісної свідомості є досягнення феноменологічно відцентрування – розуміння явленого і прихованого змісту метафори, схоплення «взаємодіючих голосів», об'єктивованих у слові, жесті, інтонації і т. д. внутрішнього діалогу. Найвагомим ефектом аксіопсихологічної герменевтики є відцентрування на рівні полісуб'єкта, що дозволяє скоординувати між собою всі інші суб'єктні позиції людини як системного духовного організму.

Будучи молярною одиницею репрезентації ціннісно-сислової сфери особистості, метафора вступає у взаємодію з іншими образно-символічними утвореннями; так створюються цілі асоціативні ланцюги смислів метафоричної природи – алюзії. Розкриття множинної семантики алюзій залежить від з'ясування структури міфу-системного метафоричного феномену. На думку Р. Барта, спонтанне міфотворення, спонукуване несвідомими інтуїтивними імпульсами, і рефлексивне усвідомлення своїх творчих порухів повинні гармонійно співіснувати: критерій «справжнього міфу» і автентичного існування один – повнота смислових зв'язків особистості і глибина їх усвідомлення.

Послідовне дотримання феноменологічної настанови до буття та його розуміння вказує на смисл як онтологічну одиницю олюдненого світу. Іntenціональність смислу визначає телеологічно спроектований тип суб'єктивної реальності особистості, що характеризується двоєдиною здатністю до прийняття і породження аксіопсихічних феноменів. Філософія психотерапевтичного дискурсу допускає широкий спектр психологічних практик – від безсуб'єктних, маніпулятивно-сугестивних до інтегрально-суб'єктних, розвивально-реконструктивних.

Холістична матриця власного дискурсу психотерапії передбачає визначення фінальних цілей терапевтичних зусиль: психосоматичного здоров'я, соціокультурної адаптації, гармонізації міжособистісних стосунків, творчої самореалізації, духовного зростання, які впливають зі встановлених критеріальних диференціацій на різних рівнях суб'єктності. Зокрема, гендерний критерій психо-

терапевтичного дискурсу актуалізує просторову («чоловічу») і часову («жіночу») іпостасі життєздійснення, з яких перша пов'язана з дискурсивним цілепокладанням, а друга – з інтуїтивним смислопородженням.

З погляду аксіопсихологічного підходу розв'язання проблеми віктимної особистості бачиться як творчий синтез усвідомлених життєвих перспектив та умов їх реалізації, що веде до здійснення автентичного екзистенційного вибору, тобто при підпорядкуванні телеологічним вектором саморозвитку каузального (об'єктивного) замовлення. У цьому контексті багатющим реконструктивним потенціалом володіє наративна психотерапія, що утверджує принцип самоконституювання особистості як осердя свого життєвого світу.

Сучасне транзитивне суспільство з його динамічністю, невизначеністю і непрогнозованістю, світоглядною релятивністю і глобальною віртуалізацією формує запит на професійно мобільну, творчу особистість, яка практикує саомоніторинг, розраховує ризики, виходячи із зони комфорту і цим самим стаючи особливим суб'єктом життєтворення в досі немислимому світі можливостей і екзистенційних шансів. Це актуалізує проблему критеріїв психічного здоров'я, на які повинна дати відповідь аксіологічно зорієнтована психотерапія.

Таким чином, обґрунтування аксіопсихологічної моделі індивідуальної свідомості, принципу інтегральної суб'єктності, що пояснює вікові тенденції аксіогенезу, діалогу як універсального психологічного механізму розвитку аксіопсихіки і аксіопсихологічної герменевтики як загального методу діагностики та оптимізації аксіогенезу особистості становить фундамент подальших досліджень в зазначеній царині.

ЧАСТИНА 2

ГЕРМЕНЕВТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ АКСІОГЕНЕЗУ ОСОБИСТОСТІ

У другій частині монографії представлено результати герменевтичної реконструкції трьох площин аксіогенезу особистості: культурно-відповідного, психодинамічного і феноменологічно-рефлексивного. Здійснено реінтерпретацію деяких відомих психотерапевтичних практик з позицій авторського розуміння логіки нормального становлення аксіосфери суб'єкта життєздійснення.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНО-ВІДПОВІДНІ АСПЕКТИ АКСІОПСИХОЛОГІЧНОГО ПЕРСОНОГЕНЕЗУ

У цьому розділі буде розглянуто деякі показники розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості, що впливають з культурно-історичного підходу до вивчення аксіопсихіки або наближені до неї. Піддано реінтерпретації відомі психології факти і закономірності з точки зору їх об'єктивної онтологічної доцільності.

4.1 Аксіопсихологічні етапи розвитку суб'єктності особистості

Означений у заголовку параметр функціонування ціннісної свідомості особистості розкрили В. І. Слободчиков і Г. А. Цукерман [544]. Вони здійснили плідну спробу побудувати інтегральну періодизацію загального психічного розвитку на основі системно-гуманітарного, аксіопсихологічного підходу. Запропонована цими

вченими схема вікової періодизації вдало інтегрує періодизацію Е. Еріксона з утіленою в ній ідеєю розвитку самоіндентичності з періодизацією Д. Б. Ельконіна і реалізованою в ній ідеєю закономірних змін типів провідної діяльності. Об'єднавши таким чином «головні ціннісно-сміслові детермінанти двох типів цивілізації» [544, с. 39] – західної і «радянської», Слободчиков і Цукерман подали не так нормативно-культуральну, як аксіопсихологічну схему періодизації: «саме поняття «норма» вживається тут не як характеристика середньостатистичного рівня розвитку в якій-небудь віковій групі, але як вказівка на вищі можливості досягнення для даного віку» [544, с. 41].

Автори інтегральної періодизації виходили з ідеї становлення людини суб'єктом саморозвитку – господаря і автора власної біографії [544, с. 41]. Сам процес саморозвитку представлений «як свідомо зміна і (або) таке ж свідоме прагнення зберегти незмінною власну самість» [544, с. 41]. Це означає, що в основу цієї періодизації було покладено принцип прирощення суб'єктних можливостей індивіда на вищих рівнях аксіопсихологічної ієрархії. Знайдено і межову категорію, що одночасно охоплює обидві сторони психічного розвитку – його об'єкт і джерело. На думку В. І. Слободчикова, нею є поняття співбуттєвої спільноти (рос. – «событийной общности»), яка виступає «місцем зачаття» будь-якої людської здібності. Входячи в різнорангові суспільні утворення, людина не тільки соціалізується, долучається до культурних цінностей, але і розвиває різні рівні своєї психічної організації, індивідуалізується і творить нові форми досвіду, тобто стає самобутньою.

На основі зроблених зауваг про взаємозв'язок процесів співбуття і становлення самобутності В. І. Слободчиков і Г. А. Цукерман визначили наступні ступені розвитку суб'єктності.

1. Оживлення. Характеризується безпосередньою спільністю з рідним дорослим. «Епохальною культурною подією цього ступеня розвитку суб'єкта є те, що дитина освоює власну тілесну, психосоматичну індивідуальність, вписуючи себе (руками дорослого) в просторово-часову організацію спільного життя сім'ї. Кардиналь-

ний здобуток цього ступеня – справжній синтез людського тіла, його «оживлення в сенсорних, рухових, комунікативних, дійових вимірах» [544, с. 43].

2. Одушевлення. Відзначається сумісною предметно опосередкованою діяльністю з близьким дорослим (реальним чи ідеальним). Дві найважливіші події – прямоходіння і мовлення – виступають способами первісного самовизначення у зовнішньому і внутрішньому просторі суб'єктивності. Дитина вперше відкриває для себе свою власну душу (самість): «Я сам!»

3. Персоналізація. Змістом цього ступеня є пошук і освоєння загальних способів розв'язання логічних, етичних і соціальних задач разом із суспільним дорослим (вихователем, учителем, майстром, наставником та ін.). «Людина вперше усвідомлює себе потенційним автором власної біографії, приймає персональну відповідальність за своє майбутнє, уточнює межі самототожності всередині сумісного буття з іншими людьми» [544, с. 43]. Усталюються світогляд і життєва позиція як результат заломлення системи суспільних цінностей та ідеалів індивідуальною свідомістю особи. На цьому ступені людина вперше стає суб'єктом саморозвитку, але ще відчуває залежність від влади чужих самостей.

4. Індивідуалізація. Головним змістом діяльності людини на цьому ступені є відтворення і творчість в широкому спектрі соціальних відносин. Суб'єкт стає справжнім автором своєї долі, зміцнює власну позицію в культурі та історії.

5. Універсалізація позначена творчістю в просторі екзистенційних цінностей, передбачає «вихід за межі як завгодно розвинутої індивідуальності» і «одночасно вхід у простір загально- і надлюдських, екзистенційних цінностей як у «своє інше» [544, с. 44]. Якщо партнером молодій людині (4 ступінь) ставало людство, з яким вона вступала в діяльні стосунки, то співучасником абсолютного суб'єкта є Боголюдство.

Вже сам короткий виклад поступеневого онтогенезу суб'єктності, за В. І. Слободчиковим і Г. А. Цукерман, недвозначно свідчить про можливість використання представленої ними періодизації як

загального аксіопсихологічного континууму, на якому помічено відносно-, моно-, полі-, мета- і абсолютно суб'єктні репрезентації ціннісно-сислової сфери людини та головні іпостасі її буття: біологічний індивід (організм), суб'єкт предметної діяльності, особистість як соціальний індивід, індивідуальність як суб'єкт життєтворчості і, нарешті, універсальність як усвідомлення своєї відповідальності за причетність до Боголюдства.

4.2 Аксіогенетична логіка невербальної експресії особистості

Актуальною проблемою психології становлення особистості є пошук релевантних індикаторів її поступального розвитку, які б маніфестували, по-перше, збагачення її ціннісно-сислового, інтенційно-цільового, диспозиційно-ставленнєвого репертуару й, по-друге, відточення її інструментально-функціонального, суб'єктно-діяльнісного, виражально-регулятивного потенціалу. Відзначена двоєдність проявляється не тільки у «знакових» феноменах онтогенезу особи, а буквально в усіх подіях її повсякденного життя, буденних ситуаціях і симультанних життєвих реакціях. Відтак можемо стверджувати, що й ускладнення невербальної поведінки особи відбувається шляхом якомога повнішого втілення її життєвих устремлень (потреб, очікувань, ціннісних орієнтацій, духовних прагнень тощо) при задіянні все більшого числа тілесних органів-знарядь – різноманітних експресивних кодів (міміка, пантоміміка, проксеміка та ін.). Таким чином, ми отримуємо змогу, опираючись на відомі психолого-педагогічній науці факти і закономірності, змодельовати аксіогенетичну логіку тілесної експресії особи, починаючи з найзнаменніших новоутворень її психічного розвитку.

Теоретико-методологічною платформою моделювання аксіогенезу невербальної експресії людини слугує уявлення про особу як інтегрального суб'єкта життєздійснення, що має специфічні форми репрезентації на рівнях відносного суб'єкта – біологічного індивіда із вродженими інстинктивними потягами і формами активності,

моносуб'єкта – власне суб'єкта індивідуальної діяльності певного предметного змісту (пізнавальна, комунікативна діяльність); полісуб'єкта – особистості як носія соціальних ролей і «місцезнаходження» різнопланових смислових утворень, зумовлених участю у спільній з іншими діяльності; метасуб'єкта – індивідуальності як носія оригінальних творчих інтенцій, неповторного життєвого стилю тощо; абсолютного суб'єкта – людини як втілення універсальних смисложиттєвих орієнтацій. Кожен із заявлених рівнів представлений ключовою смисловою диспозицією і суб'єктною здатністю: на рівні індивіда – це «вітальність» і «організмичне чуття» або «передчуття»; на рівні суб'єкта індивідуальної нормовідповідної діяльності – це «істина», «користь», «справедливість» як її цінності та «треба» як суб'єктний механізм регуляції поведінки за допомогою честі й обов'язку; на рівні особистості – це «добročинність» та саморегуляція за допомогою моральної інстанції «мушу» (совість); на рівні індивідуальності діють естетичні категорії, головню – краси й метасуб'єктна здатність-критерій «варто» («буду»); на рівні універсальної людини – «благо» як вершинна ціннісна квінтесенція яких-завгодно інших цінностей, що послуговується суб'єктною здатністю «приймаю», яка гарантує примирення з природним ходом життя [236].

Керуючись заявленим підходом, спробуймо обґрунтувати розвивальну доцільність невербальної стимуляції дитини в ранньому онтогенезі, враховуючи також сенситивні періоди формування в неї психічних новоутворень аксіологічного змісту.

Як відомо, вже новонароджений «споряджений» доволі різноманітним багажем інстинктивних моторних реакцій, які безпосередньо відображають його психофізичне і психофізіологічне самопочуття і «регулюються» безумовними рефlekсами. Незважаючи на позасвідомий характер цієї спонтанної саморегуляції, вкрай необхідною для встановлення базової довіри дитини до світу як безпечного середовища її життя є такесична стимуляція – використання доторків як одиниць прямого фізичного контакту з немовлям. При «сплячій» свідомості новонародженого якість та інтенсивність стимуляції його тактильно-кінестетичної системи забезпечує накопи-

чення первинного тілесного досвіду, що формує підсвідомі вітальні настановлення дитини (довіра-недовіра), які з плином життя можуть оформитися в глобальну ціннісну орієнтацію «оптимізм-песимізм».

Отже, індивідному (відносно суб'єктному, власне до-суб'єктному) рівневі функціонування людини притаманна (і сензитивна) такесична комунікація як джерело перших смисложиттєвих (чуттєвих) настановлень і експектацій.

Завершує фазу новонародженості комплекс пожвавлення – емоційно-рухова реакція немовляти початку другого місяця життя на появу дорослого. Зорове зосередження дитини стосується насамперед верхньої частини обличчя іншої людини, виділення її погляду, що зумовлює характер подальшої рухової активності маляти. Комплекс пожвавлення символізує перехід дитини з переважно вродженої, біологічної детермінації індивідуального розвитку на соціокультурну детермінацію, опосередковану з-поміж іншого й тілесними сигналами-знаками, інтерактивними експресивними кодами, орієнтація на які з'являється разом із потребою у спілкуванні – першою соціальною потребою людини. Відтак можемо стверджувати, що стимуляція мімікою, виразом очей (поглядом) є неодмінною умовою аксіогенезу особи на рівні моносуб'єкта, тут – суб'єкта діадичної взаємодії.

Подальше розширення комунікативної компетенції дитини, опанування разом із дорослим і за прикладом дорослого навичок маніпулювання з предметами, які потрібно утримувати в руці, поява здатності до сидіння, стояння, а згодом і ходьби сприяє експресивному самовираженню маленької особи як «початку» полісуб'єкта, котрий у змозі спілкуватися зі значно ширшим колом осіб, засвоювати шляхом імітації їхні поведінкові манери, насамперед – жести як рухи рук або кистей рук. Жестова комунікація не просто попервах замінює мову, а згодом і доповнює її, а й передає ставлення до певної події, особи, предмета, слугує невербальним засобом персонального контролю над ситуацією.

Стартовий рівень функціонування людини як метасуб'єкта можна пов'язати з упевненим освоєнням ходьби і виробленням первісного рисунку ходи з її специфічними характеристиками: темпом, ритмом, довжиною кроку, тиском на поверхню. Саме хода найяскравіше вказує на тип нервової системи, темперамент людини – ці базові структури індивідуального стилю діяльності, поведінки, життя загалом.

На основі попередньо освоєних експресивних засобів – міміки, жестів, ходи формується поза, яку становлять певне положення різних частин тіла: голови, плечей, тулуба, рук, ніг. Поза завершує оформлення експресивного репертуару людини і притаманна їй як тотальній цілісності тіла-душі-духу на рівні абсолютного суб'єкта, що втілює універсум виражальних можливостей особи (відомо, наприклад, що людське тіло здатне прийняти біля тисячі різних стійких положень) [323]. За допомогою пози можна відобразити універсальні ціннісні ставлення до природного, культурного й трансцендентного буття і свого місця в ньому, домінуючі тривалі емоційні стани й переживання, типові риси характеру, що стосуються спектру психологічного захисту і подолання. Так, характерна поза з піднятими плечима і втягнутою в них головою, частим поверхневим диханням, зсутуленою спиною однозначно декодується у вигляді психологічного портрета тривожної, полохливої, нерішучої людини із заниженою самооцінкою, схильністю коритися і пристосовуватися, звинувачувати себе в явних і уявних огріхах, уникати особистої відповідальності через нібито власну неповноцінність та переконаність у неспроможності вплинути на перебіг подій [251]. Сензитивним періодом формування характерної пози людини, як на мій погляд, є період між трьома і п'ятьма роками, коли дитина, активно пробує себе в сюжетно-рольових іграх, моделює різноманітні стосунки між людьми, освоює соціальні ролі, вчиться проявляти емпатію, ідентифікацію, децентрацію, елементи рефлексії. Новоутворення віку – ініціативність супроти почуття провини сприяє розвитку цілеспрямованості та стратегій подо-

лання критичних ситуацій або веде до закріплення байдужості та фіксації ірраціональних механізмів психологічного захисту [183].

Наступні новоутворення онтогенезу, які визначають і його суб'єктно-ціннісну специфіку (аксіогенез), стосуються контролю особистого простору, ставлення до моди, косметичних уподобань, смаків у царині дизайну інтер'єру і т. д., але вони перебувають у більш віддаленому зв'язку з розглянутою проблемою та можуть стати предметом окремого дослідження.

Наразі маємо підстави стверджувати, що запропонована концепція психології аксіогенезу особистості є досить надійним теоретико-методологічним підґрунтям для витлумачення в її координатах видів і функцій невербальної тілесної експресії як складового компонента професійної (діагностичної, корекційно-виховної) компетентності майбутнього вчителя.

4.3 Стадії морального розвитку особистості

Аксіопсихологічний простір інтегральної суб'єктності можна заповнити визначеними Л. Кольбергом рівнями і стадіями морального розвитку. Залежно від способу обґрунтування своєї моральної позиції, на основі аналізу моральних суджень дітей і підлітків Кольберг установив три рівні морального розвитку: доконвенційний (доморальний), конвенційний і постконвенційний, кожен із яких включає по дві стадії (всього шість стадій) [730].

Рівень доконвенційної моралі домінує у дітей 4–10 років. Питомна вага його в пізніших вікових категоріях неухильно падає. На цьому рівні вчинки зумовлюються зовнішніми обставинами, і точка зору інших людей не береться до уваги.

Стадія 1. «Покірність і покарання» відповідає компетенції відносного суб'єкта. Дитина уникає порушення правил, яке приводить до покарання, слухається дорослих, щоб не завдати шкоди іншим людям та їхньому майну. Судження виносяться залежно від винаго-

роди чи покарання, яке тягне за собою даний вчинок. Цінність інших людей у цих міркуваннях не враховується: що серйозніші матеріальні наслідки вчинку, то непоряднішим він вважається. Такі судження – закономірний наслідок егоцентричної позиції дитини, яка не визнає специфічних інтересів інших людей або вважає їх тотожними своїм. Людські дії сприймаються радше фізично, ніж у спектрі психологічних феноменів, зокрема інтересів інших людей.

Стадія 2. «Особистий інтерес» або «індивідуалізм, інструментальна мета і обмін» репрезентує моносуб'єктний рівень розвитку особистості. Дитина дотримується правил тільки тоді, коли це відповідає її інтересам цієї миті, дозволяє іншим чинити так само. Визнає рівноцінний обмін, домовленість, угоду. Судження про вчинок визначається користю, яку він приносить. Враховується винагорода за здійснення доброго вчинку. Дитина переслідує конкретно-індивідуалістичні цілі, розуміючи, що кожен має свій інтерес, тому «правильна» поведінка відносна.

Рівень конвенційної моралі переважає в 10–13 років у складі обох своїх стадій і відноситься до сфери прояву інтерсуб'єктності. Особистість (полісуб'єкт), яка перебуває на цьому рівні морального розвитку, орієнтується на принципи інших людей.

Стадія 3. «Схвалення іншими людьми» впливає із взаємних очікувань і міжособистісного підпорядкування. Дитина поводить себе так, як близькі люди очікують від неї або чого люди взагалі чекають від інших людей в ролі сина, брата, друга тощо. Моральні судження засновані на тому, чи отримає вчинок схвалення інших людей, чи ні. Дитина прагне бути хорошою у власних очах і в очах навколишніх. З огляду на те, що цінність людини визначається тими почуттями, які вона до себе викликає, дитина прагне заслужити схвалення інших, піклуючись про них. Бере до уваги різні інтереси і точки зору через призму «золотого правила», тобто ставлячи себе на місце іншої людини.

Стадія 4. «Авторитет, закон і порядок» характеризується визнанням і виконанням своїх обов'язків. Закон підтримується, за ви-

нятком окремих випадків, коли виникає конфлікт з іншими зафіксованими соціальними зобов'язаннями. Правильним вважається те, що приноситься в жертву суспільству, групі чи установі. Людина оцінюється тут за умовами угоди або зобов'язання, які пов'язують її з певною соціальною групою чи установою відповідно до вищого авторитету – закону, релігії, Бога тощо.

Рівень постконвенційної моралі, за Кольбергом, починається з 13-ти років. Тільки на цьому рівні людина судить про поведінку, виходячи зі своїх власних критеріїв.

Стадія 5. «Суспільний договір і демократія» збігається з феноменологічним полем метасуб'єкта. Особистість орієнтується на демократично ухвалені рішення і загальнолюдські права і свободи. Її вчинками керує почуття відповідальності перед законом, вболівання за дотримання універсальних цінностей, прагнення зробити якомога більше добра якнайбільшій кількості людей. Цінність особистості «моральний метасуб'єкт» визначає за результатами дотримання прав людини, визнаючи рівність усіх людей незалежно від того, в яких особистих чи ділових стосунках вони перебувають. Розуміє, що в деяких випадках моральні і правові норми конфліктують і їх важко узгодити.

Стадія 6. «Універсальні етичні принципи» відповідає світогляду і поведінці абсолютного суб'єкта. Людина вірить у розум і добру волю інших людей, поважає їхні права і гідність. У своїй поведінці дотримується самостійно вибраних етичних принципів, які зазвичай узгоджуються з універсальними людськими цінностями. У разі розходження вимог совісті з буквою закону, абсолютний моральний суб'єкт вибирає перше, вважаючи життя людини верховною цінністю і ставлячись до інших людей як до рівних йому, самоцінних істот [430].

Постадійна феноменологія морального розвитку, визначена Л. Кольбергом, вільно укладається в логічні обриси сфер інтегральної суб'єктності. Справді-бо, майже умовно-рефлекторна «моральність» відносного суб'єкта першої стадії переходить у прагматичну «мораль» моносуб'єкта (друга стадія), рухаючись відтак до вра-

хування інтересів інших людей та установ, від яких залежить самопочуття і самоповага полісуб'єкта; третя-четверта стадії сягають абстрактних (універсальних) принципів людського співжиття, в яких віднаходить себе індивідуальний метасуб'єкт (п'ята стадія) і завершується це моральне сходження опорою на Власні етичні принципи, голос сумління, що єднає абсолютного суб'єкта з Порядком Універсуму.

4.4 Типологія персональних моральних позицій та життєвих стилів

Цей параметр репрезентації суб'єктності фактично представлений у працях Б. С. Братуся. Моє завдання полягає в тому, щоб «прилаштувати» його типологію моральних позицій [82] чи домінуючих способів ставлення до себе та іншої людини [83] до встановлених сфер прояву суб'єктності, при цьому позбавивши зазначену типологію властивих їй класифікаційних нестикувань. Так, наприклад, названий нульовим у ранній публікації рівень, зумовлений прагматичними, ситуативними смислами міжособистісної взаємодії, відсутній у пізнішій публікації, натомість доповнений у ній духовним або есхатологічним рівнем.

Під моральною позицією тут розуміється якісна визначеність ставлень особистості до інших людей і самої себе. Самі ж ставлення становлять, за висловом С. Л. Рубінштейна, «основу тканину людського життя, його серцевину» [518, с. 262], оскільки «охоплюють не тільки її (особистості. – З. К.) суб'єктивні мотиви, цілі, прагнення і т. д., але і спосіб її включення в загальний хід життя, врахування його об'єктивної логіки і своїх уже об'єктивованих, застосованих можливостей». У понятті «моральна позиція» схоплено відносно статичний (результативний) аспект ставлень особистості, власне поняття «ставлення особистості» акцентує увагу на динамічному розгортанні (прояві) позиції в реальному житті людини. Та чи та позиція особистості зумовлює характерний спосіб сприймання, оцінки, дієвого реагування на вчинки, наміри, погляди, уподобання

і т. ін. інших людей, відповідно репрезентуючи функції власної ціннісно-сислової системи. Б. С. Братусь зазначає, що моральна позиція «особливо міцна, коли вона стає свідомою, тобто коли появляються особистісні цінності» [82, с. 92], які розглядаються як найбільш загальні, генералізовані смисли життя індивіда.

Різна міра усвідомленості і, головне, спрямованості моральної позиції особистості специфічно характеризує відповідний рівень суб'єктності. Так, відносний суб'єкт представлений ситуативними установками, які ініціюють виключно прагматичну поведінку індивіда без урахування ним соціального контексту, з огляду на міркування так званого здорового глузду. На цьому рівні особа прагне до ухвалення найбільш оптимальних рішень, зважаючи на об'єктивні умови предметно-практичних ситуацій свого функціонування. Тут ідеться, очевидно, про до-моральний рівень життя дитини, коли інтереси інших людей ще не стали для неї предметом спеціальної рефлексії.

Наступний рівень – егоцентричний – відповідає позиції моно-суб'єкта і визначається переважним прагненням до власної користі, престижу, успіху, зручності. Егоцентрист вважає себе самодостатньою цінністю, інші люди виступають для нього засобами досягнення власних цілей. Та й оцінює егоцентрист інших людей залежно від того, настільки успішно вони справляються зі своїми «інструментальними» функціями – бути джерелом його добробуту, щастя, комфорту, втіхи тощо.

Рівень полісуб'єкта забезпечує групоцентричну чи корпоративну моральну позицію. Мірилом самоцінності особистості тут виступає факт її належності до однієї з цим індивідом референтної групи. Ставлення до іншої людини залежить від того, є вона «своєю» чи «чужою».

На рівні метасуб'єкта створюються передумови для формування просоціальної, або гуманістичної моральної позиції. У кожній людині такий індивід бачить унікального, «рівновеликого» йому партнера, з гідними уваги інтересами і запитамі. Людина гуманістичної орієнтації дбає про загальнолюдське благо, а не лише про

інтереси власні чи ближніх. Саме на цьому рівні починає виконуватися «золоте правило» етики – чини з іншими так, як би ти хотів, щоб чинили з тобою.

Досягнення людиною рівня абсолютного суб'єкта свідчить про її перехід до духовної, або есхатологічної позиції. На вершині свого духовного сходження людина почувається ланкою єдиного космічного зв'язку, життя якої не завершується фізичною смертю. Остання радше є прологом духовного існування, звільненого від тілесної оболонки, «...це рівень, в межах якого розв'язуються суб'єктивні стосунки людини з Богом, встановлюється особиста формула зв'язку з Ним. Якщо говорити про християнську традицію, то суб'єкт приходить тут до розуміння людини як образу і подоби Божої, тому інша людина набуває в його очах не тільки гуманістичної, розумної, загальнелюдської, але й особливої, сакральної, божественної цінності» [83, с. 9]. Вхідження окремого індивіда в систему Універсуму є справою служіння Богові і при-життєвого спасіння своєї душі, «прийняття Духа Святого».

Рівень абсолютного суб'єкта – боголюдини – вивершує сферу людської суб'єктності в просторі морального діяння. Він знаменує перехід у сферу абсолютної індивідуальної свободи у відчутті Всеєдності й універсального космічного зв'язку, що є джерелом глобальної відповідальності людини за суще.

Моральні позиції особистості корелюють із її життєвим стилем. Під стилем життя звичайно розуміють певний тип поведінки особистості або групи людей, який фіксує постійно відтворювані риси, манери, звички, смаки, схильності [314, с. 398–300]. Про стиль життя свідчать зовнішні форми буття людини, в яких вона проявляє все розмаїття своїх якостей: 1) цінності, що реалізуються в процесі життєвої діяльності; 2) сама ця діяльність; 3) риси характеру, що сприяють реалізації стилю життя; 4) основні особисті інтереси [436, с. 42–54]. Вважаємо вмотивованою таку «прив'язку» стилів життя, поданих З. Петрасинським, до визначених рівнів суб'єктності.

Відносний суб'єкт – гедоністичний стиль: 1) понад усе цінуєть-

ся особисте задоволення, здобує легким «коштом»; 2) життя, повне розваг; 3) безтурботність, потреба в розвагах; 4) інтенсивні й витончені фізичні й духовні задоволення.

Моноsubj'єкт – споживацький стиль: 1) накопичення грошей, придбання речей, досягнення певного становища, завоювання популярності; 2) праця і споживання; 3) настанова на змагання і збагачення, пристрасть до розкошів і розваг; 4) комфорт у житті.

Поліsubj'єкт – продуктивний стиль: 1) активна участь у суспільно корисній праці, корисні вироби або послуги; 2) праця; 3) компетентність, дисциплінованість, ототожнення себе з роботою; 4) задоволеність від процесу праці та її результатів.

Метасуб'єкт – А) творчий стиль: 1) нововведення, творення, самореалізація; 2) творчість, запровадження нового; 3) незалежність, творчі настанови; 4) радість від діяльності, самореалізації, збагачення довкілля і свого власного життя новими цінностями; Б) удосконалювальний стиль: 1) постійні моральні цінності, духовний розвиток; 2) життя, підпорядковане принципам і неухильному додержанню норм; 3) емоційна зрілість, вразливе сумління, сильна воля, відвага, відданість; 4) моральне задоволення, почуття незалежності, внутрішнє самовдосконалення, повага до оточення.

Абсолютний subj'єкт – героїчний стиль: 1) великі надособисті ідеї; 2) боротьба; 3) самопожертва, відвага, почуття відповідальності; 4) участь у великих справах, напруженість і радість боротьби.

Як видно із вищенаведеної «розкладки» стилів життя за рівнями інтегральної subj'єктності, їх феноменологія узгоджується з логікою описаної далі ієрархії потреб (за А. Маслоу), стадіями морального розвитку Л. Кольберга, типологією моральних позицій Б. С. Братуся та ін., що загалом підтверджує внутрішню консистентність (єдність і диференціацію частин) встановлених елементів предмету аналізу – власне феноменології subj'єктності, в якій проявляється об'єктивний буттєвісний пласт ціннісної свідомості особистості (табл. 4.1).

Моральні позиції та стилі життя особистості

№ з/п	Параметри оцінки	Рівень суб'єктності				
		відн. S	моно S	полі S	мета S	абс. S
1.	Тип моральної позиції	ситуативна	егоцентрична	групоцентрична (корпоративна)	просоціальна (гуманістична)	духовна (есхатологічна)
2.	Стиль життя особистості	гедоністичний	споживацький	продуктивний	творчий, удосконалювальний	героїчний

4.5 Рівні міжособистісного спілкування та їх ціннісна характеристика

Сфери прояву інтегральної суб'єктності чітко простежуються на встановлених А. Б. Добровичем семи рівнях спілкування, на яких специфічним чином проявляються чотири можливі позиції: 1) байдужості («позиція неучасті»); 2) зверхності («прибудова зверху»); 3) пониженості («прибудова знизу»); 4) паритетності («прибудова поруч»). Рівні спілкування характеризуються відповідно до чотирьох фаз розгортання комунікативного акту: 1) фази взаємоспрямованості, яка включає актуалізацію комунікативних спонук; 2) фази взаємовідображення партнерів зі спілкування; 3) фази взаємоінформування учасників спілкування про хід взаємодії; 4) фази взаємовідключення – завершення контакту.

Наведені нижче рівні спілкування засвідчують різні ступені соціальної компетентності людини, сформованості її комунікативної культури [165, с. 66–121].

1. Примітивний рівень спілкування характеризує відносного суб'єкта комунікативної діяльності. На цьому рівні співрозмовник розглядається не як рівноцінний партнер, а як предмет, потрібний чи зайвий. Спрямованість на партнера явно монологічна: не важ-

ливо, що ти думаєш, слухай, що я тобі скажу. Відображення співрозмовника стереотипне, переважають «об'єктні» характеристики, оцінкові кліше («шмаркач», «зануда», «дідок» тощо). Партнера зі спілкування примітивний суб'єкт інформує грубо-прямолинійно: безпardonно чи улесливо, погрожуючи чи ображаючись у відповідь на незгоду. Фаза відключення від партнера проходить без проблем. Відверто виражаються емоції, що засвідчують крайній егоїзм суб'єкта: нудьгу («Як ти мені набрид!»), зверхність через лайку, на смішку, погрозу чи вибачення (перед сильнішим).

Моносуб'єкт комунікативної діяльності загалом демонструє егоцентричну позицію, що виражається на двох рівнях спілкування – маніпулятивному і стандартизованому.

Маніпулятивний суб'єкт ставиться до партнера як до суперника в грі, яку неодмінно треба виграти і тим самим здобути матеріальну вигоду або психологічну перевагу. Маніпулятор прагне добре вивчити партнера із взаємодії з тим, щоб використати його слабкі сторони з корисливою метою. За допомогою прибудов «знизу» чи «зверху» він старається вирвати жадану перемогу. Лукавство, фальш, неконгруентність, нечесність, цинізм, неусвідомленість, надмірний контроль, на думку Е. Шострома, – доля кожного маніпулятора [678].

Стандартизований рівень ґрунтується на деяких нормах, а не на взаємному схоплюванні партнерами актуальних ролей один одного. Інша назва цієї форми спілкування – «контакт масок».

Початок спілкування відзначається самопримусом суб'єкта вступити в контакт відповідно до вимог ситуації. Сприймання партнера різко формалізоване, деіндивідуалізоване. Сам контакт має вимушений характер, не виходить за рамки нормативних регламентацій. Відключення від партнера відбувається офіційно.

Конвенціональний рівень спілкування пов'язаний з функціонуванням сформованого полісуб'єкта, для якого важлива прибудова «поруч», тобто прагнення до повноцінного діалогу. Суб'єкт цього рівня намагається збагнути справжні наміри партнера із взаємодії, а також його сприймання власної особи. Контакт між співрозмовниками розвивається у спосіб поступового розширення зон взаємної

згоди з повагою до гідності один одного. Вихід із контакту відбувається коректно.

Сфера дії метасуб'єкта спілкування представлена двома рівнями. Ігровий рівень спілкування відзначається багатством змісту і психологічною вишуканістю підтексту. Вже на початку взаємодії спостерігається жвавий інтерес і симпатія суб'єкта до особи співрозмовника, намагання зрозуміти його в усьому обширі індивідуальних особливостей, як унікальну істоту. В процесі розвитку контакту всіляко підкреслюється цінність спілкування саме з цією людиною, застосовуються прийоми делікатного (грайливого) проникнення в її внутрішній світ: допустимі маленькі інтриги (удавана конфронтація з партнером, розіграш, іронія, «проба себе» в кількох ролях тощо). Для ігрового спілкування можливі будь-які «прибудови» партнерів. Неодмінною ознакою гри тут виступають спільне семантико-діалогічне поле комунікантів, їх небайдужість один до одного.

Фаза взаємовідключення на рівні ігрового спілкування відбувається легко, невимушено, без зайвої ритуальності.

Діловий рівень спілкування відзначається обопільною зацікавленістю партнерів в успіху спільної діяльності. Особлива увага звертається на ділові якості партнера, а не на його індивідуально-психологічні відмінності. Тим не менше «особистості, відсунуті назад, тут... доторкуються і при всій їхній можливій несхожості об'єднуються спільною справою, спільною турботою, сумісним чесним пошуком істини або пошуком виходу з важких становищ» [165, с. 108]. Взаємовідключення партнерів відбувається тепло, коректно, малоекспресивно. Діловий рівень спілкування ідеально пасує згуртованому виробничому колективу, забезпечуючи ефективність його праці і моральне задоволення працівників.

Характерною рисою духовного спілкування (рівень абсолютного суб'єкта) А. Б. Добрович вважає сприйняття партнера як носія духовного начала, яке пробуджує в людині почуття благоговіння. З огляду на те, що в обох партнерів переважає установка на «прибудову» знизу, спілкування фактично відбувається на основі рівноправного діалогу: співрозмовники спонтанні, автентичні, конгруентні, високоекспресивні й емпатійні. Взаємовідключення парт-

нерів здійснюється з усвідомленням незавершеності контакту, з відчуттям перерви ще невичерпаного мотиваційного імпульсу.

Класифікація рівнів спілкування А. Б. Добровича відбиває тенденцію до все більшої інтегрованості та взаємодії з партнером, розгортання його діалогічної зверненості до співрозмовника, підключення дедалі більшої кількості віртуальних здібностей до «поля міжсуб'єктних стосунків» – актуалізації задатків суб'єкта спілкування, зменшення формальності і наростання інтимності взаємин тощо.

Та ж логіка збагачення феноменології спілкування представлена в порівневій типології спілкування В. М. Сагатовського [527, с. 84–86]. На першому, маніпулятивному, рівні один суб'єкт розглядає іншого як засіб або перешкоду здійснення проекту своєї діяльності, як об'єкт особливого гатунку («розмовляюче знаряддя»).

На рівні «рефлексивної гри» один суб'єкт у проекті своєї діяльності враховує «контрпроект» іншого суб'єкта, але не визнає за ним самоцінності і прагне до «виграшу», до реалізації свого проекту і до блокування чужого.

На рівні правового спілкування обидва суб'єкти визнають право на існування проектів діяльності один одного, прагнуть узгодити їх на підставі спільно вироблених норм. Замість «виграшу» і влади вони прагнуть до справедливості.

Найвищим рівнем міжсуб'єктних стосунків є рівень морального спілкування, на якому партнери добровільно виробляють спільний проект сумісної діяльності в результаті узгодження своїх індивідуальних планів.

Ще однією репрезентативною моделлю постадійного розвитку діадичного спілкування, побудованого на засадах реципрокності (взаємоузгодженості), синергійності (взаємопідсилення), комплементарності (взаємодоповнюваності) ціннісних позицій партнерів, є модель контактної взаємодії Л. Б. Філонова [609].

Змістом першої стадії розвитку контакту, за Л. Б. Філоновим, є встановлення згоди, усунення напруження, тривожності, різноманітних психічних бар'єрів на основі обговорення теми, не пов'язаної з ухваленням рішення і з високою ймовірністю збігу поглядів у континуумі гуманістичного світогляду.

Друга стадія контактної взаємодії включає пошук спільних інтересів, «хоббі», в результаті чого утворюється первинна діадична єдність, фонд спільних уявлень, утверджується рольова рівність у спілкуванні, що виступають відправними моментами подальшого поглиблення контакту на особистісній основі.

Третя стадія включає прийняття особистісних якостей і принципів, які пропонуються для спілкування. Люди прагнуть створити позитивне враження про себе через демонстрацію тих особистісних якостей, які кожен із них вважає своїми чеснотами (демонстрація «персони», за К. Юнгом).

На четвертій стадії з'ясовуються якості, небезпечні для спілкування, виявляються раніше приховувані або контрольовані свідомістю якості – «тінь», за К. Юнгом.

Стосунки зміцнюються за рахунок кращого розуміння мотивів поведінки, звичок, упереджень і т. ін. партнера.

П'ята стадія полягає в адаптації партнерів один до одного. Відбувається визнання і прийняття особистісних якостей один одного, підлаштування власних якостей під якості партнера, «взаємообмін якостями», фіксація психологічного паритету.

На шостій стадії здійснюється побудова дій, узгоджених з правилами, «встановленими» учасниками в ході спілкування. Закріплюється диференційована єдність і сумісність партнерів, які усвідомлюють себе двома частинами однієї системи взаємовідносин зі спільними переживаннями, поєднаною долею, узгодженістю дій.

Таким чином, модель розвитку контактної взаємодії Л. Б. Філонова, як і вищевисвітлені рівні спілкування, відображає розширення спектру суб'єктних проявів особистості в царині спілкування. Можна допустити, що перша стадія розвитку контакту відповідає рівневі відносного (початкового) суб'єкта спілкування, друга – рівневі монособ'єкта з огляду на чисто «діяльнісний» мотив взаємодії, третя й четверта – рівневі полісуб'єкта, що підсумовує всі «за» і «проти» ідеального образу партнера у свідомості індивіда, – це найдраматичніше напружена ситуація взаємодії; п'ята – рівневі метасуб'єкта, що відстояв свою індивідуальність у спілкуванні, інтегрувавшись з партнером у ціннісно-орієнтаційну й діяльнісну

єдність; шоста – рівневі абсолютного суб'єкта, емпатійно пов'язаного з партнером, що, проте, реалізує власну програму діяльності згідно із взаємно узгодженими намірами кожного у спільному проекті партнерства.

4.6 Аксіологічна версія психоаналітичної типології характеру

Суттєве наближення до з'ясування мотиваційно-поведінкових аспектів розвитку особистості як онтогенетичної еволюції рис інтегральної суб'єктності дає звернення до психодинамічних трактувань характеру та встановлення його типів.

А. Ортодоксальна позиція.

У психологічній літературі немає загальноприйнятого визначення характеру. Найповнішим, на мою думку, є тлумачення характеру О. Феніхелем як звичного способу пристосування «єго» до зовнішнього світу, до «ід» і «супер-єго», а також специфічний тип поєднання цих пристосувань один з одним [70, с. 203], визначення Бінглхоул: «Структура характеру може бути осмислена як організація потреб і емоцій всередині кожної людини, пристосована до адекватного реагування на основні соціальні цінності групи» [70, с. 233]. Подібні дефініції конкретизують ортодоксальний психоаналітичний погляд на природу характеру як форму сублімації чи різновиду реактивних утворень, які виникають у відповідь на фіксації лібідо в процесі психосексуального розвитку індивіда. Сублімаційний (генітальний) характер відзначається вільною розрядкою інстинктивної енергії в результаті зміни мети – підміни прямого об'єкта сексуального задоволення допустимим соціокультурним аналогом. Реактивним (прегенітальним) характерам властиве постійне стримування інстинктивної енергії за допомогою контр-катексиса (блокування енергії «ід» від проникнення у свідомість за допомогою енергії «єго»). Варіантами реактивних характерів є оральний, анальний, уретральний* і фалічний, при яких переважає відповідна психосексуальна фіксація.

---

* Як відомо, З. Фройд не виділяє цього різновиду характеру, його риси приєднуються до особливостей фалічного характеру. Психоаналітики К. Абрахам, Е. Гловер, Е. Джонс, О. Феніхель суттєво доповнили постулати Фрейда в ученні про характери.

Послідовна зміна об'єктів фіксації, на мій погляд, відображає прогресивне збагачення регулятивних можливостей «єго», а отже, нарощення суб'єктного потенціалу індивіда, розширення можливостей самовладання.

Найбільш інфантильним утворенням є оральний характер, що, імовірно, зумовлено фіксаціями на рівні відносного суб'єкта. Людина з таким характером у край залежить від інших у збереженні самоповаги. Вона або покірно чекає на зовнішню підтримку (пасивно-залежна, рецептивна орієнтація, пов'язана з фазою отримання задоволення від смоктання), або брутально змушує до неї (орально-садистська орієнтація, пов'язана з фазою прорізання зубів і бажанням кусати).

Розрізняють оптимістичний і песимістичний варіанти орального характеру. До першого призводить оральне благополуччя в ранньому дитинстві, до другого – оральна депривація. Такі риси, як ненаситність, жадібність, вимогливість, незадоволеність усім запропонованим, злостивість і компенсаторні – підкреслена щедрість, запопадливість, надмірна турботливість, поступливість та ін. є проявами орального характеру. Розповсюдженість останнього свідчить про особистісну цінність задоволення вітальних потреб. Їх знехтування може призвести до регресивних заміщень оральної насолоди: алкоголізму, куріння, наркоманії, переїдання, ненаситності в сексуальних підтвердженнях любові тощо.

Анальний характер пов'язаний з фіксаціями на рівні моносуб'єкта, оскільки у психоаналізі простежується зв'язок між оволодінням власними тілесними відправленнями і середовищем, насамперед цілепокладанням у діяльності. Вважається, що риси анального характеру формуються між одним і трьома роками і пов'язані з конфліктами навколо навчання дитини культури опорожнення кишечника. Серед основних рис анального характеру дорослих відомі охайність, пунктуальність, делікатність (реакція на згоду з культурними вимогами оточення щодо акту дефекації), бережливість аж до скупості (результат ототожнення фекалій з грошима, тим, що ціниться іншими), впертість як засіб підтримання самоповаги. Остання пов'язана з намаганнями дитини самостійно керу-

вати своїми фізіологічними відправленнями, незалежно від волі дорослого. Реактивними утвореннями в структурі анального характеру вважаються неакуратність, дезорганізованість, нестримність у словах (безтактність), агресивність та ін. Відзначаємо зв'язок між анальним характером і тенденцією до адаптивного самообмеження (Ш. Бюлер), а також вираженими потребами в безпеці (А. Маслоу), що є атрибутами моносуб'єкта.

Деякі ортодоксальні аналітики, доповнюючи в позицію З. Фрейда, виокремлюють уретральний характер, хоча і визнають, що його формування вплетене у фалічну стадію психосексуального розвитку (3–5 років). Як відомо, первинною метою уретрального еротизму є отримання задоволення від акту сечовипускання. Результатом фіксації на цій стадії виступає честолюбство і схильність до суперництва, які виникають у відповідь на почуття сорому в разі нетримання сечі або програшу в змаганні на здатність випустити довший струмінь. Гордість за себе, впевненість, рішучість, боротьба за вплив також є свідченням уретрального характеру. З огляду на те, що вихідною умовою формування зазначеного характеру є соціальне порівняння фізіологічних досягнень дітей, впливає висновок про уретральний характер як фіксацію індивіда на рівні полісуб'єкта. Саме можливість ідентифікації зі значущими іншими спонукає до появи амбіцій людини і намірів на кшталт творчої експансії, за Ш. Бюлер.

Формування фалічного характеру пов'язують з неподоланим у дитинстві неусвідомлюваним страхом кастрації. Виявом захисної реакції на кастраційну тривогу є такі риси характеру, як безпечність, рішучість, самовпевненість. Переоцінка пеніса веде до таких характерологічних екстраполяцій, як марнославство, експібіціонізм, підвищена чутливість, вразливе самолюбство, нарцисизм, а в жінок – намагання домінувати над чоловіками. Внаслідок подальшої диференціації та узгодженості функцій між «ід», «его» і «супер-его» виникають і позитивні новоутворення: самоспостереження, зваженість, раціональне мислення (здоровий глузд) тощо. Гадаю, що фалічний характер відбиває потребу людини в самоповазі і визнанні іншими (А. Маслоу), що є належністю метасуб'єкта. Такий харак-

тер сприяє утвердженню індивідуальності в її творчих амбіціях, породжує намагання бути суб'єктно представленим в інших (В. А. Петровський, Г. Саллівен).

Єдиним нормальним, збалансованим характером є його генітальний тип. Людина з таким характером виявляє здатність отримувати повне задоволення через досягнення генітального оргазму і контролю за сексуальною функцією. «Таким чином, припиняється блокування розрядки енергії з несприятливими наслідками в поведінці. Це водночас приводить до зрілих любовних стосунків і подолання амбівалентності. Ба більше, здатність до розрядки сильного збудження означає кінець реактивних утворень і збільшує можливість сублимації. Замість заборони на емоційне життя «его» природно виражає емоції як складову частину цілісної особистості» [70, с. 212–213]. Тільки особистість, вільна від «панцирів» (В. Райх) і «фасадів» (К. Роджерс), позбавлена психологічних захистів, котра «плодотворно функціонує» (Е. Фромм), здатна до максимальної реалізації своєї духовної суті. Людина з генітальним характером (абсолютний суб'єкт) перебуває у згоді з собою внаслідок вільного перетікання енергії між «ід», «его» і «супер-его» і в гармонії із загальними законами природи. На думку О. Феніхеля, такий характер – більше теоретичне поняття, аніж реальність. Однак досягнення верховенства генітального начала зумовлює прогрес у формуванні характеру.

Б. Динамічна концепція характеру Е. Фромма.

Відштовхуючись від ідей З. Фрейда про лібідозне джерело характеру, Е. Фромм будує його типологію, засновуючись на інтеракціоністській точці зору, згідно з якою характер є функцією основних потягів і навколишніх умов. Останні включають взаємини зі світом через оволодіння речами (асиміляцію) і через стосунки з людьми (соціалізацію). Звідси «характер можна визначити як (відносно перманентну) форму, що слугує провідником людської енергії в процесі асиміляції і соціалізації» (Цит. за: [236, с. 185]). Риси характеру являють собою «синдром, що є наслідком особливої структури, яку я (Е. Фромм. – З. К.) буду називати орієнтацією характеру» [236,

с. 185] Е. Фромм відзначає, що характер серед іншого виконує функцію відбору ідей і цінностей, що не завжди очевидно, «оскільки більшості людей здається, що ідеї незалежні від їхніх емоцій і бажань і є результатом логічної дедукції, їм здається, що їхню життєву позицію підтверджують їхні ідеї та оцінки, тоді як насправді останні є таким же результатом їхнього характеру, як і їхні вчинки» [236, с. 185]. На ціннісну орієнтацію характеру особистості накладає відбиток «соціальний характер» – певні культурні моделі, притаманні певному суспільству чи етносу. Однак загалом «формування індивідуального характеру визначається зіткненням екзистенціальних переживань і тих, що зумовлені культурою, з темпераментом і фізичною конституцією індивіда» (Цит. за: [236, с. 185]).

За аналогією з прегенітальними і генітальними типами характеру З. Фрейда, Е. Фромм розрізняє різновиди неплодотворних і плодотворних орієнтацій характеру. До перших належать рецептивна, експлуататорська, накопичувальна і ринкова орієнтації. В них акцентується одна з природних людських схильностей: «брати речі від інших людей, оволодівати речами, зберігати їх і обмінювати» і пов'язані з ними здатності «наслідувати авторитет, керувати іншими людьми, залишатися наодинці з собою і відстоювати себе» (цит. за [236, с. 112]). У зв'язку з перекосом у бік якоїсь однієї з тенденцій характер людини набуває певної орієнтації і стає неефективним у проекції на площину її цілісного і гармонійного розвитку (йдеться про відповідність характеру ідеальній особистісній формі, призначенню окремо взятого індивіда).

Згідно з визначеними рівнями інтегральної суб'єктності відносному суб'єкту відповідає рецептивний характер. Людина з таким характером вважає, що все, чого вона потребує, слід отримати від зовнішнього джерела. Ця людина залежна від тих, хто виявляє до неї прихильність і покровительство, тому вона постійно стурбована ставленням до неї інших людей. Її любов егоїстична: важливо бути коханою, а не кохати самій. Почуття вірності засноване на вдячності до того, хто опікає її, і на страху втратити його. Людина з рецептивною орієнтацією сподівається на «магічного помічника»,

здатного чудодійним способом вирішити всі її проблеми. Будучи пасивною, вона покладається на авторитети, які можуть забезпечити її рецептами щодо влаштування власного життя, дати пораду, коли потрібно здійснити самостійний вибір. Цей тип людей любить поїсти і випити, що слугує засобом подолання тривоги і депресії. Життя сприймає довірливо й оптимістично до тих пір, поки не виникає загроза втратити джерело благополуччя. За чуйністю такої людини часто лежить потреба заручитися прихильністю інших. Загалом континуум рис рецептивного характеру пов'язує позитивний полюс (вміння взяти, відповідальність, шанобливість, скромність, привабливість, доступність, соціальну пристосованість, ідеалізм, ніжність) з негативним полюсом (пасивністю, безініціативністю, бездумністю, безхарактерністю, підлеглістю, відсутністю гордості, паразитизмом, безпринципністю, невпевненістю і догідливістю іншим, відсутністю реалізму, боязливістю, безхребетністю, тим, що видає бажане за необхідне, легковірністю, сентиментальністю).

Рівень моносуб'єкта характеризує накопичувальна орієнтація. Людина цього типу не вірить у те, що вона зможе щось отримати від інших, всі зусилля спрямовуються на те, щоб зберегти й не розтратити наявне. Її мета – набувати якомога більше, а віддавати якнайменше. Накопичувач ревно захищає своє майно від можливих зазіхань з боку недоброзичливців. Його скупість поширюється не тільки на гроші і речі, а й на почуття і думки. «Любов для них – це, по суті, володіння: самі вони не дають любові, але стараються отримати її, заволодіваючи «коханим» (цит. за [236, с. 186]). Засобами відгородження від навколишнього світу слугують церемонні жести, нав'язлива пунктуальність, маніакальна чистоплотність, впертість і наполягання на своєму, підозрілість і відчуженість. Найвищою цінністю вважається порядок і безпека. Антиподами негативних якостей накопичувача, як-от: відсутність уяви, жадібність, підозрілівість, холодність, загальмованість, тривожність, впертість, лінь, інертність, педантичність, нав'язливість, бажання володіти, виступають такі позитивні риси, як практичність, економність, обережність, стриманість, терплячість, уважність, незворушність, стійкість до стресу і наполегливість, акуратність, методичність, відданість.

Характеристика накопичувальної орієнтації, за Е. Фроммом, вказує на її спорідненість з поняттям анального характеру, за З. Фройдом. В обох випадках помітна індивідуалістична спрямованість особистості, утилітаризація нею матеріальних і духовних цінностей, турбота про безпеку, розважливість і поміркованість у вчинках, консервативність мислення.

Умови формування експлуаторської орієнтації з'являються у людини на полісуб'єктному рівні її функціонування. Активізація процесів взаємо- і самооцінювання, розвиток як спротив самоповаги почуттю сорому в ситуаціях невдалого змагання з ровесниками призводить до схожих наслідків: формування уретрального (ортодоксальна позиція) чи експлуаторського (за Е. Фроммом) характеру.

«Експлуатор» намагається використовувати інших людей, вдаючись до тиску і хитрості. Любов і дружба мають для нього значення до тих пір, поки вони здатні давати якісь переваги. Така людина схильна до крадіжки будь-чого: матеріальних речей (аж до клептоманії) чи духовних «продуктів» при плагіаті й адюльтері. Її життєве кредо: «Крадений плід – найсолодший». Е. Фромм так пише про осіб експлуаторської орієнтації: «Оскільки вони хочуть використовувати й експлуатувати людей, вони «люблять» тих, хто прямо чи опосередковано може стати об'єктом експлуатації, та їм «набридають» ті, з кого вони витиснули все» (цит. за [493, с. 187]). До позитивних рис «експлуаторів» відноситься активність, здатність перехоплювати ініціативу, гордовитість, швидка реакція, впевненість у собі, здатність зачаровувати собою, які дозволяють їм підпорядковувати інших людей своїй волі.

Особи з ринковою орієнтацією залучені до широкого соціального простору, оскільки намагаються якнайвигідніше продати ту частину своєї суті, яка користується попитом на ринку людських здібностей. Їхній однобокий розвиток зумовлений прагненням до успіху, престижу і популярності ціною самовідчуження від глибинних моральних аспектів своєї індивідуальності. Будучи самі конформістами, «ринковики» прагнуть маніпулювати іншими людьми.

Для цього вони розвивають у себе відповідний спосіб мислення: швидке поверхове схоплення суті проблеми задля оперативного пристосування ситуації до своїх запитів. «Передумовою ринкової орієнтації є пустота, відсутність всякої специфічної властивості, яка не може бути предметом обміну, оскільки будь-яка стійка риса характеру в один прекрасний день може вступити в конфлікт з вимогами ринку... Ринкова особистість повинна бути вільною, вільною від усякої індивідуальності» (цит. за [236, с. 188]), – такий нещадний висновок робить Е. Фромм, характеризуючи розповсюджений тип сучасної людини.

Загальний баланс позитивних і негативних якостей ринкового характеру становлять протилежності: цілеспрямованість – вміння скористатися з нагоди, готовність до обміну – непослідовність, мложавість – дитинність, націленість на нове – неврахування майбутнього і минулого, вільнодумство – безпринципність, комунікабельність – нездатність до усамітнення, експериментаторство – безцільність, відсутність догматизму – релятивізм, дієвість – надактивність, допитливість – безтактність, кмітливість – розумування, контактність – нерозбірливість, терпимість – байдужість, дотепність – глупота, щедрість – марнотратство.

Під впливом універсальних економічних законів, що діють в сучасному суспільстві, розмах діяльності людини ринкової орієнтації вказує на її належність до рівня метасуб'єктної активності. Але, як і у випадку з фалічним характером, ринковий його тип ще не ідеал розвитку людини. Досконалу перспективу духовних волінь індивіда як абсолютного суб'єкта становить плідотворна орієнтація характеру.

Е. Фромм визначає продуктивність як «людську здатність використовувати свої сили і реалізовувати закладені в людині можливості» (цит. за [236, с. 188]). «Продуктивність означає, що людина сприймає себе як втілення своїх сил і як «творця»; що вона відчуває себе єдиною зі своїми силами і в той же час вони приховані і не відчужені від неї» (цит. за [236, с. 188]). Будучи вільним від вад

ринкової орієнтації, продуктивний характер передбачає наявність індивідуальності, здатної реалізувати своє життєве призначення. Це досягається інтеграцією всіх сторін особистості, в тому числі і здібностей як до репродуктивної, так і до творчої діяльності, гармонією емоційної і розумової сфер, розумінням діалектики свободи і необхідності тощо. Людина з продуктивним характером – не обов'язково знаменитість, але вона використовує всі можливості для саморозвитку, виявляючи такі якості, як самостійність мислення, повагу до інших, відповідальність і самоповагу, турботу про ближніх, здатність до чуттєвих насолод, безкорисливість і добродійність, естетичну вразливість і досконалу емоційно-вольову саморегуляцію.

Як бачимо, опис особливостей характеру продуктивної орієнтації в основних рисах збігається з психологічним змістом генітального характеру, що свідчить про спільність їх біологічної бази і схожу логіку формування ціннісних пріоритетів поведінки і свідомості особистості. Продуктивна орієнтація репрезентує тут ідеальну модель універсальної людини – мету духовних устремлінь індивіда як абсолютного суб'єкта.

Таблиця 4.2.

Аксіопсихологічне обґрунтування характеру в психоаналізі

№ з/п	Теоретичні позиції	Рівень суб'єктності / характер				
		відн. S	моно S	полі S	мета S	абс. S
1	Ортодоксальна позиція (З. Фройд)	оральний	анальний	уретральний	фалічний	генітальний
2	Позиція Е. Фромма	рецептивний	накопичувальний	експлуататорський	ринковий	плодотворний

4.7 Аксіопсихологічна реконструкція стратегій розв'язання міжособистісних конфліктів

Сучасний, на загал постнекласичний період розвитку науки вимагає перегляду традиційних схем організації емпіричних досліджень з урахуванням іншої «оптики» дослідника як суб'єкта процесу пізнання. Йдеться про включення суб'єкта, умов і методів дослідження в структуру пізнавальної ситуації, на противагу класичній дихотомії суб'єкта і об'єкта. Отримане в результаті врахування множинної взаємної детермінації психологічне знання апіорі не може бути ціннісно нейтральним, об'єктивним і єдино правильним. Це знання є проекцією реальності в тому чи тому телеологічно (доцільно) змодельованому форматі, що визначається ціннісно зумовленим кутом зору на розв'язувану проблему, яка перебуває у безпосередньому зв'язку з потребами, запитам, інтересами, переконаннями і т. ін. людини.

Зроблена констатація вимагає не тільки новаторського підходу до конструювання предмету, методів і умов дослідження, але й переосмислення в непритаманному класичній (частково – некласичній) науці ціннісно-суб'єктному контексті уже розв'язаних дослідницьких завдань і здобутих психологічних знань, які сприймаються як «канонізовані» істини, «рецептурні» довідники без визнання якого б то не було прагматично вмотивованого, наповненого особистісним смислом варіанту істини [255]. У цьому підрозділі пропонується аксіопсихологічна реконструкція тлумачення типів поведінки людини в конфліктних ситуаціях.

У психології від 1972 р. відомо п'ять стратегій розв'язання конфлікту, виокремлених за допомогою концептуальної схеми Томаса-Кілменна, що враховує спільне джерело будь-якого конфлікту – розбіжність інтересів двох чи кількох сторін. На думку авторів, стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається тією мірою, якою конкретна людина прагне задовольнити власні інтереси (діючи активно чи пасивно) та інтереси іншої сторони (діючи спільно чи індивідуально). Поєднання цих критеріїв дозволяє визначити

місце і назву для кожного з п'яти стилів розв'язання конфлікту (рис. 4.1).

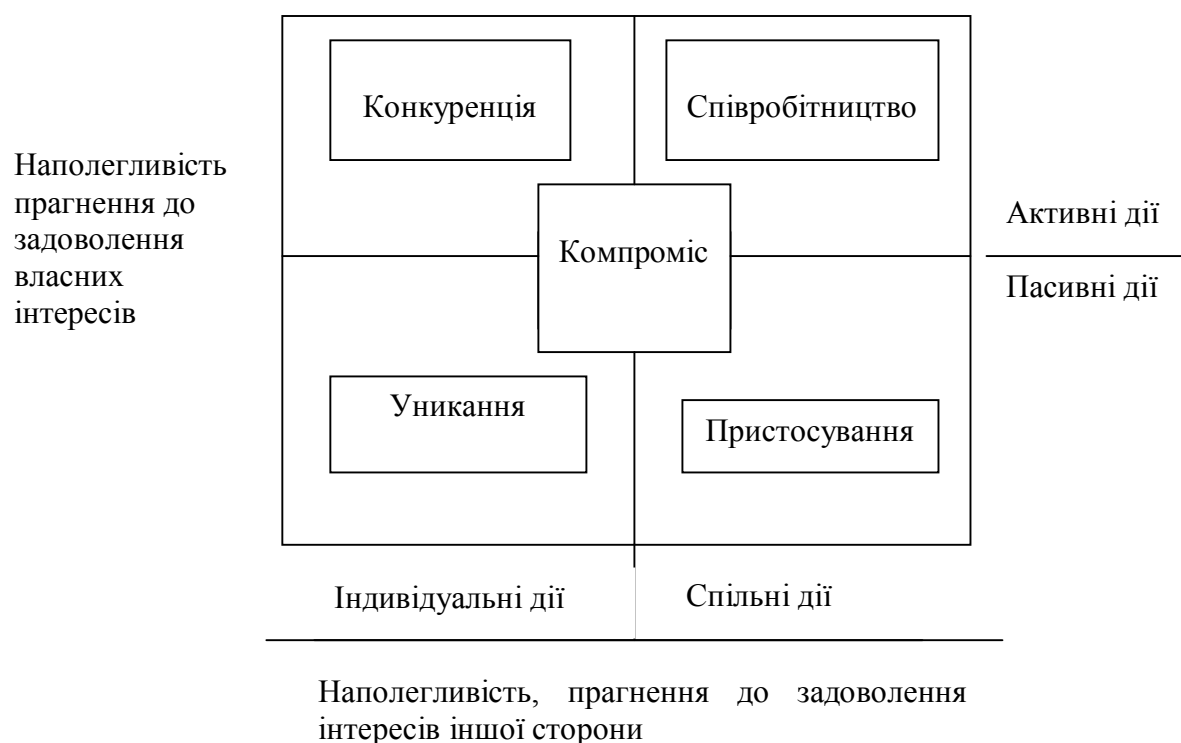

Рис. 4.1. Стратегії розв'язання конфліктів: сітка Томаса-Кілменна [347, с. 184]

Залишаючи для зацікавлених неофітів добре відому професійним психологам характеристику виокремлених стратегій [162; 347; 741], здійснимо спробу її поміщення в інший – ціннісно-суб'єктний – контекст.

Згідно з обстоюваним тут принципом інтегральної суб'єктності людина як інтегральна духовна істота прагне до розкриття свого потенціалу на таких рівнях буття: 1) відносного суб'єкта (біологічного індивіда, психосоматичного організму), наділеного здатністю рефлексорного налаштування («передчуваю») на сприятливі умови життя й орієнтованого на ключову цінність «вітальність» (здоров'я); 2) моносуб'єкта (власне суб'єкта умовно індивідуальної діяльності), який здійснює діяльність певного предметного змісту (пізнання, спілкування, праця) згідно з виробленими соціальними нормами і технічними стандартами. Адаптивна, нормовідповідна

активність моносуб'єкта забезпечується сформованою здатністю «треба» – морально-психологічною саморегуляцією за допомогою усвідомленого обов'язку; 3) полісуб'єкта чи особистості як суб'єкта суспільно розподіленої діяльності, керованої імперативом моральної свідомості – сумлінням або інстанцією «мушу» і спрямованої на цінність добра для ближніх; 4) метасуб'єкта як індивідуальності, що репрезентує себе в актах творчої діяльності й унікальних внесках у культуру. Суб'єктна здатність цього рівня втілюється цілепокладанням «буду» і забезпечує досягнення індивідуального інноваційного ефекту, оцінюваного за естетичними канонами прекрасного; 5) абсолютного суб'єкта – людини як носія універсальної духовності з притаманною їй супердиспозицією «благо» як результату розуміння смислу існування конкретного у світовому порядку (суб'єктна здатність «приймаю») – рис. 4.2.

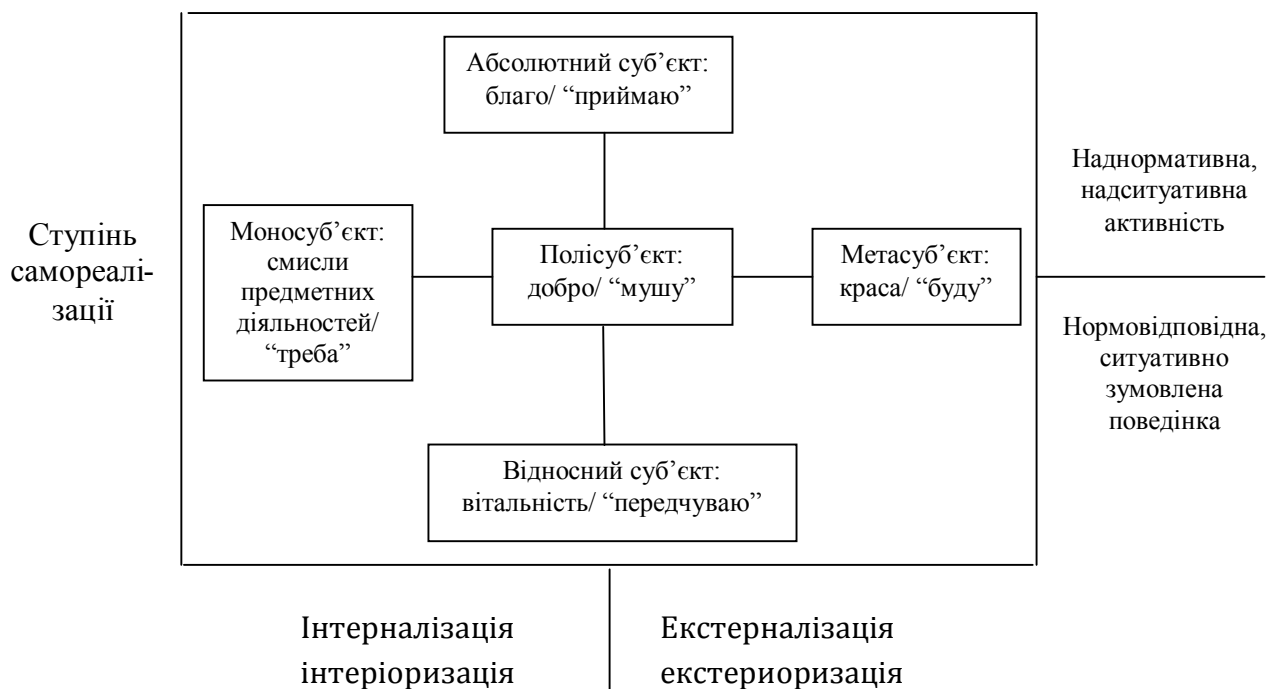

Рис. 4.2. Онтологічні координати становлення людини як інтегрального суб'єкта (З. С. Карпенко)

Пропонований метод аксіопсихологічної реконструкції засновується на процедурі накладання прикладної (рис. 4.3) на базову концептуальну модель (рис. 4.4) та їх суміщення з перехресними

референтними осями, що відображають ортогональні, але взаємно доповнювальні критерії оцінки певних феноменів. Важливо, щоб між означеними осями, що демаркують життєвий простір людини як інтегрального суб'єкта, існував ціннісно-цільовий резонанс, внаслідок чого в одну диференціальну площину (картографічний сегмент) потрапляли б явища, аксіологічно споріднені й сутнісно вмотивовані. Здійснення такої операції продукує третю модель (рис. 4.3).

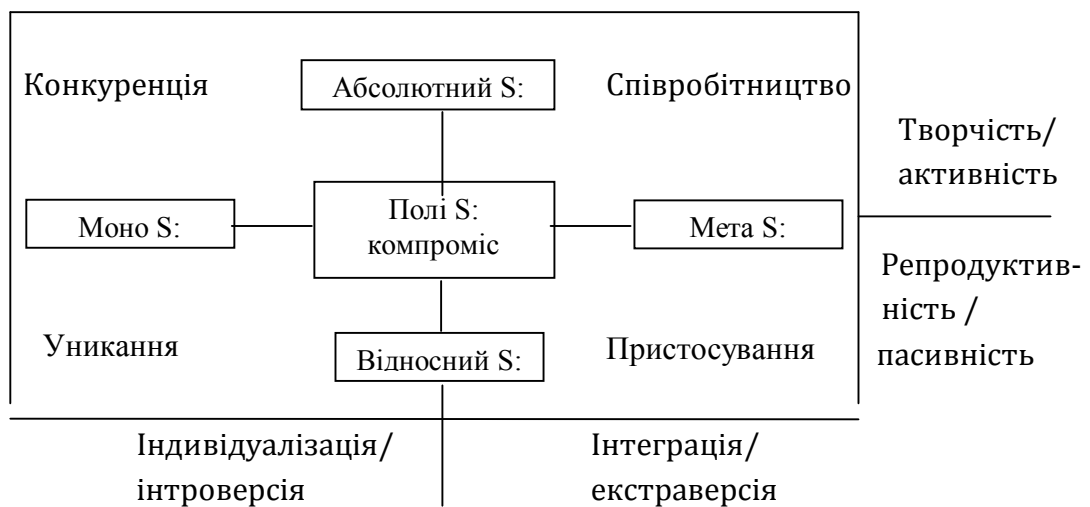

Рис. 4.3. Триангуляційна сітка стратегій розв'язання конфліктів у ціннісно-суб'єктному вимірі

Зображена на рис. 4.5 триангуляційна сітка є концептуально й методологічно збагаченою моделлю своїх попередниць – базової та прикладної моделей, оскільки поміщає останню у ширший онтологічний контекст, що дозволяє помітити в ній нові системні характеристики. Так, застосування стратегії співробітництва означає найвищий у презентованих координатах інтегральної суб'єктності ступінь творчого просоціального варіанту розв'язання конфлікту при гармонійному узгодженні інтересів сторін та їх спрямуванні на загальне благо і культурне збагачення соціальної практики. Стратегія конкуренції репрезентує певне напруження, дисгармонію між індивідуальним та універсальним, бо цінностям монособ'єкта, навіть за посередництва полісуб'єкта, бракує мета-(над)суб'єктної

ланки, здатної здійснити послідовне висхідне телеологічне сходження до абсолютносуб'єктного (універсального) рівня. Стратегія уникнення реалізує протилежну співробітництву стратегію – стратегію індивідуального самозбереження без активного спротиву неприйнятним цінностям при очікуванні слушного моменту для прояву власних ціннісних уподобань. Співробітництво з уникненням єднає тільки одна риса – вони внутрішньо комфортні, оскільки «ребра» тріангуляційного трикутника в обох утворюють сусідні рівні суб'єктності; відмінність полягає в аксіогенетичній і суб'єктній вищості співробітництва над уникненням, що й зумовлює незрівнянно більшу конструктивну, культуротворчу функцію першої стратегії над другою. Стратегія пристосування перебуває в ціннісному просторі відносного, полі-і метасуб'єктів; перший «заземлює» наднормативні пориви останнього, прив'язуючи їх до умов психофізичного виживання й соціального статусу-кво. Пристосування протилежне конкуренції за своїм ціннісним вектором – підпорядкування чи протиставлення своїх інтересів інтересам інших людей, але подібне за способом суб'єктної організації: в обох випадках наявний пропуск опосередковувальної суб'єктної ланки (метасуб'єкта у випадку конкуренції та моносуб'єкта у випадку пристосування), що робить їх внутрішньо дисгармонійними, енергетично виснажливими. Стратегія компромісу з огляду на своє центральне становище виглядає збалансованою в координатах інтегральної суб'єктності і придатною до повсякчасного використання. Вона рівновіддалена від усіх суб'єктних «полюсів» і має достатнє енергетичне підживлення і різноманітне цільове призначення, тому є якщо не найбажанішою соціально бажаною і прогресивною, то, безперечно, найбільш згармонізованою, соціально прийнятною й морально виправданою.

Таким чином, на прикладі поміщення прикладної моделі стратегій розв'язання конфлікту Томаса-Кілменна в більш ширший епістемологічний формат принципу інтегральної суб'єктності було продемонстровано суть методу аксіопсихологічної реконструкції та реалізовано вимогу методологічної тріангуляції, що на виході дає збагачену інтерпретаційну модель стратегій розв'язання конфлікт-

них ситуацій у ціннісно-суб'єктному вимірі. Застосування даного методу дозволяє врахувати, як мінімум, 6 чинників (3x2), що конституюють те чи те розглядуване явище, тобто дає змогу конкретизувати роль принципу множинної детермінації в породженні, функціонуванні і розвитку психосоціальних феноменів, що відповідає сучасним методологічним установам постнекласичного типу раціональності.

Запропонована процедура не відкидає простішої методологічної процедури суб'єктного «витягування нитки» аксіогенезу від відносного до абсолютного суб'єкта, як це робилося досі. При такому підході отримуємо доволі очевидний результат: відносний суб'єкт вдається до уникнення при появі конфліктної ситуації; моно-суб'єкт пристосовується до опонента, визнаючи його зверхність; полісуб'єкт погоджується на компроміс як на помірковану реакцію в конфлікті міжособистісних інтересів; метасуб'єкт прагне перемогти конкурента у змаганні інноваційних рішень; абсолютний суб'єкт віддає перевагу співробітництву як найбільш ефективному способу ділової комунікації.

4.8 Соціалізація особистості в координатах «Великої П'ятірки»: аксіопсихологічне тлумачення

Проблема соціалізації особистості є невід'ємним складником персонологічних студій. Причому з-поміж різних визначень цього процесу найбільш змістово наповненим є те, що сформулювали С. К. Роцин і Є. Д. Дорофеев: «... соціалізація – це процес активного засвоєння індивідом цінностей і норм суспільства та формування їх в систему соціальних установок, яка визначає позиції і поведінку індивіда як особистості в системі суспільства» [477, с. 643]. Такий підхід актуалізує аксіопсихологічне тлумачення соціалізації особистості, що стає можливим у разі знаходження тривких онтологічних опор, відштовхнувшись від яких особистість конституюється як певний саморозвитковий гештальт базових рис – диспозицій зі

своїми сенситивними (критичними) періодами ціннісно-сміслового до-оформлення.

Моя гіпотеза полягає в тому, що долучення принципу інтегральної суб'єктивності як такого, що пояснює аксіогенез особистості, до інтегративної концепції низки дослідників «Великої П'ятірки» (Норман, Голдберг, Коста і Мак-Крей та ін.) дозволить скорелювати рівні суб'єктності з відповідними рисами особистості, тим сам прокресливши траєкторію її аксіопсихологічного піднесення як показника повноти соціалізації.

Вище я визначила п'ять іпостасей людини як інтегрального суб'єкта життєздійснення: відносний суб'єкт (суб'єкт як діяч, ініціатор власної діяльності), полісуб'єкт (особистість як соціальний індивід, суб'єкт моральної поведінки), метасуб'єкт (індивідуальність, суб'єкт творчої діяльності), абсолютний суб'єкт (універсальність, ідеал самовдосконалення).

Як уже зазначалося, авторська концепція аксіогенезу особистості вбирає в себе ціннісні виміри індивідуальної свідомості, експліковані за допомогою методу системологічного моделювання. Останнє спирається на представлення особистості змістово-структурною і функціонально-генетичною єдністю, що здійснює певне духовне (ціннісно-диспозиційне) устремління.

При цьому сутнісний (предиспозиційний) рівень індивідуальної свідомості (тут – психіки) представлений інтенцією «передчуваю», зорієнтованою на вітальність як цінність інстинктивної активності людського індивіда (організму) – рівень відносного суб'єкта; моносуб'єктний рівень свідомості представлений диспозицією «треба», налаштованою на цінності істини, справедливості і користі, що досягаються відповідно в пізнавальній, комунікативній та практично-перетворювальній діяльностях; полісуб'єктний рівень свідомості репрезентує диспозиція «мушу», що забезпечує співжиття особистості з групою й орієнтована на добротність як основу моральної за змістом і сумісної за формою діяльності; метасуб'єктний рівень свідомості представлений диспозицією «буду», що стверджує суспільну вартість індивідуальної творчої діяльності з її орієнтацією на прекрасне; супердиспозиційний (універсальний)

рівень функціонування ціннісної свідомості людини як абсолютного суб'єкта забезпечується сформованою здатністю «приймаю», що вказує на верховне устремління людської екзистенції – загальне благо і досягається у відданості справі життя, служінні вищим духовним ідеалам.

Слід зазначити, що конструкт «особистість» я вживаю у двоякому сенсі: широкому – як синонім поняття «людина», його психологічний еквівалент у розумінні фундаментальної здатності людини-особистості бути духовним (трансцендентальним) суб'єктом, спроможним актуалізувати свої інтенції й упередити ціннісні устремління в різних видах активності; вузькому сенсі – особистість як соціальний індивід, продукт інтерналізації соціальних ролей, полісуб'єкт.

Таким чином, соціалізація особистості, представлена як поступове розгортання її суб'єктних здатностей на різних рівнях життєздійснення, являє собою соціально й культурно стимульований аксіогенез. При цьому п'яти рівням суб'єктності відповідає п'ять диспозиційних утворень (здатностей і цінностей), відзначених вище, а також у підсумковій таблиці (див. далі).

З іншого боку, знаменита з кінця минулого століття «Велика П'ятірка» являє собою консолідовану спробу експериментального і статистичного підтвердження фундаментальної лексичної гіпотези про відображення у нашій мові основоположних особистісних рис, які інтегрують нескінченні індивідуальні відмінності і дають змогу людям орієнтуватися в значущих контекстах соціальної дійсності.

Так, було виокремлено нейротизм (N), що вимірює пристосованість або емоційну нестабільність. Високі оцінки за даним фактором ідентифікують тривожних, нервозних, емоційних, невпевнених, неадекватних, іпохондричних індивідів, а низькі – спокійних, розслаблених, неемоційних, витривалих, впевнених, задоволених собою осіб.

Екстраверсія (E) вимірює широту й інтенсивність міжособистісних взаємодій, рівень активності, потребу в зовнішній стимуляції, здатність радіти життю. Високі оцінки за цим фактором отримують товариські, активні, комунікабельні, життєрадісні, ласкаві

люди, а низькі – стримані, тверезо мислячі, песимістичні, замкнуті, орієнтовані на справу, тихі й непримітні.

Відкритість досвіду (O) вимірює активний пошук нового досвіду і визнання його самостійної цінності, терпимість до чужого, незвичайного і дослідницький інтерес до нього. Високі оцінки за цим фактором характеризують допитливих, творчих, оригінальних, з багатою уявою індивідів, а низькі – заземлених, обмежених, пов'язаних умовностями індивідів, які, крім того, не відзначаються ні художнім, ні аналітичним складом розуму.

Доброзичливість (A) вимірює якість ставлення людини до інших людей на всьому континуумі від співчуття до ворожості у думках, почуттях і діях. Поліус високих оцінок за фактором A маркує щиросердечних, доброзичливих, довірливих, великодушних і прямих людей, а поліус низьких оцінок – цинічних, грубих, підозріливих, мстивих, безжальних, роздратованих маніпуляторів.

Свідомість (C) вимірює ступінь організованості, наполегливості і мотивованості індивіда в цілеспрямованій поведінці. Протиставляє людей надійних і вимогливих тим, хто апатичний і не ретельний в роботі. Високі оцінки за фактором C притаманні організованам, ретельним, пунктуальним, педантичним, акуратним, честолюбним, наполегливим, надійним особам, а низькі отримують ліниві, безпечні, недбалі, слабовольні, нецілеспрямовані, ненадійні й орієнтовані на насолоди особи [437, с. 289].

Якщо співвіднести характеристики рівнів суб'єктності з відповідними диспозиційними утвореннями і рисами «Великої П'ятірки», отримаємо підсумкову таблицю (табл. 4.3).

Засадничо це означає:

1) на старті соціалізації людина як біологічний індивід мотивована організмичними спонуками, спрямованими на виживання, тому її життєздатність буде прямо залежати від емоційного фону її перцептивного досвіду і того психоемоційного стану, на тлі якого здійснюється її первинна доцільна активність, перші осмислені поведінкові акти;

2) на рівні монособ'єкта відбувається засвоєння еталонів і стандартів предметних соціальних діяльностей, відтак важливою стає позитивна налаштованість на взаємодію, вміння встановлювати контакти, які дозволяють успішно переймати соціокультурні змісти;

3) полісуб'єкт, власне, особистість конститується розгалуженою мережею суспільних відносин, включення в які вимагає від людини сформованої відповідальної позиції і розвитку цілого спектру морально-психологічних чеснот, що належать до фактора «доброзичливість». Цинічні, грубі, безжальні, мстиві індивіди не мають шансів відбутися на цьому рівні суб'єктності;

4) на метасуб'єктному рівні аксіогенезу відбувається творче трансцендування особистості, збагачення культури індивідуальними сенсами й артефактами, тому від багатства уяви, широти інтересів, розвитку реконструктивних здібностей і дивергентного мислення залежить продуктивність соціалізації;

5) рівень і широта спектра свідомості людини як абсолютного суб'єкта визначають ступінь її духовної (ціннісно-сислової) зреалізованості і впливовість її життєвої філософії. Позитивно мислячий перфекціоніст – цілеспрямований, з чіткими світоглядними орієнтирами, духовними святинями, надійний і відданий вищим ідеалам – завершує цикл соціалізації особистості.

Таблиця 4.3

**Співвідношення суб'єктно-диспозиційних утворень і факторів
«Великої п'ятірки»**

№ з/п	Рівні інтегральної суб'єктності	Диспозиційні утворення		Фактори (рис) «Великої П'ятірки»
		Здатності	Цінності	
1.	Відносний суб'єкт	передчуваю	вітальність/виживання	нейротизм
2	Монособ'єкт	треба	адаптація/ істина, справедливість, користь/	екстраверсія
3	Полісуб'єкт	мушу	доброчинність	доброзичливість
4	Метасуб'єкт	буду	краса/творчість	відкритість досвіду
5	Абсолютний суб'єкт	приймаю	благо	свідомість

Слід відзначити, що представлена тут концептуальна схема соціалізації особистості в координатах «Великої П'ятірки» і в аксіопсихологічному ракурсі знайшла «попереднє» підтвердження в експериментальних дослідженнях моїх аспірантів, присвячених професійно-особистісній соціалізації. Так, досліджуючи аксіопсихологічний потенціал гуманізації професійної підготовки соціальних педагогів, В. П. Голован дійшов висновку, що фактори «Великої П'ятірки» підлягають тенденції поступового згортання (від п'яти на першому курсі до двох на четвертому курсі і трьох на випускному). Генеральними факторами аксіопсихологічної готовності до професійної діяльності в галузі соціальної педагогіки є динамічна рівновага домінування (авторитарність) і дружелюбність (доброзичливість) та екстраверсія як показник соціальної активності особистості [139, с. 14]. А досліджуючи психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів, В. М. Мицько встановлює когортну послідовність таких генеральних факторів: перший курс – доброзичливість/ антагонізм, другий курс – сумлінність/безвідповідальність, третій курс – емоційна стабільність/нейротизм, четвертий курс – екстра(інтро)версія, п'ятий курс – відкритість/закритість новому досвіду [381, с. 16].

Із цього випливає, що колективна спроба конструювання інтегративної теорії рис у вигляді «Великої П'ятірки», що знайшла серйозні підтвердження у зарубіжних експериментальних та ідіографічних дослідженнях, може бути розширена за рахунок поміщенню її у специфічні ціннісно зорієнтовані соціокультурні контексти. Запропонований принцип інтегральної суб'єктності в змозі пояснити прирощення соціально релевантних ціннісних диспозицій і здатностей особистості, згармонізувавши диспозиційний і ситуаційний підходи, що сприймалися як традиційно контroversивні. Ба більше, з'ясовується, що категорична методологічна настанова на ціннісну нейтральність психологічного знання, отриманого науковими методами, в принципі не може бути зреалізована стосовно персонологічних досліджень. Тільки холістична методологічна настанова, що передбачає єдність диспозиційного і ситуаційного,

«суб'єктного» й «об'єктного» підходів здатна забезпечити релевантне особистісному рівневі соціалізації та функціонування індивіда знання, а воно за своєю природою – контекстуальне, культурно-історичне, тобто аксіопсихологічне.

4.9 Соціально-психологічні засоби розвитку ціннісно-сислової сфери особистості

На основі філософських доведень, інтерпретації психологічних досліджень онтогенезу вище було з'ясовано, що конститутивною особливістю свідомості дитини є позиція інтерсуб'єктивності, завдяки якій досягається нерозчленоване знання-переживання нею навколишнього світу і себе в ньому. Це первинно виникле у спілкуванні з дорослими смислове поле психіки ще примітивне, але винятково людське утворення, діалогічне за своїм походженням і структурою.

Комунікативно-сислові структури психіки формуються в ранньому онтогенезі (рівень відносного суб'єкта духовного розвитку) єдино експресивно-мімічними й інтонаційно-вербальними засобами – своєрідними знаками, які делегують дитині особистісні смисли дорослого. Накопичувані в безпосередньо-емоційному спілкуванні з дорослими образи-враження стають праосновою диференціації внутрішнього досвіду дитини на знання, емоційні ставлення, усвідомлені поведінкові акти. Таким чином, початковий імпульс до розвитку духовності і корекція смислових структур психіки дитини за участю дорослого відбувається на досвідомому рівні.

Основний шлях асиміляції зовнішніх впливів – навіювання, що досягає своєї мети, радше, смислу завдяки особливій пластичності нервової системи, сприйнятливості і здатності дитини до емоційної уяви. Навіювання за визначенням є таким способом психологічного впливу, при якому той, хто навіює (сугестор), свідомо чи несвідомо формує установки навіюваного (сугеренда) відносно різних об'єктів дійсності, в тому числі і на самого себе. Факт навіювання суге-

рендом, як правило, заперечується, оскільки нав'язані установки «спрацьовують» на рівні підсвідомості [481, с. 57]. Навіювання, по суті, є тією «скріплювальною речовиною», котра зв'язує однополюсну психіку одного суб'єкта з притаманними його інтенціями з доповнювальним (комплементарним) полюсом психіки іншого. Тим самим утворюється спільне смислове поле людей, що спілкуються, виникає їх взаємоприйняття, взаєморозуміння і розвиток через прилучення, «взаємопоглинання» початкових здібностей один одного.

Близьким до навіювання є емоційне зараження – передача настрою від однієї людини чи групи людей іншим на психофізіологічному рівні контакту. В літературі відзначається, що, на відміну від зараження як способу одночасного переживання людьми спільного психічного стану, навіювання виключає однаковість переживання ідентичних емоцій та уявлень об'єктом навіювання, індуктором та реципієнтом. Воно є пізнішою формою соціально-психологічного впливу і зумовлено розвитком вербальної активності людини, її індивідуальності. Зараження має неперсоніфікований характер. Це стихійна тонізація психічного стану групи чи маси за умов безпосереднього спілкування. Навіювання – це процес однобічного, активного і персоніфікованого впливу індивіда на індивіда чи групу. Попри слушність зробленого застереження все ж зауважимо, що і навіювання, і зараження, як і наступний засіб розвитку аксіопсихіки – наслідування – первісно виконують функцію активного стимулювання духовного потенціалу людини, його виклику до самоактуалізації в умовах сприятливого соціального оточення. Ці способи психологічного впливу при спілкуванні з немовлям виконують роль своєрідного першодвигуна, який «запускає» глибинні механізми аксіопсихічного розвитку особи.

В основі наслідування лежить вроджений механізм афективного міметизму (А. Валлон), тобто уподібнення невербальним тілесним проявам іншої людини. «Під його впливом формуються не тільки найпростіші навички діяльності, а й духовні цінності – ідеї, смаки, нахили, манери поведінки» [100, с. 118]. Пізніше насліду-

вання означає і слідування якомусь зразку, прикладу відповідно до заздалегідь прийнятого наміру. А. Менегетті переконаний, що в тілі закладений невичерпний словник, і, щоб пізнати людину, потрібно вивчити мову її тіла, бо вона хоч і несвідома, все ж найправильніша.

Виховання юної особистості на рівні монособ'єкта, її соціалізація і формування ціннісно-сислової свідомості відбувається стихійно або цілеспрямовано в процесі ідентифікації себе з іншими. В перекладі з латині ідентифікація означає ототожнення. В науковий обіг цей термін запровадив З. Фройд. У сучасній психології поняття ідентифікації означає, по-перше, процес об'єднання суб'єктом себе з іншими індивідом або групою на основі встановленого емоційного зв'язку з ними, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних суспільних норм, цінностей, зразків; по-друге, ідентифікація – це уявлення, бачення суб'єктом іншої людини як продовження себе самої, наділення її своїми рисами, почуттями, бажаннями (наприклад, батьки, які очікують від дитини здійснення власних честолюбних задумів); по-третє, ідентифікація – це постановка суб'єктом себе на місце іншої людини, поміщення себе в її життєвий і ціннісний простір, що приводить до засвоєння особистісних смислів іншого [481, с. 129–131]. Цей тип ідентифікації забезпечує взаєморозуміння партнерів зі спілкування, толерантну поведінку стосовно один одного.

Формування здатності до ідентифікації є процесом поступовим, тривалим, трудомістким в розумінні вольових затрат. Це, звичайно, не означає, що ідентифікація не може здійснюватися неусвідомлено, миттєво, стихійно. Так, дитина несвідомо ідентифікує себе з матір'ю чи батьком, засвоюючи жіночу чи чоловічу роль. Набуття особистістю життєвої мудрості або соціальної зрілості через оволодіння власною ідентифікацією відбувається за умови децентрації, яка полягає у здатності полісуб'єкта без спотворень прийняти точку зору іншої людини, відмінну від власної. Подібне самовідсторонення на ділі означає подолання дитячого егоцентризму, повернення до якого в зрілому віці розглядається як регресія до інфантильних форм поведінки, що свідчить про неефективність

психологічного захисту особистості і виступає ознакою її невротизації.

Зауважмо, що раніше йшлося про переваги егоцентричної позиції дитини, яка дозволяє через наслідування, емоційне зараження і навіювання органічно долучитися до суб'єктивних цінностей інших людей і культури в цілому. Однак соціальне зумовлення процесу формування особистості передбачає не тільки прямі, безпосередні (минаючи свідомість) впливи на дитину, але і впливи опосередковані її міцніючою свідомістю, мисленням і волею. Останні спричиняють своєрідне відшарування двох пластів психічного на підсвідомо-рефлекторний і свідомо-рефлексивний рівні. В першому випадку маємо синкретичний спосіб сприймання дійсності, де позиції «я» і «не-я» злиті, і немає протиставлення суб'єкта і об'єкта; в другому випадку наявний диференційований, аналітичний спосіб сприймання з чітко розмежованими (відрефлексованими) позиціями суб'єкта і об'єкта. Обидва типи сприймання є закономірними етапами, а також паралельними і взаємозв'язаними лініями засвоєння соціального досвіду.

В цьому разі навмисна ідентифікація, що з'являється на базі децентрованої позиції особистості, свідчить про те, що свідомість має здатність подвоюватися, самовідображатися, діяти за принципом сферичних дзеркал: буквально о-смишлювати інформацію, яка надходить із зовнішнього світу (сукупність значень) і робити її особистісно значущою або залишати ціннісно нейтральною. Мова йде про появу рефлексії, яка на когнітивному (розумовому) рівні дозволяє проникнути в смисловий простір іншого, присвоїти чужі суб'єктивні цінності, тим самим духовно збагатити себе. «Прирощення» смислів – фінальний момент продуктивної дії рефлексії.

Термін «рефлексія» в перекладі з латинської мови означає «звернення назад». Його загальнопсихологічне тлумачення: процес самопізнання внутрішніх процесів, станів, властивостей. У соціальній психології під рефлексією розуміється усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером зі спілкування. Це процес «глибокого, послідовного взаємовідображення, змістом яко-

го є відтворення внутрішнього світу партнера по взаємодії, причому в цьому внутрішньому світі, в свою чергу, відображається внутрішній світ першого дослідника» [302, с. 110].

Погляд на рефлексію з позицій аксіологічної психології виводить її за межі механізму соціальної перцепції, а саме дозволяє розглянути як засіб інтелектуалізації особистісних смислів. Принагідно нагадаю, що поняття «смилова сфера особистості» і «ціннісно-смилова свідомість», близькі, але не тотожні. Перше являє собою емоційно-образний (символічний) пласт психіки, «море» опрідметнених (часто випадково) бажань, потягів, інстинктів, в якому з часом утворюються «острівки кристалізації», тобто власне структури ціннісно-смилової свідомості (світоглядні установки, моральні інстанції, ідеали, переконання тощо). Рефлексія в нашому розумінні репрезентує засіб диференціації і впорядкування внутрішнього світу особистості, її суб'єктивного досвіду, «вимірювання» власного смилового простору. В процесі рефлексії відбувається логічний (раціональний) вибір суб'єктом тих цінностей, які потенційно вже містяться в його смиловій сфері (наприклад, через навіювання чи несвідому ідентифікацію), але особистісно ще не прийняті. Таким чином, рефлексія є засобом прийняття мотиву особистістю, засобом, що уможливорює вибір із сукупності альтернатив, засіб самовизначення нарешті.

Таке тлумачення рефлексії не відкидає попереднього, а доповнює його. Справді, в міжособистісному спілкуванні поперемінні акти парних взаємодій з різними партнерами приводять до утворення ідеальної (уявної) представленості кожного з них у психіці певного суб'єкта. Це перетворює його психіку в «поле» ідеальних взаємодій з уявними партнерами, кожен з яких є носієм своєрідних особистісних смислів. Таким чином, кожна людина являє собою «багатомісний суб'єкт», в якому, часто без чіткої «зворотної адреси», містяться відправлення чи особистісні вклади інших людей. Звідси випливає, що людська психіка за способом породження і функціонування наскрізь діалогічна, більше того – поліфонічна (М. М. Бахтін), «різноголоса». Рефлексія дозволяє суб'єкту, який здійснює акт

самопізнання, тимчасово суміститися (ототожнитися) з тим чи іншим образом іншої людини (бути нею, прийняти її суб'єктивні цінності), водночас «зазираючи» у дзеркало цінностей іншої людини, знову ж таки ідеально представленої в її свідомості. Отже, реальна взаємодія людей завжди супроводжується ідеальною. Рефлексія ніби вклинюється в первісну нерозчленовану злитість об'єкта і суб'єкта, руйнує міф існування і робить життя людини суб'єктивною (духовною) реальністю, а її долю – справою вибору.

Дослідженнями Н. Д. Гордеєвої і В. П. Зінченка [141] встановили, що рефлексія не тільки передуює свідомості, є засобом її оформлення, але і безпосередньо «вживлена» в біодинамічну і чут-теву тканину психіки. Зараз ведеться пошук рефлексії в процесах формування образу ситуації. Сказане означає, що здатність до рефлексії такий же «вищий дар» людині, як і здатність до ідентифікації чи емпатії. Виховання покликане максимально розвинути цей духовний «інструментарій» особистості, щоб забезпечити її всебічну самореалізацію.

Процеси ідентифікації і рефлексії започатковують феномени каузальної атрибуції – спрощеного причинного пояснення суб'єктом вчинків і мотивів поведінки іншої людини. Відомі у соціальній психології ефекти стереотипізації, новизни, первинності, ореолу є результатом досвіду міжособистісного пізнання і самооцінки. Але зародившись на рівні полісуб'єкта духовного розвитку, каузальна атрибуція «спрацьовує», як правило, на рівні моносуб'єкта, що, за А. У. Харашем, свідчить про об'єктне сприймання іншої людини – сприймання на рівні врахування значень зовнішніх, «корисних» чи «некорисних» для певного індивіда ознак. На відміну від цього, суб'єктне сприймання опосередковане спільною діяльністю і проявляється тоді, коли предмет діяльності для кожного з партнерів має особистісний смисл. Саме тому взаємовідображення учасників спілкування є більш повним і глибоким: враховуються специфічні потреби, інтереси, риси характеру іншої людини тощо.

Крім ідентифікації та рефлексії, на рівні децентрованої свідомості «працює» і емпатія. Зауважмо, що, на відміну від навію-

вання, наслідування та емоційного зараження, вони є власними породженнями особистості дитини, тобто джерело їх появи лежить всередині самої людини і проявляється як розгортання її духовних здібностей.

Про емпатію добре висловився К. Роджерс: «Бути в стані емпатії означає сприймати внутрішній світ іншого точно, зі збереженням емоційних і смислових відтінків. Ніби стаєш цим іншим, але без втрати відчуття «ніби». Так, відчуваєш радість або біль іншого, як він їх відчуває, і сприймаєш їх причини, як він їх сприймає. Але обов'язково повинен залишатися відтінок «ніби»: ніби це я радію чи засмучуюся» [508, с. 135]. А. Б. Орлов і А. М. Хазанова роблять висновок, що емпатія – це процес безоцінкового співпереживання однієї людини реальним і актуальним переживанням іншої при дотриманні тим, хто емпатує, умови «нібито» і при його невтручанні в процес усвідомлення своїх переживань тим, кому емпатують [299].

Таким чином, емпатія ввібрала в себе як опорні елементи ідентифікацію – ототожнення з ціннісною позицією партнера, а також рефлексію – розототожнення з нею, що веде до вироблення здатності самовідсторонення і критичного самооцінювання. З цього погляду емпатія являє собою онтичний синтез суб'єктних можливостей учасників діалогу; синтез, в якому ототожнення з іншим не сягає рівня розчинення в ньому, втрати себе, нівелювання власного Я, а розототожнення не переходить у відчуження, неприйняття, осктракізм. Між розвинутими суб'єктами діалогічного спілкування – духовними суб'єктами – завжди існує видимість тотожності й удаваність роз'єднаності, – оте «НІБИ», на яке вказує К. Роджерс, визначаючи суть емпатії.

Отже, емпатія не руйнує буттєвісну причетність «Я» до «Ти», як і не скасовує пізнавальну настанову, виражену в опозиції «Я – Він», – вона виступає діалектичним зняттям соціально-психологічних антиномій ідентифікації та рефлексії і служить центральним чинником духовного розвитку людини як суб'єкта цілісної життєдіяльності.

Емпатія найімовірніше породжується метасуб'єктним рівнем розвитку особистості, пов'язаним з необхідністю розширення меж децентрації до масштабів «вселенського співчуття», виходу за локальні межі соціальної групи. Поява емпатії свідчить про сформовану здатність афективно-ціннісного узагальнення можливих світоглядних позицій та їх когнітивного збереження в акті безпосереднього сприймання-вчування іншої людини.

Психологічним засобом досягнення абсолютного рівня суб'єктності в розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості виступає медитація. О. П. Колісник вважає її здатною «...забезпечити континуальне інтуїтивне відношення до світу», медитація є «... можливість граничної зосередженості психіки аж до зупинки логіко-знакового структурування при пізнанні світу, до знання суб'єкт-об'єктного протиставлення, до стану натхнення і оволодіння резервами психіки (у тому числі підсвідомості), до дійсної свободи волі. Завдяки медитації відбувається занурення в глибину об'єкта аж до відчуття єдності з ним, при цьому усуваються всі зовнішні та внутрішні відволікаючі фактори... Медитація не тільки знімає потребу в посередництві символів і знаків, вона творить можливість переживання безпосередньої єдності зі світом через інтуїтивне розуміння сутності» [300, с. 383]. Медитація – «основний природний шлях досягнення змінених (містичних) станів свідомості, при яких людині доступні тайни Абсолюту, що стосуються буття як космічного явища. Досягаючи духовного просвітлення, абсолютний суб'єкт володіє цілістю світорозуміння, світопереживання і світодіяння» [300, с. 388].

У результаті здійсненого аналізу психологічні засоби розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості розподілилися таким чином: навіювання, емоційне зараження, наслідування (рівень відносного суб'єкта), ідентифікація (моносуб'єкт), рефлексія, каузальна атрибуція (полісуб'єкт), емпатія (метасуб'єкт), медитація (абсолютний суб'єкт).

4.10 Ціннісні підстави неврозу

Давньою традицією психології є визначення показників нормального розвитку через вивчення відхилень від нього [85]. Безперечним авторитетом в утвердженні цієї традиції виступає З. Фройд, який причину психічних аномалій вбачав у неможливості для індивіда встановити потрібну відповідність між «ід» і «его», між інстинктивними потягами і вимогами реальності. Незважаючи на серйозні закиди з боку неофройдистів і особливо з боку психологів гуманістичної орієнтації про неможливість абсолютизації значення психопатології для дослідження чинників психічного здоров'я, тим більше коли йдеться про його духовний аспект (самоактуалізацію, самотрансценденцію, саморозвиток і т. ін.), зазначений підхід зберігає свою продуктивність і у визначенні ціннісних підстав неврозу.

Згідно з прийнятою у вітчизняній психології патогенетичною концепцією, заснованою на психології ставлень В. М. Мясіщева [300], неврози визначаються як «психогенні функціональні розлади нервово-психічної діяльності, зумовлені нездатністю особистості свідомо розв'язати конфлікт із собою або зі своїм оточенням» [459, с. 133]. Б. Д. Карвасарський зазначає, що внаслідок викривлень соціального сприймання (які виникають в результаті конфліктної самооцінки) хворий неправильно витлумачує мотивацію партнерів зі спілкування, не досить адекватно реагує на міжособистісні ситуації, що виникають, вся його увага зосереджується не на розв'язанні реальних проблем, а на збереженні уявлення про значущість свого «Я» як у власних очах, так і в очах навколишніх [230, с. 164].

Клінічна картина різноманітних невротичних станів має спільні риси, до числа яких відносяться внутрішній конфлікт, тривога і страх, неефективний психологічний захист. У зв'язку з цим К. Хорні дає таке визначення неврозу: «Невроз є психічним розладом, що викликається страхами і захистами від них, а також спробами знайти компромісне розв'язання конфлікту різноспрямованих тенденцій» [642, с. 23]. Симптоми неврозів згадана авторка пропонує класифікувати згідно із 1) стосунками любові, прив'язаності і прихиль-

ності (як до інших людей, так і з їх боку); 2) стосунками, пов'язаними з оцінкою «Я»; 3) вчинками, пов'язаними із самоствердженням; 4) з агресією; 5) з сексуальністю [642, с. 28].

Відповідно до зазначених параметрів невротичного симптомокомплексу відзначаються: 1) надмірна залежність невротиків від схвалення і прихильності з боку інших людей, нерозбірливі, нав'язливі претензії на будь-чию любов при внутрішній нездатності віддати її іншому; 2) перебільшена вразливість, чутливість, незахищеність у результаті гіпертрофованої залежності від чужих оцінок, почуття неповноцінності і неадекватності, що можуть маскуватися демонстративними манерами поведінки; 3) наявність внутрішніх, часто неусвідомлених, заборон на здорове утвердження свого «Я», відстоювання власної позиції, наприклад, заборона на висловлення свого побажання, просьби чи критики когось, відмови іншій людині в її необґрунтованих домаганнях, зволікання при об'єктивній необхідності рішучих дій тощо; 4) агресивність у формі приниження інших людей, надмірна вимогливість, прискіпливість і в'їдливість. Так, у любові невротик діє під гаслом: «Горе тобі, якщо ти не досконалий!» К. Хорні зауважує взаємозалежність ворожості і невротичної тривоги: витіснена через усвідомлення культурних заборон ворожість як реакція на фрустрацію значущих ставлень індивіда викликає тривогу, остання ж може бути й первинним фактором появи неврозу у випадку знову-таки культурно зумовленого страху перед напором ірраціональних імпульсів. Відмова від самоствердження й агресивність як неадекватний засіб компенсації домагань «Я» становлять психологічне ядро внутрішнього конфлікту особистості; 5) нав'язлива потреба в сексуальній активності або заборона на неї, що є додатковим свідченням невротичної залежності від соціуму і страху фіаско в любовних стосунках.

З аналізу загальнопсихологічних ознак неврозу випливає, що вони породжуються конкретною життєвою ситуацією людини, в якій можуть бути фрустровані деякі з її потреб, прагнень, цінностей. Зауважмо семантичну спорідненість цих понять, на що вказує і А. Маслоу, резюмуючи: «Невроз може розглядатися як поро-

дження дефіциту» [365, с. 63] і «Які здібності (в розумінні нахили. – З. К.), такі й цінності» [365, с. 190]. Отже, специфічний клінічний рисунок невроту «виводиться» на тлі загальної психічної аномалії особистості, але залежно від виду і рівня фрустрованих потреб (цінностей), а також операціональних психічних структур, «відповідальних» за їхню реалізацію в життєвому просторі індивіда, розрізняють ті чи ті види невротів.

У психологічній літературі немає повної єдності у класифікації невротів. Якщо існування таких їх видів, як істерія, неврастенія і неврот причепливих станів відзначають усі вчені, то погляд на неврот страху, психастенію і невротичну депресію, що є нібито самостійними невротичними реакціями, не усталений. У пропонованій класифікації невротів, побудованій на засадах ціннісно-сислової репрезентації глибинного психологічного конфлікту особистості і функціонального порушення провідних психічних утворень і процесів, не здатних забезпечити адаптацію і розвиток індивіда, виділяються такі види невротів, як істерія, неврот страху, неврот причепливих станів, неврастенія* і особливий розгляд нусогенних (або ноогенних) невротів, визначений В. Франклом [614].

Відповідно до принципу інтегральної суб'єктності кожний вид невроту пов'язаний з відповідним рівнем функціонування індивіда. При цьому порушення особистісного розвитку відносного суб'єкта найвірогідніше виявляється в істерії, конфліктною основою якої є невідповідність між потягами і можливостями їх задоволення.

Неспроможність індивіда узгодити між собою прагнення до насолоди і негайного задоволення напруженої потреби з урахуванням обмежень ситуації (конфлікт принципу насолоди з принципом реальності, за З. Фройдом) призводить до прориву психологічного захисту особи передусім у вигляді високоекспресивної психосоматичної симптоматики. Для істерії характерні рухові порушення (судомні напади, астазія-абазія), «відмова» сенсорики (істерична

---

* Відповідно до уточненої міжнародної класифікації хвороб (10-ий перегляд 1994 року) зазначеним невротам відповідають такі типи розладів: дисоціативні (конверсійні) – істерія та схожі; тривожно-фобічні – невроты страху; obsesивно компульсивний – неврот причепливих станів; інші невротичні розлади в т. ч. неврастенія.

глухота, сліпота, мутизм) і вегетативно-вісцеральні розлади (рвота, поноси, порушення серцевосудинної діяльності та ін.). Зовні симптом виражається перебільшено, створюючи враження театральності, демонстративної драматичності, навмисності. Хворий ніби закликає навколишніх звернути на нього увагу і замість нього вирішити його проблему. Психологічний сенс істеричної симуляції полягає в стражданні, ціною якого індивід виправдовує свою втечу від навали інстинктів, різноманітних ірраціональних спонукань, яким не взмозі зарадити. У цьому разі, згідно з А. Маслоу, виявляються зачепленими потреби фізіологічного рівня, які вимагають організмичного благополуччя людини. В ціннісному плані здійснюється наруга над базисною цінністю – життям (вітальністю), про що свідчать душевні і яскраво виражені тілесні страждання.

Порушення функціонування (моно)суб'єкта індивідуальної діяльності виражені, на мою думку, неврозом причепливих станів, психологічний конфлікт якого визначають контрастні, протилежно спрямовані прагнення. Клінічну картину цього неврозу створюють підвищена тривожність, ригідність установок, невпевненість у собі, мстивість. Психопатологічним ядром захворювання є фобії – неусвідомлювані страхи, мимовільні емоційно насичені очікування втрати здібностей, авторитету, добробуту, здоров'я, самого життя. Фобії тісно пов'язані зі спробами їх символічного подолання у способом здійснення афективно заряджених нав'язливих ритуальних дій. Але і з їх допомогою хворий не може позбутися відчуття небезпеки (фрустровано другий рівень потребової ієрархії А. Маслоу – потреби в безпеці), впадає в депресію, що спричиняє вегето-судинні розлади і може привести до появи суїцидальних тенденцій. Таким чином, загроза безпеці індивіда (моносуб'єкта) наповнює страхом його існування і чинить перешкоди на шляху оволодіння професійною майстерністю, навчання і самоосвіти, спілкування з іншими людьми. У зв'язку з цим присвоєння їй ефективне (розширене) відтворення у власному досвіді цінностей трудової, пізнавальної і комунікативної діяльності (користі, істини і справедливості) утруднюється. З цього випливає, що відкриття З. Фройдом могутньої сили

підсвідомих імпульсів, перш за все лібідо, саме при дослідженні патогенезу істерії, було радше закономірним, ніж випадковим.

Специфічним проявом «полісуб'єктної недостатності» людини виступає невроз страху, при якому тривога викликається лише або переважно певними ситуаціями чи об'єктами, зовнішніми відносно суб'єкта, які в цей момент не становлять небезпеки. Одне лиш передбачення можливості втрапляння у фобічну ситуацію в невротиків такого виду викликає тривогу. Ціннісною підставою цього неврозу є боязнь певних зовнішніх обставин, уникання яких заблоковує процес інтерналізації особистістю ціннісних позицій інших людей, насамперед референтних осіб, і становлення її полісуб'єктом. Показовими в цьому зв'язку є соціальні фобії, які групуються навколо страху індивіда відчувати увагу з боку навколишніх у порівняно малих спільнотах (на противагу натовпу), що приводить до уникнення суспільних ситуацій і веде до соціальної ізоляції. Вважаю, що невроз страху блокує реалізацію добротності як цінності всякої кооперованої з іншими діяльності. Симптоматично, що відомий психотерапевт Дж. Джампольський дав своїй книжці промовисту назву «Любов перемагає страх». Відчуження від інших, холодність, стурбованість можливими наслідками своїх дій у певних ситуаціях фруструє потребу в любові і належності до групи (третій рівень потребової ієрархії А. Маслоу).

Функціональне порушення метасуб'єктної репрезентації індивіда становить неврастенія, в основі якої лежить невідповідність між устремліннями і зусиллями особистості досягнути життєву мету і обмеженістю її фізичних та психічних можливостей. Спонукований цінністю творчості і продуктивної самореалізації в інтересах всього суспільства, неврастенік буквально надривається на роботі, що має для нього винятково важливе значення, бо через неї відбувається самоствердження в колі референтних осіб, що задовільняють його потребу у визнанні і повазі (четвертий рівень потреб А. Маслоу). За надмір ентузіастичного пориву неврастенік розплачується перевтомою, порушенням сну, болем голови, зниженням працездатності, непереносимістю сильних подразників,

пригніченим настроєм та іншими симптомами. Все це разом робить проблематичною продуктивну творчу діяльність, задля якої людина так напружується.

Рівень функціонування абсолютного суб'єкта порівняно недавно став предметом уваги психотерапії і психіатрії. Цією обставиною він зобов'язаний проникненням ідей гуманістичної психології екзистенціального спрямування в клінічну практику, появою християнської психотерапії. Із висновку А. Маслоу: «специфічні потреби породжують специфічні цінності» впливає, що найвищий рівень потребової ієрархії – ненасичувані потреби в самоактуалізації, тобто в ненастанному прагненні стати тим, ким здатен стати – теж може бути фрустрований. Стан фрустрації метапотреб, що, за А. Маслоу, підштовхують людину до відкриття вищих цінностей буття (істини, краси, досконалості, справедливості тощо), становить зміст екзистенціальної фрустрації – втрати сенсу існування. Кожній людині притаманні як потреби, що забезпечують її внутрішній гомеостаз й адаптацію до середовища, так і потреби розвитку, що спонукають її до ризикованого пошуку нових шляхів реалізації своєї істинної природи. Екзистенціальний конфлікт – це «конфлікт між силами самозбереження і силами розвитку» [365, с. 75], і закорінений він у глибині людського ества. Звідси процес здорового розвитку можна розглядати як «безкінечний ланцюжок ситуацій вільного вибору, в яких людина перебуває в кожний момент свого життя, будучи вимушеною вибрати між безпекою і розвитком, залежністю і незалежністю, регресом і прогресом, незрілістю і зрілістю. ... Ми рухаємося вперед, коли переваги розвитку і недоліки безпеки переважають все, що становлять недоліки розвитку і переваги безпеки» [365, с. 75–76].

Додача духовного складника до уявлення про біопсихосоціальну природу людину призводить до перегляду понять психічного здоров'я і його норми та душевного захворювання, зокрема неврозу. Вищезитований автор констатує: «Стає все більш зрозуміло – те, що ми в психології називаємо «нормою», насправді є психопатологією сірості, настільки позбавленою драматизму і настільки широко розповсюдженою, що ми навіть, як правило, не помічаємо її» [365, с. 41].

За А. Маслоу, тільки ліквідація дефіциту робить людину здоровою, оскільки відкриває перед нею безмежні обрії самовдосконалення.

На відміну від Маслоу, основоположник логотерапії В. Франкл найвищий сенс існування вбачає не в самоактуалізації, джерело якої міститься всередині психіки людини, а в самотрансценденції – виході індивіда в трансперсональний простір з цінностями, які об'єктивно існують у ньому. Вказані відмінності не впливають на визначення запропонованого В. Франклом терміна «нусогенний невроз»* як такого, що засновується на конфлікті різних цінностей, – не між потягами і свідомістю, а в середині самої ціннісної свідомості індивіда. Кожного разу людина стоїть перед драматичним вибором, ціною якого є відмова від блаженного затишку стагнації заради гостроти перемоги над собою і більш повно-кровного буття. Чіпляння за біопсихосоціальний рівень задоволення потреб викликає невротичну тривогу, яка огорожує розвиток людини густим частоколом психологічних захистів. «Пробуксовування» на цьому рівні означає прив'язаність індивіда до хибних, «інерційних» цінностей, тоді як справжні буттєвісні цінності, ізоморфні метапотребам, відкривають шлях до повного самоздійснення. В. Франкл вважає, що людині потрібен не стан рівноваги, а радше боротьба за яку-небудь мету, гідну її. Людині потрібна «нусодинаміка», тобто духовна динаміка в рамках полярного напруження, де один полюс являє собою смисл, мету, яка буде реалізована, а другий полюс людину, яка повинна здійснити цю мету.

Всеціло включаючись у нусодинаміку, людина «долає відчуження від своєї власної природи. Відчужена, вона невротична саме тому, що перетворюється в раба однієї з частин самої себе» [624, с. 320]. Така людина досягає ілюзорної інтеграції, придумуючи собі ідолів і поклоняючись їм (гроші, влада, жінки і т. ін.). Що слабші духовні сили людини, то сильніше ідолопоклонство і невротичне заміщення справжніх цінностей хибними. Розвиток її шляхом універсалізації здібностей дозволить підірвати корені нусогенного неврозу і забезпечити повноцінне щасливе життя.

---

* Грецьке слово «нус» означає розум, дух, смисл.

Цікаву спробу визначення причин неврозів і стратегій їх лікування здійснив В. М. Колесников [296]. Керуючись ідеєю спонтанної активності, що реалізується в трьох принципах системного підходу: активності, саморозвитку й ієрархічності, згаданий автор розробив концепцію індивідуальності з опорою на несвідому частину психіки, в якій зароджуються різнопланові інтенції розвитку.

Залежно від ступеня реалізованості принципів та специфіки базових несвідомих чинників поведінки, відображених у відповідних теоретичних концептах, визначаються головні «сили» несвідомого, ігнорування яких призводить до неврозу певного типу. Так, у біологізаторському підході З. Фройда провідною силою несвідомого виступає лібідо, референтом якої у згаданих трьох принципах системного підходу є тріада внутрішнє-минуле-субсистемне. В. М. Колесников зазначає: «Якщо грубо придушується активність головної біологічної Сили «несвідомого» (лібідо), яка в минулому відіграла провідну роль у природному відборі, то виникає неусвідомлювана душевна травма, що є причиною сексуального неврозу за З. Фрейдом» [296, с. 40].

Адекватною стратегією лікування цього неврозу вважається відреагування, що зводиться до виявлення психотравматичної ситуації, її усвідомлення і бурхливого повторного переживання при підтримці психоаналітика. Таким чином вдається адаптувати біологічні інстинкти до людської культури.

У телеологічному підході А. Адлера актуалізована тріада внутрішнє-майбутнє-субсистемне, що є референтом принципів активності, саморозвитку й ієрархічності. Головною силою індивідуального духовного несвідомого* тут виступає особистісний ідеал або цільовий образ, який спонукає людину до досконалості. В разі придушення активності цієї сили виникає невроз за Адлером, головною ознакою якого є відсутність у людини «суспільного почуття» – почуття спорідненості з усім живим на Землі і в Космосі. Для усунення неврозу користуються методом ранніх спогадів, що дозволяє зано-

---

* Духовними В.М.Колесников в називає еволюційно молоді сили, надмірні з точки зору біологічного виживання, що задають перспективу розвитку.

во відкрити забутий (притуплений) особистісний ідеал, недосяжний без почуття солідарності з іншими. А. Адлер наголошує: «...індивідуальна психологія підкреслює ту обставину, що у всіх духовно нещасних, погано вихованих і невротичних натур в дитинстві не було умов для розвитку притаманного їм соціального почуття, і тому їм також не вистачає мужності, оптимізму, впевненості в своїх силах, які мають своїм безпосереднім джерелом це почуття» [9, с. 137].

Біологічний надіндивідуальний підхід К. Юнга реалізує тріаду внутрішнє-минуле-метасистемне як аспекти вищезазначених принципів системного підходу. Головна сила розвитку – колективне несвідоме у складі різних Архетипів. Слово «архетип» походить від латинського «типос» (відбиток, печатка) і означає певне утворення архаїчного характеру, що включає міфологічний мотив [194 с. 44]. К. Юнг писав, що «як апріорні зумовлення архетипи являють собою особливий, психологічний випадок відомого біологам «стереотипу поведінки», який наділяє всі живі істоти їх особливими специфічними властивостями» (Цит. за: [194, с. 45]). Будучи психічним вираженням структури мозку, архетип репрезентує вічну готовність до актуалізації тих чи тих психічних форм і присутній у снах і видіннях, екстатичних переживаннях, у низці психічних розладів, фольклорі. Центральним архетипом є Самість – «якість, що переважає свідоме его. Вона охоплює не тільки свідомість, але й несвідому психею, і, отже, є, так би мовити, особистістю, якою ми також є» [Jung, 1964, р. 398]. Самість, по суті, – це архетип потенціалу людської особистості, кінцева мета самоздійснення» [79, с. 49–50]. Таким чином, самість, за Юнгом, виражає психічну цілісність людини і виявляється суб'єктом всієї психічної діяльності. Містичний невроз виникає тоді, коли внаслідок певної психічної травми архетипи пригнічуються і, «бунтуючи», безконтрольно вторгаються в сферу свідомості, спричиняючи регрес душевного світу, породжуючи «благоговійні» страхи, депресію і містичні переживання. Стратегія зцілення від містичного неврозу полягає в індивідуації – становленні самості, відновленні психічної єдності при відокремленні колективного несвідомого від

індивідуального змісту психіки. «Індивідуація збігається з розвитком свідомості з початкового стану тотожності. Тому індивідуація означає розширення сфери свідомості...» [194, с. 88].

Вищеназвані чинники несвідомого лише певною мірою втілювали ідею спонтанної активності, що знайшло своє відображення в неврахуванні принципу саморозвитку й ієрархічності (З. Фройд), ієрархічності (А. Адлер), саморозвитку (К. Юнг). На переконання В. М. Колесникова, всі принципи системного підходу задовольняє гуманістичний підхід, найповніше реалізований у концепціях В. Франкла і Д. Андреева. Доглибним підґрунтям теоретичних засад обох учених є утвердження несвідомого духовного, що має пріоритетне значення в організації поведінки індивіда: «... ми знаємо і визнаємо не лише несвідоме у формі потягів, але і духовне несвідоме, і в ньому ми бачимо опору всієї свідомої духовності. «Я» не перебуває в полоні «Воно», але дух спочиває на несвідомому» [614, с. 96]. У психологічній структурі особистості В. Франкл виокремлює особливий «ноетичний» вимір, в якому локалізовані смисли. Саме завдяки їм можлива свобода волі, самотрансценденція і самовідсторонення, які забезпечують можливість об'єктивації індивідуального духу в просторі культури, що розцінюється як відповідальне сповнення людиною свого покликання. Втрата сенсу існування, «забуття» покликання, ігнорування голосу совісті веде до ноогенного неврозу, що суб'єктивно переживається як стан екзистенціального вакууму. На думку Д. Андреева, до ноогенного неврозу призводить «підміна поняття духовного поняття інтелектуальним» і як наслідок – «прагнення вивести людську психіку з царини вищих цінностей в царину цінностей утилітарних» [25, с. 209]. Впоратися з екзистенціальним вакуумом допоможе метод сократичного діалогу (маєвтика), який допоможе клієнтові відкрити для себе істинний смисл буття. Д. Андреев наголошує на необхідності виховання людини облагородженого образу через апеляцію до почуття співпереживання і розділеної з іншими радості.

Розвиваючи погляди В. Франкла і Д. Андреева на людину як духовну індивідуальність, В. М. Колесников вказує, що її глибинну

суть визначають святості (або вроджені цінності), до яких вона тягнеться в реальному житті в силу природного прагнення до більшої зрілості, компетентності, досконалості. Звідси випливає, що міжособистісна сумісність проявляється у зближенні людини з іншими людьми за їх ціннісними орієнтаціями або святостями. В результаті творчого синтезу визначених Д. Андреевим якостей «людини облагородженого образу», «форм життя» людини Е. Шпрангера, «типів-ідеалів вищого рівня розвитку» О. Ф. Лазурського А. М. Колесников пропонує авторську версію семи святостей: Віра (релігійний тип особистості), Честь (ратний тип), Користь (економічний тип), Любов (етичний тип), Краса (естетичний тип), Істина (теоретичний тип), Справедливість (політичний тип). Таким чином, «у разі повної реалізації причинності головною Силою сфери несвідомого треба вважати духовність, а «Ядро» особистості повинно бути утворене інкарнаціями Духовності – Святостями...» [296, с. 203].

Зазначмо, що згаданий автор досить вільно поводитьсь з визначенням статусу принципів активності, саморозвитку й ієрархічності, відносячи їх то до принципів причинності (що частіше), то до принципів, які реалізують системний підхід. Гадаю, що така взаємозаміна допустима при додатковому роз'ясненні.

Справді, відштовхуючись від видів причинності, визначених ще Арістотелем, можна логічно вивести названі вище принципи. Очевидно, з матеріальної причини виводиться принцип активності, що вказує на субстрат (головну силу) несвідомого і репрезентує просторовий аспект аналізу. Принцип саморозвитку випливає з формальної причини, яка формує проект бажаного стану й уособлює собою часовий аспект аналізу. З діючою, за Арістотелем, причиною пов'язаний принцип ієрархічності, оскільки він репрезентує характер просторово-часових перетворень психіки (організаційний аспект аналізу).

Всі три принципи, на мою думку, відображають закони діалектики, що є неодмінною умовою системного підходу: принцип активності вказує на джерело розвитку (закон єдності і боротьби протилежностей), тут – причини неврозу, і передбачає компонентно-структурний аналіз психічних чинників; принцип саморозвитку

репрезентує закон заперечення заперечення, вказуючи на напрям розвитку, і задає історико-генетичний план аналізу; принцип ієрархічності вказує на механізм розвитку (закон взаємопереходу кількісних і якісних змін) через взаємопідпорядкування структурних компонентів психіки (функціональний план аналізу). Отже, враховуючи ці відповідності, ототожнення принципів причинності з принципами системного підходу виправдане.

Поза увагою В. М. Колесникова залишилася четверта причина, названа Арістотелем цільовою. Ототожнення її з формальною причиною недопустиме. Якщо цільова причина репрезентує ідеальний (фінальний) стан явища, що розвивається, то формальна причина – його можливий бажаний стан. Очевидно, це спонукало В. М. Колесникова вдатися до визначення додаткового критерію (критерію сумісності) для відображення міжсистемних взаємодій. На моє переконання, критерій сумісності насправді репрезентує цільову причину, яка справджується на рівні спілкування духовних суб'єктів як богорівних індивідів (універсальностей).

Останні продукують визначений А. Адлером особистісний ідеал, який специфікує ціннісне самовизначення індивіда і конституює відповідний тип, спосіб і стиль життя особистості. Зневага до святостей проявляється як відмова від внутрішнього цілісного організмичного чуття, недовіра до себе, залежність від інших (конформізм), неаутентичність самовираження, неконгруентність і т. ін., що свідчить про дисгармонію особистості, названу К. Роджерсом ригідністю. Психотерапія ригідності, за Роджерсом, заснована на відкритті, що якщо «додати до сенсорного і вісцерального досвіду, характерного для всього тваринного царства, дар вільного, не викривленого усвідомлення, яке в усій повноті властиве тільки людині, то у нас вийде прекрасний конструктивний, адекватний реальності організм» [507, с. 150]. Такий цілком інтегрований (внутрішньо і соціально) індивід насправді є не застиглою, статичною структурою, а динамічним, відкритим змінам, процесом.

В. М. Колесников вважає, що згідно з принципом ієрархічності патогенез особистості починається з найвищого рівня духовної

конституції людини – з ноогенного неврозу, який може «зсунутися» на нижчі щаблі функціонування несвідомої психіки. Ця обставина здатна на деякий час замаскувати вихідну екзистенціальну причину появи неврозу, відкласти на потім наповнення духовного світу людини вищими цінностями і вимагати зосередження на нагальних проблемах розвитку, наприклад, на подоланні містичного неврозу. Однак під тиском детермінації вищим людині все одно доведеться зіткнутися з «проклятими питаннями» сенсу існування. Від відповіді на запитання «Для чого?» залежить духовне здоров'я людини та її духовна еволюція чи стагнація і регрес.

Схарактеризовані тут п'ять типів неврозів В. М. Колесников установив на підставі порушень відповідного принципу системного підходу до трактування несвідомого. Так, порушення принципу активності (незадоволення лібідо як «основного інстинкту» людини) веде до сексуального неврозу (З. Фройд), порушення принципу саморозвитку (забуття Цільового образу чи Особистісного Ідеалу) – до неврозу за А. Адлером, порушення принципу ієрархічності (нехтування Самістю) призводить до містичного неврозу за К. Юнгом. Порушення пріоритету суб'єктивного (внутрішнього, майбутнього, метасистемного) над об'єктивним (зовнішнім, минулим, субсистемним), що, як наслідок, впливає з трьох вищеназваних принципів, веде до ноогенного неврозу за В. Франклом (ігнорування прагнення до знаходження смислу). Порушення критерію сумісності, що В. М. Колесников уводить для виділення тих аспектів індивідуальності, які значущі при соціальній взаємодії, призводить до ригідності (дисгармонії особистості, за К. Роджерсом).

Таким чином, застосування теоретичних принципів системного підходу дало змогу створити типологію неврозів за змістом «занедбаних» Сил несвідомого, в тому числі й Сил духовного несвідомого. Попередній аналіз створив передумови для аксіопсихологічної типології неврозів. Згідно з принципом інтегральної суб'єктності рівневі відносного суб'єкта відповідає сексуальний невроз (істерія), оскільки витіснення Лібідо веде до маскуванню сексуальної потреби під соматичну симптоматику і демонстративну

поведінку; рівневі монособ'єкта відповідає містичний невроз (невроз нав'язливих станів), причина якого полягає в труднощах індивідуації (становлення Самості); рівень полісуб'єкта пов'язаний з ригідністю, що знаходить своє вираження в неврозі страху, і означає неможливість діяти з опорою на Я - концепцію (Святості індивіда) з усіма наслідками, що звідси випливають: нерішучістю, сумнівами тощо; на рівні метасуб'єкта гіпертрофованим або неправильно визначеним виявляється особистісний ідеал, що веде до емоційного відриву від соціуму (втрати соціального почуття) і викликає неврастенію; на рівні абсолютного суб'єкта фрустрованим виявляється верховний смисл буття – прагнення до Досконалості і Гармонії, що веде до ноогенного неврозу. Загальна типологія неврозів подана в таблиці 4.4.

Таблиця 4.4

Аксіопсихологічна типологія неврозів

№ з/п	Типологія неврозів	Рівень суб'єктності / тип неврозу				
		відн. S	моно S	полі S	мета S	абс. S
1	Психіатрична типологія неврозів	істерія	невроз причепливих станів	невроз страху	неврастенія	ноогенний невроз
2	Психологічна типологія неврозів за М. Колесниковим	сексуальний невроз за Фройдом	містичний невроз за Юнгом	ригідність за Роджерсом	втрата соціального почуття за Адлером	ноогенний невроз за Франклом
3	Фрустровані внутрішні Сили несвідомого – аксіопсихічні чинники неврозів	Лібідо	Самість	Я - концепція (Святості)	особистий ідеал	прагнення до самотрансценденції

ВИСНОВКИ

У четвертому розділі розглянуто деякі показники розвитку ціннісно-сислової сфери особистості, що впливають з культурно-історичного підходу до вивчення аксіопсихіки або наближені до неї. Піддано реінтерпретації відомі психології факти і закономірності з точки зору їх об'єктивної онтологічної доцільності.

Так, інтегральну періодизацію психічного розвитку, запропоновану В. І. Слободчиковим і Г. А. Цукерман, із стадіями оживлення, одушевлення, персоналізації, індивідуалізації й універсалізації розглянуто як конкретизацію загального аксіопсихологічного континууму, на якому помічено відносно-, моно-, полі-, мета- і абсолютносуб'єктні репрезентації ціннісно-сислової сфери людини.

Герменевтична реконструкція аксіогенезу невербальної експресії дала змогу експлікувати таку послідовність провідних для певного вікового періоду чи фази розвитку психосоматичних конотацій особистості як інтегрального суб'єкта життєдіяльності: тактильно-кінетична – для новонародженого відносного суб'єкта, мімічна – з появою комплексу поживлення (дитина як ініціатор спілкування, фактично, первинний моносуб'єкт), жестова – різнопланові комунікації немовляти як початкового полісуб'єкта, становлення ходи як втілення індивідуально-типологічних особливостей маляти («старт метасуб'єкта» на рівні тіла) і формування пози – початок експресивного маркування характеру та ціннісних означуваних поведінки на рівні зародження абсолютного суб'єкта.

Аналіз концепції морального розвитку Л. Кольберга в координатах інтегральної суб'єктності дозволив зробити висновок про накладання змісту і логіки встановлених ученим рівнів і стадій морального розвитку з визначеними авторкою цього тексту концентрами інтегральної суб'єктності.

Систематизована й очищена від внутрішніх суперечностей типологія моральних позицій, охарактеризована в працях Б. С. Братуся, на мій погляд, узгоджується з такими віхами аксіогенезу: відносний суб'єкт – ситуативна (прагматична) моральна позиція, мо-

носуб'єкт – егоцентрична, полісуб'єкт – групоцентрична (корпоративна), метасуб'єкт – просоціальна (гуманістична), абсолютний суб'єкт – духовна (есхатологічна) моральна позиція.

Класифікація стилів життя, здійснена З. Петрасинським, підтверджує принцип інтегральної суб'єктності як такий, що пояснює аксіогенез особистості, так: відносного суб'єкта характеризує гедоністичний стиль, моносуб'єкта – споживацький, полісуб'єкта – продуктивний, метасуб'єкта – творчий і вдосконалювальний, абсолютного – героїчний стиль.

Виразний ціннісний зміст мають порівневі характеристики спілкування, представлені в працях А. Б. Добровича, В. М. Сагатовського, Л. Б. Філонова. На основі їх зіставлення зі спектром позицій інтегральної суб'єктності можна дійти висновку про належність відносному суб'єкту примітивного рівня спілкування, головним завданням якого є встановлення згоди; моносуб'єкт перебуває на маніпулятивному і стандартизованому рівнях, оптимальним завданням якого може бути утворення первинної діадичної єдності; полісуб'єкт перебуває на конвенціональному рівні з його «рефлексивною грою» і визначенням ціннісно-орієнтаційної основи спілкування; метасуб'єкту властиві ігровий та діловий рівні спілкування, дотримання правових норм із взаємною адаптацією партнерів; абсолютного суб'єкта характеризує духовне спілкування високого морального змісту і самореалізація кожного на основі спільно вироблених правил.

У розділі подано аксіопсихологічну версію психоаналітичних типологій характеру – ортодоксальної (близької до З. Фрейда) і нефрейдистської (за Е. Фроммом). Доводиться, що рівневі відносного суб'єкта в аксіогенезі особистості відповідає оральний чи рецептивний характер, рівневі моносуб'єкта – анальний чи накопичувальний, рівневі полісуб'єкта – уретральний чи експлуаторський, рівневі метасуб'єкта – фалічний чи ринковий і рівневі абсолютного суб'єкта – генітальний чи плодотворний.

Встановлено когерентність між рівнями суб'єктності з притаманними їм сенсоцільовими і функціональними утвореннями в структурі індивідуальної аксіопсихіки з факторами (рисами) «Ве-

ликої П'ятірки», де рівневі відносного суб'єкта відповідає нейротизм, моносуб'єкта – екстраверсія, полісуб'єкта – доброзичливість, метасуб'єкта – відкритість досвіду, абсолютного суб'єкта – свідомість.

Лінійне співвіднесення рівнів суб'єктності зі стратегіями розв'язання конфліктних ситуацій дає таку картину: відносний суб'єкт – уникнення, моносуб'єкт – пристосування, полісуб'єкт – компроміс, метасуб'єкт – конкуренція, абсолютний суб'єкт – співробітництво.

Аксіопсихологічна реконструкція цих стратегій із застосуванням методологічної тріангуляції передбачає процедуру накладання на базову концептуальну модель рівнів суб'єктності прикладної моделі конфліктної взаємодії, що дає на виході уточнену теоретико-прикладну модель аксіопсихології поведінки особистості в конфліктних ситуаціях.

Аналіз великої кількості літературних джерел, що стосуються психологічних засобів розвитку ціннісно-сислової сфери, привів до висновку про переважну прив'язаність навіювання, емоційного зараження і наслідування до відносносуб'єктного рівня розвитку особистості, ідентифікації – до її моносуб'єктного рівня, рефлексії, каузальної атрибуції – до полісуб'єктного, емпатії – до метасуб'єктного і медитації – до абсолютносуб'єктного рівня.

Піддано реінтерпретації і загальноприйнятій сьогодні психіатричну типологію неврозів. Доведено, що етіологія і симптомокомплекси відповідних неврозів мають певні ціннісні ознаки, що відносять їх до відносносуб'єктного рівня аксіогенезу особистості (істерія), моносуб'єктного (невроз причепливих станів), полісуб'єктного (невроз страху), метасуб'єктного (неврастенія), абсолютносуб'єктного (ноогенний невроз). Психологічна ж типологія неврозів, запропонована В. М. Колесниковим, слугувала підставою для встановлення таких паралелей: сексуальний невроз, за Фройдом, є породженням збоїв у ціннісному функціонуванні відносного суб'єкта; містичний невроз, за Юнгом, свідчить про розлади аксіопсихіки в полісуб'єкта; ригідність, за Роджерсом, пов'язана з проблемами полісуб'єктного рівня; втрата соціального почуття, за Адлером, – вада метасуб'єкта і поява ноогенного неврозу, за Франк-

лом, свідчить про фрустрацію духовних запитів абсолютного суб'єкта. В кожного із зазначених типів неврозів фрустровані відповідні внутрішні чинники (Сили) несвідомого: лібідо, самість, Я-концепція, особистий ідеал чи прагнення до самотрансценденції.

Зроблені вище висновки по кожному із вказаних параметрів оцінки дозволили наповнити конкретним психологічним змістом нормативного характеру основоположний принцип інтегральної суб'єктності і передбачити відповідні виховні ідеали у процесі формування особистості. Отже:

1. Відносного суб'єкта характеризує оживлення – освоєння своєї психосоматичної індивідуальності; тактильно-кінестетична комунікація; умовно-рефлекторна «моральність»; ситуативні установки, які ініціюють виключно прагматичну поведінку індивіда; примітивний рівень спілкування; гедоністичний стиль життя; оральний і рецептивний характер; нейротизм як безпосередня організмична реакція на середовищні впливи; уникнення як переважна стратегія реагування на конфліктну ситуацію; навіювання, емоційне зараження, наслідування як соціально-психологічні засоби розвитку індивідуальної аксіопсихіки; імовірно – істеричний чи сексуальний невроз із фрустрованим лібідо.

2. Моносуб'єкта відзначає одушевлення як відкриття своєї суб'єктивності; поява міміки як засобу комунікації; індивідуалістичний характер моралі; егоцентризм моральної позиції; маніпулятивний і стандартизований рівні спілкування; споживацький стиль життя; анальний і накопичувальний характер; екстраверсія як адаптивно-релевантна психічна настанова суб'єкта предметної діяльності; пристосування як типова стратегія реагування на конфлікт; ідентифікація як спосіб освоєння окремих діяльностей; невроз причепливих станів чи містичний невроз із фрустрованою самістю.

3. Полісуб'єкту притаманні: персоналізація; інтенсивна жестова комунікація; конвенціональна мораль; групоцентрична чи корпоративна моральна позиція; конвенціональний рівень спілкування; продуктивний стиль життя; уретральний і експлуаторський характер; доброзичливість у міжособистісних стосунках; компроміс як

домінантна стратегія розв'язання конфліктних ситуацій; рефлексія і каузальна атрибуція як засоби розвитку моральної самосвідомості; невроз страху і ригідність у разі невротичного реагування.

4. Для метасуб'єкта характерні: хода як найяскравіше втілення тілесної експресії; індивідуалізація у творчій діяльності; орієнтація на демократично ухвалені рішення, загальнолюдські права і свободи; гуманістична моральна позиція; ігровий рівень спілкування; творчий і вдосконалювальний стиль життя; фалічний і ринковий характер; відкритість досвіду як риса, необхідна для життєтворчості; конкуренція у конфліктному протистоянні; емпатія в розумінні комунікативних проблем; неврастенія і втрата соціального почуття у випадку неврозу.

5. Абсолютний суб'єкт духовного буття відзначається оформленням пози тіла як первинною універсалізацією; орієнтацією на загальні етичні принципи; духовною (есхатологічною) моральною позицією – усвідомленням себе як ланки єдиного космічного зв'язку; духовним рівнем спілкування (спонтанністю, конгруентністю, експресивністю тощо); героїчним стилем життя; генітальним і творчим характером; свідомістю як комплексною психічною реакцією на феноменально даний світ; співробітництвом як засобом трансформації конфліктної ситуації; медитацією як засобом духовного зростання; можливістю ноогенного неврозу з фрустрованим прагненням до самотрансценденції.

РОЗДІЛ 5

АКСІОПСИХОЛОГІЧНІ ТРАЄКТОРІЇ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У цьому розділі наведено деякі віхи спонтанного розгортання процесів смислотворення, відкриті психодинамічною традицією дослідження психіки, що стосуються ціннісно-цільових аспектів самоактуалізації, психологічного захисту і стилів подолання особистістю критичних ситуацій тощо.

5.1 Ціннісно-цільові рівні самоактуалізації та трансценденції особистості

Уявлення А. Маслоу про структуру і розвиток мотивації ґрунтувалися на ідеї існування вроджених, універсальних для будь-якої людини потреб, актуалізація яких символізує певний рівень особистісної зрілості. Почергове задоволення цих потреб веде до найвищого ступеня духовного розвитку людини – самоактуалізації – максимально можливої реалізації здібностей, покликання, Я-концепції.

З виділених А. Маслоу п'яти рівнів потреб людини перші чотири – так звані потреби нужди або потреби «через недобір» – полягають у періодичному відчутті індивідом певного незадоволення і прагненні до його усунення. Задоволення цих потреб має циклічний характер, тобто після їх насичення мотивація до відповідної активності слабне, і людина протягом деякого часу не відчуває спонуки до діяльності. Пізніше ситуація повторюється: зростає напруга у певній ланці потребової ієрархії, що веде до наступного розгортання адекватної активності.

До цієї першої категорії Маслоу належать чотири групи потреб:

1. Фізіологічні потреби (в харчуванні, диханні, уникненні холоду, неприємних відчуттів, статевий потяг тощо). Без труднощів можна ідентифікувати потреби цього рівня як притаманні відносному суб'єкту (біологічному індивіду).

2. Потреби в безпеці не мають чітко визначеного змісту, проявляються у прагненні уникнути емоційного дискомфорту, невпевненості, безпорадності і безнадії, непрогнозованості і безладу, виражають індивідуалістично-оборонну або упереджувально-запобіжну позицію. Такі потреби актуалізуються в людини, котра прагне до досягнення особистісних цілей. Зрозуміло, це потреби моносуб'єкта.

3. Потреби в прив'язаності і любові, належності до певної соціальної групи. Емоційна підтримка люблячих людей дозволяє індивіду (тут – полісуб'єкту) відчувати себе особистістю: будучи «залученою» до зовнішнього діалогу, активізувати внутрішній діалог – процеси кооперативної, комунікативної й особистісної рефлексії.

4. Потреби в повазі і визнанні притаманні метасуб'єктові. Людина прагне бути компетентною в значущих для неї сферах, здобути авторитет, досягнути успіхів на вибраній для себе ниві суспільної діяльності. При цьому вона прагне до реалізації себе як творчої особистості з індивідуальним стилем діяльності, своєрідним світоглядом, унікальним внеском у скарбницю людської культури. Задоволення потреб у повазі і визнанні підсилює автономність рішень і відповідальність людини та виступає неодмінною передумовою її переходу на п'ятий рівень – рівень потреб у самоактуалізації, в реалізації своїх здібностей і творчих потенцій, у виділенні й здійсненні «задуму себе як мікрокосму Всесвіту». Потреби в самоактуалізації, особливим підрозділом яких є потреби пізнання й розуміння (бажання знати, вміти, розуміти, досліджувати) й естетичні потреби (прагнення до гармонії, симетрії, порядку, краси, вишуканості тощо), є практично ненасичуваними; вони проявляються в безкорисливій цікавості, альтруїзмі, прагненні все робити найефективнішим способом. Людина, здатна до самоактуалізації – абсолютний суб'єкт – розриває пута вітальних, предметних, соціальних й індивідуальних обмежень і виходить в неосяжний простір випробування своїх духовних, сутнісних сил.

Будучи інтегральним суб'єктом життєдіяльності, людина постає своєрідним ансамблем різною мірою усвідомлених потреб і мотивів, які репрезентують рівень її духовного розвитку.

Ще один параметр прояву інтегральної суб'єктності знаходимо в періодизації життєвого шляху особистості Ш. Бюлер. Вчена виходила з того, що рушієм психосоціального розвитку людини є інтенції – прагнення до самоздійснення, що із середини, з боку незмінного духовного «я» детермінують діяльність і поведінку суб'єкта. Унікальність життєвого шляху людини залежить від специфічної комбінації і домінування чотирьох базових інтенцій: задоволення потреб, адаптивного самообмеження, творчої експансії, встановлення внутрішньої гармонії. Зазначені прагнення проявляються у життєвих виборах особистості і спрямовані на реалізацію тих чи тих цілей, смислів і цінностей людського існування. Оскільки задоволення інтенцій репрезентує факт самоствердження особистості, об'єктивацію внутрішніх спонук і вихід індивіда за межі свого суб'єктивного досвіду, назв'ям такого роду прагнення трансцендувальними інтенціями.

Здається вірогідним таке акцентування сфер суб'єктності відносно до п'яти фаз життєвого шляху людини (табл. 5.1).

Фаза I (відносний суб'єкт життя) продовжується до 15 річного віку. Дитина живе теперішнім і має про майбутнє досить туманне уявлення. В цей період відбувається в основному розвиток фізичних і розумових здібностей.

Фаза II (моносуб'єкт) триває з 15 до 20 років, відповідає отрочтву і юності. В цей період людина усвідомлює свої потреби, здібності й інтереси. Вона виношує великі плани, пов'язані з вибором професії, партнера, з'ясовує смисл власного життя. Здійснені акти професійного, сімейного, соціального самовизначення дозволяють оцінити свої можливості і внести корективи в досягнення поставлених цілей.

Фаза III (полісуб'єкт) триває з 24 до 40–45 років – період зрілості і розквіту життя індивіда. Характеризується постановкою чітких і точних цілей, здійсненням професійної кар'єри, стабілізацією

особистих уподобань, налагодженням і зміцнення сімейних взаємин, народженням і вихованням дітей.

Фаза IV (метасуб'єкт) охоплює вік з 45 до 65 років: людина підводить підсумки своєї минулої діяльності і своїх звершень, здійснює «ревізію» раніше визначених цілей з урахуванням свого професійного статусу, стану здоров'я і сімейного становища.

Фаза V (ймовірно, абсолютний суб'єкт) починається в похилому віці (65–70 років). Це період, коли людина прагне надати смислу своєму існуванню як єдиному цілому. Самоаналіз життєвих подій приводить людину до висновку про немарність або ж даремність свого існування, приносить умиротворення чи розчарування і відчай.

Неважко помітити, що кожна з фаз життєвого циклу людини акцентує ту чи іншу інтенцію: перша – прагнення до задоволення потреб росту, друга – необхідність адаптивного самообмеження у зв'язку зі зробленими життєвими виборами, третя – творчу експансію в професійній діяльності і соціальному, насамперед сімейному, житті, четверта – перехід від попередньої інтенції до прагнення внутрішньої гармонії, п'ята – знаходження внутрішнього спокою, ладу і гармонії.

Таблиця 5. 1

Ціннісно-цільові тенденції аксіогенезу особистості

№ з/п	Теорії мотивації	Рівень суб'єктності / ціннісно-цільові тенденції				
		Відн. S	моно S	полі S	мета S	Абс. S
1	Ієрархічна модель мотивації А. Маслоу	фізіологічні потреби	потреби в безпеці	потреби в прив'язаності, любові, належності до групи	потреби в повазі та визнанні	потреби в самоактуалізації
2	Тип трансцендувальної інтенції (за Ш. Бюлер)	прагнення до задоволення потреб	адаптивне самообмеження	творча експансія в професійну і соціальну сфери	проміжний тип інтенції	встановлення внутрішньої гармонії

Визначені Ш. Бюлер інтенції можна розглядати і як своєрідні вікові задачі особистісного зростання, усвідомлення і своєчасне розв'язання яких забезпечує повноту життя людини, екзистенційно-ціннісну динаміку поступу в різних сферах її суб'єктного впливу: сомато-психічної життєдіяльності, предметно-практичної діяльності і соціокультурної практики, спілкування і відтворення своєї індивідуальності у творчій діяльності, звершення Справи життя і примирення з собою, іншими людьми, спокійного прийняття смертного фіналу.

5.2 Аксіогенез як розгортання духовних здатностей людини

Реалізація принципу інтегральної суб'єктності приводить нас до психологічної реінтерпретації відомих теологічних істин, що в буденній свідомості присутні як фольклорні кліше. Так, знамениті християнські чесноти – віра, надія, любов, що є виявом Божої благодаті, можуть бути представлені як генетико-семіотичні віхи формування смислоутворювальних мотивів особистості.

Перш ніж приступити до характеристики зазначених феноменів, розглянемо базову ситуацію довіри, притаманну відносному суб'єктові життєдіяльності. Довіра – це первісна готовність дитини сприйняти соціальні впливи (вроджене «Я – Ти»-ставлення), які каталізують розвиток усіх психічних процесів, орієнтують на пізніші духовні пошуки і відкриття.

Засобом підтримки довіри до оточення виступає психологічний симбіоз дитини і матері – взаємний зв'язок і неможливість повноцінно існувати один без одного [48]. Ситуація об'єктивної неможливості вижити без догляду, уваги і піклування з боку матері або інших парентальних осіб означає, що дитина народжується готовою до діалогу, беззахисно довірливою, максимально вразливою, чулою і сприйнятливою. В такому разі опускання до рівня дитини обертається піднесенням до стану беззастережної віддачі себе іншому, сміливості бути самим собою, діяти «з відкритим забралом». Тільки безумовна любов до дитини, любов, якій чужа бухгалтерія

«Ти – мені, я – тобі» та прицінювання до можливих дивідендів («Помічниця росте», «Догляне мою старість» тощо), тільки така любов може розірвати психологічний симбіоз і залежність дитини від інших людей, пробудити той духовний потенціал, що «дрімає» у відносному суб'єкті життєдіяльності.

Процес розгортання дитячої суб'єктності мислиться як актуалізація протилежного (з боку дитини) полюсу симбіотичної діади, яка відбувається внаслідок особистісного вкладу дорослого в життєвий простір маляти. Опора на власні сили, віра в свої можливості, самостійність та ініціатива – гідний результат виховання, заснованого на принципах безумовної любові. Зрозуміло, що при цьому любовна, рівноправна взаємодія дорослого з дитиною пов'язана з наділенням її бажаними для нього якостями. Відбувається своєрідне психологічне авансування дитини вірою в те, що вона стане такою, якою дорослі воліють її бачити. Проте це не стільки віра як очікування бажаного результату, а віра в те, що бажане і є дійсне. Магія «сліпої» любові воістину безмежна: тільки завдяки своїй любові, покладаючись на інтуїтивно-духовне осягнення ціннісної перспективи любимої людини (приймаючи бажане за дійсне) можна мимоволі підштовхнути її до самостійного духовного пошуку, який, можливо, і не задовольнить чийсь меркантильні інтереси й егоїстичні амбіції. Справжню корекцію особистості, виховання дитини здійснюють тендітним інструментом щирої любові, яка не вимагає вдячності і не розраховує на відплату. Перефразовуючи слова геніального письменника і мислителя, можна заявити: «Ілюзія врятує світ» – віра в людину, в її творчий потенціал, для розвою якого потрібне живильне середовище у вигляді любові, захоплення, уявної реконструкції внутрішнього світу особи («тут і тепер») під кутом зору майбутнього ідеального шансу («там і тоді»).

Оточена любов'ю, дитина довіряє навколишнім, вірить у свій розум, красу, фізичні можливості і т. д., які попервах вона не усвідомлює як особистісні здатності, тобто «капітал», яким вона може вільно розпоряджатися. Передумови розвитку особистості у дітей раннього віку являють собою синкретичні (нерозчленовані емо-

ційно-образні утворення психіки) смислові лінії, що пронизують сприймання дійсності і спрямовані у майбутнє. Маленька дитина ще не розуміє, чому вона щось хоче, а то їй не певно, чи хочеться їй того чи того взагалі, але її розумова і фізична активність вже скеровується організмичними імпульсами (інстинктами, потягами), інтерферованими з власним сенсорним досвідом. Оце перехрещення «кінетичної» енергії потягів зі статичним (дискретним) потоком образів-вражень творить самостійну силу реагування, задає напрям активності і становить духовний потенціал людини.

Перша християнська чеснота – віра захована в глибинах дитячого егоцентризму, фундаментально вивченого Ж. Піаже. Віра виявляє себе як здатність дітей раннього віку (моносуб'єктів) приймати бажане за дійсне, оцінюючи навколишнє з точки зору його відповідності інтересам власного особистісного зростання, наприклад того, наскільки середовище задовольняє пізнавальну потребу чи потребу в активному руховому функціонуванні тощо. Яке велике значення має уява-віра для розвитку дитини, видно хоча б з того факту, що навіть скромний матеріальний достаток сім'ї чи педагогічна занедбаність окремих дітей не можуть заглушити «голосу саморозвитку». Поки що наука не встановила скільки-небудь значущої кореляції між соціальним походженням, матеріальним добробутом, спадковістю, культурним оточенням і прагненням дитини до самоактуалізації та самовдосконалення.

Ця обставина свідчить на користь того, що віра в інших і в себе, підперта ідеальною (образною) моделлю їх чеснот, орієнтує дитину на трансцендентні, об'єктивно наявні цінності. Таким чином, інтенціональність (предметна спрямованість) людської діяльності не визначається поштовхами організмичних інстинктів, а пристосуванням останніх до тих духовних перспектив, котрі як цінності притягують людину. Звідси зрозуміло, що довірлива маленька істота не всупереч, а завдяки своєму егоцентризмові апробує різні ділянки ціннісного простору, в який вона буттєвісно включена, бо останній виступає змістовою характеристикою її способу життя.

Цінності, носіями яких виступають дорослі, та ті перетворення дійсності, які вони породжують своєю життєдіяльністю, притягують

до себе дитину, котра силою своєї уяви, цілепокладання реалізує свою свободу вибору, проявляє активність певного спрямування, інтенсивності, технічної відпрацьованості і т. д. Отже, віра – це дологічне волевиявлення, що полягає в інтуїтивному осягненні свого покликання реалізувати об'єктивний смисл життя, ситуації, іншої людини. Віра заснуває в людині ту смислову вертикаль, яка «витягує» її розвиток до найвищих сфер духовності. Завдяки оптимізму віри, який утверджує смисл життя поки що на рівні ілюзії і притаманний навіть дитині з її егоцентризмом і об'єктивним ставленням до інших людей, можлива позитивна відповідь на питання про смисл життя.

Об'єктивно полісуб'єкт здобуває підстави надіятися, сподіватися. Надія – це раціонально обґрунтована віра, пробним каменем якої виступає досвід групової діяльності. Інші люди зміцнюють нас у вірі чи призводять до розчарувань та відмови від ілюзій. Не все, у що людина вірила, стає змістом її надії, але віра, що залишилася, стає, перенісши випробування, ще непохитнішою. Отже, надія – це духовний еквівалент соціоцентризму як сформованої здатності до децентрації та повноцінного діалогу з іншим. Надія обґрунтовується міркуванням, порівнянням, зважуванням можливостей. Вона когнітивно обслуговує (забезпечує) народжуваний смисл, який із віри як інтенції переходить у наступну іпостась – потенцію. Таким чином, надія – це дискурсивно визначена віра.

Цікаво розглянути часові координати віри, надії, любові. Якщо віра спрямована в майбутнє, то надія закорінена в минулому. Якщо первинно, приймаючи любов, яка дається дитині задарма рідними, вона (дитина) в буквальному розумінні дістає користь і насолоду від задоволення своїх нагальних потреб (її годують, одягають, миють, пестять і т. д.), то минуле для кожного індивіда – це пережита вчорашня користь, досвід діяльності і знання істини, що за таких і таких умов неодмінно наступить визначений результат. Минуле विकристалізовує надію, бо раціонально обґрунтовує віру як завтрашню (і повсякчасну) радість чи користь, тобто індивідуальну й універсальну цінність. Однак тільки замикання кільця «віра – надія – любов» забезпечує оте «тримання часу» (О. Мандельштам), що по-

роджує, стверджує і творить особистість і становить психологічний механізм саморуху її ціннісно-сислової свідомості. Звідси впливає і характер ставлення людини до ціннісних координат свого психологічного часу. Минуле вона повинна прийняти, теперішнім – оволодіти, майбутнє – обрати.

Почавшись з любові як дару ближніх безсловесній дитині, яка зародила в ній віру і надію, пробуджений і ошляхетнений дух знову виявляє себе в любові, на цей раз уже у фроммівському розумінні – любові як обітниці, клятві і присязі, що веде до особистісного зростання і продуктивної співтворчості з іншими.

Другому народженню любові передуює акт навмисного відчуження і самовідсторонення (К. Роджерс), що дозволяє рефлексувати поведінку й мотиви інших людей та самого себе. Любов як свідоме волевиявлення зберігає свій безумовний характер, як у психологічному симбіозі, але різниться від нього виразно ціннісним вибором об'єкта. Справді, батьків, опікунів, родичів, вихователів діти не обирають. Любячи найближчих людей, дитина скоряється первісному духовному поклику – довірятися іншим, щоб асимілювати їхні особистісні вклади (ласку, турботу, знання та ін.) з метою власного розвитку. Любов-поклик ініціює спілкування – той природний дар, що становить базову індивідуалістичну, за Є. В. Суботським [579], мотивацію. Саме через дорослого, викликаного на спілкування дитиною, остання задовольняє свої вроджені біологічні потреби і такі соціальні, як потреба у самоствердженні, прагнення до влади і визнання. Любов як супутник психологічного симбіозу дитини і дорослого або двох дорослих добре ілюструється загальновідомим зізнанням: «Без тебе жити не можу!»

Саме по собі симбіотичне любовне переживання, як стверджує Е. Фромм (див. [236, с. 233], не веде до особистісного зростання, якщо не зживається індивідом завдяки соціальній рефлексії – вмінням побачити себе очима іншої людини, самоаналізу. Любовний симбіоз обмежує свободу людини, часто перетворює стосунки в тюрму чи тиранію, оскільки встановити абсолютну рівновагу переживань, турботи, уваги з боку обох партнерів надзвичайно важко. Отже, в

ідеалі любов-поклик повинна перерости в любов-вибір як частину усвідомленого покликання людини. Це можливо, коли вона позбувається об'єктної орієнтації, що існує в симбіозі, коли інший розглядається як той, хто існує заради мене. Справжній вихід в духовний простір іншої людини при збереженні власної духовної автономії можливий при здатності індивіда зайняти позицію інтерсуб'єктивності, тобто визнати рівноправне буття інших людей, їхніх прав і суб'єктивних цінностей. За цієї умови любов стане вираженням справді моральної мотивації, перетворюючись у безкорисливий, альтруїстичний акт сприяння інтересам розвитку іншого. Особиста самореалізація люблячого, його щастя виступає тут необхідною передумовою і кінцевим продуктом повноцінних духовних взаємин.

Отже, друга реальність любові виникає із суб'єктивно присвоєної цінності іншої людини, що є каталізатором розвитку того, хто любить, різновидом духовної творчості, що реалізується в діалогічному спілкуванні з іншою духовною істотою чи її узагальненим ідеальним заміником (наприклад, любов до Батьківщини, любов до порядку, гуманність тощо).

Любов знаменує собою оформлення смислу в посиденцію – реалізацію ціннісного вибору, що переживається як неповторний альтруїстичний процес самозабуття, виходу за межі власного Я в простір міжособистісної гармонії. Тут любов репрезентує антропоцентристську тенденцію в розвитку духовності людини, яка органічно переростає у всеохопне почуття щастя – вершинне переживання абсолютного суб'єкта.

Щастя визначається як «такий стан людини, котрий відповідає найбільшій внутрішній задоволеності умовами свого буття, повноті і осмисленості життя, здійсненню свого людського призначення... Щастя є чуттєво-емоційною формою ідеалу, але на відміну від нього означає не устремління особистості, а здійснення цих устремлінь... дане поняття має нормативно-ціннісний характер. Залежно від того, як витлумачується призначення і смисл людського життя, розуміється і зміст щастя» [545, с. 345]. Таке розуміння щастя подає його як найвищу благодать, даровану людині за

правильно обраний життєвий шлях і ситуативно – за конкретний вдалий вибір. У цьому сенсі щастя уявляється як земне раювання з нагоди втілення релігійних і загальнолюдських чеснот – віри, надії, любові. У переживанні щастя людина розширює свої феноменологічні межі до масштабу Космосу і найінтимнішого спілкування з Богом (табл. 5.2).

Таблиця 5. 2

Духовні здатності та життєві настанови особистості

№ з/п	Духовні параметри	Рівень суб'єктності / здатності і настанови				
		відн. S	моно S	полі S	мета S	абс. S
1	Духовна здатність	довіра	віра	надія	любов	щастя
2	Життєва настанова	психо-фізіологічний симбіоз	его-центризм	соціо-центризм	антро-поцентризм	космо-центризм

5.3 Поведінкова маніфестація творчих тенденцій саморозвитку особистості

Зазначений параметр оцінки виходить із такого розуміння творчих тенденцій в діяльності і поведінці людини, яке включає в себе схильність до активно-неадаптивних актів як джерела здобування нового індивідуального досвіду, а також закріплення можливих корисних інновацій в системі суспільного досвіду.

При цьому простір відносного суб'єкта «заповнений» пошуковою активністю – формою поведінки, спільною для людини і тварини, якщо брати до уваги її найбільш істотні (формальні) ознаки. Згідно з визначенням В. С. Ротенберга, пошуковою активністю називається діяльність, спрямована на зміну несприятливої ситуації чи ставлення до неї, або на збереження сприятливої ситуації всупереч дії загрозливих факторів і обставин, при відсутності певного прогнозу результатів такої активності, але з постійним урахуванням проміжних результатів у процесі самої діяльності [517, с. 12]. Характерно, що пошукова активність не лише забезпечує ефектив-

не функціонування організму і вихід із проблемних, критичних матеріально-предметних ситуацій. Дослідження Л. В. Круминського і П. В. Симонова довели, що найліпша дослідницька активність у тварин поєднується з добре розвинутою «соціальною» поведінкою: саме ті тварини, які найактивніше поводяться в незнайомій обстановці, проявляють мінімальну агресивність відносно своїх «побратимів» в умовах стресу і найчутливіші до закликів про допомогу, що надходять від інших особин [517, с. 23]. Очевидно, пошукова активність виступає базовим філогенетичним підґрунтям найвищих форм життєтворчості людини.

У фундаментальному монографічному дослідженні В. А. Петровського чи не найґрунтовніше проаналізовано творчі тенденції предметної діяльності (сфера монособ'єкта). Розрізняючи синхронічний (аспект здійснення діяльності, яка «виростає» із зумовлених свідомістю передумов) і діахронічний (процес прогресивного розвитку діяльності, зсередини якої відбувається самопородження суб'єкта, в тому числі і його свідомості) аспекти, автор всебічно обґрунтовує поняття надситуативної активності, яка загалом виявляється у здатності суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надмірні з точки зору вихідної задачі.

Піддавши аналізу реакції на ситуацію потенційної загрози, В. А. Петровський установив, що існує хиткий баланс між реакціями уникання і прагненням іти назустріч небезпеці. В останньому випадку привабливими для суб'єкта є орієнтаційна реакція у вигляді потягу до небезпеки, очікування катарсису (жадоба гострих відчуттів) та ціннісно зумовлене прагнення до небезпеки («ризик – благородна справа»). Причому «адаптивному імпульсу до втечі на кожному рівні сходження (вроджені реакції, індивідуально набуті, ціннісно зумовлені) протистоїть неадаптивний «прорив» до небезпеки. Перемога «адаптивного» над «неадаптивним імпульсом» приводить до відмови від ризику. Коли ж верх отримує неадаптивна тенденція – суб'єкт ризикує» [447, с. 119]. Перелік найсуттєвіших активно-неадаптивних (творчих) тенденцій пізнавальної діяльності становить: підняття рівня трудності задачі і пошук незвичних роз-

в'язків, готовність до перегляду власних рішень, спонтанні узагальнення і непрагматична постановка проблем, тенденція до автономії при розв'язуванні задач, презумпція існування рішення. Рушієм діяльності, що зумовлює її творчий (ізсередини) розвиток, виступає, на думку В. А. Петровського, переростання нагромаджених потенційних можливостей її здійснення («можу») рівня початкових вимог до діяльності, що пред'являються суб'єктові «ззовні» («треба»): «можу» > «треба».

Творчість полісуб'єкта виявляється у наднормативній активності – прагненні перевищити вимоги, які офіційно пред'являє група до того чи того виду діяльності. Наднормативна активність ґрунтується на здатності особистості ставити до себе підвищені вимоги в інтересах своєї референтної групи (експерименти Р. С. Немова і А. Г. Галвановскіса). «Мова в цьому разі йде, звичайно, про такі норми, смисл яких полягає в прийнятті людиною на себе добровільних зобов'язань зі здійснення діяльності, корисної для інших людей» [406, с. 458].

Спорідненим з наднормативною активністю є феномен надрольової активності, який полягає у самочинному виході особистості за межі нормативних приписів, зумовлених її статусом або позицією в суспільстві, в системі міжособистісних взаємин. У формальнологічному плані наднормативна активність відноситься до надрольової як структура до своєї функції: норма є зразком поведінки, а роль приводить цей зразок у дію.

Названі види активності репрезентують ідею неадаптивності людини, її здатність до самодетермінації і пролонгованого самоздійснення.

На рівні метасуб'єкта людина прагне до самоактуалізації, тобто максимально повного виявлення і розвитку своїх духовно-творчих можливостей. «У кожний момент життя в особистості є вибір: просування вперед, подолання перешкод, які неминуче виникають на шляху до високої мети, або відступ, відмова від боротьби і здача позицій. Особистість, здатна до самоактуалізації, вибирає завжди рух вперед, подолання перешкод» [366, с. 110]. Самоактуалізація –

це процес і результат духовного становлення людини, розвою її суб'єктності. Феномени особистісних вкладів однієї людини в іншу на підставі її ідеальної відображеності у свідомості цієї іншої (А. В. Петровський і співробітники), розбудови культури за власним проектом, переживання своєї ідентичності і життєвого покликання, почуття екстазу і натхнення від того, що ділишся своїм буттям (ідеями, результатами праці, переживаннями) з іншими, усвідомлення смислу свого існування – ось перелік основних проблем, які вирішує людина, здатна до самоактуалізації.

Цікавим є положення В. Ерхарда про комфортну зону та необхідність виходу з неї для людини, яка обрала шлях самовдосконалення. В комфортній зоні індивід перебуває в режимі «Я знаю», «Я вмю», «Я впевнений». Однак «постійне перебування в комфортній зоні сприяє тому, що індивід уникає займати активну життєву позицію, стаючи прихильником стереотипів та ідеалів минулого... Тільки вихід з комфортної зони приводить до створення своїх власних цінностей. І саме тут, а не в комфортній зоні, задовольняються вищі потреби людини (прагнення самоактуалізуватися, любити і бути любимим, шанованим» [496, с. 109].

Ступінь абсолютного суб'єкта знаменує остаточний перехід на позицію інтерсуб'єктивності (суб'єкт-суб'єктної взаємодії), розрив з позиціями суб'єкт-об'єктних взаємодій, хай навіть опосередкованими іншими, реальними чи ідеальними, суб'єктами: схеми S-O-S чи S-S-O-відносин. Перебування в Універсумі цілковито пориває з cogito, з його укоріненістю в «Я» і увагою до першочергового задоволення базових, індивідуалістичних потреб. В основі позиції справжньої інтерсуб'єктивності «лежить визнання існування рівноправних і рівноцінних індивідів», причому «перехід від cogito в позицію інтерсуб'єктивності неможливо здійснити логічно; і це є саме вихід, саме відмова» [578, с. 9]. Лише відмовившись від еґо-фіксації, людина може перейти у сферу справді морального буття. А це означає «сповідання» (не лише на словах, а й на ділі) альтруїзму, для якого центральною виступає «ідея безкорисливості як непрагматично орієнтованої діяльності суб'єкта, здійснюваної в інтересах ін-

ших людей, що не вимагає реальної винагороди» [481, с. 18]. Таким чином, необмежена самореалізація, властива метасуб'єктові, не може виступати самоціллю, а мусить з необхідністю підпорядковуватися межовим (абсолютним) цілям людського існування – досягненню гармонії особистих і громадських інтересів.

У зв'язку з цим згадуються суперечки навколо ідеї самоактуалізації, які точилися в таборі психологів-гуманістів: їхня суть полягала в тому, чи є самоактуалізація кінцевою метою суб'єкта чи побічним результатом (супроводом) особистісного зростання, морального самовдосконалення. Парадокс полягає в тому, що лише відмовившись від себе, можна прийти до себе (знайти, здобути й утвердити себе). Звідси випливає, що аскетизм, жертовність, відмова від насолод не є обов'язковою «платою» за життя «в Богові» і не можуть дискредитувати моральний спосіб життя: «Особистість, яка завжди була тільки станом любові того, хто любить, і того, хто є любимим, виявляється звільненою з полону індивідуума і знову входить в ту гармонію, котра є Божественна Любов, яка вміщає всіх у собі і розкривається в кожному з нас як у світах інших, що випромінюють навколо світло Боже», – переконано стверджує митрополит Антоній Сурожський [582, с. 121].

Таким чином, спектр інтегральної суб'єктності за способом виявлення творчих тенденцій саморозвитку особистості включає пошукову активність (відносний суб'єкт), надситуативну активність (моносуб'єкт), наднормативну і надрольову активність (полісуб'єкт), прагнення до самоактуалізації (метасуб'єкт), альтруїзм (абсолютний суб'єкт).

5.4 Суб'єктно-ціннісна основа розвитку функціональних типів особистості

Будь-яку типологію можна розглядати як спробу навести лад в масиві емпіричних фактів, що є відправним моментом всякого серйозного дослідження. К. Юнг указував, що типологія – це «критич-

ний інструмент для дослідника, який потребує опорних точок зору і напрямної лінії, якщо він прагне звести хаотичний надлишок індивідуального досвіду до певного порядку» [691, пар. 986]. Історія психології доводить продуктивність такої позиції. Справедливо це і стосовно юнгівської типології особистості, побудованої за принципом домінування однієї з чотирьох психічних функцій: мислення, почуття, відчуття й інтуїції. Поява соціоніки (А. Аугустинавічуте), яка розширила початкову типологію К. Юнга з восьми до шістнадцяти типів і відкрила простір для всебічного дослідження інтерперсональних відносин, – яскраве підтвердження евристичності вибору критеріїв типологізації.

Отже, К. Юнг розрізняв вісім типів особистості, які отримуємо, коли беремо до уваги дві основні установки (інтроверсію й екстраверсію), що вказують на напрям руху психічної енергії індивіда і спосіб його пристосування до життя, а також чотири вищеназвані функції, кожна з яких може діяти інтровертним або екстравертним чином. Інтроверсія «характеризує людину нерішучу, рефлексивну, замкнуту, котра нелегко відволікається від себе, уникає об'єкти, завжди перебуває ніби в обороні й охоче ховається, тікаючи в недовірливе спостереження», екстраверсія «характеризує людину люб'язну, вочевидь відкриту і завбачливу, котра легко пристосовується до будь-якої даної ситуації, швидко вступає в контакти і часто безтурботно і довірливо, нехтуючи обережністю, втрапляє в незнайомі ситуації. В першому випадку визначальну роль явно відіграє суб'єкт, а в другому – об'єкт» [690, с. 77–78]. У мої плани не входить розгляд комбінації чотирьох функцій і двох установних типів. Своє завдання я вбачаю в тому, щоб підвести ціннісну базу під виділені К. Юнгом функціональні типи, вписавши їх у теоретичну модель особистості як інтегральної суб'єктності.

Під психічною функцією К. Г. Юнг розумів «певну форму психічної діяльності, яка в принципі залишається рівною собі в різних обставинах. З енергетичної точки зору функція є форма прояву лібідю» [690, с. 277]. Керуючись більше доводами здорового глузду, аніж апіорними дедуктивними схемами, Юнг так захищає необхід-

ність виокремлення саме чотирьох функціональних типів: «...те, що завдяки їм досягається певний ступінь цільності, можна продемонструвати таким міркуванням. Відчуття встановлює, що відбувається фактично. Мислення дозволяє нам розпізнати його значення, почуття розповідає, яка його цінність, і, нарешті, інтуїція вказує на можливі «звідки» і «куди», які полягають в тому, що наявне в даний момент. Завдяки цьому орієнтація в сучасному світі може бути такою ж повною, як і визначення місця в просторі за допомогою географічних координат» [691, пар. 958].

Усі чотири функції представлені двома парами протилежностей: мислення – почуття (раціональні функції), відчуття – інтуїція (ірраціональні). Перші дві функції вважаються раціональними, оскільки оцінюють (когнітивно визначають) явища під кутом зору істинності чи хибності (мислення) і допустимості чи неприйнятності (почуття). Друга пара функцій називається ірраціональною з тієї причини, що підпорядковує логічне міркування безпосередньо пережитому змістові зовнішньої (відчуття) чи внутрішньої (інтуїція) реальності.

Концептуальним допущенням моделі інтегральної суб'єктності відповідатиме таке «розміщення» функцій, переважання яких на тій чи тій ієрархічній сходинці визначатиме провідний функціональний психотип особистості. Так, відносний суб'єкт життєдіяльності найбільше послуговується відчуттями, які свідчать, що дещо існує. У відчуттях предмети відображаються такими, якими вони є насправді. «Відчувальний» (сенсорний) тип добре орієнтується у швидкоплинній реальності, живучи за принципом «тут і тепер». Урахування показників органів чуттів він підпорядковує «заземленим» інтересам – матеріальному добробуту, емоційному благополуччю, комфортним умовам проживання і т. ін., що свідчить про домінування в цьому психотипі цінності життя як такого, і гедоністичну орієнтацію свідомості.

«Лице» моносуб'єкта визначає переважно мисленнєвий тип. «Мислення є раціональна здатність структурувати й синтезувати дискретні дані шляхом концептуального узагальнення. У своїй най-

простішій формі мислення говорить суб'єкту, що є присутня річ. Воно дає ім'я речі і вводить поняття» [194, с. 278]. Саме завдяки мисленню моносуб'єкт здатен до цілепокладання у діяльності – пізнавальній, трудовій і комунікативній, реалізуючи тим самим цінності істини, користі і справедливості й утверджуючи реалістичну орієнтацію свідомості.

Полісуб'єктний рівень людського буття репрезентується почуттєвим (етичним) типом. Почуття тут виступають в ролі індикаторів суб'єктивної вартості речей, ними вимірюється цінність міжособистісних взаємин і визначається моральна ціна вчинків на шкалі «Добро – Зло». Полісуб'єкт більше, ніж інші типи, переймається якістю спілкування, демонструючи у випадку дотримання норм і власних етичних принципів альтруїзм, солідарність, симпатію, відповідальність, чуйність та інші чесноти. Поведінка такого індивіда підпорядкована ціннісним орієнтаціям морального змісту на протиположності об'єктно-утилітарній орієнтації попереднього рівня суб'єктності.

Метасуб'єктний рівень функціонування індивіда визначає насамперед інтуїтивний тип, який мотивується «постійним потоком нових видінь і передчуттів, що впливають з активного внутрішнього сприймання... На відміну від попереднього, він нібито розгорнутий у часі,.. інтуїція і є деяке свідчення про минуле і майбутнє цих речей... Всюди, де безсилі поняття і оцінки, ми цілком залежимо від дару інтуїції. Це особливий вид сприймання, не обмежений органами відчуттів, що проходить через сферу несвідомого. Інтуїтивний тип частіше схоплює слабкі зв'язки між речами, які іншим видаються незв'язаними і чужими» [194, с. 281]. У цій характеристиці яскраво проступають риси творчої людини й однойменний принцип орієнтації свідомості.

Для повноцінного функціонування особистості в якості інтегрального суб'єкта необхідні взаємодія і синергетичні зв'язки між усіма чотирма функціями. Так, Юнг пише: «Для повної орієнтації всі чотири функції повинні зробити однаковий внесок: мислення зобов'язане полегшити впізнання і осмислення, почуття розповісти нам про те, якою мірою ті чи ті речі виявляються важливими чи неваж-

ливими для нас, відчуття повідомляє про конкретну реальність за допомогою зору, слуху, смаку і т. д., а інтуїція робить нас здатними до вгадування прихованих можливостей» [691, пар. 900].

На практиці ми зустрічаємося з домінуванням якоїсь однієї функції, що в принципі є нормальним явищем. Патологія настає тоді, коли перекіс у бік певної функції і ригідність відповідної установки свідомості стає явним і застійним процесом. Юнг наголошує на необхідності досягнення цілісності – стану, в якому свідомість і несвідоме взаємодіють узгоджено і гармонійно. Річ у тім, що надмірний розвиток якоїсь однієї функції супроводжується тотальним пригніченням парної протилежної функції, яка все ж «озивається» з глибини несвідомого у вигляді грубих інфантильних реакцій, властивих «занедбаній» функції. Регрес до нижчих стадій розвитку виявляється тією ціною, яку платить індивід за свою вузьку спеціалізацію й експлуатацію одних здібностей на шкоду розвитку інших.

Досягнення цілісності як бажаного ідеалу для особистості (рівень абсолютного суб'єкта) можливе при появі п'ятої, трансцендентної функції, яка не є окремим різновидом психічної орієнтації, а являє собою посередницьку основу, «міст» для об'єднання протилежних функцій, одна з яких свідомо (домінує), а друга – витіснена в підсвідомість (опозиційна). В результаті з'єднання полярних протилежностей оживає спільний архаїчний корінь, первісна ментальність, з якої беруть початок всі диференційовані функції. Ефект дії трансцендентної функції несвідомого нагадує за своєю глибиною суттю стан трансцендентальної свідомості, описаний в езотеричній психології. В обох випадках досягається інтеграція реального і уявного, раціонального й ірраціонального, суб'єкта і об'єкта, але різними шляхами: в стані трансцендентальної свідомості за рахунок прогресивного розширення можливостей свідомості, при появі трансцендентної функції за рахунок регресу лібідо до образно-символічного матеріалу снів, фантазій, видінь тощо. Наслідком актуалізації трансцендентної функції є переструктурування основних психічних функцій, вироблення нової установки свідомості і несвідомого, що, ймовірно, пов'язане із формуванням нової світоглядної позиції чи іншого способу здобуття інформації. Таким чи-

ном, трансцендентну функцію можна уявити у вигляді невідкладної допомоги, яка з'являється в критичній ситуації, що загрожує дисоціацією особистості, і яка відновлює втрачену гармонію. Цим самим людина здобуває ще один шанс у жертвовному і тернистому просуванні до абсолютної Досконалості.

Узагальнена картина суб'єктно-ціннісних проєкцій функціональних типів К. Юнга виглядає так: сенсорний тип найтісніше пов'язаний з відносним суб'єктом життєдіяльності і гедоністичною орієнтацією свідомості; мислительний тип відображає реалістичну орієнтацію моносуб'єкта; етичний тип репрезентує моральну орієнтацію полісуб'єкта; інтуїтивний тип зумовлює творчу орієнтацію метасуб'єкта; трансцендентна функція гармонізує ціннісну свідомість абсолютного суб'єкта.

5.5 Смыслові переживання як індикатор особистісних змін

Усвідомлення внутрішнього досвіду як безперервного плинного процесу в обстановці безумовного прийняття психотерапевтом клієнта виступає головною умовою інтеграції індивіда в цілісний організм, який повноцінно функціонує [507; 509]. Відчуття психологічної безпеки, що ґрунтується на відсутності критики з боку психотерапевта, емпатійне розуміння проблем клієнта дозволяє останньому прийняти себе беззастережно, з чимраз більшим почуттям довіри до власного емоційно-ціннісного досвіду, опорою на внутрішній локус контролю, досягнути більшої автентичності, спонтанності й ефективності поведінки, «розкувати» статичні, жорсткі ціннісні системи, засновані на минулому досвіді, і злитися з суцільним ціннісним потоком свідомості-переживання, актуального стану речей, адекватно й гнучко реагувати на зовнішнє і внутрішнє середовище, пристосовуючи поведінку особистості до обставин і власних запитів. Про особистісну зрілість свідчить зростаюча відповідальність людини за її рішення, «повнокровне» переживання реальності як унікального творчого моменту життєдіяльності.

Ґрунтуючись на власному практичному досвіді роботи як психотерапевта гуманістичної орієнтації й узагальненні досвіду своїх послідовників, К. Роджерс намічає деякі характерні точки в континуумі особистісних змін клієнта. Виділені ним сім стадій психотерапевтичного процесу можна згрупувати навколо п'яти сфер суб'єктності людини.

Перша і друга стадії психотерапевтичного процесу характеризуються приблизно однаковими рисами: небажанням або слабо вираженим бажанням повідомляти щось про себе, розмова ведеться навколо сторонніх проблем; почуття й особистісні смисли не усвідомлюються або дуже слабо усвідомлюються чи називаються і не відносяться до себе; близькі стосунки у спілкуванні видаються загрозованими; не визнається існування власних особистісних проблем або вони сприймаються як чисто зовнішні, незалежні від себе; відсутнє почуття власної відповідальності за породження проблем; особистісні конструкти статичні, про них думають як про факти – це виражається в безапеляційності й категоричності оцінних суджень; існування внутрішніх суперечностей не усвідомлюється і не визнається. Така «динамічна» структура особистості відповідає рівню відносного суб'єкта самозмін.

На третій стадії терапевтичного процесу відбувається деяке розкріпачення і рух у символічному вираженні внутрішнього досвіду. Клієнт розповідає про себе як про сторонню особу, але більш вільніше, ніж дотепер. Про свої переживання повідомляється непрямо, головним чином про те, яке враження вони справляють на інших. Проявляється недовіра до власних почуттів, вони дистанціюються від особистості, яка суворо судить їх. Особистісні конструкти нерухливі, але можуть бути усвідомлені як належні мені, а не як зовнішні факти. Почуття й особистісні смисли на цій стадії диференційованіші і не такі глобальні, як на попередніх стадіях – оцінні судження не чорно-білі, а допускають відтінки. Визнаються суперечності у власному досвіді і поведінці, неефективні особистісні вибори. К. Роджерс зазначає, що більшість людей, які усвідомлюють необхідність психологічної допомоги, перебувають на третій стадії.

На мою думку, третя стадія особистісної динаміки відповідає рівневі монособ'єкта, головною прикметою якого є усвідомлення себе як об'єкта терапевтичного впливу, відчуженого від власної суті і готового до вольового впливу ззовні.

Четверта стадія характеризується доволі спонтанним вираженням емоцій і водночас страхом перед їх неконтрольованим перебігом. Людина наче вперше зустрічається із своєю тривалий час пригніченою суттю і перебуває в потрясінні. Клієнт описує свої переживання, що стосуються теперішнього, рідше апелює до минулого досвіду. Виникають сумніви в однозначності раніше використовуваних критеріїв ефективної поведінки (перебудова ціннісної свідомості). Клієнт із занепокоєнням усвідомлює суперечності і невідповідності між досвідом і «Я». З'являється почуття власної відповідальності, усвідомлення ризику, пов'язаного з власним вибором. Ця стадія психотерапевтичного процесу відображає ціннісну позицію полісуб'єкта, готового сприйняти внутрішні аргументи полімотивованих вчинків у вигляді різноспрямованих афективних імпульсів. Відбувається зближення себе як об'єкта зі своєю духовною суттю, доторкання зовнішнього і внутрішнього Я, інтеграція свідомості з самовідчуттям, що йде з глибини несвідомого.

На п'ятій стадії почуття, що стосуються теперішнього моменту, виражаються вільно, безпосередньо, часто бурхливо. Усвідомлення почуттів супроводжується пошуком їх адекватної словесної назви. Клієнт відчуває сильне бажання бути єдиним цілим зі своїми почуттями, які йдуть зразу за подією. Існує намагання чітко диференціювати й ідентифікувати свої почуття й особистісні смисли, усвідомити суперечності і невідповідності в досвіді. Внутрішні діалоги ще більш різнопланові, ніж на четвертій стадії, їх перебіг відбувається цілком вільно. Посилюється відповідальність за розв'язання особистих проблем. Усвідомлення й переживання подій синхронізуються в часі, стають єдиним ціннісним процесом. Це свідчить про індивідуалізацію особистості, настання конгруентності – взаємної відповідності переживання, розуміння й самовираження, тобто про функціонування людини на рівні метасуб'єкта.

Шоста і сьома стадії, за словами самого К. Роджерса, рідко досягаються в психотерапевтичному процесі, але багато людей просуваються до них самотійно, йдучи за власною логікою самозмін, часто під впливом початкового психотерапевтичного втручання.

Первісне відкриття в собі вільного перебігу ціннісного процесу, що завершує п'яту стадію, є відправним моментом переживання-усвідомлення на шостій стадії. Людина перебуває в полоні свого почуття, водночас усвідомлюючи його особистісний смисл. З почуттями не борються, від них не бороняться, довіряючи мудрості організмичного почування, що перебуває на сторожі насущних інтересів людини. Клієнт суб'єктивно живе у своєму досвіді, а не проявляє почуття до нього; «Я» і «моє» зливаються в єдиний процес, так що особистісні конструкти розчиняються в єдиному потоці переживання, незалежно від попередніх оцінок. Клієнт не стоїть перед проблемою, а реально живе якоюсь частиною своєї проблеми. Вона перестає бути для нього об'єктом.

На найвищій, сьомій стадії особистісної психодинаміки закріплюються і стають постійними всі прояви спонтанної, творчої, усвідомлюваної поведінки. Кожен момент життя переживається з повною душевною самовіддачею як унікальний шанс самореалізації, «тут-і-тепер»-самоздійснення. Особистісні конструкти перетворюються в релятивні, залежні від специфіки актуального переживання, емоційні оцінки того, що відбувається. Людина відчуває себе автором власного розвитку. Внаслідок досягнутої особистісної інтеграції вольовий акт мислиться як суб'єктивне слідування гармонійному балансу організму. Таким чином, коли процес досягає цієї стадії, людина стає єдиним рухом, єдиною течією.

Вочевидь становлення збалансованої єдності актуального переживання й усвідомлення є умовою і процесом перебігу самоактуалізації абсолютного суб'єкта життєдіяльності як реалізації його універсальних творчих можливостей, опредметнення найвищих духовних інтенцій.

Загальною тенденцією особистісних зрушень у спектрі інтегральної суб'єктності є активізація внутрішнього ціннісного про-

цесу, чимраз більші спонтанність і експресивність міжособистісного спілкування, автономність поведінки індивіда.

5.6 Психологічний захист у контексті персонального аксіогенезу

Поняття психологічного захисту закономірно постало з концептуальних допущень фрейдизму: виступаючи посередником між Воно і Над-Я, Я не просто налагоджує «мирний діалог» між цими інстанціями психічної структури особистості, а й відстоює свою монополію на зносини із зовнішнім світом, керуючись принципом реальності, для чого воно (Я) висуває заслони у вигляді перцептивно-смислових викривлень, які покликані усунути чи бодай зменшити загрозу його компетентності з боку нестримних домагань Воно й непомірного диктату Над-Я. Будучи тісно пов'язаним із чуттєвим сприйманням дійсності, Я не просто саме «рятується» від напливу ірраціональних імпульсів Воно, які прагнуть негайного вдоволення, і тиранії невмолимого ментора Над-Я, але й інтегрує їх антагоністичні устремління на засадах раціональності. Продуктивний синтез різноспрямованих тенденцій нижчого і вищого несвідомого в «лоні Я» забезпечує цілісне і збалансоване функціонування суб'єкта психічної активності, його просоціальну творчу орієнтацію [144; 168; 604].

Такий висновок впливає у зв'язку із суто аксіопсихологічною постановкою питання – «Для чого потрібен захист?», на відміну від психоаналітичних запитань на зразок «Хто від чого захищається?» (топічний аспект проблеми) і «Яким чином відбувається захист?» (енергодинамічний аспект). Якщо відповідь на останні два запитання всебічно представлена в класичному психоаналізі і його психодинамічних відгалуженнях, то пошуки відповідей на запитання «Для чого?» відзеркалюють новітні потуги екзистенціальної і гуманістичної психології.

Залежно від змістово-структурних репрезентацій суб'єктного потенціалу особистості в тій чи тій психологічній теорії розрізняють

специфічні форми психологічних захистів. Так, в індивідуальній психології А. Адлера захистом від базового почуття неповноцінності виступає компенсація фізичних чи розумових вад і розвиток прагнення до переваги, самовдосконалення відповідно до особистісного ідеалу. Представник гуманістичної психології К. Роджерс пояснює появу психологічних «фасадів» недосконалим вихованням (нещирістю, цинізмом вихователів, відсутністю поваги до дитини, «зумовленою любов'ю» дорослих тощо), яке підриває довіру дитини до свого організмичного чуття, що є запорукою конгруентності і знаходження автентичного конкретній життєвій ситуації смислу.

Виразні аксіологічні позиції в трактуванні психологічних захистів займає Т. С. Яценко, котра пов'язує їх появу з намаганням суб'єкта зберегти самоповагу в світлі підтвердження «ідеалізованого Я» (привабливого для себе та інших образу себе). Механізм психологічного захисту, за Т. С. Яценко, складається в результаті підкріплення в досвіді спілкування тих чи тих суб'єктних виявів особистості, насамперед її ціннісних орієнтацій. Отже, в основі формування «ідеалізованого Я» лежать так звані умовні цінності: «Будь-яка цінність індивіда може перетворитися в умовну, якщо суб'єкт «увірує» в те, що він є носієм цієї соціально схвалюваної цінності і вибудує відповідну систему очікувань на отримання схвалення себе як носія її. «Умовні цінності» реалізуються в поведінці за допомогою засобів «захисту», яким властива велика варіативність» [698, с. 57].

У зв'язку із збагаченням теоретичної бази дослідження психологічних захистів, визначення останніх розширилося до екстраполяції: «Захист психологічний – система регуляторних механізмів, які спрямовані на усунення або зведення до мінімуму негативних переживань, що травмують особистість і пов'язані із внутрішніми або зовнішніми конфліктами, станами тривоги і дискомфорту. Ситуації, які вимагають з. п., характеризуються реальною або уявною небезпекою цілісності особистості, її ідентичності і самооцінці» [475, с. 116]. Це визначення фіксує телеологічну перспективу психологічного захисту Я – досягнення гармонійної цілісності функціо-

нування різноманітних утворень особистості (за З. Фройдом – Воно, Я і Над-Я) як універсального принципу побудови життєвого світу людини (абсолютного суб'єкта). Основоположник революційного вчення про несвідоме впритул підійшов до проголошення цього принципу, але зосередився, як і багато з його послідовників, на завданнях аналізу, розщеплення змісту на свідоме й несвідоме: «Аналітик об'єктивно і рівномірно розподіляє свою увагу між несвідомими елементами всіх трьох утворень. Інакше кажучи, коли він береться за роботу з роз'яснення, він вибирає собі позицію рівновіддалену від Воно, Я і Над-Я» [617, с. 27]. За допомогою синтезу, виконуваного Я, забезпечується психічне здоров'я індивіда, а дослідження норми, як відомо, не в першу чергу цікавило адептів ортодоксального фрейдизму. Тому й принцип цілісності був постульований і перевідкритий на іншому поняттєво-концептуальному полі.

Аналогічна доля спіткала Над-Я, функція якого навіть з точки зору психоаналізу очевидна, – наділення цінністю ранніх дитячих ідентифікацій, що заміщають реальні лібідозні об'єкти. Отже, і принцип цінності як підстава функціонування Над-Я в структурі інтегральної суб'єктності міг би бути відкритий З. Фройдом, якби він не обмежував сферу його дії жорсткими моральними імперативами з категоричним змістом вимог.

Щодо принципу творчості як притаманному життєдіяльності метасуб'єкта, то наближення до його відкриття простежується в уявленні про ефективний і неефективний захисти. При успішному захисті Я вдається встановити гармонійні відносини між Воно, Над-Я і силами зовнішнього світу, тоді «його захисні заходи досягають своєї мети, тобто дозволяють йому обмежити розвиток тривоги і незадоволення і так перетворити інстинкти, що навіть у складних обставинах забезпечується якась міра задоволення» [617, с. 137]. Неефективний захист не може нейтралізувати дезорганізаційні імпульси Воно, на що затрачається колосальна енергія контркатексису – блокування від проникнення у свідомість енергії Воно засобами енергії Я. «Межа між двома категоріями, – пише Г. Блум, – нечітко окреслена, й іноді неможливо провести відмінність. Успішний

захист включає різні типи сублімації, безуспішний, або патологічний – будується на захисних механізмах заперечення, проекції, інтроєкції, регресії, реактивного утворення, знищення, ізоляції, витіснення...» [70, с. 143–144]. Вказівка на конструктивну роль психологічного захисту дозволяє зробити висновок про певні творчі можливості Я, а не лише про функції поновлення статусу-кво у балансі різноманітних протистоянь всередині і навколо особистості. І хоча існують крайні позиції в оцінці ефективності психологічного захисту (від констатації тотальної шкоди захисту для самоактуалізації особи до оптимістичного погляду на доцільність окремих його різновидів), вони дозволяють розглядати психологічні захисти як форми ідіосинкразії Я в його намаганні говорити з несвідомим його ж мовою – мовою символічних заміщень і фантастичних перетворень. Досягнутий компроміс у діалозі Я з Воно і Над-Я слугує запорукою цілісного, гармонійного і продуктивного розвитку особистості.

Формування психологічних захистів закономірно вплетене в онтогенез і тому може бути розглянуте в аспекті становлення інтегральної суб'єктності індивіда. З часу виходу в світ книги А. Фройд «Психологія Я і захисні механізми» (1936 р.) становище з проясненням різновидів і часових рамок формування окремих форм психологічних захистів значно поліпшилося (зараз їх нараховується більше 20 видів), усе ж справджується «факт, що хронологія психічних процесів залишається одним з найбільш темних місць в аналітичній теорії» [617, с. 45].

На думку дослідників пренатального розвитку (Ф. Гринеєв, О. Феніхель, Р. Стерба та ін.), дитина народжується вільною від психологічних захистів. Механізми, які формуються на першому році життя, є попередниками пізніших психологічних захистів. До числа перших механізмів (рівень відносного суб'єкта) належать інтроєкція, проекція, фіксація і регресія. Г. Саллівен вважає, що буде правильніше говорити «про динамізми, а не механізми, які є відносно стійкими формами організації й каналізації енергії, що специфічним чином проявляються в міжособистісних відносинах» (цит. за [70, с. 80]). Проте в психологічній літературі новий термін не прижився

й інколи використовується як синонім до традиційного «механізми».

На оральній стадії психосексуального розвитку в немовляти формуються перші два комплементарні за суттю психологічні механізми: інтродекція і проєкція, які є дериватами двох протилежних способів дії – проковтування приємного і випльовування огидного. Інтродекція, заснована на ковтанні їжі, спочатку слугує інстинктивному задоволенню, пізніше – відновленню величі (могутності, спроможності) і ще пізніше – зруйнуванню ненависного об'єкта оральною інкорпорацією (поглинанням). У старшому віці інтродекція проявляється в тому, що людина вбирає у себе цінності і норми іншої, розглядаючи їх як свої власні і тим самим позбуваючись внутрішнього конфлікту. Проєкція походить від спроб усунути неприємні смакові подразники, які трансформуються в приписування болісних стимулів зовнішньому світові. Зрілий варіант проєкції полягає в приписуванні іншим людям витіснених мотивів, переживань і рис характеру.

Прогресивним наслідком інтродекції є досягнення стану первинної ідентифікації зі значущими особами – носіями соціальних цінностей. М. Кляйн писала, що «перші інтродектовані об'єкти формують серцевину супер-его. На мою думку, супер-его зароджується з першими процесами інтродекції і будується з «хороших» і «поганих» фігур, які інтерналізувалися, відповідно при любові і ненависті, на різних стадіях розвитку і поступово асимілювалися й інтегрувалися в его» [70, с. 81].

Заперечення – дуже примітивний механізм психологічного захисту, який полягає в непомічанні неприємних сторін дійсності шляхом простого закривання очей на неї і вдавання, що небажані явища не існують.

Два механізми – фіксація і регресія пов'язані з нормальним збереженням деяких особливостей більш ранніх стадій і схильністю повернення до них у разі появи труднощів. М. Кляйн вважає, що до фіксації на прегенітальних стадіях розвитку приводить тривога в результаті фрустрації оральних імпульсів. Чим сильніша фіксація, тим легше при труднощах відбувається регресія – повернення до простіших (інфантильних) форм поведінки і мислення.

Вік від одного до трьох років відповідає анальній стадії розвитку. Відбувається налагодження системи фізіологічної саморегуляції, розвивається антиципація дій за допомогою мислення і уяви, Я відділяється від Воно, з'являються три персоніфікації самості: «я хороший», «я поганий» і «не я», аутистичне мовлення передає суто особистісне значення інформації. Ці новоутворення свідчать про досягнення дитиною моносуб'єктного рівня розвитку. З боку механізмів психологічного захисту відбувається стабілізація тих, що зародилися на попередній стадії. Крім цього, з'являються два нові механізми – заперечення в словах і діях (А. Фройд) і встановлення узгодженості (Г. Саллівен).

Заперечення за допомогою слів і дій – це пізніший варіант заперечення у фантазії. Останнє виникає ще на першому році життя і означає зміну нестерпної реальності деякою приємною ілюзією. «Імовірно, вихідна значущість мрії як способу захисту проти об'єктивної тривоги втрачається із закінченням раннього періоду дитинства» [617, с. 65], але «в дорослому житті задоволення інстинктивного імпульсу через фантазію уже шкідливе», «проникнення імпульсу Воно в Я і його задоволення там у спосіб галюцинацій являє собою для дорослого психотичний розлад» [617, с. 66]. Аналогічно до цього заперечення в словах і діях означає спотворення реальності з метою усунення загрозливих об'єктів у грі та інсценізації. Розігрування ролей сприяє відреагуванню* шкідливого афекту. Заперечення може мати місце до того часу, поки воно не перешкоджає контролювати реальність. Існує загроза конгруентності – нездатності вийти за рамки нав'язаної собі ролі.

Встановлення узгодженості, за Г. Саллівенем, полягає в налагодженні міжособової комунікації шляхом співставлення власних думок і почуттів з відповідними процесами в інших людей. Застосування цього механізму забезпечує ефективність психологічного захисту індивіда.

---

* Термін «відреагування» тут вживається у значенні вираження несвідомих імпульсів у дії (О. Феніхель), а також у розумінні особливої форми спогадів, які відтворюються в більш менш організованій і часто ледь завуальованій формі [531, с. 111].

На фалічній стадії розвитку дитини (3–5 років) проявляється знаменитий Едіпів комплекс, що призводить до вдосконалення функцій Над-Я, які концентруються навколо моральних вимог, і розширення арсеналу захисних механізмів Я.

Внаслідок досвіду ідентифікації зі значущими дорослими зростають шанси на успіх у деяких наявних і новопосталих механізмів психологічного захисту. Найбільше це стосується сублімації, що дозволяє індивіду як полісуб'єктові переключити каналізацію сексуальної енергії в одне із кількох соціально допустимих русел. Через перетворення енергії сексуального потягу в культурно зумовлені форми активності лібідо дістає штучний об'єкт задоволення і досягає розрядки напруження. А. Фройд і Р. Стерба наголошують на ціннісному аспекті сублімації, залежному від ідентифікацій, локалізованих в Над-Я: «сублімація, тобто заміщення інстинктивної мети згідно з вищими соціальними цінностями, означає прийняття або, принаймні, знання цих цінностей, що своєю чергою передбачає існування Над-Я» [617, с. 44].

Витіснення (придушення) – одна з найпоширеніших форм захисту. Під ним розуміється «виключення болісного матеріалу зі свідомості: змісту, який ніколи не усвідомлювався (первинне витіснення), і змісту, який одного разу був усвідомлений, але потім виявився витісненим у несвідоме» [70, с. 146] – власне витіснення. Витіснені переживання проявляються в забудькуватості, мимовільних «ненавмисних» діях, обмовках тощо. Психічні травми, витіснені у несвідоме в ранньому дитинстві, здатні невротизувати дорослу людину, позаяк відбувається випадання зі свідомості важливої ланки інстинктивного й афективного життя індивіда, що порушує цілісність особистості.

У поєднанні з витісненням формується реактивне утворення, при якому відбувається трансформація імпульсу в його протилежність, котра не виключає можливості прориву первинного імпульсу в поведінці, оскільки він залишається незмінним. Як зазначає О. Ф. Бондаренко, «утворення реакцій» – це соціальний фасад «любові», покликаної уникнути страху зіткнення з реальними почут-

тями агресії, яка стосується того, кому пред'являється «фасад доброго ставлення» [79, с. 44]. З. Фройд вважав реактивне утворення нижчою формою сублимації, а О. Феніхель розрізняв ці форми захистів на підставі пріоритету придушення вихідних спонукань перед їх розрядкою. Так, дитина, яка насолоджується грою з брудом, сублимує свої спонукання у малюванні, ліпленні, приготуванні їжі; переважання механізму реактивного утворення приведе її до крайньої чистоплотності й охайності.

Знищення вважається більш прогресивнішим механізмом, порівняно з реактивним утворенням. Робиться щось позитивне на противагу вже зробленому, з тим щоб довести свою незалежність від невідомого болісного наміру, досягнути впевненості у своїх вчинках.

Ізоляція – це процес, унаслідок якого спогади про неприємні враження втрачають емоційне забарвлення. «При ізоляції перебільшується важливість логічного мислення завдяки зменшенню емоційних асоціацій нібито в інтересах об'єктивності. Самі ідеї представлені на рівні свідомості; зникає тільки їх емоційна значущість» [70, с. 149]. Прикладами «ізоляції можуть слугувати розмежування певних сфер життя (школа і дім), ставлення до різних людей (тільки симпатія або виняткова неприязнь), протиставлення чуттєвості і ніжності в статевих стосунках та ін.

Раціоналізація – псевдорозумне пояснення мотивів учинків після їх здійснення з метою нав'язати іншим ідеалізований образ себе, неадекватний дійсному Я.

Ретрофлексію як захисний механізм особистості описав Ф. Перлз. В індивіда, котрий практикує ретрофлексію, формується ставлення до себе як до стороннього об'єкта. Початковий конфлікт між Я та іншими перетворюється на конфлікт всередині Я. Ф. Перлзові належить стисле яскраве порівняння дії різних механізмів психологічного захисту: «Індивід, який інтроектує, робить те, що від нього хочуть інші, той, хто проєктує, робить іншим те, в чому сам їх звинувачує, людина, що перебуває в патологічному злитті (надмірній ідентифікації. – З. К.) зі світом не знає, хто кому що робить, і той, хто ретрофлексує, робить собі те, що він хотів би робити іншим» (цит. за [522, с. 148]).

Переміщення як форма психологічного захисту має два різновиди: 1) це спосіб зсуву інстинктивної енергії з одного шляху розрядки на інший без будь-яких перешкод на першому шляху; 2) заміщення – перенесення емоцій, пов'язаних з одним об'єктом, на інший об'єкт. В останньому випадку індивід позбувається страху перед загрозливим об'єктом шляхом виміщення накопиченої агресії на доступному або безпечному об'єкті, коли у стосунках зі справжнім джерелом тривоги розрядити її неможливо.

Вибіркова неувага і дисоціація, за Г. Саллівеном, стосуються ситуацій, прямо не пов'язаних із соціальним оцінюванням. Якщо стан вибіркової неуваги може усунути вказівка збоку, то дисоціація супроводжується гнівом і бурхливим запереченням факту, на який указує сторонній спостерігач.

На латентній стадії психосексуального розвитку (5–12 років) не виникає нових механізмів психологічного захисту. Серед відомих найуживаніші часткова сублимація і реактивні утворення.

Генітальна стадія розвитку (12–18 років) характеризується проривом несвідомих спонук, відродженням едіпових фантазій, загостренням конфлікту між Я і Воно, намаганням протистояти спокусам сексуального спілкування. Такий стан речей веде за собою нарощення психологічного захисту. З'являються нові його механізми: аскетизм, інтелектуалізація, юнацька творчість тощо.

Дія аскетизму зводиться до відкидання всіх інстинктивних спонук як ворожих Я. Аскети уникають всього, що може принести задоволення: товариства ровесників, розваг, смачної їжі і т. ін. В аскетизмі індивід шукає порятунку від напливу ірраціональних бажань, з якими не може порозумітися його Я.

Інтелектуалізація являє собою спробу оволодіти інстинктами за допомогою мислення. «Абстрактні інтелектуальні обговорення і роздуми, до яких вдаються підлітки, – це зовсім не спроби розв'язати задачі, поставлені реальністю. Їх мислиннева активність є радше показником напруженої настороженості відносно інстинктивних процесів і переведення того, що вони сприймають, в абстрактне мислення», – зазначає А. Фройд [617, с. 128].

Творчість також може виступати в ролі захисного механізму. Найбільш поширена її форма в юнацькому віці – щоденники, поетичні спроби, малярство. Перехід творчості як форми протидії інстинктивним спонукам до істинної творчості відбувається тоді, коли юнак переключається з романтичних марень і амбітних устремлінь на втілення у продуктах творчості загальнолюдських ідеалів.

Компенсація в ролі захисного механізму передбачає розвиток тих здібностей особистості, які дозволяють їй впоратися з почуттям неповноцінності, що виникає в результаті неуспіху в інших видах діяльності. Наприклад, підліток з низькою успішністю починає посилено займатися спортом і досягає помітних результатів.

Е. Фромм описав механізми втечі від свободи, до яких може вдаватися особа, котра випробувала себе в якості абсолютного суб'єкта. Випробування Абсолютом, рівне свободі діяння, – не лише заповітна мрія і принадна спокуса, а й величезна відповідальність і вольова готовність людини бути Людиною. Втеча від свободи може розглядатися як капітуляція абсолютного суб'єкта, його сповзання на нижчі рівні функціонування, на яких індивід прагнув до групової підтримки і солідарності. Е. Фромм називає три способи возз'єднання з групою: садомазохізм, деструктивність і конформізм автомата [623].

При садомазохістському механізмі у людини формується залежність від могутнього авторитету. Спричинюючи або переносячи страждання, індивід захищається від почуття самотності. При використанні деструктивного механізму людина прагне усунути іншу людину, дискредитувати її, щоб уникнути порівняння або змагання з нею і можливого розчарування у власних можливостях.

Конформізм автомата передбачає сліпе пристосування до культурних стандартів певного суспільства, що нівелює будь-які прояви індивідуальності (табл. 5.3).

Представники психосинтезу (Р. Ассаджолі, П. Феруччі, Т. Йоуменс та ін.) вважають, що людина схильна відгороджувати себе від вторгнення надсвідомих (трансперсональних) переживань, за допомогою яких може відкритися її вище, духовне Я – вільне від отождоженень себе з роллю, нормою, рисою тощо.

Вище Я – центр чистої свідомості, результат самоототожнення, на який, мов на екран, проектується змісти особистісного Я. Щоб досягти стану вищого Я, треба розототожнитися з власним тілом та його відчуттями й потребами, почуттями і думками, тобто зайняти незалежну, споглядальну, рівновіддалену від різноманітних атрибутцій особистісного Я позицію. Блаженство, спокій, філософська мудрість, відчуття гармонії виступають результатами духовного психосинтезу – інтеграції надсвідомих енергій з наявними структурами особистості.

Проте може з'ясуватися, що людина не готова довіритися джерелу внутрішньої мудрості, чинить опір новому світовідчуттю. Існує також побоювання, що наступить розплата за раювання від володіння Істиною, після того, коли буде відкинуто всі захисти. І тоді людина знову заковує себе в кайдани нормовідповідності і стереотипу, вибудовуючи хитромудрі перешкоди на шляху проникнення вищого Я. Цій меті слугує «придушення надсвідомого матеріалу». Можна згадати також проекцію («відкидання»), коли надособистісні властивості приписуються іншій особі – гуру, психотерапевту, громадському діячеві, другові – за принципом «куди мені до нього»; компенсацію, «надолужування» надособистісної властивості властивістю протилежної якості, наприклад, любові агресивністю; десакралізацію або розвінчування – цинічне висміювання всього, хоч віддалено пов'язаного з надсвідомими реаліями; захисний песимізм, коли люди навмисно применшують свої можливості («я надто дурний для цього») або посилаються на обставини («я надто зайнятий роботою»); заорганізованість, створення організаційних структур, які формально покликані підтримувати і відтворювати деякі змісти надсвідомого, але за суттю своєю самоцільні і відтворюють лиш самих себе; догматизм, перетворення надсвідомого досвіду в догму, в обов'язок бути, скажімо, радісним, люблячим, просвітленим і т. ін. [41, с. 127].

Не всі з відомих психологічній науці захистів нам вдалося тут описати. Деякі з них є похідними від давно відкритих і стосуються специфічних сфер опору проти усвідомлення, інші, як у вищенаведеному уривку П. Феруччі «Патологія висот», є переосмисленням ві-

домих психологічних механізмів, ще одні не досить науково обґрунтовані і зустрічаються переважно в науково-популярній літературі. Сподіваюся, однак, що схарактеризовані тут механізми психологічного захисту підтверджують логіку становлення інтегральної суб'єктності як розгортання у людині її сутнісних, духовних сил з виразним ціннісним змістом.

Таблиця 5.3

Механізми психологічного захисту крізь призму принципу інтегральної суб'єктності

відн. S	Моно S	полі S	мета S	абс. S
інтроекція, проекція, фіксація, регресія	заперечення, встановлення узгодженості	сублімація, витіснення, реактивне утворення, знищення, ізоляція, раціоналізація, ретрофлексія, переміщення, вибіркова увага і дисоціація	ті самі механізми психологічного захисту	аскетизм, інтелектуалізація, творчість, компенсація, садомазохізм, деструктивність, конформізм автомата

5.7 Аксіопсихологічний простір стилів подолання у суб'єкта професійної діяльності

Важливим аспектом успішної професійної самореалізації, показником та передумовою психологічного здоров'я особистості як професіонала [119; 453; 488] є доцільне і гнучке оперування стратегіями подолання чи радше опанування, або копінг-стратегіями.

У широкому сенсі копінг включає всі види взаємодії суб'єкта з ситуацією: спроби впоратися з нею або пом'якшити її, адаптуватися або ухилитися від вимог проблемної ситуації [403]. На думку С. Фолкмана, копінг являє собою когнітивні або поведінкові зусилля, спрямовані на подолання специфічних зовнішніх та/або внутрішніх вимог, що оцінюються як надзвичайні чи такі, що перевер-

шують ресурси людини [736]. Е. Фрайденберг і Р. Льюїс вважають, що копінг поєднує поведінкові, емоційні та когнітивні зусилля з метою переборення труднощів повсякденного життя з його стресовими, проблемними, конфліктними, фрустраційними ситуаціями в системі відносин «людина – середовище» [721]. Порівнюючи механізми психологічного захисту зі стратегіями подолання, деякі автори вважають останні усвідомлюваними стратегіями взаємодії з реальністю, оволодіння якими здійснюється через активне навчання. Копінг-стратегії – здебільшого відрефлексовані, цілеспрямовані і підконтрольні суб'єктові адаптивні й творчо-перетворювальні дії [305; 562], на відміну від переважної більшості захисних механізмів.

У працях австралійських учених Е. Фрайденберг і Р. Льюїса виокремлено три стилі подолання, що інтегрують 18 різних стратегій:

- продуктивний стиль подолання (розв'язання проблем, робота і досягнення, релігійна підтримка, позитивний фокус);

- непродуктивний стиль подолання (неспокій, сподівання на диво, відмова від долання, розрядка, ігнорування, самозвинувачення, замикання в собі, відволікання, активний відпочинок);

- соціальний стиль опанування (соціальна підтримка, опора на друзів, почуття причетності, суспільні дії, професійна допомога). При цьому стиль подолання визначався як тенденція людини діяти певним і послідовним чином у важких ситуаціях, обираючи певні патерни поведінки.

М. О. Холодна зі співробітниками [640] піддали сумніву вихідну тезу вищезгаданих авторів і розробників опитувальника ACS (Юнацька копінг-шкала; загальна форма) про незалежність вибору стратегії подолання від стресової (важкої) ситуації та ширше – від соціокультурних цінностей, які маркують цю ситуацію. Ретельна емпірична й статистична перевірка конструктної валідності цього опитувальника привела дослідників до виокремлення чотирьох стилів поведінки подолання, замість трьох, визначених Фрайденберг і Льюїсом апріорно, на основі гіпотетико-дедуктивних припущень. Це – проблемно-орієнтований, мобілізаційний, емоційно-домінантний і соціотропний стилі (див. характеристику нижче).

Інтерпретаційною рамкою для переосмислення здобутих результатів слугували концепції інтелектуального контролю [118], що пояснюють, як відбувається когнітивне оцінювання важкості життєвої ситуації щодо до мети і власних ресурсів індивіда. «Своєрідним наслідком роботи інтелектуального контролю є оцінка ситуації за двома ментальними «шкалами», що перетинаються: 1) розв'язуваність/нерозв'язуваність важкої ситуації (уявлення людини про можливості зміни або усунення ситуації, міри небезпеки наслідків і т. д.); 2) подоланність/нездоланність важкої ситуації (уявлення людини про свої психічні і фізичні ресурси для подолання виниклої важкої ситуації)» [640, с. 153–154].

Виокремлені М. О. Холодною та ін. стилі подолання проявляються залежно від того, як ситуацію оцінює сама людина, а саме: чи вона сприймає її як розв'язувану/нерозв'язувану і свої можливості з нею впоратися: проблемно-орієнтований стиль (ситуація розв'язувана/можу впоратися); мобілізаційний стиль (ситуація нерозв'язувана/можу впоратися); соціотропний стиль (ситуація розв'язувана/не можу впоратися); емоційно-домінантний стиль (ситуація нерозв'язувана/ не можу впоратися). В міру того, як змінюється сегмент оцінного простору, в якому перебуває оцінка ситуації, людина схильна демонструвати різні стилі поведінки подолання (рис. 5.1).

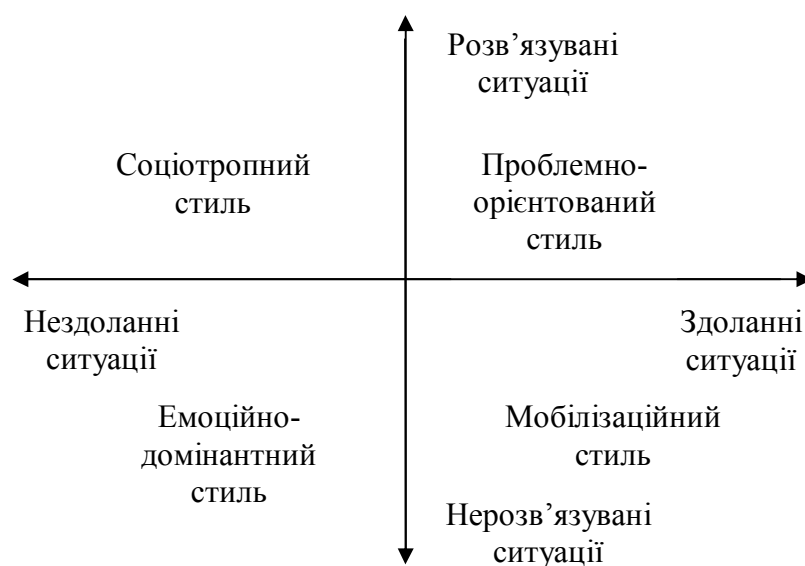

Рис. 5.1. Співвідношення стилів подолання з оцінками важкої ситуації [505, с.154]

Представлене тлумачення розмірності стилів подолання природно накладається на відповідну картографію інтегральної суб'єктності.

З наведених міркувань видно, що можливе несуперечливе суміщення обох «картографій» у синтетичному варіанті (рис. 5.2), в якому аксіопсихологічний вимір функціонування суб'єкта поведінки подолання здобуває своє онтологічне втілення:

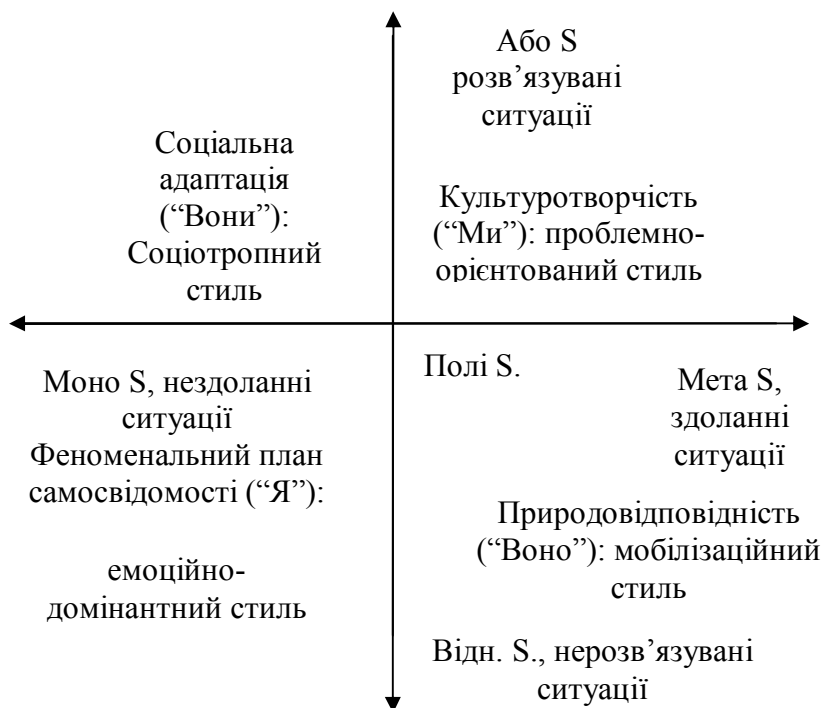

Рис. 5.2. Аксіопсихологічний простір стилів подолання в контексті принципу інтегральної суб'єктності

Таким чином, проблемно-орієнтований стиль подолання має шанс актуалізуватися в умовах професійної самореалізації, при апробації та впровадженні різноманітних інновацій, що збагачують ментальне професійне середовище і сприяють його ціннісно-цільовому і технологічному вдосконаленню. Мобілізаційний стиль подолання виражає спрямованість суб'єкта на активізацію внутрішніх ресурсів, готовність підтримувати фізичне здоров'я, а в разі домінування мотиву самозбереження – відсторонення від проблеми. Емоційно-домінантний стиль проявляється в зовнішній і внутрішній емоційній експресії при зіткненні з важкою ситуацією у вигляді різних форм емоційної розрядки, росту емоційної напруги,

надії на чудеса і віри в Боже провидіння. Цей стиль актуалізується при переживанні екзистенційної ситуації «закинутості» у світ, що на інтраіндивідуальному рівні завжди «наявна», тобто буттєво неусувна, але така, що може бути конструктивно переосмислена в результаті розв'язання задачі на смисл. Соціотропний стиль передбачає опору на близьких людей, залежність від авторитету громадської думки, прагнення належати до референтного кола, що дозволяє в адаптивний спосіб впоратися з відомими соціуму проблемами, скориставшись запропонованим алгоритмом.

Як можна очікувати, точка «полісуб'єкт» репрезентує центральну суперпозицію, що дозволяє особистості реалізувати свої інтегративні суб'єктні здатності щодо визначення доцільності застосування того чи того стилю подолання або комбінування елементів різних стилів з метою ефективного розв'язування актуальної проблемної ситуації. Такий синтетичний стиль – не просто найемкіший, а найваріативніший, гнучкий, здатний до оперативного перекомбінування і творчої трансформації. Відтак професійна саморегуляція особистості буде тим успішніша, чим більш широким діапазоном копінг-стратегій вона володіє, що можливо при враховуванні якомога більшої кількості параметрів оцінки життєвих ситуацій.

Представлений варіант аксіопсихологічної реконструкції стилів подолання, подібно до такої ж реконструкції стратегій розв'язання міжособистісних конфліктів (див. 4.7), дістаємо в результаті аналогічних методологічних процедур, тобто шляхом накладання базової і прикладної моделей досліджуваного феномену. В результаті отримуємо збагачену суб'єктно-ціннісними осями картину стилів подолання, крім того, знаходимо відсутній (тут – синтетичний) стиль.

Проте можливий і простіший підхід, який переважно і використовується у цій роботі. Телеологічне сходження висхідними рівнями суб'єктності з урахуванням ціннісних віх аксіогенезу вочевидь зумовлює таку логіку використання стилів подолання: відносний суб'єкт – емоційно-домінантний стиль, моносуб'єкт – мобілізаційний стиль, полісуб'єкт – соціотропний стиль, метасуб'єкт – проблемно-орієнтований стиль, абсолютний суб'єкт – синтетичний стиль.

5.8 Аксіопсихологічні ресурси професійно-особистісної самореалізації

Розгортання психолого-педагогічних досліджень в Україні, що відбувається в контексті модернізації системи її вищої освіти, потребує пильної уваги до інтимних феноменологічних механізмів становлення Я-концепції особистості та її професійної самосвідомості, між якими в ідеалі повинні існувати відношення еквівалентності, когерентності, синергії, творчої комплементарності. Це зрозуміло, адже особистісний і професійний аксіогенез відбувається зінтегровано у принаймні двох процесах – персоналізації та персоніфікації, що проявляється в ідентифікації себе фахівцем на основі розвитку автентичності і формування внутрішньої цілісності [487]. Тільки гармонійне узгодження таких ліній самореалізації особистості, як змістове (ціннісно-смісловне) збагачення й операційно-знаряддєве опанування, «внутрішньо-архетипне закорінення» і «зовнішнє знаково-символічне оприявлення», екстеріоризація біологічно успадкованого й інтерналізація культурно зумовленого, баланс цілераціонального самопроектування і спонтанного розгортання «індивідуально-творчого геному» розвитку та ін. допоможе розвою людини як творчої індивідуальності.

Момент і факт взаємного відображення цих процесів, насамперед персоналізації та персоніфікації, охоплює поняття самоствердження. За Н. Є. Харламенковою, особистісне самоствердження полягає у прагненні до отримання підтвердження власної цінності шляхом встановлення еквівалентних відношень між оцінкою Я і об'єктами, які володіють цінністю [635, с. 151]. При цьому предмет самоствердження (те, *що* стверджується) – це Я як самодостатня цінність, а те, *чим* утверджується Я, є засобом самоствердження.

В означеному дискурсі професійно-особистісного становлення (професійного аксіогенезу) проблема самоствердження через професію бачиться як узгодження двох ключових чинників – процесів формування особистісної і професійної ідентичностей. При цьому під особистісною ідентичністю розумітимемо переживання (усві-

домлене, а також невідрефлексоване) власної тотожності, само-референтності, визначеності (екзистенційно-сислової унікальності), цілісності як внутрішньої інтегрованості різних спонукань, часо-вої неперервності існування як самовідтворення й актуалізації особистого потенціалу, цільності як спрямованості на реалізацію індивідуально специфічних життєвих завдань, автентичності як несимулятивного втілення себе в певному життєвому проекті, наративі [241, с. 83]. Професійна ідентичність, за дефініцією Л. Б. Шнейдер, – це результат процесів професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації, який проявляється в усвідомленні себе представником певної професії та професійної спільноти, певний ступінь ототожнення – ідентифікації себе зі Справою та Іншими, що проявляється в когнітивно-поведінкових самоописах Я. Професійна ідентичність звернена в сучасне і майбутнє [677].

Спираючись на величезний масив студій психоаналітичного спрямування, Н. Є. Харламенкова описує механізми відкриття Я, проєкції, інтроєкції, інтеграції Я, котрі, на мій погляд, адекватно репрезентують взаємини особистісної та професійної ідентичності в акті професійного самоствердження особи як суб'єкта життя і праці. Так, відкриття Я зазначена авторка подає як раптовий інсайт, інтуїтивне «впізнавання» інтенціонального проекту того виду діяльності, якою особі варто займатися, до якої «лежить душа». На етапі долучення механізму проєкції суб'єкт знаходить потрібний предмет (цікава професія), на яку переносить власні інтенції та ще не повною мірою розкритий потенціал. На етапі задіяння механізму інтроєкції відбувається зворотне присвоєння спроектованого раніше внутрішнього змісту й усвідомлення його як цінного й мені-спорідненого. Завершує цикл механізм інтеграції Я, що конститує особу в її екзистенційній самоцінності, неодмінним компонентом якої є професійна самореалізація.

Слід зауважити, що наведені тут механізми «конструктивно валідні» у форматі структурно-функціональної моделі детермінації професійного самовизначення особистості [260]. Модель репрезентує два вектори становлення професійної ідентичності: з боку само-

детермінації шляхом становлення особистісної (в тому числі й наративної) ідентичності (згідно з пропонованою логікою, – за допомогою механізму проєкції Я) та з боку соціокультурної (в тому числі й етнокультурної) детермінації, тобто за допомогою механізму інтроекції, збагаченого суспільним і освітнім досвідом попередньо спроектованого змісту. Власне професійна ідентичність здобувається (утверджується) шляхом інтеграції та встановлення еквівалентності між обома процесами. Що ж до первісного механізму відкриття Я, то він, як почуття самоідентичності, є вихідною онтологічною засадою розгортання пізніших феноменологічних механізмів становлення Я в житті та в професії [98].

У виконаному спільно з Р. В. Мотрук дослідженні впливу соціальних, зокрема етнокультурних, чинників на професійне самовизначення особистості їх діагностичними критеріями стали: з боку незалежних змінних – критерій соціокультурної референтності з субкритеріями диспозиційної (використано опитувальник особистісних типів Дж. Холланда) та етнокультурної (методика «Етнічна картина світу» Є. В. Чорного) релевантності, критерій інтенціонально-особистісної референтності з субкритеріями сенсорно-перцептивної модальності (БІАС-тест визначення репрезентативних систем, за Р. Б. Льюїсом та Ф. Пуцеліком) й екзистенційно-ціннісної спрямованості (методика «Психологічний портрет» Є. В. Чорного) та критерій мотиваційно-професійної релевантності (диференційно-діагностичний опитувальник Є. О. Клімова) як результат професійного вибору (залежна змінна).

Порівняльне емпіричне дослідження проводилося на базі таких навчальних закладів: Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківської Теологічної Академії та Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв. Загальна вибірка респондентів становила 180 студентів I–II курсів, з них 50 осіб належали до фізико-математичного, 50 осіб – художнього, 30 осіб – музичного та 50 осіб – теологічного напряму професійної підготовки. Вибір такого дизайну експериментальних груп був не-

випадковим. Ми намагалися збалансувати традиційні для прикарпатського регіону професії, пов'язані з народними ремеслами, побуванням народної пісні та інших фольклорних жанрів, міцними позиціями церкви з переважно греко-католицьким віросповіданням, з інноваційними професіями, що стосуються Інтернет-технологій, сучасного образотворчого мистецтва тощо.

Порівняльне емпіричне дослідження дозволило встановити магістральну тенденцію взаємозв'язку чинників професійного самовизначення майбутніх фахівців: переважання особистісної ідентичності у студентів-художників і математиків поєднується з їх належністю до інтелектуального і візуального типів і більшою соціальною дистанцією (відособленістю і схильністю до самозаглиблення); наперед визначена етнічна ідентичність у майбутніх музикантів і священиків є базовою матрицею для досягнення цілісної ідентичності як представників переважно соціального типу.

Факторний аналіз детермінант професійного самовизначення особистості засвідчив, що тільки окремі етнокультурні чинники справляють поміркований вплив на вибір майбутнього фаху. Такими чинниками для студентів-художників є соціальна дистанція; для студентів-музикантів – зрілі стадії етнічної ідентифікації (мораторій і досягнена ідентичність); майбутнім священикам властива полімотивованість професійного вибору при врахуванні чинників етнокультурного походження; майбутні математики загалом індіферентні до питань етнічної диференціації й ототожнення. В сукупній вибірці проявилася тенденція до слабкого насичення системи детермінації професійного самовизначення особистості архетипно-колективними, етнокультурними чинниками, тоді як вплив вроджених задатків та індивідуальних ціннісних настанов є значним.

Кореляційний аналіз етнокультурних чинників з іншими детермінантами професійного самовизначення особистості показав вибіркового характеру їх взаємозв'язку у психологічному профілі майбутнього фахівця того чи того напрямку вищої освіти: наперед визначена ідентичність спонукає до спілкування з природою та людьми; мораторій сприятливий до занять мистецтвом і спілку-

ванням з природою; виражена особистісна ідентичність притаманна людям інтелектуального складу і підприємливим особам, досягнена ідентичність характеризує тих, хто прагне до творчого самовираження, соціальна дистанція сприяє оперуванню знаками і символами, а етнокультурні стереотипи і дифузна ідентичність не властиві представникам інтелектуального типу.

Результати проведеного емпіричного дослідження підтверджують тезу про зниження впливу етнокультурних чинників на професійне самовизначення особистості в Добу Постмодерну порівняно з епохою Модерну столітньої давнини, про що свідчать архівні матеріали перепису населення за часів Австро-Угорщини. При цьому жорсткий зв'язок економічної та етнічної стратифікації населення розривається, виводячи на передній план чинники соціально-диспозиційного, екзистенційно-ціннісного й доглибно-інтенціонального індивідуального характеру.

Окреслену тут логіку функціонування чинників і механізмів професійного самоствердження особистості можна простежити в етапах професійного шляху Д. Сьюпера, періодизації процесу професіоналізації та ін., представлених в аналітичному огляді Ж. П. Вірної [120], концепції аксіопсихологічного простору процесів его-ідентифікації З. С. Карпенко [241] тощо.

До прикладу, послідовність періодів професійного циклу Д. Сьюпера починається етапом росту (від народження до 14 років), на якому діти в переважно ігровий спосіб відкривають для себе свої нахили і розвивають інтереси та здібності до ймовірної професійної діяльності. На етапі дослідження (від 15 до 24 років) відбувається «накладання» певного особистісного потенціалу на вимоги професійної діяльності. Результатом такої своєрідної проекції Я на нормативно-технологічний каркас діяльності є остаточний вибір професії та складання планів кар'єрного зростання. На етапі зміцнення кар'єри (від 25 до 44 років) люди прагнуть до максимальної професійної самореалізації, самоствердження через творчість, що потребує всеохопного «вбирання» у себе (інтроекції) різновекторних можливостей і шансів побудови кар'єри. На етапі збереження

досягнутого (від 45 до 64 років) практично завершується інтеграція Я у визначеному життєвому стилі й утриманні за собою досягнутого становища на роботі і суспільстві. Етап спаду (після 65 років) узгоджується зі зниженням працездатності людини і за дотримання низки умов не повинен руйнувати налагоджену раніше гармонію особистих і професійних інтересів, можливостей і ресурсів життєзабезпечення. Чималі інтерпретаційні можливості закладені і в авторській концепції аксіогенезу особистості, в якій обґрунтовано уявлення про цей феномен як цілісний процес розвитку ціннісно-сислової сфери людини, наділеної відповідними психосоматичними, психоментальними, соціокультурними і духовно-трансцендентними властивостями (інтенціями і здатностями). У зв'язку з цим можна апелювати до принципу інтегральної суб'єктності, кожний рівень якої орієнтує на певну ціннісну універсалію, котра задає загальний критерій формування і розуміння еґо-ідентичності.

Таким чином, розвиток ціннісно-сислової сфери особистості постає як здатність до самоздійснення у висхідній телеологічній перспективі в континуумі: 1) відносного суб'єкта (біологічного індивіда, психосоматичного організму), наділеного здатністю рефлексорного налаштування (суб'єктна здатність «передчуваю») на сприятливі умови життя й орієнтованого на ключову цінність «вітальність» (здоров'я); 2) моносуб'єкта (власне суб'єкта умовно індивідуальної діяльності), котрий здійснює діяльність певного предметного змісту (пізнання, спілкування, праця) згідно з виробленими соціальними нормами і культурними стандартами з домінуванням прагматичних цінностей. Адаптивна, нормовідповідна активність моносуб'єкта (власне суб'єкта) забезпечується сформованою здатністю «треба» – морально-психологічною саморегуляцією за допомогою усвідомленого обов'язку; 3) полісуб'єкта або власне особистості як суб'єкта суспільно розподіленої діяльності, який керується таким імперативом моральної свідомості, як совість або інстанцією «мушу» чи «повинен», «не можу інакше» і спрямованим на цінність добра для інших; 4) метасуб'єкта як індивідуальності, який репрезентує себе в актах творчої діяльності й унікальних внесках в

культуру. Суб'єктна здатність цього рівня втілюється цілепокладанням «буду» («смію») і забезпечує досягнення інноваційного ефекту, що оцінюється за естетичними канонами краси та ін.; 5) абсолютного суб'єкта – людини як носія універсальної духовності з властивою їй супердиспозицією «благо» як результату розуміння смислу існування окремого суцього у світовому порядку (суб'єктна здатність «приймаю»).

Дотримуючись окресленої логіки, можна реінтерпретувати відомі психоаналізу типи ідентифікацій (і видів ідентичностей) з точки зору експлікованої в них особистісної цінності та узгодженого з нею життєвого завдання. Наприклад, первинна ідентифікація у вигляді симбіотичного існування й емоційної єдності матері і дитини свідчить про наявність тілесної (психосоматичної) самості в останньої, яка оптимально сприяє задоволенню її базових (не тільки біологічних) потреб з метою виживання, дозрівання і росту.

Вторинна ідентифікація виникає як захисна реакція від імперативного тиску культурних стандартів предметної діяльності й індивідуальної поведінки, носіями яких є парентальні особи, насамперед батько. Результатом відчуження від загрозливого референтного суб'єкта є селективна ідентифікація з деякими аспектами його особистості, що гарантує задовільну адаптацію і засвоєння етосу наявної культури.

Інтроективна ідентифікація пов'язана з полісуб'єктним функціонуванням людини в іпостасі особистості й передбачає інкорпорацію значущих властивостей референтних осіб як заміщення важливих об'єктних стосунків моральною саморегуляцією соціальної поведінки. Утворена поліфонічна свідомість репрезентує внутрішній діалог як форму розв'язання моральних дилем шляхом ціннісного самовизначення.

Проективна ідентифікація цілком відповідає рівневі метасуб'єктного розгортання індивідуальності як механізму персональної культуротворчості. Вперше чітко проявляється вектор не іззовні всередину, а зсередини назовні, який репрезентує творчу експансію людини, що самоактуалізується. Здійснюваний останньою конт-

роль над середовищем і соціальним оточенням живить образ самодостатньої, самоцінної і впливової особистості.

Адепти постнекласичних пошуків у сучасній гуманітаристиці радикально переглядають усталені підходи, оголошуючи про смерть Автора (Суб'єкта), замінюючи його як субстанцію безперервним процесом самоконституювання в оповіданні. Отже, замість ідентифікації та її різних типів, а також продуктів – видів еґо-ідентичності, маємо нелінійну, спонтанну наративізацію. Відтак людина як наративна ідентичність залежить від несподіваних сюжетних поворотів, які спонтанно генерує суб'єкт оповіді, та тих смислових акцентів, які вона мимовільно зробить щодо конкретної ситуації самопрезентації. Плинність і спонтанність самодетермінації поведінки оголошуються універсальними властивостями людини, а наративна ідентичність – єдиною можливістю вціліти в зазорі «конфлікту інтерпретацій». Очевидно, наративна ідентичність являє собою духовну самість як підсумок здатності ідентифікації з Абсолютом і з практично безмежними можливостями контекстуального самовизначення і мовленнєвого перевизначення з метою постійного трансцендування автентичного життєвого шляху.

Означені види еґо-ідентичності добре кореспондують з концептуальними побудовами В. А. Петровського, який співвідніс феноменологію суб'єктності – іманентне, ідеальне, трансцендентальне, трансфінітне Я – з чотирма різновидами причин, за Арістотелем, – матеріальною, формальною, рушійною і цільовою відповідно. Як і в випадку з типами ідентифікації та видами ідентичностей, свого часу я здійснила добудову, вірніше, надбудову над порівневими суб'єктними репрезентаціями Я. А саме, було додано абсолютно-суб'єктний представник Я – ноуменальне (апріорне, вище) Я, котре змістово втілює собою повноту людського потенціалу і представляє тип кругової (взаємної) детермінації.

Вважаю можливим застосування аксіопсихологічних критеріїв визначення еґо-ідентичності (із залученням принципу інтегральної суб'єктності) до теоретичних обґрунтувань емпіричних досліджень Якобсон, Малера, Кернберга, Ліхтенберга та ін., що допоможе роз-

глянути психоаналітичний доробок крізь холістичну ціннісно-суб'єктну оптику.

Перспективним завданням подальших досліджень в означеній царині є експериментальна й герменевтична верифікація представленої тут гіпотетико-дедуктивної моделі та її впровадження у цільових прикладних розробках психотехнічного спектру.

Зокрема, у дисертації Є. В. Карпенка було обґрунтовано, що в процесі розвитку і професіоналізації особистості відбувається розщеплення цілісного життєздійснення на два режими функціонування особистості – адаптацію та самоактуалізацію як таку. Причому перший режим послуговується переважно підсвідомими механізмами психологічного захисту, а другий реалізується спонтанно, усвідомлено, із залученням копінг-стратегій. Встановлено, що змішані актуалізаційно-захисні патерни відіграють роль тимчасових, перехідних психологічних засобів (функціональних органів), що фіксують своєрідні точки біфуркації, коли перед особистістю постає питання екзистенційного вибору режиму життєздійснення – активно-творчого, власне – духовного (самоактуалізація) чи пасивно-репродуктивного (адаптація). Відтак захисні механізми в процесі самоактуалізації відіграють роль каталізаторів, які підтримують у суб'єкта рішучість прийняти виклики трансцендентних цінностей, застосовуючи для цього релевантні копінг-стратегії, або роль інгібіторів, що ускладнюють перехід у самоактуалізаційний, духовно-розвивальний режим життєздійснення, консервуючи внутрішній мотиваційно-ціннісний конфлікт і обмежуючи життєві домагання особистості адаптивним самообмеженням [232].

Перспективу аксіопсихологічних студій становить концептуалізація явища холістичного смислового резонансу однотипних психічних явищ, що одночасно (синхронно) і паралельно (в топічному вимірі) співіснують і які можливо схопити за допомогою методу смислової редукції (сутнісного аналізу) й ампліфікації (розширення ціннісно-смислової свідомості особи). Таким чином, функції теорії аксіогенезу особистості як опису, пояснення та прогнозування процесу актуалізації та реалізації персональних духовно-творчих інтен-

цій та суб'єктних компетенцій будуть доповнені проектуванням віртуальних (бажаних, належних) сфер життєздійснення людини, а результати методологічної роботи постануть у вигляді психо-технічних розробок з оптимізації функціонування виокремлених рівнів аксіопсихічних феноменів та гармонізації їх міжрівневих взаємозв'язків.

5.9 Темпоральний і гендерний виміри смислопокладання особистості

Історія персонологічних студій невідворотно підводить до висновку про феноменальну людську здатність до смислопокладання – конститутивну функцію особистості як суб'єкта культури, що представлена системою суспільних вартостей в їх темпоральній тяглоті. Відтак смислопокладання особистості постає індивідуалізованим референтом ціннісної осі розмаїтих соціокультурних явищ.

Темпоральний вимір смислопокладання особистості видається єдиною можливим способом духовно-творчого трансцендування людини, при якому вона реалізує шанс автентичного екзистенційного вибору в ціннісному універсумі культури.

Ексклюзивний модус темпоральності щодо вияву сутнісних сил людини репрезентує себе в душі як надвітальній вольовій здатності розототожнення самості з чуттєвим змістом речей. Культурні здобутки людства, за М. Шелером, є результатом сублимації духом життєвого пориву. Останній виявляється в «емоційному апріорі» як тенденційному переживанні дійсності. Таким чином, культура конститується об'єктивувальними зусиллями людських індивідів, що переводять гонову чуттєвість як переживання «смыслів-для-себе» в інтерперсональний контекст, через що індивідуальне смислопородження неодмінно корелює зі смислопокладанням (у культуру). Динаміка духовних, об'єктивувальних, смислопокладальних актів відображає іманентну динаміку смислопороджувальних актів, що є, за Е. Гуссерлем, продуктами інтенціональної діяльності трансцендентального «Я». Згідно з феноменологією в основі історичного поступу лежать індивідуальні апріорні сутності, які окреслюють

культурні перспективи людських спільнот. Те, що поєднує інтенції мого «Я» з традицією та іншими «Я», – це суголосні в усіх сущих людей смисли, що в околі життєвого світу особистості постають як межові, надіндивідуальні й інтерсуб'єктивні смислові універсалії, або цінності. За Г. Ріккертом, цінності не мають жодної онтології, утворюючи «третє царство», що лежить поза суб'єктом та об'єктом і виконує функцію співвіднесення людини з її буттям. За своєю інтимною сутністю пізнання є визнаванням вартостей, які виявляються трансцендентальними повиннісними настановами, що пов'язують емпіричне буття з суб'єктом воління.

Медіаторна функція соціокультурних цінностей як результатів смислопокладань різних трансцендентальних «Я» тільки тоді забезпечує «прописку в історії», коли вона пройнята «турботою» (М. Хайдеггер). Тільки заангажованість проблемами світу може скасувати анонімність нашої тимчасової присутності в ньому (Dasein) й утвердити детермінацію майбутнім, яке і вносить смисл в абсурдне «тепер», що пропадає в коловороті наявного. Темпоральність як своєрідна метафізична «субстанція», модус буття уособлює й увічнює результати смислотворчості у вигляді культурної спадщини поколінь.

З лінгвістичного погляду темпоральність смислопокладання – це здвоєний рефрен, за яким ховається коеволюційна єдність часу та цінностей буття, що забезпечується принаймні двома механізмами. По-перше, вбачання сенсу в конкретній життєвій події може здійснюватися через її віртуальне вихоплення з шереху інших подій і поміщення в контекст надіндивідуальних вартостей. Ціннісно-смисловий резонанс, що, ймовірно, при цьому виникає, слугує підтвердженням слухності особистісного вибору. По-друге, енергійне вторгнення унікального особистісного смислу в усталену нормативно-ціннісну структуру соціуму, що не супроводжується явищем резонансу, може стати подією «раптом», що розриває традиційну циклічність часу й символізує утворення нової ціннісно-смислової сув'язі, з якої продовжиться культурно-історичне тривання смислу в ним же трансформованій системі. За Ж. Дельозом, в надрах фізич-

ного і циклічного Хроносу, що завше перебуває в актуальному «зараз», міститься потенціальний Еон – ризомоморфний пласт рівновеликих стохастично можливих подій, що кооперуються між собою як непричинні відповідності, смислові паралелізми, відголоси, знакові повтори, резонанси тощо. Результатом кооперації сингулярних подій на мікрорівні темпорального середовища, що самоорганізується, є визначальна смислова тема, домінантний мотив, спрямованість особистості, її життєва історія, що має багатоваріантне прочитання-тлумачення залежно від перебігу подій у точці версифікації, в якій актуалізується якийсь із віртуальних шансів персональної наративізації. Координація смислових акцентів в Еоні веде до їх хронологічного впорядкування (вмотивування) на зовнішньо-подієвому ландшафті. При цьому відбувається синтез окремих протосмислів сингулярних подій в єдину семантику (макросмисл) історії.

Представлені механізми смислопокладання особистості пояснюють її розвиток у відносно стабільні і критичні життєві періоди. У першому випадку смислопокладання особистості безпроблемно переходить в алгоритмізоване репродуктивне цілепокладання, що є просторовою проекцією смислу в царині предметної діяльності; в другому – смислопокладання ініціює творчу самореалізацію в спонтанній життєвій активності. Перша темпоральна версія смислопокладання особистості маніфестує парадигму відтворення культури, друга – парадигму її становлення через синергетичне оновлення змісту вартісної піраміди.

Отож постмодерний феномен «перевідкриття часу», символізуючи постнекласичний період розвитку науки, недвозначно вказує на темпоральність як засадничу умову матеріального буття, що є передпокладеним іманентною логікою смислу: становлення конститує буття, екзистенція передує есенції, процес визначає стан, мотивація зумовлює рисунок поведінки... Спочатку було Слово. Воно – універсальний конденсатор амодального смислу, що народжується із зіставлення (суміщення чи розміщення) його чуттєво-образних корелятивів, почерпнутих із повсякденного досвіду. За Словом – Особистість, Час, Культура.

Темпоральний вимір смислопокладання в культуру яскраво проявляється в конструюванні та підтриманні відповідної ментальності з виразною гендерною специфікою.

Почнімо з того, що міждисциплінарні зв'язки й історична доля психологічної науки приводять її до розгляду специфічних проблем з власного предметного ареалу через призму засадничо більш ємких категорій. До числа останніх відноситься категорія ментальності, визначення якої такою ж мірою розмиті, якою принципово відкриті для доповнень і перегляду. Чи не в єдиному у своєму роді академічному визначенні ментальності читаємо: «Ментальність, менталітет – глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме. М. – сукупність готовностей, установок і схильностей індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, почувати і сприймати світ певним чином. М. формується залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища життя людини і сама, у свою чергу, їх формує, виступаючи як породжуюча свідомість, ... джерело культурно-історичної динаміки» [116, с. 176].

У контексті наших студій відзначаємо привабливість позиції А. В. Фурмана, який убачає в феномені ментальності широку топографію форм внутрішнього (душевного) і зовнішнього (соціального) життя. До топосу ментальності вчений відносить буттєво-смісловий зміст психічного життя особи і суспільства, до часового виміру – трансформації ментальності у плині людської історії [628, с. 6]. Саме віднесеність до простору і часу є одним з найістотніших критеріїв диференціації видів мистецтв. «До просторових зазвичай відносили такі мистецтва, в яких не виявляється рух, – архітектуру, скульптуру, живопис, графіку, тоді як музика, пантоміма і балет, драма, різні види словесного мистецтва відносили до мистецтв часових» [185, с. 280]. Порівнявши скульптурне зображення героя античної легенди Лаокоона, якого разом з синами волею богів задушили змії, з його словесним зображенням в «Енеїді» Вергілія, Лессінг дійшов висновку, що в поезії відтворюються переважно дії, тобто предмети і явища, що йдуть одні за одними в часі [342, с. 187].

Незважаючи на редукціонізм, присутній у всякій класифікації, побудованій на засадах дихотомії, не можемо не визнати раціональність і практичну придатність такого поділу видів мистецтв. Ба більше, з'являється підстава «імплантувати» принцип диференціальної дихотомії у феноменологічний аналіз складної контекстуальної тканини поетичного твору, зокрема в її тематичне багатство і образно-виражальні засоби. Видається очевидним, що поняття гендеру є тим теоретичним конструктом, біполярна семантична структура якого дозволяє провести низку послідовних логічних операцій у зазначеному напрямі.

Як відомо, гендер, або соціальна стать, – це своєрідний підсумок (а також еталон) соціалізації людини в суспільстві згідно з її статевою належністю. У сучасній науці існують чотири головні парадигми гендеру: біологічно-еволюційна, психоаналітична, соціально-психологічна і постмодерністська. Перші дві парадигми є есенціалістськими, за замовчуванням припускаючи, що найважливіші властивості, які відрізняють чоловіків від жінок, є об'єктивною даністю, культура тільки оформлює і регулює їхній прояв. Наступні дві парадигми – конструктивістські, вони вважають гендер продуктом культури і суспільних відносин, котрі нав'язують індивідам відповідні уявлення та образи [303, с. 16]. Вірогідно, що гендерний канон ментальності в поезії відбиватиме усталені есенціалістські дихотомії, а також ті конструктивістські уявлення, що йдуть у їх фарватері.

Йдеться насамперед про тематичну специфіку та ціннісні орієнтації поетичних творів, писаних чоловіками чи жінками. Будучи «артефактами» певних культур і суспільств, їх автори втілюють у поетичних творах як еволюційно закріплений статевий диморфізм і засновану на ньому гендерну стратифікацію, так і провідні ідеологічні настановлення, які поділяє переважна більшість громадян. Так, багаторічні кроскультурні дослідження голландського антрополога Г. Гофстеде дозволили виділити ключові відмінності між фемінними та маскулініними суспільствами. Зокрема, базові ціннісні орієнтації маскулініних культур відрізняються високою оцінкою особистих досягнень; високий соціальний статус вважається доказом

особистої успішності; дітей вчать захоплюватися сильними, невдах уникають; мислення тяжіє до раціональності; диференціація ролей у родині сильна; люди піклуються про самоповагу. Базові ціннісні орієнтації фемінних суспільств, навпаки, висувають на перший план необхідність консенсусу; тут цінують турботу про інших; зважають на почуття інших людей; чітко виражена орієнтація на обслуговування; гарним вважають маленьке; наявна симпатія до пригноблених; високо цінується скромність; мислення здебільшого інтуїтивне; багато значить солідарність з групою [726].

Тематично гендерний канон поетичної творчості може виражатися в жіночій ексекутивності, трансляції тривожних передчуттів, сентиментальній розчуленості, готовності до самопожертви, альтруїзмі, ліричній камерності почуттів, пошуку ідеального кохання тощо. Чоловічий аспект гендерного канону передбачає наступальну героїзацію вчинків, культ експансії та сили, стурбованість професійною самореалізацією і соціальним статусом та ін.

Однак, як зауважує М. М. Бахтін, «будь-який вступ у сферу смислів здійснюється через ворота хронотопів» [49, с. 406]. Якщо прийняти за аксіому переважно просторове життєздійснення чоловіка (яке, за Лі Еллісом, має такі ознаки: 1) наступальна еротична поведінка; 2) агресивність; 3) просторова орієнтація; 4) територіальна поведінка; 5) переносимість болю; 6) повільне вироблення оборонних умовних рефлексів; 7) слабкий прояв емоційних реакцій у відповідь на загрозу; 8) наполегливість при виконанні завдання без підкріплення; 9) слабкий зв'язок з найближчими родичами; 10) периферизація (тяжіння до створення «груп» у підлітків); 11) пошук пригод, нових і складних подразників; 12) «хижацька» поведінка, пов'язана з полюванням) [733], то часова компонента поезії маскулінного типу матиме лінійний (діахронічний), каузально зумовлений характер. Іншими словами, з чотирьох Арістотелевих причин вона підлягатиме матеріальній та діючій причинам, закоріненим в інстинктивній природі потягів.

На противагу їй часова компонента поезії фемінного типу матиме «осьовий» (синхронічний і циклічний), телеологічно зумовле-

ний характер, що впливає з необхідності культурного закріплення корисних для духовної еволюції людини ознак (цінностей). За Арістотелем, актуалізуються цільова і формальна причини. Відома дихотомія «чоловіча інструментальність – жіноча експресивність» також стосується вищезробленого висновку.

Внаслідок цього маскулінний тип поезії послуговується переважно візуальними предикатами, що використовуються як епітети чи, принаймні, сполучені з дистантними відчуттями. Фемінний тип конструюється виразною соматикою (інтероцептивністю). Міфологічною алегорією «чоловічої» поезії є міф про Нарциса, який був фатально ангажований власним відображенням, позаяк не був зацікавлений в синергійній кооперації з іншими. Тому «чоловіча» поезія більш відсторонена, рефлексивна, об'єктивістська. Визначенню «жіночої» поезії більше пасує давнє тлумачення істеричного розладу як результату дисфункції жіночих геніталій («блукаюча матка»). Глибинна кінестетика «жіночої» поезії є тим «матеріалом», з якого ліпиться поетична метафора, через що вона більш синкретична, суб'єктивна, ірраціональна, радше, аскриптивна (оцінна), ніж дескриптивна (описова, фактологічна). Порівняймо, у Степана Процюка: «Хіба я сторож брата свого ? Із Біблії. Ліхтарі беззмістовного міста/ спектром темних парсун в глибині./ Де міфічної прерії листя?/ Лиш дзеркал амплітуди сумні,/ лиш факірські корони розмов/ суєта заплітає в квадрати./ Блідобожий катрен захолов/ полиноюю смертю брата»; у Ліни Костенко: Недумано, негадано/ забігла в глухомань,/ де сосни пахнуть ладаном/ в кадильницях світань./ Де вечір пахне м'ятою,/ аж холодно джмелю./ А я тебе, а я тебе,/ а я тебе люблю!/ Ловлю твоє проміння/ крізь музику беріз./ Люблю до оніміння,/ до стогону, до сліз./ Без коньяку й шампана,/ і вже без вороття, – /я п'яна, п'яна, п'яна/ на все своє життя!.

Яким чином так визначений гендерний канон ментальності маніфестує себе через образно-виражальні засоби поезії? У цьому зв'язку викликає інтерес метафора як вислів, у якому слово або словосполучення вживається в переносному значенні. П. Рікер уважає, що уподібнення властивостей одного об'єкта властивостям іншого,

свого роду перекодування смислової реальності, що є основою взаєморозуміння, відбувається завдяки інтуїтивній комбінаторно-синтетичній дії уяви, яка порушує усталену категоризацію явищ і встановлює смислову ідентичність до того далеких феноменів [504, с. 423]. У своїй праці з тлумачення сновидінь З. Фройд описує прийом згущення, або метафоризації, як процес формування розумової чи фантазматичної ситуації, що поєднує ідеї, деталі, події, що не мають між собою безпосереднього, видимого зв'язку [732].

Під метонімією розуміють такий риторичний прийом, при якому назва одного предмета використовується для опису іншого, при цьому обидва предмети перебувають у стані просторового (чи часового) взаємозв'язку. Психологічний аналог метонімії – зміщення, за З. Фройдом, – така трансформація змісту сну, досвіду чи конкретної події, при якому він – зміст – набуває іншого значеннєвого центру.

До традиційних тлумачень Ж. Лакан додав часову компоненту, акцентувавши увагу на синхронному, одночасному режимі існування метафори і діахронному, послідовному режимі метонімії [732].

Схематично означивши екстремуми просторового континууму як «всюди» і «ніде», а часового як «завжди» і «ніколи», можна змодельовувати гендерні канони ментальності в поезії. При цьому маскулінна поезія, що підлягає часовому принципу діахронності, тяжітиме до хронотопного полюсу «всюди і ніколи», а фемінна поезія, що виражає синхронний художній час, стремітиме до хронотопного полюсу «ніде і завжди». З цього погляду типова «чоловіча» поезія – авантюрна, романтична, радикальна, ексцентрична, провокативна, тоталітарна, реалістична, загалом – екстравертована, «жіноча» – делікатно нюансована, містична, сповідальна, катарсична, екстатична, ідеалістична, чуттєва, загалом – інтровертована.

Виразним втіленням маскулінного художнього часу в поезії є, наприклад, перлина героїчного епосу Франції «Пісня про Роланда», створена приблизно в XI ст., яка й досі вражає суворістю змісту, драматизмом подій, раціоналізацією жахів війни, культивуванням патріотизму і лицарських чеснот, ідеї васальної вірності (аналог маскулінної сегрегації та схильності до ієрархізації стосунків).

Прикметно, що у «Пісні про Роланда» майже немає жіночих образів. Очевидно, вони не пасували до панорамного полотна геополітичних змагань, на тлі яких приватне життя і особисте щастя нічого не вартували. Завоювання нових можливостей для свого етносу з погляду колективного суб'єкта цього твору значило куди більше, ніж плекання одвічних вітальних вартостей.

Гендерний канон ментальності, що конститує поетичний текст, знаходить підтвердження і в дослідженнях, виконаних в царині теорії інформації. Згідно з цією теорією ментальний світ особистості конструється інформаційними процесами двох типів: 1) аналітична, послідовна, дискурсивна логіка в межах переробки інформації одного рівня складності з визначеним набором правил (сталю парадигмою) – забезпечується діяльністю лівої півкулі головного мозку; 2) синтетичний, емоційно-інтуїтивний, творчий інтелект, що здійснює передачу інформації з одного рівня на інший (зміну парадигми, набору правил) – забезпечується діяльністю правої півкулі.

Обидва типи процесів притаманні будь-якому виду людської діяльності, однак одні види діяльності представляють переважно лівопівкульні процеси (наприклад, наука), інші – переважно правопівкульні процеси (наприклад, мистецтво). Але в кожному з видів у свою чергу можна спостерігати різні ступені Л- або П-домінування.

Група російських учених розробила спеціальну інтегративну процедуру, в якій використовувалися методи експертних оцінок, суб'єктивного шкалювання, герменевтичні інтерпретації, факторний аналіз і виведення індексу міжпівкульної асиметрії [184]. В результаті було визначено такі контрастні параметри оцінки поезії, пов'язані з Л- чи П-домінуванням: 1) раціональність – інтуїтивність; 2) оптимізм – песимізм; 3) побудова об'єктивної картини – явно суб'єктивна картина; 4) надання переваги визначеності картини світу – невизначеність картини світу; 5) активна позиція автора щодо читача – нейтральна позиція автора; 6) моралізаторство – етична нейтральність; 7) активна громадянська позиція – очевидний індивідуалізм; 8) строга логічність розгортання тексту – спонтанність, імпровізаційність.

Цікаво, що в результаті застосування шестикрокового якісно-кількісного аналізу з первинно відібраних п'ятдесяти текстів з, на жаль, майже виключно чоловічим авторством в остаточний список творів, що відзначаються високим показником індексу міжпівкульної асиметрії, потрапили тільки чоловіки, причому твори окремих з них мають яскраво виражену «розщеплену» амбівалентність, тобто можуть бути написані в різній художній манері.

Численні дослідження в галузі диференціальної та гендерної психології загалом підтверджують факт більшої статистичної ймовірності правопівкульного домінування у жінок і лівопівкульного у чоловіків. Це дозволяє припустити, що гендерна специфіка ментальності не прямо кореспондується з контрастними типами поетичної творчості, а опосередковується складними семіотичними механізмами означування і кодування, співвідносними з історичними формами культури, історично перехідними і специфічними типами життєвих світів і способів життя тощо. На часі міждисциплінарні студії художніх текстів як форм самопрезентації людської суб'єктивності в її найбільш визначальних іпостасях – маскулінній і фемінній.

ВИСНОВКИ

У п'ятому розділі проінтерпретовано деякі важливі віхи саморозгортання ціннісного процесу, відкриті психодинамічною традицією дослідження аксіопсихіки.

Зокрема, реінтерпретовано концепції А. Маслоу і Ш. Бюлер, що репрезентують мотиваційні тенденції аксіогенезу особистості. Так, ієрархічна модель мотивації А. Маслоу легко вписується в рамки принципу інтегральної суб'єктності: рівень функціонування відносного суб'єкта зумовлюють фізіологічні потреби, монособ'єкта – потреби в безпеці, полісуб'єкта – потреби в прив'язаності, любові, належності до групи, метасуб'єкта – потреби в повазі і визнанні, абсолютного суб'єкта – потреби в самоактуалізації.

Визначені Ш. Бюлер інтенції психосоціального розвитку, на мій погляд, вказують на їх чимраз більше трансцендування по всьо-

му спектру інтегральної суб'єктності – від прагнення до задоволення потреб і адаптивного самообмеження до творчої експансії в професійну і соціальну сфери і встановлення внутрішньої гармонії.

Запропоновано авторське бачення процесу прирощення духовних здатностей людини у зв'язку з її житєвими настановами. Так, довіра як базова духовна здатність відносного суб'єкта корелює зі схильністю до психофізіологічного симбіозу; віра, що з'являється у монособ'єкта на основі довіри, пов'язана з егоцентризмом; надія, що є здатністю полісуб'єкта, відображає соціоцентричну орієнтацію особистості; до любові здатний метасуб'єкт, який керується антропоцентристською настановою; щастя переживає абсолютний суб'єкт, реалізуючи космоцентричні ідеали.

Синтез уявлень про способи виявлення творчих тенденцій особистості, здійснений на основі досліджень А. В. Петровського, В. С. Ротенберга та ін., задає такий спектр інтегральної суб'єктності: пошукова активність – відносний суб'єкт, надситуативна активність – монособ'єкт, наднормативна і надрольова активність – полісуб'єкт, прагнення до самоактуалізації – метасуб'єкт і альтруїзм – абсолютний суб'єкт.

Спроба проаналізувати функціональну типологію особистості К. Юнга під кутом зору відображення в ній певних ціннісних іпостасей інтегрального суб'єкта привела до узагальнення: сенсорний тип найтісніше пов'язаний з відносним суб'єктом життєдіяльності і гедоністичною орієнтацією свідомості; мисленнєвий тип відображає реалістичну орієнтацію монособ'єкта; етичний тип репрезентує моральну орієнтацію полісуб'єкта; інтуїтивний тип зумовлює творчу орієнтацію метасуб'єкта; трансцендентна функція гармонізує ціннісну свідомість абсолютного суб'єкта.

Представлення психодинаміки особистісних змін (за К. Роджерсом) як процесу поступового вивільнення духовних інтенцій індивіда дозволило співвіднести першу-другу стадії психотерапевтичного процесу з їх характерними ознаками – ригідністю, неусвідомленістю, наявністю психологічних захистів – з рівнем відносного суб'єкта; третю стадію, на якій спостерігається послаблення відчуження від себе, визнання особистісних проблем, диференціація

оцінок, – з рівнем монособ'єкта, четверту стадію, на якій переживається потрясіння від спонтанності, відповідальність за свої вчинки, – з рівнем полісуб'єкта, п'яту стадію, де існують вільне самовираження, конгруентність, внутрішній діалог, виявляється самодетермінація, – з рівнем метасуб'єкта; шосту-сьому стадії, на яких спостерігається довіра до свого внутрішнього досвіду, спонтанність, творчість, усвідомленість, особистісна інтеграція, цілеспрямованість, – з рівнем абсолютного суб'єкта.

Аналіз механізмів психологічного захисту, описаних у фрейдистській і постфрейдистській літературі, дозволяє так вписати їх у спектр інтегральної суб'єктності: інтроекція, проекція, фіксація і регресія з'являються на рівні функціонування відносного суб'єкта; заперечення, встановлення узгодженості – захисні новоутворення монособ'єкта; сублімація, витіснення, реактивне утворення, знищення, ізоляція, раціоналізація, ретрофлексія, переміщення, вибіркова увага і дисоціація переважають на рівнях полі-і метасуб'єкта; аскетизм, інтелектуалізація, творчість, компенсація, садомозохізм, деструктивність і конформізм автомата – можливі захисти людини від прийняття надзавдань рівня абсолютного суб'єкта.

Встановлено паралельну когерентність рівнів суб'єктності із стилями подолання у суб'єкта професійної діяльності. Так, відносно суб'єктне подолання характеризується емоційно-домінантним стилем, монособ'єктне – мобілізаційним, полісуб'єктне – соціотропним, метасуб'єктне – проблемно-орієнтованим, абсолютно суб'єктне – синтетичним стилем подолання.

Аксіопсихологічна реконструкція даних стилів із застосуванням картографічних моделей інтегральної суб'єктності та стилів подолання, дозволяє отримати збагачену картину психологічних механізмів поведінки подолання.

Представлено (в тому числі і з посиланням на емпіричні дослідження) аксіопсихологічні ресурси професійно-особистісної самореалізації у вигляді узгодження ціннісно-сміслового змісту індивідуальної свідомості й операційно-знаряддевого репертуару профе-

сійної діяльності (компетентностей), створення власного професійного нарративу в наявному соціокультурному середовищі.

Аксіопсихологічні траєкторії саморозвитку особистості викреслюються в темпоральному плані. Йдеться про екстраполяцію встановлених синергетикою і постмодернізмом механізмів самоорганізації хаосу в царину історичного конституювання культурних артефактів і соціальних цінностей в результаті смислопороджувальних актів окремих індивідів. Ціннісно-смысловий резонанс, що встановлюється при цьому між особистістю та референтною спільнотою, коригує індивідуальний та соціальний аксіогенез.

Як бачимо, розкриття психодинаміки ціннісного зростання особистості свідчить про об'єктивування її внутрішніх духовних спонук у процесі залучення до соціокультурної практики.

Аналіз психодинамічної традиції дослідження аксіогенезу особистості дозволяє визначити такі іпостасі інтегрального суб'єкта духовно-психічної активності.

1. Відносного суб'єкта характеризують фізіологічні потреби; інтенція – прагнення до задоволення потреб росту; довіра чи первісна готовність дитини сприйняти соціальні впливи (вроджене «Я – Ти»-ставлення); пошукова активність; навіювання, емоційне зараження і наслідування як первинні психологічні засоби формування досвідомого пласту аксіопсихіки; відчувальний (сенсорний) функціональний тип; цілковита ригідність особистісної структури; інтродекція, проекція, фіксація і регресія як психологічні захисти особистості, сформовані в немовлячому віці; панування механізму первинної ідентифікації; емоційно-домінантний стиль подолання.

2. Моносуб'єкта відзначають потреби в безпеці; необхідність адаптивного самообмеження; віра як інтуїтивне осягнення смислу ситуації, вчинку, людини; надситуативна активність; ідентифікація; мисленнєвий функціональний тип; деяке розкріпачення особистісної структури в терапевтичному процесі; поява двох нових механізмів психологічного захисту – заперечення в словах і діях та встановлення узгодженості; домінування механізму вторинної ідентифікації; мобілізаційний стиль подолання.

3. Полісуб'єктові притаманні потреби в прив'язаності і любові, належності до певної соціальної групи; творча експансія в професійній і громадській діяльності; надія – раціонально обґрунтована віра; соціоцентризм; наднормативна активність; рефлексія – засіб інтелектуалізації особистісних смислів; почуттєвий (етичний) тип; критична стадія особистісної психодинаміки; поява нових механізмів психологічного захисту – сублімації, витіснення (придушення), реактивного утворення, знищення, ізоляції, раціоналізації, ретрофлексії, переміщення, вибіркової неуваги і дисоціації; утвердження інтроєктивного типу ідентифікації; соціотропний стиль подолання.

4. Для метасуб'єкта характерні: фрустрація особистого ідеалу; потреби в повазі і визнанні; прагнення до внутрішньої гармонії; любов-вибір як частина усвідомленого покликання людини; прагнення до самоактуалізації; емпатія – онтичний синтез суб'єктних можливостей учасників діалогу; інтуїтивний функціональний тип; становлення конгруентності як етап особистісної психодинаміки; поява нових захисних механізмів – аскетизму, інтелектуалізації, творчості, компенсації; переважання проективної ідентифікації; проблемно-орієнтований стиль подолання.

5. Абсолютний суб'єкт духовного буття відзначається потребою в самоактуалізації; знаходженням внутрішнього спокою, ладу, гармонії; переживанням щастя; альтруїзмом; здатністю до медитації; розвитком трансцендентної функції – регресу лібідо до образно-символічного матеріалу снів, фантазій і т. ін., що відновлює втрачену гармонію; довірою до внутрішнього ціннісного процесу; захисними механізмами втечі від свободи (садомазохізмом, деструктивністю, конформністю автомата), а також придушенням несвідомого матеріалу, десакралізацією, догматизмом тощо; утвердженням наративної форми ідентичності; синтетичним стилем подолання.

РОЗДІЛ 6

АКСІОГЕНЕЗ У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ

У цьому розділі висвітлено аксіопсихологічні проєкції духовності (суб'єктного потенціалу) в структурі свідомості і самосвідомості особистості. Якщо в попередньому розділі йшлося про глибинні чинники детермінації аксіопсихіки, а ще раніше про культурно-психологічний ландшафт персонального аксіогенезу, то тут радше йтиметься про індивідуальні зусилля суб'єкта щодо розширення горизонту саморозуміння і самотрансценденції.

6.1 Ампліфікація Я в структурі інтегральної суб'єктності

Одним з центральних понять психології особистості є «Я», під яким розуміється змістово-динамічний аспект самосвідомості суб'єкта психічної активності, его-ідентичність як процес переживання безперервної самототожності і цілісності людини, інтеграл її суб'єктивної реальності. В. А. Петровський вважає, що про Я говорять тоді, коли йдеться про «власну динаміку індивіда», його самозміну, індивіда як «*causa sui*» («причина себе») і породжувану ним феноменологію суб'єктності» [447, с. 186]. Він же визначає суб'єктивні прояви Я в єдності чотирьох іпостасей: «Іманентного Я», «Ідеального Я», «Трансцендентального Я», «Трансфінітного Я». Кожна з іпостасей, на думку вченого, пов'язана з однією з чотирьох тлумачень причинності, даних Арістотелем: «матеріальної», «формальної», «діючої» і «цільової» причин [28, с. 146].

Матеріальною причиною самозміни суб'єкта (рівень відносно-го суб'єкта) виступає іманентне Я, – як правило, неусвідомлювані інтенції індивіда, – що повнитися різноманітними потребовими станами, імпульсами, передчуттями, помислами. Певна конфігурація цих інтенцій, яка «застає» людину «тут і тепер», визначає внутрішній

бік її мотивації та виступає рівнодієюю спонукальних сил, що є умовою їх подальшого предметнення в практичній діяльності.

Ідеальне Я репрезентує «формальну причину» на рівні моносуб'єкта. Визначальною умовою здійснення цілепокладальної діяльності виступає уявлення про свої можливості. Це свого роду образ себе, винесений за межі наявного стану речей, тобто до початку діяльності, що містить не стільки матеріал попереднього відображення, скільки образ антиципації бажаного стану себе, необхідного для досягнення цілей конкретної діяльності. Таким чином, ідеальне Я можна розглядати в двох проекціях: побудови образу-цілі (бажаного результату діяльності) і образу потенціального Я – суб'єкта самоактивності і самотворення.

Рівень полісуб'єкта представлений трансцендентальним Я, що становить «діючу причину» саморуку Я. Трансцендентальне Я – це «думка, мисляча себе... Дія думки полягає в тому, щоб... зберігати в собі... віртуальну (тут же здійснювану) можливість всеохопної присутності у світі. Але це стає можливим тільки на ступені цільового стану Я» [474, с. 276].

Гадаю, що термін «трансцендентальне Я» без втрати змісту поняття міг би був бути замінений терміном «рефлексивне Я», адже йдеться про позачуттєве, в умовному просторі і часі, існування Я, останнє, як відомо, стає реальністю в умовах інтеріоризованої міжсуб'єктної взаємодії. Присутня при цьому діалогіка внутрішньопсихічних, насамперед, розумових процесів виступає формою існування думки, свідомості загалом. Отже, стає можливим самопородження думки і ширше – породження нових смислів діяльності, технічних ідей, творчих задумів тощо. При цьому трансцендентальне (рефлексивне) Я виступає повноважним Автором творчої діяльності і самоздійснення, оскільки підсумовує різні версії, думки (діалогічні опозиції) в єдину монологізовану свідомість.

«Цільова» (кінцева) причина «втілена» у трансфінітному Я і репрезентує феноменологію метасуб'єкта. Трансфінітне Я – це переживання актуальності, безкінечного, вічного, абсолютно вільного, необмеженого духу, – всього того, що притаманне кожному унікаль-

ному індивідові як своєрідний життєвий світ (модель Космосу). Переживання утворюють досконалий простір і час, в якому виявляє себе дух. Життя в переживанні – це своєрідна містифікація буття індивідуальності, післядія й артефакт її самореалізації в межах абстрактного цілого (суспільства, життя як такого).

Трансфінітне Я, на думку В. А. Петровського, – вінець саморозгортання суб'єктності Я, бо факт переживання людиною себе і світу в собі водночас прилучає до вічності і фіксує її кінечність, обмеженість. Таким чином, замикається коло причинності: трансфінітне Я стає відправним моментом іманентного Я.

Така позиція виглядала б логічно послідовною, якби не виникали сумніви в можливості самоочевидного, емпіричного Я, що само себе відчуває, проектує, мислить, переживає. Дослідницька рефлексія мусить допустити, як це робить, наприклад, основоположник онтопсихології А. Менегетті, існування так званого апріорного Я як відображення деякого початкового несвідомого моменту життя, енергетичного центру, що виникає в момент народження (а, може, зачаття?) людини, певний фундаментальний закон (принцип, задум), що реалізує загальнолюдську природу (In-Se) і визначає модус можливостей конкретної людини як її покликання [280].

Ідея апріорного Я змикається з припущенням «батька» психосинтезу Р. Ассаджолі про існування вищого Я, постійного центру, з якого «Я» повертається до свідомості [41, с. 12]. Вище Я – позаемпірична реальність, ноумен. «Це Я перебуває над потоком думки і станами тіла і не підлягає їхньому впливу. На даному етапі психологічного вивчення вищого Я про нього не можна сказати майже нічого певного» [41, с. 12–13]. Наблизитися до нього допомагають деякі психологічні методики, наприклад, «процес індивідуації» Юнга, «пробудженого сну» Дезуаля, прийоми Раджа Йоги та ін.

Таким чином, справжнє замикання кола причинності можливе лише при виході за межі емпіричного Я. При цьому апріорне чи вище Я виступає метафізичною запорукою існування емпіричних репрезентацій інтегральної суб'єктності. Її метафізичний складник – ноуменальні чинники на зразок In-Se або вищого Я, – що мислять-

ся животворящими константами всього суцього й індивідуального буття в тому числі, свідчать про існування Абсолютного суб'єкта (Бого-людини, Універсуму) – початку і кінця ланцюга причинності.

Обшир Я в структурі інтегральної суб'єктності простягається від іманентного Я (відносний суб'єкт), через ідеальне Я (моносуб'єкт), трансцендентальне Я (полісуб'єкт), трансфінітне Я (метасуб'єкт) до ноуменального (ап'юріорного, вищого) Я (абсолютний суб'єкт).

6.2 Аксіопсихологічні іпостасі Я-концепції

Услід за Р. Бернсом під Я-концепцією я розумію сукупність усіх уявлень індивіда про себе, яка включає переконання, оцінки і тенденції поведінки [60, с. 66]. Загальновизнаним є погляд на Я-концепцію як систему самоустановок з трьома структурними компонентами: 1) когнітивним – «образ Я» (уявлення про себе); емоційно-ціннісним (афективним) – ставлення до себе в цілому або до окремих сторін своєї особистості, діяльності, поведінки, проявляється в системі самооцінок; конативним (поведінковим) – схильність до певних вчинків, за якими проглядається рівень домагань людини і підсумовується дія перших двох компонентів. Установки на самого себе можуть мати різний рівень усвідомленості, консистентності (взаємоузгодженості), стійкості-динамічності, актуалізованості тощо.

Підсумовуючи погляди на природу Я-концепції в різних психологічних теоріях (У. Джемс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Е. Еріксон, К. Роджерс та ін.), Р. Бернс визначає такі модальності глобальної Я-концепції: реальне Я або уявлення про те, який я насправді; ідеальне Я або уявлення про те, яким я хотів би бути; дзеркальне Я або уявлення про те, як мене сприймають інші. Реальне Я формується здебільшого під впливом досвіду самостійної діяльності, ідеальне Я залежить від характеру соціальних підкріплень та емоційної ідентифікації зі значущими іншими; дзеркальне Я – результат дії рефлексивної свідомості – відсторонення і об'єктивації змісту внутріш-

нього світу людини. Обриси моделі особистості як інтегрального суб'єкта дозволяють вписати названі модальності Я-концепції в рамки моносуб'єкта (реальне Я), полісуб'єкта (ідеальне Я), метасуб'єкта (дзеркальне Я).

Зазначмо, що тут ідеться про переважне «місце народження» кожної модальності Я в зазначеній структурі, а не про виняткову монополію певного Я на відповідному рівні суб'єктності. Якнайточніше це видно на прикладі ідеального і дзеркального Я: без сумніву, дзеркальне Я виявляється на рівні полісуб'єкта, але розрізнення Я і Не-Я відбувається при усвідомленні себе як індивідуальності, а не просто агента спільної діяльності (співдіяча).

Що стосується феноменології, фактично передісторії Я-концепції на рівні відносного суб'єкта, то переконливою виглядає позиція В. В. Століна про прояви активності людини як організму (біологічного індивіда) та її відображення в образі фізичного Я: «Сюди належать феномени виділення і взяття до уваги власної активності, формування схеми тіла і явище самопочуття» [575, с. 16]. Той самий автор так підкріплює висновок Р. Бернса про ідеальне Я: «Прийняття точки зору іншого на себе, ідентифікація з батьками, засвоєння стандартів виконання дій і формування самооцінки, набуття самоідентичності в рамках сімейних взаємин і стосунків з ровесниками, формування статевої ідентичності, а пізніше професійної ідентичності, становлення самоконтролю – характеризують розвиток самосвідомості індивіда» (соціального. – *З. К.*) [575, с. 100]. Диференційований образ себе, за В. В. Століним, означає виявлення своєї соціальної цінності і смислу свого буття, що забезпечує реалізацію потреб у самовизначенні і самоздійсненні. Така характеристика уточнює значення дзеркального Я, за Р. Бернсом та представниками символічного інтеракціоналізму, і узгоджується з моїм розумінням метасуб'єкта.

Розглянуті вище прояви суб'єктності в царині Я-концепції не заторкували рівня абсолютного суб'єкта. Досі ми розглядали різновиди наявного, екзотеричного Я. Логічно допустити, що за його рамками перебуває приховане, неочевидне, езотеричне духовне Я,

про що свідчить рефлексивний досвід людини. «Вищі прояви любові, готовність до самопожертви, здатність подолати інстинкт самозбереження заради того, що становить смисл життя, – все це прояви духовного Я людини», – стверджує Т. А. Флоренська [612, с. 48].

Дослідниця переконана, що суперечність між досконалістю, безмежністю і неосяжністю духовного Я з обмеженістю і недосконалістю наявного Я лежить в основі розвитку особистості і не знімається ніякими її досягненнями. Тільки зупинка в розвитку стирає це протиріччя. Духовне Я забезпечує істинний діалог між людьми, особливе «катарсисне» спілкування, що вивільняє в індивіді нові можливості взаєморозуміння і самопізнання, прилучає до інтуїтивного осягнення духовної Єдності і Гармонії як фундаментального принципу Універсуму.

І. С. Конон пропонує інший варіант структури Я-концепції: 1) неусвідомлені, представлені тільки в переживанні, установки стосовно себе; 2) окремі парціальні самооцінки; 3) відносно цілісна Я-концепція; 4) Я-концепція як частина системи ціннісних орієнтацій особистості [301]. Неважко помітити, що логічна послідовність виділених І. С. Кононом компонентів відтворює репрезентовану тут інтегративну модель Я-концепції в структурі суб'єктності людини без її найвищої, духовної надбудови. Для гармонійного становлення цілісної особистості важливий збалансований розвиток усіх складників її Я-концепції: фізичного, реального, ідеального, дзеркального й духовного Я або аналогічних утворень, репрезентованих іншими назвами.

6.3 Ціннісний зміст трансперсональних феноменів

6.3.1 Суб'єктний спектр особистості К. Вілбера

На підставі того, де (в якому місці) людина проводить межу між собою і не-собою, К. Вілбер встановив п'ять рівнів її самоотождоження: «рівень організму з межею тіло – середовище; рівень его

з «водорозділом» образ себе – тіло; рівень маски з межею «маска» (найбільш значуща частина его) – «тінь» – (відчужувана, лякаюча частина образу «я»), а також рівень надособистих діапазонів, до якого належать трансперсональні феномени, як-от: телепатія, яснобачення, екстрасенсорне сприйняття, пікові переживання тощо; рівень свідомості єднання. Спільним для двох останніх рівнів спектру свідомості є «розширення границі між собою/не-собою за межі організму. Хоча надособисті переживання нагадують частково свідомість єднання, їх не варто змішувати. У свідомості єднання особа ототожнюється з усім, абсолютно в усьому. В надособистих переживаннях тожність не поширюється до Цілого, однак розширюється або, принаймні, розповсюджується за межі шкіри організму» [122, с. 53–54].

Співвіднесення цих діапазонів спектру свідомості з її суб'єктивними репрезентаціями наштовхується на ряд теоретичних труднощів, суть яких виражається запитанням: «Який саме рівень суб'єктності «породжує» той чи інший рівень самоототожнення?» Наприклад, прерогативою якого типу суб'єкта є рівень маски? відносного суб'єкта? монособ'єкта чи полісуб'єкта? Річ у тім, що функціонування свідомості на рівні маски може свідчити як про високі рефлексивно-диференціальні здібності особистості, що здобуваються досвідом спільної діяльності, так і про слабкість первісного ідентифікаційного механізму людської істоти, зумовлену її неможливістю вичленити окремі аспекти самоототожнення. Припустивши, що за основу виділення спектру свідомості взято обсяг (простір) ідентифікаційного процесу, тобто розрізнення об'єктів, властивостей і явищ, які я визнаю своїми, а не їх змістову чи культурно-історичну характеристики, можна визначити такі рівні прояву суб'єктності у свідомості людини (табл. 6. 1).

К. Вілбер зазначає, що кожному з рівнів спектра свідомості притаманні свої властивості, можливості, критичні ситуації. Тому сьогоденне розмаїття психотерапевтичних шкіл і методик за своєю спрямованістю можна «розподілити» відповідно до основних діапазонів спектра свідомості. Наприклад, традиційне консультування і підтримувальна терапія спрямовані на подолання розриву

між свідомою і несвідомою частинами психіки, з'єднання маски і тіні з метою створення сильного і здорового еґо, тобто точного і прийняттого образу себе.

Таблиця 6.1

Рівні суб'єктності і спектр свідомості особистості

Рівні суб'єктності	Обсяг самоідентифікації	Рівні спектру свідомості
Відносний суб'єкт	Ідентифікація з окремими аспектами «Я»	Рівень маски: маска / тінь
Моносуб'єкт	Ідентифікація з вузьким колом психічних явищ	Рівень Еґо: еґо / тіло
Полісуб'єкт	Ідентифікація із значною кількістю психофізичних особливостей	Рівень всього організму: організм / середовище
Метасуб'єкт	Ідентифікація з широким колом позаособистих об'єктів	Надособисті діапазони
Абсолютний суб'єкт	Повна ідентифікація з Універсумом	Свідомість єднання

Психоаналіз, психодрама, транзакційний аналіз, терапія реальністю і Еґо-психологія, на думку К. Вілбера, найбільш успішно розв'язують проблеми інтеграції образу «Я» і тіла (у здійснюваній діяльності, – додали б я).

Більшість психотерапевтичних шкіл так званої гуманістичної орієнтації (біоенергетика, роджеріанська терапія, гештальттерапія, екзистенціальний аналіз, логотерапія) працюють над сполученням психіки і соматки з метою відродження цілісного організму, максимальної реалізації закладених у ньому можливостей.

Надособисті діапазони свідомості досліджують і розвивають аналітична психологія К. Юнга, психосинтез Р Ассаджолі, послідовники основоположників трансперсональної психології А. Маслоу і С. Грофа.

Максимального розширення людської свідомості, її виходу за межі індивідуального психофізичного Я і ототожнення з Суццим досягають у багатьох духовних практиках: індуїзмі веданти, буддизмі махаяни і ваджраяни, даосизмі, езотеричному ісламі, христич-

янстві, іудаїзмі. Кожен із названих психотерапевтичних напрямів робить свій внесок у подолання розриву особистості з довкіллям, внутрішньоособистісних конфліктів, нусогенних неврозів, і всі разом формують інтегровану свідомість цілісної особистості.

6.3.2 Типологія самостей Д. Радьяра

Зважаючи на труднощі чіткого й однозначного визначення центрального предмета психології – свідомості, Д. Радьяр пропонує зосередитися на вивченні процесу єднання свідомості з діяльністю і поведінкою, що дозволяє виокремити вузлові моменти (стани) зазначеної реальності. Мова йде про дослідження самості – буттєвісного феномена, а не теоретичного конструкта. Отже, самість, за Д. Радьяром, – це централізований стан свідомості та дії, здатний функціонувати на кількох рівнях [492, с. 63–70]. На кожному рівні діє специфічний системотвірний фактор, навколо якого розгалужується впорядкована, взаємоузгоджена мережа зв'язків і відношень. «При будь-якому радикальному переході з одного рівня на інший відбувається і підвищення рівня централізуючого фактора. Новий рівень відрізняється не тільки кількісно ширшим полем дії, а й якісно більш просвітленим типом свідомості» [492, с. 66].

Д. Радьяр вважає, що першим рівнем самості є біологічна самість, яка діє в усіх органах і клітинах тіла. Цей тип самості проявляє себе в розгортанні генетичного коду, що засвідчує родову й видову сутність людської істоти. Поняття біологічної самості підтверджує ідею існування свідомості у формі відносної суб'єктності.

Другий рівень розвитку самості – культурний. Йдеться про здійснення діяльності з використанням сукупного трудового й суспільного досвіду, відображеного в мові. На мій погляд, цей тип самості ідентифікується з режимом монособ'єктного функціонування свідомості.

Третій рівень розвитку самості важко відокремити від попереднього. Д. Радьяр повсякчас вживає об'єднувальну словесну формулу: «соціокультурний рівень самості». З метою теоретичного ана-

лізу можна говорити про особистісну самість як суб'єкта самості соціальної взаємодії (полісуб'єкта).

Четвертий, індивідуальний рівень самості втілює автономна, самомотивована, вільна, свідома особа, здатна до самоактуалізації (метасуб'єкт).

Д. Радьяр слушно зауважує, що більшість психологічних шкіл обмежується вивченням цього рівня розвитку самості, вважаючи його кінцевим продуктом еволюції. Проте в релігійній, езотеричній літературі описано феномени, позірно схожі на екстатичні переживання четвертого рівня розвитку самості. Йдеться про переживання космічної єдності, «в якому відмінності не піддаються забуттю, але, навпаки, все поле диференційованого існування і всі аспекти свідомості переживаються як синтезована повнота буття.

Коли таке переживання стає стабільним, можна говорити про плероматичну (цілісну, соборну, одномножинну. – З. К.) свідомість. У цьому стані всі відособлені «я» перетворюються в Ми-спільність істот, організовану спільною причетністю до переживання духу, але духу не як недиференційованого океану свідомості, а духу, яким він діє на надіндивідуальному рівні буття» [492, с. 69]. Отже, п'ятий, надіндивідуальний рівень розвитку самості – плероматична самість – є верховною надбудовою над біологічним, культурним, особистісним та індивідуальним рівнями буття людини і відповідає «сфері дії» абсолютного суб'єкта.

Д. Радьяр упевнений, що теософський світогляд цілком можна покласти в основу, можливо, п'ятої психологічної школи (сили) після першої – психоаналізу, другої – біхевіоризму, третьої – гуманістичної психології і четвертої – трансперсональної психології. До речі, в кабалістиці число п'ять символізує весь матеріальний світ (виражений четвіркою) плюс центр або п'ята (вища) сутність... П'ятірка в цілому представляє природний життєвий ритм, космічний світопорядок» [275, с. 430].

Наведена тут типологія самості логічно ув'язується з діапазонами спектру свідомості, визначеними К. Вілбером.

6.3.3 Буттєвісні переживання і ціннісний баланс особистості

Класифікацію буттєвісних переживань здійснив О. Ічазо на основі ідеї Г. Гурджієва про вібраційні рівні об'єктивної реальності. Для побудови класифікації потрібно було знати число законів, яке притаманне відповідному рівневі матерії та яке задає його номер у шкалі. О. Ічазо застосував ідею «відображених рівнів» для структурування суб'єктивної реальності. При цьому він поєднав гурджієвські «вібраційні рівні» з дзен-буддійським поняттям «саторі» – «просвітлення». Ічазо емпірично виділив чотири рівні позитивних переживань («+24», «+12», «+6», «+3»), які відображають ступені зростання просвітлення, і чотири рівні негативних переживань («-24», «-12», «-6», «-3»), які відображають ступінь наростання потьмарення («антисаторі»), а також рівень нейтрального переживання («48»), який не можна назвати ні позитивним, ні негативним («ні саторі, ні антисаторі») [122, с. 136].

Відштовхуючись від цієї класифікації, А. Владимирський припустив, що характер переживання залежить від співвідношення двох підсистем в системі психічної реальності: відображувальної і регулятивної. При цьому регулятивна недостатність і відображальна надлишковість зумовлюють такий спектр негативних переживань:

- 24 – переживання відчуження від себе і конфлікту з собою;
- 12 – переживання відчуження від соціуму і конфлікту з ним;
- 6 – переживання відчуження від універсуму і конфлікту з ним;
- 3 – переживання відчуження від віртуальності і конфлікту з нею.

Комбінація регулятивної надлишковості з відображальною недостатністю визначає такий спектр позитивних переживань:

- + 24 – переживання єдності і гармонії з самим собою;
- + 12 – переживання єдності і гармонії з соціумом;
- + 6 – переживання єдності і гармонії з універсумом;
- + 3 – переживання єдності і гармонії з віртуальністю.

Нейтральні переживання («48») свідчать про реципрокність регулятивної і відображувальної підсистем психіки незалежно від рівня,

на якому ця узгодженість досягається. Вважається, що нейтральні переживання (об'єктивне дослідження, ні любов ні ненависть, ні щастя ні страждання, коректність та ін) є показником інтегрованості свідомості і найбільше сприяють духовному розвитку людини.

Класифікація буттєвісних переживань О. Ічазо цікава ідеєю ціннісної амбівалентності переживань на різних рівнях співбуття людини й оточення. Критерій регулятивності – відображувальності перегукується з висновком Е. Фромма про наслідки екзистенціальних дихотомій людини. Найперша дихотомія – життя і смерть. Розуміння людиною неминучості свого кінця веде до бажання реалізувати себе за життя шляхом розвитку здібностей, свого творчого потенціалу. Друга найважливіша дихотомія – особа і суспільство. Розуміння своєї самотності серед людей веде до розвитку відповідальності за свої дії, солідарності з іншими, без чого неможливо почуватися щасливим. Таким чином, вибір на користь життя визначає дві основні орієнтації, «генетично забезпечені» потребами в пізнанні та спілкуванні, з яких перша веде до самоствердження, самореалізації, самоздійснення (аспект індивідуалізації), друга – до співробітництва, гармонізації стосунків з іншими (аспект соціалізації). Своєю чергою індивідуалізація, що відбувається здебільшого за рахунок «експлуатації» інтелектуальних можливостей людини, призводить до деякої односторонності, спеціалізації, відчуження від інших, в кінцевому підсумку – дезінтеграції особи. Соціалізація «приносить в жертву» власне Я задля спільного блага. Це забезпечує людині певний захист, підтримку (почасти і за рахунок інших) і дарує їй жадану гармонію. Зрозуміло, що лише поєднання обох орієнтацій дозволяє виявити в людині її універсальну людську суть.

Зіставлення критерію буттєвісних переживань з основними духовними потребами людини приводить до висновку, що лиш узгодження «відображувальності», тобто сили інтелекту, з «регулятивністю», тобто соціальними емоціями, в змозі забезпечити оптимальний рівень розвитку ціннісної сфери особистості. Підкоригована зробленими доповненнями класифікація буттєвісних переживань відповідно до інтерпретаційної схеми інтегральної суб'єктності матиме такий вигляд:

Рівень відносного суб'єкта: 48 – нейтральні переживання (інтелект=емоція);

Рівень моносуб'єкта: «-24» (I > E), «+24» (I < E);

Рівень полісуб'єкта: «-12» (I > E), «+12» (I < E);

Рівень метасуб'єкта: « -6» (I > E), « +6» (I < E);

Рівень абсолютного суб'єкта: « -3» (I > E), « +3» (I < E).

Здійснений екскурс в езотеричну психологію зі свого боку доводить життєздатність принципу інтегральної суб'єктності як пояснювальної основи існування рекурентних рядів аксіопсихічних феноменів.

6.4 Екзистенційні модуси смисложиттєвих орієнтацій особистості

Під життєвими орієнтаціями я розумію загальну спрямованість, детермінантну тенденцію людини до задоволення центральних потреб у провідній діяльності.

Дедуктивно-логічне виведення життєвих настанов людини у плані розгортання її суб'єктних здатностей розпочнімо з ідеї про п'ятивимірну структуру образу свідомості, подану в теоретичній розвідці Ф. Ю. Василюка [108]. Відштовхуючись від відомого уявлення О. М. Леонтьєва про три складові свідомості – особистісний смисл, значення і чуттєву тканину, – Ф. Ю. Василюк «добудовує» первісну теоретичну конструкцію ще двома елементами – предметним змістом і знаком (словом). Учений вважає, що «зовнішній світ представлений предметним змістом, світ культури – значенням, представником мови є слово, а внутрішнього світу – особистісний смисл» [108, с. 8].

Останній, п'ятий складник свідомості – чуттєва тканина – є представником тіла і зв'язує воєдино, подібно до живої плазми, вищеназвані компоненти. Якщо у Ф. Ю. Василюка чуттєва тканина інтегрує і заповнює собою простір тетраедра зі сторонами предметного змісту, особистісного смислу, слова і значення, що репрезентує відносність гносеологічної опозиції «суб'єкт – об'єкт», то у О. М. Леонтьєва чуттєва тканина протистоїть предмету як джерелу

психічного відображення, що свідчить про гносеологічну абсолютизацію необерненості позицій суб'єкта і об'єкта в пізнавальній і практично-перетворювальній діяльності. Отже, чуттєва тканина є місцем зародження і функціонування цілісного психічного образу, оскільки здійснює інтерференцію відчуттів, що йдуть від різних його полюсів: зовнішнього і внутрішнього світу, культури і мови (соціуму). Це живе, безпосереднє внутрішньотілесне почування є, очевидно, не лише первинним, але і сталим складником, що репрезентує біоцентризм в ролі життєвої орієнтації людини. В онтогенетичному плані біоцентризм забезпечується безпосередньо-емоційним спілкуванням немовляти (відносного суб'єкта) з дорослим, який створює йому необхідний фізичний, сенсорний і психо-емоційний комфорт.

Предметний зміст образу свідомості конструюється перцептивними процесами, що забезпечують орієнтування у властивостях предметів і явищ навколишнього світу, оволодіння цим світом за допомогою наочно-дійового мислення. Полюс предмета цілком захоплює увагу дитини раннього віку (моносуб'єкта), підпорядковуючи собі безпосередній інтерес до дорослого, який цікавить малюка насамперед своєю інструментальною функцією, наприклад, показати, як цим предметом можна діяти. Отже, провідна у ранньому віці предметна діяльність формує й однойменну життєву настанову: предметоцентризм.

На зміну предметоцентризму приходять егоцентризм дошкільника – онтогенетичного полісуб'єкта. При цьому «мислення і уява мовчать, говорять тільки пам'ять і афект. Слово сприймається як таке, що стосується мене, тільки як річ-для-мене. Ніяких об'єктивно, для себе-існуючих речей так установлена свідомість не визнає... Образи з вираженим домінуванням полюса особистісного смислу природно назвати егоцентричними» [108, с. 10] В ігровій діяльності, що займає провідне становище в дошкільному віці, складаються сприятливі умови для інтенсивного нарощування ціннісно-сміслової сфери. У грі, насамперед сюжетно-рольовій, дошкільнят цікавлять передусім суспільні функції людей, їх взаємини і взаємо-

зобов'язання. Інтеріоризація різноманітних соціальних норм породжує ситуацію боротьби мотивів, а здійснення тих чи тих виборів утворює дитину у відповідній особистісній позиції. Слабкість соціальної рефлексії в дітей дошкільного віку не дозволяє говорити про розвинуту моральну саморегуляцію. Дошкільник діє «морально» тому, що так велить йому власний інтерес, «підправлений» заохоченнями чи покараннями дорослих. Образно кажучи, полісуб'єкт дошкільника перебуває в становищі новонародженого, тому його внутрішня позиція є ще досить нестійким моральним утворенням і насправді репрезентує Его, а не моральнісний імператив.

Молодший шкільний вік характеризується переважанням навчальної діяльності, головною метою якої є оволодіння базовими знаннями та способами їх здобування (учіння). Ф. Ю. Василюк пише: «Ілюстрацією домінування полюсу значення в образі може бути будь-яке наукове поняття, оскільки в процесі формування воно очистилося від предметно-чуттєвих вражень, від емоційного ставлення, від впливів природної мови» [108, с. 12]. Засвоєння такого роду формалізованих знань-значень (об'єктивної, нейтральної відносно суб'єкта інформації) становить основне завдання молодшого школяра, який вперше дістає змогу вийти в простір метасуб'єктного діяння – у світ матеріальної і духовної культури людства. Вперше зароджений культуроцентризм у цьому віці, зрозуміло, не стає панівною життєвою настановою, а лише відправним пунктом подальшого освоєння культурних здобутків та самостійної культуротворчості.

Домінування полюсу знака (слова) з його, за О. О. Потєбнею, тріадичною структурою: зовнішньої форми (єдністю членороздільних звуків), внутрішньої форми (уявленням) і змісту (власне значенням) створює винятково широкі можливості для формування соціоцентризму як відправної життєвої орієнтації та утвердження людини в ролі абсолютного суб'єкта. Вразливість до слова як універсального засобу спілкування, увага до його поняттєвої насиченості, експресивної образності, метафоричності, що виражається в пошуках підтексту, особливо притаманна підліткам, які врешті відкривають для себе глибину і «закодованість» власного Я. Потяг до

ровесників як партнерів із само- і взаємозрозуміння, суперечлива ідентифікація – відособлення від дорослих, чимраз більше почуття дорослості і бунтівне заперечення авторитетів, поведінкових стандартів тощо черпають наснагу з інтимно-особистісного спілкування і суспільно корисної діяльності підлітків, що виступають креативним середовищем соціоцентризму. Фактичне досягнення розвитку вищих психічних функцій (довільної пам'яті, абстрактного мислення, творчої уяви, внутрішнього мовлення, волі) забезпечує можливість значної розбудови змістово-значеннєвої бази особистого досвіду, індивідуалізації світосприйняття, знаходження рівноваги (хай іще хиткої, «пробної») індивідуальності і колективності.

На наступному життєвому етапі – навчально-професійній діяльності, що є провідною в юнацькому віці, відбувається посилення соціоцентричних тенденцій у зв'язку розв'язуваними проблемами формування світогляду, морального й екзистенціального самовизначення. Соціоцентричний простір розширюється до масштабності антропоцентризму і стає можливим діалог «Я і людство», роздуми на тему «Для чого я покликаний у цей світ?» «Мое життєве призначення» і далі: «В чому суть буття?»; «Як відкрити таємницю світобудови?» Останні два запитання індикують гранично широкий контекст появи космоцентричної життєвої орієнтації людини, що проявляється в переживанні глибинної духовної єдності з Універсумом. Піком духовності, на думку М. Боуен, є «такий момент, в який ми діємо, виходячи з нашого Внутрішнього Я, відчуваючи тим самим свій взаємозв'язок з енергією Універсуму. В подібні моменти ми є не окремою частиною цілого, ми і є це ціле. Межі між Я-Ти-Вони-Бог зникають. Тут нема ніякого мислення, ми суть чиста свідомість, чистий досвід... Все є Одно. Це може відбутися, коли ми втягнуті в творчий процес, заглиблені в молитву або медитацію, перебуваємо в єдності з природою або відчуваємо почуття любові» [81, с. 31].

Як видно з наведеної цитати, космоцентрична орієнтація може стати ще визначенішою, тобто перейти в теоцентризм, що передбачає визнання деміурга світобудови, причини і начала всіх начал. «Спочатку було Слово. І Слово було в Бога. І Слово було Бог», – мо-

виться у Святому Письмі. Лиш через проникнення у таємницю Слова, святая святих образної тканини свідомості, можна пізнати доглибний сенс буття. Залишаючись тим же смертним, без гордині всемогутності, можна вийти за межі Я: стати Не-Я, а тому й Над-Я, тобто безсмертним. Космоцентризм ненасильницьки включає біоцентризм і всю решту життєвих орієнтацій людини, відводячи їм належне місце в ієрархії духовних устремлінь (табл. 6.2).

Зі сказаного випливає поліваріантність орієнтацій абсолютно-го суб'єкта, що означає вищий буттєвісний шанс для кожної людини, незважаючи на її філософську позицію, ідеологічну орієнтацію, віросповідання чи атеїстичні переконання, вираженість рис національного характеру, соціальний статус, стать тощо. Розповсюдження меж суб'єктності на сферу трансцендентного – невід'ємна риса людського існування, в яких би формах вона не реалізувалася.

Таблиця 6.2

Співвідношення складників свідомості з життєвими орієнтаціями особистості

№ з/п	Складники свідомості	Рівень суб'єктності				
		відн. S	моно S	полі S	мета S	Абс. S
1	Складники свідомості	чуттєва тканина	предметний зміст образу	особистісний смисл	значення	знак (слово)
2	Життєва орієнтація	біоцентризм	предметоцентризм	егоцентризм	культуроцентризм	соціоцентризм ↓ антропоцентризм ↓ космоцентризм (теоцентризм)

6.5 Аксіопсихологічний зміст персональних переживань

Зазначений параметр функціонування ціннісної свідомості є комплексним, оскільки ґрунтується на типології життєвих світів, критичних ситуацій та принципів їх переживання, встановлених Ф. Ю. Василюком [107].

Центральною ідеєю, з якої виходить цей автор, є розуміння переживання «як особливої діяльності, особливої роботи з перебудови психологічного світу, спрямованої на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям, загальною метою якої є підвищення осмисленості життя» [107, с. 30]. Це діяльність, яка полягає в знаходженні втраченого смислу ситуації, діяльності, спілкування з певними людьми, ставлення до світу, існування, – діяльність смислопородження. Ф. Ю. Василюк вважає, що переживання-діяльність не є особливим (окремим) випадком функціонування свідомості нарівні з несвідомим, переживанням-спогляданням, усвідомленням (презентацією) і рефлексією, а виступає унікальною функціональною єдністю всієї багаторівневої системи свідомості в цілому. Таке розуміння переживання-діяльності дозволяє розглядати його як особливий аспект свідомості – ціннісну свідомість, інтегральною функцією якої якраз і є породження, репрезентація й реалізація смислу як індивідуальної цінності особистості.

Можна погодитися з висновком Ф. Ю. Василюка про те, що тільки внутрішньо складний і зовні легкий життєвий світ породжує ціннісну свідомість як особливий функціональний орган особистості, бо саме цінність є об'єктивною мірою співставлення мотивів в умовах цього світу, свого роду арбітром у суперечці різно-спрямованих внутрішніх тенденцій. Але таке розуміння ціннісної свідомості істотно звужує спектр її дії рамками одного життєвого світу. Справді, раз виникнувши в умовах внутрішньо складного і зовні легкого життєвого світу, ціннісна свідомість стає ієрархізаційним чинником щодо нижче розташованих рівнів: безпосередньої реалізації інстинктів, психіки і діяльності, надаючи їм ціннісного характеру.

Поняття життєвого світу є відправним у типології процесів переживання, здійсненій Ф. Ю. Василюком. І хоча вчений не дає чіткого визначення цього поняття, зрозуміло, що йдеться про суб'єктивну підключеність людини до процесу її буття, внаслідок чого навколишній світ є її (людини) психологічним світом – полем «опредметнення потреб і розпредметнення здібностей». У дослідженні Т. М. Титаренко це положення розвинуто до дефініції: «Жит-

тевий світ є результатом саморуху, саморозвитку особистості, розгортання особистих цінностей і смислів та структурування відповідно до них зовнішньої дійсності» [590, с. 2]. Поняття життєвого світу дозволяє онтологізувати феноменологічний ряд процесів переживання і процесів ціннісної свідомості особистості, про спорідненість яких йшлося вище.

Відповідно до двох аспектів життєвого світу – зовнішнього і внутрішнього – Ф. Ю. Василюк розрізняє по два їх стани: легкий або важкий зовні і простий або складний внутрішньо. Під легкістю зовнішнього світу розуміється гарантована забезпеченість усіх актуалізованих потреб індивіда, а під важкістю – відсутність такої. Простота світу уявляється як односкладність життя, тобто наявність в індивіда єдиної потреби або єдиного життєвого ставлення. Складність відповідно розуміється як наявність декількох суперечливих ставлень.

Перетин цих опозицій дає таку категоріальну типологію:

«1. Внутрішньо простий і зовні легкий (інфантильний) життєвий світ засновується на прагненні до негайного (тут-і-тепер) задоволення єдиної («це – завжди») своєї потреби. Норма цього світу – повна задоволеність, тому життя істоти, яка в ньому живе, зведена до безпосередньої вітальності і підлягає принципу задоволення. Найменший біль або незадоволеність сприймається як глобальна і вічна катастрофа.

2. Внутрішньо простий і зовні важкий (реалістичний) світ. Відмінність цього світу від попереднього полягає в тому, що блага, необхідні для життя, не дані тут безпосередньо. Зовнішній простір насичений перешкодами, опором речей, і тому головним «органом» життя істоти, що тут «мешкає», стає предметна діяльність, оснащена психікою. Ця діяльність внаслідок простоти внутрішнього світу, тобто спрямованості життя на задоволення єдиної потреби (хронотоп – «це – завжди»), постійно енергетично заряджена, не знає відхилень і коливань і проблематична тільки із зовнішнього, технічного боку (Як досягнути?). Аби бути успішною, діяльність повинна узгоджуватися із зовнішньою речовою реальністю, і тому поруч з

принципом задоволення тут з'являється принцип реальності, який стає головним законом цього світу. Оскільки принцип задоволення з вимогою тут-і-тепер задоволення при цьому не зникає зі світу, то в ньому формується фундаментальний механізм «терпіння-надії», покликаний контролювати афекти під час неминучих відстрочок у задоволенні потреб.

3. Внутрішньо складний і зовні легкий (ціннісний) світ. Основна проблематичність життя в легкому і складному світі не зовнішня (Як досягти цілі? Як задовольнити потребу?), а внутрішня (Яку мету поставити? Заради чого діяти?). Якщо в реалістичному світі розвивається психіка, то в легкому і складному – свідомість як «орган», призначення якого – узгодження і поєднання різних життєвих ставлень. Внутрішня цільність є головною життєвою необхідністю цього світу, а єдиний принцип, здатний узгоджувати різноспрямовані життєві ставлення – принцип цінності.

4. Внутрішньо складний і зовні важкий (творчий) світ. У складному і важкому світі виникають свої специфічні проблеми, які не зводяться до суми «реалістичного» і «ціннісного» світів. Головна внутрішня необхідність суб'єкта цього світу – втілення ідеального надситуативного задуму свого життя в цілому. Цю задачу доводиться розв'язувати на матеріалі конкретних ситуативних дій в умовах зовнішніх затруднень і постійно виникаючих внутрішніх розбіжностей.

За своєю суттю така задача є творчою, бо ніколи не має готового алгоритму розв'язання, тому і цей тип світу названо творчим. Для життя в ньому поруч із психікою, діяльністю і свідомістю необхідний новий «орган» життєдіяльності – це воля» [103, с. 91–92].

Кожному з типів життєвих світів відповідає характерний тип критичної ситуації: 1) простому і легкому (інфантильному) світу – стрес; 2) простому і складному (реалістичному) – фрустрація; 3) складному і легкому (ціннісному) – конфлікт; 4) складному і важкому (творчому) – криза.

Аналіз численних теоретичних джерел дозволив Ф. Ю. Василюкові виділити акцентовані ознаки кожної з критичних ситуацій

чи, іншими словами, ситуацій неможливості реалізувати внутрішні необхідності життя (мотиви, прагнення, цінності та ін.). Так, стрес визначається неспецифічною реакцією організму на зовнішній стимул, що є критичною ситуацією в категоріальному полі вітальності. Фрустрацію відзначає втрата контролю з боку волі, тобто дезорганізація поведінки і (або) втрата контролю з боку свідомості. Остання означає, що поведінка перестає відповідати первісному мотиву. На рівні внутрішніх станів це переживається як втрата людиною терпіння і надії. Конфлікт визначається через неузгодженість, суперечливість життєвих ставлень, а також потреб і мотивів, що стоять за ними. У зв'язку з цим на свідомість припадає робота зі зважування мотивів, вибору альтернатив, знаходженню компромісних рішень тощо. Криза, на думку Ф. Ю. Василюка, – це стан, який переживається як глобальне порушення всієї життєвої цілісності, поворотний пункт життєвого шляху, – коли з'являється необхідність перегляду життєвого задуму, переоцінки цінностей, прийняття нової життєвої стратегії, нового образу Я.

Кожному типові критичній ситуації відповідає певний тип переживання: стресу – гедоністичне переживання, фрустрації – реалістичне, конфлікту – ціннісне, кризі – творче. Гедоністичне переживання забезпечується процесами психологічного захисту, метою яких є досягнення максимально важливого в цих умовах ступеня емоційного благополуччя при когнітивному й емоційному інфантилізмі. Суб'єкт з реалістичним переживанням приймає реальність такою, як є, в покорі і смиренні, і у вузьких межах дійсності намагається задовольнити свої потреби, не вдаючись до самообману і викривлень реальності з метою видати бажане за дійсне. Емпіричним прототипом такого переживання є поведінка, пов'язана з самовладанням. Ціннісне переживання ідеально перетворює реальність, розбудовує її зсередини особистості, утворюючи той чи інший лад ціннісно-сміслової свідомості і підпорядковуючи йому зовнішній, подієвий плин життя. Ф. Ю. Василюк зауважує, що ціннісне переживання робить «безпосередньо очевидною необґрунтованість зовнішньої реальності на те, щоб вважатися єдиною і справжньою

дійсністю» [107, с. 135]. Творче переживання не ідеально, а чуттєво-практично перетворює дійсність: силою волі втілює задуми про буття в конкретну практичну діяльність, долає ціннісні й буттєвісні розриви життя, забезпечує цілісність і впорядкованість ментальних процесів, обґрунтовує Покликання і Справу життя.

Наведена вище типологія процесів переживання органічно вписується в рівневу презентацію сфер суб'єктності людини: від відносного суб'єкта до метасуб'єкта включно. За межею розгляду залишається поки що сфера абсолютного суб'єкта (людини-універсуму), до якої наблизився не раз цитований тут автор, але був зупинений концептуальними обмеженнями запропонованої ним моделі. Річ у тім, що при побудові типології життєвих світів, у які пізніше вписувалися відповідні критичні ситуації й принципи їх переживання, визначені параметри оцінки цих світів (легкість – важкість, простота – складність) задавали лиш чотири математично можливі комбінації. Позаконтинуальний простір аналізу, який становить так звана чиста суб'єктивна реальність, – вектор духовного трансцендування особистості, – залишився поза увагою вченого. Наше завдання полягає в тому, щоб добудувати, точніше, надбудувати блискуче типологізовану Ф. Ю. Василюком феноменологію переживання рівнем абсолютного суб'єкта за визначеними ним параметрами.

Логічно допустити, що існує п'ятий тип життєвого світу, про який не можна судити в категоріях складності – простоти, важкості – легкості. Це – світ без'якісного тривання («мовчання»), по суті – ніякий. Але світ Ніщо «вагітний Усім, бо в ньому зароджуються ментальні «струмені», «вихори», що згодом визначаються індивідуально свідомістю. Ментальний спокій Нічого є «звісткою» чистого «Я», трансцендентальної свідомості, про яку йшла раніше. П. Рассел пише: «Чисте «Я» можна розглядати як потік свідомості, випромінюваний зсередини, який, приймаючи форму, дає поштовх всьому, що ми усвідомлюємо. ... Це царина, що лежить за межами індивідуальної свідомості, і саме з цієї причини спостерігається відсутність індивідуальності» [114, с. 120]. Хронотоп цього світу «ніде-і-ніколи» є водночас утвердженням «всюди-і-завжди»: через розототожнення з

цінностями індивідуальної свідомості (фіксаціями Его) людина зливається (ототожнюється) з Абсолютом. Суть цієї думки якнайкраще передає афоризм Плотина: «Кожний є Всім, і Всі є кожний». Трудність розототожнення з суцим з метою самозаглиблення в сферу чистого «Я» і внаслідок цього досягнення стану переживання Космічної Єдності становить суть критичної ситуації абсолютного суб'єкта.

Сфера трансцендентальної свідомості продукує цілком своєрідне містичне переживання, вищий духовний зміст якого дехто ще й сьогодні ставить під сумнів, оголошуючи містику плодом нездорової екзальтації. В той самий час існує багатюща релігійна і світська література (Упанішади, Дао Де Цзин, вчення Будди, Каббала, Біблія, Коран, поеми суфіїв, писання Святої Терези, Мейстера Екхарта, прозріння вчених – Бора, Гейзенберга, Пуанкаре й багатьох інших), яка описує містичний досвід, використовуючи символічні образи, алегорії. Точний опис того, що промовляє з глибин під-і-позасвідомого неможливий – важко передати словами предметну реальність, яка має лише «колір» настрою. На це звертає увагу дослідник суфізму Ідріс Шах, вказуючи, що «містицизм пов'язаний з самою суттю людини і сприяє встановленню контакту між усім людством і вищими формами розуміння» [667, с. 112]. Попри труднощі словесного вираження можна назвати найбільш повторювані сюжети переживань: почуття єдності з космосом; відчуття радості, повноти буття, блаженства, почуття благоговіння і зв'язку з Богом; невимовне щастя, екстаз. Всепроникним принципом містичного переживання є гармонія індивідуума й Абсолюту, що дає відчуття осмисленості і повноти життя, єдності відносного предметно-речового світу – утилітарно-минушого образу Універсуму і його абсолютно вічного, незмінного, трансцендентального і животворящего лику.

Шлях жаданої гармонії мікро- і макрокосмосу пролягає через інтуїтивне осягнення суті явища, без використання дискурсивно вивідних процедур отримання достовірних висновків. «Містична інтуїція розуміється як цілком несвідомий процес божественного одкровення, таємничого осяяння при спілкуванні з Абсолютом

(Марітен)», «безпосереднє життя суб'єкта з об'єктом (Бергсон)» [556, с. 117].

Споконвічне духовне прагнення людини до спасіння душі, порятунку індивідуальної суті від ентропії всезагальним знаходить в інтуїції своє звершення. Адже якщо конкретний індивідум, нахненний даром інтуїції, здобув можливість миттєво збагнути первісний задум, апіорну ідею іншої людини, явища, природного чи соціального, він засвідчив себе Світові як частка Світового Розуму, а значить перейшов у вічність, яка тотожна сама собі. Ще у XVIII ст. Уільям Ло зауважував: «Нема одного шляху для іудея, а другого для християнина, а третього для язичника. Бог єдиний, людська природа одна, спасіння одне і Шлях один» (цит. за [114, с. 156]).

У ряду визначених Ф. Ю. Василюком «органів життєдіяльності» і різноманітних переживань («гра» інстинктів – гедоністичне переживання, психічна діяльність – реалістичне, свідомість – ціннісне, воля – творче переживання), інтуїції, що забезпечує містичне переживання, не знайшлося місця. Я намагалася довести неминучість розриву початкової штучно обмеженої заданими параметрами схеми типологізації переживань, надбудувавши її містичними переживаннями людини як абсолютного суб'єкта (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Ціннісний зміст процесів переживання

Рівень суб'єктності	Тип життєвого світу	Тип активності	Тип критичної ситуації	Тип переживання
Відносний суб'єкт	простий і легкий	життєдіяльність організму	стрес	гедоністичне
Моносуб'єкт	простий і складний	психічна діяльність	фрустрація	реалістичне
Полісуб'єкт	складний і легкий	свідомість	конфлікт	ціннісне
Метасуб'єкт	складний і важкий	воля	криза	творче
Абсолютний суб'єкт	ніякий	інтуїція	внутрішня дезінтеграція	містичне

6.6 Хронотопні режими функціонування ціннісно-сміслової свідомості

При визначенні хронотопних режимів функціонування ціннісно-сміслової свідомості зішлемося на висновки сучасної квантово-релятивістської фізики, що мають загальнонаукове значення. «Згідно з теорією відносності, простір не тривимірний, а час не лінійний: ні те, ні інше не є окремою сутністю. Вони найтіснішим чином переплетені й утворюють чотиривимірний «просторово-часовий» континуум» [149, с. 70]. Н. Бор і В. Гейзенберг спростували принцип локальної причинності, зробивши висновок, що не існує реальності, поки нема сприймання цієї реальності. Деякі вчені навіть говорять, що розум або свідомість реально впливають, а то і створюють матерію.

Така переконлива методологічна позиція, викристалізована досягненнями природничих наук, не може не надихати на пошуки хронотопних режимів функціонування свідомості в царині аксіологічної психології.

При цьому відштовхнімося від усталеного розуміння особистісного смислу як одиниці свідомості, що виражає, за О. М. Леонтьєвим, відношення мотиву до мети діяльності. Стрижнем мотиву є потреба, яка відбиває нужду людини в засобах існування й орієнтує на оволодіння природним, матеріальним і соціальним простором. Отже, мотив уособлює собою змістовий пласт свідомості, аспект її буття у просторі.

Мотив діяльності предметніше вимальовується в цілях, що підпорядковуються йому як часткові задачі, розв'язання яких у певній послідовності веде до нейтралізації спонуки (задоволення потреби), що ініціювала цю діяльність. Таким чином, єдність мотиву-цілі в плані свідомості постає як хронотоп її функціонування – «Що і коли»: «Формування активного хронотопу, – зазначає В. П. Зінченко, – це водночас і формування образу ситуації і програми як підстав вільної дії, і необхідна умова позачасових станів свідомості» [196, с. 13]. Структурно-логічне моделювання множини можливих

просторово-часових співвідношень (хронотопу) укладається в такі варіанти (табл. 6.4):

Таблиця 6.4

Хронотопні режими функціонування ціннісної свідомості особистості

Поняттєвий спектр категорії «людина»	індивід	суб'єкт дії	особистість (соціальний індивід)	індивідуальність	універсум
Тип інтегральної суб'єктності	відносний суб'єкт	моно-суб'єкт	полісуб'єкт	мета-суб'єкт	абсолютний суб'єкт
Тип хроно-топу	ніде-і-ніколи	тут-і-тоді	там-і-тепер	там-і-тоді	всюди-і-завжди

Перший хронотоп «ніде-і-ніколи» символізує відносного суб'єкта діяльності, позбавленого рефлексії і свідомості як такої. Зрозуміло, що йдеться про дуже ранній період онтогенезу (до 1 року життя).

Другий хронотоп «тут-і-тоді» притаманний моносуб'єкту як носієві доцільної активності, довільних предметних дій, наочно-дійового мислення. Мета як образ результату діяльності з конкретними, наочно заданими предметами утримує діяльність в рамках безпосередньо сприйманої ситуації (до 3-х років).

Третій хронотоп «там-і-тепер» характеризує полісуб'єкта, або «багатомісного» чи «сукупного» суб'єкта, тобто особистість з розгалуженою мотиваційно-смісловою сферою, сформованою в результаті інтеріоризації суб'єктивних цінностей інших людей. Особистість

з домінуванням цього рівня хронотопу здатна до морально вмотивованого вибору, що полегшує їй процес цілепокладання, фактично автоматизує його (діяти треба тепер), питання полягає в тому, як діяти, якими засобами («там»). Отже, перед індивідом стоїть завдання операціоналізації актуалізованої суб'єктивної цінності. Початок оформлення цього хронотопу – старший дошкільний вік.

Четвертий хронотоп «там-і-тоді» відзначає метасуб'єкта як індивідуальність, що здатна до життєвого самовизначення з тим чи тим розумінням сенсу існування, свого покликання, особистого внеску в культурну скарбницю суспільства. Цей хронотоп включає в себе систему життєвих перспектив і планів, мрій і сподівань. Початок його формування збігається з періодом ранньої юності або трохи раніше.

П'ятий хронотоп «всюди-і-завжди» є протилежним до першого. Він позначає буття абсолютного суб'єкта, духовно зрілої особистості, яка функціонує повноцінно (К. Роджерс), здатної до самоактуалізації (А. Маслоу), людини, що усвідомлює себе часткою Універсуму зі сформованою автономною, а не конвенціональною мораллю (Л. Кольберг). Не всі люди сягають такого рівня свідомості. Можливі неаутентичні самовизначення і в інших хронотопних режимах функціонування ціннісно-сислової свідомості, що веде до деформацій особистісного розвитку, втрати самоідентичності, хибних персоналізацій.

Останній визначений хронотоп «тут-і-тепер» є, безсумнівно, найвідомішим. На необхідності функціонування свідомості в цьому режимі наполягають психологи гуманістичної орієнтації. Складається враження, що він є панацеєю від особистісних деформацій, дисгармоній розвитку, ілюзорного сприймання тощо.

Та чи здатен цей хронотоп підмінити собою інші, раніше схарактеризовані?

З попередніх міркувань видно, що усувати з арени духовного розвитку різні іпостасі суб'єктності, що означають оволодіння чимраз складнішим соціокультурним простором і цілепокладанням, навряд чи потрібно. Цьому суперечить історична логіка онто-

генезу. Мова йде про ущільнення аж до суміщення форм суб'єктності. «Тут-і-тепер» – наскрізний принцип функціонування «спресованих» в один режимів активності свідомості. К. Наранхо відзначає, що «прийняття теперішнього є умовою життя, буття... це свобода бути самим собою, свобода робити свій вибір на свій розсуд, свобода обирати свій шлях» [402, с. 61]; «не тільки майбутнє, але і минуле в теперішньому можуть існувати тільки в мисленій формі: пам'ять або фантазія: метою Гештальт-терапії є підпорядкування їх життю» [402, с. 62]. Ще конкретніше висловився американський психіатр Р. Сазерленд: «Увагу пацієнта треба звертати на наявні в нього можливості творчого вибору, – особливо в тому, що стосується його ставлення до спогадів, очікувань і нинішніх спостережень. Людина, котра бачить потенційний світ образів, почуттів і стосунків, які творяться в цей час, володіє ширшими можливостями вибору, ніж людина, зосереджена на навколишній реальності як єдино можливій і жорстко зумовленій обставинами» [122, с. 92].

6.7 Аксіопсихологічний канон персонального вчинку

Місцем дотикання специфічних проблематик гуманітарних наук є, поза сумнівом, феномен вчинку – логічне осердя й онтологічне ядро ціннісних вимірів особистості як інтегрального суб'єкта життєтворчості.

З особливою гостротою ця проблема стоїть у феноменологічних студіях Е. Гуссерля і філософських пошуках М. М. Бахтіна. Погляди першого на природу людської суб'єктивності і свідомості та методи її дослідження я схарактеризувала вище. Тут принагідно відзначу застереження Е. Гуссерля про радикальну відмінність між психологічною і трансцендентальною суб'єктивністю і відповідно, між психологією і трансцендентальною філософією: «Не слід дозволяти ніякого зміщення понять психології, незважаючи на істотно обґрунтовані спокуси, які полягають в тому, що чистий аналіз свідомості, здійснений перш за все психологічно, може перетво-

ритися в трансцендентальний, не змінюючи істотно свого змісту» [155, с. 69].

Річ у тім, що Гуссерль, продовжуючи традиції кантіанства, розрізняє емпірично-психологічну свідомість як взаємозв'язок реальних психічних переживань індивіда і трансцендентальну свідомість як «можливість», яка передує будь-якій фактичній дійсності. Психологічна свідомість – лише один із багатьох імовірних виявів трансцендентальної. При цьому феноменологія розглядає свідомість не як хаотичне нагромадження переживань, вона прагне розкрити загальні структури («Я», інтенціональність, усвідомлення часу), що синтезують свідомість, надають телеологічного характеру її діяльності» [466, с. 64]. Послідовне впровадження методів феноменології (інтенціонального аналізу, феноменологічної редукції, рефлексії, інтуїції, аподиктивної очевидності) повинно привести до розвитку чистої психології як апріорної, трансцендентальної феноменології, в якій буде здійснюватися також і психологічна аперцепція – діяльність психологічного Я, пов'язана зі сприйманням емпіричної предметності зовнішнього світу.

Така «наукова» («чиста») психологія як різновид теоретичної діяльності має право на існування в ролі технічного аспекта самоздійснення людини у світі». Але (тільки. – *З. К.*) з акту-вчинку, а не з його теоретичної транскрипції є вихід в його смисловий зміст, котрий цілком приймається і включається зсередини цього вчинку, бо вчинок справді здійснюється в бутті», – зазначає М. М. Бахтін [51, с. 91]. Він здійснює спробу добудови трансцендентальної філософії моральною філософією, предмет якої вбачає у розкритті архітекτονіки «дійсного світу вчинку». М. М. Бахтін докоряє академічним наукам: «Внаслідок того, що теорія відірвалася від учинку і розвивається за своїм внутрішнім іманентним законом, учинок, який відпустив від себе теорію, сам починає деградувати» [51, с. 123]. Звідси випливає, що практичний розум повинен підпорядковувати собі розум теоретичний, а не навпаки.

Повернення цілісності людині здійснюється в Е. Гуссерля через введення категорії життєвого світу, а в М. М. Бахтіна через по-

няття вчинку, який один тільки може винести факт свідомості в буття, відновивши тим самим цілісність. Вчинок виявляється специфічною модифікацією особистості в унікальній життєвій ситуації індивіда; результатом об'єктивування його духовних інтенцій чи, іншими словами, породженням небайдужої (ціннісно-сислової, вужче – моральної) свідомості; вчинок як здійснений вибір, відповідальний моральний акт індивіда стосовно інших людей; початок відліку або чергова віха (подія) на життєвому шляху конкретної людини. Чотири наведені ознаки вчинку В. М. Сагатовський резюмує визначенням його аксіологічності («нетехнічності»), єдності, відповідальності і подієвості – співбуттєвості (див. [198, с. 67–68]). Додамо ще п'яту ознаку – творчість вчинку, що логічно впливає з попередніх: «Відповідальне включення у визнану єдину єдність буття-події (співбуття) і є правда становища. Момент абсолютно нового, якого не було, і неповторного тут на першому плані, відповідно продовжений в душі цілого, одного разу визнаного» [51, с. 111].

Зазначмо, що певні труднощі становить переклад з російської часто вживаних М. М. Бахтіним словосполучень «событие бытия» і «бытие-событие». Залежно від контексту «событие» і (зробленого наголосу) перекладається як подія чи як співбуття, або із збереженням обох значень, як у цьому випадку. У зв'язку з цим варто нагадати, що фундаментальна категорія феноменології Е. Гуссерля *Erlebnis* (нім. – переживання) походить від однокоренового *Leben* (життя), а одне із значень префікса *er* – з. В російській мові «бытие» – словотвірна основа для «событие», що може означати як подію (пряме значення), так і співбуття («событие»). Двоїстість розуміння терміну «событие» пояснюється близькими філософськими позиціями обох мислителів. Феноменологія Гуссерля орієнтована на нерозривну єдність «переживання» (*Erlebnis*) і предмета, що міститься в його «інтенції». Ключові для Бахтіна терміни – «событие», «событийность» натякають на особистісну причетність людини до буття, але внаслідок свого прямого значення вказують на відповідально-творчий, унікальний характер учинкування як способу співбуття (покладання себе у зовнішньому світі). У Гуссерля ми не

знаходимо такого феноменологічного акценту, як, зрештою, і подвійного значення Erlebnis у німецькій мові (Erlebnis (нім.) – подія, «событие»). Вочевидь гостре лінгвістичне чуття Бахті-на дозволило йому розширити теоретичні обрії феноменології.

Психологи вбачають у вчинкові специфічний вид розумово-вольової дії, складник діяльності і поведінки, вияв характеру [476, с. 32], «соціально-оцінюваний акт поведінки, спонукуваний усвідомленими мотивами» [481, с. 269]. Вчинок визначається і як «свідома дія, оцінювана як акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, себе самої, групи чи суспільства, до природи в цілому» [474, с. 286]. Вказується також, що вчинок виникає «завдяки формуванню самосвідомості в підлітковому (чи не надто пізно? – З. К.) віці» [475, с. 275].

У літературі відзначається відмінність вчинку від імпульсивних, автоматичних, звичних, стандартних, рефлекторних, гетерономічних (виконуваних за наказом, службовою інструкцією, зовнішніми вимогами) дій. Відзначається творчий характер вчинкування – творення індивідуально значущих і суспільно корисних морально-психологічних цінностей, зразків спільної діяльності людей, зв'язок з мотиваційно-потребовою сферою особи. Помічено, що вчинок, – «особисто сконструйована й особисто реалізована поведінка (дія або бездіяльність) спрямована на розв'язання конфлікту» [475, с. 275].

Ці та інші риси вчинку докладно розглядає В. А. Роменець у започаткованій вчинковій парадигмі з метою систематизації психічних явищ, побудови історії психології, теорії індивідуального та історичного становлення психіки [425; 444]. Вчений розміщує величезний масив філософських висновків, культурологічних запозичень до психології і, звичайно, власне психологічних фактів і закономірностей відповідно до чотирьох етапів учинкування: ситуації, мотивації, дії та післядії. Наступна цитата містить ескіз взаємоузгоджень вузлових моментів учинку: «В особистості і проти неї існує матеріальний світ. Акти їхнього взаємного переходу є вчинко-

вими актами. Тут насамперед виявляється якийсь стан у вигляді сукупності світових подій. Така сукупність, що визначається, висвітлюється особистістю (включаючи й останню) і разом з тим не визначається нею, тому що існує поза нею як невідомий, неосвоєний матеріальний світ, є ситуацією – першим моментом вчинку. Спрямована напруга співіснування особистісного і матеріального світів, яка визначається ситуацією і виявляється в потязі до комунікації з матеріальним світом, є мотивацією – другим моментом вчинку. Реальний взаємний перехід цих двох моментів є вчинковим актом і його післядією. Крім нього, справді діяльного в світі немає нічого. Є результат вчинку – подія.

Психологічна картина звершення вчинку починається з надання значення феноменам матеріального світу. Це ситуація. Значення, надане феноменам, але протиставлене їм як невідповідним, є мотивацією вчинку. Акт перетворення феномена з тим, щоб він відповідав ідеальному моменту мотивації, становить сам вчинковий акт» [425, с. 387].

Докладніше, ситуацію можна охарактеризувати як поле актуальних значущостей індивіда, з яких він не цілком виокремлює себе, царину смислових життєвих ставлень, які перебувають на ступенях нейтральності, конфліктності, колізійних зіткнень. В. А. Роменець розглядає генетичні форми й типологію ситуацій: болю й задоволення, ідилічну, заклопотаності, ситуації причинних відношень, науки, легенди, пригодницьку тощо.

Мотивація є опосередкувальною ланкою між ситуацією і вчинковою дією. В. А. Роменець дає їй переконливу характеристику: «Мотивація – це та сама ситуація, продовжена в ідеальному плані й у доступній для людини багатоманітності, ймовірностях її завершення. Особливості переживання бажаної ситуації становлять обраний мотив учинку. Тією мірою, в якій мотивація розгортається у своїй імовірній складності, вчинок як реальна дія затримується. В людині в цей час притуплюється воля... Вчинок починається тією мірою, якою мотивація втрачає свій вірогідний амбівалентний характер, наближається до однозначного рішення. В результаті лікві-

дуються мотиваційні бар'єри для реального звершення самого вчинку. Він починається разом із припиненням «боротьби мотивів» [516, с. 536]. Вибір мети із сукупності мотивів і засобів відповідно до морального ідеалу особистості знаменує собою перехід мотивації у наступну фазу вчинкування – дію. Визначаються імпульсивна, гедоністична, егоїстична, об'єктивістська, альтруїстична та інші форми мотивації.

Сама вчинкова дія відзначається утвердженням того чи іншого морального комунікативного зв'язку з довкіллям, а суб'єктивно, для особистості – в катарсисі, в якому досягається очищення від амбівалентності мотивацій: «... завершений катарсис властивий лише реальному вчинкові. Останній постає радикальним засобом очищення людини від гнітючих амбівалентних почуттів» [516, с. 538]. Усі вчинки за формою їх здійснення В. А. Роменець відносить до двох великих груп: ті, що виражають духовне зростання, і ті, що свідчать про духовну деградацію особистості. Співробітники вченого характеризують такі типи вчинків: буденності та повернення до неї, самопізнання, екзистенції (Т. М. Титаренко), істини, краси, добра (Т. С. Кириленко). Квінтенсенцією морального вчинку є героїчна самопожертва (В. А. Роменець).

Вчинкова післядія виявляє себе як рефлексія наслідків учинку. Приходить розуміння того, що навіть здійснивши відповідальний вибір, людина по жертвувала іншими можливостями і несповна реалізувала сенс свого буття. Вільне самовизначення «не вільне» від моральних сумнівів, докорів сумління, розкаювання, пошуків нових ціннісних підвалин для майбутніх життєтворчих актів. Таким чином, у рефлексії підготовляється нове ситуаційне відношення. «У вчинковій спіралі виник своєрідний канон поведінки. Вчинкове коло завершене», – резюмує В. А. Роменець [425, с. 390] Чи так воно насправді?

Зазначені ланки учинкування, на мій погляд, являють собою не лише лінійну логічну послідовність, а й екзистенціонально-ієрархічні побудови, що маніфестують різні ступені розгортання суб'єктності людини. Так, ситуація співвідносна зі сферою дії моно-

суб'єкта, який встановлює відповідність між собою як окремою інтенціональною «одиницею» і навколишніми предметами, які потенційно можуть бути розпредметнені, ціннісно присвоєні. Мотивація стосується сфери компетенції полісуб'єкта, який обмірковує моральний сенс можливих вчинків: зважує альтернативи, здійснює, нарешті, вибір однієї з них, відстоючи тим самим одну з моральних позицій, попередньо явлених йому в рефлексії. Дія вчинку встановлює рівновагу між людиною як метасуб'єктом і широкою спільнотою, людством. Відбувається творення – утвердження суб'єктивної цінності в контексті культури, в гераклітівському потоці часу як раз і назавжди використаного шансу. Післядія вчинку – це вищий суд совісті (абсолютного суб'єкта) його буттєвісних наслідків. У рефлексії здійснюється самодетермінація поведінки людини, бо сам абсолютний суб'єкт як універсальність – абсолютний деміург. Рефлексія не знає пут і односторонності вибору, вона «прихильна» як до використаного шансу, так і до відхиленних альтернатив (знехтуваних цінностей). Рефлексія споглядально відновлює внутрішню гармонію, примиряючи людину з собою, повертає їй цілісність буття, втрачену в результаті необхідності діяти певним чином внаслідок факту свого не-алібі в бутті (М. М. Бахтін).

З попереднього міркування видно, що з вибудованої ієрархії суб'єктності випав її перший щабель – рівень відносного суб'єкта. Сам В. А. Роменець допускає існування передситуації, яке мислиться як хаос: «Заслуговує на увагу той факт, що майже в усіх народів космологічні уявлення починаються з хаосу. «Створення» світу мислиться у зв'язку з цим як первісне розчленування, а потім упорядкування елементів первісного хаосу... В усіх стародавніх віруваннях постає певний суб'єкт (у Біблії ним є Бог), який запроваджує у світі порядок... Хаос можна сприйняти як первісну форму передситуації. Ці «первісні» форми світу – хаос, буття та інші – можна знайти навіть в ряді філософських і природничо-наукових систем. Тут головне завдання учених і філософів полягає в тому, щоб відшукати принципи, на основі яких хаос змінюється на порядок» [516, с. 541]. Сам В. А. Роменець не дає відповіді на поставлену проблему.

Спробуймо окреслити ймовірне предметне коло філософсько-психологічних пошуків на сформульоване завдання. Окрім трансцендентальної феноменології Гуссерля з її констатацією апріорної свідомості і специфічними методами вбачання першосутностей, відзначмо інтуїтивістське вчення А. Бергсона, зокрема його тезу про «чисту тривалість» як спосіб істинного існування суб'єкта. Існування в часі веде до творчого самовідтворення людини, а її просторові «фіксації» обмежують свободу самовияву, зводячи спонтанний життєвий порив до простої адаптації. Відносний (природний) суб'єкт, на мою думку, – це суцільне тривання в непорядкованому інтелектом світі (хаосі), прикладом чого слугує новонароджений. Виходячи з того, що онтогенез включає в себе епігенез як свою якісну визначеність, можна допустити, що процесуальність остаточно ніколи не поглинається пізнішими психічними утвореннями особистості. Про забуття цієї істини нагадав гуманістичний заклик К. Роджерса: людина не об'єкт маніпуляції, а процес самозмін. За А. Бергсоном впливає, що «виявити себе як вільний суб'єкт свого життя людина може лише в акті інтуїтивного злиття з самою собою, занурення в світ безперервної неловимої плинності» [585, с. 33].

Крім інтуїції, звертає на себе увагу старе (від Г. Лейбніца) поняття аперцепції і трохи новіше (від В. Вундта) поняття антиципації. Виникає припущення, що існування в часі і розуміння людини як процесу свого буття самі по собі передбачають вроджену наявність першої здатності як особливої психічної причинності, джерела внутрішньої спонтанної активності свідомості, яка апріорно, зсередини суб'єкта визначає зміст його досвіду.

Найближчим наслідком аперцепції є антиципація, яка передбачає уявлення предмета, явища, результату дії тощо в емпіричній свідомості людини ще до того, як вони будуть реально сприйняті або здійснені. Сучасні психологічні дослідження в дитячій психології переконливо свідчать про виявлення антиципаційних актів в ранньому онтогенезі. Філософсько-культурологічний підхід до визначення феноменології вчинку, реалізований В. А. Роменцем, дає ключ до розкриття багатой психологічної емпірії вчинку, зокрема на

рівні передситуації. Повна психологічна інтепретація вчинку та вчинкування (даності та заданості в термінології М. М. Бахтіна) на сучасному етапі розвитку психологічних знань навряд чи можлива.

6.8 Особистість як суб'єкт молитвотворення

Запити розвитку сучасної психології сконцентровані навколо системоутворювального конструкту всього науково-психологічного знання – конструкту особистості. Поділяючи переконання переважної більшості персонологів щодо принципової неможливості дати вичерпне визначення особистості через об'ємність її онтологічних атрибутів, екзистенційно-феноменологічних модусів, функціональних органів-знарядь, зупинімося на сутнісній здатності особистості бути суб'єктом свого духовного розвитку, що передбачає вільне і відповідальне волевиявлення у напрямку цінніснo-вольового трансцендування індивідуального життєздійснення за умови діалогічної відкритості і символічного обміну між внутрішніми інтенціями (духовними устремліннями) людини і благодатними впливами Універсуму (Бога) як джерела і верховного медіатора духовних енергій.

Таке операціональне визначення особистості вимагає окреслення космічного масштабу поля діяльності, де б ці екстраординарні суб'єктні задатки актуалізувалися й розвинулися до рівня повноцінно функціональних смислопороджувальних психологічних механізмів духовного спілкування людини з Творцем, здатних зробити можливою Зустріч людини з Богом, перевівши її з реєстру переживання прикрої екзистенційної необхідності і повсякчасної емпіричної стурбованості буттям у реєстр самоочевидного свідчення присутності вищої сили у своєму житті й інтуїтивного осягнення Божественного Промислу.

Зрозуміло, що традиційний і безкінечно помножуваний набір діяльностей, заснований на суб'єкт-об'єктному протиставленні людини і предмета докладання її зусиль, не враховує факту онтологіч-

ної вкоріненості особистості як духовного суб'єкта, а отже – співвідносної з Богом істоти в першооснові буття як такого. Людська екзистенція немислима інакше як спів-буття з Богом, хоча й не обов'язково маніфестує себе в релігійному культі, церковних ритуалах тощо. Ірраціональне інфантильне сподівання на особисте безсмертя, туга через недосяжність ідеалу, зосереджене завмирання перед прийняттям доленосного рішення, радість від несподіваної допомоги (удачі) у скрутній ситуації та цілий спектр так званих вершинних переживань, описаних у феноменологічній трансперсональній психології, свідчать про наявність особливого, духовного виміру предметних діяльностей, а також про культурну, історичну обґрунтованість духовних практик як конгеніальних цьому вимірові способів наближення до Бога і намагання долучитися до його Промислу щодо себе та світу загалом.

Серед великої кількості нагромаджених людством духовних практик, пов'язаних передусім з відповідною релігійною традицією, молитва посідає чільне місце у християнському світогляді і персональному бого-служінні. Винятковий статус молитви у формах і способах зносин пересічної людини з Абсолютом зумовлює налагодження двостороннього зв'язку обох чинників буття – Творця і Його творіння, котрі взаємно підтверджують, взаємно передбачають і взаємно детермінують один одного. У зв'язку з цим молитва – специфічна форма духовної комунікації, метою якої є осягнення Божого задуму щодо світу і себе (свого покликання) з боку людини, і дарування свободи й запит про її плоди з боку Господа. Молитовна просьба людини до Господа явити свою божественну волю, хай яка безкомпромісна і сувора вона не була, по суті виявляється благанням не бути покинутим, духовно безпомічним, зневіреним, обманутиим і розчарованим у межових, критичних ситуаціях, які випробовують на міцність наші вірування, переконання, моральні принципи, особисті чесноти і вартості.

У молитовному зверненні до Бога людина сподівається отримати онтологічні підстави свого існування як визнаного, а не анонімого, автентичного, а не знівельовано-соціального, аморфно-

колективного, продуктивно-ціннісного, а не марного і безглузлого, вільного без впадання у стихію вітальних інстинктів та відповідального внаслідок відчуття своєї богообраності для праведних учинків суб'єкта. Причому подібні уповання не чужі й людині із секулярною налаштованістю свідомості. Пошук останніх опор життя приводить і її до благоговіння перед його всепереможною мудрістю, до віри у фатум, існування вищої справедливості і благодаті, – всього того, що віщує про невтоленну спрагу сакрального, у світлі якого минуще співвідноситься з вічністю, узвичаєно-буденне з екстраординарним, суєтне з подвижництвом, марнославне Его з альтруїстичним викликом служіння вищим цілям і цінностям.

Притаманні особистості духовні устремління як вищі ціннісно-сміслові диспозиції в ієрархічній структурі її аксіопсихіки утворюються внаслідок «кристалізації» мотивів поведінки та їх стабілізації відносно критичних умов існування, які вимагають мобілізації когнітивних, афективних, регулятивних, креативних ресурсів індивіда в екстремальних, проблемних, конфліктних, надзвичайної важливості доленосних ситуаціях. Потрапляння в такого роду обставини стимулює і прискорює особистісне зростання, і тоді ініційоване суб'єктом молитвотворення постає у вигляді надзвичайної енергоінформаційної напруги емерджентним актом, який вириває людину з рутини її повсякденних обов'язків і звичних поведінкових штампів, культурально зумовлених наративів – тлумачень життя і власної біографії, інтерпретаційних «пасток» профанного дискурсу тощо, випробовуючи її на мужність «глянути правді в очі» перед лицем того, Хто є її уособленням. Опинившись наодинці з трансцендентною істиною, кінцевим (есхатологічним) сенсом, нужденна і спрагла порятунку людина не може опертися на неодноразово перевірений розрахунок, спасенний самообман, будь-яку хитромудру стратегію. Вона опиняється перед вибором: усмиривши гординю, з покорою і довірою віддати себе волі Верховного Судді і Милосердного Отця чи наполягати на своєму нарцисизмі, оголосивши Бога банкрутом, зрадником, мерцем, фікцією.

Першу альтернативу людина може прийняти, коли сприйме виклик критичної ситуації як запрошення до діалогу з Вищим На-

чалом та його репрезентантом у душі кожного – совістю [614], Ін се [370], суттю [420], Person [328], субстанційним суб'єктивним ядром [585] і т. д. У такому референтному співвіднесенні автентичного духовного пориву із зустрічним духовним даром Божої присутності і звершується Божа воля – духовне преображення самої людини, готової помітити і використати ресурси наявної ситуації, яка у радикально зміненій феноменології особистості постає якісно новою, сенсово збагаченою і ресурсно наповненою екзистенційною ситуацією.

Обравши другу альтернативу, людина прирікає себе на компульсивне використання непридатних копінг-стратегій, аж поки, сягнувши дна відчаю, не вдається до саморуйнівної чи асоціальної поведінки, сповнена цинізму, зневіри і самотності.

До вознесення молитви людина може бути підготовлена попереднім ходом свого розвитку і виховання. У цьому контексті доречно пригадати знамениту тріаду К. Роджерса, що символізує умови плекання вродженої людської інтенції до самоактуалізації і становлення повноцінно функціональної особистості. Це, зокрема: безумовне позитивне прийняття іншої людини, щира симпатія, інтерес і повага до неї внаслідок самого факту її існування; конгруентність як здатність приводити у взаємну відповідність переживання, усвідомлення і вираження своїх емоцій і думок, – вміння бути самим собою без виставлених напоказ «масок» і «фасадів»; емпатія – здатність до співпереживання і розуміння стану іншої людини без «розчинення» у її феноменологічній реальності [507].

Терапевтичні установки К. Роджерса продовжувач школи екзистенційного аналізу і логотерапії В. Франкла А. Ленгле трансформує в аксіологічні настановлення вихователів щодо юної особистості, які пробуджують у ній так звані структурні функції Я, що «запускаються» зовні, але будучи «присвоєними» людиною, роблять її автономною, автентичною і продуктивною. Це такі настановлення, як шаноблива увага, справедливе ставлення з боку інших і визнання гідності людини.

Названі інтерперсональні передумови інтерналізуються у самоповагу, для чого потрібна здатність до самодистанціювання, що

забезпечує об'єктивну оцінку себе і своїх властивостей; справедливе ставлення до самого себе, для чого потрібна відкритість власному досвіду і прислуховування до голосу інтуїції, довіра до організмичного чуття; визнання цінності самого себе і почуття власної гідності, що забезпечується рефлексією власних дій і переживань, узгодженням совісті з цінностями суспільства, виробленням позицій щодо себе, а також почуванням глибини і цінності власного персонального буття, які ведуть до того, що людина вважає себе «правильною» і «виправданою» перед собою та іншими [328, с. 62].

Окреслений тут ланцюжок послідовних, лінійних детермінацій у духовному плані є лише передісторією, своєрідною прелюдією цілісного, повносилового проживання життя, ціннісно-цільова таксономія якого охоплює не тільки матеріально досяжну і кількісно конвертовану «горизонталь» різноманітних людських діяльностей. Вінцем устремлень особистості є розрив зі світом володіння з його культом егоїстичного інтересу і прорив у «вертикальний» світ служіння вищим цілям – цілям містичного проникнення в Таємницю буття і спасіння душі у сповідальному молитовному єднанні з Богом [364].

Блискуче феноменологічне дослідження молитовної практики як «симфонічної» (резонансної) структури осмислених переживань здійснив один з авторитетних представників синергійної, по суті – християнської психотерапії Ф. Ю. Василюк [106]. Учений-методолог і психолог-практик виділяє такі фази молитви з характерними їм фокусами уваги і духовними актами:

– пропозиція, що фокусується на критичній ситуації, проблемі, нужденному становищі як таких, що здійснюється у спосіб виділення суб'єкта молитвотворення зі стихії безпосереднього переживання, який робить спробу назвати свій душевний стан, демонструє своє ставлення до переживання, переводячи останнє в позицію «третьої особи» (предмета обговорення) в молитовному діалозі;

– запитування, що зосереджується на пошуку сенсу, містить постановку питання про сенс, утримання його і утримання духовної відкритості суб'єкта молитвотворення, що справляє сублимаційний, енергодайний і синергійний вплив на переживання;

– завмирання – прислуховування, що концентрується на внутрішній тиші як іконі трансцендентного; характерні зусилля з утримання себе в стані душевної рівноваги, які ведуть до зростання внутрішньої чутливості; культивування стану «трансцендувального очікування» і творчий відгук, що приходить на зміну безрезультатному активізму і розсудливості;

– прийняття відгуку; фокус – на відповідності життя отриманому відгуку. Розширюється сфера можливих форм здобуття смислу – відповідь може прийти через будь-які події, зовнішні і внутрішні. Сислове (з надлишком) переважання відповіді над запитанням позбавляє людину від установки на самототожність, створюючи можливість особистісних змін. Акт «амінь» стискає в точку вольової рішучості нагромаджені в молитві енергії та смисли, відкриваючи можливість їх утілення в житті;

– вникання, зосереджується на смисловому вимірі екзистенційної ситуації. За визначенням Ф. Ю. Василюка, «вникання є смисловою аперцепцією і символізацією екзистенції» [106, с. 127]. «Ця аперцепція полягає у спробах вхопити й утримати сенс у вигляді символів, завжди діалогічно звернутих до когось» [106, с. 130].

Таким чином, тонко нюансований характер аксіопсихологічної феноменології, презентований молитовною практикою, свідчить про глибинний персональний досвід суб'єктного сходження за рівнями – від відносного до абсолютного: пропозиція (відносний суб'єкт) – запитання (моносуб'єкт) – завмирання (полісуб'єкт) – прийняття відгуку (метасуб'єкт) – вникання (абсолютний суб'єкт).

Постає запитання: завдяки яким психологічним механізмам можливі тонкі, глибинні у своїй сокровенній інтимності молитовні акти? Р. Еммонс, посилаючись на дослідження Епштейна, говорить про взаємодію у структурі духовного інтелекту двох форм переробки інформації – досвідну і раціональну. «Раціональна система – аналітична, логічна, довільна і вербальна, тоді як досвідна система – інтуїтивна, цілісна, автоматична і невербальна» [179, с. 81]. Обидва дослідники переконані, що крос-культурна універсальність релігії впливає з її здатності звертатися до досвідної системи. А оскільки

релігія водночас звертається і до серця, і до розуму, її привабливість полягає у здатності створити гармонію між досвідною (досвідною) і раціональною (свідомість) системами.

Паралельність дії обох систем не виключає, а радше передбачає їх чергування у молитвотворенні як спеціалізованих операціональних домінант з пульсуючими мікроциклами активного духовного життя особистості. Так, неспроможність дискурсивного (репродуктивного, аналітичного) інтелекту впоратися з викликами зовнішніх чи внутрішніх критичних ситуацій породжує активність інтуїтивно-чуттєвого (творчого, синтетичного) інтелекту, який встановлює (чи відновлює) синхронію і поліфонічний резонанс духовно-психічної структури особистості з трансперсональними сферами буття. Це відбувається за допомогою центрального медіатора різноманітних ментальних репрезентацій, енергоінформаційних обмінів, мотиваційних потоків – Бога.

Інтуїтивне вчування (вживання) у тканину буття, пронизану незліченими можливостями вхопитися за рятівний шанс, впоратися зі своїм буттям і собою як проблематичними об'єктами вимагає передусім феноменологічного налаштування, свого роду налагодження індивідуальної духовної «оптики», щоб не помилитися, а правильно прочитати коди знаків, знамень, символів, зорієнтуватися в їх смисловій адекватності, затребуваності поточного моменту. Саме інтуїтивне вчування, за Д. Радьяром, – холістичне сприймання [492] стягує дискретні часові моменти (минулі проблеми, сьогочасні негаразди і тривоги за майбутній стан речей) у повновагій смисловий зв'язок, з якого формується вектор доцільної поведінки. У молитвотворенні таке вчування й уповання на знак (Божий перст) істинного і праведного є найбільш творчим, кульмінаційним моментом. Зав'язка молитовної драми та її фінал – осмислення плодів молитви може конструюватися дискурсивно, логічно обґрунтовано і критеріально унормовано. Таке логічне обрамлення молитвотворення як загалом духовно-творчого діяння вмонтовує вічне у минуле, космічне у земне, екстатичне у помірковане, єдине в одне, що в'яже світ володіння зі світом істинної екзистенції.

Таким чином, у молитвотворенні особистість як суб'єкт духовної практики і морально відповідальний індивідуум досягає трансцендентного і стає воістину цілісною. На місце розділеності й амбівалентності людської природи у вітально мотивованих видах діяльності стає рівновелика божественному задуму місія людської особистості – реалізувати своє земне покликання у служінні вищим ідеалам. Лише так можна трансформувати свої провини в усвідомлені гріхи, лукавство у каяття, а митарство у спасіння.

6.9 Аксіопсихологічна реконструкція соціетальних феноменів української ментальності

Принцип інтегральної суб'єктності, як ми неодноразово переконувалися, придатний для переосмислення багатьох феноменів індивідуальної та соціальної аксіопсихіки. Зокрема, новітній етап етнопсихологічних студій вимагає продуктивної асиміляції нормативних приписів і полісемантичних філософських сентенцій з багатющої спадщини народної педагогіки. Перспективні здобутки психології розвитку (генетичної психології), серед іншого, перебувають у царині етнопсихології виховання, що парадигмально обіймає універсум людського існування. У цьому зв'язку дослідження вітакультурного потенціалу українських паремій дозволить актуалізувати глибинний соціетальний пласт етносу як архетипну, інваріантну підставу індивідуального розвитку особистості. Про це мовиться в підрозділі 6.9.1. Чимало відкриттів обіцяє застосування сумісних зусиль аксіопсихологічної та філо-логічної герменевтики в контексті бібліотерапії (див. 6.9.2).

6.9.1 Вітакультурний потенціал українських паремій з погляду аксіопсихології

Об'єктом цієї теоретичної розвідки є українські паремії. До жанру паремій фольклористи зараховують здебільшого прислів'я та приказки. Вони мають багато спільного і, як правило, не розме-

жовуються на окремі групи. Залежно від контексту власне прислів'я можуть вживатися у повній формі, узагальнюючи відповідні події або явища, а також в усіченій, наближаючись за смислом до приказок. Більшість пареміографів прислів'ями вважає самостійні судження із замкнутою формою кліше, що являють собою художні твори з прямими або переносними значеннями, інтонаційно й граматично оформлені як прості або складні речення. На відміну від прислів'я приказка висловлює думку неповно, становить собою вид незамкнутого кліше, частину речення, до якого приєднується авторський контекст [464, с. 36–37].

Предметом дослідження виступає вітакультурний потенціал українських паремій, який я визначаю як холістичний код еволюційно висхідних ціннісно-орієнтаційних трансформацій суб'єкта життєдіяльності.

Таке визначення предмета дослідження викликає парафраз з обстоюваною А. В. Фурманом вітакультурною парадигмою освіти, який вважає, що та «розширює межі і засоби для розбудови соціально-культурно-психологічного простору школи як Дому організованого культуро-і самотворення, актуалізації духовності в усіх її формовиявах (підґрунтя віри, продукт самореалізації, джерело духовно-сенсових станів, учинковий продукт). ... забезпечує у кожному окремому випадку виникнення і розв'язання конкретного ціннісно-смилового конфлікту між глибиною занурення у внутрішньо осягнений пласт соціального досвіду і нагальною потребою психоемоційного вивільнення, прагнення до духовної свободи, істини і краси» [629, с. 49–50]. Баланс занурення (каузально вмотивованого присвоєння соціокультурних норм життєздійснення) і вивільнення (спонтанної актуалізації сутнісного, телеологічно спрямованого психосоціального потенціалу), на мою думку, становить сенсове ядро концепту «вітакультурний потенціал». Зауважмо, що вітакультурна парадигма освіти не залучає до своєї компетенції перший, базовий складник цілісного спектра інтегральної суб'єктності, що являє собою сомато-психічний здобуток, субстрат філо- й антропогенезу. Це не може не

звужувати засяг парадигми, позбавляючи її антропологічної підставовості й аксіогенетичної векторності.

Метою цієї розвідки є пареміологічне наповнення авторської концепції аксіогенезу особистості у спосіб співвіднесення структури індивідуальної свідомості з життєвими настановами (орієнтаціями) людини у провідних видах діяльності, що закономірно змінюються впродовж її життєвого шляху.

Під життєвими орієнтаціями я розумію загальну спрямованість, детермінаційну тенденцію людини до задоволення центральних потреб у провідній діяльності.

Системологічне впорядкування вітакультурного потенціалу українських паремій здійснено з урахуванням авторського уявлення про аксіогенез як розгортання суб'єктних здатностей особи, ідеї про п'ятивимірну структуру образу свідомості, подану в теоретичній розвідці Ф. Ю. Василюка, та екстраполяції даної ідеї на виокремлення смисложиттєвих орієнтацій особистості (див. підрозділ 6.4).

Отже, на біоцентричне налаштування індивіда вказують паремійні одиниці, що містять побажання: «Будь здорова, як вода, а багата, як земля!»; пересторогу: «З вогнем не жартуй і воді не вір», «Питає лютий, чи добре взутий», «Січень не так січе, як у вуха пече»; пораду: «З листопада бабам рада: ховатися на піч», «Догодуй бджолу до Івана, то нарядить тебе, як пана»; сентенцію: «Трудно літом без корови, а зимою без кожуха»; застереження: «Минув Спас – держи рукавиці про запас», «Не спитавши броду, не лізь у воду» та ін.

Предметоцентричні настановлення містяться в пареміях, що відображають планування діяльності: «Весняний день рік годує», «Весна – наші батько й мати, хто не посіє, не буде збирати», «Хто влітку дармує, той взимку біду чує»; прагнення до досягнення стандартів якості: «Добрим зерном землю засівай – збереш гарний урожай», «Косо-криво, аби живо» (іронія), «Змайстрував таке, що купи не держиться» (осуд); наполегливість: «Кепський господар, як десять робіт зачинає, а жодної не кінчає»; трудовий ритм: «Поки зерно в колоску – не засиджуйся в холодку!»; прагматичний сенс

працьовитості: «Ремесло не коромисло, плечей не відтягне, а само прогодує», «Без трудів не їстимеш пирогів» тощо.

Егоцентричні орієнтації передають паремії: «В ніч найтемнішу про сонце пам'ятай» (вираз надії); «На годину спізнився – за рік не доженеш», «Як було зранку, так буде й до останку» (віра у фатум); «Не бачить сова, яка сама, зате інших бачить» (некритичність самооцінки, захисний механізм проекції); «Кожен кулик до свого болота привик» (родинна прив'язаність); «Пусти синицю хоч на пшеницю, то синиця все буде синицею» (автентичність); «Чия хата, того й правда» (суб'єктивність, конвенціональний нігілізм) і т. д.

Культуроцентричні життєві орієнтації відображають паремії, що містять соціокультурні норми: «Як погано орати, то краще випрягати»; узагальнені настанови, базовані на тонких психологічних спостереженнях, щодо виховання: «Чим більше кицьку гладиш, тим вище вона горб підіймає», «Навчиться собака бігти за возом, то й за кіньми побіжить»; вказівки на роль спадковості: «Яке дерево, такий клин, який батько, такий син», «Яблуко від яблуні недалеко відкоотиться», «Вовка як не годуй, а він все в ліс дивиться»; прогностичні попередження: «Посади свиню за стіл, вона й ратиці за стіл», «Бійся не того собаки, що голосно гавкає, а того, що лащиться»; закономірності: «На похиле дерево і кози скачуть», «Ласкаве телятко дві матки ссе» і т. д.

Соціоцентризм як сформована життєва орієнтація проявляється в таких пареміях: «Колос повний до землі гнеться, а порожній догори пнеться» (духовний зміст особистості); «Наскочила коса на камінь» (нетолерантність); «Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила» (застереження від злоби); «Горе воліві, де корова розказує воліві» (порушення субординації, гендерна нерівність); «Біда вівцям, де вовк пастишить» (співчуття пригнобленим) тощо.

Таким чином, сукупний вітакультурний потенціал українських паремій «працює» на спонтанне саморозгортання духовних здатностей індивіда в процесі освоєння ним різноманітних соціальних діяльностей. Це двоєдине завдання забезпечується лише особистісно орієнтованим вихованням, що враховує окреслену вище ло-

гіку аксіогенезу особистості у феноменологічному полі її життєвих орієнтацій.

6.9.2 Перинатальні сюжети в українському поетичному авангарді

*... Є печера з малюнком вікна
і світи усередині плоду:
Сонце – Він, якщо Яма – Вона –
вихід з коду в господу.
Станіслав Вишенський*

Сучасні шанувальники поетичного слова, виховані на класичних взірцях Шевченка – Франка – Л. Українки – Тичини – Рильського... бувають неабияк спантеличені, коли до рук їм потрапляють тексти, скажімо, «Нової дегенерації», «Західного вітру», «Асоціації 500» чи деяких інших не асоційованих осіб: Ст. Вишенського, Віхти Сад... Надто відрізняються твори цих авторів від канонічних прикмет прекрасного в поезії: прозорої образності, пластичної метафоричності, асоціативності думок, послідовної вірності тій чи тій системі віршування тощо. Епатована читацька свідомість не знаходить нічого кращого, як наклеїти на незрозумілого автора налічку авангардиста, зберігши тим самим власний престиж та багатозначний імідж знавця і запопавши водночас амбіціям самих новаторів.

Ще частіше, ніж авангард, незрозумілі тексти визначають як інтелектуальні, що рятує їх від зазіхань пересічного громадянина вникнути в їх утаємничену глибинну суть. «Відповідь, певно, буде неоднозначною не тільки тому, що це поезія інтелектуальна і орієнтується на еліту, а й тому, що справу маємо з поезією, яка навіть серед сталого кола шанувальників поетичного слова не завжди знаходить відгук. Вона, увібгана в систему міфів, глибоко закодованих символів, насичена науковими термінами, – зараз лиш завойовує для себе простір, розчищаючи поле розуміння. Це поезія тайнопису, яку в багатьох випадках можна тільки відчувати, не шукаючи будь-якого логічного пояснення», – заявляє І. Дюк (він же Іван Ципер-

дюк) в післямові «Афінні фігури української поезії» до добірки віршів Станіслава Вишенського, Степана Процюка, Любомира Стринаглюка в журналі «Перевал», затемнюючи до краю поняття інтелектуальності [176, с. 18–19]. Бо чого вартий інтелект, позбавлений логіки?! Хіба не власне логіка є формальним обрамленням мислення (згадаймо: поняття, судження, умовивід...), а славнозвісний символізм – вираженням ірраціональних імпульсів? А може, справа не в психологічному захисті від напливу ірраціонального матеріалу, якому автор силкується дати якийсь лад уже тим, що дає йому назву, означає в слові, тим часом як читач марно намагається «втрапити в колію», встигнути за чужим асоціативним потоком, що нуртує за межами його особистого досвіду, десь на перехресті міфу, сну і марення? Можливо, річ у тім, що поруч (синхронно) існують інші світи, дотичні до фізичного існування нашої самості, і колізії життя реального індивіда вже відбиті в них? Згадаймо Михайла Осадчого. «Є світ і антисвіт, і їх нульова межа. Світ – це розвиток людини від зародку і до смерті. Антисвіт – це, навпаки: розвиток від смерті до зародку. Ми мучимося, караємося, вбиваємо один одного заради якоїсь мети, нехтуємо всім, щоб тільки досягти її, і в той же час цей період, який ще маємо пройти, вже давно відбувся в антисвіті, і там вже давно відомо кінець нашої мети» [423]. А якщо так, то існує ймовірність «духовної мандрівки» у просторі й часі як до своїх витоків, так і до вселюдських джерел.

Проте подолати «сенсорний бар'єр» упізнаваних деталей так званого об'єктивного і суб'єктивного світів, зв'язаних причинно-наслідковими зв'язками, і переміститися в химерний світ позасвідомого, що може бути і підсвідомим (витісненим, забороненим свідомістю змістом), і несвідомим (архетипом, апріорною ідеєю, віруванням), доволі непросто. Розмаїті феномени позасвідомого – це своєрідні кореляції індивідуальної біографії людини, «паралельні площини», на які проектуються реальні події, і навпаки: логіка свідомого життя наперед визначена особливостями перинатального (внутрішньоутробного) розвитку й утвореннями трансперсональної (надособистісної) духовної сфери: «Синхронно пов'язані події явно

співвідносяться тематично, хоча між ними нема лінійного причинного зв'язку» [149, с. 88].

Містика? Навряд. Сучасні здобутки квантово-релятивістської фізики свідчать про інформаційно-хвильову природу Всесвіту, що зводить нанівець поняття субстанції. При цьому свідомість вважається найважливішим фактором і з'єднувальним принципом космічної мережі: «...вищий принцип буття і межова реальність уявляються чистою свідомістю без якого-небудь специфічного змісту. З нього випливає все в космосі...» [149, с. 88].

Отже існує принаймні теоретична можливість спрямувати світло індивідуальної свідомості на імпліцитний (неявний) порядок речей, на доглибні пласти зазвичай неусвідомлюваного, розширивши тим самим коло зрозумілих і певною мірою контрольованих явищ. Духовні практики Сходу (йога, дзен-буддизм, суфізм та ін.), а також деякі сучасні західні (фройдівський та юнгіанський аналіз, психосинтез тощо) дозволяють проникнути за фасад «об'єктивної дійсності» і допомогти народитися людині цілісній (інтегральній індивідуальності, як казав російський психолог В. С. Мерлін), людині, свідомій свого задуму як унікальної істоти Всесвіту, свого покликання як унікальної творчої долі.

Освоєння духовних практик – не єдиний шлях, що веде до інтеграції очевидних і потенційних («сплячих») здібностей людини. Не відкидаймо й традиційних – самоосвіти, самовиховання через роздуми над сенсом існування, цінностями буття, вправлення у здійсненні добропорядних вчинків. Шлях індивідуації (становлення себе цілісним індивідом) – важкий і тернистий, бо пролягає через виснажливі духовні пошуки, пов'язані з ризиком втратити себе, страхом відкрито глянути правді у вічі, боязню перемін і приреченістю на моральні компроміси. Висока ціна істини! Але людині не дано іншого шляху. Її сходження на вершини Духу споріднене зі сходженням Христа на Голгофу. Щоразу «вмираючи» (проявляючи потужні вольові зусилля, переломлюючи обставини тощо), людина відроджується у новій якості, готова до дальшого подвижництва.

Звісно, не всі люди виявляють таку послідовну волю до самоактуалізації (максимально повної реалізації своїх задатків). В більшості дуже міцні «інерційні механізми» – намагання відтворювати вже апробоване, рухатися по колу, а не по спіралі, їх успіхи минуці, духовний поступ відносний.

Предметом цього дослідження є творчі особистості, ті, що нашілилися на власну духовну еволюцію, знаючи, що попереду їх чекає не переможний дзвін литавр, а кропітка праця самоподолання, виходу за межі власного «я», неминучі духовні кризи, гіркий досвід помилок і безкомпромісні висновки із життєвих уроків. Доля поета, митця взагалі пронизана драматичними сюжетами, випробуваннями і спокусами. Підштовхуваний непереборним бажанням збутися, творець більше, ніж інші, чутливий до свого підсвідомого і колективного несвідомого як такого. Позасвідоме стихійно і цілковито опановує ним, особливо, коли той належить до візіонерського типу художньої творчості. Нагадаймо, що зазначений тип ґрунтується на повному підпорядкуванні суб'єкта (автора) об'єкту (твору), тобто виходить з екстравертної настанови. Це означає, що певні першопереживання стихійно опановують людиною, так, начебто самі стають на місце суб'єкта, а сам творець – лиш медіум, позбавлений власної волі, інструмент «вищого голосу». Поети візіонерського типу, наче за насланням, виходять за межі персонального досвіду в сферу колективного несвідомого (К. Юнг), або надособистого, містичного переживання людини, що ідентифікує себе з Космічним Розумом (С. Гроф, А. Маслоу, К. Вілбер).

Візіонер не владний над собою, він перебуває в полоні ним же створених текстів, образів, символів, що резонують в унісон історичній необхідності, пов'язуючи особисту біографію автора, його світовідчуття з умонастроєм епохи і сучасного йому суспільства. З цього погляду візіонерство становить першочерговий інтерес для дослідника-психолога. У той же час читач, спантелений, збитий з толку, силкується розв'язати дилему, спробувати ще раз знайти пояснення прочитаному чи злитися з потоком свідомості, втіленим у творі і спрямованим невідомою силою з незрозумілою метою.

Відомо, що багатша образно-символічна мова поезії, то більше вона діалогічна, внутрішньо орієнтована на спілкування з читачем, а тому незавершена, відкрита для будь-якої інтерпретації, що є можливим, оскільки візіонерство є джерелом голографічної образності. Остання, за визначенням С. Грофа, є своєрідною системою конденсованого досвіду (СКД). СКД – загальний принцип, що діє на всіх рівнях психіки й охоплює події індивідуальної біографії автора, особливості його внутрішньоутробного розвитку і переживання трансперсональної сфери – наприклад, спогади про минулі перевтілення, ототожнення з тваринами, міфологічні події, телепатичні осяяння.

Принцип голограми, якому підлягає візіонерський твір, дозволяє довільно змінювати ціннісний кут зору і таким чином вичерпувати зафіксованій у цьому творі зміст до безкінечності. Це перетворює процес сприйняття поезії в романтичну мандрівку з непередбачуваними наслідками і несподіваними відкриттями. Іншими словами, голографічна образність, притаманна візіонерському типу творчості, найбільшою мірою є джерелом можливих різночитань, умонастроїв, інтенцій, оскільки вона енергетично підключена до єдиного інформаційного простору Всесвіту, який генерує різні, в тому числі і взаємно протилежні (для забезпечення гармонії?) смисли.

Либонь, найбільш вагомим критерієм авангардного мистецтва може слугувати його здатність «бентежити» непізнані аспекти душі нашого сучасника невідомо звідки виниклою символікою. Прояснення смислу поезії, досягнуте конвенційним шляхом, означає перехід її в розряд класичних художніх творів. У цьому сенсі знаменитий вірш О. Кручених «Дир бул щил» виявляється незжитим авангардом, який розбентежує уяву не одного покоління читачів.

У цьому фрагменті я зупинюся на другому складникові СКД – враженнях перинатального періоду, що за певних умов сягають поверхні свідомості. Автор поезії не ідентифікує ці враження як переживання плода. Він «просто» знаходить слова, що називають ті чи ті явища сенсорного характеру, які він пережив у перинатальний період. Перебуваючи в стані недиференційованої єдності (син-

кретизму) свідомості й несвідомої психіки, митець «легко» продукує символічні образи, які «натякають» на реальність глибоко суб'єктивного змісту, тобто події, так би мовити добіографічного плану, себто того, що відбувалося до фактичного народження дитини.

Що ж до першого складника СКД, то свідомий автобіографічний матеріал, безсумнівно, живить кожний художній твір, особливо поезію. Спогади, ремінісценції, прагнення і мрії автора знаходять відгук у читачів, викликають у них адекватні асоціації, тобто зрозумілі, впізнавані. Ця зрозумілість зумовлена наявністю у всіх людей тих чи тих усвідомлених потреб і засобів їх задоволення, типових інтересів і прагнень, проблем і уявлень про щастя. Так звана класична поезія має яскраво виражений перший, поверховий – образно-асоціативний – пласт.

Та далеко не кожний художній твір позначений символами індивідуального чи колективного несвідомого. У зв'язку з поставленим перед собою завданням – визначити типові перинатальні сюжети українського поетичного авангарду (щоб розкрити його специфічну символіку) – зроблю кілька попередніх роз'яснень.

У результаті експериментів із сильнодійним психоделічним засобом ЛСД було виявлено здатність досліджуваних продукувати несвідомо засвоєний матеріал, пов'язаний із психосоматичним розвитком плода в утробі матері. Відкрився вражаючий факт наявності безпосереднього зв'язку з сюжетами перинатальних переживань до біологічного народження дитини, стадіями перебігу пологів і типовими для цього індивіда критичними ситуаціями постнатального розвитку. Хоча всі люди проходять через стадію біологічного дозрівання плода і народження, родова травма для кожного має специфічні наслідки. Це пов'язано з унікальністю умов, які складаються навколо конкретного плода, успадкованим генетичним кодом і особливими травматичними обставинами внутрішньоутробного розвитку, такими як інтоксикація організму матері в результаті хвороби, вживання наркотиків, алкоголю, куріння, стреси матері, шкідлива робота і навіть ставлення до появи дитини на світ (бажане чи небажане зачаття) тощо. Крім того, клінічна картина

пологів у різних породіль неоднакова: слабка чи сильна родова діяльність, патологічне чи нормальне розміщення плода, розміри і здоров'я самого новонародженого, наявність кваліфікованої чи не досить медичної допомоги – ці та інші фактори, як показав Отто Ранк, зумовлюють специфічний характер травми народження для кожної людини.

У результаті систематизації символічно репрезентованого (названого) несвідомого перинатального переживання виділено чотири базові перинатальні матриці (БПМ-1–4). Біологічний аспект перинатальних переживань складається з конкретних і доволі реалістичних переживань, пов'язаних з індивідуальними стадіями біологічних пологів. Ймовірно, кожна стадія біологічного народження має специфічну додаткову духовну складову. Для безтурботного внутрішньоутробного існування – це переживання космічної єдності; початок пологів ідентичний переживанню почуття всеосяжного поглинання; перша клінічна стадія пологів, стиснення в закритій маточній системі відповідає переживанню «нема виходу» або пеклу; прощтовхування через родовий канал у другій клінічній стадії пологів має свій духовний аналог у боротьбі між смертю і повторним народженням; метафізичним еквівалентом завершення родового процесу і подій третьої клінічної стадії пологів є переживання смерті Еґо і повторного народження. Крім цього специфічного змісту, слід відзначити, що перинатальні матриці функціонують як організаційний принцип для матеріалу інших рівнів несвідомого, а саме для СКД, а також для деяких видів трансперсональних переживань, які іноді з'являються одночасно з перинатальними – такими, як архетип Жахливої Матері або Великої Матері, ототожнення з тваринами, або філогенетичні переживання [150].

У задум цього дослідження не входить у належному обсязі розкрити симптоматику БПМ. Враховуючи те, що теорія впливу БПМ на онтогенез людини С. Грофа ще не стала у нас широко відома, як, наприклад, фрейдизм, відсилаємо читачів до таблиці систематизованих висновків про перинатальну феноменологію, як вона представлена на сеансах із застосуванням ЛСД, у психодинамічних пе-

реживаннях (за Фройдом) та споріднених психопатологічних синдромах і в асоціативних спогадах з постнатального життя [149, с. 154–156].

Перечитуючи твори поетів вітчизняного авангарду, помічаємо, що зміст перинатальних переживань авторів, висловлений у символічній формі, зумовлює їх вибіркочувальну сензитивність до сприймання явищ того чи того спектра. Вже згадувані С. Вишенський, С. Процюк та Л. Стринаглюк демонструють свою прихильність до сюжетів третьої перинатальної матриці. «БПМ-3 укладається в чотири певні аспекти переживання, а саме в титанічний, садомазохістський, сексуальний і скатологічний» [150, с. 142]. «Частими темами тут є криваві жертвоприношення, самопожертви, катування, страти, вбивства, садомазохізм і зґвалтування... Еротичні мотиви на цьому рівні характеризуються захоплюючою інтенсивністю статевого потягу, механічного і невибагливого за своєю якістю, порнографічного і девіантного за природою... Найбільш звичайна тут тематика Шабашу відьм (Вальпургієвої ночі), сатанинських оргій або ритуалів Чорної меси і спокуси. Загальним у досвіді народження на цій стадії є вигадливе поєднання переживань смерті, викривленої сексуальності, страху, агресії, скатології (згадування екскрементів. – З. К.) і перекрученого духовного пориву» [149, с. 133–134]. А ось кілька цитат із поезій згаданих авторів:

Станіслав Вишенський:

«наречена із психопатій розпадеться на божисті різдва» [115, с. 9];

«ідімо по тонкощах, між хаосом і фалосом доки наливається могилами колосок» [176, с. 18];

«шляхи розтерзано на тропи

і на квартальних стелажих

ворушиться пільма тернова

засилля реготу і змова

і калатало в сторожах

що їм на ранок буде допит» [115, с. 3];

Степан Процюк:

*«В твоїй святині хан Батий
вовтузиться, неначе вдома,
в своїм смердючім улусі,
неначе хан тобою став»* [469, с. 10];

«Бажає цирозу собі останній трагічний романтик» [469, с. 11];

*«Для мене біс під реготу содом
програму долі виконав на лютні»* [469, с. 13];

Любомир Стринаглюк:

«метаморфози содоміта чекають німби сатані» [576, с. 15];

«зіщуливсь хробак від гидотних спокус некрофільного раю»;

«цей шлях, як відрубані руки, осквернених кров'ю братає» [576, с. 16].

Щоб остаточно убезпечити себе від звинувачення в упередженому ставленні до цитованих авторів, наведу одну власну коротеньку поезію, яка теж укладається в феноменологію БПМ-3, хоча авторка цих рядків більше прив'язана до сюжетів БПМ-2 або БПМ-4:

*«Палає багаття колишніх святинь,
роз'ятрюють мозок отруєні вени,
регоче вакханка зіздою Полин,
і падає небо Христової ери.*

*Синіє в потугах роззявлена тля
і, корчачись, тягне останнє.*

*Не чує пророка оглухла земля,
закаляна мовби у Авгія стайні»* [247, с. 5].

Гадаю, що в автора критичного післяслова до репрезентованих у «Перевалі» «афінних фігур» І. Дюка не більше підстав вважати їхні твори винятково інтелектуальними чи показово авангардистськими. Адже ясно, що схожі між собою перинатальною феноменологією, ці поезії являють собою лиш один із можливих варіантів символізації індивідуального розвитку до біологічного народження поетів. БПМ-3 не єдине джерело, з якого черпають сюжети поети «всіх віків і народів». Є й інші матриці. І треба бути вельми обережним і незаангажованим суб'єктивними уподобаннями, щоб

не робити завчасних висновків про вартісність творчості того чи того поета. Такі висновки можуть лиш прислужитися моді на поета, що є хиткою запорукою тривалого успіху його творчості.

Висловлені тут думки лише принагідно стосуються згаданих поетів. Пізніші їхні публікації свідчать про послідовну духовну й естетичну еволюцію. Так, у С. Вишенського знаходимо ще не друквані рядки: «в книзі чисел росте число, де нема ні краси, ні маси», що містять «чисту» трансперсональну символіку, без будь-яких явно біографічних чи перинатальних нашарувань, так би мовити, – сферу «чистого духу» – прозирання надкосмічної порожнечі.

ВИСНОВКИ

У шостому розділі висвітлено ціннісні проєкції духовності в структурі свідомості і самосвідомості.

Зокрема доповнено класифікацію В. А. Петровського структури Я у складі чотирьох її іпостасей – іманентного, ідеального, трансцендентального і трансфінітного Я – п'ятим складником – ноуменальним (апріорним, вищим) Я, що замикає феноменологічне поле суб'єктності.

Відомі психологічній науці модальності Я-концепції розведено по визначених рівнях інтегральної суб'єктності: фізичне Я віднесено до рівня відносного суб'єкта, реальне Я – моносуб'єкта, ідеальне Я – полісуб'єкта, дзеркальне Я – метасуб'єкта, духовне Я – абсолютного суб'єкта.

Долучення уявлень езотеричної психології про феноменальний світ особистості до раціоналістичних узагальнень, обіпертих на тверду базу експериментальних фактів, не суперечить, а часто доповнює і поглиблює розуміння специфіки аксіогенезу. Так, К. Вілбер визначає такі рівні спектра свідомості, як рівень маски з межею «маска/тінь», рівень Его з межею «его/тіло», рівень організму з межею «організм/середовище», рівень надособистісних діапазонів і свідомість єднання, які цілком співвідносяться з визначеними рів-

нями інтегральної суб'єктності. Д. Радьяр пише про наявність біологічної, культурної, особистісної, індивідуальної і плераматичної самості, що однозначно відповідає визначеним рівням суб'єктності, які визначаю я. Класифікація буттєвісних переживань О. Ічазо на нейтральні (відносний суб'єкт), переживання єдності або відчуження з собою (моносуб'єкт), з соціумом (полісуб'єкт), з універсумом (метасуб'єкт), віртуальністю (абсолютний суб'єкт) також підтверджує логіку прояву принципу інтегральної суб'єктності.

Теоретичні пошуки О. М. Леонт'єва, В. П. Зінченка, Ф. Ю. Василюка, підкріплені емпіричними дослідженнями, дозволили визначити такі складники свідомості, як чуттєва тканина, предметний зміст образу, особистісний смисл, значення і знак (слово), що, на мою думку, репрезентують сходження рівнями інтегрального суб'єкта аксіогенезу. Ці складники свідомості породжують такі життєві орієнтації, як біоцентризм, що проявляється на рівні відносного суб'єкта, предметоцентризм – рівень моносуб'єкта, егоцентризм – рівень полісуб'єкта, культуроцентризм – рівень метасуб'єкта, соціоцентризм, антропоцентризм, космо- і теоцентризм – рівень абсолютного суб'єкта.

Значні можливості прояснення феноменологічного аспекту аксіогенезу надає типологізація процесів переживання Ф. Ю. Василюка, доповнена найвищим рівнем розвитку особистості як інтегрального суб'єкта. Встановлено, що відносний суб'єкт перебуває в простому і легкому життєвому світі з організмичним типом активності, високою імовірністю стресу в разі появи критичної ситуації і спрямованістю на гедоністичне переживання; моносуб'єкт перебуває у простому і важкому життєвому світі, що забезпечується психічною діяльністю, імовірністю фрустрації, спрямованістю на реалістичне переживання; полісуб'єкт перебуває у складному і легкому життєвому світі, який контролюється свідомістю, ймовірністю внутрішнього конфлікту при переживанні ціннісного (тут – морального) змісту; метасуб'єкт перебуває у складному і важкому життєвому світі, що визначається особистою волею, імовірністю кризи в процесі творчого переживання. На мою думку, існує без'якісний (ні-

який) життєвий світ, в якому перебуває абсолютний суб'єкт аксіогенезу, з інтуїтивним типом активності, загрозою внутрішньої дезінтеграції при переживаннях містичного характеру.

Запропоновано оригінальну розробку хронотопних режимів функціонування ціннісної свідомості особистості. В основу поняття хронотопу покладено співвідношення мотиву і цілі, що творять особистісний смисл як одиницю свідомості з її просторово-часовими характеристиками. Виділено такі хронотопи, як «ніде-і-ніколи» (відносний суб'єкт), «тут-і-тоді» (моносуб'єкт), «там-і-тепер» (полісуб'єкт), «там-і-тоді» (метасуб'єкт), «всюди-і-завжди» (абсолютний суб'єкт) і сумарний хронотоп «тут-і-тепер», притаманні особистості як інтегральному суб'єкту.

Обґрунтовано рівень передситуації у феноменології вчинку В. А. Роменця. Таким чином, у спектр інтегральної суб'єктності були вписані всі компоненти вчинкування – передситуація, ситуація, мотивація, дія і післядія.

Тонко нюансований характер аксіопсихологічної феноменології притаманний молитовній практиці, у якій особистість сполучається з усім спектром суб'єктності, а найголовніше – дістає змогу вступити в духовний діалог з Творцем як носієм абсолютних чеснот. Такі фази молитви, як пропозиція, запитування, завмирання, прийняття відгуку, вникання переводять віруючу людину з найнижчого на найвищий щабель інтегральної суб'єктності.

Справжнім джерелом розвитку персональної аксіопсихіки виступає етнокультурна спадщина у вигляді фольклору. Дослідження вітакультурного потенціалу українських паремій дозволило наповнити авторську концепцію аксіогенезу особистості метафоричним змістом народних приказок і прислів'їв, що містять конденсований світоглядний і практичний досвід ефективного життєбудівництва.

Герменевтична реконструкція поетичних творів сучасного українського авангарду з точки зору їх іманентної причетності до образно-символічної канви перинатальних матриць С. Ґрофа приводить до з'ясування трансцендентальних джерел творчості, що проєктуються на події біографічного порядку, які відбуваються на тлі

конкретного соціокультурного ландшафту, зумовлюючи відповідну певній домінантній матриці специфіку переживань і досвіду пренатального розвитку Автора.

Загалом же розкриття структурно-функціональних і процесуальних характеристик феноменологічно-рефлексивного пласту аксіогенезу дозволило наповнити картину розвитку особистості його найістотнішим змістом:

1. Відносного суб'єкта характеризує іманентне я – неусвідомлювані інтенції індивіда; потреба в безпечній прив'язаності, прийнятті і турботі; образ фізичного я; ідентифікація з окремими аспектами «я» на рівні маски; біологічна самість; реципроникність регулятивної і відображувальної підсистем психіки; біоцентризм як така життєва орієнтація, що забезпечується безпосередньо-емоційним спілкуванням немовляти з дорослим; простий і легкий (інфантильний) життєвий світ з гедоністичним переживанням і стресовою критичною ситуацією; хронотоп «ніде-і-ніколи»; передситуація – суцільне тривання в невпорядкованому інтелектом світі; пропозиція допомогти при молитовному зверненні до Бога.

2. Моносуб'єкта визначає ідеальне Я – образ себе, винесений за межі наявного стану речей; потреба в автономії, компетентності, почутті власної ідентичності; реальне Я – уявлення про те, який я насправді; ідентифікація з вузьким колом психічних явищ на рівні Его; культурний тип самості; переживання єдності і гармонії або відчуження і конфлікту з собою; предметоцентрична життєва орієнтація; простий і важкий життєвий світ з реалістичним переживанням і фрустрацією; хронотоп «тут-і-тоді»; ситуація – надання значення феноменам матеріального світу; запитування про вихід зі скрутної ситуації в молитві до Господа.

3. Полісуб'єктові притаманні: трансцендентальне Я – думка, що мислить себе; ідеальне Я – уявлення про те, яким я хотів би бути; ідентифікація зі значною кількістю психофізичних особливостей на рівні всього організму; особистісна самість – суб'єкт соціальної взаємодії; потреба у встановленні реалістичних меж і самоконтролі; переживання єдності гармонії з соціумом чи відчу-

ження від соціуму і конфлікту з ним; егоцентризм, що впливає з домінування особистісного смислу; складний і легкий життєвий світ з ціннісним переживанням і конфліктом як типом критичної ситуації; хронотоп «там-і-тепер»; мотивація – переживання бажаної ситуації; завмирання в очікуванні відповіді (знаку) Бога.

4. Для метасуб'єкта характерні: трансфінітне Я – переживання актуальності, вічності, необмеженої свободи; дзеркальне Я – уявлення про те, як мене сприймають інші; ідентифікація з широким колом позаособистісних об'єктів з виходом в надособистісні діапазони; індивідуальний рівень самості; переживання єдності і гармонії з універсумом або відчуження від нього і конфлікту з ним; культуроцентризм, що конструюється значеннєвим аспектом свідомості; потреба у вільному вираженні потреб та емоцій; складний і важкий життєвий світ з творчим типом переживання і кризовою критичною ситуацією; хронотоп «там-і-тоді»; вчинковий акт як утвердження комунікативного морального зв'язку з довкіллям; прийняття відгуку від Господа на молитву віруючого.

5. Абсолютний суб'єкт духовного буття відзначається апріорним, вищим Я – позаемпіричною реальністю, духовним центром людини; повною ідентифікацією з Універсумом, притаманною свідомості єднання; плероматичною самістю; потребою у спонтанності та грі; переживанням єдності і гармонії з віртуальністю або відчуженням від неї; антропоцентризмом, космоцентризмом і теоцентризмом як життєвими орієнтаціями, що виникають з домінування полюса знака (слова) в індивідуальній свідомості; порожнім життєвим світом з містичним переживанням і внутрішньою дезінтеграцією в разі появи критичної ситуації; хронотопом «всюди-і-завжди»; післядією вчинку – моральною оцінкою його буттєвісних наслідків; вниканням в істинний зміст Божої відповіді на молитву.

РОЗДІЛ 7

АКСІОПСИХОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИХ ПРАКТИК

У цьому розділі представлено аксіопсихологічне тлумачення теоретичних основ і методичних аспектів окремих напрямів психотерапії: експресивної, позитивної, гештальт- і бібліотерапії, транзактного аналізу, терапевтичної метафори тощо.

7.1 Герменевтичне середовище експресивної психотерапії

Одним із найбільш репрезентативних варіантів роботи з аксіопсихікою є експресивна психотехніка, яка дозволяє інтегрувати в єдиному ціннісному процесі аспект самовиявлення, дослідження внутрішнього досвіду й експериментування зі щойно відкритими смислами в діалогічному, рефлексивному режимі спілкування з іншими і самим собою. Таке визначення вбирає в себе поняття психодіагностики, психотерапії і психокорекції, взятих не огульно, а з точки зору їх можливостей для ціннісного самовираження і самовдосконалення особистості.

Тут важливо висловитися з приводу ставлення до психотерапії і психокорекції як складників психологічної практики і джерел психологічної герменевтики. За психотерапією традиційно зберігався статус лікувального впливу (вербального чи невербального) на емоції, судження, самосвідомість людини при багатьох психічних, нервових і психосоматичних захворюваннях [481, с. 325]. Згідно з категоричним висловлюванням А. С. Співаковської, психотерапія «застосовується до осіб, які захворіли неврозом» [566, с. 49].

Психологічний словник 1996 року видання вже не наполягає на лікувальному впливі на людину (пацієнта), а трактує психотера-

пію в широкому розумінні як «надання психологічної допомоги здоровим людям (клієнтам) у ситуаціях різноманітних психологічних труднощів, а також у разі потреби покращити якість власного життя» [475, с. 312]. У зв'язку з розширеним розумінням предмета психотерапії вживають термін «немедична психотерапія», а то й обходяться без такого уточнення.

Близьке до поняття «психотерапія» тлумачення психокорекції. Я більше солідарна з А. С. Абрамовою, яка стверджує: «Психологічна корекція – це обґрунтований вплив психолога на дискретні характеристики внутрішнього світу людини, тобто психолог має справу з конкретними проявами бажань, переживань, пізнавальних процесів і дій людини» [1, с. 87], ніж з А. С. Співаковською, для якої психологічна корекція – це метод профілактики неврозів. Очевидно, що таке розуміння психокорекції перетворює її в різновид психотерапії, який, певно, спирається на уявлення про норму психічного розвитку, до якої треба «підтягувати» чи «опускати» клієнта. Зі свого боку, сучасна психотерапія виходить з імпліцитного допущення про неможливість однієї для всіх норми розвитку і задовольняється відносними показниками більшої моральної зрілості особистості, емоційно-психологічної стійкості, спонтанності й автентичності тощо. Можна припустити, що мова йде про особливі психотехнічні стратегії реагування на запит про психологічну допомогу особистості: у випадку корекційного впливу це все-таки суб'єкт-об'єктне реагування з боку психолога, що спрацьовує при причинно-наслідковому баченні ситуації клієнта; при терапевтичному, суб'єкт-суб'єктному впливі береться до уваги телеологічна перспектива клієнта, доступна йому «висота розвитку». Особистість в останньому випадку розуміється як міра самої себе, без підлаштовування її під як завгодно статистично вивірений стандарт.

У зв'язку з цим згадується тривалий опір К. Роджерса біхевіристським способам «перевірити» методи клієнт-центрованої психотерапії. Тоді К. Роджерс поступився, але найбільше, чого досягнули його опоненти, було математичне підтвердження ефективності роджеріанської психотерапії, в чому ні сам видатний психолог,

ні його клієнти ніколи не сумнівалися. Одна з активних «поборників» психоаналізу А. Фройд заклала основи його дитячого варіанту на тривалих сесіях з кількома маленькими пацієнтами, і це нікого серйозно не збентежило.

У контексті наведених міркувань детальніше розглянемо поняття експресивної психотерапії. Її родоначальник Наталі Роджерс пише: «Термін експресивна терапія або терапія на основі експресивних мистецтв звичайно позначає танцювальну терапію, арт-терапію і музико-терапію. Ці терміни слугують також для позначення використання в терапії щоденникових записів, віршів уяви, медитації та драматичної імпровізації» [511, с. 132].

Експресивна психотерапія виступає платформою для синтезу багатьох напрямів психотерапії, побудованих на засадах гуманістичної психології, засадничою підставою якої є переконання в тому, що людина має природжену схильність до соціалізованої, конструктивної поведінки [419]. Однак її природне тяжіння до добра і творчості може бути ускладнено й спотворено негативною якістю міжособистісних взаємин: упередженим оцінним ставленням, нещирістю, лукавством і цинізмом оточення, його небажанням і невмінням слухати іншого, співпереживати йому. Психологічними умовами ефективної взаємодії, що сприяє самоактуалізації особистості, є безумовне позитивне прийняття іншої людини, щира симпатія, інтерес і повага до неї внаслідок самого факту її існування; конгруентність – складне поняття, що означає взаємну відповідність переживання, усвідомлення і вираження своїх емоцій та думок, – уміння бути самим собою без виставлених напоказ «масок» і «фасадів»; емпатія – здатність до співпереживання і розуміння емоційного стану іншої людини.

Дотримання зазначених умов дозволяє створити безпечну психологічну атмосферу, що заохочує творче самовираження особистості в різних видах діяльності, гарантує свободу вибору поряд з правом на ризик і добровільно взятою на себе відповідальністю за власні вчинки, розвиває самоконтроль і довіру до власного суб'єктивного досвіду.

Ще однією ідеєю гуманістичної психології є досягнення психічного здоров'я через здійснення внутрішньої інтеграції індивіда на основі прийняття ним свідомої і несвідомої частин своєї психіки, виражених не лише в осмислених поведінкових актах, а й в ірраціональних потягах, наявність і смисл яких можна осягнути опосередковано – через символічні репрезентації засобами самовираження: «... залучення до терапевтичного процесу розуму, тіла і емоцій активізує як інтуїтивні здібності клієнта, його уяву, так і логічне лінійне мислення. Оскільки емоційні стани рідко бувають логічними, використання уяви і невербальних засобів відкриває клієнтові альтернативний шлях до самодослідження і спілкування. Цей процес є могутньою інтеграційною силою» [511, с. 134].

Роль експресивної психотерапії особливо зростає, коли йдеться про дітей, а не про дорослих клієнтів. Рефлексивні процеси дітей, особливо дошкільників, розвинуті ще досить слабо, порівняно небагатий словниковий запас не дозволяє адекватно ідентифікувати певні переживання, з'ясувати суть особистісної проблеми, внутрішнього конфлікту тощо. Не під силу ці завдання і багатьом дорослим, які замість істинної мотивації у своїх словесних інтерпретаціях подають удавані мотивування, які самі клієнти внаслідок дії захисних механізмів сприймають як справжні причини їх поведінки. В такому випадку доцільно вдатися до експресивної психотерапії. Н. Роджерс помітила, «коли клієнт виражає себе за допомогою образів, можна швидше зрозуміти його внутрішній світ. Колір, форма і символи – це різні мови, які промовляють з несвідомого і для кожної людини містять особливі смисли. В міру того, як я слухаю пояснення клієнтом своїх образів, я чітко бачу світ, як бачить його клієнт» [511, с. 134].

Таким чином, експресивні мистецтва дозволяють вивільнити пригнічений соціокультурними стереотипами пласт несвідомих переживань у вигляді метафори (оформленого жесту, фантазувань – «снів наяву», за А. Фройд, кольорової плями чи графічного зображення та ін.). Вільне самовираження у психологічно безпечних умовах розкріпачує духовні сили людини і спрямовує їх у продуктивно-творче

русло в бік більшої зрілості, компетентності, свідомої саморегуляції та пристосованості. При цьому проявляється характерне явище творчого взаємозв'язку, коли одна форма самовираження, наприклад, через танець, впливає на іншу, наприклад, на здатність до вокалізації, підсилюючи її. Здійснюваний творчий взаємозв'язок сприяє гармонізації внутрішнього світу особистості, а також її взаємин зі світом.

В експресивній терапії особлива увага приділяється рухові, «бо це те, що найбільше заборонено в нашій культурі ... Коли ми рухаємося всі разом, ми позбуваємося наших страхів самотності й усвідомлення себе. При цьому важливо, щоб рух був усвідомлений. Ми фокусуємо увагу на наших почуттях або станах, фіксуючи їх жестом або позою» [419, с. 167]. Ця думка перегукується з переконанням корифея російського театру К. С. Станіславського про можливості оволодіння логікою почуттів через логіку і послідовність фізичних дій: без участі у творчому процесі фізичного апарата актора неможливо здобути і закріпити переживання одними тільки засобами внутрішньої психотехніки [568].

Швейцарський психолог А. Валлон [101] обґрунтовує тісний зв'язок емоцій і рухів. На його думку, одна з функцій руху (тонічна) полягає у вираженні емоцій. Друга функція – кінетична спрямована на зовнішній світ (переміщення тіла в просторі, схоплення предметів і маніпулювання ними). На відміну від кінетичних реакцій, тонус, що проявляється в позах, – це експресивний засіб вираження власних переживань і ціннісних устремлінь людини, її ставлення до інших. Отже, рух є екстеріоризованою (винесеною назовні) емоцією, а експресивно-мімічні та позно-тонічні реакції є назагал метафоричними формами ціннісно-сислової репрезентації людини, що передають як типові для неї смисложиттєві ставлення, так і ситуативні емоційно-ціннісні стани.

Застиглість, завершеність тілесної експресії індивіда відносна. Безперечно виділяються характерний мімічний вираз (маску), переважну позу, улюблені жести, типову ходу тощо. Вони передають сталі смислоутворювальні мотиви діяльності особистості, інші ж репрезентують плинні емоційні стани, зумовлені специфічним

збігом обставин. Сталі та ситуативно проявлювані тілесні реакції загалом утворюють експресивний малюнок поведінки, що підлягає засвоєнню і витлумаченню.

На жаль, невербальні тілесні сигнали не завжди розуміють правильно. Внаслідок своєї контекстуальності вони багатозначні. Тому існує необхідність спеціального оволодіння азбукою невербального спілкування з тим, щоб підвищити ефективність виховного впливу на дітей. Бо навіть правильні слова і наполегливі настанови не переконують, якщо їх невербальний супровід (міміка, інтонація, погляд, поза і т. ін.) підриває довіру до слів і свідчить про прямо протилежну позицію наставника.

Через те, що кожний смислоутворювальний мотив має два компоненти: «колір» настрою і «силу» спонукання, – останнє завжди здійснюється у певній формі руху. Кожний тілесний прояв, таким чином, відповідає пов'язаному з ним духовному моментові і навпаки. Адже гра м'язів залежить від іннерваційних потоків, що виходять з нервових центрів і управляють психічним життям людини.

Для розуміння мови тіла важливо враховувати не тільки характерний мімічний образ людини (наприклад, горизонтальні зморшки на чолі, опущені кутики губ), що проявляються лише у зрілої особистості і свідчать про типові способи реагування й усталений характер. Для оцінки тілесних проявів важливо враховувати ситуацію в цілому, – вона й породжує епізодичні установки, що передають певне ставлення людини до тих чи тих стимулів ситуацій. Розібратися у нашаруванні ситуативних постійних і «масок», тілесних реакцій не так просто.

Дитина з її обмеженим життєвим досвідом ще шукає себе. Вона безпосередня, у неї один тілесний прояв змінюється іншим, як у калейдоскопі. Дитина більше, ніж дорослий, прив'язана до ситуації. Тому від того, які мовні й тілесні сигнали посилятимуть їй інші люди і як їх «зчитуватиме» сама дитина, залежить формування її експресивної культури, а разом з нею відповідних почуттів, соціальних установок, ціннісних орієнтацій, характеру. Батьки й педа-

гоги повинні вміти правильно оцінювати власні тілесні сигнали, щоб передбачити, який духовний відгук вони викличуть у дітей, співвіднести їх зі своїми попередніми намірами. Наполегливе поповнення експресивного потенціалу вчителя і вихователя – неодмінна умова розбудови внутрішньої особистості дорослого і опосередковано – дитини. Адже давно відомо, що особистість виховує особистість. Тіло – це не інструмент і не машина, яка лише прислужує духові, інтелекту. Тіло – носій життя людини, її психіки і духу. Тілесність – це матеріалізований прояв духу. Аксіомою психології тілесності є уявлення про людську тілесність як про одухотворене тіло, що проявляється в динаміці і статиці (русі та формі), має внутрішній та зовнішній складники. Людська тілесність є результатом процесу онтогенетичного, особистісного розвитку і виражає культурний, індивідуально-психологічний та смисловий складники унікальної людської істоти.

Будь-яке ефективне виховання, спрямоване на розвиток гуманістичної свідомості особистості, її гуманітарної культури «працює» з тілом. Невипадково батьки так багато уваги приділяють формуванню гарної осанки, стрункої постави, ходи і посадки своїх дітей, бо, наприклад, в'яла, вайлувата осанка погано поєднується з прямою, урівноваженою, повноцінною особистістю. Існує багатюща популярна література, що узагальнює культурний досвід людства з інтерпретації і навчання тілесної метафорики, звідки випливає, що процес виховання і соціального функціонування особистості передбачає два зустрічні порухи: від душі до тіла і від тіла до душі, тому що людина не має тіло, з яким вона може робити, що завгодно, а є своїм тілом, бо вона – нероздільна цілісність.

Розвивальні можливості експресивної психотерапії, центральної на дитині, проявляються опукліше і виразніше при спрямуванні її методологічних принципів на відносно безкризовий, однорідний відрізок психосоціального розвитку людини. При цьому варто мати на увазі, що особистісний або психосоціальний розвиток займає центральне положення у взаємодії трьох процесів – соматичного, особистісного і соціального. «В історії науки ці три проце-

си належать трьом науковим дисциплінам – біології, психології і соціології, – кожна з яких вивчає те, що може ізолювати, перераховувати і розчленовувати: окремі організми, індивідуальні свідомості і соціальні агрегати» [183, с. 8–9]. Однак на практиці ми маємо справу з троїстою єдністю одного процесу – людського життя. Аксіопсихологічний підхід вимагає вивчення людини як тотальної цілісності тіла, душі і духу. Експресивна психотерапія в змозі реалізувати цей підхід, якщо враховуватиме специфіку соціальної ситуації розвитку людини, тип провідної діяльності, основні психологічні новоутворення і анатомо-фізіологічний стан осіб певного віку.

Зазначеним вимогам найбільше відповідає періодизація розвитку особистості Е. Еріксона, оскільки вона діалектично розкриває динаміку формування найбільш істотних рис характеру людини, зумовлених ступенем зрілості фізіологічних, насамперед сексуальних, процесів, її ендо- та екзопсихіки. Перевагою цієї періодизації є комплексне, міждисциплінарне обґрунтування нормальної та аномальної ліній розвитку не лише як онтогенетичних альтернатив, а й як потенційних «небезпек» чи «шансів» при різній спрямованості процесу становлення особистості. Це означає, що при переважному прояві певної позитивної риси характеру завжди існує ймовірність появи за відповідних умов її негативного антиподу, і навпаки. Цю обставину слід враховувати при здійсненні психокорекційних заходів, бо навчання на лише позитивних зразках навряд чи правильне. Ідентифікація себе з негативним зразком дозволяє прийняти темний аспект власного «я» з тим, щоб опанувати свою поведінку і спрямувати її в просоціальне продуктивно-творче русло.

Детальний виклад поглядів Е. Еріксона на вікову періодизацію не входить у мої наміри. Важливо довести, що саме один із визначених ним періодів – відрізок життєвого шляху від 5 до 11 років є найбільш сензитивним для застосування експресивної психотехніки з метою діагностики й оптимізації аксіогенезу особистості.

Зазначений віковий період охоплює в основному старший дошкільний і молодший шкільний вік (Е. Еріксон не орієнтується на так званій педагогічній критерій періодизації віку, різний для різ-

них країн, а на природну біосоціокультурну логіку розвитку). Психоаналіз називає цей вік латентним, прихованим і тихим, а Е. Еріксон – часом «психосексуального мораторію», коли затихають імпульси ранньої дитячої сексуальності, що закінчується усвідомленням статевої ідентичності і відстроченим оформленням статевої зрілості, яке наступить в юності. У цей період дитина повинна оволодіти операційно-технічними і соціальними засадами майбутньої трудової діяльності. «Прагнення привести продуктивну діяльність до її доцільного завершення стає метою, яка поступово витісняє капризні спонуки гри. Знаряддя і трудові навички дитини включаються в межі її Я: принцип роботи привчає її до задоволення від доцільного завершення трудової діяльності, досягнутого шляхом неослабної уваги і наполегливого старання» [183, с. 28].

«Небезпека, яка підстерігає дитину на цій стадії, полягає в почутті неадекватності і неповноцінності ... Якщо вона у відчай від свого невміння користуватися знаряддям або від свого становища серед товаришів по діяльності, то у неї може відпасти охота до ідентифікації з ними і з даною цариною знаряддевого світу ... Дитина в цьому випадку переживає відчай від своєї невмілості в знаряддевому світі і вважає себе приреченою на посередність або неадекватність» [183, с. 29]. Таким чином, почуття власної неповноцінності є наслідком слабкого розвитку трудових навичок, зокрема і невміння вчитися, несформованості внутрішнього плану пінавальної діяльності (орієнтація в умові задачі, доцільне використання наявних знань, планування розумових дій, інтелектуальна рефлексія, володіння мисленнєвими операціями, прийомами самоконтролю і самооцінки). В такому разі дитина уникає складних завдань, ситуацій змагання з іншими людьми, пригнічена усвідомленням своєї посередності, відчуттям марноти докладання зусиль при розв'язанні різноманітних задач.

Вказані обставини можуть серйозно утруднити формування першої цілісної форми самоідентичності, яка складається на наступній стадії розвитку. Від міри набуття найнеобхідніших пізнавальних, трудових і комунікативних умінь на стадії дитинства залежить

гострота кризи підліткового віку і становлення соціально зрілої особистості. Ось чому так важливо якомога раніше навчати дітей прийомів морально-психологічної саморегуляції, вправляти їх у здійсненні сміливих, ініціативних, безкорисливих, виважених вчинків.

Характеризуючи вік 5–11 років, Е. Еріксон відзначає, що, незважаючи на культурні відмінності, діти всіх країн отримують на цій стадії систематичні настановлення стосовно власної поведінки і прийомів діяльності. Отже, у виховній практиці акцент робиться на такому засобі соціально-психологічного впливу, як наслідування особистого прикладу дорослих, насамперед батьків, вихователів, учителів. Зазначмо, що на найбільш ранніх стадіях онтогенезу ще більше значення, ніж наслідування, має навіювання та емоційне зараження.

Експресивна психотерапія робить акцент на діалогічній будові ціннісно-сміслової свідомості особистості, що повсякчас виражає себе не лише як певний абсолютно унікальний і статичний суб'єкт, а і як динамічний чинник ситуації (багатоголосий суб'єкт). Вступаючи у взаємини з іншими людьми, індивід не просто зберігає свою суверенність («вненаходимость» у термінології М. М. Бахтіна) відносно іншого суб'єкта, а й по-новому структурує власне внутрішнє «я», виступаючи у той чи інший момент від імені однієї з його іпостасей: відносного суб'єкта, моно-, полі-, метасуб'єкта чи навіть абсолютноного суб'єкта. Таким чином, відстоювана М. М. Бахтіним як естетична позиція позазнаходжуваності автора герою (у нас: мене як щоразу іншого «я» – заявленій ціннісній позиції Іншого) є оптимальним способом її зрозуміння через зображення, оцінку і включення або відкидання як неприйняттого варіанта в арсенал поведінки дитини. Саме зображення як наслідування зовнішньої сторони поведінки на основі внутрішньої децентрації в актах ідентифікації, емпатії, рефлексії допомагає адекватному ситуації самовираженню особистості без втрати нею конгруентності.

Терапія на основі експресивних мистецтв повною мірою використовує розвивальний потенціал ідентифікації, рефлексії, емпатії як психологічних механізмів взаємного сприймання та розуміння.

Імітуючи чийсь поведінку, рухи, розігруючи певну роль, малюючи найкрасивіше і найпотворніше, висловлюючи своє ставлення до почутої історії, складаючи колективну розповідь шляхом передачі асоціацій по ланцюжку тощо, діти під керівництвом психолога чи іншого дорослого актуалізують експресивно-творчий потенціал їх віку і досягають більшої зрілості, автономності, відповідальності.

Зауважмо, що експресивну терапію тут важко відділити від психодіагностики за допомогою проєктивних тестів, наприклад широковідомих – «Малюнок сім'ї», «Неіснуюча тварина», «Будинок – дерево – людина». Отож правомірно говорити про експресивну психотехніку як таку, що об'єднує діагностику виразних проявів якостей особистості, особливостей її мотиваційно-сислової сфери і вплив на їх корекцію і розвиток за допомогою експресивних мистецтв.

У контексті ідей експресивної психотерапії було розроблено програму діагностичних і корекційно-розвивальних заходів, спрямованих на подолання вад особистісного розвитку дітей 5–11 років. Я виходила з проголошеної тут методологічної орієнтації – пріоритетності телеологічного підходу над каузальним, психотерапії над психокорекцією, бажаних духовних устремлінь над середньостатистичною нормою. Згідно з цим було складено перелік негативних особистісних якостей дітей 5–11 років, що стоять на заваді їх аксіогенезу: тривожність, імпульсивність, агресивність, замкнутість, невпевненість, екстернальність та естетична нечутливість, схильність до нечесної й асоціальної поведінки. Перелічені вади виражають найбільш шкідливі тенденції соціалізації, становлять певну загрозу для поступального аксіогенезу. Їх джерела містяться в неподоланих суперечностях ранніх стадій особистісного розвитку й основного вікового завдання цієї стадії онтогенезу. Було складено опитувальник для дорослих, покликаний діагностувати рівень вираженості вад особистісного розвитку, скорочено ДВОР, рідних дітей або дітей, яких вони знають унаслідок своєї професійної діяльності як вихованців дитсадка, школярів. Аналогічний варіант було розроблено для опитування самих дітей, який рекомендували застосовувати не раніше, як з 9 років. Обидва варіанти опиту-

вальника пройшли апробацію в ряді шкіл Івано-Франківської і Київської областей (всього 510 осіб), випробувано на ретестову надійність, конвергентну і конструктну валідність і рекомендовано для масового застосування, що знайшло відображення в публікаціях авторки [249; 251]. В цих посібниках реалізовано такий алгоритм викладу матеріалу: дається визначення певної вади, перелічуються її характерні ознаки і причини появи, наводиться фрагмент опитувальника, що стосується оцінки вираженості цієї вади, даються загальні рекомендації щодо усунення і розвитку протилежної риси характеру. Далі поміщений опис різноманітних вправ, ігор, етюдів і бесід, підібраних так, щоб елімінувати деструктивну дію негативних чинників розвитку, розчистити канали спонтанного самовираження і вільного еспериментування з різними ціннісними позиціями.

Незважаючи на поліфункціональність різних вправ, ігор тощо, доцільно об'єднати їх у серію психокорекційних занять. Це забезпечить не лише локальний, психокорекційний, а й сукупний, психотерапевтичний ефект. Таку можливість надає психогімнастика – образна назва експресивної психотерапії.

Психогімнастика, на думку її активного пропагандиста і багаторічного практика М. І. Чистякової, – це курс спеціальних занять (етюдів, вправ, ігор), спрямованих на розвиток і корекцію різних сторін психіки дитини – її пізнавальної та емоційно-вольової сфер [652]. Запровадження психогімнастики дозволяє поставити педагогічний процес на тверду психологічну основу, органічно поєднати формувальний вплив дорослого на дитину з урахуванням її природних нахилів, здібностей і забезпечити своєрідний «синдром росту» (Е. Фромм) юної особистості як джерела подальшого ціннісного самовизначення і життєтворчості.

Методика проведення психогімнастики досить проста. Групи комплектуються за віком – окремо займаються дошкільники, першокласники, другокласники, третьокласники. Оптимальний склад групи 6–8 дітей. Причинами включення дітей у психогімнастичну групу можуть бути: надмірна рухливість, моторна загальмованість, слабка концентрація уваги, боязкість, замкнутість та інші вади. Для

взаємної компенсації недоліків і взамонавчання в одну групу підбирають дітей з різними відхиленнями.

Заняття психогімнастикою проходить у чотири етапи. На першому етапі проводять мімічні і пантомімічні етюди на вираження окремих емоційних станів і почуттів, а також на розвиток уваги і пам'яті.

На другому – домагаються вираження окремих якостей характеру та їх емоційного супроводу. Інсценізація й аналіз негативних та позитивних моделей поведінки персонажів сприяє виробленню правильних моральних уявлень і розширенню соціальної компетентності дітей.

Третій етап заняття має психотерапевтичну спрямованість на певну дитину або групу в цілому. Розвивається здатність природного втілення в заданий образ, корекція окремих рис характеру, тренінг спілкування.

На четвертому етапі відбувається зняття психоемоційного напруження, розслаблення, навіювання настрою, бажаних способів поведінки і особистісних якостей.

Заняття триває від 25 хв до 1 год і більше (при потребі і добрій увазі дітей). Курс психогімнастики складається з 20 занять. Тривалість його при двох заняттях на тиждень – близько трьох місяців.

Успішність участі дітей у психогімнастичній групі психолог фіксує у спеціальному щоденнику. Можна запропонувати рівневу систему оцінки виконання дитиною поставлених завдань на кожному етапі та занятті в цілому. Рівневі показники (високий, середній, низький), отримані кожним учасником групи, доповнюються текстовими нотатками, що являють собою розгорнуту форму спостережень за дітьми, самоаналіз ефективності роботи психолога, причин помилок, гіпотези і накреслення заходів щодо покращення занять психогімнастикою.

Запозичена у М. І. Чистякової поетапна структура занять володіє неусвідомленою логікою, що реалізує вимогу феноменологічного відцентрування. Процесуальний плин заняття нагадує послідовне розширення сфер впливу суб'єктних диспозицій: від

моносуб'єктного (I етап) через полісуб'єктний (II етап) до метасуб'єктного (III етап) рівнів ціннісно-сислової регуляції особистісного розвитку. На четвертому етапі відбувається своєрідне занурення в несвідоме з синкретично злитими рівнями відносного і абсолютного суб'єктів. Справді-бо, перший етап заняття забезпечує індивідуальну налаштованість кожного учасника на відтворення елементарних емоцій, розвиває пильність, спонукає до самовіддачі. Другий етап актуалізує потенційні ціннісні позиції, дозволяє їх всебічно відрефлексувати в контексті групової взаємодії. На третьому етапі йде робота над індивідуалізацією творчих проявів певної дитини або розв'язується специфічна моральна колізія цієї групи. Завдання четвертого етапу – привести усвідомлену роботу перших трьох етапів до консолідованого завершення на несвідомому рівні, де продовжиться інтуїтивний, творчий синтез напрацьованих свідомості.

Дворічний досвід роботи автора дитячим психологом дошкільної установи, дипломні дослідження Л. В. Жеребнєвої, Н. М. Новикової, О. В. Срібняк та багатьох інших практичних психологів шкіл і дитсадків довели ефективність застосування експресивної психотехніки для подолання вад особистісного розвитку і створення сприятливих умов для повноцінного аксіогенезу особистості.

7.2 Герменевтика транзактного аналізу особистості

З-поміж багатьох психотерапевтичних підходів, що зажили слави ефективних методик відрефлексування прихованих, передовсім неусвідомлюваних, смислових установок, вигідно виділяється транзактний аналіз. Простота термінології, запропонована основоположником транзактного аналізу Е. Берном, доступність психологічного інструментарію для визначення характеру міжособистісних взаємодій (транзакцій) та способів їх оптимізації приваблюють практичних психологів та людей, чия діяльність пов'язана з організацією спілкування – батьків, педагогів, керівників установ.

На сьогодні транзактний аналіз (ТА) являє собою розгалужену й доволі струнку, з незначною домішкою «концептуальних єресей» систему, що включає: 1) структурний аналіз (теорія его-станів); 2) функціональний аналіз – аналіз того, як ці его-стани проявляються; 3) власне транзактний аналіз – характеристика взаємодій; 4) аналіз психологічних ігор; 5) сценарний аналіз (скрипт-аналіз) – виявлення програм розвитку, прийнятих у дитячому віці.

Перш ніж зосередитися на третьому-четвертому аспектах ТА, які дозволяють реалізувати вимогу феноменологічного відцентрування як умови розширення ціннісної свідомості особистості в режимі «тут і тепер», зупинімося на деяких ключових поняттях ТА. З цією метою вдаймося до прямих цитувань.

1. «Его-стан – це сукупність взаємозв'язаних поведінок, думок і почуттів як спосіб прояву нашої особистості в даний момент (тобто смислове диспозиційне утворення. – З. К.)...

Якщо я поведжуся, мислю і почуваю за принципом «тут і тепер» і реагую на те, що відбувається навколо мене, використовуючи весь потенціал дорослої особистості, то я перебуваю в его-стані Дорослого. Іноді я можу поводитися, мислити і почувати, копіюючи одного з моїх батьків або інших людей, яких я сприймав як батьків. У такому випадку я перебуваю в его-стані Батька. Часом я повертаюся до поведінки, мислення і почуттів дитинства. В такому випадку я перебуваю в его-стані Дитини» [577, с. 8].

2. Его-стан «Батько» (тут у розумінні хтось із батьків чи інших парентальних осіб) виявляє себе в таких проявах, як контроль, заборони, ідеальні вимоги, догми, санкції, турбота, могутність. Містить у собі норми і приписи, некритично засвоювані індивідом як у дитинстві, так і протягом всього життя, що диктують йому лінію поведінки. Крім того, его-стан «Батько» містить автоматизовані форми поведінки, які склалися прижиттєво і звільняють від необхідності свідомо розрахувати кожний крок. Розрізняють дві основні форми прояву Батька: «турботливий» (поради, підтримка, опіка тощо) і «контролер» (заборони, санкції та ін.). Его-стан «Дитина» містить у собі афективні комплекси, пов'язані з ранніми враження-

ми і переживаннями. Розрізняють Дитину «природну» («вільну») і «адаптовану» ... Его-стан «Дорослий» включає в себе ймовірнісну оцінку ситуації, раціональність, компетентність, незалежність. Усі три стани актуалізуються ситуативно на соціальному рівні, тобто явно, і на психологічному рівні, або приховано.

3. Гра в одній із трактовок Е. Берна – «це комплекс прихованих транзакцій ... Під час прихованої транзакції учасник найчастіше прикидається, оскільки створює видимість, що робить щось одне, а насправді робить зовсім інше. Всі ігри передбачають «приманку». Однак «приманка» спрацьовує тільки тоді, коли є слабкість, на яку вона розрахована, або є якийсь «важіль», захопившись за який можна викликати відгук іншого гравця. Це може бути заздрість, жадібність, сентиментальність ... Як тільки «приманка» схоплена, гравець починає тягнути за «важіль», щоб отримати свій виграш. Партнер сконфужений ... пробує усвідомити, що ж таке з ним трапилось. Коли ж гра закінчується, кожний отримує свій «виграш» або «винагороду», яка звичайно буває взаємною і полягає в почуттях, переживаннях (не завжди однакових, але викликаних грою як в активному гравцеві, так і в його партнера» [161, с. 173].

4. «Психологічний сценарій – це план дій життєвої драми особистості, який приписує, де особистість підійде до кінця свого життя і яким шляхом вона буде до нього йти. Цю драму особистість виконує неусвідомлено, хоча дехто і може випадково її усвідомити» [161, с. 83]. Іншими словами, сценарій – це план життя, який з часом розгортається, деталізується, але формується ще в ранньому дитинстві в основному під впливом батьків; це те, що людина ще в дитинстві планує здійснити в майбутньому. Загалом сценарій, як і гра, обмежує спонтанну, творчу, доцільну і корисну поведінку людини, штовхає її рухатись «наїждженою» колією.

5. У типових для людини іграх та життєвому сценарії проявляються екзистенціальні позиції, які віддзеркалюють її стосунки зі світом, причому вибір і фіксація позицій відбувається дуже рано, з першого по сьомий рік життя. Таке раннє засвоєння дитиною життєвої позиції пояснюється високою пластичністю її нервової систе-

ми, здатністю до інтуїтивного вчування у стан іншої людини, спроможністю смислового розшифрування невербальних повідомлень близьких людей. Таким чином, уже в ранньому дитинстві закладаються психологічні основи майбутніх переможців, невдах і численного проміжного типу пересічних людей. Е. Берн формулює таке правило: «... у сценарії переможця виграш визначається турботливою матір'ю через антисценарні лозунги (самодіяльність. – З. К.). Непереможець отримує свій виграш від строгого батька через приписи. Невдаху формує божевільний стан «Дитини» її батьків, які спокушають власного руйнівного «демона» людини»[59, с. 283].

Нижче я наводжу приклади аналізу комунікативних ситуацій або ігор з участю дітей четвертого року життя*.

Іра К. характеризується як здібна, розвинена дівчинка, що все схоплює на льоту, жвава, активна, з великою фантазією, слухняна. В сім'ї, крім неї, ще дві дочки.

Ситуації:

1. Діти одягаються на прогулянку. Іра вже одягнена, підходить до виховательки.

Іра: «Марія Василівна, у Вас серезка розстібнулася».

Вихователька: «Дякую, Ірочко».

2. Діалог з психологом.

Іра: «А хочете, я розкажу Вам віршик?»

Психолог: «Хочу».

Іра розповідає вірш І. Франка «Киця» (під час декламації вдало імітує поведінку киці).

Психолог: «Молодець, дуже гарно».

Іра: «А я ще знаю» (розповідає ще).

3. П'ятеро дітей грають в лото, в тому числі й Іра. В Іри більшість картинок вже закрита, поки що вона виграє. Підходить Віталік І.

Віталік: «Я хочу з вами грати».

---

* Аналіз ігор «Радий допомогти вам» і «Розтелепа» здійснений у дипломній роботі Н. В. Нес-терак, виконаній під нашим керівництвом.

Діти почали вигукувати, що більше картинок нема і гра вже закінчується.

Іра: «Бери мою картинку!»

Віталік: «Не хочу».

Іра: «Бери, я вже виграю».

Віталік: «Ну, добре».

4. В Олексійка І. на вулиці потекла кров з носа. Іра віддала хлопчикові свою хусточку.

Увечері за Ірою прийшла мама. Іра похвалилася: «Я сьогодні віддала Олексію свою хусточку, бо в нього з носа кров текла».

Мама: «В нього що, свої хусточки не було? Я на тебе не напасу хусточок: то ти загубила, то віддала».

Іра: «Та я зараз заберу». Не слухаючи мамине «Не треба», побігла в групу за хусточкою.

Взаємообмін репліками в описаних ситуаціях відображає конструктивну діалогічну інтенцію дитини, пов'язану з двосторонньою позицією: «Я – хороший», «Ти – хороший» і спрямовану на співробітництво з іншими людьми.

На підтвердження зробленого висновку розкладемо першу ситуацію, як типову, на окремі транзакції.

Транзакції соціального рівня (позначені суцільною лінією): «Дорослий» дитини: «Я хочу Вам допомогти». «Дорослий» виховательки: «Ти мені дійсно допомогла».

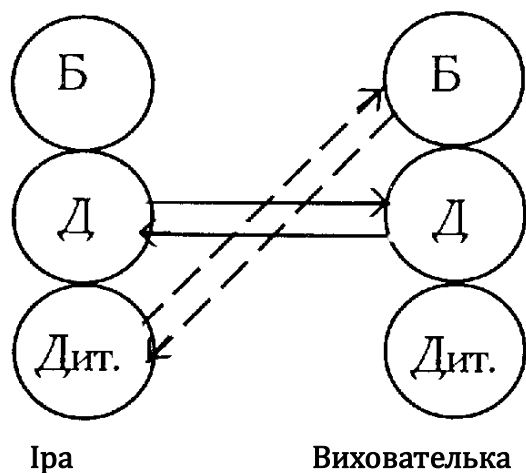

Рис. 7.1. ТА гри «Радий вам допомогти»

Взаємодія на психологічному рівні (помічено штриховою лінією): «Дитина» (адаптована) дитини: «Бачите, яка я спостережлива?» «Мати» (турботлива) виховательки: «Ти завжди все першою помічаєш».

Отже, Іра К. веде гру, мета якої полягає в досягненні успіху, підтвердженні власної цінності. Винагорода: підтвердження позиції «Яка я хороша».

В усіх інших ситуаціях поведінка дівчинки та партнерів по взаємодії аналогічна. В останньому випадку мама не прийняла гри дитини. Іра не отримала звичної винагороди, тому зразу перебудувала свою поведінку на догоду дорослому, намагаючись хоча б таким чином підтримати внутрішню психологічну рівновагу.

В Е. Берна подібна гра отримала назву «Радий допомогти вам». Її теза: головний герой допомагає іншим людям, керований морально позитивним мотивом, у цьому конкретному випадку – здобути успіх і підтвердити власну цінність. Можливо, корені такої поведінки – в сім'ї дитини, адже Іра має ще двох сестричок, з якими змушена конкурувати за батьківську любов.

Гру «Радий допомогти вам» Е. Берн відніс до розряду «Корисні або хороші ігри», тому що їх позитивний внесок у соціальне життя перевищує неоднозначність мотивів. Така гра одночасно корисна для всіх гравців, бо дозволяє отримати позитивні «погладжування» за соціально схвалювані вчинки. В цьому разі бажано підтримувати запропоновану дівчинкою гру і не применшувати значення її послужливих учинків, не критикувати їх мотиви.

Доведено, що повторювані дитячі ігри накреслюють лінію поведінки на подальше життя.

Сашко Н., зі слів виховательки, – неслухняний, розбещений хлопчик, часто ображає своїх товаришів: штовхає, б'є їх, ламає чужі іграшки. Під час занять Сашко неуважний, погано запам'ятовує, за столом неохайний – то суп проллє, то чашку розіб'є. Психолог помітила, що вихователька постійно застерігає хлопчика: «Не зламай олівець», «Не розсип корм для рибок», «Не бери клей, бо розіллєш». Сашко – єдина дитина в сім'ї, у батьків нема єдиних вимог до нього, малому все прощають – в результаті хлопчик вередливий і грубий як з дітьми в дитсадку, так і з батьками.

Ситуації:

1. Двоє дітей споруджують з будівельного матеріалу багатоповерховий дім. Сашко, граючись машинкою, спостерігає за ними. Побачивши, що діти не змайстрували дах, вирішив їм допомогти і поклав зверху ще два бруски, імітуючи дах. Бруски не втрималися, і

вся споруда розвалилася. Вихователька в цей час була поблизу і все бачила.

Вихователька (до Сашка): «Не заважай дітям гратися».

Сашко: «Я хотів побудувати дах, я вчора вдома такий самий будиночок зробив і ще й з дахом».

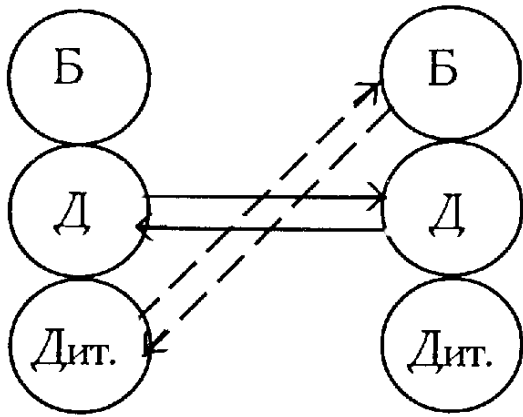

Рис. 7.2. ТА гри «Розтелета»

Вихователька: «Попроси пробачення у дітей і більше не заважай їм».

Цей діалог передає соціальну взаємодію між станами «Дорослий» – «Дорослий» виховательки і хлопчика. На психологічному рівні «Батько» (контролер) виховательки доміслює: «Я ж тебе знаю, ти нічого не вмієш добре зробити». «Дитина» хлопчика (винахідливий «Маленький професор») відчуває, що в її можливості не вірять і захищається, можливо, дофантазовуючи: «Я вчора такий самий будиночок зробив».

Але у виховательки вже склалося враження про цю дитину, і вона не збирається змінювати свою думку, а тому нав'язує хлопчику позицію «Я – хороша, ти – поганий» з підтекстом «Я краще за тебе знаю», отримуючи при цьому винагороду – задоволення собою, своїм умінням правильно оцінювати дітей.

2. На занятті з малювання Сашко сидить з Оленкою. Діти розмальовують димківську іграшку – коника, зображеного на папері. Сашко розмалював неправильно. Побачивши його малюнок, вихователька вказала на помилки. До Оленчиного малюнка вона віднеслася схвально. Коли ж дівчинка відвернулася, Сашко занурив палець у фарбу і провів лінію по малюнку сусідки, ніби випадково.

Оленка: «Що ти наробив?»
Сашко: «Вибач, будь ласка, я не хотів».

Оленка почала плакати. Підійшла вихователька і примусила хлопчика ще раз просити пробачення у дівчинки.

Аналіз цих ситуацій виявляє деструктивні нахили хлопчика. Від своїх пустощів Сашко отримує мстиве задоволення. У такій по-

ведінці хлопчика проступає сюжет гри, названої Е. Берном «Розтелєпа». Теза цієї гри: «Я можу пустувати, але все ж таки отримаю пробачення». Мета – отримати пробачення. Ролі – агресор і жертва.

Взаємодія на соціальному рівні: «Дорослий» – «Дорослий». «Дорослий» (агресор): «Я поведжуся ввічливо, і тому ти мусиш бути ввічливим». «Дорослий» (жертва): «Все в порядку, я вибачаюся». На психологічному рівні: «Дитина» – «Батько». «Дитина»: «Ти змушений будеш пробачити мені, адже я зробив це випадково». «Батько»: «Ти маєш рацію. Доведеться тобі показати, як необхідно поводитися».

Ходи гри: 1) провокація – обурення; 2) вибачення – прощення.

Винагорода Сашка: 1) внутрішня психологічна – задоволення від звички створювати безлад; 2) внутрішня соціальна – утвердження в позиції безвідповідальності; 3) зовнішня соціальна – самоствердження через поведінку «розтелєпи»; 4) біологічна – провокаційні і ласкаві «погладжування»; 5) екзистенціальна – «Я ні в чому не винен».

З наведених прикладів видно, що Сашко ще не грає у повний варіант «Розтелєпи», основна винагорода якої прощення. Поки що його задовольняє руйнівний ефект і обурення навколишніх, але отримати пробачення він, «навчений» вихователькою, все ж намагається. Для того, щоб зруйнувати гру, в яку починає грати Сашко, потрібно змінити реакцію на його дії, тобто не виказувати свого обурення і відмовити хлопчику в пробаченні. Психолог спробувала перевірити своє припущення в іншій ситуації.

Сашко звернувся до Наталі Володимирівни з проханням намалювати зайчика і дати йому розфарбувати. Коли малюнок був виконаний, то на іншому аркуші психолог почала малювати хатинку. Сашко розмалював зайчика: спочатку старанно, а потім узяв інший олівець і все позакреслював. Коли Н. В. подивилася на нього, хлопчик, вибачаючись, сказав, що в нього просто нічого не вийшло. Психолог запропонувала: «Зараз можеш робити все, що хочеш, тільки не треба вибачатися». Це здивувало дитину, але за хатинку Сашко взявся з усією серйозністю, працював довго і ретельно і залишився задоволений результатом.

Таким чином, психолог перестала потурати звичним почуттям дитини і не стала закріплювати негативну життєву позицію. Її транзакція була перехресною: бешкет «Дитини» Сашка вона розладнує «дорослим» рішенням – дозволом відповідати за наслідки своїх дій. Переключивши взаємодію на рівень «Дорослий» – «Дорослий», ми виключаємо можливість будь-яких ігор. Як зазначають Я. Стюарт і В. Джойнс, «ігри програються з будь-якої негативної частини его-станів: негативної Адаптивної Дитини, негативного Батька-Контролера або негативного Батька-Вихователя. ... ігри не можуть програватися з Дорослого» [577, с. 101].

Крім підтвердження раніше висловленої думки, ця цитата вказує і на заперечення «хороших» ігор, які відзначав сам Е. Берн. Ми схильні думати, ігри – не лише свідчення негативного родинного програмування, механічно налаштованої аксіопсихіки, ригідності й неавтентичності особистості, а й необхідний екзистенціальний супутник людського життя. Цілком погоджуюся з Й. Гейзінгою в тому, що «гра є добровільна дія чи заняття, що здійснюється в певних часових і просторових межах за вільно прийнятими, але абсолютно обов'язковими правилами, маючи обмежену власними рамками мету й супроводжуючись почуттями напруги й радості, а також усвідомленням перебування в іншому бутті, відмінному від «повсякчасного життя» [132, с. 36]. Гейзінга вважає гру чисто духовним феноменом, що існує до культури, а з її появою надає останній ігрового характеру, а раз так, то «в грі ми, подібно до дитини, часом опускаємося нижче рівня серйозного життя, але ж ми можемо й підноситися над ним – у царину прекрасного і священного» [132, с. 27]. Зважаючи на ці аргументи, навряд чи виправдано вважати всі ігри шкідливим аксіопсихологічним явищем. Вписана в широкий культурологічний контекст, гра розуміється як всепроникний духовний динамізм, феноменологічна і діалогічна реальність, яку ніколи не можна усунути цілком. І чи потрібно? Очевидно, мають рацію М. Джеймс і Д. Джонгвард, котрі слідом за Е. Берном стверджують: «Сценарій особистості може бути подібний на сентиментальну драму, фантастичну пригоду, веселу комедію або нудну п'єсу, яка набридла всім акторам і наводить сон на глядачів. Різні драми

різною мірою можуть бути конструктивними, деструктивними або непродуктивними, тобто такими, що нікуди не ведуть» [161, с. 83].

Цілком у руслі міркувань Й. Гейзінги витримана позиція М. В. Розіна, який, до речі, ніде не посилається на свого великого ідейного попередника. Так, М. В. Розін вважає, що гра є породженням особливої естетичної потреби, іноді усвідомленої, іноді ні – потреби в тому, «щоб життя постало як гармонійний сюжетний художній твір» [514, с. 104]. Якщо для Е. Берна сценарій – це з самого початку задана, незмінна структура, то для М. В. Розіна це – самопридумування, штучне створення подій.

Про те, що й така позиція на природу гри і сценарію життя правомірна, свідчить твір-сповідь слухачки курсів практичної психології, до певної міри обізнаної з основами ТА.

«Я прожила на світі 22 роки. Мало це чи багато? Напевно, що мало, а може, й ні? Часто я думаю, чого досягла я в своєму житті, порівнюю себе з однокласницями і доходжу висновку, що в свої 22 я встигла багато. Заміж вийшла рано. Здобула вищу освіту, народила дочку, якій вже 4 роки. Але чи щаслива я чи ні – і досі не знаю.

Я була «пізньою» дитиною у своїх батьків: мамі було 37, а татові 41 рік в час мого народження. Сестра старша на 16 років, брат – на 11.

Як кажуть, «наймолодша – найсолодша». Я завжди відчувала, що мене люблять, жаліють, мною захоплюються. І ось бажання відчувати це живе в мені і до цих пір і, напевно, воно буде завжди. Я хочу, щоб мене любили, любили і кохали. А чи варта я цього – я не знаю. Бо відчуваю за собою багато гріхів.

Часто дивлюся на себе очима свого чоловіка, і так хочеться сказати: «Яка ти свиня!». Можливо, колись я буду дуже жаліти за всім тим, що зробила, а можливо, і ні, не знаю. Скоріше за все, що буду. Бо навіть зараз, коли я потрапляю в «сітку» і коли всі барви життя зникають, я картаю себе, але потім, коли «Бог дає драбину догори», я знову забуваю про все. Знову починаю кокетувати, фліртувати. Я знаю, що граю в небезпечну гру, яка може зруйнувати моє життя, але я ніяк не можу стати «Батьком» чи «Дорослим». Мені подобається бути «Дитиною».

Часто я дорого розплачуюся за сво довірливість і ніяк не можу винести уроків зі своїх невдач. Але й невдач у мене не так уже й багато. Нарешті, мені подобається таке життя. Слава Богу, що я оптиміст, і основне правило мого життя таке: «Все, що не відбувається, відбувається до кращого», або «Так мало бути». Я не звертаю уваги на плітки й балачки. Я живу так, як мені подобається.

Можливо, я егоїстка, але попри все це, я дуже люблю всіх своїх рідних, близьких, друзів, знайомих. І часто я граюся в гру «Моя таємниця», яка допомагає мені не робити боляче своїм – вище переліченим. Я люблю приносити радість і задоволення іншим, дарувати їм посмішки і чудовий приємний настрій. І мене прикро вражають люди, що не розуміють мене, чи, може, просто не хочуть розуміти. Я щаслива, що в мене є однодумці, друзі, що мене підтримують, люблять і поважають».

Впадає в око, що дописувачка живе, граючи, і грає, живучи. Її життєву драму не можна однозначно визначити як конструктивну чи деструктивну. Вона і те, й інше одночасно. Це – гра можливостей, пошук повноти і гармонії життя, відвага і картання, ... своєрідний феноменологічний експеримент з проблеми «Як потрібно жити, щоб жити гідно і лиш так, як умію це робити тільки я і ніхто більше». Критерії ефективності експерименту тут суто естетичні, морально нейтральні, але небезоцінкові: гра – це спосіб життя, що відкриває безмежні можливості ціннісного перевтілення і, в підсумку, формування генералізованої життєвої позиції особистості. Авторка твору ще шукає себе, її позиція надто релятивна, щоб перетворити світ «у систему», але і досить самосвідома і морально зорієнтована, щоб не прийти до стійкої ціннісної інтеграції.

У книзі «Психокорекція розвитку дитини» [264, с. 83–95] я описую низку некорисних дитячих ігор з точки зору транзактного аналізу, вказую на можливі способи їх зруйнування, або переведення на здорову психологічну основу. Тут же обмежуся стислим резюме, що відображає мої теоретичні переконання.

Сучасний ТА являє собою розвинену теорію і методика розбудови герменевтичного кола по всьому обширу суб'єктних диспози-

цій людини. На це вказує структурно-функціональний аналіз – вихідна теоретична побудова ТА. Графічне зображення его-станів з їх функціями (егограма) не просто позірно, а логічно й концептуально укладається в уявлення про особистість як інтегральну суб'єктність.

Відносний суб'єкт (Вільна Дитина) – джерело інтуїції та творчості, чуттєвості і спонтанності, допитливості і ніжності, водночас це – боязливий перестраховальник, егоцентричний та агресивний індивід. Такі якості забезпечують стратегію виживання дитини в навколишньому світі.

Таблиця 7.1

Співвідношення его-станів і рівнів інтегральної суб'єктності

Вільна Дитина	Адаптована Дитина	Дорослий	Батько-Контролер	Турботлива Мати
Відносний суб'єкт	Моносуб'єкт	Полісуб'єкт	Метасуб'єкт	Абсолютний суб'єкт

Моносуб'єкт (Адаптована Дитина) – ввічливий, чемний, послухний або бунтівний, впертий, свавільний – ці якості свідчать про перебіг соціалізації дитини, успішність становлення її суб'єктом практично-перетворювальної, пізнавальної та комунікативної діяльностей.

Полісуб'єкт (Дорослий) – центр інтеграції особистості, забезпечує баланс інших его-станів, здійснює відповідальний вибір, пов'язує внутрішню духовну суть людини з її соціальними діями.

Метасуб'єкт (Батько-Контролер) – критичний, упереджений, здійснює регламентацію, обмежує – сприяє зміцненню ціннісної позиції індивідуальності як унікальної одиниці соціуму.

Абсолютний суб'єкт (Турботлива Мати) уособлює вселенську любов, піклування про загальне благо, віру в творчі можливості людини, повагу до особистості, сприяє саморозвитку, виражаючи тенденцію до самотрансценденції.

Таким чином, кожна із суб'єктних диспозицій (его-станів) здійснює свій внесок у забезпечення внутрішньої цілісності й ефективного соціального функціонування особистості. Автентична і спонтанна поведінка людини залежить від Дорослого, який координує

та інтегрує інші его-стани, але цілковита «соціальна інтимність» залишається бажаним ідеалом для духовно зрілої особистості і висококультурного суспільства. Позаяк цього стану досягають не надто часто, що залежить від численних умов, а також враховуючи специфічно людське естетичне ставлення до життя, що породжує задум сценарію свого життя як художнього твору, – тому залишається потреба в ігровій взаємодії. Виховання покликане не усунути всі ігри як такі, а лише ті, що несуть в собі потужний деструктивний і маніпулятивний заряд, спричиняють жорстоку розплату для гравців. Підтримка «хороших ігор» – таке ж важливе завдання, як і заохочення конгруентності і спонтанності, оскільки веде до сприятливого життєвого фіналу.

7.3 Практика аксіопсихологічної реконструкції гештальт-терапії

Останнім часом в Україні чимраз більшої популярності набуває гештальт-терапія, заснована харизматичною постаттю в царині психологічної практики – Фрітцом Перлзом, чий психотерапевтичний ідеї суголосні аксіопсихологічному підходу, який я обстоюю. Так, на одному із знаменитих гештальт-семінарів в Ісалені Ф. Перлз зізнався: «Особисто я вважаю, що об'єктивність не існує. Об'єктивність науки – це теж лише взаємна згода. Декілька людей спостерігають одне і те ж явище і говорять про об'єктивні критерії. Однак саме з боку науки прийшов перший доказ суб'єктивності. Це зробив Ейнштейн. Ейнштейн зрозумів, що всі явища у Всесвіті ніяк не можуть бути об'єктивними, оскільки в розрахунки зовнішнього явища необхідно включити спостерігача і швидкість роботи його нервової системи...» [438, с. 14].

Реальність існування презентована свідомості у вигляді суб'єктивного досвіду – досвіду переживання цілісним організмом своєї життєвої ситуації, – єдиної реальності, з якою має справу особистість. Невипадково гештальт (від нім. Gestalt – структура, цілісність, образ) означає цілісні (тобто ті, що не зводяться до суми своїх частин) структури свідомості. Завданням гештальт-терапії є розши-

рення спектра свідомості, що виражається в оволодінні людиною своєю мотиваційною сферою (процес саморегуляції).

Гештальт-терапевтичне самоусвідомлення – це водночас фізичне, емоційне і розумове усвідомлення, яке відбувається на трьох поверхнях контакту людського організму з середовищем: 1) тілесне усвідомлення – внутрішня зона свідомості Я; 2) усвідомлення навколишніх подій – зовнішня зона; 3) фантазії, вірування, інтерпретації – середня зона.

У людини, яка функціонує на основі принципу саморегуляції, задоволення провідних потреб збалансоване з відстрочкою задоволення другорядних. Тільки найважливіше для нас стає гештальтом – фігурою, що виділяється з фону. Ритм життєдіяльності організму, на думку засновника гештальт-терапії Ф. Перлза, можна описати за допомогою такого циклу: усвідомлення потреби – її задоволення – завершення гештальту – відсування його на задній план для вивільнення місця під новий гештальт. Процес створення і руйнування гештальту може займати практично будь-який проміжок часу: від однієї секунди до цілого життя.

До незавершеного гештальту веде незадоволена потреба, що породжує багато складних проблем, як-от: невиражене почуття (наприклад, невисловлена злість на свого начальника або почуття провини перед батьками) справляє деструктивний вплив на поточні психічні процеси. Завдання гештальт-терапії полягає в тому, щоб допомогти людині виділити цю «фігуру» з «фону», з тим щоб невідреаговані почуття були виражені. Якщо це відбувається, гештальт завершується (закривається).

На думку Ф. Перлза, психічні порушення в людей зумовлені тим, що їх особистість не становить єдиного цілого, тобто гештальту. У більшості людей стрес виникає в результаті неусвідомлених конфліктів, що заважають їм входити в контакт з деякими із власних думок і почуттів.

Водночас при неврозі спостерігається тенденція до зосередження на середній зоні за рахунок витіснення зі свідомості двох інших. Така надмірна схильність до фантазування, інтерпретації

порушує природний ритм процесу усвідомлення, змушує людину зосереджуватися на минулому і майбутньому на шкоду теперішньому, так що завершити гештальт (задовольнити потребу) можна тільки в момент «тут і зараз».

Гештальт-терапія прагне спонукати людину розуміти свої фантазії, усвідомлювати власні емоції, контролювати інтонації голосу, рухи рук і очей і збагнути раніше нехтувані фізичні відчуття з тим, щоб вона знову змогла відновити зв'язок між усіма аспектами свого «Я» і досягнути цілковитої інтеграції, відчуття повноти існування і самореалізації.

З філософії гештальту випливає, що хворою неврозом є людина, котра хронічно перешкоджає задоволенню власних потреб, відмовляється від реалізації свого Я, спрямовує всі свої зусилля на реалізацію Я-образу, створеного для неї іншими людьми – насамперед близькими – і яку вона з часом починає приймати за своє справжнє Я. Відмова від власних потреб і сповідування цінностей, нав'язаних іззовні, призводить до порушення процесу саморегуляції організму.

У гештальт-терапії розрізняють 5 механізмів порушення процесу саморегуляції: інтроєкцію, проєкцію, ретрофлексію, дефлексію, конфлуенцію.

Як буде показано нижче, кожен із цих механізмів являє собою акцентуацію відповідного рівня інтегральної суб'єктивності. При інтроєкції людина засвоює почуття, погляди, переконання, оцінки, норми, зразки поведінки інших людей, які, вступаючи у суперечність із власним досвідом, не асимілюються її особистістю. Цей неасимільований досвід – інтроєкт є чужою для людини частиною її особистості. Найбільш ранніми інтроєктами є батьківські повчання, які дитина засвоює без критичного осмислення. З часом стає важко розрізнити інтроєкти і свої власні переконання.

Очевидно, що дисбаланс у бік інтроєкції характерний для індивіда, для якого сугестивна інтерналізація всякого соціального досвіду є домінантою існування. Для дорослої людини це означає відкочування (регресію) до рівня відносного суб'єкта життєдіяльності, керованого ситуативними спонуканими, внутрішньо суперечливим мо-

тиваційним ядром, конфліктними особистісними смислами. Це визначає непередбачуваність поведінки індивіда, коли будь-який чинник ситуації потенційно може спровокувати реакцію, запрограмовану некритично засвоєними інтроектами, що не завжди доцільна і корисна для повноцінного функціонування конкретного організму.

Ефективним засобом осмислення своїх інтроектів є, наприклад, гра «Я беру відповідальність на себе». Кожного разу, коли клієнти висловлюються, їх просять вимовити фразу «... і я беру на себе відповідальність за це». Наприклад, «Я знаю, що рухаю ногою, і я беру на себе відповідальність за це». Попри позірну абсурдність цього твердження людина у такий ігровий спосіб «прив'язується» до осмисленого проживання поточного моменту, не допускаючи фантазій і не піддаючись ілюзіям.

Ще одним засобом прояснення свого ставлення і чужих оцінок є гра «Рух по колу». Клієнтові пропонують пройти по колу і звернутися до кожного учасника групи з питанням, яке його хвилює, наприклад, з'ясувати, як його оцінюють інші, що про нього думають, або власні почуття до інших членів групи. В повсякденному житті ігровий мотив трансформується у відкрите, довірливе, «прозоре» за своїми намірами спілкування.

Проекція – пряма протилежність інтроекції, причому, як правило, ці два механізми доповнюють один одного. При проекції людина відчужує притаманні їй якості, оскільки вони не відповідають її Я-образу. «Діри», що утворюються в результаті проекції, заповнюються інтроектами.

Існує кілька видів проекції: дзеркальна, при якій людина знаходить в інших свої риси або властивості, які їй подобаються і є бажаними; доповнювальна, коли іншим приписуються характеристики, за допомогою яких можна виправдати власні вчинки; катарсична, яка полягає в тому, що людина звільняється від своїх негативних властивостей, приписуючи їх іншим; атрибутивна, коли навколишні наділяються власними мотивами і потребами.

Очевидно, що акцентуація проекції у структурі функціонування інтегральної суб'єктності свідчить про загострено егоцент-

ричну (моносуб'єктну) позицію особистості, яка дистанціюється від тих змістів свого Я-образу, що становлять загрозу для позитивної самооцінки і самоповаги. Залежно від того, що проектується, можна робити висновок про те, яка особистісна антицінність відкидається як така, що компрометує особу і морально неприпустима. Перлз був переконаний, що постачальником інформації про нереалізовану цінність є сенсорний досвід. Про це він недвозначно заявляв: «У більшості людей немає вух. У кращому випадку вони слухають абстракції, смисл речень. Зазвичай вони не чують навіть цього. У багатьох немає очей. Вони проектують свої очі. Вони завжди від-чувають, що на них дивляться. У багатьох людей немає статевих органів. І в дуже багатьох людей немає центра, а без центра все хитається в житті» [438, с. 87]. Виявити свої проєкції допомагає така проєктивна гра. Коли клієнт заявляє, що інша людина має деяке почуття або рису характеру, його просять перевірити, чи не є це його проєкцією. Клієнтові пропонують «розіграти проєкцію», тобто приміряти на самого себе це почуття або рису. Так, клієнта, який заявляє: «Я відчуваю до тебе жалість», просять розіграти роль людини, яка викликає жалість, підходячи до кожного з учасників групи і вступаючи з ним у взаємодію. Клієнта, котрий говорить: «Я не можу вам довіряти», можна попросити зіграти роль ненадійної людини, щоб ідентифікувати й асимілювати його власну ненадійність. Поступово входячи в роль, людина розкриває себе, при цьому відбувається інтеграція раніше відторгнутих сторін його особистості.

Інший прийом – виявлення протилежного (реверсія). Явна поведінка людини часто носить захисний характер, ховаючи в собі протилежні тенденції. Спробуйте розіграти роль, протилежну тій, яку ви зазвичай демонструєте на людях. Нехай молода приємна жінка розіграє роль «злобної стерви», а безвідмовний друг – роль егоїстичного «нахлібника». Цей прийом допомагає досягти повнішого контакту з тими сторонами своєї особистості, які раніше були приховані.

Конфлуенція (або злиття) виражається в стиранні границь між Я і оточенням. Таким людям важко відрізнити свої думки, по-

чуття або бажання від чужих, при описі власної поведінки вони послуговуються займенником «ми» замість «я». Неважко помітити, що механізмом конfluенції наголошує полісуб'єктний рівень людського функціонування, соціально-рольова ідентифікація тут дорівнює конформності, бо критерієм добродетності виступає догідливо-колективістська позиція, при якій «я, як усі», а відстоювання власних принципів вважається зрадою корпоративних інтересів.

Ігри на уяву допомагають виявити об'єкти злиття, а також ідентифікуватися з відкинутими (спроєктованими) аспектами особистості. Найпопулярніша гра – «Стара покинута крамниця». Клієнтові пропонують заплющити очі, розслабитися, а потім уявити, що пізно вночі він проходить маленькою вуличкою повз стару покинуту крамницю. Вікна брудні, але якщо зазирнути, можна помітити якийсь предмет. Клієнтові пропонують старанно його роздивитися, потім відійти від покинутої крамниці й описати предмет, виявлений за вікном. Далі йому пропонують уявити себе цим предметом і, говорячи від першої особи, описати свої почуття, відповівши на запитання: «Чому він залишений у крамниці?», «На що схоже його існування в ролі цього предмета?» Ідентифікуючись з предметами, люди проєктують на них якісь свої особистісні аспекти.

«У мене є таємниця». Кожен клієнт думає про щось, що він тримає в таємниці і що викликає у нього почуття провини і сорому. При цьому людина не ділиться своїм секретом, але уявляє, як інші могли б відреагувати на нього.

Перебільшення. Вважається, що фізичні симптоми точніше передають почуття людини, ніж мовлення. Ненавмисні рухи, жести, пози іноді сигналізують про важливий зміст. Однак ці сигнали залишаються перерваними, нерозвинутими, спотвореними. Пропонуючи клієнтові перебільшити ненавмисний рух або жест, можна зробити важливе відкриття. Наприклад, скупий, надміру стриманий чоловік постукує пальцем по столу, в той час як жінка в групі довго і розгорнуто про щось говорить. Коли його запитують, чи не хоче він прокоментувати те, про що говорить жінка, він відмовляється, запевняючи, що розмова мало його цікавить, але продовжує посту-

кування. Тоді психолог просить посилити постукування, стукати голосніше і виразніше до того часу, поки клієнт не усвідомить, що робить. Гнів клієнта наростає дуже швидко, і через хвилину він сильно б'є по столу, гаряче висловлюючи свою незгоду з жінкою. При цьому він вигукує: «Вона точнісінько, як моя дружина!» На доповнення до цього усвідомлення він здогадується про надмірний контроль своїх сильних почуттів і можливість безпосередніше їх виразити.

Ретрофлексія – «поворот на себе» спостерігається у тих випадках, коли які-небудь потреби не можуть бути задоволені через їх блокування соціальним середовищем, і тоді енергія, призначена для маніпулювання в зовнішньому середовищі, спрямовується на самого себе. Такими незадоволеними потребами, або незавершеними гештальтами, часто є агресивні почуття. Ретрофлексія при цьому проявляється у м'язевих зажимах. Початковий конфлікт між Я та іншими перетворюється у внутрішньоособистісний. Показником ретрофлексії є використання в мові зворотних займенників і часток, наприклад: «Я повинен змусити себе зробити це».

Будучи спроектованою на принцип інтегральної суб'єктності, ретрофлексія маніфестує акцентуацію метасуб'єктного рівня функціонування людини, коли автентичний творчий порив особистості наштовхується на спротив консервативно налаштованого соціуму, обмежується прийнятими культурними стандартами, моральними й естетичними табу тощо. Ретрофлексія виявляється тут у зусиллі «наступити на горло власній пісні», за В. Маяковським. Ціна такого зусилля – нервово-психічні і психоматичні розлади, які прямують до набуття статусу хронічних.

Гра «Незакінчена справа» – типовий засіб виявлення і нейтралізації механізму ретрофлексії. Будь-який незавершений гештальт є незакінченою справою, що потребує завершення. У більшості людей є чимало невирішених питань, пов'язаних з їх родичами, батьками, співробітниками і т. д. Найчастіше – це невисловлені скарги і претензії. Клієнтові пропонують за допомогою прийому «порожнього стільця» висловити свої почуття уявному співрозмовникові

або звернутися безпосередньо до того учасника групи, який має стосунок до незакінченої справи. Помічено, що найбільш часте і значуще невиражене почуття – це почуття провини або почуття образи. Саме з цим почуттям працюють у грі, яка починається зі слів: «Я ображений...» Рекомендація, що впливає з гри «Незакінчена справа», – не заганяйте конфлікт усередину себе, своєчасно прояснюйте позиції та їх розходження, інформуйте партнера про свої почуття, розкривайтеся.

Узагальнюючи дію названих невротичних механізмів, Перлз пише: «Індивідуум, який інтроєктує, робить те, що від нього хочуть інші, той, хто проектує, робить іншим те, у чому сам їх звинувачує, людина, яка перебуває у патологічному злитті зі світом, не знає, хто кому що робить, і той, хто ретрофлексує, робить собі те, що він хотів би зробити іншим».

Дефлексія – це ухилення від реального контакту. Людина, для якої характерна дефлексія, уникає безпосереднього контакту з іншими людьми, проблемами і ситуаціями. Дефлексія виражається у формі салонних розмов, балакучості, ритуальності, блазнювання, тенденції «згладжування» конфліктних ситуацій тощо. У спосіб дефлексії особистість ухиляється від своєї причетності до Універсуму в його багатолікості і прагне уникнути відповідальності за можливі наслідки свого «проростання» у вічність, за свою трансценденцію. Дефлексія – універсальна акцентуація людини як абсолютного суб'єкта, що виявляється в гордовитій самодостатності, величній позі відсторонення від усіх і всього, що, власне, повертається до неї відчуттям особистої нереалізованості й екзистенціальної порожнечі.

Дієвою технічною процедурою подолання дефлексії є діалог з різними частинами своєї особистості, які символізують мікрокосмічні «атоми» загального макрокосмосу людини. Це діалог між різними частинами своєї особистості або між різними фрагментами себе самого, наприклад, між агресивним і пасивним початками, між нападником і тим, хто захищається. Це може бути діалог і з власним почуттям (наприклад, почуттям страху), а також із власними частинами тіла або з уявною (значущою для індивіда) людиною.

Техніка гри така: навпроти стільця, який займає даний індивід (клієнт), – так званий «гарячий стілець», – розташовується порожній стілець, на який «садять» умовного співрозмовника. Клієнт по черзі міняє стільці, програючи діалог, ототожнюючи себе з різними фрагментами своєї особистості і виступаючи то з позиції жертви, то з позиції агресора, і по черзі відтворює репліки від імені однієї, а потім іншої психологічної позиції.

У процесі гештальт-терапії на шляху до розкриття своєї справжньої індивідуальності людина проходить через п'ять рівнів, які Перлз називає рівнями невроту.

Перший рівень – рівень фальшивих відносин, ігор, ролей. Невротична особистість відмовляється від реалізації свого Я. Невротик живе згідно з очікуваннями інших людей. У результаті власні цілі і потреби людини залишаються незадоволеними, вона переживає фрустрацію, розчарування і безглуздість свого існування. Перлзу належить такий афоризм: «Психотик каже: «Я – Авраам Лінкольн», невротик: «Я хочу бути Авраамом Лінкольном», здорова людина каже: «Я – це я, а ти – це ти». Відмовляючись від самого себе, невротик прагне бути кимось іншим.

Другий рівень – фобічний пов'язаний з усвідомленням своєї фальшивої поведінки і маніпуляцій. Але коли людина уявить собі, які наслідки можуть виникнути, якщо вона почне поводитися щиро, її охоплює страх. Людина боїться бути такою, якою вона є. Боїться, що суспільство піддасть її остракізму. Тому вона прагне уникати зіткнення зі своїми болісними переживаннями.

Третій рівень – рівень тупика і відчаю. Він характеризується тим, що людина не знає, що робити, куди рухатися. Вона переживає втрату підтримки ззовні, але не готова і не хоче використати свої власні ресурси, здобути внутрішню точку опори. В результаті людина притримується статусу-кво, боячись пройти через тупик.

Четвертий рівень – імплізія (стискання). Це стан внутрішнього сум'яття, відчаю, огиди до самої себе, зумовлений повним усвідомленням того, що людина обмежила і подавила себе. На цьому рівні індивід може пережити страх смерті. Такі моменти пов'я-

зані із залученням великої кількості енергії і зіткненням протилежних сил всередині людини. Тиск, що виникає внаслідок цього, як їй видається, загрожує її знищити. Людина зі сльозами відчаю переживає свою рішучість самій прийняти ситуацію і впоратися з нею. З'являється шанс досягнути свого справжнього Я.

П'ятий рівень – експлозія, вибух. Людина скидає з себе фальшиве, наносне, починає жити і діяти від свого справжнього Я. Досягнення цього рівня означає формування автентичної особистості, здатної до переживання і вираження своїх емоцій. Експлозія – це глибоке й інтенсивне емоційне переживання. Перлз описує чотири типи експлозії: скорботу, гнів, радість, оргазм. Експлозія справжньої скорботи є результатом роботи, пов'язаної з утратою або смертю близької людини. Оргазм – результат роботи з особами, сексуально заблокованими. Гнів і радість пов'язані з розкриттям автентичної особистості і справжньої індивідуальності.

І в цьому випадку можливе накладання відзначених Перлзом рівнів невроту на спектр інтегральної суб'єктності. Терапевтичне опрацювання невротичних рівнів від першого до останнього означає створення розвивально-актуалізаційного середовища для клієнта, який бере на себе сміливість бути відповідальним за задоволення своїх справжніх потреб. Замість маніпуляції оточенням зріла особистість шукає опору в собі, у своїх внутрішніх пріоритетах і святинях. При цьому що ширше розгортається спектр суб'єктності, то міцніший зв'язок зі своїм автентичним єством, то неповторнішою і ціннішою є людська екзистенція.

7.4 Аксіопсихологічний спектр терапевтичної метафори

Відтоді, як процеси літературно-художньої творчості стали предметом наукового дослідження, проблема соціально-психологічного адресування їх результатів активно дискутувалася. Рівень і спосіб розв'язання цієї проблеми зумовлювався суспільним запитом епохи, конкретним громадсько-педагогічним ідеалом вихован-

ня, особливостями культурно-історичного успадкування, притаманного тому чи іншому народові, глибиною наукового осмислення фактів, механізмів і закономірностей розвитку психіки і особистості людини певного віку тощо.

Необхідність врахування вікових та індивідуальних особливостей психічного розвитку людини в процесі вивчення літературно-художнього твору очевидна. На органічну спорідненість психологічних знань і естетичної концепції автора вказував І. Франко, який доводив, що психологічні методи дослідження адекватні самій природі художньої літератури. Трохи пізніше відомий американський психолог Г. Олпорт висноував, що особистість – це не проблема виключно для науки або виключно для мистецтва, але це проблема і для того, і для іншого. Кожний підхід має свої переваги, але обидва вони потрібні для комплексного вивчення духовного багатства особистості.

Дослідження ефективності сприймання художнього твору його адресатом пов'язане з екстраполяцією інтерсуб'єктного (діалогічного) бачення психічної реальності на її образно-символічну (метафоричну) репрезентацію в структурі твору. Згідно з таким уявленням текст художнього твору повинен містити добре розроблені діалогічні опозиції – смислові, асоціативні, мотиваційні, вольові, емоційно-ціннісні. Вони створюють об'єктивну можливість емоційного вживання і критичного сприйняття фабули й образів персонажів (якщо йдеться про епічний твір) як носіїв різних особистісних смислів, оцінок, позицій і здійснення читачем на основі цього пережитого знання самостійного вибору, втіленого у відповідному морально-естетичному переживанні. Можливість феноменологічного розмежування антиномічних ціннісних позицій при сприйманні художнього твору – найважливіша ознака його психологізму, що в свою чергу є критерієм естетичної вартості твору.

З метою дослідження аксіопсихологічних особливостей сприймання літературно-художнього твору я провела анкетування студентів першого курсу педагогічного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (всього 149 осіб).

Я припустила, що ефективність сприймання художнього тексту зумовлюється втіленням діалогічних опозицій в метафорично-образну канву твору і оцінюється за параметрами когнітивної складності, реалізованості емоційно-ціннісного і вольового (спонукального) потенціалів тексту, семантичного багатства образів сприймання, детермінації естетичної реакції та вибірковістю естетичної рефлексії читачів.

Опитування стосувалося сприйняття поезії І. Драча «Обшир людини»:

<i>Кожен має своє пекло – Воно раєм зветься. Хай в душі ридає скло – Зверху рай сміється. Кожен має свою тугу В півтора ліха, Вона громом б'є в потугу, Тишком-нишком тиха.</i>	<i>Кожен чадіє з розпуки А сонцем видніє, Душа ламле білі руки – Скипень сатаніє. Але в цьому, брате, сила, Це я добре знаю, Коли душа має крила Від пекла до раю.</i>
---	--

Запропонована поезія, на мою думку, відповідає висловленим вище міркуванням про психологізм творів художньої літератури, їх розвивальний вплив на формування ціннісно-сислової сфери особистості, зміст обраного твору вірша адекватний віковим можливостям когнітивного і психосоціального розвитку в ранній юності.

Реципієнтам художнього твору було поставлено такі запитання:

1. Які образи виникають у Вас при сприйнятті даного твору? Опишіть їх.
2. Які почуття викликає ця поезія? Опишіть свої переживання.
3. Які бажання збуджує цей вірш?
4. Які думки викликав у Вас цей вірш?
5. Що особливо вразило Вас у цій поезії?
6. Від чого, на Вашу думку, залежить глибина естетичної реакції на художній твір?

Послідовність постановки питань відбивала логіку породження метафоричного процесу в адресатів твору: почавшись зі спонтанного асоціативного потоку (перше герменевтичне коло), зануритися в неусвідомлене інтуїтивне вчування (2), далі вийти на поверхню логічного мислення (3), після чого розпочати повторне метафоротворення в новому герменевтичному колі (4) і вивести його чинники на емпатійний (5) і рефлексивний (6) рівні.

Запитання анкети корелювали з відповідними параметрами естетичного сприймання:

1. Описано багато індивідуалізованих образів сприймання, до яких належать персоніфікації (18%), локальні образи, частини цілого (16%), природні стихії, процеси (12%), анімалістичні образи (4%), слабо диференційовані образи (40%). Такі відповіді свідчать про характер ідентифікації читачів з авторським задумом, зумовлений особливостями попереднього життєвого, культурного і художнього досвіду. Наявність значної частини слабодиференційованих образів вказує на синкретичність естетичного сприймання, підпороговий характер вражень, що не сягають творчого синтезу в цілісному перцептивному гештальті.

2. Емоційно-ціннісний ефект сприймання. І на цей раз було виявлено чотири рівні: екзистенціальний – 60%, що свідчить про переживання свого буття, свого місця в житті, місії, покликання. Другий рівень представлений елементарними емоціями (30%), далі йдуть естетичні (9%) і моральні (1%) почуття. Отримані дані говорять про велику сугестивну силу поезії. Адекватно сприйнятий емоційний потенціал поезії майже всіма студентами підказує логіку розвитку естетичної чутливості особистості: від переживання просуватися до розуміння всієї повноти змісту художнього твору.

3. Вольовий імпульс сприйняття відбиває мотиваційну силу поезії. Переживає аспект індивідуалізації з прагненням до самовдосконалення (50%), самопізнання (25%), творчості як самоактуалізації (17%), намагання бути самим собою. Практично відсутні мотиви адаптації, уніфікації, що свідчить про глибокоінтимну спрямованість метафоричних реляцій автора.

4. Когнітивна складність вимірювалася кількістю асоціацій, що з'явилися в реципієнтів під впливом прочитаного тексту. Було виявлено чотири рівні когнітивної складності сприймання поезії з різними співвідношеннями конкретності чи узагальненості інтерпретації: рівень кінцевих життєвих цінностей, фундаментальних смислів буття (екзистенціальний рівень – 25%); рівень моральних цінностей – 22%, індивідуально-психологічний рівень – 16%, сумбурні, невизначені відповіді – 37%.

Відповіді на це запитання свідчать про загалом адекватне розуміння поезії, досягнення студентами філософської домінанти твору, його смислових акцентів. У той же час непокоїть той факт, що значна частина респондентів не «сплела асоціативний вінок», продемонструвавши естетичну нечутливість і творчу обмеженість.

5. Детермінація естетичної реакції. Більшість відповідей (73%) засвідчує власну естетичну позицію читачів. Суб'єктивність сприймання поезії виражається у вказівці на незавершеність людини як результат співіснування в ній різних полюсів, смислової невичерпності, розімкнутість ціннісного простору, силу Я особистості тощо. Деякі респонденти відзначають об'єктивні, позаестетичні моменти, що вплинули на сприймання поезії, наприклад, знання автором психології особистості.

6. Естетична рефлексія – здатність до встановлення факторів, які визначають глибину естетичної реакції. Цей параметр виявляє аналітичні здібності реципієнтів художнього твору. Пріоритет тут належить узагальненому факторові «духовна зрілість» (21%), далі в порядку спадання – фактор «актуальна установка» (9%), «майстерність, талант поета», «зовнішні обставини», «доступність», «реалістичність» та ін. – об'єктивні фактори (по 7% кожен), «стійкі характерологічні риси» (5%), невстановлені чинники (30%).

Подібні анкетування дають змогу визначити провідні фактори естетичного сприймання поезії, «больові точки» й упущення у формуванні ціннісно-смислової сфери особистості засобами художньої літератури.

Сприймання літературно-художнього твору з виразним метафоричним змістом підтверджує його діалогічну природу і комуніка-

тивну відкритість стосовно реципієнта. Наявність різноспрямованих смислів у структурі поетичного твору свідчить про об'єктивну можливість індивідуального прочитання поезії внаслідок ідентифікації читача з одним із полюсів діалогічних опозицій, що містяться в тексті. Звідси багатство символіки і семантичних відтінків, виявлених в індивідуальних варіантах відповідей на поставлені в анкеті запитання.

Проведене опитування дозволило визначити і типові рівні естетичної реакції читачів на поетичний текст: екзистенціальний рівень, що орієнтовно відповідає двом найвищим ступеням суб'єктної ієрархії; морально-естетичний рівень, пов'язаний з полісуб'єктним рівнем функціонування людини; утилітарно-психологічний рівень, що відображає баланс взаємодії Я (моносуб'єкта) і соціуму; психофізіологічний рівень відносного суб'єкта, репрезентований елементарними емоціями і значними труднощами у їх вербалізації.

Розширення масштабу досліджень психології сприймання художнього твору видається перспективним у зв'язку з тією роллю, яку відіграє художня література у спрямуванні аксіогенезу особистості, збагаченні її духовного потенціалу і самоактуалізації.

Результативним методом дослідження семантичного простору індивідуальної свідомості виступає репертуарний тест рольових конструктів Дж. Келлі. Було використано одну з його модифікацій для діагностики аксіопсихологічного профілю старших дошкільників. В якості проєктивного матеріалу взято казку І. Свідзинського «Чарівна тростка».

Після читання казки з дітьми було проведено бесіду для перевірки точності сприймання. Після цього психолог працював з кожною дитиною індивідуально. Дитину просили порівняти між собою елементи (тут – дійові особи казки) і визначити певні конструкти (ознаки) з позитивним чи негативним змістом на основі знаходження відмінності чи схожості певного елемента з рештою елементів. Таким чином вдалося виділити характерні для кожного досліджуваного ціннісні параметри індивідуальної свідомості. Далі здійснювалася процедура рангування кожного конструкта відносно

кожного елемента. Статистична обробка даних полягала в знаходженні коефіцієнтів рангової кореляції (за Спірманном) конструктивів. Складені за результатами дослідження таблиці інтеркореляцій конструктивів дозволили визначити:

1) міру когнітивної складності – простоти ціннісної свідомості опитаних дітей;

2) ступінь диференційованості – синкретичності ціннісних координат індивідуальної свідомості;

3) взаємозв'язок теоретично виділених цінностей у структурі інтегральної суб'єктності дитини – її реальний аксіопсихологічний профіль.

Наводжу окремі результати дослідження, що дозволило скласти індивідуальні монографії аксіогенезу кожної дитини. Для зручності інтерпретації коефіцієнти кореляції було згруповано в межах інтервалів: $[-1; 0,2]$, що означало чітку диференціацію, аж до поляризації виділених конструктивів; $[0,3; 0,5]$ – слабка диференціація виділених конструктивів, смислове перекриття характеристичних ознак; $[0,6; 1]$ – виражений синкретизм ціннісної свідомості.

Так, Сашко Т. (6,5 р.) виділив такі конструкти з інтервалу $r=[-1; 0,2]$: добрі – злі, веселі – сумні, мудрі – злі, чесні – нечесні, хоробрі – злі. Видно, що хлопчик добре розрізняє позитивний полюс цінностей сумісної діяльності (добро, чесність, мудрість), здебільшого протиставляючи їм «універсальний» моральний антипод – зло. Очевидно, що сум і нечесність асоціюються у нього з небажаними, «злыми» поведінковими проявами.

В інтервал $r=[0,3; 0,5]$ потрапили конструкти: чемні – розумні і веселі – сумні, що наводить на думку про те, що для цієї дитини доволі складно розводити цінності пізнавальної, моральної діяльності і психофізіологічні стани.

В інтервалі $r=[0,6; 1]$ виявилися конструкти: добрі – злі, мудрі – злі, чемні – розумні, чесні – нечесні, хоробрі – злі, тобто майже всі ті, що належали й до першої групи, крім конструкту веселі – сумні. Очевидно, маємо справу з переконанням, що у позитивних героїв усе прекрасне, таким собі ефектом ореолу. Це не суперечить традиційній казковій фабулі: сюжет казки, як правило, вершать анта-

гоністичні сили – носії різноманітних чеснот і втілення всіляких зол. Загалом Сашко Т. віділив 7 конструктів, що є непоганим показником для свого віку.

Його одноліток Андрій К. виділяє 10 конструктів. До першої групи він відніс конструкти: бідні – багаті, хитрі – нехитрі, дружні – недружні, розумні – нерозумні, слухняні – неслухняні, добрі – злі, нежадібні – жадібні, боязливі – небоязливі. Протилежний полюс особистісних якостей утворювався в основному додачею частки «не», що трохи применшує досягнення дитини. В поле зору хлопчика потрапили цінності різних видів діяльності: трудової, пізнавальної, комунікативної, особливості саморегуляції нервово-психічних станів.

До другої групи увійшли майже ті самі конструкти, за винятком конструкта «нежадібні – жадібні», а третю групу склали ті ж конструкти, що й першу. Це підтверджує раніше зроблений висновок про поляризацію цінностей за критерієм «ідеал – антиідеал».

Леся Г. (7 р.) виділила всього 2 конструкти: добрі – злі і розумні – нерозумні, що свідчить про когнітивну простоту ціннісної свідомості дівчинки. Ці конструкти потрапили до групи з високою позитивною кореляцією, що додатково підтверджує різку до примітивізму поляризацію ціннісних установок дитини.

Соня Г. (7 р.) оперує вісьмома конструктами: капризні – некапризні, дружні – недружні, роботящі – ліниві, мудрі – немудрі, хитрі – нехитрі, прудкі – повільні, допомагають – не допомагають, рухливі – нерухливі, що стосуються різних видів діяльності і (що прикметно!) моторики, бо сама дівчинка виразно флегматичного темпераменту.

Конструкти досить часто диференційовані, майже відсутній синкретизм сприймання: до інтервалу $r=[0,6; 1]$ увійшла лише пара конструктів «хитрі – нехитрі» і «мудрі – немудрі». Очевидно, є підстави думати, що хитрість дівчинка включає в арсенал мудрості. Судячи з її неабияких комунікативних і «організаторських» задатків, помітних у спостереженні, так воно і є. Маленька маніпуляторка прониклива, але у спілкуванні з однолітками намагається керуватися почуттями справедливості і гуманності.

Діагностика семантичного простору індивідуальної свідомості за допомогою Реп-тесту може слугувати відправним пунктом для цілеспрямованого розвивального впливу на дітей із застосуванням різноманітних психологічних технік.

Дипломна робота, а пізніше і кандидатська дисертація І. М. Міхіної, виконана під моїм керівництвом, були присвячені розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку засобами терапевтичної метафори. Від «звичайної», літературної метафори терапевтична метафора відрізняється своєю реконструктивною здатністю. «Якщо головною метою літературної метафори є описовість, то терапевтична метафора ставить своїм завданням зміну, нове тлумачення, створення нової шкали цінностей», – пишуть Д. Мілсс і Р. Кроулі. «Щоб отримати такий результат, терапевтична метафора повинна володіти образністю літературної метафори і бути ситуаційно близькою особистому досвіду читача» [376, с. 56]. Терапевтична сила метафори полягає в її здатності породжувати, за висловом Е. Россі, «розділену феноменологічну реальність», що виявляється у трибічному емпатійному зв'язку між дитиною, терапевтом і оповіддю. Це дозволяє дитині ототожнити себе з дійовими особами і подіями, зафіксованими в метафоричній формі. Відбувається відшарування неприйнятної, обтяжливої, проблемної оболонки Я дитини і підсвідома проба себе на інших ролях, «примірювання» інших ціннісних позицій.

Таким чином вивільняються творчі інтенції дитини, актуалізуються раніше заблоковані конструктивні сили несвідомого, що спричиняє прогрес не лише аксіопсихіки (хоча і цього вистачало б з надлишком!), а й «операційно-технічних можливостей діяльності», висловлюючись термінологією Д. Б. Ельконіна. Посилаючись на зарубіжні дослідження, В. Оклендер стверджує, що вони «достовірно показали, що діти, здатні до гри уяви, мають більш високий показник інтелекту (IQ), легше переборюють труднощі, а розвиток здатності до уяви покращує їхні адаптаційні можливості і процес навчання» [419, с. 17].

За аналогією з класичною казкою терапевтична метафора має низку характерних особливостей:

1) вона містить символічне зображення проблеми (внутрішнього конфлікту) героїв;

2) персонажі метафоричної історії уособлюють динамічні чинники підсвідомого, різнобій мотиваційних тенденцій;

3) у тексті змальовано різноманітні навчальні ситуації, з яких герой виходить переможцем;

4) кульмінація розповіді – метафорична криза – знаменує вирішальне випробування героя, яке він з гідністю проходить;

5) герой усвідомлює себе у новій якості;

6) звеличення героя, захоплення його чеснотами.

Керуючись такими уявленнями про роль і структуру терапевтичної метафори, І. М. Міхіна провела психолого-педагогічний експеримент у підготовчій групі дошкільного закладу № 19 м. Івано-Франківська. В експерименті взяло участь 24 дитини.

Дослідження відбувалося у три етапи.

На першому етапі проводилася діагностика вад особистісного розвитку (опитуваник ДВОР для батьків і вихователів) [251], творчих здібностей (субтест «Білі кружечки» тесту «Творчість» В. О. Моляко) [383], визначалися рівні розвитку імажинативної діяльності за методом чорнильних плям Роршаха.

На другому етапі використовувалися терапевтичні метафори з метою вивільнення творчих інтенцій дітей, у яких було виявлено вади особистісного розвитку, що, як правило, корелювали з низькими показниками за двома іншими методиками.

На третьому етапі здійснювалася повторна діагностика творчих здібностей дошкільників.

Психотерапевтична робота з використанням спеціально підібраних або придуманих метафоричних текстів проводилася з 15 дітьми, які мали ті чи ті поведінкові проблеми, протягом двох місяців.

Повторне тестування творчих здібностей за субтестом «Білі кружечки» показало, що у 9 дітей з 15 (60%) покращився так званий «сирий» показник легкості виконання творчих завдань і у

З дітей (20%) – показник оригінальності висунутих ідей. Щодо стандартних показників, то їх покращення зафіксовано у 4 дітей (37%), які поповнили групу з вищим рівнем розвитку творчих здібностей.

Повторне тестування імажинативної діяльності показало, що у 6 дітей (40%) збільшився показник її продуктивності, що вимірювався загальною кількістю ідентифікованих образів за всіма пред'явленими стимулами; для частини дітей (20%) характерним було розширення сфер предметно-ціннісної орієнтації (особливо в розділах «Люди», «Природні явища») та прийомів синтезування образів уяви, серед яких чільне місце поряд з аналогією зайняли гіперболізація та реконструкція. Зниження показників творчих здібностей дітей в результаті застосування терапевтичних метафор не зафіксовано. Тим самим було підтверджено дієвість терапевтичної метафори не лише як засобу збагачення ціннісно-сислової свідомості дошкільників, поліпшення їх соціальної компетентності, розвитку духовних устремлінь, а й як знаряддя внутрішньої перебудови творчо-пізнавальної діяльності.

Ціла система лікування метафорою склалася в рамках позитивної психотерапії, заснованої Н. Пезешкьяном в руслі методологічної орієнтації гуманістичної психології [431–434]. Не вдаючись у виклад цієї системи, зафіксуємо одне: входження в герменевтичне коло метафоричного змісту означає набуття особистістю нового феноменологічного досвіду, апробування меж духовного росту, розширення поля ціннісного самовизначення.

7.5 Телеологічна модель тлумачення сновидінь

Історичні долі психоаналізу пов'язані зі спробами модернізації каузальної моделі тлумачення сновидінь як символічного ключа доступу до «сейфа» несвідомого [620].

Єретична новація К. Юнга підірвала фрейдистський імператив щодо усвідомлення витіснених в індивідуальне несвідоме потягів і бажань як його єдиних онтичних репрезентантів. На зміну детер-

мінізму травматичним минулим, що веде до «психопатології буденного життя», прийшов синхроністичний принцип колективного несвідомого, здатний гарантувати інтеграцію індивідуального й універсального сенсів у процесі індивідуації самості. Втім юнгіанство не усунуло фрейдизм, а лише розширило обрії застосування аналітичної психотехнології, що прагне до розкладання тотальної цілісності душі, духу й тіла на механічно взаємодіючі «першоелементи». При цьому за первинним процесом, що становить значущу чуттєву тканину сновидінь, закріплюється функція ірраціонального опрацювання несвідомих імпульсів, які мають бути «переможені» раціонально впорядкованим і культурно ідентифікованим дискурсом так званого вторинного процесу.

Постмодерністські візії психоаналітичного тлумачення сновидінь акцентують роль парціальних образів сновидця як носіїв дискретних значущостей у феноменологічному полі суб'єкта. Таким чином відновлений у правах імагінативний символізм стає вісником інтуїтивно-почуттєвих послань усієї сфери несвідомого – індивідуального, архетипного (колективного), надіндивідуального (інтерналізованого соціального) та трансперсонального (космічного, універсального), синтаксично оформлених у послідовно-діахронічні, лінійно розгорнуті і подієво означені, з одного боку, чи синхронно-рекурентні, сферично «упаковані» і сенсово невичерпні образні, вербальні, дигітальні коди, з другого боку. Якщо перші в мережі цілісної психіки функціонують за принципом причинно-наслідковості (детермінізму), то другі – за принципом паралельного співіснування споріднених за своїм ціннісно-цільовим змістом психічних і ширше – вітакультурних феноменів, тобто за принципом смислового резонансу. Останні вимагають радикального інтепретативного повороту від каузальної (пояснювальної) до телеологічної (наративної) моделі тлумачення сновидінь. Така модель скасовує Іншого як компетентного Тлумача, певного в істинності здійснених ним діагностичних ідентифікацій (симптомів, комплексів, конфліктів, витіснень тощо), висуваючи натомість релятивну істину Я – феноменальні ейдоси Автора сну, що пізнаються ним в актуальному і, що

найцікавіше, віртуальному контексті, в тому числі – передбачуваному Майбутньому.

Детермінація майбутнім, цільова причинність, телеологізм – парадоксальний, як на постмодернізм, висновок, що впливає з підриву абсолютного авторитету компетентного Стороннього (психоаналітика), що завершує принципово нескінченний діалог Людини зі Світом. Водночас визнання релятивності істини не перетворює Сновидця в анонімного медіума (феномен «смерті Автора»), через якого сниться, а покладає на нього унікальну в своїй екзистенційній повноті відповідальність за інтерпретацію знаків духовно-душевно-тілесного універсуму.

Альтернативна каузальній, телеологічна модель тлумачення сновидінь не відсилає до «загальнозначущої» сексуальної символіки чи універсальної символіки міфологічних сюжетів, а утилізує наявний метафоричний перенос або метонімічний зсув образів сну через моделювання нарративних ідентичностей сновидця.

Під нарративною ідентичністю я розуміємо сконструйовану навколо суб'єктного ядра індивіда інтенціональну самість, що прагне самотрансценденції і випробування «новоприбулих» можливостей, які кореспондуються з темпоральними «мітками» смислосдійснення і цілепокладання, визначаючи час, місце і характер майбутньої події. Отже, інтуїтивне вбачання «буйків затопленого смислу», інсайт щодо означуваного, закодованого і «спеленутого» означником того чи того образу сновидіння, лиш позірно здійснює вибір за сновидця. Реально ж ця позірність забезпечується відповідною феноменологічною установкою особистості, налаштованою не на «редукцію напруження», а на розширення ціннісно-сміслової свідомості завдяки предиспозиційному «всотуванню», вбиранню у себе поточних смисложиттєвих констеляцій. Не феноменологічна редукція, а феноменологічна ампліфікація забезпечує «епоху трансцендентного смислу». Таким чином, сновидець як імагінативний автор передбачуваного тексту майбутніх подій здобуває шанс перетворитися в унікального інтерпретатора символічного дискурсу, що во-

лодіє потужним енергоінформаційним потенціалом для своєї актуалізації в подієво-фактологічній царині.

Чи означає це відміну попередньої методологічної установки? Мені видається, що ні. Зазначена ампліфікація не лише на стадії породження тексту сновидіння, але й на стадії його інтерпретації залишається провідною, забезпечуючи почуттєво-інтуїтивний, континуальний потік свідомості, що втягує в себе підпорогові значущості, інтенціональні вектори, імпліцитні тенденції тощо, які сплітаються в прогностичні, повні інтегрованого сенсу, образні та семіотичні алегорії.

Будучи необхідною, феноменологічна ампліфікація ще не достатня для породження Провидця як телеологічно орієнтованого інтерпретатора. Останній виловлюється завдяки феноменологічному відцентруванню – споглядально-медитативній установці суб'єкта, здатного довільно ототожнюватися і розототожнюватися з відповідними символами сновидіння, рефлексуючи імпліцитну «логіку смислу». При цьому роль дискурсивного розмірковування є виключно сервільною, забезпечуючи укладання «мнемічних дискретів» у формально-логічну часово-просторову суміжність, послідовність чи образно-символічну подібність.

Таким чином, окреслюється триступенева послідовність функціональних режимів свідомості щодо опрацювання сновидного змісту: феноменологічна ампліфікація, що інтуїтивно налагоджує смисловий чуттєвий резонанс між різними сферами і частками (за О. А. Донченко, – психофракталами) голономно облаштованого універсуму, своєрідно репрезентованого автору сну; феноменологічне відцентрування, засноване на рефлексивному подвоєнні субстанціонального суб'єкта (абсолютного Спостерігача), вільного від інтроєктивних включень самого сновидця, що дозволяє йому довільно експериментувати з різноманітними смисловими позиціями, налагоджуючи повноцінний внутрішній діалог та ідентифікуючи точки смислових біфуркацій (конфліктів); формально-логічне впорядкування й оформлення нового телеологічно вмотивованого смисложиттєвого дискурсу, що веде до нарощування навколо субстан-

ціального суб'єкта феноменологічно сконструйованих наративних ідентичностей як освоєних (розпізнаних, оцінених та прийнятих) способів особистісного буття у світі.

Окреслений тут механізм телеологічного тлумачення сновидінь можна екстраполювати на всю царину культурних артефактів, витворених силою людського Духу, насамперед уяви, емоційно зігрітих Душею й чуттєво верифікованих Тілом. Відкритість особистості смислового всесвіту – це фундаментальний вибір, що запускає механізм рефлексивно-феноменологічної реконструкції власного мікрокосму. Це шанс, за нехтування яким розплачуємося ущербною долею і сплундрованим покликанням, а скориставшись яким – утілюємо в собі всю повноту буття, завмираючи в очікуванні чергового креативу – сну, літературного, музичного чи художнього твору, технічного винаходу, оптимального розв'язання моральної колізії тощо.

Звичайно, запропоноване бачення психологічного механізму телеологічного тлумачення сновидінь вимагає його операційного доповнення відповідними розумінневими процедурами, що забезпечать герменевтичну реконструкцію всього сновидного тексту в інтересах його Автора. Та це завдання – тема наступних досліджень в означеній царині.

7.6 Аксіопсихологічний формат позитивної психотерапії

У цьому підрозділі із застосуванням принципу інтегральної суб'єктності презентовано аксіопсихологічну реконструкцію концептуально-методичних засад позитивної психотерапії: сфер життєдіяльності і переробки конфліктів; системи ставлень як результату наслідування соціальної поведінки; п'ятикрокової моделі надання психотерапевтичної допомоги.

Спроби демократизації та гуманізації вищої професійної освіти у нашій країні супроводжуються впровадженням інноваційних психодидактичних і корекційно-розвивальних технологій, запозичених з арсеналу світової психологічної науки, але недостатньо за-

корінених у національний ментальний досвід і співвіднесених з теоретико-методологічними напрацюваннями вітчизняних учених та сучасною практикою психологічного супроводу освітнього процесу в вишах. Остання, зокрема, характеризується організаційно-методичною різноманітністю, ідеологічною кон'юнктурністю аж до політичної доцільності, обіперта на еkleктичну теоретичну базу, парадигмально суперечлива, проводиться безсистемно і спорадично. На мою думку, назріла необхідність усунення цих недоліків і запровадження холістичного підходу до функціонування психологічної служби і психологічного супроводу професійно-особистісного становлення майбутніх фахівців загалом. Одним із варіантів такого підходу є запропонований авторкою аксіопсихологічний формат психотерапевтичного дискурсу [249; 258].

У вказаних працях зазначається, що наріжним каменем аксіологічної психології є уявлення про особистість як інтегрального суб'єкта можливих духовних трансформацій і матеріальних предметних втілень людського індивіда. У спектрі інтегральної суб'єктності особистості визначається, принаймні, п'ять рівнів розгортання (актуалізації) ціннісних диспозицій: 1) предиспозиційний, інстинктоїдний, відносносуб'єктний, індивідний рівень; 2) моносуб'єктний, діяльнісно-адаптивний рівень навчальної, професійно-трудової самореалізації; 3) полісуб'єктний, діалогічно відкритий, морально відповідальний рівень соціально компетентної особистості; 4) метасуб'єктний, творчо експансивний, індивідуальнісний рівень; 5) супердиспозиційний, абсолютносуб'єктний рівень ідеального втілення універсальних задатків людини. Кожен із зазначених рівнів налаштований на досягнення відповідної цінності в цілісному спектрі життєздійснення: 1) відносний суб'єкт стурбований вітальністю і здоров'ям як передумовою своїх подальших психодуховних трансформацій; 2) моносуб'єкт зорієнтований на цінності освоєння предметних діяльностей (істина, користь, справедливість тощо) з представленими у культурі нормами і стандартами їх належного виконання; 3) полісуб'єкт позиціонує себе в контексті між-особистісних взаємин, керуючись критерієм добродійності як нор-

мативно закріпленої підстави моральної поведінки; 4) метасуб'єкт прагне до творчої трансценденції, інобуття в артефактах як свого неповторного втілення, що підлягає законам краси і гармонії; 5) на решті, з точки зору абсолютного суб'єкта, людина прагне пізнати своє унікальне місце і призначення у світовому порядку, приймаючи його як благо й екзистенційний шанс відбутися.

Керуючись цими відправними положеннями, вдамося до теоретико-методологічної реконструкції концептуально-технологічного апарату позитивної психотерапії, заснованої у 70-х роках минулого століття Н. Пезешкіаном, що стала символом новітньої доби у розвитку практичної психології через свою причетність до постнекласичних засад методологування і широких можливостей утилізації симптомів та використання внутрішніх ресурсів людини для побудови життєздатної особистісної історії та збалансування різних сфер свого життя. Зазначмо, що в позитивній психотерапії беруться до уваги два вроджені первні – базові задатки до любові і до пізнання. Здатність до любові – первинна, вона проявляється у коханні, вмінні структурувати час, бути терплячим, ніжним, довіряти і сумніватися, сподіватися, демонструвати толерантність тощо. Здатність до пізнання – вторинна, проявляється в пунктуальності, охайності, ввічливості, чесності і справедливості, працьовитості та прагненні до успіху в діяльності, заощадливості, сумлінності та ін. [431–434].

Здатність «Знати» пронизує хронотоп життя людини в чотирьох сферах:

1) тілесній (відчуття), до якої відноситься задоволення потреб у їжі, сні, сексі та пестошах, уникнення болю і забезпечення психофізіологічного комфорту;

2) ментально-діяльнісній, що проявляється у задоволенні пізнавальної потреби і допитливості, професійних домаганнях тощо;

3) соціально-комунікативній, що стосується здатності налагодження контактів і раціонального узгодження власних інтересів з інтересами інших людей;

4) духовній – виражається у світоглядних принципах і релігійних переконаннях, фантазіях про майбутнє, надособистісних

(«громадянських») переживаннях і вчинках.

Логіко-концептуальне зіставлення обох інтерпретаційних рамок – принципу інтегральної суб'єктності (З. С. Карпенко) і сфер переробки конфлікту (Н. Пезешкіан) дозволяє отримати таку суміщену картину (рис. 7.3).

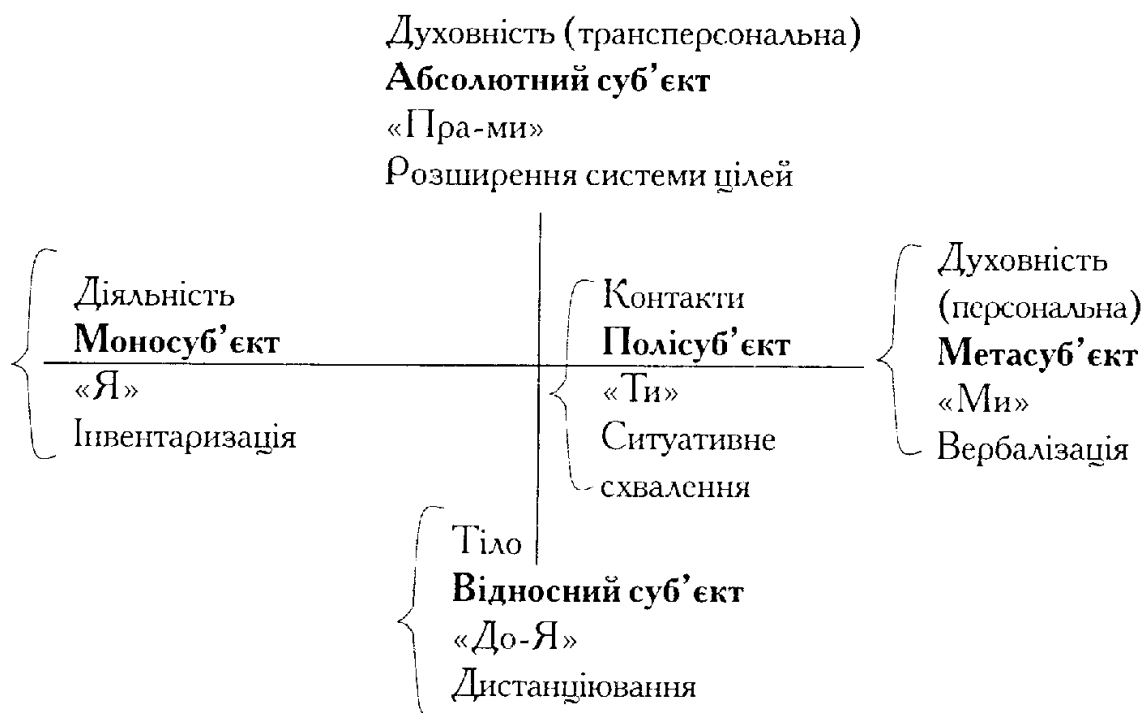

Рис. 7.3. Аксіопсихологічний формат позитивної психотерапії

На рисунку видно, що сферу «духовність» було умовно розмежовано на власне персональну (метасуб'єкт) і трансперсональну (абсолютний суб'єкт), тобто здійснено концептуально обґрунтоване розрізнення того, що у Н. Пезешкіана виступає синкретичним цілим. Враховуючи доволі представницьку і впливову течію трансперсональної психології, закорінену в багатовікову практику альтернативної психотерапії, видається доцільним виокремлення цього рівня духовності на основі постульованого рівня абсолютної суб'єктності, мислимим і єдино досяжним втіленням якої виступає Бог як уособлення універсальних можливостей буття.

Щодо первинної здатності – «Любити», – то вона розвивається, власне, соціально конструюється найближчим оточенням дитини, пізніше – колом її референтних осіб. У позитивній психотерапії

розрізняють чотири види ставлень і соціальних детермінант їх формування:

1) ставлення до себе («Я») як інтеріоризація ставлення парентальних осіб до дитини, засвоюється найраніше;

2) ставлення до партнера («Ти») засвоюється на підставі спостереження за стосунками батьків як подружньої пари;

3) ставлення до інших людей («Ми»), зі сприйманням і оцінкою яких індивід співвідносить свою поведінку, формує свою систему експектацій і взаємних зобов'язань;

4) ставлення до «пра-Ми» як результат інтеріоризації ставлення батьків до релігії, прийняття їх світогляду тощо.

Застосувавши процедуру суміщення категоріальних ознак принципу інтегральної суб'єктності та системи ставлень особистості як результату інтеріоризації моделей для наслідування, отримуємо картину їх взаємної предметної специфікації (рис. 7.3). На рисунку полюс монособ'єкта співпадає зі ставленням до «Я», полюс суб'єкта – з точкою перетину координат «Ти», полюс метасуб'єкта – зі ставленням до «Ми», а полюс абсолютного суб'єкта збігається зі ставленням до «пра-Ми». «Вакантне» місце відносного суб'єкта, вірогідно, повинно посісти так зване організмичне чуття (К. Роджерс), сутнісне Я (А. Б. Орлов), Ін се (А. Менегетті), Person як духовний центр особистості, що зберігає повсякчасну можливість до ситуативного проявлення (А. Ленгле) та ін. Такого роду природне, докультуральне Я («до-Я») теж мусить бути залучене до холистичного психотерапевтичного дискурсу, аби він «працював» на самоусвідомлення, самоопанування і саморозвиток особистості.

Ключовою технологічною моделлю психологічної допомоги та самопомоги у позитивній психотерапії є п'ятикрокова модель подолання міжособистісних конфліктів:

1) дистанціювання (спостереження), що передбачає відмову від критики і стереотипних оцінок, усвідомлення і нейтралізацію власних упереджень щодо партнера зі спілкування;

2) інвентаризація (опис) – диференційована оцінка здібностей партнера, як негативних, так і позитивних, притаманних самому клієнтові, або бажаних для нього;

3) ситуативне схвалення – підкріплення належної, з точки зору клієнта, поведінки партнера;

4) вербалізація – вибір певної ситуації та стратегії обговорення проблеми з партнером, при якій першочерговим завданням є збереження балансу між чесністю та ввічливістю;

5) розширення життєвих цілей, що передбачає конструювання майбутнього на основі збагаченої поглибленим розумінням іншої людини світоглядної позиції, вироблення продуктивних стратегій взаємодії з партнером з урахуванням його позитивних якостей і без перенесення на оновлений контекст стосунків негативного досвіду [231; 232].

Скориставшись вищенаведеною методологічною процедурою, отримуємо таке суміщення вузлових моментів вихідних інтерпретаційних матриць:

1) відносносуб'єктному рівневі персонального життєздійснення відповідає дистанціювання як зайняття відносно незаангажованої позиції щодо Іншого (і себе), свого роду феноменологічне відцентрування, що дозволяє забезпечити максимально можливий рівень об'єктивності сприйняття;

2) моносуб'єктний рівень співвідноситься з інвентаризацією здібностей, аналізом досяжних розуму чинників міжособистісного спілкування;

3) на полісуб'єктному рівні реалізується ситуативне схвалення як наслідок емпатії з партнером та рефлексії мотивів його поведінки, характерологічних особливостей;

4) метасуб'єктний рівень потребує вербалізації проблеми з метою виходу за звичний шаблон її пролонгації в міжособистісних взаєминах і продукування творчого виходу за межі стереотипного реагування;

5) абсолютносуб'єктний рівень співвідноситься з усвідомленням широкого спектра альтернативних можливостей і практично недосяжного контролю за етикою й естетикою міжлюдських стосунків та їх екзистенційним ціннісним змістом (рис. 7.3).

Проводячи підсумок наведеним спробам методологічної реконструкції концептуально-методичних засад позитивної психотерапії у форматі аксіологічної психології особистості з її стрижневим принципом інтегральної суб'єктності, відзначмо продуктивність цих спроб у принаймні двох аспектах: 1) знаходженні відсутніх пояснювальних конструктів у теоретичній системі Н. Пезешкіана; 2) добудовуванні цілісної теоретико-прикладної концепції та технології психологічної допомоги особистості з урахуванням повнішого спектра її буття та ціннісно-цільового спрямування життєдіяльності, соціокультурної практики і духовно-релігійного служіння.

7.7 Аксіопсихологічні чинники терапії поезією: досвід експлікації

У цьому підрозділі розглядається дві аксіопсихологічні проєкції терапії поезією як різновиду бібліотерапії – з позиції нейролінгвістичного програмування і з точки зору теоретико-методологічних опор трансперсональної психології С. Грофа.

7.7.1 Терапія поезією з позицій НЛП: варіант аксіопсихологічного самодослідження

Як уже зазначалося вище, терапія мистецтвом – експресивна психотерапія – відіграє колосальну роль у вивільненні духовних інтенцій особистості. Бібліотерапію можна вважати засобом залучення клієнта як реципієнта художніх смислів до втіленої у тексті багатющої семантико-сислової картини дійсності, що постала внаслідок її феноменологічної даності Авторів. Відтак глибина естетичної реакції реципієнта на літературний твір буде залежати від сугестивності останнього, а та в свою чергу визначитиметься переплетінням різноманітних вербальних кодів, що належать до відповідних репрезентативних систем [147] і комплексно виражають суб'єктивний досвід художника слова. Зрозуміло, що серед

безлічі жанрів, які використовуються в бібліотерапії, такою сугесивною силою володіє насамперед поезія з її концентровано ліричним, есенціальним і глибоко інтимним ставленням до фактів, утягнутих в орбіту онтології життєвого світу Автора. Діалогічне прочитання поезії – це шлях до поповнення і корекції індивідуальної свідомості запозиченими з художнього тексту образно-смысловими констеляціями відкритого назустріч Читачеві автентичного слова Поета. Інакше в поезії як жанрі літературної творчості і бути не може, оскільки «поет природний, як сама природа, від фальші в нього слово заболить» (Ліна Костенко).

На жаль, серед переліку жанрів літератури, рекомендованих до використання у бібліотерапії з огляду на їхні психотерапевтичні можливості, в найновіших посібниках [12; 416; 424; 564; 584; 596] поезія не значиться. Це тим дивніше, що в час, коли йдеться про поетичну антропологію (В. П. Зінченко), поетична психотерапія скидається з рахунку.

Розгляньмо один із найдієвіших важелів впливу поезії на ціннісно-смыслову сферу особистості як інтегрального суб'єкта життєздійснення і духовної творчості.

У нейролінгвістичному програмуванні існує уявлення про те, що кожна людина отримує інформацію різними сенсорними каналами. П'яти основним органам чуттів відповідає п'ять типових базових словників, що складаються зі слів-предикатів, які означають бачення, слухання, тілесні відчуття, запах і смак. Останні три відчуття об'єднують в один кластер під назвою «кінестетика». Залежно від того, яким сенсорним стимулам віддають перевагу люди, їх можна поділити на кінестетиків, аудіалів і візуалів. П. Томсон стверджує, що багаторічні спостереження переконали його в тому, що 60% людей є візуалами, 35% – кінестетиками і тільки 5% – аудіалами [596, с. 66].

Провідна репрезентативна система впливає на процеси вербального кодування суб'єктивного досвіду. Це виявляється у виборі слів, пов'язаних переважно зі слуховими, зоровими або кінестетичними враженнями. У мовленні людини з аудіальною модальністю

сприймання частіше будуть траплятися слова і вислови на зразок: чути, слухати, гармонія, шум, дзвонить дзвін, дисонанс, звучить музикою, бути на слуху, шептати, шелест, гучна слава, різка нота, крик душі, тихий саботаж. Візуальна репрезентативна система впізнається за предикатами: бачити, оглядати, зображення, спостерігати, помітити, споглядати, роздивлятися, видовище, блиск, глянець, спалахнути, намалювати картину, відобразити, яскрава особистість, чіткі вказівки, світлий образ, прозорий натяк та ін. Кінестетики широко використовують предикати: тримати, пестити, боляче, зручно, торкатися, падіння, наблизитися, холодний (теплий), важкий (легкий), наелектризований, підтримувати контакт, втратити зв'язок, відчуття ліктя тощо.

До визначених Гріндером і Бендлером, засновниками НЛП, трьох основних репрезентативних систем Льюїс і Пуцелік додали ще одну – так звану дигітальну (або цифрову), що уособлює логічні доведення і використовує поняттєво-термінологічний апарат мовлення (наукову лексику).

Зважаючи на те, що людське мовлення має два плани – план змісту і план вираження, можна стверджувати, що різноманітні сенсорні модальності є способом донесення до реципієнта певного предметного змісту. При цьому один і той самий предметний зміст (смісловий код, символ) може моделюватися різними чуттєвими образами. Щодо самого процесу моделювання, то це – акт несвідомого, інтуїтивно-почуттєвого переживання істини свого буття у світі. Як зазначає В. Клименко, «інтуїція – здатність людини створювати нові цілісності з неусвідомлених фактів і сировини сенсорики, із яких сама думка і логіка не можуть вивести загальне правило або формулу наступних дій людини у діяльності...» [282, с. 153].

Отже, сугестивність поезії стосовно Читача є «річчю» індивідуальною. І водночас можна твердити про емоційно-образну насаженість поетичного тексту, «одиноцею виміру» якої є щільність переплетення мовних репрезентацій всебічного сенсорно-перцептивного досвіду Автора. Що більша ця щільність, то організованішою є дологічна, інтенціональна інформація, яка виражає систему значу-

щостей творця, його самобутній спосіб конструювання світу із себе самого. І. І. Тулупов і М. І. Шевандрін вважають, що «композиції, або структури вираження, є формою організації хаосу стимулів, структурують «чуттєву тканину» на рівні, який передує породженню предметного образу», а «сукупність композицій вираження входить як неодмінна частина в систему сенсорно-перцептивної організації психіки поряд із системою семантичних структур» [599, с. 51]. Таким чином, психоестетичні структури вираження становлять наративний контекст образного смислотворення, той життєдайний фон, на якому проступають фігури смислів у вигляді іконічних символів і знакових структур. Домінування синкретичного, емоційно-образного (гештальт-інформаційного, за вказаними авторами) аспекту в перцептивних процесах є передумовою формування духовно й естетично розвиненої особистості.

У руслі цих міркувань нейролінгвістичний варіант дослідження поетичної творчості виглядає як спроба виокремлення сенсорних референцій суб'єктивного досвіду в потоці цілісних словесних образів та їх співвіднесення з інтегральним сенсом твору. При цьому ймовірно накладання онтологічних координат розуміння на форми чуттєвого чи логічного вираження (тут – висловлення). Для прикладу розглянемо таку поезію (тут і далі використовуватимемо авторські поетичні твори):

*Верховина радості моєї –
несподівана, немов квітневий жарт:
розгонисто вихляє по алеї
вільготний вітер, вирвавшись із чат
суворого реліктового краю.
Огром бескиддя переможено ураз:
сім струн злютованих веселка має
і голос дивний Елли Фітцджеральд.
Прокотиться луна у безгоміння,
і захлинеться неповторна мить:
як алегорія прозріння – лінія –
до верховин екстазу і молитв!*

Констатація душевного хвилювання, піднесеного настрою тут була б простою декларацією (дигітальним визначенням), якби не була підкріплена масованою кінестетикою: розгонисто вихляє, вільготний вітер, вирвавшись із чат, бескиддя (нагромадження гір), струн злютованих (скріплених воєдино), прокотиться, захлинеться. Кінестетичне «укорінення» робить інтегральний естетичний сенс твору чуттєво вмотивованим, таким, що «проростає» з інтуїтивних осяянь інтенціонального відносного суб'єкта. Поодинокі аудіальні (голос, безгоміння, луна) і візуальні (веселка, прозоріння, лінія, верховин) референції «чіпляються» за інші рівні інтегральної суб'єктності. Так, на мій погляд, візуальна репрезентативна система пов'язана з моносуб'єктним існуванням людини («Краще один раз побачити, ніж сто раз почути» – принцип научіння); аудіальна репрезентація пов'язана з функціонуванням особистості як суб'єкта групової взаємодії і комунікації (тобто полісуб'єкта). Дигітальна репрезентативна система переводить суб'єктивний досвід у ранг культурно значущого (метасуб'єктного). А на абсолютносуб'єктивний рівень буття людину підносить «технологічна інтеграція двох інформаційних типів... – семантичного й естетичного...», яка визначає можливість появи суперособистості у сфері культури, прикладом якої був художник і вчений Леонардо да Вінчі. Відкривається шлях до появи «гомо харизмус» – людини, котра отожднюється з трансцендентним, споріднена з первісним і поза-межовим» [599, с. 56].

Прикладом збалансованої репрезентації сенсорних модальностей (конотатних значень) і вербального дискурсу (денотатних значень) може слугувати наступний верлібр:

*Допоки фіолетова хвиля
не накриє тебе з головою,
і яструб не поцупить шмат неба з очей, –
зроби своєю Меккою Спокій
і прошкуй до нього
повз усі дисгармонії
і капкани побуту.*

*Не тримай в підземеллі думки –
вони давно визріли до перельоту
з тісного і вогкого
на світле й просторе.
Зніми із душі вериги
і дай їй, нарешті,
Благо-Словення.*

Кінцівка вірша є, по суті, сплавом початкового (організмичного, кінестетичного) і трансцендентного, вічного: Благо-Словення як усвідомлена свобода, дар Божий людині.

І. А. Тихонова, спираючись на дослідження в галузі нейролінгвістичного програмування, пропонує нижчезазначені прийоми рекомендації книжок і способи психолого-педагогічного впливу залежно від домінантної репрезентативної системи читача [594].

Спілкуючись із візуалом, слід апелювати до зорової пам'яті, робити акцент на зовнішньому вигляді видань, звертати увагу на ілюстрації. Використовувати переконання з опорою на зорові факти, емоційно забарвлені аргументи. Навіювання здійснювати через застосування яскравих подробиць, формальних зовнішніх оцінок. Бібліотерапевт вживає такі мовленнєві конструкції, як «Я бачу, що ви...», «Як ви дивитесь...», «У чому ви вбачаєте...». Невербальним приєднанням до клієнта є жестикуляція на рівні обличчя.

Спілкуючись з аудіалом, потрібно звертатися до слухової пам'яті, цитування, практикувати акцентне читання, використовувати інформацію, котра на слуху. Аудіала переконують логічно вибудовані доведення, підбір аргументів і фактів. У мовленнєвому зверненні до аудіала слід використовувати такі конструкції: «Слухаючи вас...», «Чи чули ви...» При цьому слід підлаштовуватися до тону і тембру голосу клієнта.

Працюючи з кінестетиком, звертаємося до його тактильної пам'яті, відчуттів рівноваги, руху чи тиску. Переконання здійснюється через використання чужого життєвого досвіду (акцент на внутрішніх переживаннях героїв). Звернення до клієнта слід починати зі

слів: «Я відчуваю...», «Чи відчуваєте ви...». Ефективний прийом невербального приєднання – відзеркалення тілесних поз.

Дигітала приваблює апеляція до логіки, числових розрахунків, формулювання чітких законів, порядок і система. Спілкування з ним варто починати зі слів: «Як ви вважаєте...», «Я гадаю...», «Чи є сенс...». Дигітала переконує логіка повідомлення, повнота змісту інформації, впорядкований дискурсивний спосіб її викладення. Так звана інтелектуальна поезія, що нерідко послуговується науковими термінами і дидактичними напучуваннями, адресується насамперед дигіталам:

*Протоколи думок силогізмами скріплені:
кожне слово – солдат, прудконогий васал...
Хіба серце живе тут, за мурами кріпості,
прагне віри воно і любовних послань?
Слів муштроване військо знає точно, де ворог –
іспит ревно складає на жорстокості тест.
Та сердечний резон – вболівати за когось,
гамувати гординю й возносити честь.*

Дигітальна поезія може будуватися на епатажному парадоксі, не перестаючи бути такою:

*Я занадто оптимістка,
щоб хвалити день
ще однієї втрати
в безкінечному ланцюгу можливостей,
бо це не остання жертва
на дорозі до себе.*

Екзистенціальне прийняття відповідальності за вибір тернистої дороги самовдосконалення всупереч її дискредитації з боку меркантильного світу – чи це не життєствердна сила людини як духовної істоти в її вічному протистоянні абсурду земної скінченності?

Запропоноване тут дослідження ефективності терапії поезією (як для її автора, так і для реципієнтів) репрезентує досі маловикористовувану, а в теоретичному розумінні невідрефлексовану можливість застосування НЛП в обґрунтуванні доцільності рекомендації тих чи тих поетичних творів з метою бібліотерапії. Терапія поезією, – як за змістом, а ще більше – за своєю чуттєво-метафоричною, образною формою вираження дає змогу охопити весь спектр суб'єктних репрезентацій особистості, орієнтованих на присвоєння клієнтом-читачем відповідних смисложиттєвих цінностей. Активне засвоєння-творення цінностей відбувається в ході глибоко інтимного діалогу Автора і Читача на зрозумілій для обох мові – мові, що узагальнює сенсорно-перцептивний досвід однієї модальності, звичайно, у разі грамотної рекомендації бібліотерапевта.

7.7.2 Бібліотерапія як засіб превентивного ціннісного копіngu

Складність сучасного суспільного життя, зумовлена глобальною віртуалізацією фінансово-економічних, політико-ідеологічних, культурно-мистецьких процесів та інформаційно-комунікативних впливів, ставить перед пересічною особою як агентом, адресатом-реципієнтом надважке завдання ціннісного самовизначення, повсякчасного екзистенційного вибору задля усвідомленого, раціонально вмотивованого захисту власної автентичності від чужих імперативних «голосів» – смислів, щільність яких в потужному інформаційному потоці залишає мало шансів для незаангажованої «об'єктивної» думки, критичного рефлексивного судження особистості, набуття і прояву її копіng-компетентності у відстоюванні права на індивідуальну життєтворчість.

В умовах тотального взаємного поборення ціннісно-мотиваційних дискурсів, які генеруються й ретранслюються могутніми електронними ЗМІ, як не загубитися «маленькій людині»? Як їй зберегти за собою ексклюзивний привілей онтологічної суб'єктності, не розчинившись в нівелювальному «шумі» потужних інформаційних хвиль, не піддавшись «рятівному» самообману псевдо-

істин, що, як чужорідні інтроекти, підмінють їй «карту світу» – вибудують світогляд за чужими критеріями, навчать жити за інерцією стереотипу, під тиском тяглих колективних уявлень, у лоні домінантного ідеологічного нарративу тощо?

У цьому зв'язку варто активізувати пошуки верифікованого психотерапевтичною практикою здоров'язберігального реконструктивного інструментарію, релевантного сучасному мультикультурному контексту особистості з усіма його загрозами, викликами й імпліцитними ресурсами.

Попри беззаперечну користь оздоровлення глобального і приватного ментального середовища соціалізації й життєздійснення особистості, складно опосередкованого медіатехнологіями, різними психотерапевтичними методами й техніками, перевагу все ж потрібно надавати інтегративним підходам з притаманним їм холістичним баченням природи людини, множинної взаємної детермінації її поведінки, діалектичним розумінням взаємозв'язку вад і ресурсів розвитку, оптимальним поєднанням директивності терапевта й відповідальності клієнта, можливостями компенсації негативного досвіду, позитивними поведінковими моделями, когнітивним спростуванням соціально-перцептивних спотворень і рефреймінгом звичних вчинкових патернів тощо.

Зазначеним вимогам повною мірою відповідає схема-терапія, заснована Джефрі Янгом і розвинена його послідовниками (Дж. Фаррелл, Ш. Шоу, Х. ван Гендерен, Д. Бернстайн, А. Арнц, Г. Якоб та ін.) [29; 706; 717]. Незважаючи на те, що схема-терапія здійснюється в індивідуальному, парному (наприклад, подружньому) й груповому форматах, вважаю за необхідне екстраполювати її надбання на аксіокорекцію ментального макросередовища особистості з огляду на її базові потреби і цінності, часто-густо розбалансовано і хибно представлені в сконструйованій медіа картині світу й образі людини як такої [240]. З цією метою важливо використати сильний, художньо виразний матеріал, що являє собою, наприклад, сповідальну літературну форму, в якій представлені різновекторні людські інтенції – потреби, мрії, прагнення й т. ін., способи їх до-

сягнення й оцінка результатів життєдіяльності [570]. Йдеться про бібліотерапію – терапію читанням спеціально підібраних книг (більшість із них існує на електронних носіях і в Інтернеті), яку слід використати як експозиційний майданчик різноманітних знаково-символічних кодів семантичної реальності життєвого світу людини, моделей її захисної і долаючої поведінки, варіантів життєздійснення тощо [67]. Передбачається, що емпатійне вчування і рефлексія читачів переживання героями літературних творів критичних життєвих ситуацій допоможе підготувати їх до імовірних випробувань, що можуть зустрітися на власному життєвому шляху.

Цей підрозділ присвячено демонстрації можливостей опосередкованої літературним змістом схема-терапії особистості і спільнот шляхом актуалізації та валідизації проблемних емоцій і психічних станів, ідентифікації депривованих потреб і фрустрованих прагнень, імагінативного задоволення базових потреб через позицію обмеженого повторного батьківства схема- (бібліо) терапевта, його емпатійної конфронтації з непродуктивним копінгом клієнта (читача), використання когнітивних, емоційно сфокусованих і поведінкових втручань, насамперед техніки «Діалог крісел» в його терапевтичному переучуванні й опануванні продуктивними копінг-стратегіями.

Продемонструємо можливості схема-терапії засобами художнього літературного твору (в цьому випадку взято поліфонічний роман-сповідь «Час секунд хенд» лауреата Нобелівської премії в галузі літератури 2015 року Світлани Алексієвич) [20] шляхом експлікації ключових концептів і постулатів схема-терапії у відібраних з цієї метою цитатах з твору, тлумачення терапевтичного сенсу його провідних ідей, сюжетних ліній, ремінісценцій персонажів.

Отже, схеми, або риси, диспозиції, глибинні переконання, патерни, взірці, моделі – певні імпліцитні схильності, що визначають спосіб мислення, переживання і поведінки особи. Схеми бувають здоровими, конструктивними, такими, що дозволяють індивіду функціонувати повноцінно, і дисфункційними, деструктивними, що викривлюють сприймання соціальних ситуацій, стосунків і самого

себе, призводячи до їх тенденційного тлумачення й дезадаптивної поведінки.

Схема-терапевти виокремлюють п'ять базових потреб і відповідних їм сфер прояву і застосування дисфункційних схем. Це: 1) потреба в безпечній прив'язаності, прийнятті і турботі; у разі її депривації переживається втрата зв'язку й відкинення (почуття покинутості, недовіри/скривдження, дефіциту емоцій, дефективності/сорому, соціальної ізоляції/відчуження); 2) потреба в автономії, компетентності, почутті власної ідентичності; в разі її депривації переживається обмеження автономії та здатності досягати успіху й реалізовувати себе (почуття залежності/безпорадності, вразливості до кривди та хвороб, злиття і дифузності особистої ідентичності, відчуття некомпетентності й очікування неминучих невдач); 3) потреба у встановленні реалістичних меж і самоконтролі; порушення меж інспірує претензії особи на особливий статус та права, породжує проблеми з самоконтролем і самодисципліною; 4) депривація потреби у свободі вираження потреб та емоцій веде до формування схем підкорення, самопожертви, пошуку визнання; 5) блокування задоволення потреби у спонтанності та грі веде до формування схем негативізму/песимізму, емоційної інгібіції, схем надвисоких стандартів/гіперкритичності і покарання.

Цікаво, що поняття «схема» фігурує в теорії К. Грейвза, згідно з якою певній соціальній системі на конкретному етапі її культурно-історичного розвитку притаманний свій набір ціннісних орієнтацій і моделей поведінки (схем), які визначають спосіб мислення (як?), а не його тему, зміст (що?). За цим критерієм збігаються релігійні погляди ісламських фундаменталістів і так званий безбожний атеїстичний комунізм (див.: [193, с. 376]). Схеми суспільної свідомості організовані ієрархічно й укладаються у восьмирівневу побудову, в якій поперемінно чергуються схеми самовираження особистості (непарні) і схеми самопожертви, самопожертви (парні): 1) просте виживання; 2) схема клану – духів племені; 3) право сили; 4) сила догми – абсолютистсько-праведний тип цінностей; 5) досягнення та змагання – множинно-матеріалістичний тип цінностей; 6) гармонія

відносин – персонально-релятивістський тип цінностей; 7) вільний потік – системно-екзистенційний тип цінностей; 8) глобальна гра – трансперсонально-глобальний тип цінностей.

Порівняння обох рядів схем індивідуальної та суспільної свідомості авторства Дж. Янга і К. Грейвза відповідно вказує на їхню змістову подібність, крім цього, асоціативно пов'язується з епігенетичною концепцією онтогенезу особистості Е. Еріксона [183]. Так, 1) набуття емоційно депривованим немовлям базового досвіду недовіри виступає живильним середовищем для формування схеми покинутості; 2) депривація потреби в автономії, компетентності, почутті власної ідентичності деструктивно впливає на формування схем обмеження автономії та здатності досягати успіху; 3) дошкільний вік є сензитивним періодом для формування схем порушення меж внаслідок незадоволення відповідної потреби; 4) заблокована свобода самовираження (через надмірний послух в початкових класах) патологічно деформує прояви спрямованої на інших активності молодших школярів; 5) проблеми зі спонтанністю та грою відчутно подавляються на життєвому відрізку 11–20 років, сприяючи формуванню схем надмірної пильності та інгібіції [250, с. 7–8]. Культурний антропогенез в інтерпретації К. Грейвза своєю чергою представляє послідовні еволюційні етапи «дорослішання» соціуму, де фази самовираження й самовіддачі щоразу наповнюються все глибшими духовними спонуками й життєствердним ціннісним змістом.

Схема-терапія оперує також концептом часток, що являють собою психічні стани з їх емоційними маркерами, які поділяються на дитячі частки, дисфункційні батьківські частки і здорові частки дорослого і щасливої дитини. Як видно з цього переліку, наявна аналогія з его-станами в транзактному аналізі Е. Берна [59], класифікацією зон чутливості в гештальт-терапії Ф. Перлза [438], а виток, звісно, слід шукати в знаменитій топографічній моделі психіки З. Фройда [618]. Схема-терапевти вважають, що первинними є дитячі і батьківські частки (в зазначеній послідовності), а вторинними – копінг-частки підкорення («здатися»), уникнення і гіперкомпенсації. Розглянемо їх у вказаному порядку із залученням рефлекс-

сивно-літературних ілюстрацій з книги С. Алексієвич «Час секунд хенд».

Дисфункційні дитячі частки є результатом депривації базових потреб дитини, пережитих нею психічних травм і є реакцією на душевні рани («зранена дитина»), завдані кривдниками в ранньому віці. Модифікаціями цих часток є «самотня», «принижена/підкорена», «залежна», «зла», «опозиційна», «розлючена», «імпульсивна», «недисциплінована» дитина.

Загалом твір С. Алексієвич сповнений розповідями про страждання зраних тяжким дитинством, матеріальними нестатками, психологічним знуцанням і різного роду насильством тоталітарного Радянського Союзу щодо його громадян – маленьких і дорослих, фізично сильних і неповносправних. Вони, гнані залізною рукою до комуністичного щастя, піддавалися репресіям не тільки за політичні погляди, а й за несміливі спроби відстояти власну гідність, за «непереконливу» для запопадливих сексотів демонстрацію лояльності тоталітарному режиму (символічному «караючому батькові»), «особисто товаришу Сталіну», зазнавали всіляких поневірянь, митарств, утисків, безсоромних маніпуляцій, піддавалися жорсткому «вишколу» в концентраційних таборах, кадебістських катівнях тощо з метою приниження людини до простого гвинтика страшної людоджерської державної машини. Один із мільйонів таких жертв, зраних бездушним режимом, так говорить своєму синові: «Ти не знаєш, як можна боятися... Ти не знаєш... У нього на очах слідчий... здоровенний чоловік... всунув у парашу голову людини і тримав там, поки та не захлинулася. А дядю Ваню... його голого підвішували до стелі, а в ніс, в рот – в усі дірки, які в нього є, наливали нашатирний спирт. Слідчий мочився йому у вухо і кричав: «Ти розумних... Розумних згадуй!» І дядя Ваня згадував... Все підписав. А не згадав би і не підписав – і його би головою в парашу. Потім він деяких з тих, кого згадав, там, у бараках, зустрів... «Хто доніс?» – гадали вони. Хто доніс? Хто... Я – не суддя. І ви не суддя. Дядю Ваню приносили в камеру на носилках, мокрих від крові і сечі. У власному лайні. Я не знаю, де людина закінчується... А ви знаєте?» [20, с. 219].

Читаючи подібні приголомшливі спогади, переживаєш змішані почуття огиди, жаху, протесту, недовіри (Невже таке могло бути?»), обурення, жадоби помсти і т. д. – весь симптомокомплекс збірного образу радянської людини – жертви комуністичного «виховання», носія відповідного посттравматичного синдрому внаслідок пролонгованої інертної дії болісного ланцюга трансгенераційної передачі віктимних схем соціального функціонування знівельованої регулярним душевним каліченням особистості.

Дисфункційні батьківські частки постають у вигляді покарання і критики чи вимоги. Караюча батьківська частка – це інтерналізований голос батьків або інших вихователів, який критикує і карає дитину, котра своєю чергою сердиться на себе і відчувається вартою покарання. Тон цієї частки суворий, критичний і невблаганний, а її ознаки і симптоми – відраза до себе, самокритика, самозречення, самоушкодження, суїцидальні фантазії й самогубна поведінка.

Вимоглива батьківська частка являє собою інтерналізацію постійного тиску на дитину, встановлення для неї надмірно високих стандартів. У підсумку дитина переконується, що єдиний прийнятний спосіб існування для неї – бути ідеальною і досягати неймовірних висот, тримати все під контролем, прагнути здобути високий статус, бути скромною, ставити потреби інших людей вище від власних, бути недефективною і не марнувати час. Для такої особи вільне вираження почуттів і спонтанність неприпустимі, оскільки позбавляють її мобілізованості, пильності й самодисципліни.

Головним караючим суб'єктом у романі С. Алексієвич «Час секунд хенд» виступає центральний комітет комуністичної партії Радянського Союзу на чолі з його вождем, який підпорядковував собі владну вертикаль зі свавільним, позбавленим громадського контролю комітетом державної безпеки. Жорсткий патерналізм, культ особи Леніна (Сталіна, Брежнєва та ін.), строга самоцензура і «дисципліна розуму» палких апологетів єдино правильного вчення марксизму-ленінізму не могли не виплекати покоління конформних, залежних, безправних, одурених, зазомбованих прихильників комуністичної ідеї, готових терпіти хронічні лихоліття, виправдо-

увати практику «залізної руки», тішитися примарними візіями «світлого майбутнього», заради наближення якого не жаліти ні себе, ні ближнього. «Ми вже починали цю тему,.. – міркує черговий співрозмовник письменниці. – Від Сталіна до Брежнєва на чолі країни стояли керівники, які воювали. Пережили час терору. Їхня психологія склалася в умовах насилля. Постійного страху. Не могли вони забути і сорок перший рік... Ганебний відступ Радянської армії до Москви. Як у бій солдатів відправляли зі словами: зброю здобудете в бою. Людей не рахували, а патрони рахували. Нормально...» [20, с. 101].

Інтелігентна, з «правильним» вихованням мати підлітка-самогубці дошукується інфернальних причин синового вчинку і знаходить їх у збоченій суспільній ідеології: «В нашому домі вірші звучали постійно, як мовлення: Маяковський, Светлов... Мій улюблений Семен Гудзенко: «Коли на смерть ідуть – співають, / а перед цим можна плакати./ Адже найстрашніший час в бою – / час очікування атаки». Ви помічали? Звісно... Навіщо запитувати? Ми всі в цьому вирости... Мистецтво любить смерть, а наше особливо її любить. Культ жертви і загибелі у нас в крові. Життя на розрив аорти. «Ех, руський народець, не любить помирати своєю смертю!» – писав Гоголь» [20, с. 116]. А ось ще один спогад, який видає невимовне страждання автора оповіді, що й на старості літ тримається за тоталітарні комуністичні інтроекти: «Мені було п'ятнадцять років. Приїхали до нас в село червоноармійці. На конях. П'яні. Продзагін. Спали вони до вечора, а ввечері зібрали всіх комсомольців. Виступив командир: «Червона армія голодує. Ленін голодує. А куркулі ховають хліб. Палять». Я знав, що мамин рідний брат... дядько Семен... завіз у ліс мішки із зерном і закопав. Я – комсомолец. Клятву давав. Уночі я прийшов у загін і повів їх до цього місця. Навантажили вони цілий віз. Командир руку мені потиснув: «Рости, брате, хутчій». Вранці я прокинувся від маминого крику: «Семенова хата горить!» Дядька Семена знайшли в лісі...порубали його червоноармійці шаблями на шматки... Мені були п'ятнадцять років. Червона армія голодує... Ленін... Боявся вийти на вулицю. Сидів у хаті і

плакав. Матуся про все здогадалася. Вночі дала мені в руки торбочку: «Іди, синку! Нехай Бог тебе простить, нещасного». (Закрив рукою очі. Але я все одно бачу – плаче).

Хочу померти комуністом. Останнє моє бажання... [20, с. 146].

Дисфункційні копінг-частки представлені стилями підкорення або «здатися» (поступливо-покірнa частка), уникнення у формах «відстороненого захисника» себе від сильних емоцій, відсторонено-захисної частки як реакції на складні соціальні ситуації, «злого захисника» і відсторонено-самозаспокійливої частки, гіперкомпенсації у формі самозвеличення, прагнення до схвалення і визнання, надмірного контролю, перфекціонізму, параноїального контролю, агресивного нападу, обману і маніпуляції, частки безжального, холоднокривного «хижака».

Проілюструймо деякі з них. Крім численних конкретних вчинків героїв автобіографічних спогадів, С. Алексієвич часто наводить узагальнювальні рефлексії, притаманні національному і гендерному самоусвідомленню. Приміром, стиль «здатися», тобто прийняти у спосіб раціоналізації, характеризують такі сентенції: «Російська людина не раціональна, не меркантильна, може сорочку останню віддати, але іноді вкраде. Вона стихійна і більше споглядач, ніж діяч, здатна задовольнятися малим. Накопичення не її ідеал, їй нудно накопичувати. В ній дуже загострено почуття справедливості. Народ – більшовик. А ще російська людина не хоче просто жити, вона хоче жити для чогось. Вона хоче брати участь у великій справі. У нас швидше знайдеш святого, ніж чесного й успішного. Читайте російську класику...» [20, с. 233]; «В російської жінки ніколи не було нормального чоловіка. Вона лікує, лікує. Має чоловіка трохи за героя, трохи за дитину. До сьогоднішнього дня. У неї все та ж роль» [20, с. 170].

Стиль уникнення у спосіб відстороненого самозаспокоєння добре ілюструють «кухонні розмови» шістдесятих і пізніших часів радянського періоду, де можна було обговорювати заборонену літературу, слухати радіопередачі «з-за горба», смакувати анекдоти, які висміювали убогу й лицемірну радянську дійсність, захоплюватися поодинокими дисидентами, безпечно так ризикувати, а, проте,

«отримували навіть якесь задоволення від цього брехливого життя. Нікчемна кількість людей опиралася відкрито, більше було «кухонних дисидентів». З фігою в кишені» [20, с. 15]. Цікаво, що починається «Час секунд хенд» з узагальненої критики унікально-вичікувального, споглядального російського менталітету, в який вживлено «відчуття своєї особливості, винятковості, хоча підстав для цього ніяких, крім нафти і газу. З одного боку, це перешкоджає переміні життя, а з іншого боку, дає відчуття смислу, чи що. Завжди висить у повітрі, що Росія повинна створити, показати світові щось непересічне. Богообраний народ. Особливий російський шлях. Кругом у нас Обломови, лежать на дивані і чекають на диво. Але не Штольци. Діяльні, проворні Штольци зневажені...» [20, с. 14].

При копінг-стилі «гіперкомпенсація» люди поводяться так, ніби правдою є дійсність, протилежна до схеми [29, с. 44]. Так, люди, що бояться зазнати невдачі через власну некомпетентність, намагаються справити враження «високих професіоналів». У творі А. Алексієвич з гіперкомпенсацією читач зустрічається дуже часто. Це і численні потворні зловживання владою, способи домінування над безправною людиною, нахабне утвердження своєї волі й нехтування потребами й інтересами інших людей, жахаючі й естетично відразливі епізоди геноциду, голокосту, голодомору і т. ін., коли вчорашні жертви, пригноблені, постраждалі надолужували втрачене й сторицею повертали «борг» у вигляді цькування, приниження гідності, позбавлення майна, здоров'я, честі аж до відбирання життя іншої, як правило, невинуватої людини. Проте подекуди у творі зустрічаються персонажі, спроможні здолати радянський конформізм чи зеківську психологію «Не вір, не бійся, не проси!» або ж кадебістське свавілля. Ці люди – нові капіталістичні хижакі, породження дев'яностих, відносно новий на пострадянських теренах тип, сучасні Штольци: діячі, а не спостерігачі; матеріалісти, а не ідеалісти; індивідуалісти, а не колективісти; зациклені на досягненні особистого успіху, а не на «химерах» загального блага як щастя для всіх. Одна така героїня риторично запитує: «Щастя? Що таке щастя? Світ змінився. Зараз самотні – це успішні, щасливі люди, а не слабкі

або невдахи. У них є все: гроші, кар'єра. Самотність – це вибір. Я хочу перебувати в дорозі. Я – мисливець, а не смиренна дичина. Я сама вибираю. Самотність дуже схожа на щастя... [20, с. 278].

Такий гіперкомпенсаційний копінг радше базується на акцентуванні меж і особистої автономії, ніж на безпечній прив'язаності. Схема-терапевти ж зараховують до здорових неодмінно частку щасливої дитини, яка «відчуває мир і спокій, оскільки в цей момент базові емоційні потреби задоволені. У цій частці людина відчуває, що її люблять, відчуває зв'язок з іншими людьми; вона задоволена, захищена, відчуває схвалення, власну значущість і гідність, отримує досить багато супроводу і скерування від важливих людей. У цій частці людина відчуває, що її розуміють, визнають, вона впевнена в собі, компетентна, достатньою мірою самостійна, життєрадісна, сильна, оптимістична, спонтанна, легко пристосовується до нових умов, відчуває силу й контроль» [29, с. 58–59].

Роман С. Алексієвич – не лише гнівне викриття людиноненависницького комуністичного режиму, це не ідеологічно вмотивований політичний памфлет; це – сповідь з катарсичним звільненням душі, бережливим вимиванням з її надр «золотої субстанції» щедрості і щирості – цих атрибутів частки щасливої дитини. Мотив любові, силою якої можна врятувати світ і себе в ньому рефреном звучить на багатьох сторінках твору. В інтерв'ю Н. Ігруновій письменниця заявляє: «У нас немає культури щастя, радісного життя. Культури любові. Наступна книга, яку я буду писати, – про любов: розповіді сотень людей» [20, с. 385].

Нарешті ще одна здорова частка – доросла. Вона виконує функції, притаманні зрілій людині, як, наприклад, професійна діяльність, виховання з чітко усвідомлюваною відповідальністю за їх ефективність. «Здорова доросла частка проявляє інтерес і втілює приємні види діяльності: сексуальні, інтелектуальні, естетичні та культурні інтереси, піклування про здоров'я і спортивна активність» [29, с. 59]. У «Часі секунд хенд» практично не чути голосу дорослої частки, котра належала б комусь із персонажів. Цей голос як сумарна авторська позиція щодо експлікованих у романі цінніс-

них позицій, ідеологічних настановлень, соціальних ілюзій сповнений турботливого материнського вболівання, супроводжується лікуванням правдою рани, що кровоточить і загрожує сепсисом всьому суспільному організмові. Авторка, по суті, виконує функцію, яку схема-терапевти називають обмеженим повторним батьківством: травмований, хворий народ треба «нагодувати» співчуттям, турботою (з боку державних інституцій, громадських організацій, небайдужих громадян), залучаючи нині суцільне покоління до творчої відповідальної праці з розбудови демократичних, гуманних засад здорового функціонування посттоталітарного суспільства, бо «в такий темний час, як зараз, нам дуже потрібні проповідники [20, с. 387], тобто, авторитетні високоморальні люди, котрі, як маяки, освітять дорогу постраждалим і збещещеним, але прозріваючим сліпцям – жертвам антигуманних, деперсонізуючих соціальних практик.

В руслі цього завдання психоедукація й аксіокорекція суспільства шляхом опрацювання добротних художніх текстів рефлексивного характеру в закладах освіти, із залученням викладачів з рідної та зарубіжної літератур, історії в загальноосвітній школі [684] та з широкого спектру світоглядних і соціогуманітарних дисциплін у вищій школі, психологічної служби, обговорення в медіа дозволить впровадити засадничі ідеї та підходи схема- і бібліотерапії в систему повсякденних комунікацій, дасть поштовх ресоціалізації покоління «секонд хенд», що ностальгує за дискредитованими ідеалами і старими «правилами гри», а також розвінчає інфантильні сподівання юних громадян, які шукають противагу аномії, дифузії ідентичності, жорсткій конкуренції в реанімації лозунгів, символів і смислів тоталітарної доби. Проаналізований тут роман С. Алексієвич, як і всі її твори загалом, становлять благодатний ґрунт для експозиції ментальних схем і копінгів з метою оздоровлення суспільств перехідного типу і запобігання рецидивам ідей комуністичного реваншу в індивідуальній та колективній свідомості громадян.

Бібліотерапію як засіб превентивного копінгу можна використати і в системі виховної роботи з підлітками та молоддю. При

цьому слід опиратися на засадничі феноменологічні студії філософсько-психологічного характеру, в яких у ролі копінг-стратегій виступають відомі герменевтичні процедури.

Так, започаткований пізньою феноменологією Е. Гуссерля концепт життєвого світу передбачав опертя на первинну, донаукову форму свідомості, джерело апріорної впевненості в достовірності власних відображень дійсності та довіри до ціннісно-цільової релевантності власної практики [155]. Подальший розвиток філософської феноменології Е. Гуссерля відбувався в основному в лоні персонології (психології особистості) та в царині індивідуальної психотерапії. Зокрема Т. М. Титаренко зазначає, що життєвий світ виражає певне співвідношення між світом зовнішнім і світом внутрішнім. Він репрезентує унікальну цілісність усвідомлюваного й неусвідомлюваного психічного життя та його зовнішніх предметних втілень. У життєвому світі особистості співіснують не реальні фізичні об'єкти, а їх суб'єктивні інтерпретації. Його можна розглядати як деяку концептуальну модель багатовимірного відображення дійсності, що описує реальність за допомогою різних перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних мов [479, с. 33].

Однак це визначення не охоплює ще однієї важливої риси життєвого світу – наявності вроджених інваріантних структур трансцендентальної свідомості (простору й часу, каузальності, інтерсуб'єктивності тощо), які не можна сконструювати соціалізувальними зусиллями, але які є, сказати б, архетипними засадами будь-якого духовного досвіду будь-яких спільнот, а не лише індивідуального суб'єкта. Відтак, концепт життєвого світу внаслідок своєї універсально-трансцендентальної (в синергетичному прочитанні – холістично-фрактальної [170]) природи і залежно від довільно вибраної оптики дослідження застосовний до життєвих світів різних суб'єктів – від індивідуального до загальнолюдського. Слов'янський світ – «транзитна станція» цього неозорого, структурно й інтенціонально неоднорідного континууму. Український же світ у структурі слов'янського (і європейського теж) ще й досі потребує самоідентифікації, знаходження свого «епохе трансцендентального смислу»,

окреслення свого життєвого простору як сфери розвою унікальної культурно-історичної спільноти (українського народу як новітньої політичної нації) та життєвого шляху як досягнутих і реалізованих у шерезі історичних подій певних суспільних цінностей та стратегічних завдань з розбудови держави й консолідації української поліетнічної нації.

Дещо модифікуючи призначення феноменологічного аналізу як методу дослідження життєвого світу (тут – українського світу, а не особистості, як у [236, с. 455–456], зазначмо таке: феноменологічний аналіз є різновидом описових (якісних, герменевтичних) досліджень, метою якого виступає ідентифікація базових структур культурно-історичного досвіду українського народу – його духовних інтенцій (прагнень, інтересів, ідеалів тощо), суб'єктних потенцій (задатків, здібностей, технологічного етосу культури загалом), екзистенційно релевантних ціннісних виборів (посиденцій), утілених в конкретних вчинках і проектах (політичних, економічних, правових, військових, мистецьких, просвітницьких, наукових, соціальних і т. д.). Конкретними феноменологічними психотехніками є інтроспекція і медитація (на полюсі «я») емпатія та ідентифікація (на полюсі «ми»), соціальна рефлексія (на полюсі «вони») і відсторонене споглядання (на полюсі «воно» або «інше»).

З цього погляду роман росіянина за походженням, а тепер громадянина США, військового фотокореспондента Сергія Лойка «Аеропорт» [346] – художньо-літературна спроба феноменологічної верифікації автентичності українського життєвого світу. Роман складається з восьми глав та епілогу, кожен з яких – важливий пазл в сув'язі окремих приватних історій та ремінісценцій, що розгортаються в зловісному контексті протиприродного смертельного поєдинку захисників донецького аеропорту, названих кіборгами за їх непереборність, й орками – гібридними російсько-сепаратистськими силами, що прагнуть реставрації новітньої олігархічної імперії на всіх теренах колишнього Радянського Союзу і щонайперше – України, чия автономна державницька воля підривала історико-ідеологічні підвалини імперського міфу Росії як Третього Риму

[267; 280] й потужної в уяві її очільників образу супердержави в комфортному для них двополюсному світі [175].

Крізь вражаючу брутально-натуралістичну механіку подробиць локальних протистоянь, страждання поранених, спраглих, голодних, отруєних, контужених, простуджених, агонію вмираючих, несподіваних щасливих порятунків і неминучих смертей раз-по-раз пробивається сакраментальне «Навіщо?». Для чого потрібно було захищати цей клаптик української землі, наче це – крайній (кіборги не вживали слово «останній») бастион спротиву орді? Одначе зіставлення різних епізодів, серед яких і події принизливо ганебної здачі росіянам Криму й Ілловайський котел, що стали можливими через корупцію, тотальне занедбання армії, безпечну політичну наївність і недалекоглядність, а також відверту зраду військово-політичного керівництва, деморалізацію особового складу, – всім цим невдачам, прорахункам, саботажу і поразкам необхідно було покласти край, а саме: принести сакральну жертву на алтар майбутньої перемоги! А тому варто було боронити цю п'ядь рідної землі до останнього подиху, аж поки «бетон не витримає», та українські воїни все ж здобудуть знакову, символічну перемогу над смертоносним ворогом.

... Тіла кіборгів були вразливими для смерті, та дух їх було не зламати, що й поклало межу принизливому відступу перед віроломним ворогом. Аеропорт став кульмінацією самоусвідомлення українського світу як належного до європейського цивілізаційного ареалу з власним культурним кодом, ментальним єством і самобутнім характером, про що свідчать численні етнопсихологічні студії минувшини і сьогодення.

«Орки зайшли в термінал без пострілів. Вони забрали своїх поранених і вбитих, і всіх живих кіборгів. Вони не стали нікого відкупувати, бо ніхто більше під руїнами не стогнав.

Над задимленим терміналом до смерку кружляли дві пташині зграї. Одна велика, чорна, друга – маленька, біла. Вони не кричали. Кружляли мовчки. Потім обидві зграї розлетілися в різні боки» [346, с. 313].

Ці обидві зграї символізують несправедний у своїх геополітичних зазіханнях і смертоносний у засобах їх реалізації «руський мир»

(велика чорна згряя) і миролюбний, свідомий своєї історичної місії, праведний український світ (маленька біла згряя), дороги яких остаточно розійшлися.

Так завдяки доладно вмонтованим у романний формат окремим образкам-новелам і виразним, тонко психологічно нюансованим засобам образотворення автору – Сергію Лойку вдалося переконливо донести до читача переживання і вчинки людей в переломні моменти історії, коли занепадницька соціальна віктимність змінюється трагічним оптимізмом, який започатковує сценарій державного народу-переможця.

Таким чином, на прикладі проаналізованих художніх творів з документально-рефлексивною основою в даному розділі монографії представлено можливості превентивного копінгуну молодого покоління і духовного оздоровлення посттоталітарних суспільств.

7.8 Аксіопсихологічні та педагогічні аспекти тлумачення художніх творів

Сфера застосування психологічної герменевтики бачиться воістину безмежною, коли спроектувати концептуальні допущення аксіопсихології на продукти художньої творчості. Художню літературу звично називають підручником життя. Її вплив на аксіогенез зпоміж інших видів мистецтв залишається чи не найвагомим. Важливо з'ясувати, за яких саме умов розвивальний ціннісно-орієнтаційний потенціал художнього твору буде найбільш потужним. Продемонструймо це на прикладі тлумачення низки художніх творів. Таким чином я сподіваюся довести дієвість аксіопсихологічної герменевтики в доповнення до літературно-критичного аналізу, що дозволить гуманітаризувати навчальний процес у школі чи виші, поставити його на наукову психологічну основу.

Беззаперечною прикметою естетичної цінності художнього твору є його здатність ініціювати в читачеві внутрішній діалог, породжувати сумніви, оживляти суперечності, виокремлювати і за-

гострювати буттєвісні антиномії. Чи не найголовніші з них – проблеми добра і зла, моралі і повинності, вічного і минущого, духовного і вжиткового, абсолютного і відносного. Можна скільки завгодно множити число логічних опозицій, кидатися в пошуках аргументів «від одного берега до другого», а так і не збагнути природи Єдиного, що забезпечує рівновагу і гармонію суцього. По-різному наближаються до його розуміння філософи і митці, психологи і проповідники релігійної віри. По-різному, та приходять до визнання Універсуму як всезагального принципу світобудови, деміурга духовно-матеріальних трансформацій і перевтілень, причини, рушія і мети самого себе.

Своєрідне, «імпресіоністське» проникнення в природу Універсуму знаходимо в творчості М. Осадчого, зокрема в його повісті «Більмо», назва якої сама по собі, як я збираюся показати далі, є вражаючим символом.

У зв'язку з предметом цієї теоретичної розвідки можуть з'явитися сумніви про правомірність самої постановки питання про властивості Універсуму в площині естетичної реакції читачів на твір та його суто художніх чеснот. Пересічний читач може спитати, чи є сенс углибати в філософську коцепцію твору, коли його «тема та ідея» очевидні. Чи так уже й очевидні?

Рефлексивний «розтин» образно-чуттєвої тканини твору дозволяє відшарувати два її пласти, що репрезентують поверхові, очевидні і доглибні, ідеальні властивості Універсуму. Перший з них уособлює (персоналізує) реально-утилітарну проекцію Універсуму в житті кожної людини. Звідси випливає, що той чи інший герой художнього твору може бути проаналізований з точки зору виконуваних ним соціальних ролей, дотримання норм співжиття, поведінкових стереотипів тощо. Другий пласт художнього образу споріднений з духовно-трансцендентною суттю Універсуму як джерелом саморозвитку суцього. Проекцією Універсуму в цьому його розумінні є царина персоніфікації особистості, себто її самовизначення і самоствердження у житті.

Персоніфікація, на відміну від персоналізації, вказує не на атрибутивні характеристики індивіда (чи то пак персонажа художнього твору), тобто на те, чим він розпоряджається, володіє («має»), в тому числі своїми інтелектуально-практичними вміннями, здібностями, устремліннями; персоніфікація означає поле духовного росту, творчості як свободи діяння («буду»). Можна припустити, що реально утилітарне функціонування людини, зона її персоналізації, закріплює її, людину, в соціальному просторі з його культурно-національними традиціями, а своєю духовно-трансцендентною суттю людина, як частка Універсуму, закоріненена в історію філо-та-онтогенезу і не тільки їх.

Здається, що названа першою стороною Універсуму в людині лиш «підшита» до другої, вищої. Але таке протиставлення верху і низу продуктивне лиш з естетичного боку (категорії «прекрасне-потворне», «трагічне-комічне», «піднесене-низьке» тощо). Онтологія Часо-Простору неподільна, єдина; для людини вибір «ким (яким) мені бути» невіддільний від з'ясування питання «що мені для цього треба мати», навіть в його гранично прагматичному варіанті «що я з цього буду мати». Таким чином, блискуче розведені Е. Фроммом полоси антиномії «бути чи мати» насправді буттєвісно злиті і не задають поле вибору. Нам не дано вибирати між «бути» і «мати», а лиш між «ким бути і що мати» одного рівня особистісної зрілості і «ким бути і що мати» іншого рівня духовного розвитку.

У повісті М. Осадчого «Більмо» однойменний образ є вагомим символом гносеологічного роз'єднання двох ликів Універсуму. Більмо – це запорука духовної зрячості при перцептивній відлученості від так званого об'єктивного світу. Це шанс духовного поступу, створення власної ідеальної моделі світу, осягнення і здобуття самоідентичності серед розмаїтих «Я»: «Той, хто прагне звільнитися, повинен постійно позбавляти розум предметів сприйняття» [423, с. 101].

Дискусійна проблема одвічної самотності митця (самотність – це жертва, розплата за дар творчості чи самотність як самодостатність, цілісність і внутрішня гармонія, нагорода творцеві?) набуває нового вигляду: самотність виступає умовою досягнення сенсу існу-

вання: «Митець мусить втікати з життя для того, щоб його впізнати. Мусить втікати з життя, дріб'язкового побуту, тому що він розносить митця на частки. Митець мусить, як Демокрит, виколоти собі очі, щоб нарешті заглянути в середину суті, що пізнати її, щоб пізнати істину життя» [423, с. 100].

Отже, два лики Універсуму – реально-утилітарний, зокрема матеріальний, проминальний і духовно-трансцендентний, вічний не просто співіснують, взаємозалежать, але й функціонують за принципом «засіб – мета». «Мати» – це результат сприймання, здорового глузду і практичної дії, «бути» – наслідок самовизначення в світі ідеальних цінностей, що мають трансцендентну природу, як «вічні ідеї» Платона, і мають універсальне значення для всіх людей.

Аспект «бути» як доконечна мета самоздійснення художньо втілений М. Осадчим в образі райського саду: «... бо красивий той сад, у котрім замість сторожа мисль, а не той, де Адам лиш і Єва, і Бог – їхній сторож ... я не хочу ні грішником бути в саду, ані Богом-сторожею» («Золота Сула») [423, с. 151]. Власне тут «бути» ніби випадає з образу саду, бо «Я» митця ототожнюється з духовним ликом Універсуму, а тому має право і спромогу вирішувати, ким йому бути, яке його покликання і самостійно обирати життєву дорогу. Інструментальні ж цінності («мати») підпорядковані термінальним («бути») і проголошуються М. Осадчим афористичною метафорою «На шляху поступу – ми лиш Каменярі» [423, с. 151].

Які ж психологічні механізми уможливають пізнання Універсуму та його прояви в мікрокосмі людини?

По-перше, це механізм ідентифікації – ототожнення себе з Іншими та Єдиним, знаходження подібності в смаках, очікуваннях, здібностях, характері і т. д. В основі набуття інструментальних цінностей лежить уподіблення властивостям Інших. По-друге, медитація – максимальне розототожнення з видимою реальністю з метою осягнення вищих цінностей буття (термінальних, навіть есхатологічних). По-третє, рефлексія – засіб дистанціювання, абстрактного розчленування біполярної єдності утилітарного і духовного ликів Універсуму з метою їх пізнання, логічного співвіднесен-

ня і впорядкування. Цей механізм виявився основним в аналізі, який я здійснюю. Всі інші проявляються до діяльності сприйняття художнього твору і означають духовну переробку життєвого матеріалу читачем, у процесі ознайомлення з твором чи як після-дія, естетична реакція на твір. У «Більмі» М. Осадчого так виражена дія філософської рефлексії: «Є світ і антисвіт, і їх нульова межа. Світ – це розвиток людини від зародку і до смерті. Антисвіт – це, навпаки: розвиток від смерті до зародку. Ми мучимося, караємося, вбиваємо один одного заради якоїсь мети, нехтуємо всім, щоб тільки досягти її, і в той же час це період, який ми маємо пройти, вже давно відбувся в антисвіті, і там вже давно відомо кінець нашої мети» [423, с. 92–93]. Нарешті, емпатія – злиття без ототожнення, дистанціювання без відчуження в собі як взаємовиключних обох ликів Універсуму, прийняття себе як самодостатнього, рівновеликого (конгруентного) Вищій сутності.

Останнє твердження заторкує низку морально-етичних проблем: що є Добро і Зло, яка міра нашої свободи і відповідальності, цілепокладання, волі і сліпого випадку тощо. Чи існують універсальні визначники абсолютного блага?

Гадаю, що в русло попередніх міркувань про двоєдину природу Універсуму вкладається принцип автономної моралі, репрезентованої сумлінням кожної людини як відображеного світла абсолютного Духу, узгодженого з обставинами. Існування в індивідуальному хронотопі не передбачає свавілля чи, навпаки, – фатальної зумовленості. Воно реалізує задум саме цієї людини як індивідуальності, не гвинтика, а унікального «самоцвіту» Космосу. Поява кожної людини – випадковість, але збуття її як духовної істоти – закономірність, яку треба здійснити власним життям.

Автономна мораль несумісна з моральним релятивізмом. Останній не рахується з індивідуальними запитами особистості, не бачить їх зв'язку з «пізнаною необхідністю». Людина – мікрокосм, монада, точка в голограмі Всесвіту, мірило самої себе. Бути на висоті самого себе, а не схожим на К⁰. Справдитися, збутися, звівши воєдино, субординувавши свої духовно-практичні інтенції, – надзавдання, «по-

кладене» на нас Універсумом, часткою якого ми є. Так, у «Шанхаї-2» героїня, колишня тюремна наглядачка Аня, говорить: «Без власного «Я», без гордості, без самоповаги, словом, люди, а не особистості» [423, с. 158]. Вона докоряє в'язневі Борисові: «Запалюєшся гнівом на скверну, ініціюєш славні думки – і водночас нікуди не втручаєшся. До твоїх неординарних думок прислухаються, а особистого творчого пориву не бачать. Та й чи є він?» [423, с. 158]. Звідси постає іронічний висновок: «Така наша прекрасна перспектива – місце творців у в'язниці, а місце злочасного товару – на п'єдесталі» [423, с. 15].

Як стягнути дуги утилітарності і духовності, минушості і вічності, необхідності і свободи, спокуси і поклику, вигоди і загальної доцільності, побутової приреченості і відречення від її кабали... зла і добра, аби сягнути гармонійної цілісності Універсуму – шлях, що міряється особистими моральними вчинками, подвижництвом кожного, гостротою його духовного зору і відточеністю психологічних механізмів саморозвитку. Знання загальних властивостей Універсуму, художньо вплетених в образно-символічний лад твору, осягнення його філософської персоналістики зможе допомогти читачеві визначитися в складних перипетіях творення власного «Я», сприятиме його духовному збагаченню по лінії вектора «мета-і-засіб», або іншими словами «бути-і-мати».

Якщо ця вимога позначає дидактизмом авторську позицію, то я за такий дидактизм, бо нема нічого прикрішого за бездумне маніпулювання безликими символами. А може, не символами, а завуальованими симптомами? Але це вже тема іншого розмірковування.

Вічна загадка свободи – буттєвісної і творчої. Це дитя Ніщо, чистий індетермізм, має, проте, своїх кровних родичів серед взаємодоповнювальних складників людської суб'єктивності. Рідною «матір'ю» свободи є несвідоме з його колосальною життєвою енергією, «батьком» – свідомість з її спроможністю раціонального впорядкування хаосу первородних інкстинктів Его. Без реципрокної активності несвідомого й свідомого неможливе народження повноцінного «дитяти» – свободи: перевага підсвідомості спричинює ірраціональне закабалення Творця, перевага свідомості затискає твор-

чий процес в лещата лінійної «математичної» логіки. Лише гармонійна інтеграція цих двох чинників приводить до істинної свободи діяння.

Письменник, як і кожна творчо обдарована людина, легко інтегрує свідомість з несвідомим і діє як цілісна синкретична духовна одиниця, часто «не відаючи», що творить. Твір Михайла Осадчого «Більмо» – радше сповідь підсвідомого, ніж творіння з умислом художньо-естетичної ідеї. Прежиті складні життєві колізії автора шістдесятника в ролі арештанта совіцьких тюрем лягли в основу написаного. Поштовхом для змикання свідомого і несвідомого найчастіше виступають екзистенціальні антиномії (відносність добра і зла, істина та ілюзії, краси та потворності, свободи і необхідності тощо). Ці морально-етичні категорії в «Більмі» мають своїх носіїв, що співіснують в одному творі. Але їхні орбіти різко розмежовані і нагадують театр абсурду: служителі Феміди не вершать справедливості над неправедними, а чинять зло арештованим, що є носіями справедливості й добра. Вершители суду, слідчі, конвоїри перебувають під владою зла, ілюзії, потворності, але не здатні цього усвідомити. Їхня свідомість блокована несвободою, через оболонку якої не може пробитися усвідомлення власної злочинності й гріховності ества. Тут ми зустрічаємося з парадоксальним явищем: для того, щоб інтегруватися в цілісну духовну індивідуальність, людина му- сить відчувати глибокий внутрішній розлад, розкол між «серцем» і «глуздом», «хочу» і «мушу», тобто бути винятково чулою до морально-психологічних проблем.

Виникає запитання: невже «хворе сумління» є тією неодмінною ціною, яку платить митець за жадану душевну і духовну інтеграцію, матеріалізацією якої виступає художній твір? Гадаю, що ні. Адже існують однозначно «сонячні», оптимістичні і життєствердні твори, автори яких постають у всій величі свого духовного самовизначення як особистості з чіткими ціннісними орієнтаціями. Яскравим і промовистим прикладом цього є твір М. Осадчого «Золота Сула», де архетипи родинного буття прокидаються світлими променями пам'яті, щоб нагадати ліричному героєві істину ціни

життя й смерті. Для більшості цільних (цілісних) творчих особистостей період «бур і потрясінь» – у минулому, за плечима в них – вантаж зроблених помилок і свідоме прийняття розплати як уроку і випробування долею. Окремі, на жаль, непоодинокі митці рано згорають, не встигнувши відродитися в омріяній гармонійній іпостасі. Про нереалізований творчий потенціал здогадується один із тих, хто так і не встиг відродитися і сягнути заповітного ідеалу: «... если черти в душе гнездились, значит, ангелы жили в ней» (С. Єсенін).

Митець як особистість має переваги над звичайним смертним. Останній рідко сягає вершин духовної досконалості, добре, якщо перебуває на рівні соціальної зрілості й не чинить іншому того, чого не бажає собі сам. Він же має унікальну можливість здійснювати творчий синтез у спалаху натхнення, що стягує, як тятива лук, полярні полюси внутрішніх суперечностей. Взаємне проникнення свідомого і несвідомого утворює органічну єдність авторського Слова (картини, поезії, драми тощо), де Гармонія існує хоча б у Вислові (продукті творчості). Отаке долання-перемагання власної дисгармонійності (конфліктності) як чергової сходинки до Вищого позначене вузловими (і поворотними) моментами творчості на шляху духовної еволюції митця. При цьому психологічна симптоматика творчої особистості важить не більше, ніж комплекси першої-ліпшої людини. Бо особливості психіки, хай навіть і акцентуації характеру чи деякі патопсихологічні радикали не-творця тільки ними й залишаються. Тому тут варто сказати про втілену феноменологію мистецького твору, бо вона виявляє себе як символіка, що, крім експліцитного (метафорично-образного) ряду, має імпліцитний (емоційно-енергетичний) потенціал, який викликає відповідну естетичну реакцію: від катарсису на одному полюсі до життєвого спротиву – на другому.

У кожному художньому творі воєдино спаяні індивідуальна семантика смислової сфери автора та надіндивідуальна семіотика колективного несвідомого, втіленого в образах художньої уяви. Джерелом першої є ціннісні орієнтації, соціальні установки, потяги, нахили, інтереси та ін. – різноманітні інтенції, які надають спонуканням індивіда відповідного змісту. Друга породжується загально-

значущими духовними цінностями, які ввібрали в себе сукупний досвід багатьох поколінь і експлікуються в метафоричних образах-символах.

Індивідуальна семантика цікавить психолога як можливий клінічний матеріал, що, будучи інтерпретований з позицій класичного психоаналізу, дозволяє виявити ознаки витіснених переживань і структуру сформованого комплексу. Таким чином, продукти творчості постають у вигляді сублімованих бажань, отже, мають патологічне походження, а втілені в них образи необхідно розглядати як симптоми деякого неврозу, акцентуації характеру, збочення.

Однак художній твір містить не лише індивідуальну семантику-симптоматику. Свою істинну вартість він здобуває завдяки виходу за межі суб'єктивно важливого в простір об'єктивно необхідного, неминучого, символічного. Психічний симптом не збуджує естетичну реакцію в реципієнта твору, не оживляє смислові пласти його душі і не спонукає до почуттєвого резонансу з автором. Вірогідніше, він викличе в читачеві байдужість, нудьгу, а то й іронію – безперечні свідчення відсторонення і відсутності впочування у внутрішній світ ліричного героя. Повноцінний художній твір є глибоко символічним, його образи суть системи «кодів», своєрідно інтерпретованих кожним читачем. Символ – це факт внутрішнього досвіду, найглибші пласти якого в усіх людей ідентичні і зводяться до міфологічних уявлень, персоніфікованих переживань, що передають вічні устремління людей. Що значніший художній твір, то далі він від конкретно-людського, «тут-і-тепер» зумовленого і ближче до загальнолюдського, позачасового і трансцендентного. Закоріненість метафоричних образів в архетипах колективного несвідомого розпросторюється пучком смислових універсалій, доступних будь-якому читачеві на його рівні розуміння.

Історична віддаленість від епохи, в якій жив і творив Ю. Федькович, обривки біографічних і автобіографічних матеріалів, які дійшли до наших днів, не дають змоги скласти цілісне уявлення про причини внутрішніх конфліктів письменника, що живили його творчість з глибин індивідуального несвідомого. З першоджерел дізнаємося, що батько Юрія віддав сина на військову службу, до якої

в нього ніколи не лежала душа. Хлопець усім серцем горнувся до матері, але і на неї часом нарікає, що вона мріє стати панєю, а господарські таланти сина цьому, мовляв, не сприяють. Можна припустити, що глибинним рушієм творчості Ю. Федьковича є образа на матір, яка не змогла вберегти його від лихої долі. Страдницькі мотиви особистих переживань, мазохістські тенденції, схильність до депресії, іпохондрії, надмірна вимогливість до друзів, гостра афективна реакція на їх зраду, розчарування в людях, в галицькій інтелігенції, на яку письменник покладав великі надії, надмірна драматизація особистих проблем, водночас екзальтованість, вірність і чесність у дружбі, симбіотична залежність від покровителів – усе це симптоми жіночої душі, спраглої до ласки, ніжного зворушення, вразливої до життєвих дисгармоній. Цей висновок цілком узгоджується з твердженням К. Г. Юнга про те, що творчість виростає з невідомих безоднь царства Матерів.

Попри належне визнання творчого внеску Ю. Федьковича в розвиток української літератури, суспільний розголос, який здобула його громадська діяльність, сам письменник навряд чи вважав себе Переможцем на життєвій ниві. Його Anima (жіночий складник душі) невтомно шукала притулку, розуміння і захисту, зачарувалася черговим відкриттям і болісно константувала: «Не те ...» Туга, раптова іскра надії, мить блаженства і знову відчуття занедбаності, квиління за пропашою долею, відчай і зріючий душевний протест становлять типову настроєву палітру творчості Ю. Федьковича. В ній він сягає глибшого, ніж просте душевне вивільнення з під влади особистих комплексів, рівня свободи. У своїх творах письменник виступає речником устремлінь поневоленого народу з його вічною ностальгією за Правдою, Справедливістю, Гармонією. При цьому особиста драма Ю. Федьковича, особливості його доглибно жіночого ества органічно зливаються з історичною долею народу, приреченого на прийми до чужих держав, позбавлених рішучого, організованого і наполегливого національного волевиявлення. Знущання з вояка-буковинця разюче нагадує про поневіряння всього українського народу в чужих, не своїх державах.

Приписуване Ю. Федьковичу епігонство, зокрема наслідування Т. Шевченка, М. Вовчка, насправді виявляється почутим і символічно висловленим автентичним голосом рідного народу, що як етнічний архетип близький і зрозумілий нащадкам запорізьких козаків і волинякам, слобожанцям і галичанам, подолянам і буковинцям. Істинний художник слова чуйно вловлює історичні тенденції психологічно сутоголосного йому Часу і неминуче знаходить споріднені душі серед сучасної йому творчої інтелігенції. «Втрапляння» в єдиний ментальний часопростір автоматично зумовлює подібність творчих манер митців, оскільки вони на інструментальному рівні доводять насущні суспільні ідеї до завершеного вигляду. Прийняття такого пояснення знімає проблему епігонства в принципі, особливо коли йдеться про високовартісні художні твори, які витримали випробування часом. Серед них і оригінальні, стилістично колоритні, глибоко народні поезії, прозові та драматичні твори Ю. Федьковича.

Доведено, що художня вартість літературного твору залежить від масштабу особистості його автора. Виникає слушне запитання: чим же виміряти розмірність внутрішнього семантичного ладу особи поета, щоб визначити його творчу потугу і глибину естетичного враження його творів на читачів?

Попри всю ріноманітність образно-символічних систем, стильових особливостей митець тяжіє до того чи того типу художньої творчості. Так, психологічний тип засновується на інтровертній настанові автора стосовно твору, який сам себе пояснює, оскільки виявляється замкнутою на собі свідомістю. Більшість віршів І. Франка, Л. Костенко, Б. Олійника, Д. Павличка, П. Осадчука, О. Орача і ще великої когорти поетів минулого і сьогодення написані саме в такому ключі. Символіка поетичних образів при цьому «прозора», смислові ланцюжки вмотивовані, переконливі і доказові. Такий в гранично чіткому варіанті дидактичний вірш.

Візіонерський тип ґрунтується на повному підпорядкуванні суб'єкта (автора) об'єктові (твору), тобто виходить з екстравертної настанови. Це означає, що певні першопереживання стихійно опановують людину, так, начебто самі стають на місце суб'єкта, а

творець – лиш медіум, позбавлений власної волі інструмент «вищого голосу». Поети візіонерського типу, наче за насланням, виходять за межі персонального досвіду в сферу колективного несвідомого, згідно з К. Юнгом, або надособистого, містичного переживання людини, що ідентифікує себе з Космічним Розумом (С. Гроф, А. Маслоу, К. Вілбер).

У В. Голобородька, на якого я надалі буду посилатися для ілюстрації теоретичних положень (Див. книгу: Голобородько Василь. Калина об різдві. К. : Український письменник, 1992. 199 с.), надibuємо метафору «намистина», на яку нанизуються його дитячі першовраження і творять урочистий світ сільської громади, невід'ємною частиною якої відчувається поет. Навіть віддалившись від того уже незнайомого села (не впізнаючи себе, дорослого, в дитині або свідомо відмежувавшись від емоційної спорідненості з родом), він бачить «лише одну намистину – надбання за минулі роки, яка змінює свій колір із синього на іще синіший» [Там само, с. 79].

Космічний зв'язок універсальний: протягнута нитка з історичного минулого через екзистенцію буття в міф вселенської гармонії. У В. Голобородька це споглядання ним, ще ненародженим, розорення родинного гнізда 1929 року. Не бездушне спостереження, а надсадне (хоч і безвучне, бо з паралельного виміру) послання, звернення до совісті розорителів, що й вони умруть, застереження живим, «аби не ходити потім, опускаючи очі до землі» (с. 27).

Екзистенціальне відчуття самотності, несправдженої можливості діалогу («Птах крізь небо пролітає: оком крізь око, дзьобом крізь дзьоб, крилом крізь крило» (с. 61), а то й екстатичні моменти його сповненості («Засвічені сонцем» (с. 87), а ще першородний, від Адама і Єви, страх самопізнання («Носій вогню»: «дехто вважає, що то нас хтось саджає за колючий дріт, щоб не виходили до носія вогню»), неможливість остаточної персоніфікації, осягнення власної сутності («Сам за деревом» (с. 53) – ключові змістові мітки поетичного світопочування.

Повертаючись до аналізу типів художньої творчості, зауважмо, що твори першого з них являють собою своєрідний підручник

життєвої психології, здатний успішно конкурувати з академічними пошуками об'єктивної науки. У того-таки Голобородька глечик, закоханий у воду, через «ревності» «вирішив утопитися а вода покохала другого глечика» (с. 116).

Візіонерство затемнює смислову тканину твору, часто-густо роздразнюючи читача нібито навмисною зарозумілістю («заумью»). Насправді ж візіонер не владний над собою, він перебуває в полоні ним же створених текстів, образів, символів, які резонують в унісон історичній необхідності, пов'язуючи особисту біографію автора, його світовідчуття з умонастроєм епохи і сучасного йому суспільства. З цього погляду візіонерство становить першочерговий інтерес для дослідника-психолога, в той самий час, як читач спантеличений, силкуючись розв'язати дилему: спробувати ще раз знайти пояснення прочитаному чи злитися з потоком свідомості, втіленому в творі і спрямованому невідомою силою з незрозумілою метою.

Як відомо, що багатша образно-символічна мова поезії, то більше вона діалогічна, внутрішньо орієнтована на спілкування з читачем, а тому незавершена, відкрита «зустрічному струму». Поет-візіонер лиш зовні здається самодостатнім, нарцисично зверненим на себе. Свідченням тому є звинувачення деяких авторів в елітарності їх текстів, небажанні «писати для народу», «на злобу дня» тощо. Насправді ж твори візіонерів містять багато можливостей для підключення інших «збентежених», навіть «збурених» (епатованих) свідомостей до їх могутньої смислової мережі. Всім відоме явище індивідуалізованого сприймання або іншого трактування знайомого твору в результаті повторного читання. Вилучені таким чином «уроки життя» – суть неповні, «урізані» смисли, але і вони достовірні, оскільки візіонерство є джерелом голографічної образності. Остання являє собою своєрідну систему конденсованого досвіду (СКД), за визначенням С. Грофа. СКД – загальний принцип, що діє на всіх рівнях психіки, і охоплює події індивідуальної біографії автора, особливості його внутрішньоутробного (!) розвитку і переживання трансперсональної сфери, наприклад, спогади про минулі перевтілення, отожднення з тваринами, міфологічні події, телепатичні осяяння.

Відзначмо, що один і той же автор залежно від панівного умонастрою може підпорядковуватися психологічній, себто інтровертній, чи візіонерській (екстравертній) настанові, як це ми бачимо в багатьох поетів. Відбувається своєрідне переключення естетичної домінанти на інший тип поетичної творчості. Непоодиноким явищем є органічний сплав обох типів віршування в одному художньому творі (Див.: «Під колесом», «Творення вулія» і т. д. В. Голобородька).

Як бачимо, застосування аксіопсихологічної герменевтики для тлумачення художнього твору дозволяє використати величезний виховний потенціал уроків літератури за умови, коли вчитель володіє її прийомами і засобами впливу на ціннісно-сміслову свідомість учнів. При цьому досягається зв'язування трансцендентних духовних цінностей, суспільних цінностей з індивідуальним «полем значень», особистісними смислами суб'єкта.

Розвиток ціннісно-сміислової свідомості школярів на уроках літератури здійснюється за допомогою таких методичних прийомів. Це, по-перше, прийом продовження дії, що включає операції побудови альтернативних моделей сюжетного розвитку, вичленення епізодів і визначення їх смислів. По-друге, прийом переривання дії, який реалізується шляхом переривання читання на кульмінації, висуненням гіпотез відносно сюжету, долі героїв, смислу загалом. По-третє, прийом апробування меж смислового поля, який складається з ряду операцій-трансформацій: зміни ситуації при тих же героях, зміни героїв при тій же ситуації, побудови повідомлень, які несуть альтернативні смисли, співвіднесення смислів декількох текстів, створення відповідних текстів за проблемами, відображеними в авторських текстах.

Ці прийоми являють собою форми організації взаємодії читача з художнім текстом та інтенсифікують аксіогенез особистості.

Неодмінною умовою вибору того чи іншого методичного прийому є співробітництво вчителя і учня. Педагогічна установка на співробітництво, що апелює до життєвого досвіду школярів, їх духовних запитів породжує співтворчість як емоційно насичений

асоціативний процес, котрий зв'язує воєдино авторський задум з його сприйняттям конкретним читачем і приведе до відкриття глибинного смислу художнього твору. При цьому літературознавчий аналіз повинен займати підлегле місце в системі роботи над розв'язуванням морально-сміслових проблем учнів. Тільки такий підхід зможе забезпечити досягнення освітніх і виховних цілей уроків літератури, сформувати цільний світогляд цілісної людини.

ВИСНОВКИ

У сьомому розділі монографії представлено приклади реалізації герменевтичного методу в дослідженні аксіогенезу особистості і тлумаченні аксіопсихічних явищ, а також продемонстровано можливості використання феноменологічної технології у виховній і психотерапевтичній практиці.

Одним із найбільш репрезентативних варіантів роботи з аксіопсихікою є експресивна психотехніка, яка дозволяє інтегрувати в єдиному ціннісному процесі аспект самовиявлення, що включає в себе дослідження внутрішнього досвіду й експериментування зі щойно відкритими смислами в діалогічному, рефлексивному режимі спілкування з іншими і самим собою. Таке визначення вбирає в себе поняття психодіагностики, психотерапії і психокорекції, взятих не огульно, а з точки зору їх можливостей для ціннісного самовираження і самовдосконалення особистості.

Експресивну психотехніку визначено як таку сферу психологічної практики, що об'єднує діагностику виразних проявів властивостей особистості, особливостей її мотиваційно-сміслової сфери і вплив на їх корекцію і розвиток за допомогою експресивних мистецтв.

Розроблено систему діагностичних і корекційно-розвивальних заходів, спрямовану на подолання вад особистісного розвитку дітей 5–11 років. Я виходила з проголошеної в роботі методологічної орієнтації – пріоритетності телеологічного підходу над каузальним,

психотерапії над психокорекцією, бажаних духовних устремлінь над середньостатистичною нормою. Згідно з цим було складено емпіричний блок негативних властивостей дітей 5–11 років, що стоять на заваді аксіогенезу їх особистості: тривожності, імпульсивності, агресивності, замкнутості, невпевненості, екстернальності та естетичної нечутливості, схильності до нечесної й асоціальної поведінки. Перелічені вади виражають найшкідливіші тенденції соціалізації, становлять певну загрозу для поступального аксіогенезу. Їх джерела містяться в неподоланих суперечностях ранніх стадій особистісного розвитку й основного вікового завдання цієї стадії онтогенезу.

Прикладом запровадження феноменологічної технології з метою розширення ціннісної свідомості особистості є транзактний аналіз, який забезпечує ідентифікацію і рефлексивне розототоження індивіда з притаманними йому суб'єктивними диспозиціями (его-станами), що стоять на заваді спонтанного й автентичного вияву ціннісної позиції людини, втягуючи її в неконструктивні ігри-маніпуляції.

Практика реконструкції гештальту під кутом зору концепції структури і генезу аксіопсихіки дала змогу виявити акцентуації механізмів саморегуляції особистості і визначити ціннісно-цільову терапевтичну спрямованість окремих психотехнік. Аксіопсихологічна реконструкція гештальт-терапії дозволяє розглянути реальні чи інспіровані сеансом рівні неврозу як етапи розширеного суб'єктивного опрацювання «незавершеної справи» з метою досягнення інсайту і закриття гештальту, який означає психосоматичне прийняття відповідної буттєвої цінності.

Обґрунтовано ціннісно-суб'єктивні підстави п'ятикрокової моделі подолання міжособистісних конфліктів у позитивній терапії, в якій етапам дистанціювання, інвентаризації, ситуативного схвалення, вербалізації та розширення життєвих цілей відповідають висхідні рівні інтегральної суб'єктивності.

Запропоновано телеологічну модель тлумачення сновидінь на противагу прийнятій каузальній. Модель містить експлікацію три-

ланкового феноменологічного механізму роботи зі снами-передбаченнями: інтуїтивно-образна ампліфікація – рефлексивне відцентрування – логіко-дискурсивне впорядкування, що дає змогу поставити цю класичну психотерапевтичну проблему у новий, аксіо-психологічний фокус.

Варіант самодослідження поетичних творів з позицій нейролінгвістичного програмування продемонстрував можливості їх використання в бібліотерапії, що дає змогу комплексно розв'язувати завдання корекції і проектування ціннісно-сислової сфери особистості з урахуванням доміантних репрезентативних систем.

Важливим чинником превентивного ціннісного копінгу і духовного оздоровлення виступає синтез схема-терапії та бібліотерапії як засобу розв'язання завдань ресоціалізації, гуманістичної психоедукації нині суцїх поколінь, самовиховання особистості.

З'ясовано, як експозиція представлених у художньому літературному творі ірраціональних переконань і диспозицій (схем) та способів опанування у формі дисфункційних дитячих і батьківських часток та копінг-стилів підкорення, уникнення й гіперкомпенсації сприяє усвідомленню причин формування, механізмів збереження і функціонування в колективній та індивідуальній ціннісній свідомості ілюзорних деструктивних і віктимних настановлень, що позбавляють окремих осіб і суспільство загалом атрибутів суб'єктності, відповідальності, гідності. При цьому авторська позиція обмеженого повторного батьківства дає змогу здійснити аксіокорекцію наявного мотиваційного дискурсу травмованих комуністичної ідеологією і деприваційною практикою поколінь людей: валідизувати й реконструювати негативний життєвий досвід та зміцнити продуктивні копінг-частки дорослого і щасливої дитини з метою переривання патологічної трансгенеративної передачі.

Проведене герменевтичне дослідження на матеріалі сприймання художнього твору дало змогу виявити рівні естетичної реакції на текст метафоричного характеру: екзистенціальний, морально-естетичний, утилітарно-психологічний і психофізіологічний, що є свідченням обсягу і когнітивної складності-диференційованості

ціннісної свідомості реципієнтів. Застосування терапевтичної метафори дозволяє особистості набути новий феноменологічний досвід, апробувати інші духовні устремління, розширити спектр ціннісного самовизначення.

Реалізація аксіопсихологічного підходу до тлумачення художніх творів створює надзвичайно широкі можливості для гуманітаризації навчального процесу в школі на уроках української і зарубіжної літератур, роблячи їх уроками-переживанням, уроками-роздумами, уроками аксіологічно спрямованого розвитку.

ЧАСТИНА 3

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОВОРОТ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ: ПІДСУМКИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО КОНСТРУЮВАННЯ

У цій частині монографії підведено підсумки психолого-персоналогічного методологування із застосуванням провідних засад наукового пізнання – принципу детермінізму і методу моделювання, подано огляд критеріїв унормування теорій особистості, презентовано уточнену з урахуванням сучасних здобутків філософії та психології холістичну концепцію аксіопсихології особистості, наведено результати захищених у руслі аксіопсихологічної наукової школи дисертацій і поміщено актуальні герменевтичні розвідки розв'язання проблем суспільно-політичного життя в Україні.

РОЗДІЛ 8

СТРАТЕГІЇ, ЗАСОБИ ТА ІНСТРУМЕНТИ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ В АКСІОПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

У розділі розкрито історичні модифікації принципу детермінізму, які задають стратегії професійного методологування у психології загалом і в аксіопсихології особистості зокрема; аргументовано можливості дигітального (числового) і геометричного (просторового) моделювання аксіопсихічних феноменів як засобів методологічної роботи. Це дало змогу отримати дієві інструменти пізнання, розвитку й корекції ціннісно-сислової сфери людини.

8.1 Застосування принципу детермінізму в (аксіо)психологічній персонології

З-поміж основоположних методологічних принципів наукового пізнання принципу детермінізму належить конституювальна роль, що дозволяє виокремити науку як особливу сферу людської діяльності, спрямовану на отримання нових знань про природу, суспільство і мислення згідно з критерієм істинності.

8.1.1 Історичні модифікації принципу детермінізму

«Детермінізм (лат. *determino* – визначаю) – вчення класичної філософії про закономірний універсальний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ об'єктивної дійсності, результат узагальнення конкретно-історичних і конкретно-наукових концепцій детермінізму», – цим визначенням починає свою статтю у «Всесвітній енциклопедії: Філософія» І. А. Медведєва [124, с. 288]. Звідси випливає, що пошук персонологічних референтів цього принципу становить важливу методологічну проблему, роз'язання якої дозволить просунутися в рефлексії різноманітного епістемологічного багажу, накопиченого психологією особистості, що виокремлюється як дисципліна переважно за проблемно-онтологічним, а не теоретико-методологічним критерієм.

На жаль, сучасні українські навчально-довідкові джерела обходять увагою принцип детермінізму, тоді як, до прикладу, популярне польське видання для широкого загалу дає йому доступне роз'яснення: «Детермінація – емоційний стан викликання особистістю конкретних ситуацій, подій; настанова, готовність до прийняття певних дій, рішень, учинків» [740, с. 36]. Зрозуміло, що таке визначення детермінації радше кореспондується з поняттям інтринсивної мотивації, тому не може виконувати функцію методологічного припису, що від нього і не вимагається з огляду на ймовірного адресата цього довідника.

Викликає подив інше: з новітніх вітчизняних і пострадянських словників зник термін «детермінізм», що є прикметою методо-

логічних хитань, невизначеності чи, щонайгірше, байдужості на тлі концептуальної та світоглядної всеїдності, які прийшли на зміну ідеологічному тоталітаризму. Але і в часи діалектико-матеріалістичної монополії на істину поняття «детермінізм» посідало чільне місце в епістемологічному каркасі психології, на сторожі чого стояли авторитетні А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський [481]. У згаданому словнику зазначено, що детермінізм – це «закономірна і необхідна залежність психічних явищ від факторів, котрі їх породжують. Детермінізм вміщує причинність як сукупність обставин, що передують у часі наслідку і викликають його» [481, с. 97]. Автори були свідомі того, що вказали на основну форму детермінізму, яким послуговується класична наука, – причинно-наслідкову, тому зазначили й інші його різновиди: системний детермінізм (залежність окремих компонентів системи від властивостей цілого), детермінізм на кшталт зворотного зв'язку (наслідок діє на причину, яка його викликала), статистичний (за однакових причин виникають різні в певних межах ефекти), цільовий (мета, спрямована на досягнення результату, як закон визначає процес його досягнення), механістичний (зумовленість психічних явищ матеріальними факторами, «сторонніми», зовнішніми причинами), біологічний (наприклад, учення Дарвіна про природний відбір), власне психологічний детермінізм у вигляді вчення В. Вундта про особливу психічну причинність, що протистоїть матеріальній причинності, або у вигляді природничо-орієнтованого тлумачення детермінізму, за яким психічні явища виступають у ролі регуляторів поведінки, що виникають під дією зовнішніх чинників на живий організм (Г. Гельмгольц, Ф. Дондерс, І. М. Сеченов та ін.). Звісно, «найкращою» формою детермінізму, яку «сповідувала» радянська психологія, була її натхнена марксизмом версія про діяльнісне опосередкування усіх життєвих актів людини (зовнішні причини діють, заломлюючись через внутрішні умови, за С. Л. Рубінштейном, або: внутрішнє виявляється у зовнішньому, за О. М. Леонтьєвим). «Завдяки цій діяльності одночасно породжуються і «зовнішнє» (продукти матеріальної і духовної культури, в яких втілюються сутнісні сили людини), і

«внутрішнє» (сутнісні сили людини, що формуються в процесі їх об'єктивації в цих продуктах)» [481, с. 98].

В американському словнику психологічних термінів [78] дається, за словами його укладача – А. Ребера, вільне тлумачення детермінізму: «...доктрина, яка стверджує, що кожна подія має причини. У класичній механіці було прийнято, що якщо знати положення та імпульс кожної частки речовини в якийсь момент часу, то можна в принципі дізнатися про її положення й імпульс в будь-якій іншій точці часу в майбутньому. Така позиція характерна для «жорсткого» (або номологічного) детермінізму. Ця специфічна точка зору була дещо пом'якшена з розвитком квантової механіки, в якій найбільш глибокі рівні причин і впливів, що пізнаються, розглядалися як імовірнісні за своїм характером, тобто відбулося зміщення від поняття досконалого передбачення до поняття імовірнісного передбачення» [78, с. 228]. Сучасні представники соціогуманітарних наук, на думку вченого, дотримуються позиції так званого «незручного прагматизму», тобто розглядають своїх досліджуваних суб'єктів як імовірнісно детермінованих, роблячи попраку на те, що не всі фактори етіології їх поведінки можна зафіксувати строгими вимірювальними приладами і належно проконтролювати відповідними експериментальними процедурами.

Відтак можемо констатувати, що попри відзначені форми детермінізму та можливість їх проекції у царину персонології історична логіка зміни цих форм залишається неексплікованою, принаймні у плані нормативної методології. Останню є приписовим складником методології, що диктує умови досягнення стандартів отримання достовірного психологічного знання. З метою експлікації історичних модифікацій принципу детермінізму в психологічній персонології необхідно розглянути їх у зв'язку з історичними змінами типів раціональності і залежними від них панівними парадигмальними вподобаннями у трактуванні психологічних (і персонологічних) явищ, а також видами причинності як онтологічного опертя цього принципу.

На думку автора концепції типів раціональності В. С. Стьопіна, в розвитку науки, починаючи з XVII ст., можна виокремити три ос-

новні типи раціональності: класичну (XVII – поч. XX ст.), некласичну (перша половина XX ст.), постнекласичну (кінець XX ст.). Класична наука передбачала дистанційованість суб'єкта пізнання від об'єкта, який ніби збоку пізнає світ, і умовою об'єктивно істинного знання вважала елімінацію з пояснення й опису всього, що відноситься до суб'єкта і засобів його діяльності. Для некласичної раціональності характерна ідея залежності об'єкта пізнання від застосовуваних засобів і операцій дослідницької діяльності, що вимагало особливої процедури врахування їх супутньої дії при оцінці результатів експерименту. Зразком реалізації цього підходу стала квантово-релятивістська фізика. Нарешті постнекласична раціональність враховує співвіднесеність знань про об'єкт не тільки із засобами, але і ціннісно-цільовими структурами діяльності, передбачаючи експлікацію не лише умов порушення «ідеального» експерименту з боку технічних пристроїв і умов обстеження, а й з боку суб'єктивних уподобань, ціннісних пріоритетів й аксіологічних настановлень самого дослідника, наукової спільноти, до якої він належить, чи суспільства загалом [573].

Основні типи раціональності, за В. С. Стьопіним, російський фахівець у галузі методології психології М. С. Гусельцева [154] наповнює психологічним змістом, починаючи їх характеристику етапом допарадигмального стану, пов'язаного з розвитком психологічних знань у лоні філософії. На цьому етапі психологія ще тільки формулювала свій предмет, апробувала різні методи дослідження, шукала універсальний механізм пояснення психологічних явищ. Цей етап завершився становленням асоціативної психології, коли, власне, і з'явилася психологічна термінологія і було знайдено перший пояснювальний принцип – асоціацію.

Класична раціональність у психології була пов'язана з орієнтацією на природознавство. Проте прагнення до точності і строгості, притаманне природничим наукам, прищепило психології комплекс меншовартості і занурило у стан перманентної кризи. Слідом за О. Г. Асмолівим авторка визначає такі методологічні настанови класичної раціональності у психології: антропоцентризм,

євроцентризм, еволюціонізм, а також постулати «безпосередності» і «відповідності».

Перетворення психології в некласичну науку пов'язане з працями З. Фрейда і К. Левіна в зарубіжній культурі, а також Л. С. Виготського й О. Р. Лурія – в радянській. До некласичних настанов психологічної науки зазвичай відносять різні спроби подолання «постулату безпосередності» шляхом пошуку «опосередковувальної ланки». Так, дилему природничо-наукового і гуманітарного Ф. Ю. Василюк запропонував подолати шляхом застосування психотехнічного [104], А. В. Юревич – технологічного [693], Г. О. Балл – раціогуманістичного [45], А. В. Фурман – типологічного [630] підходів.

Крім зазначеної дилеми, некласична і пізніша – постнекласична психологія «латають» і інші «розриви» тканини живого психологічного знання: 1) між академічною і практичною психологією; 2) між різними «парадигмами» у психології (когнітивізмом, біхевіоризмом та ін.); 3) між різними рівнями психологічної реальності; 4) між різними галузями психології [558, с. 139]; сцієнцістською і герменевтичною методологічною настановами [353], причинним і цільовим підходами [72]; монізмом – дуалізмом [394], холізмом – редукціонізмом [603] тощо.

Солідаризуючись із Л. Гараї та М. Кечке, В. А. Мазілов пише: «Йде боротьба між психологією об'єктивною і суб'єктивною, пояснювальною і розумінневою, матеріалістичною і спіритуалістичною, поведінковою і психологією свідомості і т. д. У даний час вона найбільш яскраво виражається в протистоянні природничо-наукового і герменевтичного (гуманітарного) підходів» [353, с. 25].

«Перехід до постнекласичної психології зумовлений тенденцією до інтеграції психологічного знання – розумінням його мережевої природи, прагненням до взаємоузгодженості психологічних теорій... Іншими словами, постнекласична психологія – це такий стан знання, в якому різні наукові теорії (зрозумілі як моделі, що описують окремі аспекти психічної реальності) утворюють взаємоузгоджену мережу» [154, с. 7]. Найістотнішими рисами постнекла-

сичної науки, висновує авторка, вважаються: 1) мережевий принцип організації знання; 2) міждисциплінарний дискурс; 3) легалізація внутрішньосуб'єктивного досвіду (А. В. Юрєвич); 4) «відкрита раціональність і парадигмальна толерантність («системний плюралізм», «методологічний лібералізм»); 5) критичне самоосмислення дисципліни (К. Джерджен); 6) герменевтичний стиль мислення [Там само].

Таким чином, попередній висновок, що впливає з паралельного співвіднесення рядів детермінізму і типів раціональності, полягає в тому, що допарадигмальному стану розвитку науки (психології) відповідає докласична, загалом синкретична, міфологічна раціональність, в якій значення об'єктивних речей і явищ були злиті з суб'єктивними смислами, так що істинність відображуваного світу верифікувалася практично корисним результатом з очевидним пристосувальним змістом. Носіями-знаками двоєдиної об'єктивно-суб'єктивної реальності виступали різноманітні символи: обереги, древні піктограми, релігійні ритуали, езотеричні практики тощо – втілення символічного детермінізму. Цей тип «раціональності» обходився без рефлексованої методологічної позиції, тобто, послуговуючись висловом С. Д. Смирнова [550], означав заперечення всякої методології (методологічний нігілізм).

Класичній раціональності відповідає так званий лінійний, або механістичний детермінізм, орієнтований на однозначне встановлення причинно-наслідкових залежностей між явищами шляхом відтворення в експериментальних умовах регулярних повторюваних відповідностей між незалежною (причина) і залежною (наслідок) змінними при часовому випередженні першою другою. Ця загальна схема експерименту як основного методу природничо-орієнтованої психології надовго визначила ідеал та спрямованість персонілогічних досліджень, відтворюючись і дотепер насамперед в когнітивно-біхевіоральних студіях особистості.

Очевидно, що класична раціональність узгоджується з дуалістичною методологічною позицією, обґрунтування якої знаходимо у філософській системі Декарта. Експериментальна схема суб'єкт-

об'єктного розчленування фактично неподільної реальності (життєвого світу особистості) привела до абсолютизації причинно-наслідкових зв'язків як єдиного, вартого уваги, прояву каузальності, що дозволяє отримати закономірності психічного розвитку і функціонування людини. Така позиція передбачала домінування аналітичного мислення над синтетичним, дискурсивного інтелекту над інтуїтивно-образним, утвердження настанови на знаходження «першоелементів» на противагу настанові на оперування цілісними гештальтами психіки. Особливе місце в обговорюваному контексті займає дискусія про «молярну одиницю» психічного, яку наповнювали яким завгодно змістом, залежно від теоретичної картини досліджуваної реальності. Проте доглибинні підстави цієї дискусії рефлексуються значно пізніше, коли настає «втома» і розчарування від «елементаристських» і «колекціонерських» уподобань у психологічному вивченні особистості.

Саме класична раціональність унаслідок опертя на вищезазначені гносеологічні постулати вперше в історії науки спонукає до методологічного ригоризму (монізму). Останнім часом суперечки між моністами і модними нині плюралістами розгорілися з новою силою (див. дискусія між М. С. Гусельцевою, А. В. Юревичем, з одного боку, і П. А. М'ясоїдом, О. Є. Соколовою, з другого боку, на шпальтах «Вопросов психологии», «Психології та суспільства» та ін.). Водночас ніхто з моністично налаштованих дискутантів не зауважує парадокс: «єдність логічного та історичного», «примноження» і «мутація» молярних одиниць в теоретичних системах Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, В. А. Роменця [394] чи термінологічна інновація на кшталт «системного, діалектичного монізму» [216] не рятує їх авторів від історично безнадійного компромісу щодо суміщення двох первнів своїх методологем – об'єктивного, природного, матеріального, зумовленого і суб'єктивного, психічного, духовного, вільного. Водночас зачаровані постмодерністським плюралізмом методологи потрапляють в «безрозмірні сіті» культурного свавілля сучасності, що позначене злякисним розростанням антропоморфізму світобудови без всякого домінування «верху» над «низом» у плинному шерезі сенсово рівнозначних наративів.

Зароджуючись у класичному, некласичний тип раціональності втрачає стосунок до позиції методологічного ригоризму (монізму). Річ у тому, що кожна з некласичних версій теорії особистості є, по суті, інтеракціоністською, передбачаючи опосередковувальну ланку. У В. А. Роменця це відношення «особистість – вчинок – світ», у Ф. Ю. Василюка це тріада «свідомість – практика – культура», в А. Бандури це триланкова модель взаємного детермінізму: «відкрита поведінка – оточення (заохочення, покарання) – особистісні фактори (віра, очікування, самосприйняття)», у В. О. Татенка та колективу авторів це «Людина – Суб'єкт – Вчинок» тощо, аж до З. Фрейда з його «Ід – Его – Супер-его» та достопам'ятною триєдністю духу, душі й тіла. Саме в опосередковувальній ланці слід шукати функціональні психічні органи для знаково-символічної й енергійно-психічної комунікації між «внутрішнім» і «зовнішнім», що знімає основну проблему психології.

Слідування некласичному типу раціональності з властивими йому спробами методологічної тріангуляції та плюралізмом підходів ознаменовується відродженням інтересу до категорій «душі» і «духу» в психології особистості, розуміннєвих, герменевтичних (описових) методів, екзистенціально-феноменологічного підходу, тобто підтримує уявлення В. Дільтея і Е. Шпрангера про недопустимість редукації гуманітарних дисциплін до природничих.

На тлумачення принципу детермінізму в контексті постнекласичної науки справили вплив синергетика і концепції постмодернізму. Сучасні методологи зазвичай вважають, що «головний фактор розвитку Всесвіту і його елементів – випадковість. Детермінізм відіграє при цьому умовну й обмежену роль у періоди стабілізації ситуації. Порядок в організації світобудови досягається завдяки широко представленим і ефективно діючим механізмам саморганізації» (позиція І. Пригожина) [216, с. 49]. І хоча автор наведеної цитати О. О. Мітькін оспорує можливість синергетичної версії системного підходу, який враховує всю мислиму кількість детермінант, інший методолог – В. О. Барабанщиков дотримується протилежної точки зору: «Ідеї спонтанного виникнення порядку з хаосу,

принципової непередбачуваності поведінки систем в точках біфуркації, творчої ролі позитивних зворотних зв'язків та ін. давно переступили межі термодинаміки і хімії горіння, в яких вони народилися й експериментально оформилися. Синергетичний погляд на світ активно розповсюджується в психології, соціальних науках, філософії, педагогіці...» [216, с. 14]. В. А. Барабанщиков вважає, що системний підхід може охопити як урівноважені, так і неурівноважені процеси, як обернені, так і незворотні зміни. З посиланням на Б. Ф. Ломова виокремлюються такі підстави для цієї змістової і логічної операції:

- будь-яке психічне явище можуть викликати різні обставини (детермінанти), які можуть виконувати функції причини, наслідку, зовнішніх і внутрішніх факторів, умов, передумов і опосередковувальної ланок;

- вказані типи детермінант тісно взаємозв'язані, утворюючи систему;

- співвідношення між детермінантами рухоме; те, що в одних випадках виступає в ролі передумови, в інших – може виявитися причиною, фактором або опосередковувальною ланкою; конкретний склад і структура системної детермінації залежить від поточних обставин життя людини;

- рух або зміна детермінант носять закономірний характер і є необхідною умовою розвитку суб'єкта;

- включаючись у систему об'єктивних зв'язків і відношень дійсності, те чи інше психічне явище саме виступає в ролі важливої детермінанти життєвих процесів – як природних, так і соціальних [216, с. 32].

Таке тлумачення системного підходу вбирає в себе всі вище перелічені форми детермінізму і новий його різновид – кругову причинність (Хакен), за якою численні варіабельні «вектори стану» навзаєм впливають на нечисленні «параметри порядку», що приводить до злагодженої роботи системи в цілому. Таким чином, нестабільність, спонтанність елементів системи виявляється частковим моментом її стабільності на вищому рівні організації буття. Цим

твердженням долається антитеза детермінізму та індетермінізму, свободи і необхідності. Щодо людини це означає, що вона вільна у своїй трансцендентальній основі і причинно зумовлена в рамках природного світу.

Витлумачений з позицій синергетики – сучасної версії системного підходу і з допомогою постмодерністських дискурсивних практик детермінізм постнекласичної раціональності іменується неодетермінізмом. Останній повстає проти ідеї лінійної еволюції, зумовленої сторонніми відносно певного процесу впливами (причинами). Проте, «подібно до того, як синергетика допускає можливість лінійних ділянок всередині загального нелінійного процесу, так само і постмодернізм допускає лінійність як частковий (екстремальний) випадок і, відповідно, аспект нелінійності» [124, с. 691].

Воднораз, тяжіючи до легітимізації та зрівнювання «питомої ваги» всіх детермінаційних факторів, постмодернізм, по суті, «тримається поверхні», – ризоми, мережі мерехтливих сенсів і тим утруднює для людини її екзистенційне завдання – становлення автентичної індивідуальної особистості, здатної зберегти цілісність і ціннісно-цільовий стержень попри всі інтенціональні флуктуації. З'ясувалося, що місце з таким ентузіазмом розвінчаного суб'єкта заповнюється симулякрами, що дублюються і розмножуються в нескінченній низці цитат і повторів. Несподіваним відкриттям стала туга за суб'єктом-координатором, суб'єктом-розпорядником, суб'єктом-творцем – особистістю, котра тяжіє до величних форм: написання гіпертексту свого життя, конструювання метанаративу своєї долі, в яких поодинокі історії, події та випадки – суть варіації на задану тему. Як пише В. П. Зінченко: «Судьба человека определяется не вероятностями, а превратностями» [199, с. 7].

Отже, не лише лінійний, причинно-наслідковий, каузальний, механістичний, «об'єктивний» детермінізм періоду класичної науки, а і ймовірнісний, «суб'єктивно-орієнтований», по суті, – телеологічний, «взаємний» детермінізм некласичної психології особистості, а також «мережевий», «круговий» детермінізм постнекласичної гуманітаристики не здатні відповісти на запити сучасної персоно-

логії. На зміну релятивізму й аперспективізові постмодернізму приходить його заперечення – постпостмодернізм, що тяжіє до інтеграції на холистичній основі. На думку А. В. Юрєвича, «один з магістральних шляхів такої інтеграції вбачається в комплексному розумінні психологічної причинності як такої, що не зводиться до якої-небудь однієї категорії причин – феноменальних, нейрогуморальних, соціальних або яких-небудь ще, а являє собою їхнє взаємонакладання – суперпозицію» [693, с. 13]. Йому вторить В. А. Мазілов: «... пояснення психічного не зводиться лише до причинного пояснення (синхроністичність як акаузальний принцип)» [353, с. 32]. Мовиться про аналітичну психологію К. Юнга як гідний зразок оптимального на цей час визначення предмета психології та її пояснювальних принципів.

Розуміння синхроністичності процесів базується на ідеї «все в одному і одне в усьому», що передається метафорою «мотрійки» як розташованого на різних онтичних концентрах світу, всі події в якому відбуваються злагоджено, перебуваючи не лише в причинному, а й у смисловому резонансі одні з одними. Системний психофізіолог Ю. І. Александров на переконливих прикладах доводить, що «розведення принципів детермінації живого і неживого є, звичайно, дидактичним спрощенням. Так, нежива матерія підпорядковується не тільки стимульній причинності, але і холистичній детермінації (частин цілим), самодетермінації (див., наприклад, принцип інерції в механіці)» [17, с. 156]. Ця теза розвіює побоювання О. О. Мітькіна про те, чи правомірно переносити закономірності абіотичних форм руху матерії на біологічні і особливо на соціальні [216]. Тим самим висновується, що «сучасна наука рухається від картезіанського минулого через еkleктичне теперішнє до системного майбутнього» [17, с. 157].

Постпостмодерністські настрої ініціюють спроби зазирнути за обрії постнекласичної раціональності з її орієнтацією на методологічний лібералізм та мультипарадигмальність психології. Гносеологічне «камо грядеши» вимагає визнання принципу рекурентного (посферного) або холархічного детермінізму, що розповсюджується

на весь пізнаваний (мислимий) Універсум. Прийдешня ера універсальної раціональності втілить не тільки геніальні прозріння видатних містиків, але й переформатовує принцип доповнювальності Н. Бора з комплементарної узгодженості каузального й телеологічного на сенсоцільову відповідність («запакованість», «запеленутість») процесів і явищ одного порядку світобудови з процесами і явищами інших мислено й інструментально досяжних порядків. Таке посферне розгортання/проявлення єдиної суб'єктивно-об'єктивної реальності здатен охопити, за визначенням К. Вілбера, лиш універсальний інтегралізм або інтегральний холізм, який базується на логіці включення, логіці мереж і максимально широкого охоплення [603].

Холархічний детермінізм, що опирається на логіку імплікативного включення, переростає системний підхід, не є його синонімом, оскільки виходить з визначення, запропонованого Я. Х. Слатсом. Вищим онтологічним ідеалом у холізмі визнається цілісність світу, що проявляється у психологічному, біологічному і фізичному ракурсах. Припускається, що категорія цілісності може прийти на зміну традиційним філософським протиставленням матеріального й ідеального, об'єктивного й суб'єктивного, синтезувавши їх у своєму змісті. «Ціле, цілісність проголошується «останньою реальністю універсуму», яку далі не можна розчленовувати і пізнавати. Ця світова субстанція лежить в основі еволюції світу, створюючи нові цілісності. А носієм усіх органічних властивостей оголошується чуттєво несприймане матеріальне поле, що зберігається постійним при всіх змінах організму. Вищою формою органічної цілісності визнається людська особистість» [124, с. 1191].

Неподільну одиницю цілого К. Вілбер називає холоном: «Холон – це ціле, що є частиною інших цілих. ... Оскільки кожний холон входить до складу крупнішого холона, самі холони існують у вигляді вкладених ієрархій – або холархій – на зразок ієрархії атом – молекула – клітина – організм – екосистема» [603, с. 18]. О. А. Донченко, посилаючись на ідеї французького математика Б. Мандельбро, вважає фрактал «структурною одиницею всіх живих, нелінійних,

відкритих, надскладних, здатних до самоорганізації систем (людина – не виняток)» [170, с. 24]. При цьому психофрактал – це інформаційно-енергетичне джерело – Абсолют, це – породжувальна матриця тощо. Таким чином виходить, що «дух цілком трансцендентний і цілком іманентний» [170, с. 20]. А отже «диво особистості», про яке нагадує В. П. Зінченко, посилаючись на свого вчителя О. Ф. Лосєва, є, може, і винятком, але і здійсненою енте-лехією такого холону або психофракталу, як людина. Адже для того, щоб це диво відбулося, необхідні два плани – «зовнішньо-історичний і внутрішньо-замислений, ніби план заданості, наміреності і мети... Зустріч планів або їх розходження – це і є диво або доля» [199, с. 7].

Такий погляд на феномен особистості в щойно посталу епоху after-постмодернізму з її вимогою універсальної (пост-постнекласичної) раціональності і холархічного детермінізму повертає Суб'єкта в «скасоване» постмодернізмом факультативне і буквально – повзуче (ризоморфне) – місце, бо ж відомо, що «святе місце порожнє не буде». Це місце першопричини (абсолютної, божественної причини), що інтегрує в собі всі прояви феноменального у психіці людини, Person, етимологія якої трояка: 1) неподільна по суті, «per se una»; 2) маска; 3) «та, що звучить наскрізь», «per sonare» [328, с. 32]. Буття особистістю, за А. Ленгле, полягає в подвійному співвіднесенні: із зовнішнім і внутрішнім. «Одним боком персональне буття цілковито перебуває в закритій від інших інтимності свого внутрішнього світу, а іншим – у відкритості, публічності світу зовнішнього, воно видиме і залежне від інших [328, с. 48].

Отже, воскресіння Суб'єкта як гасло новочасного (конструктивного) пост-постмодернізму робить центральною фігурою методології науки (не лише психології чи сукупності соціогуманітарних наук) людську особистість, що втілює собою антропний принцип (сумірність і когерентність всього суцього з феноменом свідомості людини, її присутністю у світі). Цим постулюється проблемно-тематичний пріоритет психології особистості в контексті інших важливих дослідницьких програм.

На часі повернення до практики створення метанаративів, аксіологічно орієнтованих інтегральних психологій особистості, які були передчасними в роки життя і новаторської наукової діяльності К. Г. Юнга (це, до речі, він сам і визнавав, стверджуючи, що час глобальних теорій у психології ще не настав). Та «оскільки людські істоти приречені на пошуки сенсу, вони приречені створювати великі картини» [603, с. 15]. Для розв'язання цього надважкого завдання і потрібна глибока рефлексія методологічних підвалин психологічної персонології як в історико-діахронічному, так і в логіко-синхроністичному вимірах, наприклад, конкретизація і можливість доповнення аристотелівської типології причин з метою пояснення механізмів розвитку особистості.

У цьому ж підрозділі монографії здійснено спробу обґрунтувати зв'язок історичних типів раціональності, етапів нагромадження психологічних знань, методологічних настановлень з різновидами детермінізму. Доведено концепцію п'яти основних історичних модифікацій детермінізму в психологічній персонології: 1) класична (міфологічна) раціональність – допарадигмальний стан розвитку психології – методологічний нігілізм – символічний детермінізм; 2) класична раціональність – поява перших психологічних парадигм дуалістичного змісту – методологічний ригоризм (монізм) – каузальний (причинно-наслідковий, лінійний, механістичний) детермінізм; 3) некласична раціональність – мультипарадигмальність – спроба методологічної тріангуляції, плюралізм – взаємний імовірнісний детермінізм; 4) постнекласична раціональність – парадигмальна анархія – методологічний лібералізм – недетермінізм (нелінійний, системний, круговий, мережевий); 5) універсальна (постпостнекласична) раціональність – інтегративна парадигмальність – методологічний холізм – акаузальний, телеологічний, синхроністичний холархічний детермінізм.

Якщо розширити сферу компетенції суб'єктності як пояснювального принципу розвитку психологічного пізнання (подібно до того, як це свого часу зробив В. А. Роменець з категорією вчинку, що привело вченого до висновку про можливість канонічної психо-

логії), то і на цьому рівні високої теоретичної абстракції можна віднайти суб'єктні аналогії, що охоплюють весь діапазон психолого-персонологічного методологування, починаючи з рівня відносного суб'єкта (докласична раціональність і т. д.) і сягаючи рівня абсолютного суб'єкта (універсальна суб'єктність і т. д.).

8.1.2 Ідея циклічності в детермінації аксіогенезу особистості

Кожна наука, аби вважатися такою, прагне до реалізації, крім описової, пояснювальної, ще й неодмінно прогностичної, а також проектувальної функцій. У зв'язку з цим ставиться питання введення у постмодерний глобалістичний дискурс проблеми меж пізнання й технологічної спроможності людини опанувати іманентні тенденції світобудови, що водночас порушує проблеми соціальної толерантності та моральної відповідальності за результати наукового передбачення, науково-технічної творчості й соціокультурного конструювання як екологічного ареалу, так і ментального ландшафту життєздійснення осіб і спільнот.

В історії науки відомі численні спроби сперти прогностно-проектну (пізнавально-перетворювальну) діяльність учених-дослідників як на класичну, лінійну, причинно-наслідкову модель методологування, так і на циклічну (голономну, взаємно і множинно детерміновану) модель. Причому обидві моделі можуть бути як історичними («не можна двічі вступити в одну і ту ж воду»), так і позаісторичними («нове – це добре забуте старе»), отож уведення принципу історизму в соціально-психологічні студії можливе з обох позицій. Однак, враховуючи оптику досліджуваних явищ (у тому числі й здобутки синергетики), можемо стверджувати, що лінійний, механістичний детермінізм є частковим, прикладним застосуванням інтегрального, холістичного взаємозв'язку феноменів неживої і живої матерії, різного роду енерго-інформаційних перетворень в онтичній матриці суцього [10].

Відтак зрозумілі невгамовні інтенції мислителів минулого і сучасності віднайти «універсальні ключі» – методологічні інстру-

менти, у своєму межовому прояві – абстрактні математичні функції, що прояснюють об'єктивний плин подій, який скоряється певному імпліцитному ритму, відбувається з відповідним темпом, сегментуючи таким чином цілісний хронотоп історичного тривання на дискретні епохи, фази, періоди з їх наступним (розширеним чи згорненим, ускладненим чи редукованим, прискореним чи сповільненим, традиційним чи інноваційним і т. д.) відтворенням на черговому витку кругообігу (фактично – ієрархічному рівні, зокрема й у вигляді спіралі) історичного циклу. Актуалізація цієї проблеми на предметному полі аксіопсихології є метою цього фрагменту дослідження.

Наукознавству відомі численні спроби інтервального вимірювання історичного розвитку цивілізацій (А. Тойнбі), етносів (Л. Гумільов), природних видів (Ч. Дарвін), економічної кон'юнктури (М. Кондратьєв), прогнозування криз і шляхів виходу із них (Ю. Яковець), ідея єдності сонячної, соціальної та органічної активності (О. Чижевський) і багато інших. Свого часу поет і футуролог В. Хлебников у праці «Дошки долі» вивів «основний закон часу»: «у часі відбувається негативне зрушення через 2×3^n днів... подій, дух часу стає зворотним через 2×3^n днів ...; між завоюванням Сибіру і відсіччю Росії 1905 р. 25 лютого при Мукдені пройшло $3^{10} + 3^{10}$ днів. Коли майбутнє стає завдяки цим викладкам прозорим, утрачається почуття часу, здається, що стоїш нерухомо на палубі передбачення майбутнього. Почуття часу зникає і воно походить на поле попереду і поле позаду, стає свого роду простором» (цит. за [253, с. 6]).

Фахівцям добре відоме так зване число Фібоначчі ($\Phi = 1,618$), яке знали ще цивілізації стародавніх Вавилону, Єгипту та Греції. Так, за оцінкою астронома К. Домбровського, Сонце і планети утворюють деяку коливальну систему, що тривалий час перебуває у стані спокою тільки в тому разі, якщо ці відстані відповідають ряду чисел Фібоначчі, які знаходяться між собою у «золотій пропорції». В. П. Кузьменко зазначає, що багато закономірностей соціально-економічної динаміки (соціоекодинаміки) відповідають геометричній

прогресії, як-от: виробнича функція Кобба-Дугласа-Тінбергена зв'язує в часову ступеневу функцію ресурси і результати доцільної економічної діяльності людей, що відповідає вимогам науково-технічного прогресу. Цікаво, що саме хлебниковський прогнозний інструментарій у вигляді сформульованого ним «основного закону часу» підштовхнув цього автора до розробки теорії циклічності соціоєкогенезу в історичному розвитку Росії та України. До кола прихильників і розробників цієї теорії належать ціла плеяда дослідників з пострадянського простору – Ю. Яковець, О. Субетто, В. Рязанов, В. Пантін, М. Чмихов, А. Кулінкович, І. Макаренко та ін.

Передісторію освоєння циклічної парадигми в природних процесах становить системне дослідження космічних, геологічних і економічних циклів С. Афанасьєва на початку 90-х років, який на основі опрацювання методами спектрального аналізу часових рядів різних показників, використаних не тільки М. Кондратьєвим при відкритті «довгих хвиль», але і його головним опонентом Д. Опаріним, показав, що два великі цикли кон'юнктури синхро-нізуються з геологічним затемнено-перигелієвим циклом довжиною в 108 років. Цей цикл пройшов у С. Афанасьєва в його системі, що включає 17 класів геологічних циклітів, під номером 13 (число Фібоначчі!). Ця цифра – сакральна у світогляді багатьох людей, зауважує В. Кузьменко, на що є і об'єктивні підстави. Так, Ю. і З. Кононови зазначають, що при аналізі математичної моделі піраміди Хеопса розкривається феномен числа 108. Це священне число у буддистів, число чоток дорівнює 108. $108 \text{ м} \times 1,08^7 = 185 \text{ м}$ – довжина кабельтова. $1,08^8 = 1,85$ (дцм) – довжина «єгипетського пальця» (відстань між витягнутими великим і вказівним пальцями руки). Маса Сонця = 108×10^9 т. Об'єм Землі = 108×10^{10} км³. Швидкість руху Землі навколо Сонця = 108×10^3 км в годину, відстань від Венери до Сонця = 108×10^6 км. Відстань, що проходить світло за 1 годину у вакуумі = 108×10^{10} м. Середнє відношення довжини тулуба (кістяка) до довжини черепа дорослої людини = 108×10^{-1} ». Протяжність «довгих хвиль» М. Кондратьєва у середньому теж склала біля 55 років. Причому дві сусідні «К-хвилі» несхожі одна на одну,

але через одну – у них є багато подібностей. Якщо в циклах «рубежу століть» більш значні технологічні переміни, то в циклах «середини століття» – соціальні.

На конкретному історичному матеріалі В. П. Кузьменко доводить, що дві сусідні «К-хвилі» начебто фрактально вкладаються в 108-літній «віковий» цикл, що відповідає й «основному закону часу» Хлебникова: $3^n + 3^n$ днів при $n=9$. Ба більше, 108-літні історіометричні цикли Росії розпадаються на 36-літні підцикли, що відповідають $3^n + 3^n$ зазначеній формулі Хлебникова при $n=8$. Відштовхуючись від цих ідей, автор уклав періодизацію циклічного розвитку суспільних процесів в історії соціумів Київської Русі, Московського царства та Росії, включаючи радянський і пострадянський її періоди.

Залишаючи осторонь фактологічно насичені зіставлення й евристичні узагальнення цитованого вище автора*, варті окремої уваги і, можливо, полеміки, проілюструймо й іншу помітну спробу обґрунтування історичних циклів соціального розвитку [42]. У ній автори – Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов пропонують модель «універсального епохального циклу» з метою аналізу соціально-історичних процесів, у якій виокремлено революційну, інволюційну, коеволюційну й еволюційну фази з урахуванням військового, економічного, політичного, наукового, правового, релігійного і психологічного критеріїв. Отже, революційній фазі епохального соціального циклу властиві громадянські війни, перегляд і зміна типів економічної діяльності, зміна політичних статусів та ієрархій, диференціація систем знання, зміна правової регламентації, виникнення і розповсюдження нових релігійних уявлень, зміна соціетальних психологічних характеристик (ціннісних орієнтацій, ідеалів, соціальних настановлень, реставрація архетипних образів колективного несвідомого. – *З. К.*); інволюційній фазі притаманні локальні війни, засвоєння відповідних типів економічної діяльності, авторитарні й тоталітарні режими, накопичення енциклопедичного

---

* Кузьменко В. П. Історичні цикли розвитку України та Росії в теорії їх соціально-економічного генезису. *Стратегічна панорама*. 2002. № 2. С. 177–192.

знання, стабілізація правової системи, формалізація релігійних норм, засвоєння нових соціетальних характеристик; коеволюційна фаза характеризується міжцивілізаційними війнами, зміною методів економічного регулювання й наукових парадигм, переглядом правових нормативів, зміною регулятивних практик і соціетальних векторів розвитку; еволюційна фаза поєднується зі «світовими війнами», тимчасовим досягненням сталого розвитку в межах домінантного циклічного типу економічного розвитку, різними формами та типами демократії, синтезом наукових парадигм, інноваційним розвитком права, релігійним катарсисом, стабільністю домінантних соціетально-психологічних типів [42, с. 209–210].

Отже, сформувалася своєрідна циклічно-генетична парадигма, яка, на думку її апологетів, здатна призвести до науково-технічної революції, що, за сміливим припущенням Н. Сапи, завершиться всередині XXI століття і допоможе здолати кризу сучасної науки, яка ослабила її прогностичну функцію [529, с. 265]. Основні постулати теорії циклічно-генетичної динаміки такі: 1) циклічність є всезагальною формою руху і в природі, і в суспільстві; 2) траєкторія циклічного руху характеризується послідовною зміною фаз, частково допускаючи накладання суміжних циклів і формуючи хвилеподібну динаміку процесів; 3) типова структура включає фази: 1) інкубаційний період формування, наприклад, науково-технічної ідеї, її втілення у дослідних зразках чи технології, яка характеризує ядро нового покоління техніки; 2) інноваційна фаза, пов'язана з проривом на нові ринки, запеклістю конкуренції; 3) фаза розповсюдження (дифузії) техніки нового покоління, розширення ринку, виживання в умовах конкуренції; 4) період порівняно стабільної динаміки, насичення ринку, розвитку виробництва на основі заміни моделей на досконаліші; 5) фаза морального (економічного) і технічного старіння цієї продукції, падіння попиту, витіснення її зі сфери виробництва і застосування ефективнішої техніки наступного покоління.

Приклади реставрації циклічних моделей історіогенезу стосовно різних природних процесів і соціокультурних артефактів підтверджують необхідність темпоральної квантифікації процесів со-

ціалізації особистості, її професіоналізації, духовного розвитку, психо-, культуро- й аксіогенезу тощо, позаяк доведено кореляцію космічного, біологічного соціального та персонального циклів. Обґрунтування побудови аксіометрики особистості стосовно різних феноменів її персонального життя найбільш повно викладено в монографії авторки «Аксіологічна психологія особистості» [236]. Постнекласичний синергетичний модус цієї аргументації, зокрема, зводиться до таких міркувань.

Насамперед відзначмо, що психіка в усіх можливих теоретичних допущеннях про її структуру, функції складників, різновиди організованостей на мікро-, мезо- і макрорівнях є принципово відкритою системою, яка характеризується спонтанністю процесів «внутрішньої» і «зовнішньої» взаємодії, що, втім, не скасовує закономірного характеру регулярних структурних упорядкувань здавалося б цілком хаотичних процесів. Причому ритмічний характер переструктурування певної сильно неврівноваженої системи під впливом достатньо потужних зовнішніх чинників у точці біфуркації зумовлює вибір системою одного з можливих шляхів розвитку. Цей вибір переводить психічну систему на новий рівень розвитку і хронотопний режим функціонування. Система розширює свої межі, «переростає саму себе»; відбувається саморозвиток, що у психології трактується як психофізіологічне дозрівання, онтогенез, персоногенез, професіоналізація, аксіогенез тощо.

Ці та інші феномени психічного розвитку ієрархічно впорядковані, незважаючи на постійні флуктуації тих чи тих «психічних атомів». Порядок народжується з хаосу – такий лейтмотив найвідомішої книги І. Пригожина й І. Стенгер [7]. А їх талановитий послідовник в царині економіки Е. Найман резюмує: «Хаотичні системи є системами зі зворотним зв'язком, оскільки від попереднього значення залежить наступне. Цей факт прямо вказує на те, що хаотичні системи не випадкові, позаяк однією з властивостей випадкових блукань є незалежність попередніх і наступних подій одна від одної [397, с. 267]. До точки біфуркації система неврівноважена, причому її неврівноваженість і загроза знищення через ентропію енергії по-

стійно наростає, але після переходу через ентропійний бар'єр, що збігається з точкою біфуркації, система знову стає врівноваженою, де справджуються класичні детерміністичні закони і можливі точні прогнози. Проте стан рівноваги системи відносний і швидкоплинний, а стан невірноваженості – абсолютний та вічний.

Прикметно, що інструменти фрактальної геометрії дозволяють змодельовати просторову конфігурацію діапазону флуктуацій системи від одного впорядкування до наступного, від однієї точки біфуркації до іншої, визначити площу неправильних геометричних фігур, які в абстрактний спосіб (за допомогою математичних рівнянь) репрезентують повторювану траєкторію самозміни психічної системи на різних еволюційних рівнях її життєздійснення. Ця просторово-геометрична конфігурація – фрактал є атрактором – межею і метою руху хаотичної системи [170, с. 263]. Фрактали самототожні, тобто відтворюють свої геометричні характеристики через певні часові відрізки, вони з'являються, «ростуть», клонуються, наче однояйцеві близнята; фрактали подільні, тобто породжують ідентичні просторові конфігурації на новому рівні впорядкування/розвитку; фрактали корелятивні, оскільки перебувають у смисловому резонансі й цільовому узгодженні (якщо брати їх проекцію на психологію особистості) з іншими фракталами на різних рівнях ієрархії системи, що, неухильно саморганізуючись, розвивається. О. А. Донченко зазначає: «Фрактал є об'єднавчим елементом макро- і мікросвіту». Він є своєрідною одиницею всіх живих, нелінійних, відкритих, надскладних систем, здатних до саморганізації [170, с. 24].

Щодо функціонування різних психічних утворень (фракталів) можна відзначити таке: будь-який психічний структурно оформлений зміст – це знаково-символічний код, ціннісний коефіцієнт події, що визначає її значущість для особи (формальна причина, за Арістотелем; фрактал як атрактор). Водночас це – досягнута мета, реалізована мотиваційна тенденція, не завжди усвідомлена, але тим не менш телеологічно спрямована (цільова причина, за Арістотелем; фрактал як мета). Нарешті, фрактал – це рухомий горизонт саморуху і самозміни (рушійна причина, за Арістотелем; межа, за

Е. Лоренцом, Б. Мандельбротом та ін.). Звичайно, психічні фрактали пов'язані зі своїми тілесними носіями – конкретними індивідами, а відтак мають конфігуративні соматичні маніфестації на рівні анатомії, морфології та фізіології людини (матеріальна причина, за Арістотелем).

У фрактальній геометрії реалізовано успішні спроби математичного прогнозування кількості послідовних ітерацій, що ведуть до формування тотожних фракталів, необхідних для переходу системи на кожен наступний еволюційний рівень (а також цикл) функціонування. Так зване число Фейгенбаума ($F=4,669\dots$) являє собою універсальну константу, що характеризує різноманітні природні процеси та вселяє надію на систематизацію і класифікацію хаосу.

Щодо процесу становлення особистості це означає існування, як мінімум, п'яти (наближення числа F) ієрархізованих структурних рівнів і пов'язаних з ними епігенетичних циклів розвитку. Відзначмо, що постульований у цій книжці та інших моїх публікаціях принцип інтегральної суб'єктності якраз і включає п'ять рівнів: відносний суб'єкт – психосоматичний індивід, моносуб'єкт – суб'єкт окремої предметної діяльності, полісуб'єкт – особистість як носій різноманітних ціннісних орієнтацій та соціальних ролей, мета-суб'єкт – суб'єкт індивідуальної культуротворчості, абсолютний суб'єкт – цілісна особа як універсальний фактор життєздійснення і світобудови. Яскравий представник холистичного підходу в психології К. Вілбер зазначає, що п'ять рівнів є тим числовим мінімумом, який дозволяє подати функціонування психіки як зінтегрованої і структурно (субординаційно й координаційно) впорядкованої системи [603].

Таким чином, методологія психології дістає інше – постмодерне, постнекласичне, водночас інтегрально-універсальне опертя для реалізації холистичного підходу, який конгеніальний процесам у видимій (матеріальній, лабораторно і сенсорно доступній) і невидимій (феноменологічно-рефлексивній, ідеально-мислимій) природі. При цьому первинний хаос як вічний динамічний процес і фрактал як статична просторова фігура – не конфронтаційні явища, а різні

аспекти фундаментального факту єдності змісту і форми, існування і сутності в їх постійних зв'язках і перетвореннях (більше див. [233]).

Як показує міждисциплінарний аналіз, ідея циклічності суголосна сучасним теоретико-методологічним пошукам у царині аксіологічної психології особистості, може й повинна бути впроваджена в постнекласичний науковий дискурс з метою гармонізації взаємин людини зі світом по всьому спектру її сутнісних зв'язків із ним шляхом антиципації наслідків ситуативних і сенсожиттєвих виборів і стратегіально релевантного вибудовування (проектування) життєвого шляху особистості та гідного соціокультурного (державно-політичного, економічного, організаційно-управлінського і т. д.) проекту (нарративу) життєдіяльності спільнот різного кількісного і якісного складу.

8.1.3 Біологічне спричинення соціальної поведінки як екзистенційно-ціннісний виклик особистості

Серед різних видів детермінізму, застосовуваних для пояснення персоногенезу, розрізняємо біологічний детермінізм, що розглядає психіку та її вищу інтегральну форму – свідомість еволюційним надбанням людини в боротьбі за виживання як у контексті органічного світу загалом, так і в контексті внутрішньовидової боротьби.

Відтак різні форми гетероагресивної поведінки (прагнення до територіальної експансії та ідеологічного домінування, економічний, військово-політичний шантаж, маніпулювання суспільною свідомістю, інформаційні війни, не кажучи вже про відверті, відомі своєю бузувірською жорстокістю протистояння і безупинне змагання в розробці засобів масового знищення населення інгрупи, аж до плетіння службових інтриг і використання службового становища з метою визиску підлеглих і пролонгування власної домінантної позиції та інше) знаходять своє еволюційне виправдання.

Наразі детермінація культурою не має релевантного представництва на рівні генетичної, анатоми-фізіологічної, нейрогуморальної і т. д. організації людського організму [245].

І хоча відкриття останніх десятиліть в царині біопсихології вражають (відкриття генів, відповідальних за патологічні схильності, вразливість до різноманітних адикцій, навіть відкриття «нейронів емпатії»), все ж доводиться констатувати, що в інтересах виживання людства як біологічного виду еволюційний принцип «мета (виживання) виправдовує засоби (перемогти, знищити слабшого)» все ще зберігає тверді позиції. Культурний же чинник продовжує значною мірою протистояти, часто програючи, загальнобіологічній мотивації. І в цьому сенсі мало що змінилося з часів Дарвіна і Фройда. До того ж і сам культурний чинник аксіологічно неоднорідний. Не все, що іменується авангардною культурою (мистецтвом), стає класикою, котра акумулює еволюційно прогресивні патерни світо-розуміння і життєтворчості, а те, що заявляє про себе як контр-культура, насправді змінює з плином часу свій статус, переходячи в розряд вершинних досягнень людського духу і забезпечуючи тяглість соціокультурного поступу. Це покладає велику відповідальність на сучасну філософію і політику освіти, педагогічну психологію, нарешті – аксіологічну психологію особистості, які покликані науково обґрунтувати еволюційну перспективність як для біологічного виду *homo sapiens*, так і для різних сегментів сукупного «культурно-феноменологічного тіла» людства – спільнот і окремих особистостей загальнолюдських (і персональних) вартостей: здоров'я, істини, справедливості, достатку, доброти, краси творчої самореалізації, переживання гармонії зі світом тощо. Отже, щоб витримати нерівну конкуренцію між психологічним спадком тривалого філогенезу і прижиттєвими набутками онтогенезу, ціннісна зорієнтованість соціалізації та виховання повинна бути переконливо артикульована і технологічно розпрацьована.

Останнє не потрібно розуміти як наругу над духом і монополію на знання істини. Йдеться про такі аксіологічно зорієнтовані психотехнології розвитку особистості, які задіюють як зовнішню (адаптаційно-репродуктивну, екстринсивну) мотивацію, так і внутрішню (спонтанно-творчу, інтринсивну) мотивацію, встановлюючи в інтраперсональному просторі людини природно-культурну єдність

самобутніх духовних інтенцій з нормативними ціннісними уявленнями суспільства.

Було б наївним очікувати запрограмованих успіхів на шляху збалансування автентичного і нормативного. Феномени наднормативної, надситуативної, надрольової активності явно переважають очікування спільнот, в які особа буттєво включена. Драма наднормативності – в соціально-культурній компетентності особистості, світогляд якої виявляється ширшим за світогляд групи, до якої вона статусно, нормативно-приписово включена. В результаті беруть гору не особистісні амбіції, як про це можуть судити «адекватно компетентні» люди, а подвижницькі зусилля нормативних девіантів. І тільки вихід останніх на ідейно споріднені спільноти, підтримка референтних осіб чи тільки одного Господа Бога допомагає гіперкомпетентним, аксіологічно «просунутим» здійснити свою персональну місію з реконструкції суспільного організму.

Водночас аксіопсихологічна консервативність споріднена з нормативною вузькістю і паразитує на експлуатації іміджевого ампула добропорядного обивателя, який знає, чого від нього очікують, і старається догодити референтному оточенню, або прикинутися, що відповідає цим очікуванням. Соціальна мімікрія веде до помноження симулякрів-покручів, масок лояльності до певних норм і правил як прийнятих у певній соціоекологічній ніші. Нехтування автентичної духовної мотивації, власної суб'єктності веде до надмірного і нерационального використання захисних психологічних стратегій та підтримання хиткого душевного комфорту, заснованого на перекручених моральних уявленнях і девальвованих ціннісних ідеалах.

На противагу енергетичній інкапсуляції за допомогою психологічних захистів копінгове подолання спрямовує енергетичний імпульс назовні, на вирішення проблем соціокультурного розвитку. Звідси стає зрозумілим реверсивний механізм переадресування агресії нормативних консерваторів на нормативних девіантів: блокування і глухота до власних духовних запитів веде до нарощення захисного панцира, який зусиллями його власника має вигляд цілковито відданого певним нормативним кліше (семіотичне марку-

вання одягу, аксесуарних аспектів матеріально-речового довкілля тощо) відповідного статусу (соціальної ролі), способу і стилю життя, з одного боку, й агресивно-вороже відстоювання статичних симулякрів обмеженої культуровідповідності, з другого боку.

У свою чергу взаємна непеєднуваність (аксіологічна, просторо-во-часова невідповідність) консервативно-реактивних і прогресивно-активних особистостей веде до напруженого протистояння за виборення цивілізаційної перспективи, в якій особистісно-духовне, індивідуально-суб'єктне начало ініціює процеси соціокультурних трансформацій на морально виправданій, гуманній основі любові до себе і до ближніх як до гармонійного, раціонально обґрунтованого співжиття всіх суб'єктів цілісного суспільного організму.

Таким чином, персонологічний вимір біологічного детермінізму зміщує акцент у природній еволюції людини з адаптивного пристосування психофізіологічного апарату людини як об'єкта заданої культуральної стимуляції на вироблення психофізіологічних засобів розповсюдження соціокультурних інновацій людини як суб'єкта власного і суспільного аксіогенезу (розвитку ціннісно-сислової сфери особистості).

Виконання цього еволюційного надзавдання зробить самоактуалізацію, професійну гіперкомпетентність, доброякісний етичний перфекціонізм, аксіопсихологічне розширення новітнім еволюційним критерієм біопсихосоціокультурного розвитку людини на противагу інституційно зарегульованій нормативній стагнації, ціннісно-орієнтаційній вузькості, тілесно-іміджевій запакованості духовно злиденного сноба.

Викладені тут міркування міцно закорінені в контекст соціально-політичних, економічних, світоглядних перетворень сучасного українського суспільства. На часі перегляд ставлення до інтелігенції, його еліти, яка покликана бути водночас як носієм нового технократичного мислення, так і гуманітарного діяння в інтересах особи, держави, людства загалом.

У контексті біологічного спричинення повинна розглядатися і психологічна безпека особового складу силових структур та персо-

налу екстремальних професій, сам вибір яких часто-густо є спробою самоопанування особистістю власних деструктивних інтенцій, відреагуванням агресивних спонукань, а відтак завжди залишається загроза втрати самоконтролю, виміщення власних злості і гніву на доступних об'єктах, службове зловживання чи недобросовісне виконання посадових обов'язків. Тому й зберігає повсякчасну актуальність морально-духовне виховання майбутніх силовиків, засоби профілактики емоційного вигорання і професійної деформації, підвищення стресостійкості працівників органів внутрішніх справ, рятувальників та інших представників ризиконебезпечних професій.

Отже, проблема біологічного спричинення людської поведінки є комплексним теоретико-емпіричним об'єктом, розв'язання якої потребує складних міждисциплінарних досліджень і практичної взаємодії фахівців різних професій.

Не меншу загрозу для національної безпеки країни становить нарцисична самодостатність можновладців. Українська владна вертикаль хворіє нарцисизмом. Цей безапеляційний вердикт замість обережного, науково вивіреного висновку створює амбівалентне враження: провокативної риторичної фігури задля читацького зацікавлення і неприкритої (зате усвідомлюваної) проекції однойменної власної вади на владний олімп водночас. Приймаючи обидва припущення проникливого аналітика за обґрунтовані, все ж спробуймо використати їх сенс на користь прояснення заявленої тези.

Не викликає сумніву, що корені сучасного владного нарцисизму мають, по-перше, культурно-історичну природу. Дефіцит національної ідентичності багатьох високопосадовців спонукає їх черпати не з глибин національної пам'яті та сягати вершин національного «егрегора» у вигляді омріяних та вистражданих віри, правди та слави-звитяги. Замість цього вони пожадливо прагнуть все нових повноважень, привілеїв, знаків переваги, аби заповнити ними власну ментальну порожнечу і власну світоглядну безнадію. Саме тому нарцисичний можновладець психологічно імпотентний: його національний активізм зводиться до розпоряджень, які через механізм внутрішньої суперечливості підтримують самих себе, припи-

сів-недомовок, наказів-перевертнів. Усі зусилля владної машини тратяться на «узгодження», «приведення у відповідність», «оновлення» і т. д., що створює імітацію бурхливої діяльності і забезпечує приємне самовідображення «слуг народу», рятуючи їх на якийсь мент від загрозливого для самооцінки занурення в сенс скоєного (саме так – не «звершеного» від «вершина» і не «втіленого» – від «тіло», бо це означало б досягнення ідеального стану або ж реальне приведення у відповідність з автентичними вітальними потребами). «Скоєне» – від «кий», що символізує зняття насилля і наруги над вершинними, трансцендентними сенсами і глибинними, духовними інтенціями народу, які сприймаються «владність імущими» як конформна та маніпульована хитромудрими політтехнологіями «біомаса», в яку спритно підкидають дріжджі то «політреформи», то «нової Конституції», «то повторних виборів», то «надзвичайного стану», або й «нових обґрунтованих тарифів».

По-друге, владний нарцисизм посадовців різного штибу виникає на ґрунті соціально-психологічного дефіциту, позаяк владні домагання з'являються унаслідок спотворення симетрії між прагненням до афіляції та жадобою домінування. Причому «чахля» афіляція – «тепле прагнення до приєднання», солідарність з іншими, дружнелюбність перетворюються то на субстанцію «розбавлення» крутого іміджу, то на «наживку» для наївних представників «біомаси», котрі, подібно до ворони з сиром, подаючи свій голос, тут же втрачають сир. Натомість влада, ставши самоціллю, позбувається екзистенційної «пуповини», того зв'язку з реальними потребами і запитами тисяч і мільйонів людей, що робить її морально легітимною.

По-третє, нарцисизм сучасної української влади є відображенням домінантних соціально-політичних умонастроїв так званого істеблїшменту, заготовлених про запас для ймовірного вжитку. Спостерігаючи за змаганнями різних політичних сил, ловиш себе на дежав'ю, що з'являється від мерехтіння однакових гасел, декларацій, інвектив, кон'юнктурних ініціатив... Якби не знакові деталі («чисті руки, які ніколи не крали», «коса як вінець страждання і втілення святості», опасисте погруддя «професора»), можна було б втратити

голову, чи то пак пильність у розрізненні суб'єктів означених атрибутів заяложеного політичного сценарію. Жонгливання популярними ідеями, взаємне цитування тих чи тих програмних місць, перелицювання старого політичного мотлоху на новий лад, зухвалі випадки чергових «озимих», «братчиків» або «самооборонців» створюють нав'язливий візуальний ряд для припишкового «маленького українця» і простір розгнужданого шаманізму для нарцисичної самопрезентації поборників прав народу і патріотів власної кишені.

Отже, триглавий нарцисизм сучасної української влади переносить її державорозбудовчі потуги на відособлений майданчик політичного шоу, в якому зайняті собою актори повсякчас згадують глядачів (народ), а оскільки частота, темп і ритм цих згадувань викликає в останньому певний рівень трансу, то виникає і оманливе почуття національної безпеки, вагітне передчуттям окраденості, обуреності і розчарування, що переживаються, коли відвернути погляд від захоплених собою в міжосібною грою-поборенням нарцисів та спрямувати його углиб – до себе і вгору – до Бога.

Самовідлучення від своєї духовної батьківщини, спокуса химерою марнославства і самозречення заради самозвеличення через маніпулювання пустопорожніми в устах політичних митарів символами-гаслами – надто дражливий подразник для розбудженого глядача. Народ – не глядач; громадяни втомилися від споглядання зіркових серіалів, вони прагнуть жити власним, невидуманим життям з розумними, етично й економічно обґрунтованими самообмеженнями заради сукупної суспільної вигоди, особистої гідності і душевної рівноваги.

Що здобути ці атрибути належного людського буття, потрібне «щеплення» від симулякрів автентичного, що завдяки «брунькуванню» наших політичних команд ми поголовно отримали; слід жити від власних плоті, душі та духу. Тому діяльність прийдешньої генерації політиків і суспільних топ-менеджерів уявляється не фестивалем різноманих труп лицедіїв, а синхронізованою в часі і згармонізованою в соціальному просторі грою велетенського оркестру громадянського суспільства, де за інструменти слугують

наші сокровенні ідеали, «таємні» у своїй беззахисній справдешній наготі надії, віковічні (що часто виявлялися марними) устремління, інтелектуальні спроможності, консолідовані і загартовані в горнилі моральної критики воління, креативні (проривні) ідеї тощо. Саме такий духовний репертуар новопосталого владного ресурсу стане фактором дійсної національної безпеки і запорукою незворотності суспільно-економічних перетворень.

Перспективою подальших студій повинно стати розлоге дослідження національної міфотворчості, здатної запропонувати оптимістичний футуристичний наратив державотворення і персональної самореалізації громадян.

8.2 Метод моделювання в царині аксіопсихології особистості

8.2.1 Поняття про модель в контексті метафоричного пізнання дійсності

Зростання інтенсивності, проблемно-тематичного тезаурусу, парадигмальної орієнтованості, методичних засобів дослідження психології особистості переміщає мультидисциплінарний корпус персонологічних наук на чільне місце в конструюванні теоретико-методологічного ландшафту сучасної гуманітаристики. Причому на зміну постнекласичному ідеалові плинної ситуативної доцільності в неозорому полі рівнозначних шансів життєздійснення приходить переосмислений принцип системності – принцип ієрархічно-ціннісної самоорганізації особи як суб'єкта власного життя. Відновлення інтересу до «класичних» ієрархічних інтерпретаційних моделей на тлі вражаючих успіхів процесуально-зорієнтованих соціально-конструктивістських ідей – прикметна особливість сучасного методологічного дискурсу, в причинах появи якого та ймовірному евристичному потенціалі аксіопсихології спробуймо розібратися. Іншими словами, я зацікавлена в аргументованій та переконливій відповіді на запитання, чи володіє аксіопсихологія необхідними пі-

знавальними засобами для забезпечення медіації між так званими контекстами відкриття і контекстами обґрунтування, зв'язок між якими зазвичай постулюється, але недостатньо прояснюється [256].

Слід відзначити, що логічні дистинкції статичності – процесуальності, ієрархічності – децентрації, детермінації – свободи волі тощо тільки на перший погляд видаються далекими від загальнометодологічної проблеми співвідношення вищезгаданих наукових контекстів. Далі я намагатимемось довести, що аксіопсихологія володіє достатнім медіаторним потенціалом, який здатен гарантувати функцію знаково-символічної комунікації та трансляції аналогових теоретичних моделей досліджуваної реальності між означеними науковими контекстами, що в методологічному дискурсі психології особистості обернеться налагодженням комунікації між конституціоналізмом і ситуаціоналізмом та іншими, в тому числі й вищезазначеними опозиціями.

Філософія науки визнає контексти відкриття і обґрунтування взаємопов'язаними процесами наукового дослідження. Причому і в логіці конкретного дослідження, і в історичній ретроспективі відкриття передують обґрунтуванню. Видатний апологет індуктивних методів у природознавстві Ф. Бекон вважав, що відкриття наукових істин відбувається завдяки нагромадженню, систематизації й узагальненню фактичного матеріалу та на їх основі встановленню регулярних інваріантних причинно-наслідкових залежностей (законів) між досліджуваними явищами. Ці емпіричні закони можна відкрити лише шляхом систематичних спостережень ретельно спланованих експериментів, що неминуче приведе до наукового відкриття. При цьому не має значення, хто проводить дослідження, адже дотримання нормативних приписів застосування методу «працюватиме в будь-чийх руках». Переконання Ф. Бекона яскраво ілюструє таке його висловлювання: «Наш шлях відкриття наук небагато залишає гостроті і силі обдарування, майже зрівнюючи їх. Подібно до того, як для проведення прямої чи описування досконалого кола багато значать твердість, умілість і навченість руки,

якщо діяти тільки рукою, – мало або зовсім нічого не значать, якщо користуватися циркулем і лінійкою. Так само це стосується і нашого методу» [54, с. 27–28].

Індуктивна методологічна лінія Ф. Бекона, підсилена Дж. С. Міллем, була адекватною ранньому етапу розвитку природознавства. На зміну їй з середини ХІХ століття на передній план виходить дедуктивна логіка для обґрунтування висунутих здогадів і припущень, а в науці починає домінувати гіпотетико-дедуктивна модель дослідження. Апологети продуктивності контексту обґрунтування небезпідставно стверджували, що самими лише індуктивними методами не можна відкрити теоретичні закони, бо вони є законами про не спостережувані об'єкти і не містять емпіричних понять. А наукові теорії мають справу з конструюванням ідеальних об'єктів на кшталт молекулярно-кінетичної моделі газу, моделей побудови атома тощо. Представник цієї точки зору У. Вевелл підкреслював обмеженість можливостей індуктивного методу і контексту відкриття такою гносеологічною ситуацією, коли необхідне привнесення синтезувальної й узагальнювальної концепції, яка з надлишком покриває ділянки емпіричної заданості.

Отже, з середини ХІХ століття і донині контекст обґрунтування домінує в методологічному науковому дискурсі. Сучасні вчені загалом вважають, що наука покликана логічно обґрунтовувати результати своїх досліджень. Цю вимогу сформульовано в так званій стандартній концепції науки, яку поділяли прихильники логічного позитивізму і більшість фахівців у галузі методології аж до середини минулого століття. Сенс протистояння добре виклав Г. Рейхенбах: «Акт відкриття не піддається логічному аналізу. Не справа логіка пояснювати наукові відкриття: все, що він може зробити, – це проаналізувати відношення між фактами і теорією... Я ввводжу терміни контексту відкриття і контексту обґрунтування, щоб провести це розрізнення. Тому ми повинні сказати, що епістемологія займається тільки розглядом контексту обґрунтування» [744, с. 6–7]. Цю позицію поділяв і засновник школи критичного раціоналізму К. Поппер, зауваживши, що філософія науки повинна займатися не

аналізом процесу відкриття нових ідей і гіпотез, а винятково їх обґрунтуванням, залишивши перший клопіт як предмет дослідження психології.

Аналогічно думає і Х. Лейсі, рішуче розділяючи когнітивні і соціальні цінності, прямо (перші) чи опосередковано (другі) причетні до процесу виробництва нових знань. Філософ переконаний, що науковий метод пов'язаний з контекстом обґрунтування, а не відкриття [327, с. 51]. Щодо когнітивних цінностей, таких як незаангажованість, нейтральність, автономність науки як особливої інституціональної сфери та похідних від них норм і стандартів дослідницької діяльності, то всі вони операціоналізуються у відповідні процедури верифікації/фальсифікації теорії та в кінцевому рахунку впливають на її прийняття чи відкидання. Соціальні цінності репрезентують навколонуковий ідейно-політичний, ціннісно-орієнтаційний, економіко-правовий потенціали розвитку науки і впливають на вибір стратегічних напрямків підтримки наукових досліджень суспільно затребуваного змісту. Однак Х. Лейсі не схильний применшувати не тільки роль аксіології, а й психології в генеруванні певних онтологічних моделей і схем, у створенні правдоподібної картини світу (невипадково багато з його праць написано у співавторстві з Б. Шварцом, відомим сучасним дослідником психології цінностей). Зокрема, ціннісно-сміслові конструкти невіддільні як від контексту відкриття (оформлення закономірної ідеї внаслідок узагальнення індуктивно накопичених фактів з минулих спостережень), так і в контексті обґрунтування гіпотетико-дедуктивної моделі (теорії, що випереджає в часі форми її перевірки і провадження). Х. Лейсі пише: «Людське судження не лише «фактуальне», воно не обмежується тільки описом і поясненням способів становлення і буття речей. Орієнтоване на майбутнє судження містить ціннісні аспекти. Якщо пояснення співвідносить сучасний стан речей з минулим (згідно із законами причинності або пояснювальним викладом), то оцінка прагне співвіднести сучасне з бажаними майбутніми можливостями і способами реалізації... воно (майбутнє. – З. К.) прийме свою форму мірою того, як сучасне модифікується і періо-

дично трансформується засобами інтенціональної діяльності» [327, с. 73–74].

Постнекласичний етап розвитку наукової раціональності спирається на мережевий принцип організації знання і допускає рівнозначність факультативних методологічних позицій, пояснювальних моделей. Визнання багатовимірності світу пом'якшує й релятивізує критерії застосування дослідницьких процедур. Метод дослідження перестає виконувати роль універсального засобу збору емпіричних даних, а також обґрунтування інтуїтивних передбачень (гіпотез). «Методологія стає локальною і ситуативною, а її обґрунтованість визначається здатністю комплементарно відповідати матеріалу, евристично розкривати реальність, що вивчається», – зазначає М. С. Гусельцева [153, с. 16]. Тобто, поступ методології відбувається через кроки: від уніфікованих процедур індуктивного вивчення самого об'єкта (класична раціональність) до вивчення об'єкта в його відношенні до світу (верифікація дедуктивних припущень за допомогою стандартних процедур дослідницької діяльності), а відтак до рефлексії в цьому процесі себе як дослідника й довільного конструювання пізнавально-практичної ситуації (постнекласична раціональність). Це означає, що на перший план висувається нове коло проблем, яке, на думку А. П. Огурцова, «дозволить уникнути Сцилли культурно-історичного релятивізму й Харибди універсалізму сконструйованих, штучних мов (також і методів. – З. К.). Адже для опису специфічних рис функціонування науки в тому чи іншому соціокультурному контексті вже не досить просто аналітичного виокремлення контекстів відкриття й обґрунтування, предметної мови й метамови, методів пояснення і розуміння. Необхідно знайти універсальну перспективу... виявити спільну і культурно незалежну позицію... побудувати семантичний «метатеоретичний каркас» аналізу культурно специфічних і соціально-історичних форм наукової діяльності, в якому було б не тільки систематизовано фундаментальні універсалії науки – універсальні наукові поняття з їх однозначним значенням і концепти з метафоричністю й амбівалент-

ністю смислів, але і проведено аналіз регулятивних ідеалів наукової діяльності» [417, с. 34].

Плідні зусилля в цьому напрямі проявляв вітчизняний методолог, в тому числі й у царині психології особистості, Г. О. Балл, обґрунтовуючи раціогуманістичний підхід. Проте я усвідомлюю, що просування постнекласичних ідеалів у психології означає не просто «замирнення», взаємне пристосування «класики» й «некласики», а такий їх методологічний синтез, який дозволить експлікувати інтенціонально-ціннісну, телеологічно зумовлену позицію суб'єкта пізнання апіорі, до всякого практичного дослідження, на етапі моделювання предмету дослідження в його складно опосередкованих зв'язках і відношеннях з макро- і мікрооб'єктами як складниками цілісного системного утворення суб'єкт-об'єкт-суб'єктної реальності, що підлягає вивченню. В цій триланковій схемі перший суб'єкт – сам дослідник з властивим йому психічним (в тому числі когнітивним й аксіокультурним потенціалом), об'єкт – предмет дослідження й потенційного концептуального моделювання, другий суб'єкт – соціум, якому адресується наукове відкриття, потенціальний суб'єкт технологічних інновацій.

У цьому підрозділі монографії я зосереджуся на проясненні психологічних механізмів взаємодії початкової ланки наукового дослідження – первинного суб'єкт-об'єктного зв'язку, ініційованого пізнавальними інтенціями дослідника, забезпеченого його когнітивними компетенціями й реалізованого його афективно-вольонтивними прагненнями. Так визначена трикомпонентна диспозиційна конструкція є насправді аксіопсихічним феноменом – механізмом імпліцитного моніторингу, оцінки і вибору «матеріалу», придатного для конструювання образно-символічної моделі досліджуваної реальності. В ролі такого поліфункціонального механізму двоїстої пасивно-активної, відображувально-реконструктивної природи виступає метафора. Х. Ортега-і-Гассет стверджував, що для свідомості людини не існує жодної можливості пізнання, як проникнення в метафоричне «тіло» суб'єктно-об'єктного зв'язку: «Універсальні відношення між суб'єктом і об'єктом – відношення усвідом-

лення можна досягнути, лиш уподібнивши його яким-небудь іншим відношенням між об'єктами. В результаті такого уподібнення ми отримуємо метафору» [422, с. 77].

Механізмом утворення метафори, на думку П. Рікера, виступає предикативна асиміляція: «асиміляція полягає безпосередньо в тому, щоб зробити подібними, тобто семантично близькими, терми, які метафоричне висловлювання зводить до купи» [504, с. 421]. П. Рікер вважає, що таке уподібнення властивостей одного об'єкта властивостям іншого, свого роду перекодування смислової реальності, що є основою взаєморозуміння, відбувається завдяки інтуїтивній комбінаторно-синтетичній дії уяви, яка порушує встановлену категоризацію явищ і встановлює смислову ідентичність до того далеких феноменів. При цьому зберігається так звана розщеплена референція: явне чи неявне прозирання крізь новоутворений смисл явища його семантичного попередника. Важливо, що розщеплена референція притаманна метафорі як з боку уяви, так і з боку відчуттів, які відсилають синтезований уявою смисл чуттєво сприйманим предметам. «Таким чином, зображення (вербальна і невербальна експресія. – З. К.) і уява являють собою конкретне середовище, в якому і крізь яке ми бачимо подібності. Отже, уявляти – це не значить володіти ментальним зображенням чогось, але значить проявляти зв'язки шляхом зображення» [504, с. 423].

Завдяки своїй психологічній природі та способу побутування метафора отримує номінативний, інтуїтивно-пізнавальний, образний та емотивно-оцінний формовияви. Цим зумовлюються різні – візуальні, дигітальні, аудіальні, механічні (аналог кінестетичних) – чуттєві форми репрезентації аналогових моделей досліджуваного об'єкта.

Заявленої позиції дотримується, зокрема, В. Ф. Петренко. Свою статтю автор починає з тези: «За численними школами, які існують у психології, стоїть набагато менше число базових метафор, що мають, як правило, характер візуального образу або образу дії та задають той смисловий корінь, з якого проростають психологічні теорії» [439, с. 121]. Він стверджує, що за допомогою метафори людство роз-

ширює горизонти пізнання, переносячи звичні уявлення і поняття на нову сферу. Навіть фізика – чи не найбільш просунута наука – рябить такими розповсюдженими метафорами, як «поле», «напруга», «сила» в класичній фізиці; в сучасних напрямках: «аромат частин» – в атомній фізиці; «чорна діра», «червоточини», «кротові ходи» та ін. – в сучасній космології. Психологія тим паче послуговується метафорами, запозиченими як із повсякденного мовлення, так і з математики, фізики, геології: «сфера», «механізм», «глибина», «шар» тощо.

В. Ф. Петренко стверджує, що «різні базові метафори як базові моделі світу включають у себе аксіологічні підстави, а також етичні наслідки, які впливають з тієї чи іншої моделі світу, інших людей, самих себе. Про роль цінностей, які імпліцитно визначають розвиток науки і техніки, писали І. Т. Фролов і В. С. Стьопін. Аксіологічний компонент в науці, який особливо зримо проступає в гуманітарному пізнанні, рельєфно проявляє себе і в розвитку психологічної науки, зокрема в тих базових метафорах, котрі лежать в основі того чи того методологічного підходу, або (в термінах Куна) наукової парадигми» [439, с. 123]. Сам В. Ф. Петренко описує зміст базових метафор фізіологічної психології, психоаналізу, психології пам'яті, культурно-історичної психології та теорії діяльності, гуманістичної та трансперсональної психології. Зауважмо, що ще раніше ідею метафоричного пізнання як посередника, «моста», медіатора емпіричного й раціонального пізнання, тісно інтегрованого з інтенціональним змістом психічного (аксіопсихікою) я артикулювала в низці своїх публікацій, починаючи з 1999 р., з часу захисту докторської дисертації «Психологічні основи аксіогенезу особистості».

На когнітивно-евристичній функції метафори в професійному методологуванні та її продукті – концептуальній моделі наголошує Х. Альберт: «Чуттєве або духовне споглядання поступається місцем конструюванню й експерименту, відтак людській активності, що трансформує результати здатності до уяви в символічні конструкції та перевіряє їх шляхом мисленнєвих і реальних експериментів... Таким чином, пізнання рухається *між* (виділення моє. – З. К.) конструюванням і критикою...» [21, с. 42].

Отже, метафоричне пізнання, засноване на смисловій, темпорально-функціональній подібності досліджуваних явищ, може виступити досить сильним аргументом у давній дискусії навколо співвідношення контекстів відкриття й обґрунтування в методології науки, а також артикульованої в постмодерний період їх взаємодії та узгодження. А оскільки базові концепти аксіопсихології утворює порівнева організація ціннісно-смислових утворень особи як інтегральної суб'єктності, то це потенціює процес антропоцентричного метафоротворення по всьому спектру насамперед соціогуманітарних наук. Зокрема, про таку можливість я вказувала в післямові до книжки «Аксіологічна психологія особистості». Опираючись на здобутки сучасної синергетики і теорії систем (А. Баблюяц, Г. Ніколіс, І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Хакен та ін.), було зроблено висновок, що «аксіопсихічні феномени особистості виступають тими атрактивними фільтрами, які забезпечують злагоджену роботу смислоцільового переживання з гармонізації феноменологічного простору особистості в усіх його сегментах та іпостасях (індивід як біологічний організм, власне суб'єкт будь-якої пред-метної діяльності, особистість як соціальний індивід, тобто суб'єкт моральної за змістом і сумісної за формою діяльності, індивідуальність як суб'єкт культуротворчості, універсальність як утілення вищих духовних устремлень людини) і в напрямі оптимального творчого пристосування до зовнішнього середовища. За цією логікою, саме медіативна функція особистості сприяє утриманню телеологізму в якості провідного онтологічного принципу власне людського способу існування. З іншого боку, наявний і зворотний, відцентровий вплив особистості по типу дисипації на парціальні втілення людського потенціалу...» [236, с. 470].

Таким чином, медіаторно-евристичний потенціал аксіопсихології особистості зближує індуктивну й дедуктивну логіку наукового пізнання, оскільки образно-інтуїтивний пошук смислових аналогій як імовірнісних інтерпретаційних (описових і пояснювальних) моделей відбувається в обох випадках – і в контексті відкриття, і в контексті обґрунтування. Відтак «принципові» опозиції

персонології (статики – динаміки, ієрархії – децентрації, консти-туціоналізму – ситуаціоналізму, детермінізму – індетермінізму і т. д.) втрачають свою континуальну полярність, оскільки починають розглядатися крізь антропометричну оптику з доцільно підбраними аксіологічними «лінзами».

З іншого боку, історично вмотивована необхідність в аксіологічному повороті сучасних персонологічних досліджень, адекватних викликам постнекласичної стадії методологічних і науко-знавчих пошукувань, вимагає більш поважного ставлення до такого універсального наукового методу, як метод моделювання. Суть останнього полягає в оперуванні моделями як відображенням факторів, речей і відношень певної царини знань у вигляді більш простої і наочної матеріальної структури (Т. Клаус). Психологічне моделювання вимагає дослідження психічних процесів і станів за допомогою їх реальних (фізичних) чи ідеальних, передусім математичних моделей [515, с. 9].

Модель (лат. *modulus* – міра, зразок) – об'єкт-замінник, який за певних умов може замінювати об'єкт-оригінал, відтворюючи ті властивості і характеристики, що цікавлять дослідника. Відтворення здійснюється як у предметній (макет, пристрій, зразок), так і в знаковій формах (графік, схема, програма, теорія). Можливі два способи конструювання моделей. Якщо перший іде від емпірично виявлених властивостей і залежностей об'єкта до його моделі, то другий уже у вихідній точці передбачає додосвідне відтворення об'єкта в моделі, і оскільки модель відома, то вважається пізнаним і об'єкт [124, с. 650].

Наведена цитата підкреслює актуальність моделювання як методу, в тому числі психологічної персонології на сучасному етапі її розвитку, позаяк співіснування природничо-наукової та гуманітарної традицій розбудови психології особистості спираються на обидва відзначені вище семантичні контексти використання моделей як засобів методологічної роботи.

Постульований тут аксіологічний поворот як наслідок постнекласичного типу пізнавального ставлення до дійсності вимагає врахування впливу на досліджувану реальність не лише методів пі-

знання, а й суб'єкта пізнання як носія апріорних ментальних схем і потенційних інтерпретаційних матриць, котрі неминуче накладуться на досліджуваний об'єкт. Отже, сучасна психологія особистості не може не бути аксіопсихологією особистості, тобто такою психологічною персонологією, що відкрито визнає неусувність ціннісної заангажованості будь-яких теоретичних побудов.

З критичної рефлексії форм присутності засадничих гносеологічних настановлень в будь-якому персонологічному дискурсі впливає, що епістемологічні моделі, які презентують уявлення про структурно-динамічні особливості досліджуваного об'єкта, мають ознаки, котрі вказують на причетність цих моделей до певного типу філософування, світоглядної матриці чи відповідної схильності до причинних пояснень тощо. Так, у розвідці, присвяченій історичним модифікаціям принципу детермінізму [254], обґрунтовується їх зв'язок з історичними типами раціональності, етапами нагромадження психологічних знань, методологічних настановлень.

Висновується така історична послідовність: «1) докласична (міфологічна) раціональність – допарадигмальний стан розвитку психології – методологічний нігілізм – символічний детермінізм; 2) класична раціональність – поява перших психологічних парадигм дуалістичного змісту – методологічний ригоризм (монізм) – каузальний (причинно-наслідковий, лінійний, механістичний) детермінізм; 3) некласична раціональність – мультипарадигмальність – спроба методологічної тріангуляції, плюралізм – взаємний імовірнісний детермінізм; 4) постнекласична раціональність – парадигмальна анархія – методологічний лібералізм – недетермінізм (нелінійний, системний, круговий, мережевий); 5) універсальна (постпостнекласична) раціональність – інтегративна парадигмальність – методологічний холізм – акаузальний, телеологічний, синхроністичний холархічний детермінізм» [254, с. 59].

Слід зауважити, що зазначена послідовність не означає абсолютного домінування тієї чи іншої епістемологічної моделі у відповідний історичний період розвитку науки. Насправді існують і

реалізуються доглибно-феноменологічні передумови будь-якого типу методологування в будь-який історичний момент. Стосовно психології особистості це означає, що холістичні персонологічні теорії з'являлися і раніше, правда, своє підтвердження вони знаходили головним чином в інтроспективному і медитативному досвіді автора, його здатності до інтуїтивно-образної презентації хронотопу людського існування, що вбирає в себе, підпорядковуючи смислоттєвому цілому, дискретні ланцюги логічно впорядкованих каузальних залежностей. «До персоналій, чиї ідеї і підходи дозволили усвідомити сьгодні можливості психологічного моделювання, слід віднести Декарта, Канта, Гегеля, Гуссерля, К'єркегора, Дільтея, Джемса, К. Юнга, М. Бердяєва, Барта, Лакана, Вартофського та ін.», зазначає О. Б. Старовойтенко [571, с. 17]. Вона визнає, що загальнопсихологічне знання гуманітарного типу повинно будуватися у формі дослідницьких, пояснювальних та інтерпретаційних моделей, що являють собою концептуальні схеми, логіки, когнітивні техніки, структури, типології, багатовимірні класифікації та континууми. Моделі розробляються у вигляді вербально-логічних конструктів або у вербально-образній, вербально-символічній, образно-символічній формах.

8.2.2 Дигітальні моделі як засоби професійного методологування в аксіопсихології особистості

Методологічні дискусії, що з новою силою розгорілися у психології, – не результат чиєїсь суб'єктивної волі, а неодмінний факт, детермінований здатністю людської психіки з себе породжувати, з собою узгоджувати й собою оформлювати (завершувати) ті чи ті смислообрази (мислеформи), покликані впорядковувати (концептуалізувати) доступний індивіду Універсум. А отже, навіть така, на перший погляд, далека від запеклих протистоянь нетолерантних полеміка вчених має спільне з ними джерело – інтенціональність психічного апарату людини, що, між іншим, проявляється і в ціннісно-цільовому спрямуванні її пізнавальної діяльності. Це, своєю

чергою, веде до визнання не такого собі нейтрального суб'єкта пізнання, здатного до отримання об'єктивних істин про навколишній світ, а до визнання тотожності гносеологічного суб'єкта суб'єктові аксіологічному, який фактом свого буття і своєї присутності у світі (єдність онтичного й екзистенційно-практичного) утверджує певний тип раціональності і професійного методологування.

Відштовхуючись від цієї, загалом постнекласичної, позиції в епістемології, спробую довести, що й сучасні наукові дискусії в царині психології особистості є проекцією на відповідний персонологічний дискурс конгеніальних авторському психоментальному єству числових кодів-символів, які зумовлюють відбір і вибір ученими тих чи тих пояснювальних конструктів і моделей інтерпретації пізнаваної реальності. Я переконана, що така позиція повертає нас до кантівського практичного розуму, гуссерлівського «назад до речей» чи відомого кожному сучасному науковцю постулату «Характер відповіді залежить від способу постановки запитання».

Насамперед зафіксуємо розуміння символу як такого виду іноказання (метафори), який у концентрованій формі містить потенційні смислові референти універсального світопорядку, що підлягають принципіві голономності (сферичної запакованості) одних цілих стосовно інших цілих. Символ, таким чином, виступає не просто медіатором, але і носієм-інтегратором доглибних духовних, енергоінформаційних ритмів і потоків та матеріальних, тілесних, культурних означників. Причому надзвичайно важливою диференційовальною ознакою, що відрізняє символ від, наприклад, простого знаку, випадкової аналогії, є «вертикальна» орієнтація символу: від іманентного, прихованого, потенційного сенсу-задуму до втіленої, проявленої, розгорнутої його «еманації», проекції на інші, периферійні щодо духовного центру людини, центри смисло- і життєздійснення. Посилаючись на Р. Женона, Х. Е. Керлот підкреслює, що справжньою підставою символізму є відповідність, що пов'язує всі рівні реальності, під'єднуючи їх один до одного, простягаючись від природного порядку в цілому до надприродного порядку [275, с. 34].

Відповідаючи на запитання про те, що уможливорює символ у якості універсального репрезентанта взаємозв'язку макро- і мікрокосму, Снайдер формулює теорію «спільного ритму». «Ритм може розумітися як групування відстаней, кількісних величин, а також як формальна схема, що визначається ритмічними числами, тобто як просторова, формальна і позиційна подібність» [275, с. 36]. І далі: «... ритми і модуси (слуховий, зоровий, руховий. – *З. К.*) дозволяють встановлювати відношення між різними планами реальності. В той час як природничі науки встановлюють відношення тільки між «горизонтальними» групами істот за класифікацією Ліннея, містична або символічна наука (гуманітарна або ширше – постнекласична – *З. К.*) зводить «вертикальні мости» між об'єктами, що перебувають в одному космічному ритмі, тобто між об'єктами, положення яких «відповідає» положенню іншого «аналогічного» об'єкта на іншому плані реальності: це, наприклад, тварина, рослина або колір» [275, с. 37]. Як бачимо, ця розлога цитата ілюструє відповідні методологічні настановлення і в царині психологічної персонології: принцип холізму, інтерпретаційний потенціал якого охоплює як лінійно детерміновані процеси у відносно стабільних, закритих, урівноважених системах, так і нелінійні, «творчі» процеси у відкритих, неуврівноважених системах [632]; підпорядкований йому принцип рекурентності [72], тобто смислового резонансу, сутнісної подібності (суголосності) явищ і подій, що відбуваються на різних рівнях реальності; принцип холархії – взаємне включення в одне ціле різних рівнів і аспектів реальності [603], принцип синхронності колективного несвідомого з подіями життєвої біографії людини [690], принцип імплікаційної когерентності – узгодженості різнопорядкових психічних явищ [170] і т. д. Показово, що астропсихолог Д. Радьяр визначає особистість як екстеріоризацію постійно змінюваної конфігурації, що виникає із взаємодії колективного та індивідуального в цілісній людській істоті (тілі і душі) [492, с. 110]. Саморозгортання особистості як потенційної самості – це реалізація ентелехії автентичного цілого індивіда, котрий перебуває у ціннісно-смиловому резонансі зі світовим порядком: «Тільки коли

Монада – (Бог-на-початку) ... відродиться в его або Самість-в-кінці, Душа стане дійсним організмом з психоментальної субстанції, в якій вібрує світло, – як у фізіологічному організмі пульсує кров» [492, с. 112], – так образно і патетично описує цикл персоногенезу Д. Радьяр.

Виникає запитання: якщо сучасний стан методологічних пошукувань у психології особистості адекватний вершинним надбаням теорії пізнання, то чому не минають нарікання на перманентну методологічну кризу в психології, чому триває стільки суперечок навколо претензій тих чи тих категорій на статус «молярної одиниці» психічного, чому доказова, коректна наукова полеміка час від часу переривається нетолерантними кпинами і звинуваченнями то в ретроградному монізмі [558], то в безперспективному і безвідповідальному плюралізмі [154], то у фактичному слідуванні схемі «суб'єкт-об'єктного роздвоєння» тощо? Відтак реанімується актуалізоване на початку цього підрозділу запитання про апріорні аксіологічні настановлення, деякі вроджені мислесхеми, певний індивідуальний тип символізації реальності, що неминуче есплікується при висуненні дослідницьких гіпотез, а останні, як відомо, – плід творчого інтелекту з базовою функцією інтуїції у своїй основі.

К. Юнг говорить про інтуїцію таке: «Інтуїція – це вид інстинктивного осягнення, незалежно від природи його змісту... Завдяки інтуїції всякий зміст постає як завершене ціле. ... Інтуїтивне пізнання володіє внутрішньою впевненістю і переконанням, що давало Спінозі можливість говорити про «*scienfia infuitiva*» як вищу форму пізнання» [691, с. 733–734]. Отже, дослідницькі гіпотетико-дедуктивні побудови в основі своїй символіко-інтуїтивні, а відповідні методологічні настановлення щонайперше володіють числовим символізмом, адже математичні символи кількості та її перетворень – універсальна мова науки.

«Числа в символізмі, – зазначає Х. Е. Керлот, – це не просто вираження кількості, а ідеї-сили, кожна зі своїм особливим характером. Числа в сучасному розумінні є тільки зовнішньою оболонкою. Всі числа походять від одиниці (котра еквівалентна містичній,

невиявленій і безрозмірній точці). Далі число, яке виникає з одиниці, все глибше занурюється в матерію, в процеси, що ускладнюються, у «світ». Перші десять цифр у грецькій системі (або дванадцять у східній традиції) мають відношення до духу: вони – сутності, архетипи і символи» [275, с. 574].

Дивно, але факт: у психології, як і в іншій респектабельній науці, рідко вдаються до глибинної саморефлексії своїх гносеологічних засад аж до рівня її базових числосимволічних підвалин. Мені відома лише спроба А. В. Фурмана апелювати до символічного змісту принципу кватерності в обґрунтуванні типологічного підходу в системі професійного методологування та обстоюваної ним вітакультурної методології [627]. Зокрема, посилаючись на мову символів, улюблені дослідником четвертинні мислесхеми пояснюються тим, що «квадрат символізує чотири Елементи або стихії, з яких складається Всесвіт (земля, вогонь, повітря, вода), а його повний коловий поворот відновлює вихідну простоту і ясність всього наявного. Так утворюється «круговина квадрата», за якою приховане прагнення досягнути збалансованої єдності в матеріальному світі і духовному житті, а відтак намагання піднятися вище відмінностей, перепон, марнувань» [630, с. 88]. Далі йдуть посилання на чотири засадничі функції психіки К. Юнга, а також інші фізичні й метафізичні кореляти кватерності.

Не відкидаючи слушності застосування принципу кватерності в багатьох концептуально-символічних побудовах, відзначмо, що автор мимоволі стає заручником природної йому мислесхеми, оскільки спрямовується підсвідомою настановою все, що пізнається, підводити під улюблене число. У деяких випадках з'являється додатковий (тут п'ятий) елемент, який радше розглядається як факультативний, додатковий, похідний, при цьому недооцінюється його якісно відмінний зміст. Так, А. В. Фурман модель засадничих функцій людської психіки, за К. Юнгом, доповнює п'ятим компонентом – волевиявленням. Щоправда, при цьому український автор заперечує першоджерело. У самого Юнга мовиться про п'яту, трансцендентну функцію, яка не є окремим різновидом психічної орієн-

тації, а являє собою посередницьку основу, «міст» для об'єднання протилежних функцій, одна з яких – свідомо (домінує), а друга – витіснена в підсвідомість (опозиційна). В результаті з'єднання полярних протилежностей оживає спільний архаїчний корінь, первісна ментальність, з якої беруть початок всі диференційовані функції.

На противагу кватерності, я відстоюю ідею п'ятерності як базову психоментальну матрицю психологічного методологування. Група, що складається з п'яти елементів, «представлена п'ятикутником і п'ятикінечною зіркою, а також квадратом з його центральною точкою... На числі п'ять засновано багато талісманів і амулетів – не тільки у зв'язку з людським тілом, здоров'ям (або фізичною цілісністю), любов'ю, але й тому, що п'ятикінечність символізує весь матеріальний світ (виражений четверичністю) плюс центр або п'ята (вища) сутність... Деякі ісламські обряди і поняття утворилися з урахуванням п'ятеричності: існує п'ять релігійних обов'язків, п'ять ключів до таємного знання, п'ять головних молитв і п'ять разів повторювана клятва... У китайців п'ять є найбільш важливим з усіх чисел. П'ятеричність у цілому представляє природний життєвий ритм, космічний світопорядок...» [275, с. 430].

Людина енциклопедичної ерудиції, мислитель з холістичним світоглядом і автор фундаментальної праці «Інтегральна психологія» К. Вілбер представляє 16 базових рівнів або базових структур Великого Гнізда Буття, кожен з яких перевищує і включає в себе всі попередні рівні. Це – матерія, відчуття, сприймання, екзоцепт, спонукання, образ, символ, ендоцепт, поняття, правило, формальне, зорово-логічне, уявлення, архетип, безформне, недуальне [603]. Не вдаючися тут до обговорення виокремлених рівнів, відзначу, що, на думку К. Вілбера, і відносно проста п'ятирівнева схема (матерія, тіло, свідомість, душа, дух) може повно описати цілісні патерни буття і свідомості.

Автор єдиної теорії психічних процесів Л. М. Веккер також послуговується принципом п'ятеричності, виокремлюючи ієрархію психічних явищ через їх антропну символізацію: людина, яка відчуває, сприймає, мислить, переживає і діє [112].

У нашому ж випадку йдеться про концепцію інтегральної суб'єктності, що охоплює п'ять її рівнів: відносного суб'єкта (біологічного індивіда), моносуб'єкта (власне суб'єкта предметної діяльності), полісуб'єкта (особистості як соціального індивіда), метасуб'єкта (творчої індивідуальності), абсолютного суб'єкта (універсальності як ідеалу духовної самореалізації). У своїх публікаціях та в дослідженнях послідовників продемонстровано евристичні можливості п'ятеричного принципу не лише в теоретичному моделюванні досліджуваної суб'єктивної реальності, а й інтерпретації отриманого емпіричного матеріалу.

Порівняння методологічних уподобань, заснованих на п'ятеричній феноменологічній установці, з четвертинною установкою аж ніяк не свідчить про «вищість» першої і «нижчість» другої. Як уже зазначалося, в наукових психологічних джерелах можна зустріти різні числосимволічні орієнтації розуму: від монізму (одиниці) до різних форм плюралізму та організованих цілісностей молярних одиниць (холонів, психофракталів, смислових утворень тощо) – числа 7, 9, 12 та ін. Справа не в простому кількісному нарощенні елементів, рівнів, аспектів як одиниць аналізу, а в їх функціональній придатності як методологічних засобів опису, розуміння, пояснення, прогнозування і практичного впливу на досліджувану реальність.

На прикладі цієї теоретичної розвідки проявляється нагальність потреби психології в послідовній феноменологічній редукції, що дозволила б віднайти «епоху трансцендентального смислу» і зв'язати в єдине «кругове» ціле суб'єкта пізнання, оцінки, перетворення, споглядання та інших модусів його буття у світі, як цього потребують критерії сучасності постнекласичної раціональності.

8.2.3 Геометричне моделювання в аксіопсихології особистості

Окремим різновидом моделей-образів є просторові моделі, що достатньо широко використовуються не лише для унаочнення теоретичних ідей, а насамперед як форма репрезентації ментального

простору дослідника, котрий демонструє через неї свою потугу до тієї чи іншої повноти охоплення досліджуваної реальності і цим самим явно чи неявно позиціонує себе як адепта того чи того різновиду ключового наукового принципу детермінізму.

Так, загальновідома ієрархічна модель мотивації А. Маслоу на площині представлена «драбиною», по якій індивід може піднятися від органічних, вітально зумовлених потреб до факультативного (обов'язкового не для всіх і не завжди) рівня/щабля самоактуалізації. Попри її новочасність, модель А. Маслоу не може вважатися холістичною, а лише каузальною, причинно-наслідковою, лінійною і т. д., тобто наділеною ознаками, що притаманні історично більш ранньому – класичному типу раціональності. Метафора «піраміда Маслоу» означає фігуральну трансформацію «драбини», але концептуально вона нічого не змінює: онтогенетично раніший і актуально нагальніший рівень мотивації, за логікою Маслоу, зумовлює появу чи неявищу вищого рівня мотивації, залежно від факту задоволення/незадоволення потреб попереднього, нижчого рівня. До просторової моделі «драбини» можна віднести цілу низку теоретичних побудов: рівні морального розвитку Л. Колберга, структура особистості, за К. К. Платоновим, епігенетичну концепцію розвитку особистості Е. Еріксона...

Складнішими просторовими моделями психології особистості є спроби створення картографій, що розмічають площину теоретизації на окремі сегменти, нечітко окреслені ділянки, окремі «режимні» території. До таких належать: топонімічна модель психіки З. Фрейда, тектоніка особистості Ф. Лерша, теоретичні побудови вітакультурного змісту з кватерним розмежуванням А. В. Фурмана і багато інших. Картографічне моделювання особистісного простору – ознака належності методологів до некласичного зразка розбудови психологічної персонології з її мультипарадигмальністю, плюралістичною лояльністю, визнанням взаємного впливу складових частин картографії.

Постнекласичний тип раціональності вимагає побудови об'ємних репрезентаційних моделей життєвого світу особистості у вигляді різноманітних сферичних об'єктів. Для цього щонайменше по-

трібно почати з найпростішої геометричної конструкції, яка при обертанні дає сфероподібне утворення. Вочевидь таке утворення не може появитися внаслідок повертання «драбини», «ланцюга» навколо своєї осі. Повертання картографії навколо однієї з осей, наприклад ОУ, якщо модель має вигляд площини координат, може дати сферу за умови, якщо осі ОХ і ОУ з'єднані умовними дугами. Процедура, що дозволяє співдіяти в одному гармонійно доповнювальному ансамблі горизонталь (ОХ) і вертикаль (ОУ) життєвого світу особистості, називається методологічною тріангуляцією. Словник іншомовних слів роз'яснює: «Тріангуляція (від лат. *triangulum* – трикутник) – 1) Метод геодезичних вимірювань на місцевості за допомогою трикутників. 2) Метод вимірювання довжини дуги меридіана обчисленням сторін ряду трикутників» [546, с. 682]. Вперше щодо методології психологічних досліджень цей термін ужили Д. Кемпбелл та Д. Фіске [708]. У сучасній психології під тріангуляцією розуміється «використання даних, отриманих з різних джерел, різними методами збору даних і різними дослідниками, по змозі всіма тріангуляційними техніками, що володіють необхідною надійністю» [745, с. 404].

Таким чином, тільки знаходження принципів співкоординації горизонталі і вертикалі людського існування дозволить окреслити шукану дугу, яка й опише при обертанні поверхню сфери. І таким принципом, судячи з поки що нечисленної літератури, є принцип кругового, системного, мережевого детермінізму. Водночас зазначені варіанти детермінізму цілком у дусі постмодернізму урівнюють шанси горизонталі і вертикалі виступити «віссю обертання», що узгоджується з вимогою відмови від побудови «великих картин», «гіпертекстів», «панівних наративів». Тому таке сферичне (кругове) моделювання позбавлене «верху» і «низу»; воно урівнює домагання різноманітних персонологічних теорій на істину.

Постнекласичне моделювання приймає ідеї синергетики, за якою дисипативні, невірноважені процеси у системно організованому організмі змінюють вектор його розвитку в непередбачуваному ракурсі. Сферична просторова модель як засіб методологічної

роботи у представників постнекласичної психологічної персонології має вигляд пульсуючої («яка дихає») сфери. Причому численні флуктуації окремих ділянок цієї сфери призводять до різних неправильностей, появи нових «западин» і «випуклостей», зміщення умовного центру ваги тощо. Представниками подібної просторової моделі методологування є наративісти, соціальні конструкціоністи, гуманістичні феноменологи, екзистенціально-орієнтовані персонологи.

Однак і постнекласична модель персонологічних пошукувань перестає задовольняти сучасних методологів. Наростає втома від постмодерністського свавілля, світоглядної байдужості та моральної безвідповідальності. Активізуються зусилля по перегляду співвідношення між об'єктом і предметом дослідження. Нарешті з'являються моделі, що охоплюють необмежену «вертикальну» спрямованість особистості, з її «горизонтальною» каузальною зумовленістю. При цьому недвозначно обстоюється теза про онтогенетичну первинність і системну «вищість» ціннісно-сислового, інтуїтивно-образного, ірраціонального, загалом – телеологічного вектора духовного трансцендування особистості та онтогенетичну вторинність, системну підпорядкованість і сервільну роль раціонального, дискурсивно-логічного, адаптивного вітакультурного, загалом – каузального вектора життєдіяльності особистості. Твердо заявлений пріоритет ціннісно-цільового вектора світобудови особистості над ситуаційно спричиненим міцно прикріплює тріангуляційну дугу до того чи того рівня духовної вертикалі, дозволяючи м'яке «ковзання» по діяльнісній горизонталі. Це дає змогу сфері то сплющуватися, то розширюватися, залишаючи недоторканими і безсумнівними цінності «верху» і «низу», як-от: служіння високим духовним ідеалам і обов'язок дбати про власне тіло. Випадки сплющення сфери по діаметру, що пов'язує полюси «верх – низ», означає духовне зниження особистості, що, однак, може супроводжуватися її горизонтальним розширенням, наявним при меркантильній мотивації вчинків, компульсивних спробах вижити за вкрай несприятливих умов тощо.

Отже, прийняття постулату про телеологічне випередження каузальних залежностей та системотвірний пріоритет першого над

другим перетворює довільні картографічні побудови (аж до ризоморфної поверхні) на підготовчу фазу шуканого результату методологічної роботи. Найбільш бажаним і відрефлексованим її результатом вважається отримання холархічних моделей, тобто взаємно запакованих сфер (рівнів) духовного трансцендування особистості, що диктують провідні цінності і смисли людського існування. Духовний центр сфери – суб'єктне ядро як особистісне начало, код можливих ментально-діяльнісних перетворень – за принципом резонансу (енерго-інформаційного обміну) під'єднаний до цих рівнів, здійснюючи по радіусах підключення повсякденну діяльність, повну злободенних турбот, як відступів від реальності, так і компромісів з нею, але непомітно керовану ціннісним вибором людини. За цих умов зберігається баланс символічного смислопокладання (духовного) і реального смислоздійснення (душевності) посередництвом життєвих ресурсів тіла. Останнє є носієм як доглибних архетипних кодів, так і знаків культурно зумовлених самовизначень, отожд перебуває на вразливій поверхні триангуляційної дуги, проводячи фізичну межу між індивідом та його оточенням. Збалансована між двома полюсами сфера, подібно до земної кулі, має свою «північ» і свій «південь», свій аксіологічний «+» і свій аксіологічний «-», чим докорінно відрізняється від постмодерністської еkleктики мережі та спонтанної синергетичної самоорганізації. Наближення ціннісних полюсів чи їх розходження символізує духовне випробування людини на міцність триангуляції («розрив» або «ломка» особистості). У цьому контексті ідеал гармонійної особистості постає у вигляді ідеальної сфери – кулі. Невипадково вчені стародавньої Греції вважали її найдовершенішим геометричним об'єктом. Тільки сфера як холархічна побудова включає в себе аксіопсихологічні рівні і духовно-душевно-тілесні виміри особистості, реанімуючи Суб'єкта і Бога від символічної смерті.

З логіки цих міркувань випливає, що сферичні просторові моделі – плід непересічної ерудиції та методологічної культури вчених-персонологів. До них належить проект інтегральної психології

К. Вілбера, прямує – бачення фрактальної психології О. А. Донченко. Слід зауважити, що перший автор майстерно володіє всіма розглянутими просторовими моделями методологічної роботи. Враховуючи початковий рівень фахової підготовленості адресата своєї монографії, автор [603] керується відомим дидактичним принципом «від простого до складного». Так, починає він з лінійного, ланцюжкового моделювання, потім переходить до розгляду картографій і закінчує сферичним моделюванням. Навіть у тому разі, коли треба було б знехтувати дидактичними мотивами, моделі К. Вілбера легко трансформуються одна в одну, залежно від прийнятої методологічної позиції, феноменологічної установки, апріорного аксіологічного настановлення тощо.

Схожа трансформація відбулася і відбувається і з авторкою цього тексту. Почавши з методологічної «драбини» у представленні структури індивідуальної ціннісно-сміслової свідомості, я рухалася до картографії поля розуміння, розміченої векторами інтуїтивного вчування і дискурсивно-логічного пояснення, далі до з'ясування можливості методологічної тріангуляції і побудов сферичних просторових моделей як найповніших репрезентантів об'єкта дослідження – людської особистості [262].

Перспективою методологічної роботи в царині психологічної персонології може стати моделювання соціальних просторів, траєкторій руху-зміни досліджуваних об'єктів (індивіда і спільнот), тобто зміщення акценту на створення динамічних моделей, які імітують процеси у структурах за умови максимального наближення їх властивостей до властивостей об'єктів-референтів.

ВИСНОВКИ

У восьмому розділі було обґрунтовано взаємозв'язок основних історичних модифікацій принципу детермінізму в психологічній персонології з провідними типами раціональності та різними методологічними настановленнями: 1) докласична (міфологічна)

раціональність – допарадигмальний стан розвитку психології – методологічний нігілізм – символічний детермінізм; 2) класична раціональність – поява перших психологічних парадигм дуалістичного змісту – методологічний ригоризм (монізм) – каузальний (причинно-наслідковий, лінійний, механістичний) детермінізм; 3) некласична раціональність – мультипарадигмальність – спроба методологічної тріангуляції, плюралізм – взаємний імовірнісний детермінізм; 4) постнекласична раціональність – парадигмальна анархія – методологічний лібералізм – недетермінізм (нелінійний, системний, круговий, мережевий); 5) універсальна (постпостнекласична) раціональність – інтегративна парадигмальність – методологічний холізм – акаузальний, телеологічний, синхроністичний холархічний детермінізм.

На основі міждисциплінарного аналізу аргументовано необхідність імплементації ідеї циклічності в історичну соціальну психологію, а відтак і в аксіопсихологію особистості. Наведено приклади, які підтверджують прогностичну і проектувальну придатність цієї ідеї до природничих і соціогуманітарних наук. Дослідження в галузі синергетики, фрактальної геометрії, футуристичні розвідки в різних галузях знань оперують універсальними математичними законами і числовими константами, які дають змогу розрахувати той чи інший стан системи, що розвивається. Зокрема, авторська концепція психології аксіогенезу особистості володіє таким методологічним ресурсом. Подальший поступ психологічної науки пов'язується із запровадженням холістичних теоретичних моделей, заснованих на принципах ієрархічної самоорганізації просторово-часового континууму.

Розкрито біологічні (інстинктивні, архетипні) та психодинамічні (пов'язані з фіксацією на власному Я) витoki деструктивної соціальної поведінки, що становлять загрозу для персонального аксіогенезу та національної безпеки держави. З'ясовано, що консервативні захисні механізми породжують симулякри просоціальної поведінки і зумовлюють фіксацію державного апарату на вузькоогоїстичних цілях, тоді як наднормативна активність особи, спрямована

на самоактуалізацію і вибір цивілізаційної перспективи, застосовує усвідомлені копінг-стратегії з просування істинних духовних цінностей, культурних інновацій, моральних чеснот.

Обґрунтовано залежність дигітальних методологічних настановлень у психології особистості (монізм, дуалізм, плюралізм, принципи кватерності і п'ятеричності тощо) від інтенціонального змісту психіки суб'єкта пізнання, що знаходить своє втілення у відповідній числовій символіці. Доведено тезу про співвіднесеність образно-символічних просторових моделей репрезентації персонологічного знання з типами раціональності й історичними модифікаціями принципу детермінізму. Зроблені висновки підкріплено новітніми досягненнями в царині синергетики і фрактальної геометрії (наприклад, числа Фейгебаума, Фібоначчі).

РОЗДІЛ 9

АКСІОПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ: ХОЛІСТИЧНИЙ ПРОЕКТ ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯ

У розділі розглянуто наявні методологічні критерії унормування психології особистості; з погляду аксіологічної парадигми в психології дано онтологічне обґрунтування персонального життя; обґрунтовано холістичну концепцію аксіологічної психології особистості та описано хронотопні модули методологічної тріангуляції в цій царині психологічних досліджень.

9.1 Методологічні критерії унормування психології особистості

Необхідність модернізації вітчизняного освітнього простору з урахуванням потужних глобальних тенденцій до універсалізації і кроскультурної конвертації наукового знання спричинила практичну інтенцію до приєднання українських освітньо-наукових інституцій до Болонського процесу. З'явилися виразні ознаки як продуктивності, так і неефективності спроб інтегруватися в магістральний потік світового наукового дискурсу. Зазначена обставина проявляється і в царині психології особистості, яку українські вчені давно освоїли, але так і не змогли (за поодинокими винятками) запропонувати оригінальне цілісне вчення, в рамках якого можливе тлумачення складного антропоморфного, соціокультурного і навіть езотеричного феномену особистості.

Ознайомлення з дидактичними версіями вітчизняної психології особистості залишає враження мозаїчної строкатості і неповноти та хвибує на інерцію деякої архаїчності в представленні предмету і структурних блоків особистості, а найголовніше – вражає «скромністю» теоретико-методологічних претензій їх авторів чи, найімо-

вірніше, упорядників. Ця монографія має на меті запросити до обговорення аксіопсихологічних (ціннісно-цільових) підстав існування людини як особистості в запропонованих площинах аналізу.

Для того щоб зробити вмотивованою спробу презентації аксіопсихологічного виміру особистості в контексті десятків відомих теорій особистості і безлічі імпліцитних, необхідно здійснити огляд найпомітніших методологічних критеріїв і процедур опанування колосальним концептуальним багажем і фактологічним матеріалом, нагромаджених персонологами (персонологи – термін, запропонований Г. Мюрреєм на означення як експериментаторів, так і теоретиків у галузі психології особистості в 1938 р.).

Заслуженою, на наш погляд, популярністю користується навчальний посібник Л. Х'єлла і Д. Зіглера «Теорії особистості (Основні положення, дослідження і застосування)» – російський переклад з англійської третього, розширеного, видання 1992 р., що з'явився на пострадянському просторі в 1997 р. Автори констатують складність методологічної ситуації в психології особистості: множинність підходів до вивчення, детермінованих філософським тлумаченням її природи; змістова різновекторність і неоднорідний ареал «покриття» тих чи тих теорій особистості багатющої персональної феноменології; труднощі реалізації природничо-наукового ідеалу в зазначеній царині знань. Л. Х'єлл і Д. Зіглер виокремлюють такі компоненти теорій особистості, як структура, мотивація, розвиток, психопатологія, психічне здоров'я, зміна особистості за допомогою терапевтичного впливу, що загалом не суперечить поглядам більшості дослідників у галузі персонології. Вони вважають, що контури теорії особистості задаються аксіоматичними ціннісними уявленнями про природу людини за опозиціями «свобода – детермінізм», «раціональність – ірраціональність», «холізм – елементаризм», «конституціоналізм – енвіроменталізм» (біологічне – соціальне), «мінливість – незмінність», «суб'єктивність – об'єктивність», «проактивність – реактивність», «гомеостаз – гетеростаз», «пізнавальність – не пізнавальність». Ефективність виконання теорією її основних функцій – пояснювальної і прогностичної – оці-

нюється за шістьма критеріями: верифікованість, евристична цінність, внутрішня узгодженість, економність, широта охоплення і функціональна значущість.

У межах окреслених координат аналізу відомих теорій особистості Л. Х'єлл і Д. Зіглер, зрозуміло, змогли дати лиш вкрай формалізоване, «обережне» визначення особистості, придатне до наукового вжитку: «Хоча сьогодні немає загальноприйнятого єдиного визначення особистості, тим не менше, в більшості теоретичних визначень особистість розглядається як загальна ідея індивідуальних відмінностей, як гіпотетична структура, як процес розвитку протягом життя, а також як сутність, що пояснює стабільні форми поведінки» [643, с. 51].

Цікаво, що прогнозуючи настання ери персонології в досяжному майбутньому, вчені називають у числі найперспективніших відкриття в таких проблемних секторах: дослідження когнітивних процесів та їх взаємозв'язок з іншими аспектами психологічного функціонування; вивчення взаємодії ситуаційних факторів і особистісних змінних та їх відносний внесок у поведінку; вивчення нейрофізіологічних, біохімічних та генетичних основ особистості; вивчення розвитку особистості в середньому та старшому віці; вирішення проблем, що стосуються практичної діяльності людини.

Загалом майбутнє психології особистості бачиться за еклектичними теоріями, які зможуть несуперечливим чином інтегрувати теоретично обґрунтовані й емпірично верифіковані висновки, зроблені на плюралістичній методологічній основі.

Інший навчальний посібник – «Психологія особистості: Теорії та дослідження» Л. Первіна та О. Джона – вийшов у перекладі з англійської російською мовою 2001 р. Це сьоме перевидання одного з найкращих підручників з цієї навчальної дисципліни (перше з'явилося у 1970 р.). Як найважливіші автори обрали сім різних теорій («гранд-теорій») і методологічних підходів («міні-парадигм»), а саме: психоаналітичну теорію З. Фройда, феноменологічну теорію К. Роджерса, підходи до особистості з боку її рис (Олпорт, Айзенк, Кеттел, п'ятифакторна модель), підходи теорій научіння до осо-

бистості, когнітивна теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, соціально-когнітивна теорія А. Бандури і У. Мішела і когнітивні, інформаційно-процесуальні підходи до особистості.

Кожну теорію в книжці піддано строгому дослідженню з точки зору того, як вона відповідає на три ключові запитання: «що?», «як?», і «чому?». Запитання «що?» стосується характеристик людини та їх взаємозв'язку, запитання «як?» відноситься до детермінації з боку генетичних і середовищних чинників, а запитання «чому?» орієнтоване на пошук причин індивідуальної поведінки.

Відповіді на ці питання, на думку авторів, треба шукати на п'яти дослідницьких ареалах. «Це: 1) структура – базові елементи або будівельні блоки, особистості; 2) процес – динамічні аспекти особистості, включаючи мотиви; 3) ріст і розвиток – як ми розвиваємося в унікальні особистості, якими всі ми є; 4) психопатологія – природа і причини порушень в нормальному функціонуванні особистості; 5) зміна – як люди змінюються і чому вони іноді опираються змінам або чи взагалі не здатні мінятися» [437, с. 37]. Впадає в око однастайність, з якою автори обох посібників визначають складники повноцінної теорії особистості. Водночас зауважуємо, що серед запропонованих трьох ключових запитань відсутнє сакральне – «Для чого?» Очевидно, що в руслі природничо-орієнтованої психології особистості таке запитання апріорі не може бути поставлено, оскільки відповіді на нього жодним чином не можуть бути верифіковані за допомогою традиційних дослідницьких стратегій: експериментальної, клінічної та кореляційної. Всі вони – суть запозичення психології з природничих наук з традиційним для них класичним протиставленням гносеологічного суб'єкта деякому уявному статичному (в сенсі припущення про наявність повторюваної імпліцитної тенденції чи звички поведінки) об'єктові вивчення – іншої людини. Проте, як зауважує Л. І. Воробйова, посилаючись на М. К. Мамардашвілі, людина – це цілісний духовний організм, який не можна препарувати до складових першоелементів («психічних атомів»), оскільки найменші частини організму у свою чергу є організаціями» [123, с. 151–152] та нерозкладаваними до кінця смис-

ловими єдностями. Раніше я зафіксувала, що стратегією, релевантною дослідженню онтології людської суб'єктивності, насамперед – особистісному способу її існування, є психологічна герменевтика з її акцентом на ідеї інтуїтивного схоплення смислового зв'язку суб'єктивних переживань людини (феноменологічний аналіз) у їх співвіднесенні з суб'єктивними репрезентаціями соціокультурного контексту міжперсональних стосунків (екзистенціальний аналіз). Поки що констатуємо, що визначення особистості, яке дали Л. Первін і О. Джон, ще лаконічніше, ніж визначення Л. Х'єлла і Д. Зіглера: «Особистість – це ті характеристики людини, які відповідають за узгоджені прояви її почуттів, мислення і поведінки» [437, с. 36]. Попри свою лаконічність останнє визначення виглядає привабливіше, оскільки акцентує увагу якщо не на холистичності, то принаймі на «ансамблі» значущих аспектів особистості.

До фундаментальних проблем психології особистості Л. Первін і О. Джон відносять розвиток філософських уявлень про людину, дослідження співвідношення зовнішніх і внутрішніх причин поведінки та їх узгодження в різних ситуаціях і в часі, зв'язок поведінки з поняттям Я, уточнення сфери дії несвідомого, взаємодію пізнання, афекту і зовнішньої поведінки, співвідносний характер впливу на поведінку минулого, теперішнього і майбутнього [437, с. 537–544].

У методично доладному посібнику С. Клонінгер «Теорії особистості: пізнання людини» (третє видання російською мовою, 2003) охарактеризовано п'ять напрямів, за якими ведеться дослідження особистості – психоаналітичний (Фройд, Юнг), психоаналітико-соціальний (Адлер, Еріксон, Хорні), напрям, що вивчає риси особистості (Олпорт і теорії факторного аналізу рис, навчальний напрям (Скіннер і Стаатс, Доллард і Міллер), когнітивне соціальне навчання (Мішел і Бандура, Келлі), гуманістичний напрям (Роджерс, Маслоу). Проте авторці не вдалося зберегти об'єктивістську «рівновіддаленість» від цих напрямів і презентованих у них теорій. Її визначення особистості не залишає сумнівів, на чиєму боці симпатії вченої: «Особистість може бути визначена як індивідуальний досвід людини і внутрішні мотиви, що лежать в основі її поведінки» [286, с. 22].

Безперечно, це визначення видає ідіографічні вподобання С. Клонінгер та її акцент на психодинамічних аспектах особистості, серед яких дослідження мотивації, в тому числі й орієнтованої на досягнення мети, відіграє провідну роль.

Оцінюючи теорії особистості за в принципі загальноприйнятими критеріями – точність, верифікованість, повнота, – С. Клонінгер відзначає, що така «традиційна наукова модель не досить придатна для теорії особистості. Припускається, що наука об'єктивна і вільна від впливу цінностей. Маслоу оспорив це положення, висунувши даоську науку. Інші вчені також сумніваються в бажаності і навіть можливості для теорії особистості бути вільними від цінностей (Kukla, 1982; Jampson, 1977, 1978)» [286, с. 582–583]. На підтвердження тези про зумовленість вихідних теоретичних положень та ідеологічних чи філософських висновків з теорії імпліцитними ціннісними уявленнями їх творців та adeptів С. Клонінгер посиляється на концепт корінної метафори С. Пеппера, що являє собою в образно-символічній «зародок» (код) подальших дискурсивних раціоналізацій і міркувань. За С. Пеппером, у науці існує шість основних світоглядів, заснованих на корінній метафорі: 1) анімізм (спіритуалізм), містицизм (одкровення), формізм (митець створює речі, виходячи з єдиного плану), механіцизм (машина), органіцизм (організм), контекстуалізм (взаємозв'язок подій).

Концепт корінної метафори забезпечує іншу основу для зіставлення теорій особистості, ніж вищезгадані наукові критерії їх оцінки, бо в такому разі дві такі різні теорії, як теорії З. Фройда і К. Роджерса за вказаними параметрами нічим відрізнитися не будуть. Водночас інтуїтивно відчувається, що це не так, оскільки підходи Фройда і Роджерса принципово відмінні. Отож С. Клонінгер специфікує означені С. Пеппером корінні метафори в царині психології особистості, що дозволяє їй описати такі персонологічні образно-символічні моделі:

1) механістична метафора, яка припускає, що особистість визначається тим же зовнішнім, тотальним детермінізмом, який переміщує в просторі фізичні об'єкти (класичні психоаналіз і біхевіоризм);

2) органічна метафора – становлення особистості уподібнюється росту рослин і тварин, підкреслюється потенціал, закладений в індивіда як частина його натури (гуманістична психологія, епігенетичний принцип Е. Еріксона);

3) метафора обробки інформації – когнітивні теорії Келлі, Бандури і Мішела, у своєму радикальному варіанті «революція свідомості» Сперрі, в якій вище ментальне функціонування включно з суб'єктивними переживаннями вважається самодостатньою причиною зміни особистості;

4) наративна метафора – психотерапевтичні концепції особистості, засновані на філософії постмодернізму і соціального конструкціонізму, наприклад, Дж. Комбс і Дж. Фрідман (особистість як довільно сконструйована життєва історія);

5) метафора проявленого «Я», що виводить на перший план цілеспрямовану поведінку людини. Її можна вважати телеологічною, аби підкреслити, що вона фіксує увагу на напрямі, в якому рухається індивід, а не на силах минулого, що визначають теперішнє. С. Клонінгер констатує, що більшість сучасних психологів вважає, що телеологія несумісна з наукою, котра вимагає визнання детермінізму. В цьому контексті корисно звернутися до застереження Дж. Річлека про необхідність розрізнення теорії та методу. Хоча експеримент вимагає не телеологічної, а каузальної моделі, теорії це невластиво. Річлек твердить, що історично телеологічні ідеї становили невід'ємну частину людської думки, починаючи з Арістотеля і закінчуючи фізиками ХХ ст. Психологія замикається в невинувато вузьких межах, коли виключає ці ідеї зі своїх теоретичних побудов. У пізнанні особистості потрібно враховувати різні фактори, деякі з яких телеологічного характеру (наприклад, мета і вільна воля). Для того, щоб останні були адекватно представлені в теорії особистості, необхідно змінити парадигму і взяти на озброєння ту, яка не буде запозичена з фізики чи з будь-якої іншої науки, а буде прямо розроблена для розуміння особистості людини;

б) метафора трансцендентного я, озвучена в містицизмі К. Юнга, трансперсональній психології С. Грофа, К. Вілбера, фрактальній

психології О. Донченко. Однак ці теорії розміщені на маргінесі персонологічного дискурсу, оскільки їх постулати непросто верифікувати наявними методами психологічного дослідження, їх радше слід приймати на віру, узгоджуючи з доступним конкретному індивіду трансперсональним досвідом.

Таким чином, концепт корінних метафор С. Пеппера дозволяє ідентифікувати методологічний прототип будь-якої психологічної теорії особистості, а також визначити незайняту або погано освоєну територію, на якій можна було б звести альтернативну теорію особистості. Важку підготовчу працю до виконання такого роду завдання поклав на себе С. Мадді (1968), який застосував порівняльний аналіз найбільш впливових теорій особистості, намагаючись уникнути двох крайнощів – доброзичливого еkleктизму і тенденційного фанатизму [352]. Яскравим зразком першої крайності, на думку самого Мадді, є підручник Холла і Ліндсея «Теорії особистості» (1957). Сюди ж можна віднести переважну більшість підручників та навчальних посібників з психології особистості. Натомість тенденційними фанатиками приречені бути не хто інший, як автори теорій, основоположники нових напрямів дослідження і трактування феномену особистості. С. Мадді вважає, що обрана ним компаративна логіка дасть змогу проявити наукову об'єктивність і незаангажованість в оцінці сильних сторін і вразливих місць відібраних для аналізу теорій особистості.

Логічним перетином багатьох розглянутих С. Мадді підходів і теорій особистості стало таке визначення: «Особистість – це конкретна сукупність характеристик і прагнень, що зумовлюють ті загальні та індивідуальні особливості поведінкових проявів (думок, почуттів та ідей), яким притаманна стійкість у часі і які можуть чи не можуть бути пояснені тільки через аналіз соціальних і біологічних факторів, що впливають на актуальну ситуацію функціонування людини» [352, с. 21]. При цьому прагненнями вважаються такі утворення, що визначають думки, почуття і дії людини, пов'язані з досягненням її основних цілей, а характеристиками – статичні утворення, як правило, детерміновані прагненнями, що допомагають

з'ясувати не стільки рух до мети або якісь результати функціонування, скільки сам факт існування цілей та потреб та їх безпосередній зміст [352, с. 22]. Як можна помітити з цього пояснення, С. Мадді особливо наголошує на інтенціональній (глибиннотелеологічній) основі особистості, що змістово конкретизується на поверховішому рівні. Саме ці два критерія – ядро і периферія стають підставами для логічного розведення рівнів функціонування і розуміння особистості. До ядра належать такі положення теорій особистості, які описують те, що властиво всім людям, розкривають невід'ємні, неодмінні атрибути будь-якої особистості. Ці спільні риси майже не зазнають змін упродовж життя, вони кардинально впливають на всю поведінку. Риси, що з'являються в людини внаслідок наuczіння, є менш стійкими і проявляються ситуативно, відносяться до периферії особистості. Це ті особливості людини, які відрізняють її від інших. До речі, відоме етимологічне пояснення терміну «персона» відсилає нас не тільки до значення «маска», «фасад», а й до глибокого тайника (сховку) душі. Зв'язок між ядром і периферією здійснюється через розвиток.

У результаті глибокого вивчення величезного масиву теорій особистості С. Мадді доходить висновку про те, що кожна з них можна віднести до трьох категорій: моделі конфлікту, моделі самореалізації та моделі узгодженості. У моделі конфлікту передбачається, що особистість постійно і неunikно перебуває між двома сильними, але протилежними один одному впливами. У психосоціальной версії цієї моделі джерело однієї із сил криється в самій людині, тоді як джерело другої – в групах чи суспільстві. В інтрапсихічній версії обидві рушійні сили виникають всередині самої людини.

Навпаки, модель самореалізації передбачає, що існує тільки одна провідна сила, і джерело цієї сили криється в самій особистості. Згідно з версією актуалізації рушійна сила являє собою деяку генетичну програму, що детермінує розвиток задатків особистості. У версії вдосконалення акцент робиться не так на генетично

закладених можливостях, як на ідеалах того, яке життя може вважатися гідним і сповненим сенсу.

У моделі узгодженості не визначається, скільки існує рушійних сил і чи приводять вони до конфлікту. Найважливішим для неї є врахування впливу зворотного зв'язку із зовнішнього світу, який діє на особистість. Якщо зворотний зв'язок узгоджується з очікуваннями людини (версія когнітивного дисонансу) або з тим, що для неї є звичним (версія активації), особистість перебуває у стані спокою. Якщо ж має місце розходження між зворотним зв'язком, з одного боку, і очікуванням або звичкою, з другого, людина буде відчувати тиск, у результаті якого появиться прагнення до усунення незадовільного стану речей. Життя відповідно до цієї моделі розуміється як спроба підтримати узгодженість [352, с. 31–32].

На мій погляд, схарактеризовані С. Мадді моделі класифікації теорій особистості мають пряме відношення до конкретизованих С. Клонінгер корінних метафор С. Пеппера, а саме – модель конфлікту вкладається у схему механістичної метафори, модель реалізації відноситься до органічної і частково до телеологічної метафор, а модель узгодженості репрезентує метафору обробки інформації. Наративну і трансцендентну метафори тут взагалі не використано, першу – з причини відсутніх на час написання книги С. Мадді якихось чітко артикульованих наративістських ідей в царині психології особистості, відлік яких ведеться з 70-х років минулого століття, другу – з причини традиційно незручного і значною мірою спекулятивного висвітлення трансперсональних феноменів і містичного досвіду людини. Очевидно, що на часі створення всеохопних теорій особистості (навіть чи можлива одна «правильна» теорія), які змогли б відобразити всі грані буття людини, вмістивши в себе різні детермінаційні ряди на кшталт «вкладених ієрархій» Г. Фехнера.

Насамкінець С. Мадді формулює декілька вже знайомих нам критеріїв для оцінки формальної адекватності теорій особистості. Це – суттєвість, операціональність, економічність, точність, здатність до стимуляції інших досліджень, емпірична валідність.

Принципово інший підхід до осмислення й тлумачення теорій особистості застосовує Н. Сміт (2001). Для свого підручника Сміт вибрав 16 сучасних психологічних систем, розуміючи під психологічною системою впорядковану і логічну конструкцію, що слугує цілісному й узгодженому розгляду даних і теорій, які стосуються предмета вивчення; вона використовує набір постулатів (навіть якщо вони є імпліцитними) і, як правило, єдину методологію [554, с. 22].

Н. Сміт використовує запропоновану Кантором (1959) ієрархію постулатів, на яких будується психологічна система. В основі ієрархії лежать протопостулати – наукові припущення, що спрямовують і контролюють хід досліджень. Далі йдуть метапостулати, що являють собою підтримувальні припущення для конкретної науки. Наверху ієрархії розташована система постулатів, яка задає структуру предмета вивчення для цієї системи та її правил оперування. Наступним кроком стало використання запропонованої ієрархії постулатів для ідентифікації методологічного базису психологічних систем і окремих теорій особистості. Таким чином вдалося побудувати логічну матрицю для вписування персонологічних теорій у відповідну нішу згідно зі встановленим (за змістом постулатів) локусом причинності. Отже, отримали чотири розряди систем: 1) органоцентричні – джерело причинності міститься в організмі; 2) енвайроцентричні – джерело причинності знаходиться в навколишньому середовищі; 3) соціоцентричні – джерело причинності перебуває в соціальній групі; 4) нецентричні – джерело причинності не має якого-небудь одного джерела, а зосереджене у стосунках або в полі подій.

У результаті здійсненого розмежування до органоцентричної системи потрапили когнітивна, еволюційна, гуманістична психології, а також психоаналіз. До енвайроцентризму було віднесено аналіз поведінки та еко-біхевіоральну науку. Соціоцентризм виявився представлений єдиним напрямком – соціальним конструкціонізмом. Нонцентризм представлений великою групою не надто впливових, принаймні у США, теорій, як-от: суспільна, діалектична, екологічна, енвайронментальна, інтербіхевіоральна, феноменологічна,

імовірно-епігенетична психології, прямий реалізм, екологічне сприйняття/екологічний реалізм, оперантний суб'єктивізм.

Смітова класифікація психологічних систем, побудована на локусі причинності, не може не актуалізувати асоціацію з Арістотелевою класифікацією причин. Їх, як відомо, теж чотири: матеріальна – пов'язана з субстратом суцього, рушійна – вказує на початок руху (обидві належать до категорії можливого), формальна – втілення задуму, цільова – породження суцього (обидві з розряду дійсного). При цьому рушійна і формальна причини відносяться до категорії конкретного, а матеріальна і цільова – до категорії загального. Психологічні системи, за Н. Смітом, імовірно, покривають усі види причин, оскільки стосуються різнопланового буття особистості. Сам Арістотель писав: «Душа є причина як те, звідки рух, як мета і сутність (форма) одушевлених тіл» (цит. за [124, с. 70]). Матеріальна причина тут не зазначена, але у світлі відкриттів у галузі нейрофізіології мозку і нервової системи загалом цілком може бути долучена до тлумачення особистості як тілесного соціального індивіда, котрий самовизначається щодо природного і культурного ландшафту свого існування.

Якщо класифікацію психологічних систем Н. Сміта сумістити з категоріальною суттю причин Арістотеля, то можна побачити провідні акценти тих чи тих систем на певній причині. Так, енвайроцентризм займається середовищними впливами (тіло індивіда, його генетичні задатки і те, як вони сприймаються, сюди належать також, оскільки є природним середовищем для особистості) і акцентує матеріальну причину. Соціоцентризм вказує на «початок руху», оскільки зазначає культурні стандарти і регулятори поведінки у формуванні особистості (рушійна причина). Органоцентризм охоплює феноменологію внутрішнього світу особистості, в тому числі тенденції «не проявленого Я», що воліють актуалізуватися (формальна причина). Нонцентризм досліджує середовище самореалізації особистості в мережі міжлюдських відносин, позбавлених координаційного центру, а тому забезпечених свободою рівноправного екзистенційного самовизначення (акцент на цільовій причині).

Допіру здійснена логічна операція показує складність визначення необхідних і достатніх критеріальних категорій для систематизації персонологічних теорій, а також те, що за скільки-небудь всеохопним критерієм може стояти ще фундаментальніший диференціальний принцип.

У контексті цього обговорення доречно процитувати визначення особистості, запропоноване Т. М. Титаренко: «Особистість – це здатна до самовизначення цілісність, яка складається із ставлень до навколишнього світу, інших людей і самого себе; вища інстанція, що координує всю психічну діяльність, поведінкову активність; соціальне обличчя людини, «Я» для інших. Особистість виникає як засіб, інструмент для набуття людиною своєї сутності» [479, с. 67]. Неважко помітити, що в цьому визначенні заторкнуті всі вищерозглянуті аспекти причинності, що вигідно відрізняє його від більшості відомих формулювань. Автор двотомного «Великого тлумачного психологічного словника» А. Ребер не став ризикувати, у чому й щирозсердно зізнався: «Особистість. Один із класичних «заголовків розділу» в психології. Тобто термін настільки складний для визначення і має настільки широку сферу застосування, що мудрий автор використовує його як назву розділу і потім вільно пише про це, не приймаючи на себе жодної відповідальності за визначення, якщо вони й представлені у тексті» [494, с. 411–412].

Більшу сміливість проявили Дж. Капрара і Д. Сервон, які застосували інтегративний підхід до вивчення особистості, сформулювавши таке визначення: «Під особистістю ми розуміємо всю множину психічних систем, що визначають єдність і неперервність у поведінці і переживаннях людини в тому вигляді, в якому ця множина проявляється, і в тому вигляді, в якому вона сприймається самою людиною та іншими людьми» [229, с. 30]. Із цього визначення випливає, що особистість розглядається в декількох ракурсах. З точки зору людини, її власна особистість – це набір властивостей і схильностей (почуття ідентичності й унікальності); з точки зору спостерігача, особистість – це сукупність психічних характеристик, що відрізняють людей один від одного, звідси особистість – ще й

соціальний конструкт, пов'язаний з узгодженими уявленнями людей про притаманні їм властивості. А з точки зору вченого, особистість – психічна система, яка виникає в результаті взаємодії індивіда з середовищем, система, що опосередковує інтрапсихічне функціонування і взаємодію людини з довкіллям. Означені ракурси аналізу в цілому підтверджують аспекти, схоплені визначенням особистості Т. М. Титаренко. Прикметно, що провідна функція і акт конститування особистості – самовизначення, за Т. М. Титаренко, знаходить уточнення з боку Дж. Капрази і Д. Сервона: «...галузь досліджень психології особистості повинна включати здатність до саморегулювання, до передбачення, структуру особистості, яка дозволяє людині функціонувати як суб'єкту діяльності, здатному до саморегуляції, а також формувати і підтримувати стабільне відчуття особистої ідентичності» [229, с. 30–31]. Таким чином, позиція, за якою особистість є суб'єктом соціальної діяльності і саморозвитку, стає об'єднавчим стрижнем для вивчення взаємодії біологічних, соціальних і когнітивних детермінант родового способу функціонування людини.

Як і інші дослідники в галузі психології особистості, Дж. Каправа і Д. Сервон задаються питанням про те, які саме персонологічні напрями (системи), теорії володіють найпотужнішим пояснювальним і прогностичним потенціалом, що становить осередок цього потенціалу. Тут дослідники солідаризуються з багатьма своїми колегами-персонологами, що майбутнє – за соціально-когнітивним напрямом, а також підсиленням новітніми міждисциплінарними дослідженнями диспозиційним напрямом («Велика п'ятірка»). Каправа і Сервон пов'язують надії розвитку психології особистості в напрямі створення панівної парадигми з обґрунтованим А. Бандурою принципом троякого реципрокного детермінізму (взаємного детермінізму): «Два головні постулати соціально-когнітивної теорії звучать так:

- 1) особистісне функціонування передбачає реципрокну взаємодію особистості, поведінки і соціально-культурного середовища;
- 2) людина здатна впливати на власне життя, іншими словами, її когнітивні можливості дозволяють їй спрямовувати хід свого розвитку» [229, с. 521].

Іншою методологічною опорою для персонології повинна стати теорія складних систем (синергетика), про яку мовиться так: «Ключова особливість складних систем – їх тенденція до самоорганізації (Bak & Chen, 1991). Система зазвичай набуває упорядкованої, стабільної форми, однак це не зумовлено дією деякого «організатора» вищого порядку. Впорядкованість системи – результат взаємодії множини її елементів. Взаємодія на нижчому рівні створює характерну для системи впорядкованість і структуру вищого рівня. ... Таким чином, психічна система самоорганізується» [229, с. 41]. Здатність до самоорганізації можна назвати детермінацією «знизу», на противагу детермінації «зверху», на чому наголошується в системно-діяльнісному підході.

У руслі цих прогнозів зрозумілими стають методологічні вподобання Н. Сміта щодо контекстуального інтеракціонізму: «... те, що я називаю психологічною подією, я розглядаю як взаємодію між організмом (суб'єктом) і об'єктом, поміщену в специфічний контекст. До таких взаємодій відносяться, зокрема, сприймання, мислення, уява, навічіння і набуття знань. Завдяки наявності контексту психологічна подія не може бути зведена до біологічних, хімічних або фізичних процесів, хоча всі вони також повною мірою беруть участь у такій події. Різні компоненти, залучені до психологічної події, містять у собі потенціал, або реалізаційні фактори, що забезпечують перехід на вищий рівень організації обставин, з яких складається психологічна подія.... При такому погляді протиставлення: «душа – тіло», «мозок – поведінка», або «поведінковий – когнітивний» перестають бути актуальними... Ні внутрішні фактори (мозок, розум, пізнавальна діяльність), ні зовнішні (навколишнє середовище) не розглядаються при цьому як причинні.

Причинність не розташована зовні або всередині, але охоплює взаємодію в цілому, включаючи контекст» [554, с. 18–19].

У своїх визначальних рисах західні концепції соціально-когнітивного й інтеракціоністського спрямування близькі до трактування особистості, чинників та механізмів її функціонування, якого дотримується більшість персонологів пострадянського простору.

Принаймні альтернативи історико- еволюційній теорії особистості О. Г. Асмолова, що продовжує засади культурно-історичного підходу Л. С. Виготського та системно-діяльнісного підходу О. М. Леонтьєва з учнями, не видно. О. Г. Асмолов упевнений, що «історико-еволюційний підхід у психології особистості дозволяє виділити універсальні закономірності розвитку людини в біогенезі, соціогенезі й персоногенезі і тим самим відкриває можливість міждисциплінарного і внутрішньодисциплінарного синтезу уявлень про психологію особистості» [38, с. 16]. Особистість Асмолова, звісно, породжується соціальною діяльністю, є її суттєвим моментом: «... у центрі розвитку особистості виявляється не індивід сам по собі, що вбирає впливи навколишнього середовища, а перші, з самого початку спільні акти поведінки, що перетворюють мікросоціальну ситуацію розвитку особистості... Якщо абстрактно виразити загальну схему процесу присвоєння і відтворення суспільно-історичного досвіду, то вона буде мати такий вигляд: соціальна конкретно-історична система суспільства, спосіб життя в цій системі (у тому числі в культурі) - > процес спільної діяльності члена суспільства (дитини, дорослого) в соціальній групі як основа соціалізації особистості (механізм інтеріоризації) - > формування особистості - > прояв особистості як суб'єкта діяльності (механізм екстеріоризації) - > перетворення способу життя в цій соціальній системі...» [38, с. 135, 138]. Впадає в око, що лінійна схема «формування особистості» хоч і пориває з есенціалістським уявленням про особистість, однак виглядає доволі механістичною, в дусі соціальної інженерії з «виготовлення нових людей».

Справу надзвичайної важливості започаткував відомий український персонолог В. В. Рибалка, який у своєму посібнику не тільки реконструює концептуальні моделі особистості у вітчизняній психології (до того взагалі в систематизованій формі не зібрані й не відрефлексовані), але й пропонує власну, культурно-психологічну концепцію особистості. В результаті теоретичного розведення понять «людина», «особа», «суб'єкт» В. В. Рибалка відзначає інтеграцію в особистості доцільних людських, культурних властивос-

тей [501, с. 414] і дає таке визначення особистості як центральної категорії психологічної науки: «Особистість – це людина, особа із соціально, культурно, антропологічно та індивідуально зумовленою системою вищих психічних властивостей, що визначається залученістю людини до створення суспільних, культурних, історичних, вітальних, власне особистісних цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної продуктивної, культурної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування та життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень взаємозв'язків особи із культурним, суспільним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об'єкт і суб'єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. У психолого-аксіологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших – матеріальних і духовних, природних і суспільних цінностей» [501, с. 416–417]. Слідом за І. Кантом, В. М. Бехтеревим автор цієї персонологічної концепції висловлює принципове переконання в тому, що «особистість має бути реально визнана як вихідна, первісна цінність, як головний ресурс суспільства, самої людини, а всі інші цінності й ресурси – похідними, вторинними, третинними тощо. До числа цих особистісних ресурсів відносяться комунікативні, мотиваційно-сміслові, характерологічні, рефлексивні, освітні, інтелектуальні, психофізіологічні властивості діяльної, духовно розвинутої особистості» [501, с. 421].

Культурно-психологічна модель особистості В. В. Рибалки охоплює три базові виміри: 1) соціально-психолого-індивідуальний, «вертикальний», з притаманними йому підструктурами спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелектуальних процесів, психофізіологічних якостей; 2) діяльнісний, «горизонтальний», що диференціюється на відповідні компоненти діяльності та поведінки – потребово-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілеутворювальні, результативні, емоційно-почуттєві; 3) віковий, онтогенетичний, що характеризує рівень розвитку якостей особистості, її задатків та психічних властивостей [501, с. 428–429].

На мій погляд, зазначені виміри репрезентують розвиток особистості у напрямі соціалізації (1), індивідуалізації (2), акультурації (3) психофізіологічних задатків. Таким чином, унаслідок перенесення акценту на особистість як апріорну самоцінність з концептуальної побудови зникають підтримувальні телеологічні «опори», оскільки тривимірність особистості у цій концепції не означає тріангуляції (автор наполягає на ортогональності вимірів), що веде до дисипації життєвої цілісності самого феномену особистості. Попри це прикладні можливості персонологічної концепції В. В. Рибалки досить очевидні.

Акцент на ідеї цілісності особистості послідовно підтримується у фундаментальній праці за редакцією С. Д. Максименка. Особистість тут визначається як «форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самови-значення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» [268, с. 25]. Обґрунтовуються такі ключові ознаки особистості: цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість і саморегуляція. При цьому зазначається, що «цілісність і унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої структури» [355, с. 172]. До «одиниці» структури («клітинки» аналізу) висуваються такі вимоги:

« – структура повинна бути специфічною і самостійною, але при цьому існувати і розвиватися вона буде лише в складі цілісної особистості;

– в цій структурі повинна відбиватися вся особистість в її реальній єдності, але відбиватися водночас «поглиблено-спрощено» у вигляді сутнісного протиріччя;

– дана структура не являє собою щось схоже на «будівельний блок» – вона є динамічною і здатною як до власного розвитку, так к до гармонійної участі в становленні цілісної особистості;

– структура, про яку йдеться, має відбивати певний сутнісний ракурс існування особистості і відповідати всім суттєвим ознакам цілісної особистості» [355, с. 177].

«Таким чином, з урахуванням сучасних наукових даних в контексті генетичного підходу є сенс виокремлювати в особистості п'ять окремих підструктур (одиниць):

- біопсихічну;
- індивідуальні особливості психічних процесів;
- досвід;
- спрямованість;
- здібності.

Разом з тим, слід зауважити, що такий розгляд особистості не є повним відбиттям її структури. Особистість має ще й інші якості, які за своєю природою являють собою дійсні «одиниці аналізу» (грані), але, на відміну від перерахованих, вони набагато більш динамічні (плинні), і не мають... окремої локалізації – вони охоплюють всю особистість» [355, с. 179–180]. Йдеться про «внутрішній світ особистості», «характер» і «психічні стани». Таким чином, у структурі особистості було виокремлено п'ять підструктур і три наскрізні динамічно-плинні загальні якості.

У контексті аксіопсихологічного підходу важливим є наголос не лише на гетерогенності структури особистості, але й порівневості її становлення, а також на принципі сполучальності, за Г. С. Костюком (когерентності – узгодженості, в загальнонауковій термінологічній редакції), у вияві та розвитку окремих ланок структури.

Як уже зазначалося в підрозділі 2.4, вихідною онтогенетичною і структурно-динамічною одиницею особистості є потреба як самопричина своїх подальших трансформацій. З цього огляду впливає, що евристичні напрацювання наукової школи С. Д. Максименка заслуговують на пильну увагу дослідників у царині персонології, сфера компетенції яких виходить за межі аксіологічної психології.

Аксіологічний поворот у визначенні поняття «особистість» здійснила Л. М. Разоріна в результаті аналізу марксистського підходу до персонологічної проблематики [491]. Відштовхуючись від порівняння людини з товаром, наведеного К. Марксом у «Капіталі», авторка вважає, що цінність («Wert» – нім.) є провідною характе-

ристю особистості. Схожою характеристикою особистості в психології вважається усвідомлений особистісний смисл. Подібно до того, як товар існує у своїй речовій (матеріальній) і обмінній (грошовій) формі, «людська діяльність завжди має два продукти: один – зовнішній – для споживання, для інших суб'єктів, другий – внутрішній – для самого суб'єкта: його знання, вміння, навички (здібності), його особистісні особливості і ціннісні ставлення, іншими словами – потенціал людини» [491, с. 84]. Звідси випливає уявлення про особистість як про ієрархічну системну надчуттєву соціальну властивість. У цій системі соціальною властивістю першого порядку буде виступати діяльність особистості, а системною властивістю другого порядку – система цінностей або особистісних смислів. Остаточне визначення особистості в редакції Л. М. Разоріної виглядає так: особистість – «соціальне надчуттєве утворення, що відображає міру присвоєння і реалізації людиною соціальних цінностей, цілей, норм, форм, способів і засобів діяльності та ставлення до них» [491, с. 86].

Зрозуміло, що таке визначення особистості не може задовольнити природничо-орієнтовану психологію. І Мадді, і Сміт покритикували б його, імовірно, за неповноту (перший) та впадання у гріх філософської спекуляції (другий), адже, на думку останнього, «особистість» – не більше, ніж стенографічне позначення певних форм поведінки» [554, с. 68]. Не схвалив би це визначення й Кантор за порушення ним же сформульованих правил, на кшталт: «Уникайте будь-яких конструктів, що беруть початок в традиційних культурних та філософських джерелах», « Починайте будь-які дослідження зі спостережень, на основі яких можуть виводитися конструкти; уникайте розпочинати дослідження з конструктів та інтерпретувати отримані результати в термінах цих конструктів» (Цит. за: [554, с. 67]).

На захист Л. М. Разоріної та інших авторів «гуманітарних» визначень особистості можна навести низку аргументів: по-перше, крім гіпотетико-дедуктивних теорій, надійно обіпертих на емпіричну основу, в науці представлені й аксіоматичні теорії, вихідні положення яких мають інтуїтивне походження і не можуть впливати із

суми накопичених наявним станом науки емпіричних фактів; по-друге, «прив'язка» до філософії у психології, можна сказати, споконвічна, а поділ В. Дільтеєм наук про природу і дух має багатьох симпатиків і понині.

Тільки герменевтика як специфічний метод гуманітарних наук дає змогу відповісти на «запити філософських смислів». Людина приречена самовизначатися в ціннісно-смисловому універсумі (ЦСК) як екологічній ніші свого існування. За С. Б. Кримським, ЦСК «включає три підсистеми: 1) природу в ракурсі її інформаційних можливостей, виражених у ноосфері; 2) цивілізацію в ракурсі її культурних потенцій і практичних реалізацій; 3) монадне буття в ракурсі ціннісно-смиислової діяльності індивідуального соціуму (етносу або особистості)» [316, с. 28].

У цьому персоніфікованому універсумі з реалізованим антропним принципом особистість можна визначити лише змістово-метафорично як суб'єкт співвіднесення різних модусів людського існування, деякий міграційний центр зав'язування смислових вузлів у неосяжному просторі морфогенетичного розвою потенціалу буття.

Упереджуючи напади критики на заявлену позицію, скористаюся аргументом К. Вілбера: «Оскільки людські істоти приречені на пошуки смислу, вони приречені створювати великі картини. Навіть «противники великої картини» – постмодерністи дали нам дуже велику картину того, чому їм не подобаються великі картини...» [603, с. 15].

Обстоювана у цій книжці концептуальна матриця аксіологічної психології особистості є однією зі спроб саморефлексії психологічної персонології в сучасному науковому (пост-постнекласичному) дискурсі. За її допомогою можна будувати як «статичні», структурно-функціональні, так і процесуально-динамічні модельні версії аксіогенезу особистості.

9.2 Аксіопсихологія про онтологічне обґрунтування персонального життя

Бурхливий сплеск аксіологічних студій у корпусі соціогуманітарних наук є своєрідним підсумком обережного моніторингу царини, яка лежить на онтологічному перехресті багатьох предметів пізнавальної й практично-перетворювальної діяльності людини А, як відомо, від «підсумку» слід очікувати логічно впорядкованого цілісного представлення загальнозначущих фрагментів здобутого знання. Водночас доводиться констатувати нестачу теоретико-методологічної рефлексії вихідних засад і результатів аксіопсихологічних досліджень у персонології.

У цьому підрозділі я спробую довести, що аксіологічний поворот у психології є закономірною фазою в розвитку постнекласичної раціональності, що неминуче самовизначається в околі взаємно скорельованої пари холістичних компонентів: об'єкт пізнання – цілісне життєздійснення людини, його предмет – особа як інтегральний суб'єкт свого життя.

Спробу онтологічного обґрунтування персонального життя (або життя особи) як центрального тематизму аксіопсихологічної психології розпочнімо з фіксації деяких релевантних для мого задуму «робочих» універсалій:

1. Життя як гуманітарна категорія тлумачиться двояким чином: по-перше, з класичних позицій, як спосіб буття наділених внутрішньою активністю сутностей, на відміну від неживих предметів, які потребують для свого руху і зміни зовнішнього стимулу; по-друге, з точки зору некласичної філософії, життя – це інтуїтивно осяжна цілісність реальності буття, безпосереднє внутрішнє переживання, унікальне за своїм змістом і таке, що розкривається у сфері духовно-комунікативного або духовно-історичного досвіду [124, с. 352].

2. За В. О. Татенком, «поняття *сутнього* акцентує увагу на тому, що об'єктом пізнання є щось справді існуюче у часі й просторі, яке відповідає критеріям автономності, цілісності» [587, с. 20]. І суб'єкт

життя, і об'єкт його пізнання і перетворення мають «спільний онтологічний знаменник», який робить їх домірними, взаємно скорельованими величинами, що однак не скасовує їх феноменальних відмінностей при наявності ноуменальної (сутнісної) спорідненості, про що йтиметься далі.

3. Аналіз філософських категорій показує, що базова з них – буття зазнала таких історичних метаморфоз, що фактично розчепилася на два виміри – зовнішній, трансцендентний і внутрішній, іманентний; онтичний, апостеріорний та онтологічний, апріорний; дійсний, реальний та можливий, той, що розкриває свої потенції, постає до існування (екзистенції). «На думку екзистенціалістів, «буття» відноситься до навколишнього щодо людини природного і соціального світу, а «існування» – до внутрішнього життя, індивідуального Я», – зазначає В. В. Знаков [210, с. 84].

Керуючись вищенаведеними дистинкціями, Т. А. Денисенко пов'язує з ними діалектичну єдність каузального і телеологічного вимірів детермінації людської психіки [160], представлену медіативною категорією цінності (смислу), що вільно проектується на обидві площини людського буття-існування як життєздійснення (життя).

4. Тезу про всюдисущість ціннісної проблематики як релевантної феноменології сутнісних аспектів людського буття підтримує В. Є. Клочко, котрий висновує: «Не існує, таким чином, особливого «простору смислів», який би розміщувався в об'єктивній реальності (поза людиною і незалежно від неї), але нема його і в просторі суб'єктивної реальності, якщо її розглядати ізольовано від реальності об'єктивної» [287, с. 48]. Учений вважає, що якщо психологія і справді хоче відповідати запитам постнекласичного типу раціональності, то повинна звернути увагу на проблему становлення в її темпоральному, конкретно-транспективному вимірі, у фокусі якої перебуває онтологія самоорганізації і саморозвитку. Людське життя і є такою відкритою системою, в якій особа щоразу себе відкриває світові, проявляє й реалізує свої інтенції і можливості, тобто постає, переживаючи неповторність власного автентичного існу-

вання. Джерелом такого становлення є відповідність (внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного й об'єктивного і т. д. – *З. К.*), що приводить до взаємодії, яка супроводжує породження системних якостей – «параметрів порядку», які визначають прогресивну логіку системогенезу» [287, с. 57] (особистісного становлення як розвитку ціннісно-сислової сфери людини, власне аксіогенезу – *З. К.*).

5. Безумовно, аргументи сучасної синергетики надто переконливі аби їх не брати в розрахунок, вибудовуючи методологічний фундамент аксіологічної психології, про що я заявляла в низці публікацій. Водночас пояснювальний потенціал синергетики як загальної методології сучасного природознавства вливається у річище холістичного підходу, з яким пов'язуємо перспективу настання ери універсальної раціональності, адже «вищим онтологічним ідеалом у холізмі визнають цілісність світу, що проявляється в психологічному, біологічному і фізичному ракурсах. Припускається, що категорія цілісності може прийти на зміну традиційним філософським протиставленням матеріального й ідеального, об'єктивного й суб'єктивного, синтезувавши їх у своєму змісті» [236, с. 416–417]. А оскільки найвищою формою органічної цілісності визнається людська особистість, то необхідно визначитися з онтологічним статусом і цієї категорії.

6. Буття особистістю, за А. Легле, полягає в подвійному співвіднесенні: із зовнішнім і внутрішнім: «Одним боком персональне буття цілковито перебуває в закритій від інших інтимності свого внутрішнього світу, а іншим – у відкритості, публічності світу зовнішнього, воно видиме і залежне від інших» [328, с. 48]. Таке розуміння особистості як «місця координації», фактору співвіднесення і медіації спекулятивно розмежованих свідомістю суб'єкта пізнання площин персонального життя ґрунтується на троякій етимології *Person*: 1) неподільна за суттю, «*per se una*»; 2) маска; 3) та, що звучить наскрізь; пронизана звуком, «*per sonare*». На цю ж обставину звертає увагу Г. О. Балл, обґрунтовуючи необхідність інтегративно-особистісного підходу у психології. Авторитетний вітчизняний методолог вважає, що «сама та якість індивіда, яка дозволяє

йому – способом, індивідуально й типологічно специфічним, – долучитися до культури (або, називаючи цю якість одним словом, – особистість) є найважливішою характеристикою цього індивіда як людини, особи» [44, с. 47]. А оскільки культура трактується як сукупність тих засобів і якостей існування й діяльності людських істот, спільнот і людства в цілому, які забезпечують дві функції – соціальної пам'яті та соціально значущої творчості, або репродуктивно-нормативну і діалогічно-творчу, то й особистість як онтологічний референт культури, її носій, тобто особа виявляє як апіорні задатки до освоєння культурних надбань у процесі соціалізації взагалі та виховання зокрема, так і апостеріорні характеристики інтерналізації моделей належної соціальної поведінки, диспозиційної налаштованості свідомості, життєвого стилю тощо. У контексті наведених міркувань навряд чи мають рацію Б. С. Братусь і О. Б. Орлов, які диференціюють і навіть протиставляють поняття «особистість» і «сутність», в яких перше, як зовнішній феномен, соціокультурний артефакт є засобом досягнення другого, а це останнє належить до іманентного світу ноуменів, презентуючи божественний першообраз і мотив вільної духовної екзистенції особи [84; 420].

Обстоюючи трансособистісний вимір індивідуальності людини, В. Б. Шумський апелює до В. Франкла, який особистість відносив до психічного виміру людини включно з психосоматикою й емоційно-поведінковою динамікою феноменального прояву, а сутність пов'язував із духовним виміром: «сутність – це дух, «чиста динаміка», здатність ухвалювати рішення і нести відповідальність, здатність відчувати цінності й осягати суть явищ, а також голос сумління, що промовляє у людині і закликає її здійснювати вчинки, які мають сенс» [685, с. 352]. Автор наголошує на взаємній життєвій заотребуваності обох вимірів, але не роз'яснює механізму їх взаємодії.

7. Свого часу я висунула і, сподіваюся, обґрунтувала такі тези:

«1. Аксіогенез особистості (чи особи як цілісної людини. – *З. К.*) являє собою розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає індивідний (організм як психосоматична єдність), власне суб'єктний (йдеться про суб'єкта окремих

предметних діяльностей), соціально-особистісний (тобто, моральнісний. – *З. К.*), індивідуальний (культурно-відповідний. – *З. К.*) та універсальний (трансцендентно-ідеальний. – *З. К.*) рекурентні ряди з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини.

2. Суб'єктом аксіогенезу є особистість, що розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенціональностей (потреби, мотиви, смисли, установки тощо), до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.)» [236, с. 11].

Холістичний зміст цих тез близький до ідеї транскомуникативних засад аналізу ціннісного світу людини авторства В. І. Кабріна, котрий вважає, що ціннісний універсум людства внаслідок своєї всюдисущості і безмежності вимагає, ні мало ні багато, – виходу в постпарадигмальний і постметодологічний простір дослідження. Шляхом прямих цитувань, теоретичного аналізу і конструювання пояснювальних моделей він наводить досить сильні докази того, що «рефлексивна аксіологічна метапозиція щодо самих наукових цінностей дозволить вельми креативно антиципувати зміну масштабу науки майбутнього, зокрема, аксіологічної психології» [222, с. 98]. Буттєвою підставою для розбудови психології майбутнього є, на думку В. І. Кабріна, транскомунікація як спілкування, сполучуваність і відповідність різнопорядкових суб'єктів, сутностей і світів у результаті їх інакшості. Учений роз'яснює: «... для релевантного розуміння ціннісного світу необхідний більш релевантний, як мінімум, холістичний підхід до розуміння специфіки психічного в контексті духовно-душевно-тілесної відповідності. Якщо врахувати різнопорядковість (різнорівневість) духовного, душевного і тілесного світів людини, то відповідність і гармонія в суцвітті цих світів – результат не детермінізму, а саме їх транскомунікабельності, що і мотивує вихід у постметодологічний простір аналізу» [222, с. 101].

З метою обґрунтування цього підходу слушно звернутися до понять синхроністичності і трансцендентальної функції К. Юнга

[690], холархії К. Вілбера [603], до яких апелювала і я [236; 242], проте поспішати з висновком про настання ери «постметодології» я не стала б, позаяк це привело б до скасування науки як царини культури і різновиду людської практики, невід'ємними складниками якої є суб'єкт, об'єкт, предмет і метод (методологія) [587]. Спростувати заяву В. І. Кабріна щодо розриву з методологією і виходу в постметодологічний простір можна за допомогою ... самого В. І. Кабріна, адже шукані механізми «духовно-душевно-тілесних відповідностей транскомуникативного процесу» пояснюються «принципами холистичного підходу», через які «ціннісний ... вимір психологічного універсуму людини можна зрозуміти як наскрізне, голографічне, фрактальне трансцендування і синтез його ноетичного (духовного, трансперсонального), ментального (інтерперсонального, «психологічного»), ейдетичного (образного) і тілесного (сенсомоторного) світів...» [222, с. 114]. Чотири наведені тут порядки чи рекурентні ряди (рівні) голономної запакованості ціннісного світу (аксіосфери), звісно, не межа теоретичного моделювання як результату саме методологічної роботи. Я, наприклад, прихильно ставлюся до позиції В. І. Слободчикова, Є. І. Ісаєва, які розрізняють п'ять іпостасей онтологічного обґрунтування психологічної антропології [543].

Як на мене, то в контексті онтологічного обґрунтування аксіопсихологічної персонології ситуація буття-становлення ціннісно-сміслової сфери особи пояснюється принципом інтегральної суб'єктності, «згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у висхідній телеологічній перспективі: рівень відносного суб'єкта – індивіда, носія інстинктивної активності; рівень моносуб'єкта – чинника цілеспрямованої предметної діяльності; рівень полісуб'єкта – особистості зі сформованою ціннісною свідомістю і здатністю до морального самовизначення; рівень метасуб'єкта – індивідуальності, яка творчо збагачує наявну соціокультурну практику; рівень абсолютного суб'єкта – втілення універсальних властивостей духовного єства людини» [236, с. 11–12].

8. З попереднього аналізу випливає, що онтологічне обґрунтування персонального життя як мета аксіопсихологічних досліджень

передбачає такі вектори теоретизації: зовнішній, соціальний, культуральний, трансцендентний, апостеріорний, онтичний, каузальний; внутрішній, біологічно зумовлений, психосоматичний, трансцендентальний, апіорний, онтологічний (іманентно-потенційний), телеологічний; проміжний (транскомунікативний, медіативний), духовно-феноменологічний (дійсний онтологічний вимір), взаємно детермінований з випередженням ціннісно-цільової антиципації особистісного становлення каузально-діяльнісної самореалізації в конкретних умовах життєздійснення.

Зазначмо, що цілісне континуальне розуміння аксіопсихіки (семантичної реальності, за В. В. Налімовим [40]), на всьому спектрі буття людини містить засяг від трансцендентальності (непроявленості, іманентності, потенційності) до ціннісно-цільової трансцендентності (незавершеності, відкритості, актуалізованості).

У В. П. Зінченка [196; 205] знаходимо психологічну конкретизацію семантичного життєвого континууму особи. Так, психологічний геном розвитку розгортається у трьох взаємопов'язаних площинах: онтологічній, культурно-історичній або екологічній і феноменологічній, рефлексивній. Природно, що у згаданому геномі найбільш диференційованою є культурно-історична площина з рівнями живого руху і слабо розрізняваних форм активності, поведінки і діяльності в єдності їх когнітивних і виконавчих форм, самосвідомість і свідомість в їх рефлексивних (значення, смисл) і буттєвих (біодинамічна тканина руху і дії та чуттєва тканина психічного образу) формах, вільна дія і вчинок, особистість, або людина історична. Засобами, які опосередковують появу перелічених утворень (функціональних органів) виступають знак, слово, символ, міф (за А. Ф. Лосєвим), пізніше додано Боголюдину як універсальний ідеальний медіатор розвитку.

В онтологічній площині сходження до все вищих рівнів розвитку відбувається від сукупного Я – суб'єкта сумісних форм активності через індивідуальне, особисте Я та «Я – інше Я» як результат рольової самоідентифікації до Над-Я, яке виступає суперпозицією всіх попередніх суб'єктів.

Необхідність феноменологічної площини розгляду геному розвитку В. П. Зінченко аргументує так: «Феноменологія – це місце інтеріоризації перелічених засобів медіації, місце, де здійснюється побудова внутрішнього плану діяльності, де проходять внутрішні рухи душі, переплавляються і зароджуються людські сутнісні сили, які дають імпульси до породження нових форм поведінки, діяльності, свідомості, в тому числі імпульси до екстеріоризації внутрішнього плану діяльності. Феноменологічний план – це не епіфеноменальний план. Він настільки ж реальний, як і онтологічний... Він ще не цілком вибудований як предмет наукового дослідження. Але робота над ним тим більш необхідна, що без цього рівня не можна зрозуміти джерела і рушійні сили саморозвитку людини, спонтанність і свободу її поведінки, діяльності, свідомості» [205, с. 146]. У пізніших публікаціях В. П. Зінченко говорить про духовний пласт свідомості, утворений інтенцією на «Я-Ти ставлення» в розумінні М. Бубера. У зв'язку з цим зроблено уточнення, що, можливо, не сукупне Я, а саме названа латентна інтенція індивіда приховує таємницю «ідеальної форми», що передує людському онтогенезу. Зазначається, що духовний пласт свідомості прокреслює її вертикальний вимір, оскільки у спілкуванні з Іншими відбувається ціннісний «приріст» свідомості особистості. Очевидно, слід припустити, що в онтологічному і феноменологічному планах сукупному Я передує вихідне потенціальне, апріорне, трансцендентальне Я, що має всі необхідні генетичні задатки проявитися і досягти свого вершинного ідеального лику в Над-Я. Досліджуючи глибинні джерела людської активності, С. Д. Максименко вбачає їх у нужді як суперечливій, рухливій, енергетичній єдності біологічного і соціального, що «на виході» конституюється в певну структуру особистості [357].

Попри безсумнівну плідність артикульованої В. П. Зінченком позиції, зауважмо, що він, усе ж, не розрізняє онтологічного й онтичного планів розгортання геному розвитку особи. Відтак виокремлений ним культурно-історичний план є переважно онтичним, оскільки втілює різні форми каузального спричинення психічних явищ, почасти онтологічним (знаково-символічна будова свідомос-

ті, здатність до самовизначення, наприклад). Носії ж активності – різного роду суб'єкти є, безумовно, онтичними «об'єктами», а не чинниками онтологічного, у розумінні В. П. Зінченка, плану.

9. Значну допомогу в подолання методологічних труднощів щодо експлікації базових (апріорних) і похідних (апостеріорних) засад життя особи може надати філософсько-епістемологічний рівень методологування. Зокрема Т. А. Денисенко [160] вважає, що в концептуальній сфері психологічної науки необхідно розрізняти онтичний рівень дослідження, що має справу з об'єктивацією психічного у вигляді його властивостей, структурних елементів, і онтологічного рівня, який з'ясовує, як існує особа в якості суб'єкта, мотивованого смислом свого буття-в-світі. Тим самим релевантність пояснення фактів психічного життя людини ставиться в залежність від релевантності розуміння її смислової динаміки. Онтологічне обґрунтування психології особистості дослідник здійснює з позицій герменевтико-феноменологічного підходу, що вимагає експлікації перед-структури розуміння як деякої апріорної заданості вихідних умов життєздійснення особи, що забезпечує становлення її системної якості – особистості в процесі неухильного ціннісно-цільового трансцендування як духовного (вільного, тотожного собі, тобто автентичного) суб'єкта. Отже, провівши розмежування апріорного (онтологічного) і апостеріорного (онтичного) рівнів розуміння буття людини, вчений виокремлює чотири компоненти його смислодинаміки: каузальну детермінацію як психосоматичну і соціальну зумовленість буття особи; підсвідому духовність – дорефлексивний досвід особи як джерело самотрансценденції; турботу, за М. Гайдеггером, як екзистенційну телеологію, що конститує темпоральну цілісність буття особи; реалізацію смислу як досвід узгодження каузальної та екзистенційно-телеологічної детермінації. При цьому онтичний рівень розуміння психічної реальності утворюють каузальна детермінація й реалізація смислу, а онтологічний рівень – підсвідома духовність (в розумінні В. Франкла) і турбота. Долання розриву між каузальною детермінацією і підсвідомою духовністю здійснюється в «закритому» просторі іманентної феноме-

нології, а саме – в переживанні екзистенційної тривоги з приводу відмінності між відчуванням себе суб'єктом наявного предметного інтенціонального досвіду й антиципацією смислової телеології світу та інтуїтивного осягнення свого призначення особою як окремим буттєвим сущим. Вплив турботи на реалізацію смислу відбувається у «відкритому» просторі трансцендування особи, в якому здійснюється конкретизація ідеальних духовних прагнень і есхатологічних сенсів в ціннісно-цільових настановленнях мотивації діючої особи. Отже, вимальовується така кругова структура герменевтичних актів експлікації персонального життя: іманентно-онтична (каузальна) детермінація – іманентна онтологія (підсвідома духовність) – онтологія турботи про трансцендентне – реалізація смислу в трансцендентно-онтичному вимірі.

10. Керуючись заданою логікою, обстоювана тут концептуальна модель аксіогенезу особи може бути реконструювана таким чином: іманентно-онтичний вимір у складі каузальної детермінації заданий суб'єктами різного рівня зрілості і фактичної проявленості (зреалізованості) в континуумі «відносний – абсолютний суб'єкти»; іманентно-онтологічний (підсвідома духовність) вимір утворюють вітальні інтенції (предиспозиції), ситуативні і фіксовані соціальні установки і ціннісні орієнтації, духовні прагнення як супердиспозиції – досвідомі і відрефлексовані, що виступають джерелом само-трансценденції в процесі життєздійснення; трансцендентно-онтологічний (турбота) вимір містить суб'єктні здатності (механізми) досягнення екзистенційної телеології в темпоральній тяглоті життя (на рівні відносного суб'єкта – психосоматичного індивіда – це інтуїтивна здатність передчувати семантичну модальність актуальної ситуації, на рівні монособ'єкта – суб'єкта окремої предметної діяльності – це здатність до інтеріоризації норм і стандартів цієї діяльності (інстанція «треба»), на рівні полісуб'єкта – власне особистості як суб'єкта моральної поведінки – це здатність до самовизначення на основі узгодження інтерналізованих соціальних ролей і принципів моралі з внутрішніми спонуками поведінки (інстанція «мушу»), на рівні метасуб'єкта – індивідуальності як суб'єкта

культуротворчості – це здатність до автентичного смислопокладання і смислореалізації (інстанція «буду»), на рівні абсолютного суб'єкта – універсальної особистості як ідеалу самозвершення – це здатність до інтеграції й гармонізації життєвого світу особи (інстанція «приймаю»)); трансцендентно-онтичний вимір (реалізація смислу) проявляється в конкретних вчинкових діях особи на різних концентрах її буття-існування: від вітальної (інстинктивної), організмічної активності (1) і нормовідповідної (адаптивної) індивідуальної поведінки (2) до морально мотивованої соціальної поведінки в умовах сумісної діяльності (3), до культуротворчості як реалізації проекту автентичного самоздійснення (4) і переживання повноти життя в діалектичній єдності і гармонійному узгодженні всіх його досяжних екзистенціалів (5).

Викладене тут онтологічне обґрунтування аксіологічної психології не охоплює всього можливого спектра інших онтологій. Я намагалася показати, що базові дистинкції буття – екзистенції, сутності – феномену, трансцендентального й трансцендентного і т. д. знімаються принципом їх комплементарного узгодження в цілісній структурі життя як єдності його статичних і динамічних компонентів, каузальних і телеологічних детермінант. Експлікований колообіг взаємно детермінованих чинників можливий завдяки смисловій архітектоніці особистості як системній властивості людської особи, ноуменально й феноменологічно укоріненій у визначені пласти персонального життя.

9.3 Холістична концепція аксіологічної психології особистості

У зв'язку з означеною проблемою візуальна метафора категорії суб'єкта як фокусу, певного місця дислокації, центру творення трансформується в його атрибутивну властивість – суб'єктність, що займає певну територію, не має фіксованих меж і здатна до розширення чи стиснення, модифікації обрисів і т. ін. Статика суб'єкта продовжується динамікою суб'єктності, центр смислопородження

продовжується рівнями активності в різних площинах життєздійснення.

Отже, під суб'єктністю я розумію саморушну причину суцього, універсальний принцип переходу можливих станів суб'єкта в дійсність інтенціональних предметностей. Суб'єктність людини – це формовияв її інтенціонального воління з використанням психофізіологічних ресурсів організму й можливостей соціокультурних контекстів. Це визначення охоплює чотири «начала» детермінізму, первинно встановлені Арістотелем [28].

Інтегральна суб'єктність – концепт, що відображає картографію суб'єктного буття людини в різних іпостасях її життєздійснення: індивіда (організму) – носія інстинктивної активності, власне суб'єкта – діяча, ініціатора різнопланових діяльностей, особистості – суб'єкта моральної за змістом і сумісної за формою діяльності, індивідуальності – суб'єкта творчої діяльності, універсальності як суб'єкта віри і носія загальнолюдських цінностей, що перебувають на різних рівнях трансцендування (відносний суб'єкт, моно-суб'єкт, полісуб'єкт, метасуб'єкт, абсолютний суб'єкт) і різних секторах реалізації суб'єктних інтенцій (пізнання, в тому числі самопізнання, практично-перетворювальна (трудова) діяльність, спілкування, культуротворчість).

Картографія інтегральної суб'єктності задається двома векторами: OX – вектор «горизонтального», діяльнісного, кількісно-лінійного розгортання – реалізації суб'єктних інтенцій; OY – вектор «вертикального», ціннісно-цільового, якісно-квантового розвою, духовної трансценденції людини (див. рис. 8.1). З боку психологічних механізмів вектор OX представлений дискурсивним інтелектом (зліва), що переходить у свою соціальну іпостась – рефлексію (справа); вектор OY представлений ірраціональними чинниками: індивідуальною інтуїцією (знизу) і «соціальною» емпатією (зверху). Таким чином, два верхні сектори (над віссю OX) репрезентують соціо- (зліва) культурні (справа) обставини буття людини, а два нижні (під віссю OX) – відносно індивідуальні форми існування. Два сектори зліва від OY репрезентують співвідношення Ми (культура) і

Воно (природа). Лінією, схожою на кубічну параболу, показано траєкторію особистісного становлення (ТОС).

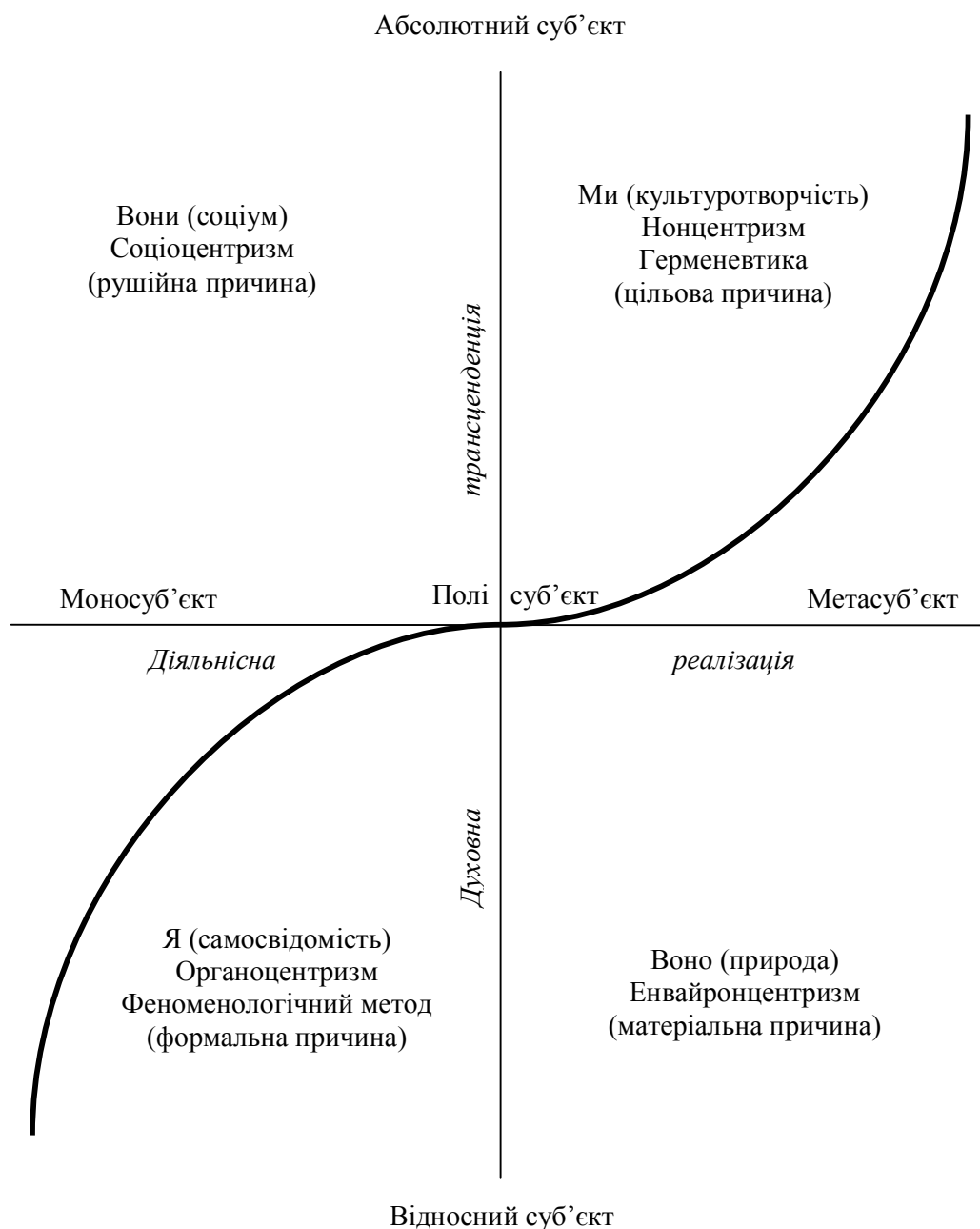

Рис. 9.1. Картографія інтегральної суб'єктності:
траєкторія особистісного становлення

Перейдімо до характеристики секторів, що належать карті інтегральної суб'єктності.

1. Сектор «Я», обмежений гілками суб'єктної інтеграції в діапазоні відносного суб'єкта і моносуб'єкта, репрезентує розвиток самосвідомості індивіда від елементарного самовідчуття й усвідомлення схеми тіла до розгалуженої системи я-образів особистості і цілого спектра пов'язаних з ними соціальних експектацій. Сектор «Я» втілює формальну причинність у спосіб самопізнання власних інтенцій самореалізації наявного суб'єктного потенціалу. Валідним щодо цього сектора є феноменологічний метод, що полягає в інтуїтивному вбачанні аподиктичної очевидності базових спонук і можливостей їх задоволення з пізнішою досвідною верифікацією інтуїтивних гіпотез. Феноменальний спектр сектора «Я» інтерпретують так звані органоцентричні системи психології, що вбачають джерело суб'єктності в самому індивіді (когнітивна, еволюційна, гуманістична психології та психоаналіз, за Н. Смітом) [554].

2. Сектор «Ми» обмежений гілками онтогенезу, що прямують від полісуб'єкта (особистості) в «горизонтальному», діяльнісно-реалізаційному векторі до метасуб'єкта (індивідуальності), і у «вертикальному», трансцендентному напрямі – до абсолютного суб'єкта. Він представлений культуротворчістю людини, що реалізує цільове призначення останньої як бути і жити «для» в ареалі її вчинкування. Сектор «Ми» – це арена, на якій розігрується драма ситуації – мотивації – дії – післядії, бо тільки тут особистість знаходить релевантні об'єкти для різних втілень своїх творчих інтенцій. Спостерігаємо трансформацію мовчазного (монологічного) «Я» індивіда в діалогічне «Ти» особистості і далі – в полілогічне «Ми» творчої індивідуальності – водночас експресивної і пластичної. Методом, релевантним цьому рівневі життєздійснення, є герменевтика, що тлумачить «вчинкові тексти» за прийнятими культуральними критеріями та еталонами. Сектор «Ми» досліджується нонцентричними (постмодерністськими) системами психології, що урівнюють у правах різні дискурси, аж до ситуації заперечення їх авторства. При цьому факт «смерті Автора» (суб'єкта) [182, с. 401] дозволяє помислити про існування анонітного (такого, що піддався розсіюванню) суб'єкта чи суб'єктів, свого роду деякий контекст-

туальний агрегат споріднених вольових устремлінь багатьох людей, що репрезентує себе у спосіб громадської думки, колективних уявлень, атитюдів та інших феноменів масової свідомості.

3. Два інші сектори – «Вони» і «Воно» є щодо суб'єкта підтримувальними, його зовнішнім середовищем, довкіллям. При цьому рух від моносуб'єкта через полісуб'єкт до абсолютного суб'єкта є полем соціалізації («Вони»), що полягає в інтерналізації соціальних норм, цінностей і експектацій. Пресинг соціального контролю асоціюється з рушійною причиною, за Арістотелем, а системи психології, що пояснюють становлення такого собі рецептивного суб'єкта, котрий адаптується, репродукує і ретранслює суспільний досвід, Н. Сміт називає соціоцентричними.

4. Ще один сектор – «Воно» позначає вплив природного довкілля на розвій суб'єктності людини. В цьому ряду може фігурувати фактор спадковості як природна даність і визначати діапазон можливого розвитку обдарувань. Дослідженням втілення різного роду матеріальних причин тут займається енвіронцентризм. Зауважмо, що «правовірний» науковий метод – експеримент і так звані об'єктивні тести – можуть бути застосовані тільки у цих двох секторах, що, як ми знаємо, не охоплює суті ціннісно-цільового трансцендування суб'єкта.

Із вищезазначеного випливає, що інтегральна суб'єктність – буттєвісний принцип холархічного облаштування суцього. За К. Вілбером, холархія включає в себе баланс ієрархії (якісно різних рівнів) – у нас – рівнів суб'єктності, і гетерархії (взаємопов'язаних вимірів) – у нас – секторів життєздійснення чи екзистенціальних модусів [603, с. 50]. Стосовно людини як інтегрального суб'єкта це означає:

1) утримання в єдиному епістемологічному фокусі двох аспектів її екзистенції: діяльнісної («горизонтальної») самореалізації – рух від моносуб'єкта до метасуб'єкта і до духовного («вертикального») сходження від біологічних смислів до універсальних цінностей (рух від відносного суб'єкта до абсолютного суб'єкта), причому перший аспект репрезентує зовнішній, експресивний і

«упредметнений» бік життєздійснення, а другий аспект уособлює внутрішній, ідеаторний і «розпредметнений» його бік;

2) існують певні когерентні узгодження між рівнем само-реалізації і досягнутим рівнем аксіогенезу особистості, так що кожна наступна іпостась життєздійснення вбирає в себе еволюційні здобутки попередньої задля емерджентного синтезу нових можливостей.

У координатах картографічного моделювання інтегральної суб'єктності окремо слід розглянути криву траєкторії особистісного становлення (ТОС). Її нижній полюс пов'язаний із самосвідомістю трансцендентального Я, а верхній – з його артикульованими репрезентаціями у світі культури. Проекція ТОС на вісь ОХ позначає діапазон актуалізації індивідуальних можливостей, діяльнісну самореалізацію в життєвому просторі особистості. Проекція ТОС на вісь ОУ репрезентує розмах духовного трансцендування людини в межах її життєвого шляху. Точка «полісуб'єкт» помічає місце співвіднесення перпендикулярних площин людського існування. Онтичний «переріз» цих площин утворює ціннісно-смісловий зв'язок іманентного потенціалу й проявленого ресурсу Я. Таким чином, крива сходження від Я-трансцендентального до Я-трансцендентного символізує лінію екзистенції людини в діапазоні від індивідуальних смислів як інтенцій саморозвитку до утвердження універсальних цінностей як максимуму самореалізації.

На підтвердження цього висновку наведу розуміння Віндельбандом цінності як ідеалу, носієм якого є трансцендентальний суб'єкт, тобто свідомість як джерело і основа всіх норм. З іншого боку, Ріккерт вважав цінності цілковито трансцендентними щодо суб'єкта [556, с. 12].

На мій погляд, двополюсний континуум ціннісної екзистенції людини – не більш ніж зручна наочна модель, що отримується в результаті абстрагування. Реальний зміст ціннісної екзистенції охоплюється поняттям життєвого світу людини. Останній, за визначенням Т. М. Титаренко, виражає певне співвідношення між світом зовнішнім і світом внутрішнім. Він репрезентує унікальну цілісність

усвідомлюваного й неусвідомлюваного психічного життя та його зовнішніх предметних втілень. У життєвому світі особистості співіснують не реальні фізичні об'єкти, а їх суб'єктивні інтерпретації, Його можна розглядати як деяку концептуальну модель багатовимірного відображення дійсності, що описує реальність за допомогою різних перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних мов [479, с. 33].

Життєвий світ особистості і є її феноменологічним локусом, що інтегрує відрізок пройденого життєвого шляху як осягнених і реалізованих у ланцюгу подій індивідуальних смислів, та життєвий простір як сферу творчого самоствердження людини. Конструкт життєвого світу обіймає собою фрактальну єдність ціннісного універсуму в його симультанному схопленні особистістю.

Релевантним методом дослідження життєвого світу є феноменологічний аналіз, що дозволяє виявити емоційно-ціннісну палітру переживання особистісних смислів, задля підтвердження і трансцендування яких здійснюється цілепокладання і реалізується інтенціонально спрямований вибір людини. Феноменологічний аналіз є різновидом описових (якісних, розумінневих) досліджень, метою якого виступає ідентифікація базових структур суб'єктивного досвіду – духовних інтенцій та особистісних смислів. Конкретними феноменологічними психотехніками є інтроспекція та медитація (на полюсі «я»), емпатія та ідентифікація (на полюсі «ми»), рефлексія як внутрішній діалог (самоаналіз) і як усвідомлюване «зовнішнє» самопостереження.

Сектор культуротворчості «Ми» є полем творчого трансцендування особистості. Заслуга постмодернізму в тому, що він ствердив конструктивну і творчу здатність свідомості: світ не тільки відображається свідомістю особистості, вона творить його за своїм проектом. Як послідовний прихильник холізму К. Вілбер переконує: «Інтерпретація внутрішньо притаманна Космосу «зверху донизу», оскільки свідомість і внутрішні аспекти являють собою невід'ємні характеристики Космосу зверху донизу, а до внутрішніх аспектів можна дістатися тільки за допомогою інтроспекції та інтерпретації» [603, с. 229].

Суб'єктивно присвоєний та опредметнений особистістю світ – її культурна ноосфера – органічно споріднений з індивідом не лише як із «носієм» свідомості, а як «двійником» духовного людського начала. На це вказують і положення синергетики, за якими структури самоорганізації мають подвійну природу: з одного боку, вони втілюють взаємодію речовинних елементів, а з іншого – виступають як негентропійний, інформаційний процес. Інакше кажучи, один і той самий феномен розкриває себе і у вигляді матеріального начала, і у контексті його інформаційного пред'явлення, самомоделювання чи відображення [316, с. 23]. Це дало підстави для поточнення фундаментальної предметотворчої проблематики філософії. С. Б. Кримський вважає, що «замість дилеми вибору між монізмом матерії або духу висновується їхнє складне опосередкування за певними рангами реальності – від стихійної позалюдської об'єктивності до віртуального буття опредмечених мислеформ» [316, с. 25]. Про те ж саме говорить К. Вілбер, використовуючи метафору Великого Гнізда Буття на позначення Універсуму: «... базові структури Великого Гнізда – це одночасно рівні буття і пізнання, онтологія й епістемологія» [603, с. 328]. Проаналізувавши величезний масив експериментальних психологічних досліджень, автор цікавої монографії з симптоматичною назвою «Людина як смислова модель світу» А. Ю. Агафонов доходить аналогічного висновку: «...в онтологічному плані свідомість – це текст, який є єдністю взаємопов'язаних смислів, а в гносеологічному аспекті свідомість – це механізм розуміння, розуміння власного тексту свідомості» [8, с. 91]. Наприкінці праці ця теза звучить майже афористично: «тексти свідомості формуються актами їх розуміння» [8, с. 234].

Таким чином, якщо локусом феноменологічного аналізу є життєвий світ особистості як погляд з боку Я, то його зовнішнім репрезентантом є культурна творчість людини, що досліджується герменевтично. Постмодерністський акцент на інтерпретації найбільш помітно проявився у Ніцше, герменевтичній онтології Хайдеггера і «нема нічого поза текстом» (інтерпретацією) Дерріди. Постмодерністи заперечили фундаменталізм, субстанціалізм і трансценден-

талізм. Вони відкинули раціональність, істину як відповідність і репрезентативне знання. Натомість запропонували таку альтернативу, що містила три основоположення:

1. Реальності конструюються, а не задаються.
2. Смысл залежить від контексту, а контексти безмежні.
3. Інтегральний аперспективізм – «істини» плюралістичні.

Однак «лінгвістичний поворот» у філософії, здійснений постмодерністами, з часом набув екстремістських рис. Замість того, щоб розглядати індивідуальну інтенціональність включеною у фоніві культурні контексти, вони намагалися повністю її виключити. Суб'єктові (автору) пророкували смерть. «Той факт, що будь-яке Я завжди поміщене в середовище Ми, було спотворено і перетворено в уявлення, що ніякого Я взагалі не існує, а є тільки всюдисуще Ми – ніяких індивідуальних суб'єктів, самі лиш обширні сіті інтерсуб'єктивних і лінгвістичних структур» [603, с. 388]. Таким чином, культурні означники дістали повну автономію, відірвавшись від своїх суб'єктних референтів. Семіотичне свавілля скасувало холістично інтерпретовану істину як взаємну відповідність означуваного (суб'єкта) і означника (культури) [211].

Розчарування, що настало після захоплення деконструктивістським шалом постмодерністських візій феномену творчості з їх логічним завершенням – смертю Автора (суб'єкта), настійно вимагає реконструкції онтологічної вкоріненості людини як першоджерела і саморушної причини творчого процесу. Пошуки «точки опертя» приводять до «порятунку» суб'єкта через його наративне вилонювання, що відбувається в комунікативно зумовленому процесі конструювання й екзистенційної валідації себе як особистості з власним спектром ціннісних устремлінь.

Засадничо впливає, що з аксіопсихологічного погляду особистість як духовний суб'єкт (повноважний Автор своїх життєвих актів) різного змістового й технологічного оснащення вільно (спонтанно та інтуїтивно) самовизначається в багатющому полісемантичному просторі людської екзистенції. Просторова конфігурація та часова плинність такого самовизначення – життєтворчий хроно-

топ – конститується щоразу неповторною інтерференцією авторської інтенції з горизонтом сподівань реципієнтів продуктів творчої діяльності (інших людей та груп), а також «опором матеріалу» (соціальні стереотипи, фіксовані ролі тощо), в якому об'єктивується й утривалюється життєва творчість. Це породжує ефекти порушення штивності ціннісної світобудови особистості автора, розсіювання сенсів, їх урівнювання й релятивізацію, що у свою чергу сугерує інтерпретаційну свободу реципієнтів, підриває владу панівних соціокультурних наративів, розхитує, а то й перевертає узвичаєну ціннісну піраміду. В результаті обидва суб'єкти життєтворчості (автор і реципієнт-довкілля) опиняються перед однаковим завданням, а саме: необхідністю фіктивної (уявної, ігрової) втрати себе задля експериментування з віртуальними ціннісними позиціями, презентованими вчинковою стилістикою «твору» індивідуального життя. Феноменологічно означена «втрата» являє собою рефлексивне роздвоєння суб'єкта життєтворчості на віртуальну експериментальну модель і ціннісний сигніфікат базової ідентичності. Відбувається вільне перетікання ціннісних позицій в досвіді переживання особистості, що поглиблює річище екзистенційно значущих ідентифікацій, залишаючи ситуативні ототожнення на маргінесі життєздійснення як запасний (потенційно придатний) або емоційно відкинутий варіант індивідуального аксіогенезу.

Таким чином сконструйована наративна ідентичність виступає неминучим артефактом творчого проживання власного життя, що трансцендує межі особистості за обрій наявного, у сферу віртуальних шансів ціннісного самоствердження. Фігурально висловлюючись, ігрове експериментування з ціннісними позиціями (конотаціями) твору (вчинку, поведінки, життя загалом) у процесі життєтворчості нагадує мандрівку аксіокосмосом людської екзистенції з чудовими, не виключено – ризикованими пригодами вільного духу, що прагне своєї батьківщини як субстанційності Автора – першопочатку творчої подорожі й остаточного пункту призначення. При цьому ціннісна вісь, що утримує різнолику сенсосферу, дозволяє останній обернутися задля всебічного огляду й орієнтації

суб'єкта, але не руйнує життєвий світ особистості як її автентичне вітакультурне середовище. Відтак нарративна ідентичність постає ціннісною трансгресією базової сенсотворчої матриці особистості в неозорому полі культурних значень.

Видається перспективним накиданий ескіз становлення особистості як нарративної ідентичності у творчому процесі продукування та рецепції життєвих сенсів збагатити його феноменологічним розгортанням і герменевтичним тлумаченням у різних модусах самоздійснення суб'єкта життя.

В. Дільтей, засновник розуміннєвої психології і герменевтичної стратегії дослідження у психології особистості, визначив такі види розуміння залежно від того, що утворює його «текст»:

- розуміння як теоретичний метод, його критерій – істина-хибність;

- розуміння дій, що вимагає реконструкції цілей, на досягнення яких спрямовано дії, його критерій – успішність-неуспішність;

- розуміння проявів «живого досвіду»: від продуктів творчості до актів невербальної поведінки (жестів, інтонації та ін.), його критерій – автентичність [249, с. 4].

З цього видно, що засяг дії психологічної герменевтики стосується реконструкції артикульованих втілень аксіопсихологічних настановлень (інтенцій) особистості в різних секторах їх проектування, а тому уособлює собою гідний засіб пост-постмодерністського порятунку суб'єкта як онтологічної реальності і епістемологічного принципу.

Це означає, що відправлена у «відставку» проблема особистості знову викликає методологічний інтерес. Адже справжній порятунок суб'єкта в пост-постмодерністському дискурсі можливий при застосуванні найкрупніших, онтологічно скорельованих критеріїв унормування персонологічних концепцій.

Телеологічний вектор розбудови психології особистості зосереджений на ціннісно-цільовій детермінації людської поведінки як прояву свободи волі. Як зазначає В. П. Зінченко, «гуманітарії, в їх числі і психологи, доповнювали причинно-наслідковий ланцюжок

детермінізмом, продиктованим цілями, образом можливого або потрібного майбутнього» [202, с. 650]. Однак не можна сказати, що телеологічний проект психології особистості був реалізований так само успішно, як каузальний.

За незначним винятком відомі теорії особистості підлягають загальнонауковому принципу каузального детермінізму, в рамках якого реалізується номотетичний підхід з його увагою до універсальних закономірностей поведінки людей і опорою на експеримент та психометричні процедури.

Проте життєдіяльність особистості як тотальної цілісності тіла, душі і духу пояснюється не лише каузальними зв'язками, але й телеологічно зорієнтованими настановленнями. Останні функціонують у структурі особистості як її ціннісні орієнтації, що мають специфічний вияв у певному соціокультурному контексті, а тому до їх вивчення повинен застосовуватися ідіографічний підхід, який реалізується через використання психологічної герменевтики і феноменологічних (розумінневих, тлумачних) процедур.

Телеологічний вектор розбудови психології особистості потребує представлення людини як інтегральної суб'єктної здатності, яка володіє вітальним (індивід як відносний суб'єкт), адаптаційно-діяльнісним (суб'єкт індивідуальної діяльності – монособ'єкт), морально-комунікативним (особистість як соціальний індивід – полісуб'єкт), творчо-естетичним (індивідуальність – метасуб'єкт) і сакрально-духовним (універсальність – абсолютний суб'єкт) змістом.

Означений спектр інтегральної суб'єктності має здатність до рекурентного розгортання на перехресних осях часу і простору, вписуючи локальні каузальні (ситуативні) залежності у всеохопний ціннісно-цільовий зв'язок (диспозиційну налаштованість) особистості. Таким чином долається монополія природничо-наукового канону розбудови психології особистості і пропонується холістичне охоплення особистісної проблематики, можливе за умови його доповнення гуманітарною інтерпретаційною моделлю.

У підсумку доходимо висновку, що пост-постмодерністський проект психології суб'єкта психічної активності конвертується в те-

леологічний проект психології особистості, оскільки наявні суб'єктивні здатності (субстанціальні інтуїції суб'єктивного ядра, за В. О. Татенком [586], репрезентують функціональні спроможності людини, але ще не визначають напрям її аксіологічного виконання (актуалізації, трансценденції) в цілісному процесі життєздійснення.

9.4 Хронотопні модули методологічної триангуляції в аксіопсихології особистості

Персонологічні студії сучасності подібно до розмаїтих методологічних пошуків у різних царинах психології позначені спробами узгодження об'єктивних і суб'єктивних методів, номотетичного й ідіографічного підходів, R- та Q-методологій тощо – здійснення такого роду методологічної триангуляції, яка уможлиблювала б «суб'єктивацію об'єктивного» прояву психічного й «об'єктивацію суб'єктивного» змісту, хоч як би це висловлювання не скидалося на оксюморон. Ти не менш, якщо розглядати триангуляцію в максимально широкому епістемологічному сенсі, мусимо шукати когерентні (взаємно відповідні, сутнісно згармонізовані) психологічні механізми персоногенезу на доповнювальних площинах життєздійснення особистості та векторах їх прямування до ціннісно-сміслового утвердження-увічнення (аксіогенез), з одного боку, й ситуативно-діяльнісного розпросторення індивіда в наявній культурі (культурогенез особистості), з другого боку.

Звідси випливає, що відправним пунктом методологічної триангуляції виступає холистична одиниця персонального буття – хронотоп, що зв'язує в єдине ціле час індивідуального життя і середовище соціальної реалізації особистості. Зауважмо, що дихотомічний принцип представлення досліджуваних об'єктів досить популярний в науці. Зішлюся на В. О. Ганзена, який обґрунтував і реалізував базисний метод опису в психології. Слідуючи дихотомічному принципу і спираючись на аналіз філософської категорії «матерія», цей автор вважає час і простір діалектичною парою форм існування

матерії, а енергію та інформацію – парою, що визначає умови способу існування матерії [128]. У подальших своїх міркуваннях я використовуватиму першу зі згаданих епістемологічних опозицій.

Отже, спробуймо здійснити теоретичне моделювання основних триангуляційних конструкцій (модусів), які сполучають ортогональні вектори дослідження психології особистості.

З огляду на широку відомість частини теоретичних положень і висновків з емпіричних досліджень, що увійшли до нормативного знання низки психологічних дисциплін, немає сенсу вдаватися в історію вивчення феноменів, якими оперуватиму в цій розвідці. Відтак, зокрема, індивідуалізація (онтогенез унікальної особистості) і соціалізація (становлення соціально типового індивіда) репрезентують похідні від хронотопа доповнювальні механізми розгортання в часі суб'єктного потенціалу в його узгодженні з нормовідповідною поведінкою в певній культурній ніші соціуму. Зокрема, А. Шюц вважає, що соціальний простір – це повсякденний інтерсуб'єктивний світ культури (універсум значень). Завдання індивіда – знайти своє місце в цьому світі – постає як проблема соціалізації [686]. Отже, дуга, що з'єднує вектори індивідуалізації та соціалізації особи, репрезентує феномен самовизначення (особистісного чи колективістського) або становлення індивідуальної особистості, однаковою мірою персоніфікованої (визначеної ендопсихічно) та персоналізованої (екзопсихічно проявленої).

Подальша векторна мультиплікація хронотопу людського життя веде до розгляду низки інших психологічних операторів, як от: значення – одиниця суспільної свідомості, деяке конвенціональне знання й особистісний смисл – індивідуалізоване значення, суб'єктивно переживане знання – феномен індивідуальної свідомості. Усуспільнені значення творять ціннісний універсум культури певного соціального простору, а особистісні смисли переживаються в індивідуально неповторний спосіб, надаючи плину життя людини певного ритму й визначаючи амплітуду змін. Триангуляційна дуга обох векторів представлена взаємодоповнювальними механізмами інтеро- й екстеріоризації.

Ще одна можливість триангуляційного узгодження закладена в типології життєвих світів особистості Ф. Ю. Василюка. Відповідно до двох аспектів життєвого світу – зовнішнього (просторового. – *З. К.*) і внутрішнього (часового. – *З. К.*) автор розрізняє два їх стани: легкий або важкий зовні і простий або складний внутрішньо. Під легкістю зовнішнього світу розуміється гарантована забезпеченість усіх актуалізованих потреб індивіда, а під важкістю – відсутність такої. Простота світу задана односкладністю життя, тобто наявністю в індивіда єдиної потреби або єдиного прагнення. Складність же зумовлюється наявністю декількох суперечливих мотиваційних тенденцій [107]. Видається, що замкнути триангуляційну дугу між внутрішнім і зовнішнім аспектами життєвого світу спроможне таке збалансування копінгів – свідомих стратегій подолання складних ситуацій та психологічних захистів – підсвідомих стратегій збереження самоповаги у процесі пристосування до умов середовища, яке буде водночас і достатньо проактивним, творчим, і помірно реактивним, передбачуваним.

Подібно до цього вектори аксіо- й культурогенезу особистості як похідні від часу та простору життя людини накладатимуться на них, створюючи тканину ціннісної свідомості з переплетіння особистісних цінностей і цілей (індивідуальна ціннісна «вертикаль») та еталонів і стандартів професійної діяльності й ритуально-побутової поведінки, або ж норм здорового способу життя тощо (соціокультурна «горизонталь»). Об'єднавчим агентом цих лиш в абстракції ортогональних векторів імовірно виступає персоногенез, що зводить воедино суцільний часовий континуум духовного трансцендування особи з її нормативно-стереотипними, діяльними або вчинковими об'єктиваціями.

У проекції на засадничу проблематику педагогічної психології співвідношення аксіо- і культурогенезу виглядає як зіставлення виховання і навчання. Традиційно специфіка навчання вбачається в тому, що його основним результатом виступають знання, уміння, навички, компетентності, тобто навчання розвиває пізнавальну сферу психіки. В результаті виховання з'являються переконання,

ціннісні орієнтації, розвинута потребово-мотиваційна й емоційно-вольова сфери [549]. Однак ця диференціація не абсолютна. Відомо, що міцними є ті знання, які мають виражений особистісний смисл, оскільки засвоєні з інтересом, інтегровані з емоційно-ціннісними настановленнями особистості. Водночас вихованість – це і результат обізнаності, комунікативної й етичної компетентності. Відтак лиш єдність цілей, принципів, методів і засобів навчання та виховання здатна створити як розвивально-освітній простір, так і відкрити дорогу неухильному процесу перманентної самоосвіти, самовдосконаленню і духовному зростанню. Невипадково перелік компетентностей і результатів навчання в освітніх програмах містить конструкти, що належать обом аспектам розвитку та соціалізації особистості, які здійснюються в процесі її освіти.

Взаємнодоповнювальними, когерентними є також вектори «ментатив» і «наратив». Якщо перший (ментатив) інсталює абстраговані з ситуативного втілення (актуального переживання особистості) смисли, переводячи їх у стратегію життя, світогляд, я-концепцію тощо, то другий (наратив) осюжетнює смисли комплементарно до життєвих обставин. Відтак перший відповідальний за формування відносно сталої диспозиційної структури еґо-ідентичності особистості з її керівними моральними принципами, світоглядними настановами і ціннісними пріоритетами (термінальні цінності), а другий – за конструювання адекватних життєвому завданню, вирішуваній проблемі повсякденної діяльності наративних ідентичностей, здатних освоїти, а коли потрібно і за(від)воювати для власної самореалізації відповідну царину соціального простору (інструментальні цінності). Ментатив породжує із себе характер особистості в унікальній конфігурації його рис, які все ж удається виміряти стандартизованими особистісними питальниками, тоді як наратив не надовго презентує особистість у певній ціннісній позиції, визначеному диспозиційному модусі. Йдеться радше про виконання адекватної ситуації ролі. При цьому людина щоразу тотожна й не тотожна самій собі, оскільки її автентичність конструюється щоразу наново. Творчий синтез обох рядів особистісних конструктів уособ-

люють процеси само- і детермінації, причому вектор ментативу скоряється телеологічному детермінізмові (цільовій і формальній причинам), а вектор наративу – каузаль-ному детермінізмові (матеріальній і рушійній причинам).

Ці твердження перегукуються із висновками В. В. Знакова про тривимірну структуру реальності, в якій живе людина – емпіричну (об'єктивну, фактичну), соціокультурну та екзистенційну. Кожному виміру відповідає певна традиція психологічних досліджень – когнітивна, герменевтична, екзистенційна; певний спосіб розуміння суб'єктом світу – парадигмальний, наративний, тезаурусний; певний результат пізнання – розуміння-знання, розуміння-інтерпретація і розуміння-осягнення [209]. У проекції на запропоновану модель хронотопу часовий вимір представлений екзистенційною реальністю, яка пізнається організмичним чуттям і феноменологічним учуванням-переживанням (тобто, екзистенційно), застосовуючи розуміння як інтуїтивне цілісне осягнення й отримуючи «на виході» тезаурус – певну семантичну мережу світовідчущання і світосприйняття, власне – ментатив. Просторовий вектор хронотопу в цьому разі асоціюється з соціокультурною реальністю, яка пізнається герменевтично – у спосіб наративного конструювання – ре(де)конструювання, продукуючи на виході розуміння-інтерпретацію. Роль тріангуляційної дуги тут виконує емпірична реальність, пізнання якої відбувається у рамках відповідних парадигм, що дисциплінує і певним чином обмежує дослідника у прояві власних інтенцій, смаків і пріоритетів; отримане знання, як правило, експериментально верифікується і частково конвенціалізується. «За бортом» залишається «суб'єктивна правда» (розуміння себе і для себе) і «розділена правда» (порозуміння з іншими, репрезентоване наративом – розповіддю Автора, адресованою конкретним людям, що складається під впливом власних актуальних потреб і ситуативного контексту взаємодії). Очевидно, що така методологічна тріангуляція не зберігає всі можливі розуміннєві відтінки «суб'єктивної» та «інтер-суб'єктивно» істин (правд), однак залишається єдиною реальною можливістю їх перехресного узгодження (валідизації) у своїх найістотніших проявах і наслідках.

До цих уявлень щільно прилягає уявлення про Я-образ діючого суб'єкта. Темпоральний вимір життєздійснення особистості простягається від Я-трансцендентального (апріорно можливого) до Я-трансцендентного (проявленого – такого, що розсуває обрії самоактуалізації), а просторовий вимір експериментує з множинними Я, що породжуються і зникають під впливом минущої доцільності. Відношення між часом і простором особистісного життєздійснення при цьому налагоджуються у спосіб субординації (тайм-менеджмент, планування кар'єри, самопроекування життя тощо) і координації (наприклад, толерантність до невизначеності, готовність ризикувати, пластичність нервової системи і стресостійкість гарантують творчу і водночас адаптивну поведінку, широкий рольовий репертуар особистості).

Викладені міркування узгоджуються з постульованими А. Н. Подьяковим двома основними типами пізнавально-дослідницького ставлення людини до дійсності. Перший тип характеризується баченням світу як стабільного, впорядкованого, цільного – баченням, яке інспірується потребою у визначеності, стійкості і порядку, зацікавленості у наявності чітких, ієрархізованих цілей, володінні алгоритмом дій та однозначним уявленням про можливий результат. Другий тип характеризується баченням світу як такого, що постійно змінюється, багатоманітного й різноваріантного – баченням, яке інспірується потребою у невизначеності, новизні, готовністю до виходу за рамки відомого. Таке бачення потребує гнучкості пізнавальних процесів, що робить цілепокладання імовірно детермінованим [454].

Своєю чергою в сучасних психологічних дослідженнях вивчення аналітичності-холістичності нерозривно пов'язано з аналізом раціонального (орієнтованого на просторову експансію. – *З. К.*) й ірраціонального (орієнтованого на часове трансцендування. – *З. К.*) в людському мисленні. Так, згідно з теоріями подвійності процесів міркування (dual-process theories of human thinking) [715] людині притаманні дві різні, але взаємодіючі системи обробки інформації. Одна система орієнтована на евристичні, які приводять до інтуїтив-

них здогадок і відкриттів. А друга використовує аналітичне опрацювання. Обидві системи можуть функціонувати як синергійно, так і незалежно одна від одної.

Про можливість методологічної тріангуляції обох типів пізнавального ставлення до дійсності йдеться в одній із моїх теоретичних розвідок [256], де показано, що історичне протистояння індуктивного й дедуктивного методів наукового пізнання, які застосовуються в контексті відкриття (інтуїція, холізм) і обґрунтування (логіка, аналіз) знімається медіаторним потенціалом метафоричного типу пізнання, який здійснює трансдукцію – знаходження спільного в семантичних модальностях різнопорядкових явищ на підставі смислової подібності феноменів, що проявляються на різних рівнях буття. Це уможлиблює побудову евристичних (за своєю суттю – аксіопсихологічних) концептуальних моделей досліджуваних феноменів. Відтак «принципові» опозиції персонології (статички-динаміки, ієрархії-децентрації, конституціоналізму-ситуаціонізму, телеологізму-каузальності і т. д.) втрачають свою континуальну полярність, оскільки починають розглядатися крізь антрепометричну оптику, яка забезпечує їх належну конвергенцію [256].

Вектор часу в цілісному хронотопі особистості конститує циклічне розгортання геному розвитку, смислової подібності життєвих подій і колізій, послідовне опрацювання особою декількох символічно пов'язаних між собою тем, що репрезентують персональний міф індивіда. Вектор простору – розгалужена мережа випадковостей, реалізованих, а частіше – змарнованих шансів, використаних і невикористаних нагод, здобутків і втрат, моментів слави і сорому безчестя. Тільки час визначає початок і кінець земного життя, відмірює успіхи і невдачі, дискурсивно впорядковує чуттєвий хаос тутешнього завжди-тривання, позбавляє від ілюзій безмежності можливостей. Час циклічний заплітає психічні фрактали (холони) розвитку в спіраль поступальності та синхронізації його провідних мотивів і смислових доміант. Водночас простір життєздійснення живиться ілюзією «ніколи не пізно», віртуальною можливістю повернути час назад, затримати його перебіг. Отже, фрактальна орга-

нізація психічного апарату людини, насамперед її аксіосфери, поступально-циклічно синтезує інтуїтивні інсайти щодо сенсу власного життя, тоді як реальний життєвий шлях особистості проектується на дзеркало рефлексії примарним епізодом чогось незбагненого (життя промайнуло, як сон), оскільки позбавлений смислової тяглості; сповнений пригод і несподіванок; неоднорідний – з різною подієвою щільністю, де височіють як пірамідальні вершини тріумфу, так і жахають бездонні провалля відчаю. Каузальний (просторовий) вектор хронотопу підсвідомо ігнорує час, бо спрямований на діяльну експансію (входження і розбудову вітакультурного довкілля), грається з часом, як із долею (як відомо, ці жарти не завжди безпечні), прагне його сповільнити чи прискорити, повернути назад, переписати (найчастіше змінивши середовище – роботу, сім'ю, референтне оточення, місце проживання та ін.). Розмірена стабільність, продиктована онтологічною темпоральною ритмікою, підмінюється (краще, аби доповнювалася!) компульсивною мобільністю, всюдишністю транзитивністю і нестаціонарністю локації.

Як видається, гармонізувати стосунки між розумінням часу як циклічного, спіралеподібного і незворотного поступу та сприйняттям особистої влади, контролю над ходом часу, допускаючи зворотність (оберненість) часу, його прискорення-розтягнення, можуть механізми системної подієвої синхронізації рекурентних рядів феноменів, що насичують життєвий світ особистості, та смислового резонансу між ними. «Місце зустрічі» когерентних імпульсів від обох векторів цілісного хронотопу особистості означає для людини опинитися в потрібному місці у слушний час. Подібні моменти особливо цінні, це знакові епізоди людського життя, пікові переживання, оскільки означають збіг найважливіших мотивацій – одвічного прагнення людини до щастя (задоволення, радості, спокійної впевненості у завтрашньому дні, оптимізму, кохання, довірливої дружби і т. д.) і до успіху (відчуття своєї компетентності і конкурентоздатності, сили, впливу, влади, переваги над іншими тощо). Аксіопсихологічна опція уможливорює методологічну тріангуляцію феноменального (просторового, цілераціонального, екзистенціаль-

ного) і ноуменального (часового, інтуїтивно-ціннісного, есенціального), що в проекції на множину відповідей на сакраментальне питання «Заради чого варто жити?» трансформує гранично гостру антиномію «успіх чи щастя» у спосіб каузально-ситуативно-просторового впорядкування (більш чи менш досконалої реалізації) першим повсякчасної імперативної ціннісної ентелехії другого.

У світлі представленого тут бачення прагнення до щастя є онтологічною «вимогою», покликом жити, актуалізуючись сповна, даючи шанс задоволенню своїх потреб та слідуючи духовним (за своєю природою – вітакультурним) інтенціям, а досягнення успіху – лиш поодинокі «маяки», рубіжні мітки, які відмірюють ресурс реалізованості суб'єкта за умовними (інституційно-конвенційними) соціокультурними стандартами. Відтак висновуємо, що щастя перебуває в ноумені, воно безпідставне, як сама свобода (воля до життя), що стала дійсністю – даром, який не потребує визнання заслуг і «сертифікату якості» (Люди народжені для щастя, бо саме життя – це найбільше благо!). Успіх же перебуває у феномені, який завдячує своєю появою добровільно-примусово взятому на себе зобов'язанню досягнути тих чи інших цілей під тиском тимчасово релевантних (модних), історично мінливих (Адже воістину велике бачиться на відстані, додамо – років!) норм і атрибутів престижу, матеріального благополуччя, соціального статусу і влади тощо.

Отже, прагнення до щастя репрезентує стратегічний вектор життєздійснення особи, а успіх – тактичний здобуток, результат врахування суспільної (корпоративної, кланової) кон'юнктури, ефективного пристосування і вдалого розрахунку, а відтак слугує людині засобом самопідбадьорення, гордості за себе, корекції індивідуального життєвого стилю, внесення поправок у власний сценарій життя. На жаль, часто-густо націленість на успіх є свідченням браку самоприйняття і самоповаги, моральної стійкості, впевненості в собі, способом вгамування почуття неповноцінності. Інверсія щастя як мети, а успіху як засобу веде до ціннісно-сміслових девіацій, представлених у таких широко розповсюджених явищах, як трудоголізм, кар'єризм, перфекціонізм; моральних вадах – жадіб-

ність, марнославство, авторитарність і насильство, маніпулятивна поведінка, корупція, зловживання службовим становищем і т. д.

Заторкнуті у цьому підрозділі проблеми (співвідношення процесів індивідуалізації-соціалізації, персоніфікації-персоналізації, аксіо-і культурогенезу, об'єктивних значень і суб'єктивних смислів, ментативу й наративу, термінальних та інструментальних цінностей, можливих і множинних Я, часу циклічного і часу нелінійного, щастя та успіху і т. д.), спроектовані на максимально широку площину хронотопу буття людини як особистості, дозволяють змоделювати відповідні модули її життєздійснення, які завдяки методологічній тріангуляції знімають напругу логічних антиномій, та все ж не закривають всього мислимого горизонту пошукувань, позаяк епістемологічна спадщина психології особистості загалом неозора, адже постійно поповнюється новими концептуальними побудовами, емпірично збагачується. Відтак її герменевтична реконструкція – справа перманентна і принципово незавершувана, оскільки належить до нескінченних спроб виходу на метааналіз різноликвих наукових дискурсів.

ВИСНОВКИ

З огляду критеріїв унормування психології особистості як наукової і навчальної дисципліни впливає висновок про ту чи ту філософсько-психологічну заангажованість авторів різних персонологічних теорій, що є цілком очікуваним і природним явищем, пов'язаним з апіорними феноменологічними установками, які спрямовують процес пізнання. Перегляд виокремлених критеріїв дозволяє краще зрозуміти контекст постановки аксіологічної теорії особистості, ті теоретико-методологічні засади, на яких вона будується.

Представлено онтологічне обґрунтування персонального життя як об'єкта вивчення аксіологічної психології. Доводиться теза про транскommунікативну природу смислу, його проекції на різні

рівні буття й існування особистості. Категоріальні розмежування в межах онтичного й онтологічного, іманентного й трансцендентного дають змогу побудувати взаємно детерміновану (кругову) онтологію аксіогенезу особистості впродовж життя.

Обґрунтовано холістичну концепцію аксіопсихології особистості, яка базується на принципі інтегральної суб'єктності – уявленні про порівняне розгортання духовних інтенцій та суб'єктних здатностей особи та їхнє секторальне представництво в соціальних практиках, культуротворчості, матеріально-предметній діяльності, в царині самосвідомості й особистісного зростання. Згідно з авторським підходом життєва траєкторія аксіогенезу особистості залежить від гармонійного підпорядкування її каузально спричиненої діяльнісної самореалізації телеологічно детермінованому вектору духовно-ціннісної самотрансценденції.

Аргументовано аксіопсихологічний варіант методологічної тріангуляції в психології особистості, який базується на категорії хронотопу як холістичної одиниці персонального буття. Таким чином було об'єднано дихотомічні у формально-логічному відношенні процеси телеологічної і каузальної детермінації – інтеріоризації та екстеріоризації, індивідуалізації-соціалізації, персоніфікації-персоналізації, аксіогенезу і культурогенезу, циклічного часу і лінійного часу тощо, а також конструкти – особистісного смислу та суспільного значення, захисних механізмів та копінг-стратегій, его-ідентичності і нарративної ідентичності, ментативу й нарративу, термінальних та інструментальних цінностей, індивідуального характеру та соціальної ролі, прагнення до особистого щастя і професійного успіху тощо в гармонійно збалансовану цілісність когерентних психологічних механізмів персоногенезу. Розглянуті епістемологічні модуси методологічної тріангуляції можуть слугувати взірцем метааналізу і подальшої герменевтичної роботи з аксіопсихологічної реконструкції різноманітних персонологічних дискурсів не лише в царині фундаментальної науки, а й у царині різноманітних експериментальних і прикладних досліджень.

РОЗДІЛ 10

СУЧАСНІ АКсіОПСИХОЛОГіЧНі СТУДіЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

У розділі наведено висновки із сучасних аксіологічних студій у царині вікової та педагогічної психології; представлено можливості психопрофілактики деструктивної соціально-політичної міфотворчості й фасилітації національного самоусвідомлення і ментальної солідарності сучасного українського суспільства.

10.1 Аксіологічна психопедагогіка сьогодні

Теоретико-методологічні пошуки в царині психології переконують у тому, що аксіологічна психологія є не просто авторською концепцією, своєрідним додатком до наявних психологічних, насамперед персонологічних теорій, вона – закономірний наслідок рефлексії над основоположними засадами наукового пізнання, що характеризується дрейфом домінантної нині пост-некласичної раціональності до універсалістського (пост-постмодерністського) світорозуміння і людинознавства.

Почнімо з усталеного визначення теорії як системи узагальненого достовірного знання про частину реальності (предмет теорії), яка описує, пояснює і передбачає функціонування певної сукупності її складників.

Три названі функції теорії логічно несуперечливо співвідносяться із трьома типами раціональності (за В. С. Стьопіним). Так, класичний тип раціональності «експлуатує» передусім прогностичну функцію теорії, оскільки зацікавлений в отриманні достовірного об'єктивного знання, тобто незалежного від суб'єкта пізнання і можливого впливу на результат пізнання його методичних засобів

і процедур. Існує віра у могутність дослідника, його прозорість щодо самого себе, віра в те, що істина єдина і в принципі досяжна. Тому експлікація повторюваних причинно-наслідкових зв'язків і на їх основі здійснення передбачення щодо неминучості появи певних рис, подій, вчинків і т. д. стає також завданням і природничо-орієнтованої психології (Тут і далі див. наведену нижче структурно-логічну схему).

Некласичний тип раціональності акцентує неоднозначну роль методу, умов емпіричного дослідження, що здатні релятивізувати досліджувані феномени, перетворити «тверді» факти на «податливі» версії, тлумачення. Отже, істина тут уже не уявляється як єдина, а твердиться про можливість кількох пояснень.

Постнекласична раціональність проблематизує самого суб'єкта, резонно допускаючи суб'єктивні спотворення вже на самому початку наукового дослідження. Не секрет, що появою різноманітних теорій особистості і психотерапевтичних систем ми завдячуємо походженню, умовам виховання та іншим біографічним чинникам видатних персонологів, їхнім суб'єктивним уподобанням, цінностям і навіть фобіям та комплексам. Ця гносеологічна ситуація перетворює процес знаходження істини на таке собі факультативне заняття. Отримання внутрішньо несуперечливого, попри це безумовно тенденційного, ціннісно спричиненого опису (інтерпретації) стає пріоритетною метою дослідників, наприклад, у культурній психології.

З огляду на відзначені функції теорії, скорельовані з відповідними типами раціональності й акцентованими гносеологічними установками, логічно впливають і типи детермінації та пріоритетні методи науково-психологічного дослідження: каузальний (механістичний, лінійний) детермінізм класичної психології в її біхевіоральному чи біогенетично зумовленому варіанті, провідні методи – об'єктивне спостереження й експеримент; ймовірнісний (стохастичний) детермінізм некласичної, гуманітарно зорієнтованої психології (насамперед – численні психодинамічні теорії), провідний метод – герменевтика; телеологічний детермінізм фено-

менологічних та екзистенціалістських теорій особистості тощо, провідний метод – феноменологічний.

Зазначені типи детермінації та методичні засоби, за допомогою яких вдається експлікувати сутнісні властивості і взаємозв'язки психічних явищ, представлені такими результатами методологічної роботи, як закони і закономірності психічного життя (відповідь на запитання *чому?, звідки і куди?*), механізми функціонування психіки (відповідь на запитання *як?, яким чином?*) і досвід як персональний феномен (відповідь на запитання *у чому, власне, суть?, що це є?*).

Досі я реставрувала відомий методологічний ландшафт, на якому здавна імпліцитно існувала аксіологічна психологія як така, що вивчає різноманітні вияви ціннісно-сислової сфери особи: мотиваційні (суб'єктивні, психічні, смисложиттєві) ставлення, диспозиційні утворення (соціальні установки, ціннісні орієнтації, спрямованість інтересів), спонукальні чинники (потреби, інстинкти, ідеали, особистісні цінності), емоційно-ціннісні характеристики процесу переживання, ефекти самовизначення і розгортання вчинкової активності суб'єкта тощо. Психологічні теорії так чи інакше описували, пояснювали й прогнозували поведінку людини, беручи до уваги ці особливі аксіопсихічні феномени або аксіологічні аспекти психічних явищ, ціннісною характеристикою яких зазвичай нехтували, наприклад, в диференціальній психології.

У своїх публікаціях [234; 236; 242; 249; 255; 262] я стверджую, що означений методологічний ландшафт психологічної науки неповний, оскільки не репрезентує цілісного світогляду людини у мислено досяжних горизонтах її чину. По-перше, нікуди не зникли і продовжують функціонувати так звані імпліцитні теорії особистості пересічних людей, що залежить від їх освітнього рівня, ірраціональних настановлень, забобон, підсвідомої духовності, колективного несвідомого і т. д. Це дозволяє говорити про, скажімо, міфологічну раціональність, яка базується на синкретичному досвіді світовідчужування і взаємному суб'єкт-об'єктному відображенні (дублюванні), а не розмежуванні, як у класичній схемі наукового дослі-

дження. Цей символічний тип детермінації з самого початку представляє людину, буттєво занурену в олюднену семантичну реальність природного світу, «методом» пізнання якої є езотеричні культури, а пояснювальною метафорою – піктограма. Отже, функції теорії повинні бути доповнені рефлексією апріорних психічних здатностей особи як суб'єкта пізнання, діяльності, спілкування.

По-друге, можлива добудова методологічного ландшафту психології не тільки «знизу» (на схемі – зліва), а й «зверху» (на схемі – справа). Переконана, на часі розбудова психологічної науки на засадах холархічного детермінізму (інтегрального холізму), який визнає взаємну (кругову) зумовленість суб'єкта, метода, об'єкта пізнання, просторовою моделлю якого є сферична запакованість одних рівнів буття людини іншими («мотрійка»). Сферична репрезентація універсального типу раціональності несуперечливим чином уміщає всі відзначені типи детермінації у вигляді мереж, картографій, ланцюжка подій до міжрівневих переходів, що пояснюється принципом самоорганізації в синергетиці, діалектичним законом переходу кількості в якість, метафора – «сходи».

Інтегральний смисловий резонанс однотипних психічних явищ, що одночасно (синхронно) і паралельно (в топічному вимірі) співіснують, можливо схопити за допомогою методу смислової редукції (сутнісного аналізу) й ампліфікації (розширення ціннісно-смислової свідомості особи). Таким чином, функції теорії слід доповнити проектуванням віртуальних (бажаних, належних) сфер життєздійснення людини, а до результатів методологічної роботи віднести психотехнічні розробки з оптимізації функціонування виокремлених рівнів та гармонізації міжрівневих взаємозв'язків.

Загальнометодологічна палітра критеріїв і показників історичного поступу психологічної науки диктує холістичний підхід до теоретичного моделювання тих модусів досліджуваної реальності, які охоплюють засяг від дорефлексивного синкретичного досвіду світовідчування, онтичних (апостеріорних) зв'язків, через вивчення дійсних онтологічних структур і до апріорної (іманентної) онтології, закінчуючи відзначеним вище смисловим резонансом психічних явищ, себто – аксіосферою.

Насиченню цих модусів досліджуваної психічної реальності і присвячена моя наукова робота трьох останніх десятиліть. Логічним каркасом дослідницького підходу стали уявлення про особистий аксіогенез як цілісний процес розвитку ціннісно-сислової сфери людини, наділеної відповідними психосоматичними, психоментальними, соціокультурними і духовно-трансцендентними інтенціями та здатностями.

Аксіогенез особи являє собою розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає індивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди (рівні, синхронізовані сенсоцільовим чином) з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини.

Суб'єктом аксіогенезу є особа, що розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенціональностей, до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.).

Розвиток ціннісно-сислової сфери особистості пояснюється принципом інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у висхідній телеологічній перспективі в континуумі: 1) відносного суб'єкта (біологічного індивіда, психосоматичного організму), наділеного здатністю рефлексорного налаштування (суб'єктна здатність «передчуваю») на сприятливі умови життя й орієнтованого на ключову цінність «вітальність» (здоров'я); 2) моносуб'єкта (власне суб'єкта умовно індивідуальної діяльності), який здійснює діяльність певного предметного змісту (пізнання, спілкування, праця) згідно з виробленими соціальними нормами і культурними стандартами, домінують прагматичні цінності. Адаптивна, нормовідповідна активність моносуб'єкта забезпечується сформованою здатністю «треба» – морально-психологічною саморегуляцією за допомогою усвідомленого обов'язку; 3) полісуб'єкта чи особистості як суб'єкта суспільно розподіленої діяльності, керованої імперативом моральної свідо-

мості – сумлінням або інстанцією «мушу» («варто») і спрямованою на цінність добра для інших; 4) метасуб'єкта як індивідуальності, що репрезентує себе в актах творчої діяльності й унікальних внесках у культуру. Суб'єктна здатність цього рівня втілюється цілепокладанням «буду» («смію») і забезпечує досягнення індивідуального інноваційного ефекту, оцінюваного за естетичними канонами прекрасного; 5) абсолютного суб'єкта – людини як носія універсальної духовності з притаманною їй супердиспозицією «благо» як результату розуміння смислу існування конкретного у світовому порядку (суб'єктна здатність «приймаю»).

У фокусі моїх теперішніх студій перебувають фундаментальні і прикладні технологічні розробки, робота над валідацією і стандартизацією психодіагностичних методик. Друга частина запропонованої схеми містить перелік авторських напрацювань у царині практичної психодіагностики, технологічних і психотехнічних інновацій. До перших належать так звані «об'єктивні» методики: діагностика вад особистісного розвитку дітей (ДВОР), заснована на експертній оцінці, визначення рангу і взаємозв'язку особистих цінностей і суб'єктивних здатностей, анкета естетичного сприймання художнього твору; психосемантичні методики: визначення невротичних тенденцій ціннісного змісту, виявлення екзистенційних уявлень особи, встановлення здібностей до підприємницької діяльності; «суб'єктивні» методики: рефлексивне інтерв'ю на визначення автентичності особи, проективна методика на визначення рівнів розвитку імажинативної діяльності дошкільників. До других належить аксіопсихологічна реконструкція соціетальних феноменів української ментальності на підставі визначення вітакультурного потенціалу українських паремій та виокремлення архетипних підстав феномену зради, експресивна психотехніка для дітей (психогімнастичні вправи, етюди, рольові ігри, драматизації, елементи креативної психотерапії тощо), телеологічна модель тлумачення сновидінь й експлікація перинатальних сюжетів в українському поетичному авангарді та їх ціннісних акцентуацій; використання аксіопсихотерапії в індивідуальному консультуванні, сценарій групової роботи з аксіопсихологічної реконструкції цілісного хро-

нотопу людини, керівництво розробкою цільових програм групових тренінгів і т. д. Лакуни у схемі свідчать про ще не реалізований потенціал діагностико-психотехнічної роботи і перспективу майбутніх аксіопсихологічних студій у персонології.

Функції теорії

РЕФЛЕКСІЯ	ПРОГНОЗ	ПОЯСНЕННЯ (тлумачення)	ОПИС (інтерпретація)	ПРОЕКТУ- ВАННЯ
-----------	---------	---------------------------	-------------------------	-------------------

Тип раціональності

МІФОЛОГІЧ- НИЙ	КЛАСИЧНИЙ	НЕКЛАСИЧ- НИЙ	ПОСТНЕКЛА- СИЧНИЙ	УНІВЕРСАЛЬ- НИЙ
-------------------	-----------	------------------	----------------------	--------------------

Гносеологічні акценти

S - O	S - M - O	S - M - O	S - M - O	
-------	-----------	-----------	-----------	--

Тип детермінації

СИМВОЛІЧ- НИЙ	КАУЗАЛЬ- НИЙ	ІМОВІРНІС- НИЙ	ТЕЛЕОЛОГІЧ- НИЙ	ХОЛІСТИЧ- НИЙ
------------------	-----------------	-------------------	--------------------	------------------

Методи

ЕЗОТЕРИЧ- НІ КУЛЬТИ	ЕКСПЕРИ- МЕНТ та ін.	ГЕРМЕНЕВ- ТИКА	ФЕНОМЕНО- ЛОГІЯ	РЕДУКЦІЯ й АМПЛІФІ- КАЦІЯ
------------------------	-------------------------	-------------------	--------------------	---------------------------------

Вид просторової моделі (метафори)

ПІКТО- ГРАМА	ЛІНІЯ (ланцюг, сходи)	КАРТА (сегментація)	МЕРЕЖА (ризом)	СФЕРА (матрійка)
-----------------	-----------------------------	------------------------	-------------------	---------------------

Результати методологічної роботи

Значущі ПЕРЕЖИ- ВАННЯ	ЗАКОНИ психічного життя	МЕХАНІЗМИ функціонуванн я психіки	ДОСВІД як персональний феномен	ПСИХО- ТЕХНІКА як система саморегуляції
-----------------------------	-------------------------------	---	--------------------------------------	--

Модуси досліджуваної реальності

синкретичн ий ДОСВІД світо- відчування	ОНТИЧНІ (апосте- ріорні) ЗВ'ЯЗКИ	ДІЙСНІ ОНТОЛОГІЧНІ СТРУКТУРИ	АПРІОРНА (іманентна) ОНТОЛОГІЯ	Інтегральний СМИСЛОВИЙ РЕЗОНАНС психічних явищ
---	---	------------------------------------	--------------------------------------	--

Рівні суб'єктності

ВІДНОС- НИЙ S	МОНО-S	ПОЛІ-S	МЕТА-S	АБСОЛЮТН. S
------------------	--------	--------	--------	-------------

Персонологічні проєкції

ІНДИВІД	Власне СУБ'ЄКТ	ОСОБИСТІТЬ	ІНДИВІДУ- АЛЬНІСТЬ	УНІВЕР- САЛЬНІСТЬ
---------	-------------------	------------	-----------------------	----------------------

Провідні цінності

ВІТАЛЬНІ	ПРАГМАТИЧНІ	МОРАЛЬНІ	ЕСТЕТИЧНІ	ДУХОВНІ
----------	-------------	----------	-----------	---------

Суб'єктні здатності до персонального аксіогенезу

«ПЕРЕДЧУВАЮ»	«ТРЕБА»	«МУШУ» («варто»)	«БУДУ» («смію»)	«ПРИЙМАЮ»
--------------	---------	---------------------	--------------------	-----------

Авторські напрацювання в царині практичної психодіагностики

	«Об'єктивні» методики: методика ДВОР – експертна оцінка; рангування і взаємозв'язок особистих цінностей і суб'єктивних здатностей; анкета естетичного сприймання художнього твору.	Психосемантичні методики: визначення невротичних тенденцій ціннісного змісту; виявлення екзистенційних уявлень особи; встановлення здібностей до підприємницької діяльності.	«Суб'єктивні» методики: рефлексивне інтерв'ю на визначення автентичності особи; визначення рівнів розвитку імажинативної діяльності дошкільників (проективна методика).	
--	--	--	---	--

Технологічні і психотехнічні інновації

Аксіопсихологічна реконструкція соціальних феноменів української ментальності: вітакультурного потенціалу українських паремій; архетипних підстав феномену зради в української ментальності.	Експресивна психотехніка для дітей: психогімнастика, рольова гра, драматизація, елементи креативної психотерапії тощо.	Участь у розробці цільових програм групових тренінгів (спільно зі: Сметаняком В.І., Кормило О.М., Когутяк Н.М., Радчук Г.К., Назарук Н.В., Черенщиковою Д.В., Климишин О.І.)	Телеологічна модель тлумачення сновидінь. Експлікація перинатальних сюжетів в українському поетичному авангарді та їх ціннісних акцентуацій.	Аксіопсихотерапія поезією в індивідуальному консультуванні Групова робота з аксіопсихологічної реконструкції цілісного хронотопу людини.
--	--	--	--	--

Переважна кількість дисертаційних досліджень, виконана під моїм керівництвом, прямо чи опосередковано розробляє аксіопсихологічну проблематику і загалом поділяє викладені в моїх публікаціях (зокрема тут) теоретико-методологічні засади. Причому ті з них, що обмежуються експериментально-діагностичним зрізом (так званим констатувальним експериментом), орієнтують свої підходи, емпіричні процедури і формулюють висновки згідно з вимогами класичної раціональності. До цієї категорії досліджень належать: М. Б. Гасюк, «Психологічні особливості самоактуалізації сучасної жінки», 2003 [129]; В. П. Голован, «Аксіопсихологічний потенціал гуманізації професійної підготовки соціальних педагогів», 2006 [139]; І. А. Гуляс, «Перфекціоністські настанови як чинник професійної готовності майбутніх практичних психологів», 2007 [151]; В. І. Житарюк, «Психологічні передумови розвитку моральності молодших школярів», 2008 [186].

Зокрема, в результаті крос-культурного емпіричного дослідження В. П. Голован встановив кореляцію між гуманізацією вищої освіти й адаптивно-креативним співвідношенням прагнення до прийняття і страху відторгнення; низьким рівнем вираженості правого авторитаризму, авторитаризму-бунтарства, макіавеллізму; переважанню дружелюбності над прагненням до домінування; гармонійним поєднанням поведінково-стильових рис особистості на кшталт доброзичливості, сумлінності, альтруїзму, цілеспрямованості, серйозності і т. д., що утворюють нормативне наповнення аксіопсихологічного потенціалу майбутніх соціальних педагогів.

Кореляційний та факторний аналіз емпіричних показників актуалізації аксіопсихологічного потенціалу за роками навчання у ВНЗ України дозволив виділити суттєві кореляційні плеяди й генеральні фактори гуманізації професійної підготовки соціальних педагогів. До числа останніх належать фактори Великої п'ятірки (екстраверсія, доброзичливість, сумлінність, відкритість досвіду, емоційна стабільність), що підлягають тенденції поступового згортання (від п'яти на першому курсі до двох на четвертому курсі і трьох на випускному). Генеральними факторами аксіопсихологічної го-

товності до професійної діяльності в галузі соціальної педагогіки виступає динамічна рівновага домінування (авторитарність) і дружелюбності (доброзичливість) та екстраверсія як показник соціальної активності особистості.

Зроблено висновок, що зазначені тенденції актуалізації аксіопсихологічного потенціалу студентів-соціальних педагогів забезпечують такі психологічні механізми: семантичне розсіювання на етапі дифузної особистісно-професійної ідентичності – другий-третій курси; семантична конденсація (ціннісно-смілова консолідація) на етапі особистісно-професійного самоствердження – четвертий курс; семантична локалізація (ієрархізація ціннісної свідомості) на етапі зрілої професійної ідентичності – п'ятий курс.

Інша категорія дослідників вивчала аксіопсихологічні феномени в процесі їх цілеспрямованого формування, застосовуючи сконструйовані ними самими експериментальні розвивально-корекційні програми. Реалізовані у цих емпіричних дослідженнях психолого-педагогічні експерименти є, без сумніву, квазіекспериментами у строгому розумінні цього різновиду експериментів як будь-яких досліджень, спрямованих на встановлення причинно-наслідкової залежності між двома змінними, в яких відсутня попередня процедура вирівнювання груп. Слід сказати, що як би ми не прагнули елімінувати в психолого-педагогічному (формульованому) експерименті суб'єктно-мотиваційний (ціннісний) чинник, порівнюючи між собою дані діагностованих параметрів на констатувальному і контрольному зрізах, цей чинник імпліцитно присутній у добровольців, які брали участь в експериментальному тренінгу чи піддавалися експериментальному маніпулюванню в інший спосіб. Ще виразніше аксіопсихологічний чинник утілений в концептуально-методичних форматах реалізованих експериментальних програм, що апріорі дозволяє очікувати позитивну динаміку феномена, який потребує оптимізації. До цього типу неklasичних аксіопсихологічних студій належать, зокрема: Л. М. Романкова, «Моделювання конфліктних ситуацій як засіб оптимізації міжособистісних стосунків у педагогічному колективі», 2002 [515];

І. М. Міхіна, «Розвиток творчих здібностей дошкільників засобами терапевтичної метафори», 2003 [379]; В. І. Сметаняк, «Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників», 2003 [553]; О. М. Кормило, «Емоційно-ціннісні чинники учіння молодших школярів», 2004 [308]; Н. В. Назарук, «Психологічні засоби профілактики «професійного вигорання» вчителя», 2007 [399]; Д. В. Черенщикова, «Позитивна психотерапія як засіб оптимізації педагогічного спілкування у вищих навчальних закладах», 2011 [650]; Є. В. Карпенко, «Трансформація механізмів психологічного захисту в процесі самоактуалізації особистості», 2012 [232].

Зокрема в останній дисертації було обґрунтовано, що в процесі розвитку і професіоналізації особистості відбувається розщеплення цілісного життєздійснення на два режими функціонування особистості – адаптацію та самоактуалізацію як таку. Причому перший режим послуговується переважно підсвідомими механізмами психологічного захисту, а другий реалізується усвідомлено, із залученням копінг-стратегій. Встановлено, що змішані актуалізаційно-захисні патерни відіграють роль тимчасових, перехідних психологічних засобів (функціональних органів), що фіксують своєрідні точки біфуркації, коли перед особистістю постає питання екзистенційного вибору режиму життєздійснення – активно-творчого (самоактуалізація) чи пасивно-репродуктивного (адаптація). Відтак захисні механізми в процесі самоактуалізації відіграють роль каталізаторів, які підтримують у суб'єкта рішучість прийняти виклики трансцендентних цінностей, застосовуючи для цього релевантні копінг-стратегії, або роль інгібіторів, що ускладнюють перехід у самоактуалізаційний режим життєздійснення, консервуючи внутрішній мотиваційно-ціннісний конфлікт і обмежуючи життєві домагання особистості адаптивним самообмеженням.

З метою представлення етапів і змісту трансформації захисних механізмів у процесі самоактуалізації особистості було проведено факторний аналіз показників копінгово-захисного спектра, в результаті чого експліковано таку послідовність (етапи) трансформації захисних механізмів: 1) розрізнені механізми психологічного

захисту як підсвідома реакція на небезпечний для самооцінки ситуаційно специфічний сигнал; 2) інтегровані метою провідної діяльності захисні патерни, що зберігають самоповагу і позитивний я-образ особистості у значущих сферах життєдіяльності; 3) змішані копінгово-захисні патерни, що символізують стан переходу захисних механізмів у відповідні стратегії подолання внаслідок факту їх усвідомлення і доцільного спрямування; 4) власне копінг-стратегії поведінки у складних ситуаціях, що утруднюють і водночас заохочують самоактуалізацію особи; 5) гнучка каузально й телеологічно детермінована поведінка особистості в різноманітних умовах її життєздійснення (синтетичний стиль подолання).

Таким чином, захисні механізми різного рівня зрілості й суб'єктної віднесеності, як і копінг-стратегії особистості, виявляються вмонтованими в мотиваційно-ціннісний та операційно-діяльнісний каркас людини, схильної і здатної до самоактуалізації, за допомогою яких реалізується її життєвий проект. З огляду на вибірку цього дослідження твердиться про перехід від моно- і полісуб'єктної орієнтації взаємозв'язку чинників самоактуалізації з механізмами психологічного захисту (в осіб з добакалаврською підготовкою і студенток), до мета- й абсолютносуб'єктної його орієнтації (в осіб зі здобутим освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» та студентів-чоловіків) як провідну тенденцію життєздійснення особистості.

Цілеспрямована трансформація захисних механізмів у процесі самоактуалізації особистості забезпечується реконструктивним потенціалом позитивної психотерапії, яка інтегрує досягнення психодинамічної, екзистенційно-гуманістичної й культурно-орієнтованої психології з опорою на концепти базових – первинно-афективних (Любити) і вторинно-когнітивних (Знати) – здібностей, моделей для наслідування й інтеріоризованих емоційних установок на себе (Я), партнера (Ти), референтну групу (Ми), культурну традицію (Пра-Ми), форм переробки конфліктів (Тіло, Контакти, Діяльність, Духовність). Такі принципи позитивної терапії, як надія, баланс і самодопомога проектуються на різні етапи п'ятикрокової мо-

делі консультування – дистанціювання, інвентаризацію, ситуативне підбадьорення, вербалізацію і розширення системи цілей.

Є. В. Карпенко реалізував авторську експериментальну тренінгову програму гармонізації життя з використанням технологічної схеми і психотехнічного інструментарію позитивної психотерапії, яка засвідчила зростання показників самоактуалізації та соціально-психологічної адаптованості особистості при усвідомленні нею і відмові від застосування непродуктивних захисних механізмів з одночасним зростанням ролі усвідомлюваних вольових стратегій подолання життєвих труднощів на шляху до досягнення поставлених цілей [232].

Загалом, запропонована мною ієрархічна суб'єктно-ціннісна модель трансформації неусвідомлюваних захисних механізмів в доцільно використовувані копінг-стратегії та ситуаційно й когнітивно релевантні копінг-стилі життєздійснення отримала в дисертаційному дослідженні Є. В. Карпенко емпіричне підтвердження у вигляді структурно-динамічних показників у континуумі адептаційно-захисного й актуалізаційно-копінгового спектру; емпірично встановлено тенденцію підвищення з віком і з набуттям професійного досвіду рівня суб'єктно-ціннісної регуляції поведінки за допомогою психологічного захисту і копінг-стратегій у процесі самоактуалізації; виявлено інтрапсихічні засоби (функціональні органи), що являють собою тимчасові актуалізаційно-захисні патерни, які прискорюють або гальмують процес самоздійснення особистості в діапазоні «суб'єктні здатності – ціннісні пріоритети – цільові орієнтири життєздійснення»; визначено етапи – інстинктивно (1) і ціннісно (2) мотивованого захисту, перехідний (3), доцільного копінгу (4), варіативно-творчої копінг-поведінки (5) і зміст трансформації захисних механізмів у копінг-поведінку особистості в процесі її самоактуалізації, який полягає у зміщенні пріоритетності в колі взаємної детермінації з онтогенетичного (каузального) вектора життєздійснення (детермінація «знизу») на аксіологічний (детермінація «зверху»).

Експериментальна програма аксіокорекції педагогічного спілкування у ВНЗ, розроблена Д. В. Черенщиковою [650], також стала

наслідком семантичного узгодження поняттєво-термінологічного апарату суб'єктно-ціннісного підходу з концептуально-методичними засадами позитивної психотерапії. В основу розробленого психотехнічного проекту оптимізації педагогічного спілкування у форматі просвітницького тренінгу була покладена ідея фасилітативного впливу психолога-тренера на викладача шляхом актуалізації та гармонізації таких його психологічних механізмів, як свобода – відповідальність, прийняття – справедливість, міжособистісний і педагогічний контакти, особистісна і професійна ідентичності, базова ціннісна диспозиція «Любити» і суб'єктно-інструментальна здатність «Знати». Засобом реалізації експериментальної програми став концептуальний і психотехнічний арсенал позитивної психотерапії, до якого відносяться основні принципи і положення методу, техніки та модель надання психологічної допомоги в руслі Positum-підходу.

Доведено, що запропонований позитивний суб'єктно-ціннісний підхід є ефективним у налагодженні продуктивної розвивальної взаємодії внаслідок збалансування афективно-ціннісного і когнітивно-поведінкового аспектів освітньо-комунікативної діяльності викладачів ВНЗ. Почерговий або врівноважений прояв первинних і вторинних здібностей та інших психологічних механізмів педагогічного спілкування позначився на здатності викладача гнучко керувати процесом педагогічної взаємодії шляхом варіювання міжособистісного і педагогічного контактів, пред'явлення своєї особистісної чи рольової позиції, звертатися до конструктивних розвивально-діалогічних методів і прийомів педагогічного спілкування. Зафіксовано зменшення симптомів професійного вигорання і проявів авторитарності, підвищення показників гуманності, демократичності, духовно-гуманістичної спрямованості педагогічного спілкування, підвищення і стабілізація самооцінки викладачів, що взяли участь у реалізації експериментальної програми.

Д. В. Черенщикова встановила, що найбільш сензитивним для аксіокорекції педагогічного спілкування контингентом викладачів ВНЗ є молоді викладачі, педагоги-жінки, що потребують посилення

когнітивних (вторинних) його чинників; корекційний вплив на педагогів-чоловіків та викладачів із середнім стажем повинен зосереджуватися на афективних (первинних) чинниках педагогічного спілкування з метою їх актуалізації; досвідчені науково-педагогічні працівники демонструють помірний прогрес у тренінгу з урахуванням притаманних їм ресурсів, що витримали випробування часом.

Запропонована позитивна суб'єктно-ціннісна модель і програма оптимізації педагогічного спілкування дозволяє ініціювати наукові пошуки в означеній царині, а також розширити компетенцію психологічної служби ВНЗ, відкриваючи дорогу запровадженню адаптованих до умов навчання у вищій школі інноваційних фундаментально-технологічних і психотехнічних розробок.

У деяких роботах акцент зроблено на якісних, герменевтичних методах, що позиціонує їх як постнекласичні студії, наприклад: О. Г. Паркулаб, «Феноменологічний аналіз у віковому екзистенційному консультуванні», 2004 [429]; Н. М. Когуляк, «Психологічні механізми становлення автентичності особистості в період життєвої кризи», 2007 [294].

Зокрема О. Г. Паркулаб доводить, що феноменологічний простір людської екзистенції представлений інтенціональним змістом свідомості суб'єкта, чуттєвим референтом якої є безпосередній досвід переживання, а рефлексивним – особистісні цінності.

Феноменологічний аналіз екзистенційних консультативних випадків відбувається, на думку дослідниці, за узагальненим алгоритмом: ідентифікація, лінгво-психологічне означення і психосемантична генералізація базових структур суб'єктивного досвіду клієнта у їх зіставленні з віковими нормативами особистісного розвитку.

Ефективність застосування феноменологічного аналізу в роботі з клієнтами засвідчила позитивна динаміка особистісного зростання клієнтів у розв'язанні власних проблем: прийняття автентичного модусу існування, опора на інтернальний локус контролю, розширення сфери ціннісно-сислової свідомості, зміцнення актуалізаторських тенденцій у поведінці тощо.

Психологічні механізми становлення автентичності особистості в період життєвої кризи досліджувала Н. М. Когутяк. Вони, на її думку, функціонують як система різнорівневих ціннісно-сміслових утворень і динамічних тенденцій, що в науковій рефлексії презентовані мережею механізмів-процесів, засобів, ланок і передумов.

Характер провідної діяльності впливає на становлення аксіопсихологічних механізмів автентичності представників різних професій: особам з гуманітарною освітою притаманні екзистенційно-гуманістичний світогляд і феноменологічна установка на спілкування, а представникам природничо-технічного профілю професійної підготовки – практично-перетворювальне ставлення до життя при значуще вищому рівні самоактуалізації та соціально-психологічної адаптації.

Ефективним засобом розвитку психологічних механізмів становлення автентичності особистості є тренінг саморозуміння, програма якого складається з блоків оптимізації самоствавлення, розвитку соціальної перцепції та актуалізації творчого самовираження задля досягнення унікального екзистенційного сенсу в період переживання людиною життєвої кризи.

Дисертаційне дослідження А. А. Сімак «Аксіопсихологічні чинники вибору копінг-стратегій особистості», 2011 [539] поєднує класичне кореляційне мультифакторне дослідження з послідовно холістичною постпостнекласичною логікою методологування і теоретичного моделювання, як-от: синергетична модель множинної суб'єктно-ціннісної (диспозиційної) детермінації копінг-поведінки акцентуованих підлітків.

А. А. Сімак встановила, що інклюзивно-релевантна комплектація копінг-стратегій у копінг-стилі, здійснена за допомогою кластерного аналізу, проявляється десятима копінг-стилями у молодших підлітків-акцентуантів, з яких п'ять представляє комбінації продуктивних, частково продуктивних і непродуктивних копінг-стратегій, наповнених змістом різних психічних сфер (когнітивної, емоційної та поведінкової). Це – емоційно-інтерактивний копінг, інфантильно-протективний, атрибутивно-протективний, оптиміс-

тично-конструктивний та контаміновано-когерентний; один стиль розгортається як інтрапсихічна дисфункціональна інтенція – емоційно-дисфункціональний копінг; наступний відображає продуктивні стратегії на фоні апроксимаційної лінії перебігу – позитивно-апроксимаційний стиль; ще два інших репрезентують інтерпсихічні функціональні інтенції щодо зовнішніх аспектів ситуації з переважно продуктивними та частково продуктивними копінг-стратегіями – екзогенно-активний та теїстично-альтруїстичний стилі; один втілює більшість частково непродуктивних копінг-стратегій з сильною орієнтацією на соціальну мережу – оптимістично-соціотропний копінг-стиль. У старших підлітків було встановлено вісім копінг-стилів, з яких два відображають комбінації продуктивних, частково продуктивних і непродуктивних копінг-стратегій, наповнених змістом різних психічних сфер – контаміновано-когерентний та оптимістично-теїстичний стилі; два розгортаються як інтрапсихічна дисфункціональна інтенція – емоційно-дисфункціональний копінг та ендогенно-пасивний; ще один – як інтерпсихічна інтенція дивергентного характеру – альтруїстично-інтерактивний стиль; два інших – як інтрапсихічна інтенція дивергентного характеру – ендогенно-активний та позитивно-апроксимаційний стилі; один уособлює більшість непродуктивних копінг-стратегій з помірною орієнтацією на соціальну мережу – індиферентно-соціотропний копінг.

Дисперсійний та дискримінантний аналізи дали змогу дослідниці поділити вибірку на підгрупи за критерієм потужності впливу певного аксіопсихологічного комплексу чинників на вибір тих чи тих копінг-стилів. Отже, вибір: 1) теїстично-альтруїстичного копінг-стилю визначають сім аксіопсихологічних чинників – внутрішній вакуум за цінностями «здоров'я», «впевненість у собі», «цікава робота», доступність «свободи» та «щасливого сімейного життя в батьківській сім'ї» з тенденцією до внутрішнього вакууму (ВВ), актуальність «здоров'я» з тенденцією до внутрішнього конфлікту (ВК) та індиферентність щодо цінності «щасливе сімейне життя у власній сім'ї» з тенденцією до ВВ; 2) інфантильно-протективного – внутрішній вакуум по «цікавій роботі», індиферентність з тенден-

цією до ВВ щодо цінностей «активне діяльне життя» та «цікава робота» і доступність «свободи» з тенденцією до ВВ; 3) контаміновано-когерентного – внутрішній конфлікт за цінностями «наявність вірних друзів» та «активне діяльне життя», актуальність «впевненості в собі» з тенденцією до ВК та внутрішній вакуум щодо «матеріально забезпеченого життя»; 4) емоційно-інтерактивного – актуальність «свободи» та «здоров'я» з тенденцією до ВК, внутрішній вакуум щодо «здоров'я» та «цікавої роботи»; 5) оптимістично-соціотропного – внутрішній конфлікт щодо «активного, діяльного життя», актуальність «впевненості в собі» з тенденцією до ВК та індиферентність «цікавої роботи» з тенденцією до ВВ; 6) оптимістично-конструктивного – актуальність «здоров'я» з тенденцією до ВК та внутрішній вакуум щодо «впевненості в собі»; 7) атрибутивно-протективного – внутрішній вакуум за цінностями «матеріально забезпечене життя», «впевненості в собі» та індиферентність «активного діяльного життя» з тенденцією до ВВ; 8) екзогенно-активного – внутрішній вакуум за цінностями «здоров'я», доступність «свободи» з тенденцією до ВВ, індиферентність «активного діяльного життя» та «цікавої роботи» з тенденцією до ВВ, «аксіопсихологічний локус»; 9) позитивно-апроксимаційного – індиферентність «цікавої роботи» з тенденцією до ВВ, актуальність цінності «впевненість у собі» з тенденцією до ВК, внутрішній конфлікт щодо «активного діяльного життя» та внутрішній вакуум стосовно «впевненості в собі»; 10) емоційно-дисфункціонального – індиферентність «цікавої роботи» з тенденцією до ВВ, актуальність «здоров'я» з тенденцією до ВК, внутрішній вакуум по цінності «впевненість у собі».

Вибір копінг-стилів старшими підлітками-акцентуантами визначається аксіопсихологічними чинниками: 1) актуальністю цінності «творчість», індиферентністю щодо «кохання» та «щасливого сімейного життя в батьківській сім'ї» з тенденцією до ВВ, внутрішнім конфліктом за цінностями «цікава робота», «творчість» і «свобода», які визначають вибір емоційно-дисфункціонального копінгу; 2) вибір ендогенно-пасивного стилю визначають внутрішній ва-

куум за цінністю «здоров'я», внутрішній конфлікт за цінністю «творчість» та індиферентність ставлення до «щасливого сімейного життя в батьківській сім'ї» з тенденцією до ВВ; 3) вибір індиферентно-соціотропного визначають «аксіопсихологічний локус» та внутрішній конфлікт «щасливого сімейного життя у власній сім'ї»; 4) позитивно-апроксимаційного – внутрішній конфлікт за цінностями «творчість» та «кохання», недоступність цінності «хороших друзів» з тенденцією до ВК; 5) альтруїстично-інтерактивного – внутрішній вакуум стосовно «здоров'я», недоступність «хороших друзів» з тенденцією до ВК та індиферентність «свободи»; 6) контаміновано-когерентного – внутрішній конфлікт за цінностями «свобода», «кохання», «творчість» та актуальність цінності «творчість»; 7) оптимістично-теїстичного – недоступність «хороших друзів» з тенденцією до ВК, індиферентність відносно «кохання» та внутрішній вакуум за цінністю «здоров'я»; 8) вибір ендогенно-активного визначають вакуум за цінністю «здоров'я», конфлікт за цінностями «кохання» та «щасливе сімейне життя у власній сім'ї».

Отже, особистість реалізується у переважному характерологічному радикалі (типі акцентуації), що зумовлює її особливу структуру та специфіку адаптації до навколишнього соціального середовища засобами певних копінг-стратегій і призводить до відповідної взаємодії з аверсивними умовами життєдіяльності.

Дисертаційне дослідження Р. В. Мотрук «Етнокультурні чинники професійного самовизначення особистості» (2013 [260]) було спрямоване на диференціювання характеру й уточнення інтенсивності впливу низки етнокультурних чинників на професійне самовизначення особистості в контексті множинної детермінації цього процесу з боку інших об'єктивних і суб'єктивних факторів. У результаті проведеного теоретико-методологічного й емпіричного вивчення проблеми встановлено, що професійне самовизначення особистості є полімотивованим феноменом, що зумовлюється як чинниками об'єктивного характеру (економічними, соціально-політичними, інституціональними, соціо- (в тому числі й етно-) культурними, екологічними, інтерактивно-символічними), так і чинни-

ками суб'єктивної природи (психофізіологічними, ціннісно-мотиваційними, рефлексивно-феноменологічними, ортобіотичними, психодинамічними), які вивчає та інтерпретує велика кількість дослідників, що належать до різних наукових напрямів, шкіл і підходів.

Запропонована структурно-функціональна модель детермінації професійного самовизначення особистості враховує стохастичний каузальний вплив двох видів незалежних змінних – соціальної (в тому числі етнічної) ідентичності й особистісної (в тому числі наративної) ідентичності на залежну змінну – професійну ідентичність, що являє собою кумулятивний ефект їх селективної взаємодії в структурі особистості майбутнього фахівця.

Діагностичними критеріями чинників професійного самовизначення особистості з боку незалежних змінних стали: критерій соціокультурної референтності з субкритеріями диспозиційної та етнокультурної релевантності, критерій інтенціонально-особистісної референтності з субкритеріями сенсорно-перцептивної модальності й екзистенційно-ціннісної спрямованості; критерій мотиваційно-професійної релевантності як результат вибору майбутньої професійної діяльності, з боку залежної змінної.

Порівняльне емпіричне дослідження дозволило Р. В. Мотрук встановити магістральну тенденцію взаємозв'язку чинників професійного самовизначення майбутніх фахівців: переважання особистісної ідентичності у студентів-художників і математиків поєднується з їх належністю до інтелектуального і візуального типів та більшою соціальною дистанцією (відособленістю і схильністю до самозаглиблення); наперед визначена етнічна ідентичність у майбутніх музикантів і священників є базовою матрицею для досягнення цілісної ідентичності як представників переважно соціального типу.

Факторний аналіз детермінант професійного самовизначення особистості засвідчив, що тільки окремі етнокультурні чинники справляють незначний вплив на вибір майбутнього фаху. Такими чинниками для студентів-художників є соціальна дистанція; для студентів-музикантів – зрілі стадії етнічної ідентифікації (мораторій і досягнута ідентичність); майбутнім священникам властива

полімотивованість професійного вибору при врахуванні чинників етнокультурного походження; майбутні математики загалом індиферентні до питань етнічної диференціації й ототожнення. В сукупній вибірці проявилася тенденція до слабого насичення системи детермінації професійного самовизначення особистості архетипно-колективними, етнокультурними чинниками, тоді як вплив вроджених задатків та індивідуальних ціннісних настанов є значним.

Кореляційний аналіз етнокультурних чинників з іншими детермінантами професійного самовизначення показав вибірковий характер їх взаємозв'язку в структурі особистості майбутнього фахівця того чи іншого напрямку професійної підготовки: наперед визначена ідентичність спонукає до спілкування з природою та людьми; мораторій сприятливий до занять мистецтвом і спілкуванням з природою; виражена особистісна ідентичність притаманна людям інтелектуального складу і підприємлим особам, досягнута ідентичність характеризує тих, хто прагне до творчого самовираження, соціальна дистанція сприяє оперуванню знаками і символами, а етнокультурні стереотипи і дифузна ідентичність не властиві представникам інтелектуального типу.

Результати проведеного емпіричного дослідження підтверджують тезу про зниження впливу етнокультурних чинників на професійне самовизначення особистості в епоху Постмодерну порівняно з епохою Модерну столітньої давнини. При цьому жорсткий зв'язок економічної та етнічної стратифікації населення розривається, виводячи на передній план чинники соціально-диспозиційного, екзистенційно-ціннісного й доглибно-інтенціонального індивідуального характеру.

Вивчення міжнародного досвіду організації навчання і виховання в гірських школах показало, що врахування етнокультурних відмінностей етнографічних груп, які населяють Прикарпаття, повинно передбачати проектування системи організаційно-методичних форм профорієнтаційної роботи зі старшокласниками та студентською молоддю на засадах збалансування традиційних цінностей та інноваційних видів професійно-виробничої діяльності.

Дисертаційне дослідження Л. Я. Прокопів «Особливості психологічної корекції гіперактивності дошкільників» (2016, [468]) було спрямоване на верифікацію суб'єкт-орієнтованої моделі психокорекції гіперактивності дошкільників шляхом реалізації відповідної комплексної мультимодальної програми. Насамперед було констатовано, що історія дослідження феномену гіперактивності засвідчує домінування патогенетичних, клінічних концепцій, що пов'язують етіологію цього розладу з вродженими органічними причинами. Це насамперед концепція мінімальної мозкової дисфункції П. Вендера, доповнена дослідженнями широкого спектра нейрофізіологічних механізмів і пренатальних чинників розвитку людини, що зумовлюють порушення властивостей уваги, пам'яті, мовлення, моторики дитини при здебільшого нормальному інтелектуальному розвитку.

Феномен гіперактивності визначається як порушення, викликане мінімальною мозковою дисфункцією, що характеризується надмірною активністю, дефектами концентрації уваги, імпульсивністю в соціальній поведінці, проблемами в комунікації, академічними труднощами і низькою самооцінкою.

Психолого-педагогічні студії гіперактивності, або гіперактивного розладу з дефіцитом уваги (ГРДУ), конкретизують основні характеристики цього феномену, а також описують його супутні прояви: непереносимість стресу, конфліктність, тривожність, агресивність, знижену здатність до адаптації тощо, що тривалий час пов'язувалося більше з «педагогічною занедбаністю», яка вела до «затримки психічного розвитку», аніж із вадами нейрофізіологічного пренатального дозрівання.

Незважаючи на біологічні причини появи гіперактивності, прогноз розвитку дітей з ГРДУ залежить від умов життя і особливостей їх виховання, доступності психологічного супроводу і спеціалізованої психотерапевтичної допомоги. Це дозволяє запобігати інсталяції патологічних дезадаптивно-захисних патернів соціальної поведінки, попередити формування різноманітних девіацій в пубертатному віці, зняти стигматизацію дітей з ГРДУ і сформувати у них продуктивний стиль життя і самореалізації.

На теоретико-методологічних засадах аксіопсихології особистості було обґрунтовано суб'єкт-орієнтовану концептуально-методичну модель психокорекції дошкільників, яка пояснює гальмування і деформацію психосоціального розвитку дошкільника затримкою розвитку його суб'єктності в сенсомоторному, атенціо-нальному, мнемічному, афективно-конативному, мовленнєвому, комунікативному аспектах.

Перевірка моделі передбачала організацію психолого-педагогічного експерименту в чотири етапи: скринінг дітей з ГРДУ, їх поглиблена психодіагностика на констатувальному зрізі, впровадження відповідної психокорекційної програми, встановлення ефективності реалізованих психокорекційних заходів унаслідок контрольного зрізу.

З метою діагностики гіперактивності дошкільників перевагу було віддано методикам, що визначають ступінь порушення основних (обсягу, стійкості і продуктивності уваги, імпульсивності) та супутніх (рівні самооцінки, агресивності й асоціальності) показників ГРДУ. Встановлено, що кожна 7–8 дитина з числа досліджених є гіперактивною, а співвідношення хлопчиків до дівчаток дорівнює 3:1. За всіма діагностованими показниками, крім рівня самооцінки, встановлено нижчі за середні характеристики щодо уваги та вищі щодо імпульсивності, агресивності й асоціальності.

Запропонована типова комплексна мультимодальна програма психокорекції гіперактивності дошкільників, базована на принципі інтегральної суб'єктності, використовувала передусім надбання різних форм когнітивно-поведінкової, сімейної й експресивної терапії.

Ця програма інтегрувала каузальний (вплив на нейрофізіологічні психосоматичні причини ГРДУ) і телеологічний (фасилітація персогенезу) плани корекції гіперактивності. Йдеться насамперед про роботу на актуальному (умовно суб'єктному) рівні розвитку дошкільника, що передбачає тренування дефіцитарних функцій з метою зменшення імпульсивності та розвитку антиципації в контексті формування довільної поведінки. Розповсюдження корекційних впливів на зону найближчого розвитку (моно-, а згодом і

полісуб'єкта) передбачає тренування самоконтролю, розвиток адекватної самооцінки й раціонального рівня домагань, відпрацювання комунікативних навичок і формування просоціальної спрямованості особистості дошкільників з ГРДУ.

Програма психокорекції гіперактивності дошкільників охоплювала, крім самих дітей з ГРДУ, різних суб'єктів навчально-вихованого процесу: батьків, вихователів дошкільних закладів, медичних працівників при керівній ролі дитячого психолога в процесі їх психоедукації.

Результатами контрольного зрізу встановлено ефективність реалізованої комплексної суб'єкт-орієнтованої мультимодальної програми психокорекції гіперактивності дошкільників, що дозволило підняти показники їх психічного розвитку до вікових нормативів, оздоровити освітньо-соціалізувальне середовище й попередити формування поведінкових девіацій.

В дисертаційному дослідженні О. В. Турчин «Експресивна психотехніка як засіб оптимізації навчання іноземної мови» (2017, [598]) було встановлено провідні тенденції в розвитку методики викладання іноземної мови на сучасному етапі: поєднання методів, що потребують свідомих, вольових зусиль учнів, зі стимулюванням спонтанного інтересу до іншомовного матеріалу; строгої алгоритмізації учбових дій з творчим дослідженням лінгвістичного контенту; репродуктивного вправлення задля стійкого заучування типових граматичних конструкцій з мовленнєвою імпровізацією з приводу актуальних комунікативних ситуацій.

Авторка констатувала, що в історичне тло пошуків інноваційних технологій навчання іноземної мови органічно вписується невербальна експресія, що покликана підсилити мотивацію до навчання, полегшити сприймання іншомовного змісту, викликати в пам'яті значущі сенсомоторні образи тощо. Крім суто дидактичних функцій (мотиваційної, мобілізаційної, атрактивної, фасилітаторської, стимулювальної, синтезувальної), педагогічно доцільне використання універсально й культурно специфічних знаково-символічних кодів невербальної експресії в процесі навчання іноземної

мови майбутніх психологів формує іншомовну комунікативну компетентність як складову частину їх професійної компетентності, що забезпечує їм належну конкурентоспроможність і мобільність на глобалізованому ринку праці.

Психолого-педагогічне (онто- й аксіогенетичне, крос-культурне і психотерапевтичне) обґрунтування невербальної експресії в ролі засобу оптимізації навчання іноземної мови підвело до визначення експресивної психотехніки як сукупності кінестетичних (мімічних і позно-тонічних) реакцій, паралінгвістичних (темпо-ритмічних і мелодійно-інтонаційних особливостей мовлення), екстралінгвістичних (сміх, зітхання тощо), проксемічних (просторове розміщення і пересування) засобів невербального педагогічного спілкування, що інструментально збагачують методи організації спільної навчальної діяльності студентів з оволодіння іноземною мовою.

Моніторинг експресивно-комунікативних чинників навчання іноземної мови засвідчив усвідомлення значення її вивчення у суспільному й професійному вимірах, високу оцінку ролі наочних і практичних методів і персональної експресивної культури шкільних учителів і викладачів ВНЗ у навчанні іноземної мови при недостатній готовності студентів до напруженої відповідальної роботи в цьому напрямі.

Встановлено, що провідними емоційними модальностями, які супроводжують викладання іноземної мови, є праксичні, альтруїстичні й комунікативні емоції, які разом з досить високим рівнем емоційно-вольової саморегуляції поведінки педагогів становлять позитивний особистісний ресурс для оптимізації процесу навчання іноземної мови у ВНЗ. Додатковим аргументом для цього висновку слугувала значуща перевага викладачів університету над шкільними вчителями іноземної мови за критерієм співвідношення позитивних (дидактично доцільних) і негативних (дидактично небажаних) конотацій експресивних показників невербального спілкування.

Діагностика суб'єктивних перешкод у встановленні емоційних контактів окреслила актуальне поле психокорекції майбутніх психологів, особливо у напрямі досягнення конгруентності й адек-

ватного емоційного вираження, розвитку здатності до винесення об'єктивних суджень і оцінок.

Експериментальна програма оптимізації навчання іноземної (англійської) мови майбутніх психологів засобами експресивної психотехніки являла собою методичну ампліфікацію інтерактивної педагогічної технології, базованої на особистісно-орієнтованому, комунікативному й компетентнісному підходах. При цьому такі методичні прийоми, як «Модерація», «Групування», «Фасилітація», «Емоційне підзарядження», кейс-метод включали невербальні комунікативні знаки з репертуару «мови тіла», доповнювалися наочно-дійовими вправами, іграми-драматизаціями згідно з напрямом професійної підготовки студентів.

Експериментальний ефект від запровадженої програми полягав у зростанні асертивності й об'єктивності як самих студентів, так і викладача-експериментатора у їх сприйманні; посиленні альтруїстичної емоційної спрямованості педагога, що привело до зростання пізнавального інтересу (гностичні емоції), насолоди від процесу опанування іноземної мови (гедоністичні емоції); зросла відповідальність студентів за результати свого навчання, посилилася їх навчально-професійна мотивація і зросли показники сформованості іншомовної комунікативної компетентності.

Синергетичний ефект впливу експресивних психотехнік на легкість, мажорну емоційну тональність, швидкість і міцність засвоюваного лінгвістичного матеріалу забезпечило значуще збільшення частоти використання позитивних конотацій персональної невербаліки з боку викладача-експериментатора й мінімізацію негативних у процесі педагогічно доцільного використання інноваційних психодидактичних технологій інтерактивного змісту.

Докторські дисертаційні дослідження Г. К. Радчук «Психологія аксіогенезу особистості у контексті вищої професійної освіти» (2011, [487–489]) і О. І. Климишин «Християнсько-психологічні основи розвитку духовності особистості» (2013, [283; 284]), виконані в контексті обстоюваного мною підходу, містять власні цікаві евристичні концептуальні побудови, авторські аксіопсихологічні

схеми дослідження та широку верифікацію на емпіричному матеріалі, а тому потребують окремого вивчення. У цій праці я не буду наводити результати цих досліджень.

Презентований тут короткий огляд експериментальних артефактів аксіопсихологічних досліджень, виконаних з урахуванням вимог інтерпретативної культури щодо імплікативної холархії персональних цінностей і суб'єктних здатностей, не охоплює всієї множини розвідок в царині ціннісно-мотиваційної тематики, що проводяться сьогодні в Україні. Моя мета полягала в систематизації та популяризації найбільш значущих теоретико-прикладних напрацювань, об'єднаних фундаментально-технологічним форматом аксіологічної психології особистості в авторській інтерпретації, що не заперечує інших ракурсів дослідження означеної проблематики.

10.2 Аксіологічна психопрофілактика деструктивної соціально-політичної міфотворчості

Розділ містить аксіопсихологічне спростування тоталітарних ідеологем в епоху глобалізму, психолого-історичну реконструкцію соціальних міфологем як методу протидії маніпулятивним медіа-технологіям, трактує феномен Небесної сотні в контексті міфу про народження національного героя.

10.2.1 Аксіопсихологічне спростування тоталітарних ідеологем в епоху глобалізму

Вступ

Запекла інформаційна війна, що передувала і супроводжує військове вторгнення Російської Федерації на суверенні українські терени, яка привела до брутальної юридичної імітації підстав для анексії Криму та створення плацдарму для подальших імперіалістичних зазіхань Кремля на Донбасі аж до, імовірно, Придністров'я й Карпат, викликала культурний шок у громадян щонайменше Євро-

союзу, США, Канади, Австралії, Японії з приводу безпрецедентного в ХХІ столітті порушення міжнародних домовленостей, суб'єктом яких виступає ядерна держава. Цей культурний шок породив глибоке занепокоєння не лише очільників офіційних інституцій, лідерів держав, а й відродив есхатологічні очікування кінця історії внаслідок ескалації некерованої агресії у пересічних обивателів, фундаментальні права, потреби та інтереси яких зазнали б неминучих у такому разі нехтувань, фрустрацій, обмежень тощо. До викликів інформаційної війни з боку Росії, яка ведеться з підконтрольних тамтешньому тоталітарному режиму ЗМІ, котрий загалом зберігає реліктові риси «радянського імперіалізму» (у простонародному слововжитку – совка), виявилася неготовою професійна психологічна спільнота не тільки в Україні, але й за її межами. Річ у тому, що з часів другої світової війни, сумнозвісних цинічною геббельсівською пропагандою націонал-соціалістичної (фашистської) ідеології, світ уперше зіткнувся з безсоромністю масової маніпуляції фактами, підміною понять, перекрученням смислової логіки революційних подій на Майдані, спотворенням культурно-історичного контексту і спадкоємності націєтворення в Україні, з кричущим російським етноцентризмом, шовінізмом й агресивним самозвеличенням через культ військової потуги і сумнівну перевагу над енергетично залежними державами-споживачами природних вуг-леводнів.

Зрозуміло, що розгубленість соціальних і політичних психологів перед зухвалим алярмом дедалі абсурдніших симулякрів ненаситних волюнтаристських інтенцій щодо реставрації в межах Російського царства «русского мира», базованого на православному фундаменталізмі, сакральності тоталітарної влади та протистоянні всьому апріорі «не русофільському», була спонтанною емоційною реакцією як вишколених «академічних» психологів, так і, на щастя, вже численного нині клану психологів-практиків. Проте і цей своєрідний професійний шок, що проявився на тлі шоку культурного, не може тривати як завгодно довго. Настав час оговтатися, переосмислити напрацювання психологічної теорії і практики, які можна прилаштувати до умов і методів ведення інформаційної війни

проти України та її союзників і адвокатів у сучасному світі з метою спростування деструктивних ідеологем, пропагандистських міфів, що паразитують на соціальних ілюзіях масової свідомості адресатів ідеологічного впливу.

Глобалізація і новітній тоталітаризм

Актуальність аксіопсихологічного спростування ідеологічних засад зовнішньої та внутрішньої політики сучасних держав пов'язана з викликами епохи глобалізму, що постає в результаті виникнення спільного загальнолюдського культурного, інформаційного, економічного простору, посилення взаємозалежності і взаємовпливу держав і регіонів.

Глобалізація – об'єктивний процес світового розвитку, що дає могутній імпульс для самоактуалізації особи і раціонального використання людського капіталу в умовах прискорення трудової мобільності і масового розповсюдження та зростання ролі Інтернет-комунікації та в рамках ліберально-демократичного устрою суспільного життя. З іншого боку, глобалізація породжує й альтернативну тенденцію – антиглобалістичний рух, який акцентує роль партикулярних факторів – етнокультурних відмінностей, традиційного поділу праці та сфери політичного впливу окремих держав, екологічні загрози для регіонів внаслідок надмірної експлуатації природних ресурсів тощо.

Такий стан справ характеризує діалектику, притаманну всім природним процесам. Проте аналіз показує, що існує тенденція до перетворення опозиційних рухів у нові глобальні проекти під гаслом критики вад глобалізму. До прикладу, нове дихання отримала ідея Третього Риму як проекту альтернативної глобалізації, розглянута на VII Всесвітньому руському народному соборі ще в 2002 р. Постульована на ньому «цілісна православна модель особистого і суспільного життя» протиставляється «західній» демократії, «диктату транснаціональних компаній» та в підсумку прагне до відродження анахронічних, за змістом – деструктивно-тоталітарних ідеологем на всі рівні приватного і суспільного життя так званого Руського світу. До анклаву таких держав адепти міфоло-

геми Москви – Третього Риму відносять Болгарію, Білорусію, Грецію, Кіпр, Македонію, Молдавію, Росію, Румунію, Сербію, Україну, Чорногорію, а також діаспори православних народів, які мешкають поза цим «тілом істинної праведності» (метафора автора). Переведення релігійно-філософських учень в політичні доктрини, а останні – в реальні справи може, за задумом їх апологетів, призвести до бажаних цивілізаційних зрушень і встановлення нового, кращого порядку.

Ідеологія в контексті культури

Відправною точкою моїх міркувань у зазначеному контексті буде феномен ідеології, аксіопсихологічний зміст якого очевидний, що, відтак, потребує конгеніального йому засобу протидії у випадку використання руйнівних, деперсоніфікаційних, конфліктогенних, фрустраційних і нечесних пропагандистських маневрів, покликаних деморалізувати ідейного супротивника, зламати його опір, викликати паніку й очікування поразки, посіяти страх, зневіру й відчуття власного безсилля і неспроможності.

Отже, «ідеологія – поняття, яким традиційно позначається сукупність ідей, міфів, переказів, політичних лозунгів, програмних документів партій, філософських концепцій; не будучи релігійною по суті, ідеологія виходить із певним чином пізнаної або «сконструйованої» реальності, орієнтована на людські практичні інтереси і має на меті маніпулювання й управління людьми шляхом впливу на їхню свідомість» [148, с. 386]. Як стверджує А. А. Грицанов у цій же статті, ядром ідеології виступає коло ідей, пов'язаних з питаннями захоплення, утримання і використання влади суб'єктами політики.

Таким чином, ідеологеми – це одиничні складники ідеології як особливої аксіопсихологічної системи є змістовно вбудованими в культуру. Подібно до культури вони можуть виражати суб'єкт-об'єктні чи суб'єкт- суб'єктні відношення людської життєдіяльності. Перші фіксують базові структури свідомості людини і носять універсальний характер, позаяк оприявнюються в категоріях простору, часу, руху, речі, відношення, кількості, якості, міри, змісту, причинності тощо, а другі фіксують конкретний історичний досвід

певної спільноти, сформований її існуванням як відносно автономного і тотожного собі цілого впродовж більш-менш тривалого часу. До цього культурного пласту належать історично зумовлені етно-специфічні колективні уявлення про призначення людини, функції суспільства, структуру свідомості, зміст таких оцінних категорій, як добро чи зло, прекрасне – потворне, обов'язок, совість, справедливість, віра, надія, свобода тощо.

В. С. Стьопін зазначає, що між складниками обох підсистем культури (а також ідеології як її невід'ємної частини. – *З. К.*) існують корелятивні взаємозв'язки і смисловий резонанс. Автор пише: «Перетворення суспільства і типу цивілізаційного розвитку завжди передбачають зміну глибинних життєвих смислів і цінностей, закріплених в універсалиях культури. Перебудова суспільств завжди пов'язана з революцією в умах, з критикою панівних раніше світоглядних орієнтацій та виробленням нових цінностей» [124, с. 526]. Тим часом в тоталітарних суспільствах ідеологія перетворюється на інертну, не здатну до оновлення й розвитку систему світоглядних догм, оцінних штампів, риторичних кліше, уподібнюючись релігії. «Держава в такому разі виступає ідеократичною системою, в межах якої верховний жрець, який може тлумачити і трансформувати постулати ідеології, виступає і найвищим чиновником, і політичним лідером» [148, с. 387]. Аналогія з російським державним лідером у цьому контексті більш ніж очевидна. Владна вертикаль сусідньої держави вибудована таким чином, що замикає ухвалення не тільки доленосних, а й скільки-небудь вагомих рішень на президентові. Ба більше, кожна публічна акція з участю очільника РФ дедалі більше наповнюється езотеричним символічним змістом, сакралізується в контексті новочасної імперської реконструкції виняткової духовної місії «Русского мира», втрачаючи життєдайну опору в глобалізованому постмодерновому світі з його полікультурністю й універсальною суб'єктністю суспільних організмів різного масштабу і функціональної спроможності. Некритично захоплене ставлення до лідера, псевдорациональне виправдання його політичних рішень і жестів, атрибуція винятково чеснот аж до

історичного прославляння і вірнопідданницького обожнювання – такий феноменологічний спектр (по висхідній лінії) переживань типового представника тоталітарного соціуму, який злютовує духовно кволе (бо однорідне, так би мовити – «монотеїстичне» суспільство), проте сильне спільністю групової манії, що переростає в суспільну одержимість ідеями-симулякрами, які, мов дивовижні гігантські рослини-мутанти, самотньо бовваніють на тлі різнобарвного килица плюралістичних візій сучасності.

Дослідники (М. М. Бахтін, Р. Барт, Ю. Крістева) відзначають знаково-семіотичний, в межовому варіанті – міфологічний характер ідеологем, у структурі яких складно опосередковані раціональні й ірраціональні компоненти, об'єктивні підстави (означуване) й суб'єктивні прагнення (означники), автентичні екзистенційні феномени та їх конвенціалізовані культурні маніфестації тощо. Це зближує поняття ідеології та ідеологем з поняттям національного менталітету (ментальності), яке також належить до ядра культури та має складну структуру. Так, А. А. Гостев відзначає, ментальність «консолідує народ на основі спільних цінностей, моделей поведінки, традицій, життєвого укладу, культури і закладена, щоб не сказати запрограмована, на рівні свідомості – як індивідуальної, так і масової» (Цит. за: [692, с. 94]). При цьому базовими характеристиками менталітету виступають колективність, неусвідомленість або неповна усвідомленість, стійкість, а ключовими складниками – національна ідея і національний прототип (образ позитивного національного героя). А. В. Юревич виокремлює такі базові компоненти національного менталітету, які утворюють його ядерний пласт: 1) колективна пам'ять, 2) соціальні уявлення, 3) колективні емоції, що їх закріплюють, 4) колективні норми, цінності і ставлення, 5) мова, 6) ментальні репрезентації культури, 7) стиль мислення (і соціального сприймання), 8) зразки поведінки, 9) національна ідентичність [692, с. 95]. З огляду на перелічені компоненти є підстави вважати кожен із них джерелом, «матеріалом», засобом-інструментом, фінальним результатом чи іншим модусом існування ідеології.

Деструктивний зміст тоталітарних ідеологем

Поки що сказане про імплікативну структурно-функціональну «запакованість» ідеології в менталітеті й останнього в культурі не дає достатніх підстав для критеріального розмежування ідеологем на конструктивні й деструктивні, тоді як емпірична доцільність такого аксіологічного протиставлення безсумнівна. Незважаючи на те, що виокремленні компоненти, як і годиться в респектабельному науковому дискурсі, принципово безоцінні, їх жива інтенціональна тканина в конкретних умовах існування соціуму зазнаватиме випробувань на цільову узгодженість і телеологічну міцність. Мова йде про вибір таких аксіометричних координат, у яких відзначені вище суб'єкт-об'єктний та суб'єкт-суб'єктний вектори культури (ідеології) були б належним чином ураховані, а в перспективі довели свою практико-перетворювальну спроможність.

Саме таким потенціалом володіє, на наш погляд, обґрунтований О. Г. Асмоловим поділ культур на культури корисності та культури гідності. В одному зі своїх недавніх інтерв'ю з приводу актуального морально-психологічного клімату у зв'язку з військовим конфліктом на українському Донбасі, який висвітив уразливі місця національного менталітету й сучасної офіційної російської ідеології та її пропаганди через ЗМІ, О. Г. Асмолов робить роз'яснення для широкого читацького загалу: «Я пропоную поділ усіх культур на культури корисності і культури гідності. В культурах корисності людина – це річ, яка визначається за її функціями, це гвинтик. Їх ключова характеристика – знеособлення, деперсоналізація, девальвація людської особистості... В культурах гідності домінує механізм підтримки варіативності, інакшості... в культурі гідності діє підтримка різноманітності, норми толерантності... Якщо культури корисності живуть за законом прагнення до виживання і рівноваги, то культури гідності – за законом прагнення до життя, в них людина завжди перебуває в пошуках смислу... Суспільний розвиток рухається двома механізмами, з яких ми весь час виділяємо один. Це механізм конфлікту – і ми стали бранцями розвитку суспільства через конфлікт... Конфлікт помітніший, ніж взаємодопомога. Він існує в будь-якій культурі, і кожне суспільство

проходить через нього. Зараз нормою і соціальною, і політичною поведінки в Росії стала формула «бої без правил»... Коли діє норма боїв без правил, головною логікою розвитку культури стає знищення різноманітності. І в культурі діють всі формули в стилі «хто не з нами, той проти нас», «якщо ворог не здається, його знищують». Це етика розлюднення... Коли культура заснована на боях без правил, в неї приходять варвари. Їх головна справа – знищити інакшого. Варварство настає в тих чи інших... критичних ситуаціях. Дуже часто воно дозволяє на короткий період добитися стабілізації суспільства через боротьбу зі спільним ворогом. За принципом «ви проти кого дружите?» І починають дружити... В цьому випадку неважливо: проти США, України, націонал-зрадників. У ситуації варварства важливо крикнути вчасно «розіпни його», щоб усі перетворилися в натовп... Слідом за культурою конфлікту система напихає всіх ідеологією ненависті, ідеологією знеособленості, створює образ ворога. Фашизм, націонал-соціалізм у будь-яких варіантах починається зі знеособлення... А коли люди культури корисності, котрі не мають індивідуальності і власного смислу, раптом набувають спільний смисл для всіх, у них виникає ілюзія безпеки і стабільності» [13]. Відповідаючи на запитання кореспондента, чи без образу ворога в суспільстві не було б відчуття безпеки, російський вчений і патріот дає ствердну відповідь, уточнюючи: «Будь-яка ідеологія ненависті стоїть на трьох китах. Перший – це філософія й ідеологія фундаменталізму як закритого суспільства, котре повинно бути гомогенне й однорідне. Другий – це психологія фанатизму. Третій – технологія тероризму у широкому сенсі» (Там само).

Наведені вище цитати випукло демонструють суть ідеологічного, ментального, етнокультурного й цивілізаційного протистоянь між соціумами, зорієнтованими на діаметрально протилежні цінності та цілі. Демократичні тенденції суспільного розвитку проявляються в поцінуванні культурної різноманітності, творчої індивідуальності, ідейної толерантності, взаємодопомоги і співпраці, діяльній синергії та груповій фасилітації. Натомість тяжіння суспільства до тоталітарних форм управління державою й облаштування публічного життя її громадян базується на «єдино-

началії», безумовному авторитеті лідера, з сентенціями і рішеннями якого через механізм раціоналізації погоджуються індивідуальні волі громадян радше як соціотипових індивідів, аніж індивідуальних особистостей; в такому соціумі заохочуються ідеологічний «монотеїзм», ідолопоклоніння, культ особи верховного лідера (жертця), нетерпимість до інакодумців, на кшталт «націонал-зрадників», «жидобандерівців», «америкосів», «гейропейців» тощо в путінській Росії, вибудовування образу зовнішнього ворога як результат проєкції власних егоїстичних чи етноцентричних тенденцій та рис – жадібності, заздрості, переживання власної ущербності й меншовартості чи, навпаки, – амбітності і презирства до інших. Прикметно, що типовий дискурс соціальних мереж уражених то-талітарними ідеологемами російських користувачів пронизаний аргументами культури корисності. Так, українців – патріотів своєї країни – звинувачують у тому, що ті стали маріонетками Америки (особливо не люблять її державний департамент), транс-національних компаній, які хочуть видобувати в Україні сланцевий газ (і, відповідно, підірвуть монополію Росії в постачанні вугле-воднів іншим державам, про що замовчується) і т. ін. Вражає атри-буція безсуб'єктності, внаслідок чого Україна не розглядається суверенною державою з власними інтересами і самостійною політикою; в жорстких дискусіях російські опоненти, використовуючи інвективну лексику, перемішану з нецензурною лайкою, представляють Україну таким собі інфантильним недосуб'єктом – розумово кволим, легко навіюваним (з боку Заходу, що їх особливо дратує), по-дитячому імпульсивним та спраглим опіки (звісно ж, з боку «мудрої» і «турботливої» Росії, а не якогось там ЄС, що сам по собі є досить спірним суб'єктом, адже теж танцює під дудку США). Саме така тенденційна оцінка України як *об'єкта* (території) геополітичних маніпуляцій сильних гравців на арені міжнародної політики (в поляризованій масовій свідомості путінської автократії – це або Росія, або США), якій відводиться роль пасивного споживача іноземних товарів (бажано російських) при наявності власного відсталого й неконкурентноздатного виробництва, що потребує досвідченого поводиря (старшого брата), за мудре керівництво якого слід віддячувати слухняністю,

покірністю, улесливим запобіганням, – саме така оцінка України за утилітарним критерієм зручності в координатах культури корисності настирливо й безнастанно модерується імперсько-реваншистською пропагандою. Зрозуміло, що на тлі сфальсифікованої реальності (наприклад, образ «розп'ятого українськими карателями хлопчика») неправ-доподібними видаються реальні факти – сотні (чи тисячі?) убитих на Донбасі російських солдатів, що воювали за примарну ідею «збирання земель», яку, до речі, соромно відверто артикулювати на серйозному офіційному рівні – в Раді Безпеки ООН, Європарламенті тощо.

*Міжкультурна толерантність
як протидія ідеологічному тоталітаризму*

Викладене вище підводить до висновку про гостру ціннісно-орієнтаційну кризу, в яку занурена сучасна Росія, як у своє інфернальне колективне несвідоме. Замість того, щоб іти шляхом індивідуалізації та плекання власної самості в гармонії з іншими суб'єктами (персонами) вона уникає критичної саморефлексії, внутрішньої інтеграції протилежностей, наприклад, підпорядкування культури користі культурі гідності, або концепції конфлікту концепції заємної допомоги (П. А. Кропоткін, О. Г. Асмолов) [40], що суголосне пріоритетності цінностей самотрансцендентності й відкритості змінам перед цінностями самозвеличення й консерватизму (Ш. Шварц, В. К. Карпінський) [272]. Це актуалізує завдання не лише концептуального аксіопсихологічного спростування деструктивних ідеологем тоталітарного соціуму, а й пошук дієвих в умовах інформаційної війни аксіопсихологічних механізмів розвінчання шкідливості цих ідеологем з метою запобігання віктимізації суспільства, що піддається агресивній пропагандистській атаці.

У цьому зв'язку варто скористатися з психотехнічних напрацювань, що гарантують оперативний спротив і доволі швидко відсіч черговому вкиданню ідеологічно приправленої дезінформації, яка принижує, знеславлює, пригнічує адресата деструктивної пропаганди. На мій погляд, такими характеристиками володіє психотерапія когнітивно-біхевіорального спрямування, котра на відміну

від, скажімо, психоаналізу дає змогу негайно відреагувати на деструктивну ідеологему, знешкодивши її вбивчий заряд.

Звернімося до досвіду формування міжкультурної комунікативної компетентності, психологічним ядром якої, за дослідженнями Л. Г. Почебут, є міжетнічна і міжособистісна толерантність, довір'я і сенситивність.

У теоретичній розвідці, присвяченій характеристиці толерантності в контексті аксіологічного підходу, О. Шаюк наводить роз'яснення цього феномена І. Бубісом, яке найбільше пасує до проблеми, що розглядається у цій статті. Отже, І. Бубіс тлумачить толерантність як терпимість, яку сильніший виявляє стосовно релігії, світогляду, походження, національності, кольору шкіри та історії іншої, слабшої людини, що становить основоположну цінність демократичного суспільства [668, с. 48]. Толерантність як моральна характеристика, інтегральна властивість особи і соціуму передбачає «повагу прав іншої людини за умови, що вона також поважає наші права; це свобода від упереджень, забобон і дискримінації» [458, с. 7]. Невід'ємними атрибутами толерантності вважаються: стійкість до впливу, тиску з боку іншої людини, визнання права іншого мати свою думку, асертивність – захист своєї думки, своїх ідей, інтересів при визнанні права іншого мати і відстоювати свої ідеї та інтереси; довіра до іншого, заснована на знанні про те, що поведінка цієї людини не принесе нам шкоди, інтерес до думки іншого (небайдужість) [458, с. 8].

Неважко помітити відмінність двох наведених трактувань толерантності, перше з яких – аксіологічно однозначне, і може слугувати орієнтиром для профілактики нетолерантності (насилля і ворожості внаслідок ескалації міжособистісних і міжгрупових конфліктів), а друге – практично придатніше, оскільки враховує ризики толерантної людини чи демократичного соціуму загалом в умовах нетолерантного ставлення до них з боку інших суб'єктів, а отже, може бути орієнтиром для інформаційно-психологічного спротиву ворожій пропаганді, заснованій на деструктивних ідеологемах тоталітарних соціумів. Це дає нам підстави трансформувати відкриті

Л. Г. Почебут механізми формування толерантної свідомості, засновані на процесі когнітивної категоризації, у механізми захисту демократичних цінностей в умовах цілеспрямованого когнітивного спотворення фактів, перекручування мотивацій, фальсифікації намірів, приниження гідності людей та значення вагомих суспільно-політичних подій тощо, які спостерігаються, зокрема, в інформаційній війні провладних ЗМІ Росії проти України. На цьому тлі інформаційна політика телеканалу «Дощ» є радше винятком, проте дуже важливою підмогою для «очищення свідомості» пересічного росіянина від сугестивного впливу войовничо налаштованих державних телеканалів («зомбоящика»).

Методика конструктивного ціннісного вибору

Йдучи шляхом реінтерпретації механізму категоріального порівняння, протидія міжкультурній інтолерантності, презентованій у відповідній ідеологемі, може виглядати так [240].

На першому етапі відбувається «груба» категоризація за критерієм «свій – чужий» або «наше – їхнє», «друг – ворог». Спрацьовує інтуїтивна оцінка цілісного гештальту повідомлення, схоплення основного смислу меседжа, що викликає первісну довіру чи скепсис щодо змісту сприйманого.

На другому етапі критерії оцінювання урізноманітнюються. Наприклад, застосування критерію «подібний – інший» може виглядати таким чином: всі ми прагнемо миру на Донбасі, але сепаратисти його хочуть отримати тільки через відокремлення від України. Решта українців переживає когнітивний дисонанс: «Чому заради миру треба вбивати своїх співвітчизників?» Зі свого боку, сепаратисти не розуміють, чому заради миру їм неодмінно треба полюбити Україну, коли їм так хочеться в ментально ближчу Росію. Отже, при збіжності термінальної цінності миру спостерігається полярність операціональних цінностей (соборність – сепаратизм).

На третьому етапі відбувається оцінка ідеологеми за критеріями «безпечна – небезпечна», «конструктивна – деструктивна». Відтак аргументації підлягають протилежні шляхи встановлення миру: або через відновлення територіальної цілісності України, для

чого потрібне легітимне волевиявлення, або суспільний консенсус щодо права на відокремлення від України частини її земель, що само по собі скидається на фантастичний сценарій. Таким чином, поляризація позицій сягає свого піку, що зводить розв'язання проблеми до виключно силового варіанту, який веде за собою збільшення кількості втрат і руйнувань з обох сторін збройного конфлікту. За кожною з альтернативних інструментальних цінностей закріплена власна «ідеологічна правота», певна екзистенційна вмотивованість, за збереження яких люди готові стояти до кінця. Виникає питання: як, перебуваючи на піку ідеологічної інтолерантності, не довести справу до кривавої розв'язки? На мій погляд, це можливо, лише апелюючи до людської гідності, честі ідейного супротивника, демонстрації віри у його здатність ухвалювати мудрі рішення, підтримуючи спроби деескалації конфлікту, заохочуючи діалог. Власне, це і робить дипломатія США та Євросоюзу, долучаючись до участі в перемовинах між представниками України, Росії, буремного Донбасу.

Водночас з фокусу уваги не слід випускати факти, які свідчать про розпалювання міжнаціональної ворожнечі, спонсорування тероризму, вербування найманців, ведення так званої гібридної війни тощо. Давно відома політика «батоба і пряника» й понині залишається актуальною. Щодо спілкування в соціальних мережах, то тут слід рекомендувати утримання від вербальної агресії у відповідь тролеві, яка принижує його як особистість; викриття абсурдності ідеологем краще відбувається при застосуванні тонкого гумору чи етично акцентованої іронії, які показують логічну суперечливість постулатів опонента, без опускання обох на дно акулього шабашу.

Четвертий етап, за Л. Г. Почебут, – це «установка на толерантність – інтолерантність» за ознаками «дружелюбність – ворожість» [458, с. 8], який завершується вибором однієї з альтернатив. Зрозуміло, що в ідеологічному змаганні ніхто не може зробити вибір за опонента. Якщо ж останній налаштований на дискримінацію, не визнає вашу ідентичність, відверто глузує і насміхається з вас, то

обрана вами інтолерантність стосовно зла в зазначених та інших проявах буде аксіологічно доцільною. Протидіяти впертій (часто тому, що оплаченій) деструктивній ідеологемі можна у спосіб повного ігнорування фанатичного опонента через його блокування, або шляхом дискурсивного конструювання пропагандистського контрнарративу (обґрунтованої фактами, конструктивної ідеологічної позиції), в якому моральні та прагматичні аргументи будуть взаємно збалансовані та взаємно підсилені. Звісно, що для виконання такого завдання потрібно докласти чималих зусиль – розумових і фізичних, бути достатньо підготовленим, аксіологічно чутливим та відповідальним, як писав наш відомий сучасник – французький письменник Б. Вербер: «Вам не подобається цей світ? Придумайте інший, який буде кращий», «Ви вважаєте, що Бог недосконалий? Станьте на його місце» [111].

Висновок

Аксіопсихологічне спростування деструктивної ідеологічної риторики в умовах інформаційної війни тоталітарних держав з демократичними повинно відбуватися з повно аргументованих позицій культури гідності, підсилених доказами життєзберігальної доцільності й утилітарної користі. Психотехнічні здобутки психотерапії, зокрема, її когнітивно-поведінкової гілки, дозволяють розробити ефективні методики інформаційно-психологічного спротиву й очищення віртуального комунікативного простору від руйнівного впливу ксенофобських ідеологем, інспірованих засобами масової комунікації новітніх тоталітарних соціумів, які відроджують реваншистські ідеї біполярного світу з претензією на світове панування.

10.2.2 Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем як метод протидії маніпулятивним медіатехнологіям

Постання інформаційного, власне, постіндустріального, суспільства зумовило справжню революцію в освітніх технологіях та висунення на чільне місце електронних засобів масової інформації

як новітніх інститутів соціалізації особистості, що конкурують з традиційними.

Про переваги і загрози соціалізації в медіасередовищі останнім часом говорять і пишуть дуже багато (О. Барішполець, О. Донченко, К. Керделлан, О. Ліщинська, М. Маклюен, Л. Найдьонова, О. Петрунько, Г. Почепцов, П. Фролов та ін.). Зупинімося на тих його особливостях, що становлять ризики для продуктивної соціалізації особистості в добу тотального розповсюдження Інтернет-комунікацій [267].

Насамперед зафіксуємо тезу, що терміном «медіасередовище» П. Вінтерхофф-шпурк, К. Керделлан і Г. Грезийон означають таке інформаційне середовище, в якому домінує аудіовізуальна інформація, створена за допомогою електронних мас-медіа. О. Петрунько наділяє цей термін ширшим змістом, постулюючи, що в результаті «накладання і взаємопроникнення суб'єктивних реальностей окремих індивідів, об'єктивної реальності соціального світу і віртуальної реальності, сформульованої мас-медіа (і дискурсів цих реальностей) утворюється медіасередовище, наповнене множиною смислів, які виникають, існують і функціонують там завдяки спільним зусиллям всіх включених у нього учасників» [449, с. 164]. І хоча таке трактування медіасередовища покладає відповідальність за його насичення і результати споживання на всіх залучених у медійний дискурс суб'єктів, тим не менш зрозуміло, що первинні тексти – першоджерела, незважаючи на їх постійні мультиплікації, чинять найбільший освітній, соціалізувальний та маніпулятивно-пропагандистський вплив на реципієнтів.

Отже, якість (достеменний фактологічний зміст) і ціннісна зорієнтованість (екзистенційно-мотиваційна валідність) «першотексту» є зоною особливої відповідальності Автора (вченого-експерта, дослідника-інтерпретатора, журналіста, блогера тощо), бо саме він формує «обсяги апріорних уявлень про явища, з якими аудиторія практично не стикається в повсякденні», відтак існує загроза породження «паразитичних інформаційних ланцюгів» та викривлення реальності, коли «медійна картина світу» визнається

достовірною і такою, що заслуговує на довіру більшу, ніж власний досвід [96, с. 325]. Саме з таким феноменом ми поголовно маємо справу, коли констатуємо «зомбування» населення Росії маніпулятивними медіатехнологіями тамтешніх ЗМІ.

Зазначена обставина спонукає до експлікації тих чинників медіасередовища, які конструюють його деструктивний контент (про конструктивний, сенсотворчий потенціал медіасередовища тут не йтиметься, хоч він, безумовно, наявний теж). Згаданий контент (зміст) генерується:

- видовищністю презентації аудіовізуального матеріалу (зокрема, у спосіб інспірування жаху від споглядання сцен жорстокості і насилля);

- гіперболізованим акцентом на «промовистій деталі» (наприклад, фото жертв катувань і насильницької смерті);

- спекуляцією на глибинних почуттях, релігійних віруваннях, засадничих життєвих прагненнях людей (наприклад, представлення греко-католиків та вірних УПЦ Київського патріархату єретиками і віровідступниками);

- тиражуванням оцінних кліше, етнокультурних стереотипів, абстрактних символів-симулякрів, які штучно прив'язуються до конкретних подій і людей, на кшталт: «жидобандерівець», «фашист» у розумінні «український патріот»;

- апелюванням до егоїстичних, меркантильних інтересів, комплексу перевагу, снобізму, що є показником духовного зuboжіння (як-от трансляція переконання: «Це ігри олігархів, нас це не торкається!», безапеляційне повторення пропагандистських мантр на кшталт «Українська влада маріонеткова і керується держдепом США», чи такий заголовок інформаційного повідомлення: «Зірка серіалу X похвалилася струнками ніжками»).

Подібного роду аксіологічні настановлення суб'єктів медіасередовища як генераторів тих чи тих текстів патологізують загальний соціологізувальний дискурс, в якому перебуває молоде покоління, ба більше – нерідко спричиняє деформацію ціннісної свідомості дорослих людей внаслідок зміни пропагандистського вектора

й агресивному впливу безальтернативних державних ЗМІ. Передумовою і результатом такої деформації є занурення реципієнта медіа в певний колективний міф, умовний ціннісно-цільовий порядок, завдяки якому відбувається селекція значущих фактів і конструювання тенденційної картини світу та образу Я в ньому.

Психолого-історична реконструкція (спростування) деструктивних соціальних міфологем допомагає знімати забрало з ретроградних спроб нав'язати світові новий порядок, що виходить із тоталітарних (екуменічних, етноцентричних та ін.) уявлень про належне (бажане й вигідне) облаштування суспільного життя.

Спробуймо здійснити експлікацію міфологічної основи транспективної політичної доктрини Росії як «Третього Риму» [175], цивілізаційна неадекватність і деструктивна сутність якої сповна проявилася в підбурюванні та військово-технічній підтримці сепаратистського руху на українському Донбасі, а до того в Криму.

За визначенням, «міфологія – тип функціонування культурних програм, що передбачає їх некритичне сприймання індивідуальною і масовою свідомістю, сакралізацію їх змісту й неухильність виконання» [382, с. 644]. Структуру міфології утворюють три складники: 1) конститутивний (або інформаційно-змістовий), зокрема, легенда про священне походження, подвиги звитяжців, образ «світлого майбутнього»; 2) регулятивний, що задає поведінкові матриці, парадигмальні настанови інтерпретації та передбачає замкнутий цикл ритмічних процедур, які структурно організують календар, на кшталт президентських і парламентських виборів, партійних з'їздів тощо.

До інтегральних характеристик міфологем належать: 1) глобальність масштабу; 2) синкретичність як зрощення їх семантичних, аксіологічних і праксеологічних аспектів, що охоплюється цілісно в акті інтуїції; 3) структурно-семантична гетерогенність (пористість змісту), що дозволяє заповнити брак доказової фактологічної бази фантастичними інтерпретаціями; 4) універсальний ригоризм – повна узгодженість суцього і належного, наприклад, «оголошений» фашистом мусить поводитися як «фашист» (при відсутності фактів прогалина заміщується вигадкуванням страхітливих історій); 5) парадигмальність у сенсі культурної відповідності;

6) принципова інфінитивність (рецитативність), що вимагає постійної реінтерпретації змісту при збереженні вихідного смислового ядра, яке не підлягає перегляду і критиці; 7) «внутрішня» настанова на іманентне розуміння і тлумачення міфу на відміну від «зовнішнього» історико-генетичного дослідження подій та фактів; 8) нормативна фідеїстичність, себто безумовна довіра й безальтернативне прийняття міфу; 9) самосакралізація міфологеми як захисної системи, що регулює поведінку шляхом проєкції та застосування заохочень і покарань, виштовхуючи при цьому аномальну поведінку за межі охопленої даною міфологемою спільноти (до прикладу, переконання щодо експансіоністських зазіхань Заходу, НАТО у сприйнятті пересічних росіян); 10) обов'язковість механізму сакралізації імені (носія міфологічної свідомості), яка проявляється в заявах на зразок: «Ленін – наш вождь і учитель», «Великий Кормчий» про Мао-Дзе-Дуна, аж до «Путін – наше все»; 11) достатність пояснювального потенціалу, що розповсюджується як на зовнішній щодо міфологеми ареал, так і на внутрішню царину сакраментального досвіду та генерує появу додаткових «мікросвітів», які підтримують генеральну міфоідею; 12) іманентна прагматичність – націленість на досягнення реальних результатів, які відповідають колективним уявленням та ідеологічним очікуванням; 13) неодмінний зв'язок з ритуалом. Сучасні соціальні міфологеми переплітаються з релігійною обрядовістю, часто спеціально конструюються з участю ЗМІ, політтехнологів, іміджмейкерів та інших міфоретрансляторів і міфотворців; 14) нерелексивність – відкидання будь-яких спроб незаангажованого аналізу онтологічних підстав міфу; 15) консервативність – міфологема чинить опір проникненню у свій осередок чужорідних елементів та інновацій, що проявляється в боротьбі супроти «єресей», «викривлення генеральної лінії партії», підриву «духовних скреп» тощо.

Упевнімося в становленні цих ознак у соціальній міфології Росії. Дослідники зародження імперської ідеї на теренах середньовічної Московії А. Крюков і В. Дебенко відзначають, що саме період кінця XV–XVI ст. відіграв провідну роль в історії Росії та вирішаль-

ним чином вплинув на її майбутнє. Саме тоді утворилося і зміцнилося її етнополітичне ядро – незалежна Московська держава і виникли протиріччя і проблеми, які надовго визначили стратегію і тактику внутрішньої та зовнішньої політики нового суспільного організму, що розвивався по специфічній траєкторії [318].

Зародження самодержавства, територіальні зазіхання новоутвореної держави потребували ідеологічного обґрунтування, яке мало б довести історичну визначеність необмеженої влади московських правителів та їх територіальних претензій. Ключова роль у виробленні цієї політичної доктрини належить «Сказанию о князях Владимирских» і теорії «Москва – Третій Рим», які виводили родовід московських правителів від римських імператорів і проголошували їх «єдиними оборонцями» православної віри [427].

Поява «Сказания...» і теорії «Третього Риму» була ініційована іосифлянським напрямком церковників, які мали за мету відстояти незалежність московської держави від Ватикану, відвернути московських князів і дворян від намірів секуляризації церковних земель, переключити їх ініціативу на зовнішню експансію.

Зокрема, «Сказание...» починається з розповіді про поділ Землі між нащадками Ноя, перерахування володарів стародавнього світу, серед яких автор (імовірно, Філофей, дискусії щодо авторства й досі тривають) акцентує увагу на діяльності римського імператора Августа, проголошення його «царем всесвіту». Далі йдеться про те, що Август поділив свої володіння між нащадками, в тому числі «сроднику своєму Прусу» дав землі у Прибалтиці: «и оттоле до сего времени зовется Прусская земля». Минув час, і до нащадків Пруса прийшли новгородські послы і запросили до себе князем Рюрика «от рода римського Августа кесаря».

Рюрик зі своїми братами Сінеусом і Трувором прибув до Новгороду і поклав початок роду московських князів – держателів Руської землі. Далі йде розповідь про нащадків Рюрика Володимира Великого і Володимира Мономаха. Автор повідомляє, що, вражений могутністю останнього, візантійський імператор Константин Мономах надіслав до київського князя послів, котрі принесли йому хрест

«от древа», на якому був розп'ятий Христос, і «вінець царський» та інші подарунки. «И от того времени, – пише автор «Сказания...», – князь Великий Владимир Всеволодович наречеся Мономах, царь великий Русия». Згодом цим вінцем вінчалися нащадки Володимира Мономаха Володимирські і Московські князі. Завершується твір засудженням Візантії за те, що вона «отпадоша» від православної віри. Насправді ж ця регалія російського самодержавства є виробом середньо-азійських майстрів, і призначалася вона татарському ханові в 1330-х роках. У 1472 році великий московський князь Іван III Васильович узяв за жінку племінницю останнього візантійського імператора Софію (Зою), котра виховувалася вже в Римі. Вона прибула до Москви зі своїм почтом і справила великий вплив на внутрішнє життя великокняжого двора. Саме грекам, які прибули зі Софією, належить ідея «перехрестити» шапку, доповнивши її хрестом і пов'язавши її з візантійським імператором Константином Мономахом. Як бачимо, корона московських царів нічого спільного з київським князем Володимиром Мономахом не мала [408, с. 50]. Шапка перетворилася на символічний ідеологічний міст між Руссю з центром у Києві і Московською державою.

Соціальна міфологема про «священне» походження московської монархічної династії доповнюється теорією, а по суті ідеологією «Москва – Третій Рим», яка обґрунтовується у творах монаха-іосифлянина псковського Елеазарова монастиря Філофея. Це «Послание на звездочетцев». Тут та в інших творах Філофей подає своє бачення світової історії. На його думку, історія людства – це процес утворення, розвитку і занепаду світових царств, зміни яких визначені Богом. Першим царством, буцімто, був давній Рим, який загинув через латинську ересь. Другим Римом стала Візантія зі столицею Константинополем. Проте і цей другий Рим пішов на угоду з «латинянами», визнавши Флорентійську унію (1439 р.), за що був приречений на загибель. Центром збереження православно-християнської віри, «Третім Римом» стає Москва та її правителі. При цьому Філофей не обмежується наділенням московського великого князя і його держави роллю єдиних вселенських захисників хрис-

тиян. Він прогнозує: «...яко два Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти».

Створена Філофеєм міфологема богообраності Москви та її правителів, їх особливої ролі у християнському світі, набула згодом численних прихильників у панівному стані, різних соціальних верствах населення; сприяла формуванню у росіян месіанських переконань у тому, що саме «Росія покликана бути останньою обороницею православ'я» [280; 595, с. 496]. Незважаючи на всі відмінності релігійного і світського характеру, яких набували в усі часи ідеї «Третього Риму», вони приваблювали московських очільників універсалізмом, можливістю ідеологічного обґрунтування своєї імперської політики у будь-який час і в широкому діапазоні дій. До числа перших найпомітніших військово-політичних кроків, здійснених в результаті «інфікування» цією міфологемою Московії, а пізніше Росії належать: загарбницькі війни Москви з Литвою, у складі якої були й українські землі, під фальшивим приводом своїх «споконвічних прав» на «київську спадщину», підкорення Казанського (1552 р.) й Астраханського (1558 р.) ханств під виглядом потреби навернення в «істинну віру», а насправді пограбування місцевих еліт і насадження при владі московських ставлеників, 25-річна лівонська війна (1558–1583 рр.), мотив якої виходив з переконання Івана IV Грозного, що, мовляв, ще з часів Ярослава Мудрого вся Лівонська земля «наша» тощо. Чи варто тепер в контексті цих «аргументів» дивуватися екзальтованій риториці сучасних поборників концепції «Русского мира», що Крим наш і це не підлягає обговоренню, оскільки «за вуха» притягаються чергові фантазмагоричні аргументи, які не мають жодного відношення до історичної правди?

Особливе місце в шерезі цих подій займає приєднання Правобережної України до Московського царства в 1654 році, відомого в радянській історіографії під назвою «возз'єднання України з Росією». Останнє привело також до самочинного приєднання української церкви до Московського патріархату, тоді як до 1448 року московська церква підпорядковувалася Київській митрополії і тільки у згаданому році проголосила себе автокефалією. Протягом 141

року московська церква була неканонічною, і лише в 1589 році Москва вибирає власного патріарха, заручившись згодою Вселенського патріарха і використавши стан занепаду Візантії.

Попри численні факти, здатні пролити світло на істинну мету згаданих і багатьох інших історичних подій, російські, а пізніше й радянські історики обстоювали погляд на нібито прогресивну, загалом цивілізаторську і культуртрегерську роль Москви як «збирача руських земель», а також твердження про відповідність експансіоністської політики Московії, Росії, а згодом і Радянського Союзу корінним інтересам та сподіванням населення цілком захоплених держав, а також анексованих територій інших держав.

Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем свідчить про породження ними окремих часткових ідеологем, так би мовити, на злобу дня. При цьому деструктивні ідеологеми репрезентують суб'єкт-об'єктне ставлення певного соціуму (держави) до великих аут-груп з точки зору їх корисності для досягнення власних інтересів і є типовими для тоталітарних соціумів. Конструктивні ідеологеми засновані на культурі толерантності і поваги до гідності інших та є зразком суб'єкт-суб'єктного ставлення, притаманного демократичним соціумам. Деструктивні ідеологеми стають, зокрема, знаряддям ведення інформаційно-психологічної війни проти визначеного авторитарною владою зовнішнього ворога і живляться негативною енергією конфлікту; конструктивні ідеологеми спонукають до співпраці та взаємодопомоги, становлячи миролюбну гуманістичну альтернативу військовій силі, політичному диктату, економічному шантажу й аморальному етноцентризму.

У наші дні медійна міфотворчість стає провісником і дієвим чинником гібридної війни та послуговується примітивними механізмами соціально-психологічного впливу – навіюванням, емоційним зараженням, наслідуванням на основі афективного уподібнення тощо. Відтак усвідомлення і протидія маніпулятивним медіа-технологіям у спосіб реконструкції й когнітивного спростування деструктивних соціальних міфологем є нагальним завданням соціальної та політичної психології [595].

Внаслідок того, що траєкторія суспільного розвитку не є лінійним еволюційним сходженням до все вищих цивілізаційних стандартів, а переривається непозбутніми історичними травмами, нагальними і відкладеними в часі й не розв'язаними конфліктами економічних інтересів міжнародних синдикатів, культурних запитів окремих етнічних і релігійних спільнот, повсюдно в сучасному світі існує загроза і, на жаль, непереборна спокуса вирішити назрілі проблеми у силовий спосіб, у тому числі і шляхом інспірування збройних протистоянь.

Активізація фундаменталістських релігійних рухів, насамперед радикального ісламу і православного «Русского мира», підживлена реваншистською ксенофобською ідеологією, призвела до активізації терористичної діяльності та появи нових форм гібридних воєн, розрахованих на фізичне знищення опонентів, матеріальні втрати, психічне залякування, моральне приниження, світоглядну дезорієнтацію жертв агресивних поборників незадовільного, з їхньої точки зору, стану речей.

Ескалація напруги в міждержавних стосунках, що супроводжується зростанням недовіри, підозрливості, ворожості й нетолерантності в міжособистісних взаєминах, зумовлюється не лише об'єктивною інформацією про реальні події, а й тенденційною, політично й ідеологічно заангажованою інтерпретацією фактів, що свідчить про інформаційно-психологічну війну, яку веде агресор через підконтрольні йому ЗМІ та в Інтернет-середовищі проти об'єктів свого нападу. При цьому численні фейкові повідомлення прокремлівських ЗМІ та тролів із соціальних мереж, засновані на конструюванні відвертої брехні (наприклад, легенда про розп'ятого хлопчика), доповнюються фактами (або чутками) про корупційні дії українських бюрократів при організації матеріально-технічного забезпечення війська, про ухилення від несення служби дітей заможних громадян (так званих мажорів), про кривавий прибуток деяких провладних олігархів, які, буцімто, заробляють на війні, про «зраду цінностей Майдану», що проявляється у збереженні кланово-олігархічної системи, втім, при ротатції очільників корупційно-ма-

фіозних груп тощо. Таке поєднання брутальної дезінформації з недвозначними сигналами з боку громадянського суспільства здатне деморалізувати частину населення України, що зазнає терористичних атак з боку проросійськи налаштованих бойовиків, керованих, підготовлених, оснащених і багатократно підсилених мілітарною потугою сусідньої держави. Відтак зримо постає проблема формування психологічної готовності громадян до мобілізації в ряди Збройних Сил України та інших форм протидії військовій агресії.

Розв'язання цієї проблеми передбачає здійснення адекватних наявним викликам профілактичних і виховних заходів [270]:

1. посилення національно-громадянського виховання в закладах освіти через вивчення всесвітньої та вітчизняної історії, культурології, політології, психолого-педагогічних та інших гуманітарних дисциплін, використання методу психолого-історичної реконструкції знаменних подій минулого, застосування біографічного методу в сенсі дослідження моральних чеснот, громадянської позиції та військової доблесті видатних діячів національно-визвольних змагань;

2. увиразнення аксіологічної спрямованості діяльності різних інститутів соціалізації й ресоціалізації особистості у спосіб трансгенераційної передачі націєтворчого суспільного досвіду, формування мультикультурної компетентності і ментальної солідарності навколо загальнолюдських цінностей в координатах європейської культурно-історичної традиції;

3. профілактика віктимної поведінки шляхом позбавлення від комплексів «історичної неповносправності», недосуб'єктності, культурної вторинності і соціальної маргінальності, споконвічної скривженості і сумнозвісної заздрості. Культивування громадянської ініціативи, самоорганізації, взаємної підтримки, поживавлення міжгрупової і міжособистісної комунікації з метою суб'єктного перевизначення ролі і місця України в історичній транспективі державотворення в контексті євроатлантичної цивілізації;

4. когнітивно-біхевіоральне навчання психотехнік самоопанування в критичних життєвих ситуаціях, доцільного застосування

механізмів психологічного захисту та гнучке використання релевантних у конкретних екстремальних умовах копінг-стратегій. Ознайомлення з феноменами травматичного стресу і посттравматичного стресового розладу з метою надання соціально-психологічної підтримки постраждалим і збереження здатності до раціональної оцінки власного стану в подібних випадках;

5. вироблення стійкого імунітету до інформаційного зараження масової та індивідуальної свідомості деструктивними ідеологемами апологетів тоталітарного суспільного ладу профашистського спрямування, плекання міжкультурної толерантності, підтримка свободи слова, права на критику й організований ненасильницький громадський протест.

Зазначені завдання окреслюють пріоритетні напрями протидії Україні зовнішній агресії задля захисту цінностей демократичного суспільства, збереження державного суверенітету і забезпечення верховенства права. Неодмінним чинником цих процесів є їх професійний психологічний супровід, а почасти й неunikне психотерапевтичне втручання в перебіг небезпечних для душевного здоров'я людини процесів. Тому темпи підвищення кваліфікації сучасних психологів згідно з викликами новопосталих екзівітних ситуацій мають випереджати інтенсивність їх нагромадження.

10.2.3 Феномен Небесної Сотні в контексті міфу про народження національного героя

Посилення інтересу з боку соціогуманітарних наук до етнопсихологічної проблематики в пострадянських країнах природне в силу самого факту постання де-юре суверенних держав. Дослідники української етнічної психології (ментальності, характеру, культури тощо) переважно відзначають домінування рис і патернів поведінки, пов'язаних із жіночим первнем «колективної душі». До розбудови концепції історичної віктимності українського етносу свого часу долучилася й авторка цього герменевтичного дослідження,

виконаного, як і попередні, в логіці теорії архетипів колективного несвідомого К. Г. Юнга.

Проаналізуємо корінний архетип українського етносу – архетип Матері та наслідки його дії в українській ментальній психокulturі. За К. Юнгом, архетипи – це несвідомі первообрази, апріорні структури психіки, здатні за певних умов викликати відповідні їм патерни переживань і поведінки [689]. Етнічні архетипи займають проміжне місце між універсальним (загальнолюдським) глибинно-психологічним пластом згорнутого в підсвідомі символічні коди філогенетичного досвіду *Homo sapiens* та індивідуальним несвідомим з його біологічною інстинктивною праосновою і витісненими значущими переживаннями та схильностями до стереотипного реагування в повторюваних ситуаціях. «Типовим для Юнга є психологічне дослідження того матеріалу, який організований насамперед навколо від початкових символів Матері, ... всіх її супутників, партнерів та родичів: хтонічна Мати-Земля, котра породила світ; небесна Мати, чия всеохопна вмістимість утримує і спрямовує світ; Богині плодючості, які живлять світ і годують усіх людей; Темна (Похмура) Мати-Богиня, яка стискає у своїх обіймах і проковтує, пожирає і обмежує» [194, с. 131].

Практично всі дослідники українського національного характеру й етнічного менталітету сходяться на тезі жіночності «української душі», провідній фемінній домінанті як доглибного смислотворювального чинника життєвих поривів і вчинків українця. Мати-Берегиня дарує й охороняє життя своїх дітей. Чи не тому морфема «кр» є в самоназві нашої держави: Україна – від «прикрити», «вкрити», «закрити» і навіть «край» (мала батьківщина) як захищена земля, територія? Мати-українка ви-хов-ує своїх дітей, себто укриває від небезпеки, загрози збоку. У-кр-аїна – це життя вдома, серед своїх, в теплому кр-узі інтимної (кр-овної) порідненості. Коли чиясь поведінка виявляється негідною, його ви-кр-ивають, тобто витискають за обмежувальне коло (за край) душевної співпричетності. Звідси і кр-асти (нести в край, додому) як прояв відносності моральних норм, коли ситуація стає небезпечною для виживання роду.

Попри значні подібності архетипу Матері-Берегині до російського етнічного архетипу «Родины-Матери» їх функції відмінні: якщо українка виховує (береже), то росіянка «вос-пит-ывает», тобто забезпечує життєвими ресурсами, які зазвичай перебувають не тільки в «краї», а й на сусідніх теренах. «Годувальницька» домінанта вимагає «збирання земель» (ресурсів) у великий імперський організм. Українська ж фемінна домінанта принципово неекспансивна, а охоронно-відтворювальна, екзекутивна. М. Бондар стверджує, що ця риса і зумовила фактичну відсутність елементів ризику, нестандартних рішень, новацій. Екзекутивній (жіночій) культурі необхідний зовнішній поштовх. Іntenціональні, сильні, вольові соціуми (Спарта, Рим, а в нас час – Німеччина, Англія, Китай) вирізняються цілеспрямованістю, прагненням до самореалізації. Українцям як екзекутивному соціуму притаманні відчуття незахищеності, апатичності, сугестивності; наївність, внутрішня конфліктність, перевага цінності споживання над цінністю творчості, потреба в зовнішніх прикрасах, конформізм, терплячість, самоізоляція [75, с. 32].

Перебуваючи буквально на водорозділі (по Дніпру) західної та східної цивілізацій, жіноча екзекутивна матриця, щоб пом'якшити або попередити зовнішній удар, цивілізаційне зіткнення, мусила виявляти здатність до моральної мімікрії (прислужництво, пособництво, запроданство, догідливість), тобто демонструвати здатність жінки-повії, вимушеної грати за правилами сильних маскулінних суспільств, організованих за принципами самоствердження, розповсюдження своєї влади і поневолення інших народів.

Так, О. Шумський говорить про «тип малороса, який в усі історичні епохи був однаково безпринципно-лицемірним, по-рабському двоєдушним і зрадницьки підозрілим» [358, с. 767]. Така моральна амбівалентність українців толерувала їх особистісну ненадійність, відзначену ворогами, з якими перші намагалися замиритися, керовані специфічним жіночим сценарієм. Поширені зневажливі висловлювання сусідніх народів на кшталт «хитрый хохол», оцінка офіційною Росією історичної постаті гетьмана Мазепи як зрадника

«священного» союзу з Росією, підступність Богдана Хмельницького і підпорядкованого йому війська озброєних українських найманців-козаків за версією поляків тощо.

Але якщо зовнішні оцінки поведінки українців можна знехтувати, зіславшись на захланність завойовників, їх економічний визиск, духовно-релігійний гніт, моральне приниження включно із загрозою фізичного винищення, то ніяка проекція як механізм психологічного захисту не допоможе, якщо український народ справді хоче стати державницькою нацією, – нацією, здатною сформулювати власну національну ідею, виплекати своєрідну українську мрію і прокласти автентичну дорогу в складному культурно-історичному переплетінні національних доль та ідентичностей.

Українському етносові потрібна сувора моральна рефлексія (люстрація) і самокритика без блюзнірського самоприниження і почуття меншовартості як наслідку вимушеного проміскуїтету (в зовнішній політиці – багатовекторності). Адже об'єктивно спостережуваний факт (очима сторонніх, по-своєму зацікавлених і правих) «експертів», виражений міжетнічними стереотипами, носіями яких є сусідні етноси, має і свою внутрішню оцінну (референтну) шкалу. Факти внутрішньополітичного перелюбу, економічного «кидання», передвиборних бюджетних обіцянок-цяцянок, розгнuzдана корупція чиновників і наділених хоч якими повноваженнями «маленьких українців» свідчать про фрактальну подрібненість і голономну «запакованість» цієї наскрізної, архетипної української вади – зрадництва як глибоко інтроектowanego поведінкового патерну, що запускається оцінними еталонами «свій – чужий», «кр-овний – кр-ивдний», «кр-асний – по-кр-уч».

У цьому зв'язку О. Донченко і Ю. Романенко зазначають: «Формується психологія «маленького містечка, де все знайоме і звичне є добрим, а незнайоме і незвичне – злим» [168, с. 211]. Звідси – інерційна тяглість традицій кумівства (варіант – «любі друзі»), що консервують корпоративно-феодальні (цехові) стосунки в кардинально змінених – ринкових – умовах, які в сучасному світі регулюються переважно законами вільної конкуренції.

Керовані ідеєю душевної (родинної) суголосності, маркером чого є славнозвісна українська ліричність, пісенність, романтизм і сентиментальна розчуленість, українці здатні до випадкового імпульсивного екстатичного єднання, часто ошатно-естетично й велемовно оформленого, але концептуально-логічно не виробленого, правовим і державно-бюрократичним чином не опрацьованого. Звідси – неефективність дискусій навколо універсалів, чудернацькі коаліційні гібриди, безвідповідальні публічні інвективи чиновних людей і тривожна непевність у завтрашньому дні. «... ексекутивні ознаки викликають психологічний хамелеонізм, мінливість, схильність до порушення обіцянок, зміни планів» [75, с. 32].

Скидається на те, що глибоко вкорінена диспозиційно-поведінкова матриця зради спрацьовує навіть за відносної відсутності зовнішніх ворогів. Логіка колективного несвідомого у цьому разі така: якщо відпадає потреба в задоволенні завойовника (Харківські угоди про умови перебування російського флоту в Севастополі – виняток), то демаркаційна лінія «свій-чужий» переноситься на власну територію, породжуючи протистояння проросійськи налаштованих Сходу і Півдня з рештою теренів України і найбільш радикально налаштованою Галичиною. При цьому питома український блок цієї геополітичної, ментально-культурної конструкції раз по раз демонструє морально-психологічну ненадійність, ідучи на чергові поступки опонентам з принципових питань задля збереження добробуту і ситого хуторянського землеволодіння у власній маленькій батьківщині [263].

Не дивно, що, навантажений комплексом ексекутивності, український етнос періодично втрапляє у пастку віктимності, в яку його заганяє його архетип Жінки-покритки. Класичні сюжети Шевченкових поем тому приклад. Покритка – довірлива чуттєва жінка, будучи по-кр-итою чужоземним спокусником / гвалтівником (архетипне значення – обезглавлена, див. докладно [190]), поневіряється світами (з малям чи без нього), бо немає їй місця у кр-аї. Покрита – значить, безголова, дурна, пройда, отже, мусить покинути країну, гарантовано наражаючись на чергові небезпеки аналогічного сти-

бу. В долі сучасних українських заробітчанонок оживають предковічні архетипні сюжети. Надто дорого ціну потрібно заплатити за фінансове прикриття своєї родини: фактичний розрив подружніх стосунків, деморалізація чоловіків, які звикають до ролі альфонсів, ризику нестачі материнської опіки для дітей і глузливо-презирливе ставлення тутешніх обивателів щодо джерел матеріального достатку сім'ї заробітчанки.

Дочірній образ Покритки – це символічна фігура жертвоприношення Матері-Берегині для пожадливого задоволення зайди, що загрожує пасторальній ідилії українського хутора.

Таким чином, центральний материнський архетип Матері в українській етнічній психології має варіанти, не відзначені Юнгом: Берегині та Покритки. Якщо перший із них досить докладно описаний в етнологічних дослідженнях, то останній фігурує як літературний образ у художній белетристиці та критиці; проміжний варіант – Повія – є надто незручним і табуйованим для респектабельного іміджу українського патріота і витісняється з поля наукової рефлексії.

Запропонована тут герменевтична реконструкція комплексу семасіологічних одиниць, сконцентрованих навколо ядерного смислу «кр», дозволяє експлікувати соціобіологічний адаптивний зміст типової поведінки українців в екстремальних, критичних, конфліктних ситуаціях. Однак виживання за рахунок зради може забезпечити досягнення лише скороминущих ситуативних результатів для певної верстви населення чи регіону. Колабораціонізм як стратегія державної політики для унітарного етнічного організму в принципі непридатна. На часі розроблення креативних етнокультурних наративів як технологій паралельної ментальної імплантантації сучасних життєздатних сценаріїв усебічного поступу України і нівелювання дії обмежувальних непродуктивних моделей суспільної поведінки.

Проте, незважаючи на болісний досвід державотворення, обтяжений трансгенераційною передачею віктимних сценаріїв суспільної поведінки [360], існує і можливість завбачення зон ризику, коли

патогенний архетип зради може спрацювати. Запобіжником негативного розвитку подій може слугувати широкий суспільний діалог (рада), свобода слова в рамках дотримання журналістської етики, реальна незалежність судової системи, опора на експертне середовище, ділову і моральну репутацію громадян як джерела ротації старої бюрократії сучасним кадровим менеджментом, встановлення справедливого розподілу матеріальних благ залежно від трудового внеску тощо. Це призведе до дискредитації фарисейства, лицемірства, макіавеллізму, легковажного популізму та інших стимуляторів патологічної ураженості психологією жертви та цивілізаційного аутсайдерства. Відтак завданням політичної та соціальної психології в царині віктимології є створення комплексу умов для дезактуалізації деструктивних латентних інтенцій, першообразів, використання їх адаптивного потенціалу з тактичною, а не стратегічною метою в інтересах розбудови в Україні сучасного суспільства на засадах загальнолюдських цінностей і світових стандартів якості життя [236].

З акцентування основних рис віктимно-приспосовницької жіночої архетипіки в структурі національного характеру українців впливає факт применшення ролі чоловічого начала в колективному несвідомому нашого народу, що може як узгоджуватися з історичною правдою, так і свідчити про недооцінку чоловічих архетипів Батька, Героя, Мудрого Старця в автентичній міфотворчості українського етносу як політичної нації.

Вражаючим символом незламної маскулінної волі до самостійного панування / господарювання «на своїй Богом даній землі» виступають зокрема глоричні мотиви в поетичній творчості Т. Г. Шевченка.

Загалом, поетична спадщина Т. Г. Шевченка – невичерпне джерело генерування, експлікації й сугестивно-імперативного впливу трансперсональних психоментальних матриць, архетипних модифікацій історичних сюжетів, репрезентованих органічною образно-символічною структурою художнього дискурсу, що метафорично поєднує індивідуально-екзистенціальний та колективно-буттєвіс-

ний досвіди нації як автономної етнокультурної й політико-економічної спільноти.

Позаяк аксіопсихологічне герменевтичне прочитання поетичного твору передбачає: 1) виокремлення сталих, циклічно відтворюваних, глибинно-психологічних онтологічних сенсів – націєтворчих мотивів діяхронічного існування певного соціуму, а також 2) визначення синхронно представлених ціннісно-цільових семантичних конструктів – амбівалентних мотиваційних тенденцій як потенційних можливостей розгортання ліричного наративу, спробуймо простежити обидва виміри теми національно-визвольної боротьби в поезії Т. Г. Шевченка.

Насамперед констатуємо, що наскрізною націєтворчою інтенцією в поезії Великого Кобзаря виступає пошукування слави (глицький мотив), а суб'єктом «глицької діяльності» – українське (часто – запорозьке) козацтво. Саме козацький дух, спроможний на безкорисливу лицарську звитягу заради визволення рідного краю від різних форм визиску чужоземною й місцевою сатрапією й імперіалістичною деспотією, утверджує оптимістичний екзистенційний сенс національно-визвольних змагань українців упродовж їхньої багатовікової історії на межі цивілізаційного протистояння Заходу і Сходу і набутим ними тяжким (дистресовим) візантійським культурно-історичним спадком.

Зауважмо, глицька інтенція є питомо «чоловічою справою», художня реабілітація якої в масовій свідомості й історичній пам'яті українців має надзвичайне подвижницьке значення, оскільки реанімує архетип національного Героя як рішучого, пасіонарного поборника «Слави України» – її виняткового місця і місії на мапі світу в універсумі світових культур. Без сумніву, активна, вольова, інструментальна, маскулінна інтенція врівноважує пасивну, оберігальну, комунікативно-екзекутивну, фемінну інтенцію, створює потужне інформаційно-енергетичне поле подолання-захисту, необхідне для утвердження й виживання будь-якої нації.

Окреслений вище діяхронічний вимір поетичної аксіопсихології національно-визвольної боротьби за Тарасом Шевченком до-

повнюється її синхроністичним виміром у варіантах стихійного народного бунту й організованої боротьби за втілення національних ідеалів. Розгляньмо, до прикладу, як обидва поведінкові патерни представлено в поемі «Гайдамаки». У ній молодий Шевченко малює вражаючу картину народного повстання супроти економічного визиску, соціально-релігійного гноблення, злочинів проти людської честі та гідності за етнокультурною ознакою. Як видно з тексту поеми, бунт не знає конкретного адресата, він сліпий і нещадний. Мордування і вбивство титаря конфедератами є лише приводом для перебільшено несиметричної реакції повсталих на тотальне, «анонімне» зло, несправедливість, які панують у суспільстві. Поема рясніє натуралістичними сценами невиправданої жорстокості, садизму повсталих, які розправляються зі своїми дійсними чи потенційними кривдниками. З величезною художньою переконливістю Шевченко показує трагедію Гонти – ватажка повстанців, котрий, керований всеперемагаючим деструктивним інстинктом обуреної маси – мотивом відомщення, власноруч убиває своїх малолітніх дітей за те, що вони хрещені в католицькій церкві. Цей епізод якнайвиразніше демонструє антигуманну суть бунту як форми протесту народу проти тоді тодішнього суспільного ладу. Народний бунт є наслідком нерозвинутої, інституціонально неформленої суспільної свідомості, породженням психології натовпу, одержимого спільним негативістським умонастроєм.

Проте можливе й інше потрактування образу Гонти (наприклад, у Петра Іванишина) – як втілення козацького характеру, провідника нації, вождя-очільника (не просто месника), для котрого служіння ідеалам національного визволення є категоричним надособистісним імперативом, що не знає винятків. Відтак вбивство власних дітей, яке, до речі, не зафіксовано як історичний факт, виступає специфічним художнім прийомом – гіперболізацією, що покликає підсилити мотив самопожертви національного Героя.

Інспірований інфернальним хронічним ціннісним конфліктом пригнобленої спільноти народний бунт – не найкращий вихід для постмодерного суспільства. Проте він і досі можливий як форма

агресивного самозахисту як від зовнішньої, так і від внутрішньої окупації. Відрив владної олігархічної номенклатури від матеріальних потреб і культурних запитів громадян тепер уже самостійної й незалежної України актуалізує тему національного Героя – визнаного, авторитетного, компетентного Лідера, психодуховна конституція якого перебуває в чутливому резонансі з насущними потребами й устремліннями української нації, державницький досвід якої сповнений трагічних помилок, болісних розчарувань і попри все – святої віри на краще майбутнє [239].

Змальований Т. Г. Шевченком образ народного ватажка, захисника прав пригноблених, бунтаря проти різних форм визиску є, по суті, художньою реконструкцією архетипу Героя – Сина, що повстає проти волі Батька, який, побоюючись суперництва і втрати контролю над природним плином життя, встановлює задушливі обмеження для волевиявлення свого нащадка. Аналізуючи найвідоміші в культурній спадщині людства міфи, О. Ранк доводить, на противагу З. Фроїду, що саме мотив боротьби за владу і контроль над ресурсами, а не підсвідоме сексуальне суперництво сина з батьком є справжньою причиною синівського повстання, імпліцитною метою якого є символічне вбивство архетипної фігури Батька (див. [269, с. 639]).

Феномен героїв Небесної сотні – яскравий приклад боротьби волелюбних синів українського народу проти духовно неспроможної фігури Батька нації (Президента Януковича, баті, як часто його називав електорат), що зазнав психологічної інфляції, морального знецінення в очах «сім'ї» (громадян України), а особливо спадкоємців – молодих пасіонаріїв, які у своїй непримиренності доходили до крайньої самопожертви, віддаючи життя за демократичні ідеали та право жити в Європейській Україні.

В Україні, на Майдані, ми в реальному часі були учасниками і свідками національного міфотворення – не просто як зародження національної ідеї (мрії), а як її відстоювання, принесення кривавої жертви Ідеальному (досконало-божественному) Батькові – справедливому Судді та невичерпному джерелу життєвої Мудрості. Це означає, що подвиг Небесної сотні (символічно, що її склали ви-

ключно чоловіки) телеологічно присвячувався, приносився в дар «Ідеальному Президентові» чи «Ідеальному Урядові», які приведуть народ до омріяних цивілізаційних стандартів. Через скинення ненависного тирана у спосіб самопожертви найкращі сини України розчистили простір для утвердження нової влади, при якій домінує архетип Мудрого Старця.

Прикметно, що знаковою піснею Євромайдану стала старовинна українська (лемківська) народна пісня «Пливе кача по Тисині...». Пісня стала реквієм-прощанням за загиблими героями Революції гідності. Поетика твору надзвичайно архаїчна, себто архетипічна. Зокрема, образ смерті (чи переходу в потойбіччя) як пtiці-качки, що перепинає водне плесо, існує в різних модифікаціях у кельтських та угро-фінських епічних творах (у тому числі і «Калевалі»). Образний мотив спускання по воді (на щиті, у скрині, коробці та ін.) символізує перехід у якісно інший вимір через смерть-прощання з віджилою «земною» формою в «небесну», ідеальну, психодуховну форму, спрямовану на конструювання життєздатного державотворчого міфу-нарративу.

Звернімо увагу на глибокий символізм прощального діалогу Матері з Сином. Останній свідомий своєї жертви і просить не дорікати йому (за здобування слави-волі). Наскільки болісним є розривання симбіотичного зв'язку з Матір'ю (земним життям) видно з розпачливо-дитячого звернення: «Чи не жаль ти, мамко, буде?» Мати у відповідь надає підтримку, на яку тільки спроможна у цій безповоротній ситуації: «Як же мені, синку, не жаль? Ти на моїм серці лежав».

У контексті попередніх наших міркувань про маргінальний геополітичний статус України, котра перебуває в орбіті впливу архетипу Матері-покритки, самопожертва Сина (Героя) означає ще й реабілітацію матері через відмову від її сумнівної моральної вартості способів задобрення тиранічного Диктатора, Завойовника-гвалтівника, Окупанта тощо. Матір віднині має займатися плеканням життя, а не брати на себе неприродну для її призначення функцію підміни чоловіка в утвердженні родоводу (держави як суб'єкта власної культури та історії). Відновлення глибинно-психологічного й он-

тологічно-підставового статусу-кво в українській етнопсихології вже зараз призводить до специфікації та гармонізації маскулінно-фемінінних ролей у функціонуванні цілісного суспільного організму сучасної України, що в досяжній часовій перспективі обернеться постанням повносилого суб'єкта міжнародної політики, права та, вірогідно, впливового чинника оновлення світового порядку.

Рефлексія поточних політичних подій шляхом експлікації глибинно-психологічних, архетипно-міфологічних підстав їх примусово-закономірного впливу на соціальну поведінку окремих осіб та цілих спільнот, яка виражає сценарні ролі трансгенераційної передачі сюжетів «сімейного роману» (психологічної історії народу), – необхідна умова та інструмент свідомого і відповідального державотворення.

10.3 Експірієнтальна модель профілактики емоційної депривації в процесі становлення особистості

Гостро актуальна нині проблема запобігання і протидії насиллю і ворожості в суспільному і приватному житті породжується насамперед вадами сімейного виховання дітей, батьки яких психологічно, морально й педагогічно не здатні до забезпечення гідних умов для психічного розвитку і фасилітації особистісного зростання своїх нащадків. Багато хто з останніх переживає хронічну емоційну депривацію – «емоційний голод», зумовлений дефіцитом повноцінного інтимно-особистісного спілкування з батьками. Проблема ускладнюється інтенсивними процесами трудової міграції українців за рубіж, мобілізацією дорослих чоловіків у зону АТО та ін.

Залежно від віку дитини, коли відбувається розлучення з матір'ю чи батьком, а то й з обома батьками водночас, характер болісних переживань буде специфічним, як і глибина психічної травми, нанесеної розривом звичних патернів внутрішньосімейної взаємодії, що впливатиме на подальшу соціалізацію дитини, створюючи

специфічні труднощі дорослішання за умов вимушеної сепарації від парентальних осіб.

Тип труднощів психосоціального розвитку дитини залежно від часу і тривалості емоційної депривації можна спрогнозувати, спираючись, зокрема, на вікову періодизацію Е. Еріксона. Видатний психолог вважав, що особистісний або психосоціальний розвиток займає центральне (серединне) становище у взаємодії трьох процесів – соматичного, психічного і соціального. Відтак гуманістичний підхід до становлення особистості вимагає вивчати людину як тотальну цілісність тіла, душі і духу. Практична педагогічна психологія у змозі реалізувати цей підхід, якщо враховуватиме специфіку соціальної ситуації розвитку дитини, тип провідної діяльності, основні психологічні новоутворення віку та стан біологічного дозрівання дітей певного віку.

Зазначеним вимогам найбільше відповідає періодизація розвитку особистості Е. Еріксона, оскільки вона діалектично розкриває динаміку формування найбільш істотних рис характеру людини, зумовлених ступенем зрілості фізіологічних, насамперед психосексуальних, процесів, її ендо- та екзопсихіки. Цій періодизації притаманне комплексне, міждисциплінарне тлумачення нормальної й аномальної лінії розвитку не лише як онтогенетичних альтернатив, а й як потенційних «небезпек» чи «шансів» при різній спрямованості процесу становлення особистості. Тобто, при переважному прояві певної позитивної риси характеру завжди існує ймовірність появи за відповідних умов її негативного антиподу, і навпаки. Зазначена обставина повною мірою проявляється при емоційній депривації так званих соціальних сиріт. Ризик не вирішити продуктивним чином дилему антиномічних мотиваційних тенденцій у них значно сильніший, ніж у дітей з повних і благополучних сімей, які отримують значно більше зворотного зв'язку і мають наочні моделі для особистісної та соціальної ідентифікації.

Еріксон пояснює, що в результаті боротьби позитивних і негативних тенденцій формуються основні новоутворення особистості. Оскільки позитивні почуття реально завжди протистоять негатив-

ним, то і новоутворення особистісного розвитку мають два полюси. Так, базова довіра немовлят, протидіючи базовому недовір'ю, породжує надію. Якщо ж підкріплення дістає недовіра – дитина віддаляється від джерела можливої загрози, уникає спілкування. Протиборство автономності і сорому та сумнівів у собі дітей 1–3 років розвиває вольові якості, недостатній розвиток яких проявляється як імпульсивність; ініціативність проти почуття провини у дітей 3–5 років сприяє розвитку цілеспрямованості або веде до закріплення байдужості як риси характеру; протидія працелюбності почуттю власної неповноцінності у дітей 5–11 років забезпечує компетентність, а переважання самоприниження веде до інертності, уникання труднощів; життєве самовизначення у 11–20 років сполучене з вірністю ідеалам, і навпаки – плутанина ролей веде до відречення від них; перевага близькості над самотністю у 20–45 років викликає любов як дієву смисложиттєву настанову, і навпаки – перевага самотності призводить до замкнутості, ізоляції від людей; творчість проти застою у 45–60 років породжує турботу про реалізацію своїх професійних і сімейних планів, з одного боку, і нехтування професійними і сімейними обов'язками – з іншого; особистісна цілісність проти втрати інтересу до життя у літніх людей свідчить про мудрість чи навпаки – презирство і цинізм до людей і самого себе [183].

Аналіз показує, що онтогенетичну модель формування особистісних новоутворень Еріксона можна назвати експерієнтальною (базованою на емоціях і почуттях). У цьому сенсі вона концептуально стикується зі схема-терапевтичними поясненнями Дж. Янга та його послідовників, котрі валідизують і реконструюють дисфункційні моделі (взірці, патерни – схеми) життя, що впливають на когніції, емоції, спогади, поведінку, особливості сприйняття соціальних ситуацій та стосунків з іншими людьми [29, с. 23]. Дисфункційні схеми породжуються патологічними переживаннями незадоволення базових потреб насамперед в ранньому дитинстві, а також у так званому висхідному онтогенезі.

Схема-терапевти виокремлюють п'ять базових потреб і відповідних їм сфер прояву і застосування дисфункційних схем. Це: 1) по-

треба в безпечній прив'язаності, прийнятті і турботі; у разі її депривації переживаються втрата зв'язку й відкинення (почуття покинутості, недовіри/скривдження, дефіциту емоцій, дефективності/сорому, соціальної ізоляції/відчуження); 2) потреба в автономії, компетентності, почутті власної ідентичності; в разі її депривації переживається обмеження автономії та здатності досягати успіху й реалізовувати себе (почуття залежності/безпорадності, вразливості до кривди та хвороб, злиття і дифузності особистої ідентичності, відчуття некомпетентності й очікування неминучих невдач); 3) потреба у встановленні реалістичних меж і самоконтролі; порушення меж інспірує претензії особи на особливий статус та права, породжує проблеми з самоконтролем і самодисципліною; 4) депривація потреби у свободі вираження потреб та емоцій веде до формування схем підкорення, самопожертви, пошуку визнання; 5) блокування задоволення потреби у спонтанності та грі веде до формування схем негативізму/песимізму, емоційної інгібіції, схем надвисоких стандартів/гіперкритичності і покарання.

В результаті змістово-логічного зіставлення експеріментальних моделей Еріксона і Янга доходимо висновку про 1) набуття емоційно депривованим немовлям базового досвіду недовіри виступає живильним середовищем для формування схеми покинутості; 2) депривація потреби в автономії, компетентності, почутті власної ідентичності деструктивно впливає на формування схем обмеження автономії та здатності досягати успіху; 3) дошкільний вік є сенситивним періодом для формування схем порушення меж внаслідок незадоволення відповідної потреби; 4) заблокована свобода самовираження (через надмірний послух в початкових класах) патологічно деформує прояви спрямованої на інших активності молодших школярів; 5) проблеми зі спонтанністю та грою відчутно подавляються на життєвому відрізку 11–20 років, сприяючи формуванню схем надмірної пильності та інгібіції.

Чи не найбільшу загрозу в сенсі віддалених наслідків несе в собі емоційна депривація, що припадає на «тихий» період онтогенезу, який охоплює старший дошкільний і молодший шкільний вік [251].

Відрізок життєвого шляху від 5 до 11 років психоаналіз називає латентним (прихованим, тихим) періодом, а Е. Еріксон – часом «психосексуального мораторію», коли затихають імпульси ранньої дитячої сексуальності, що закінчуються усвідомленням статевої ідентичності і відстроченим оформленням статевої зрілості, яке наступить в юності. У цей період дитина повинна оволодіти операційно-технічними і соціальними засадами майбутньої трудової діяльності. Саме на цьому етапі онтогенезу раніше сконструйовані схеми, а такої копінги, які їх захищають, урізноманітнюються й кристалізуються.

У вирішенні завдань гармонійного й просоціально спрямованого дорослішання особистий приклад авторитетних старших і насамперед батьків відіграє найбільшу роль. Нестача доброзичливої уваги, брак дієвих критеріїв і зразків для наслідування відповідальної та компетентної поведінки згодом може обернутися інфантильними панічними настроями молодих людей при зіткненні з проблемною життєвою ситуацією, вести до афекту неадекватності, формувати гедоністичні і споживацькі прагнення замість мотивації самоактуалізації. Також існує висока загроза підпадання під деструктивний вплив тоталітарних культів, асоціальних молодіжних угруповань, формування адиктивної схильності до вживання психотропних речовин, Інтернет-залежності тощо.

Як бачимо, віддалені наслідки емоційної депривації ґрунтуються на використанні захисних механізмів надмірного підкорення, уникнення чи гіперкомпенсації, які створюють для молодої людини ілюзію самовладання, підтримуючи хиткий баланс між Я і соціумом. Нестача самопідтримки як результат дефіциту уваги в дитинстві веде до компульсивних пошуків зовнішніх опор, розвитку різноманітних узалежнень і постійного підозріливого тестування реальності (навіть у девіантний спосіб) з метою підтвердження почуття ідентичності і власної життєвої спроможності.

За таких умов зростає значення кваліфікованої психологічної допомоги дисфункційним сім'ям і практики повторного обмеженого батьківства задля задля зцілення зраненої внутрішньої дитини і

культивування почуттів довіри, безпеки, самодостатності, щастя, компетентності, самоефективності тощо.

Саме психоедукація і просвіта є першим кроком у вирішенні цього надскладного завдання. Психоедукація – це пояснення і донесення до людей необхідної інформації про психічне здоров'я, психологічні негаразди та їх наслідки для особистості. На перший погляд видається, що немає потреби в психоедукації, тому що з появою Інтернет-мережі доступно дуже багато інформації. Та, на жаль, в Україні ще не сформована «культура психотерапевтичного консультування». І люди не звикли звертатися за допомогою, що спричинює нехтування психічним здоров'ям особистості і породжує різні проблеми, в тому числі і булінг [250].

А. Арнц та Г. Якоб пояснюють насилля як наслідок незадоволення базових потреб дитини. Люди мають потребу відчувати прив'язаність та безпеку стосовно інших людей. Якщо ці потреби не задовольняються належним чином, то активізується почуття зраненої дитини, що і проявляється у дисфункційних схемах та відповідній поведінці [29, с. 156–157].

А. Арнц та Г. Якоб пропонують психоедукацію батьків зраненої дитини через донесення і аргументацію таких постулатів:

1) діти – чудові й цінні навіть тоді, коли створюють труднощі, помиляються або не поводяться ідеально;

2) діти – добрі. Жодна людина не народжується поганою;

3) дитина не винна, якщо батьки чи інші люди кривдять її, піддають насиллю або ігнорують. Хоча причини, з яких люди поводяться саме так, можна зрозуміти (вони можуть бути неспроможними впоратись із власними потребами), однак дитина в цьому не винна;

4) якщо батькам важко зі своїми дітьми, то їхнє завдання – пошук підтримки. Дитина не може брати на себе відповідальність за вирішення складних ситуацій у сім'ї;

5) діти мають почуття і потреби. Вони потребують підтримки, допомоги, любові та опіки. Діти мають право на задоволення цих потреб до прийнятної межі. Якщо ці потреби не задоволені бодай

частково, дитина може бути неспроможною розвиватися як здорова доросла особистість;

6) відчуття і потреби – переважно хороші;

7) аналіз показує, чому батьки не в змозі були належно турбуватися про своїх дітей: вони могли мати високий рівень стресу у житті, психологічні проблеми або могли самі мати досвід скривдження в ранньому віці. Однак діти не в змозі розуміти зовнішні обставини, коли до них ставляться неналежно; вони просто страждають і зазнають травм.

Емпірично доведено високу ефективність застосування методів когнітивно-поведінкової психотерапії та схема-терапії у роботі зі скривдженими дітьми, які проявляють дисфункційну поведінку у вигляді насилля і ворожості. До методів роботи з дітьми/дорослими належать такі психотерапевтичні техніки: психоедукація, когнітивна реструктуризація; емоційно-фокусовані техніки; «діалог крісел»; флешкартки; техніки імагітативної рескрипції.

Отже, просвіта як дорослого населення, так і дітей є базовим та першим кроком у вирішенні проблем булінгу. Першочерговим завданням є проведення фахівцями-психологами воркшопів, майстер-класів, практичних семінарів у вишах, школах та ін., зокрема для батьків та вчителів, а також для інших верств населення. Висока інтенсивність психоедукації сприятиме профілактиці та доланню булінгу.

Перевірено, наскільки відчутно дисфункційні моделі поведінки, сформовані в ранньому онтогенезі, позначаються на схильності до віктимності в середовищі сучасної студентської молоді. Бурхливі конфліктогенні процеси міжкультурного впливу, глобалізація економіки і повсюдне проникнення інформаційних технологій при збереженні інертності маргінальних етнонаціональних міфологем та суспільно-політичних ідеологій, суперечливі взірці соціальної, моральної, емоційної зрілості й професійної компетентності особистості – це ті новітні умови, в яких відбуваються процеси соціалізації та розвитку сучасної молоді, що приводять, на жаль, і до віктимізації якоїсь її частини.

Л. В. Франк визначав віктимність як схильність особи ставати жертвою злочину в результаті способу її дій та соціально-демографічних характеристик. На думку Д. В. Ривмана, віктимність або віктимогенність – набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси й ознаки, які можуть зробити її схильною до перетворення в жертву (злочину, нещасного випадку, деструктивного культу і т. д.) (див. [360]).

Не торкаючись тут різноманітних концепцій психології жертви та процесу віктимізації, зосередьмося на конкретних аспектах проблеми, а саме: перевірмо гіпотезу про диференціально-психологічну спроможність гендерного й демографічного чинників у процесі конструювання схильності до віктимної поведінки студентської молоді.

Для перевірки цього припущення було використано опитувальник О. О. Андроннікової «Схильність до віктимної поведінки», яка дозволяє визначити шість параметрів віктимних настанов особистості під контролем шкали соціальної бажаності відповідей. Це – схильність до агресивної віктимної поведінки (агресивний тип потерпілого), схильність до саморуйнівної поведінки (активний тип потерпілого), схильність до залежної та безпорадної поведінки (пасивний тип потерпілого), схильність до некритичної поведінки (некритичний тип потерпілого), реалізована віктимність [360, с. 151–162].

Вибірку досліджуваних склали студенти молодших курсів гуманітарних спеціальностей університетів прикарпатського регіону, головним чином, Івано-Франківської та Львівської областей. Сукупна вибірка у 188 осіб отримала більш-менш рівномірне представництво. Було сформовано 4 підвибірки на основі поєднання факторів гендеру і демографічного (проживання до вступу в університет):

- 1) «міські» хлопці – 40 осіб;
- 2) «сільські» хлопці – 40 осіб;
- 3) «міські» дівчата – 57 осіб;
- 4) «сільські» дівчата» – 51 особа.

Прокоментуємо результати середніх значень діагностованих змінних – показників схильності до віктимної поведінки. Відразу відзначу, що переведення «сирих» значень у балах у відповідні стени показує: буквально всі середні потрапляють в діапазон норми, за винятком шкали «реалізована віктимність». Показники наших досліджуваних за цією шкалою трохи нижче норми (3-ій стени), що свідчить про сприятливий контекст соціалізації досліджуваного контингенту, його добру соціальну адаптованість, обачність у поведінці, прагнення уникати небезпечних ситуацій. Останнє менше стосується «сільських» хлопців, які більше схильні до ризикованої поведінки, необдуманих дій спонтанного характеру (норма, 4-ий стени).

Застосування непараметричних критеріїв Манна-Уїтні за фактором «стать» і Краскала-Уолліса за демографічним фактором (для незалежних вибірок) показує, що значущою детермінантою виступає тільки чинник статі, а не середовище соціалізації (сільське чи міське), і то тільки за шкалою схильності до саморуйнівної поведінки.

Причому, якщо на рівні тенденції зафіксовано в межах норми 4-ий стени сформованості цієї схильності у «сільських» дівчат, то у «міських» вона сильніше виражена (5-ий стени); хлопці оцінюють цю схильність вже 7-им стеною (але ще в межах норми) незалежно від місця проживання до вступу у ВНЗ. Отже, підтверджуються відомі гендерні відмінності: чоловіки частіше наражаються на небезпеку, провокуючи потенційного агресора своєю експансивністю, який своєю чергою прагне розширити і зміцнити свої кордони та з підозрою ставиться до «суперника».

Прикметно, що кореляційний аналіз за Пірсоном показників шкали схильності до залежної і саморуйнівної поведінки встановив однакову кількість значущих кореляцій: з показниками схильності до агресивної поведінки (0,29 при $p \leq 0,01$ у дівчат і 0,38 при $p \leq 0,01$ у хлопців), до некритичної поведінки (0,43 при $p \leq 0,01$ у дівчат і 0,39 при $p \leq 0,01$ у хлопців) і має відношення до реалізованої віктимності (0,34 при $p \leq 0,05$ у дівчат і 0,24 при $p \leq 0,01$ у хлопців).

На рівні тенденції фіксуємо порівняно сильнішу агресивність у «міських» дівчат (5-ий стен), на відміну від інших груп респондентів (4-ий стен). Обидва ці показники перебувають у першій половині статистичної норми (4–7 стенів), що пов'язано, ймовірно, з більшою самовпевненістю, демонстративністю й сміливістю, іноді зухвалістю дівчат, котрі виростили в місті, що вирізняє їх з-поміж їхніх сільських ровесниць.

На диво однорідні результати, що належать до 5-го стелу, для всіх груп досліджуваних отримано за двома іншими шкалами – схильністю до залежної та безпорадної поведінки та схильністю до некритичної поведінки. Відтак наших респондентів можна охарактеризувати як здатних до кооперації, дружелюбних, досить самостійних і відповідальних, з належним поведінковим самоконтролем, зі здебільшого адекватною самооцінкою, раціональних, толерантних.

Специфічною особливістю отриманих кореляційних плеяд (по 7 для обох статей) є те, що показники за критерієм «схильність до гіперсоціальної поведінки» у дівчат опинилися поза значущим зв'язком з показниками інших шкал, тоді як у хлопців вони слабко, але значуще корелюють зі схильністю до некритичної поведінки (0,19 при $p \leq 0,05$).

Отримані емпіричні результати загалом дозволяють зробити оптимістичний прогноз щодо перспектив професійно-особистісного становлення майбутніх педагогів і психологів. Адже підвищена віктимогенність майбутніх фахівців гуманітарних спеціальностей стояла б на заваді належного виконання ними професійних функцій. Проте отримані результати не можна екстраполювати на інші групи студентської молоді, утворені, приміром, за критерієм політичної участі, як-от: ті, що взяли найактивнішу участь у запеклих масових політичних протестах в Україні з обох сторін – за європейський вибір чи проти нього. Охоплення подібним дослідженням груп як реального ризику, так і суб'єктів потенційного насилля, що діють у складних і невизначених ситуаціях, могло б принести користь практичній психології екстремальних ситуацій.

ВИСНОВКИ

У розділі було представлено новітнє експериментальне і прикладне застосування аксіопсихологічної теорії особистості в дослідження авторки та послідовників.

Насамперед зазначено, що реалізація холістичного підходу до визначення функцій теорії, типів раціональності, гносеологічних акцентів, детермінації, дослідницьких методів, знакових репрезентацій, результатів методологічної роботи тощо приводить до висновку до утвердження аксіологічного повороту у психології особистості, який вимагає врахування принципу інтегральної суб'єктності та ціннісно-цільового трансцендування життя особи.

Презентовано висновки із психолого-педагогічних студій актуальних проблем аксіогенезу особистості в освітньому середовищі вищого навчального закладу (В. П. Голован, І. А. Гуляс, Є. В. Карпенко, Н. М. Когутяк, В. М. Мицько, Р. В. Мотрук, О. В. Турчин, Д. В. Черенщикова). Специфіку аксіогенезу особистості на етапі дошкільного дитинства представлено в дослідженнях І. М. Міхіної та Л. Я. Прокопів; молодшого шкільного віку – В. І. Житарюка і О. М. Кормило; у старшокласників – А. А. Сімак, В. І. Сметаняка; дорослих – М. Б. Гасюк, Н. В. Назарук, О. Г. Паркулаб, Л. М. Романкової.

У підрозділі 10.2 аргументовано, що ідеологеми являють собою конкретні складники ідеології, що як прояв політичної культури суспільства наповнюють її етноспецифічним змістом. Втілюючись у міфах, легендах, переказах, колективних уявленнях, пропагандистських наративах, типових соціальних ілюзіях тощо, ідеологеми репрезентують історичний досвід народу й артикулюють насамперед його геополітичні, кратологічні, мілітаристські домагання в контексті власних світоглядних уявлень і ставлення до інших етнокультурних спільнот.

Тоталітарні ідеологеми репрезентують деструктивне суб'єкт-об'єктне ставлення певного соціуму (держави) до великих аут-груп

з точки зору їх корисності для досягнення власних інтересів і є типовими для тоталітарних соціумів. Конструктивні ідеологи засновані на культурі толерантності і поваги до гідності інших та є зразком суб'єкт-суб'єктного ставлення, притаманного демократичним соціумам. Деструктивні ідеологи стають знаряддям ведення інформаційно-психологічної війни проти визначеного авторитарною владою зовнішнього ворога і живляться негативною енергією конфлікту; конструктивні ідеологи спонукають до співпраці та взаємодопомоги, становлячи миролюбну гуманістичну альтернативу військовій силі, політичному диктату, економічному шантажу й аморальному етноцентризму.

Основний вектор аксіопсихологічного спростування деструктивних ідеологем спрямовується на вибір різноманітними державними інституціями еволюційно вмотивованої стратегії міжнародного співробітництва, що потребує розвитку їх полікультурної компетентності на противагу стратегії одностороннього виграшу в тотальному протистоянні іншим суб'єктам міжнародного права, що неадекватно лінії цивілізаційного розвитку. Психотехнічні засоби спротиву деструктивним ідеологемам тоталітарного соціуму можуть бути запозичені із раціонально-когнітивної психотерапії, що використовує механізм категоріального порівняння, доводячи абсурдність і всебічну недоцільність ідеологічного настановлення на підкорення та домінування одних держав (народів, соціальних груп) над іншими.

Зазначено, що інформаційно-психологічна війна як передумова і складник гібридної війни за сучасних умов і технологічних можливостей набуває загрозливих масштабів і призводить до деформації суспільної свідомості внаслідок фальсифікації історичної правди тенденційно налаштованими підвладними вченими, журналістами, ангажованими в конструювання соціальних міфологем, витворення віртуальних ідеологем, які настирливо генеруються ЗМІ, зараз насамперед електронними. Ефективним методом протидії маніпулятивним медіатехнологіям може бути метод психолого-історичної реконструкції та раціонального аксіопсихологічного спростування

соціальних міфологем як джерела формування деструктивного ідеологічного ландшафту, існування якого «виправдовує», «освячує» та «надихає» на впровадження агресивної тоталітарної парадигми в міжнародні відносини.

Наголошено на відповідальності ЗМІ за створюваний ними інформаційно-пропагандистський контент. Шляхом дослідження витоків ідеї православного месіанства та політичної доктрини «Москва – Третій Рим» показано, як упродовж щонайменше п'яти століть здійснювалася фальсифікація та містифікація історичних фактів, яка витворила міф Росії як справедливої й духовно досконалої імперії. Таким чином доведено, що ключовий соціальний міф, який ретранслюється через різні пропагандистські кліше державними російськими ЗМІ, характеризується всіма притаманними соціальним міфологемам рисами: синкретичністю, структурно-семантичною гетерогенністю, універсальним ригоризмом, парадигмальністю (культурною відповідністю) тощо.

Феномен Небесної сотні, проаналізований на архетипному матеріалі народної творчості та глибоко закоріненої в національний менталітет поезії Т. Г. Шевченка, свідчить про реставрацію героїчного міфу України, доповнення фемінної домінанти національного характеру маскуліним протагоністом, що проявилось в контексті трагічних подій 2013–2014 років.

У підрозділі 10.3 сформульовано деякі засади психоедукації батьків, які враховують сенситивні періоди формування дисфункційних поведінкових патернів у дітей та попереджають їх патологічну фіксацію на деструктивних копінг-частках в інтерпретації засновника схема-терапії Дж. Янга.

Представлено результати порівняльного емпіричного дослідження схильності до віктимної поведінки студентської молоді Прикарпаття гуманітарного напрямку професійної підготовки з урахуванням гендерного і демографічного факторів, які дозволили зробити оптимістичний прогноз щодо перспектив професійно-особистісного становлення майбутніх педагогів і психологів.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Історія розвитку гуманітарної парадигми в психології свідчить про трансформацію її вихідного предмета – духу і духовності – в концепти певного наукового напрямку чи школи. Під духом розуміється іманентна здатність людини до вільного діяння, вчинку, а духовність трактується як системне психічне утворення і вище породження особистості, репрезентоване її ціннісно-сисловою свідомістю.

2. Цінність є неодмінним корелятом психічного, що дозволяє вести мову про аксіопсихіку – ціннісно-сислову сферу особистості як репрезентанта цілісного зовнішньо-внутрішнього, суб'єкт-об'єктного доцільного зв'язку явищ, що узасаднює телеологізм як провідний методологічний принцип аксіологічної психології особистості.

3. Аксіологічна проблематика у вітчизняній психології особистості представлена здебільшого поглядом на неї як на суб'єкт діяльності, носія різноманітних мотиваційних ставлень, сумарний результат предметних атрибуцій. Меншою мірою представлений погляд на особистість як духовно-творчий суб'єкт, і ще рідше зустрічаються спроби системологічного моделювання об'єктивно зумовлених, діяльнісних детермінацій в поєднанні з суб'єктивним інтенціюванням, смисло- і цілепокладанням особистості. Основний недолік недостатньої віддачі кожного з концептуальних підходів – відрив теорії від активної й систематичної, а не епізодичної експериментальної, психологічної практики.

4. Філософські студії проблеми приводять до висновку про особистість як трансцендентальний духовний суб'єкт аксіогенезу (ноумен), здатний до самоактуалізації і ціннісного утвердження своєї родової й індивідуальної смислової суті у світі феноменів, через які вона пробивається у спосіб послідовних, висхідних, рекурентних атрибуцій.

5. У вітчизняній (рядянській) психології вивчення ціннісно-сислової сфери особистості базувалося в основному на культурно-історичному підході, який реалізував методологічну настанову марксизму, згідно з якою особистість є продуктом суспільних відносин. Основний шлях формування ціннісно-сислової свідомості – це засвоєння представлених у соціальному макросередовищі ціннісних ідеалів, які заломлюються через відповідні уявлення референтної для індивіда малої групи, в яку той включений як учасник сумісної діяльності зі спільним для її учасників ціннісно-мотиваційним ядром.

6. Зарубіжній психології традиційно характерний психодинамічний підхід до вивчення аксіопсихіки, гуманістичний варіант якого представляє потреби як суб'єктивні маніфестації життєвих необхідностей чи індивідуальних цінностей, які є рушійною силою саморозвитку особи. Теоретичною протиположністю соціалізації й інтеріоризації, які досліджує культурно-історичний підхід, тут є індивідуалізація й екстеріоризація в розумінні розгортання первісно соціальних і позитивних духовних інтенцій, опредметнення цінностей, цілей і потреб особистості в унікальному творчому продукті.

7. Феноменологічно-рефлексивний пласт аксіопсихіки являє собою середовище взаємного проникнення її суб'єктивного й об'єктивного, статичного й динамічного аспектів і пов'язується з дослідженнями свідомості. Перший напрям її вивчення започаткував Р. Декарт, згідно з яким поняття «свідомість» вживалося в широкому сенсі як синонім психічного взагалі. Під свідомістю розуміли безпосереднє переживання індивідом деякого суб'єктивного досвіду. Закладена Декартом традиція ототожнення психіки і свідомості виявляється в п'яти планах: свідомість як усвідомлення (пізнання), переживання-споглядання (почуття), рефлексія (схоплення актуальної плінності суб'єкта в актах воління), переживання-діяльність (смыслопородження), переживання як бездіяльність (трансцендентальна свідомість).

Другий напрям дослідження свідомості започаткував Г. Лейбніц, згідно з яким свідомість – найвищий прояв психічного. Пізніші

дослідження звели свідомість до системи мовленнєвих значень, зігнорували її передісторію – синкретичне емоційне образно-символічне пізнання, на якому згодом проступають значеннєві контури свідомості.

Конструктивне розв'язання проблеми природи свідомості полягає у визнанні цілісної континуальної ціннісно-сислової сфери, що включає в себе і свідомість аналогічної якості як взаємодоповнювальну, синергетичну єдність емоційно-образного і поняттєво-логічного аспектів.

8. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості задає системологічне моделювання, засноване на представленні особистості змістово-структурною і функціонально-генетичною єдністю, що здійснює певне духовне устремління.

Сутнісний (предиспозиційний) рівень індивідуальної свідомості представлений предиспозицією «передчуваю», зорієнтованою на вітальність як цінність інстинктивної активності людського індивіда (організму); інтраіндивідний рівень свідомості представлений диспозицією «треба», налаштованою на цінності істини, справедливості і користі, які досягаються в пізнавальній, комунікативній і практично-перетворювальній діяльності; інтеріндивідний рівень свідомості репрезентує диспозиція «мушу», яка забезпечує функціонування індивіда в групі й орієнтована на добро як основу моральної за змістом і сумісної за формою діяльності; метаіндивідний рівень свідомості представлений диспозицією «буду» чи «смію», що стверджує суспільну вартість індивідуальної творчої діяльності з її орієнтацією на прекрасне; супердиспозиційний (універсумальний) рівень функціонування ціннісної свідомості забезпечується утворенням «приймаю», що вказує на верховне устремління людської екзистенції – загальне благо і досягається у відданості справі життя, служінні.

Кожна з ціннісних диспозицій має відповідні суб'єктні складники: афективний («хочу»), когнітивний («можу») і конативний («маю», «є», «вмію») компоненти, що забезпечують функції смислопородження, прямування і функцію реалізації актуалізованого смислу.

9. Універсальним психологічним механізмом аксіогенезу особистості є діалог – форма потенційної бісуб'єктності людини, апріорна інтенція «Ти» як вроджена налаштованість психіки на сприймання Іншого рівноцінним мені, що виступає джерелом породження і чинником збагачення ціннісної свідомості індивіда. Рефлексія з боку всякого «Ти» є тим духовним знаряддям, що розширює семантичний простір особистості. Психологічний зміст діалогічної інтенції становить здатність до особистісної антиципації – передбачення духовної перспективи іншої людини, віра у можливість її досягнення, що можливе при комплементарному, неупередженому, шанобливому ставленні до Іншого. Інтеріоризація ціннісних позицій інших «Ти» – шлях до формування знаково-символічної, діалогічної за суттю свідомості особистості.

10. Релевантним засобом виявлення аксіологічних проєкцій духовного буття особистості виступає принцип інтегральної суб'єктності, який репрезентує розгорнутий у три ланки (інтенція – абсолютна свобода, потенція – опосередкована можливостями свобода, посиденція – втілена, відносна свобода) процес мотивації і ціннісного самовизначення індивіда, що цілісним чином проявляються на рекурентних рядах телеологічних зв'язків.

Визначено п'ять іпостасей людини як інтегрального суб'єкта духовно-психічної активності, що співвідносяться з раніше встановленими особистісними цінностями: відносний суб'єкт (індивід чи організм), моносуб'єкт (суб'єкт як діяч, ініціатор діяльності), полісуб'єкт (особистість, суб'єкт моральної поведінки), метасуб'єкт (індивідуальність, суб'єкт творчої діяльності), абсолютний суб'єкт (універсальність, ідеал самовдосконалення). Представлені в монографії лінії розвитку аксіопсихіки по всьому спектру інтегральної суб'єктності свідчать про об'єктивні тенденції аксіогенезу особистості.

11. Загальним методом вивчення аксіогенезу особистості є аксіопсихологічна герменевтика, що забезпечує таке розуміння її смислових утворень, яке справджується феноменологічним вчуванням за допомогою інтуїтивно-емпатійних здібностей, а відтак – тлу-

маченням за допомогою дискурсивно-рефлексивних здібностей дослідника суб'єктивної реальності досліджуваного. Отже, повна картина структури, функцій і генезу ціннісно-сислової свідомості особистості може бути змальована у вигляді об'єднання (тріангуляції) обох гносеологічних позицій: переважно суб'єктивної, телеологічної і відносно об'єктивної, причинно зумовленої, каузальної при підпорядкуванні другої, аналітичної позиції першій, холистичній.

12. Аксіопсихологічна герменевтика реалізується в технології феноменологічного відцентрування, що полягає в принциповій здатності трансцендентального суб'єкта (особистості) до розотожнення з будь-якою із смислових диспозицій, що належать до спектру свідомості Я, або до суміщення з нею з метою знаходження власної, адекватної умовам і автентичної ціннісної позиції. Показовими прикладами операціоналізації технології феноменологічного відцентрування і оптимізації аксіогенезу особистості є транзактний аналіз, експресивна і гештальттерапія, позитивна і нарративна психотерапія, терапевтична метафора тощо.

ПІСЛЯМОВА

Повернення життя раніше друкованим текстам, компонування і редагування їх згідно з теперішнім баченням проблеми має на меті втрапити у сучасний, що постійно віддаляється, часопростір, суголосний смисловій інтуїції пережитої творчої біографії. Цей «ідіографічний» момент тільки тоді має «нотетичний» сенс, коли він підказує, коригує обрані траєкторії життя і його пізнання. Так і з аксіопсихологією особистості. Вона автобіографічна настільки, настільки взагалі автобіографічна персонологія. Я намагалася віднайти необхідні і достатні методологічні підстави, економні і водночас ємкі теоретичні конструкції й концептуальні побудови, які цілісно і згідно з постульованим тут телеологічним підходом могли б репрезентувати багатозарову і голономно запаковану семантичну реальність особистості. Така аксіопсихологічна персонологія – безумовно тенденційна, але не однобока, а тенденційно збалансована, бо кожен рівень суб'єктної реалізації особистості знаходить свою онтологічну нішу в базовій цінності, а процес аксіогенезу відбувається завдяки діалогічним механізмам смислородження і смислотрансформації. Розуміння і тлумачення аксіопсихіки не просто її відображає, але і творить.

Остання теза свідчить про можливість конструкціоністського (наративного) підходу до розв'язання проблем психології особистості. Однак це не скасовує телеологічності (аксіологічності) довільного постмодерністського повороту, при якому смислове свавілля або свідомо (суб'єктом) дозволяється заради «пеленгування» вірогідних шансів життєздійснення, або довільно-тенденційно реконструюється, щоб бути наново сконструйованим у перспективний життєвий сценарій, перевідкритий оптимістичний сенс особистісних втрат, інтуїтивно схоплений пасіонарний шанс в шерезі буденності тощо.

Та не тільки постмодерністські візії, випробовуючи, утверджують аксіопсихологію особистості. Сучасні здобутки соціобіо-

логії, когнітивної, еволюційної психології, інтеграційні тенденції в психології рис («Велика П'ятірка» Нормана, Кости, Мак-Крея та ін.), мотиваційні концепції, психосемантичні дослідження і т. д. виказують свою органічну спорідненість з аксіопсихологічними феноменами, оскільки мають те чи те відношення до онтологічно закоріненого, ціннісно запрограмованого й доцільно сфокусованого рівня суб'єктної реалізації. Відтак аксіологічна психологія особистості не є оригінальною концепцією, свого роду додатком до наявних персонологічних теорій, вона – закономірний вислід досвіду холістичного (системологічного) методологування, теоретизації та рефлексії над принципами конструювання різноманітних теорій особистості та їх базових постулатів, переосмислених під кутом зору дрейфу постнекласичної раціональності до універсалістського (пост-посмодерністського) світорозуміння.

Методологічний принцип телеологізму (доцільності) асоціюється з одним із різновидів причин, виділених ще Арістотелем, – цільовою причиною – і зазвичай трактується як модус принципу детермінізму. Водночас інтегративна, системотвірна сутність конструкту «особистість» серед інших іпостасей людського буття сьогодні потребує не так класичного тлумачення телеології особистості як іманентної ентелехії цілісного організму (В. Дільтей), зовнішньої, культурної доцільності феноменів об'єктивного духу (Е. Шпрангер), інтроцепції як інтегративного (комплементарного) зв'язку активних агентів доцільної взаємодії внутрішніх інтенцій з позаособистісними вимогами (В. Штерн), як опори на новітні здобутки філософії науки, здатні пролити світло на механізм появи і самопідтримки цільового стану особистості як інтегрального суб'єкта своїх висхідних (прогресивних, еволюційних) біо-психо-соціокультурно-духовних сходжень чи низхідних (регресивних, інволюційних) трансформацій.

Дослідження сучасної синергетики і теорії систем (А. Баблоянц, Г. Ніколіс, І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Хакен та ін.) переконливо доводять можливість і закономірність появи структурних новостворень вищого рівня організації матерії в єдності всіх її атрибутів

(простору, часу, руху, енергії та інформації) в неврівноважених середовищах. При цьому стохастичний характер детермінізму не скасовує телеологічного вектору змін: критично інтенсивний потік випадкових флуктуацій зупиняється високим порогом біфуркаційного переходу, за яким стоїть вплив сильнішого атрактора, що стає системотвірним чинником складнішого рівня організації вихідної структури.

Екстраполюючи ці положення на феномен особистості, відзначаємо ключову роль атрибуту «рух», що стягує воєдино енергоінформаційний хронотоп самоперетворень людини. Тут «рух», особистість як самодетермінований процес і центр (субстрат, за В. А. Ганzenом) саморозвитку є тією мезоструктурою, що забезпечує ціннісно-смысловий (телеологічний) резонанс між мікроструктурним (відносним та індивідуально-суб'єктним) та макроструктурним (мета- й абсолютно-суб'єктним) рівнями людського існування. Відтак аксіопсихічні феномени особистості виступають тими атрактивними фільтрами, які забезпечують злагоджену роботу смислоцільового переживання з гармонізації феноменологічного простору особистості в усіх його сегментах та іпостасях (індивід як біологічний організм, власне суб'єкт будь-якої предметної діяльності, особистість як соціальний індивід, тобто суб'єкт моральної за змістом і сумісної за формою діяльності, індивідуальність як суб'єкт культуротворчості, універсальність як утілення вищих духовних устремлінь людини) і в напрямі оптимального творчого пристосування до зовнішнього середовища. За цією логікою саме медіативна функція особистості сприяє утриманню телеологізму в якості провідного онтологічного принципу власне людського способу існування. З іншого боку, наявний і зворотний, відцентровий вплив особистості за типом дисипації на парціальні втілення людського потенціалу, що маніфестуються такими, приміром, феноменами, як: «виявитися в потрібному місці і в потрібний час», «скористатися нагодою», «вірити у правильність свого вибору», «покладатися на Бога», «чути голос сумління», «впіймати жар-птицю» тощо.

Отже, аплікація синергетичної парадигми і холистичного підходу на обґрунтування телеології особистості дозволяє по-новому представити її статус з позицій постнекласичного методологування, де центральне становище особистості у спектрі різноманітних суб'єктно-персонологічних проєкцій гарантовано функціями інформаційно-комунікативної медіації, енергетичної атракції, взаємного (кругового) ціннісно-цільового зв'язку в цілісному динамічному хронотопі людського існування, що знімає фактор хаотичних, реактивних, ситуативних поведінкових реакцій фактором свідомо і відповідально мотивованого вчинкування.

Представлене тут предметне ядро аксіопсихологічної персонології, метод та його складники – це своєрідний змістово-логічний каркас, напрямні «скелетні» (за висловом М. Коула) принципи, «будівельні риштування» або точки ціннісно-цільового «тяжіння», на які орієнтуються феномени спорідненої аксіопсихологічної модальності, досліджені на якому-завгодно концептуальному полі, але заново до- і переосмислені в запропонованому теоретико-методологічному форматі. Відрадно, що з'явилися й ґрунтовні експериментальні дослідження (див. підрозділ 10.1), які конкретизують і поглиблюють запропоновані концептуальні засади у прикладних галузях аксіопсихології, відбулося сім всеукраїнських (з міжнародною участю) семінарів на тему «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017), на яких дискутувалися, серед іншого, й обговорювані тут питання. Все це разом указує на те, ембріон з геномом «Аксіологічна психологія» прижився у лоні, принаймні вітчизняної, персонології. Маю надію, що він розвиватиметься успішно, як і належить розвиватися справді життєздатному, любовно виплеканому організмові.

ПОСТСКРИПТУМ

На завершення – коротко і діловито про плани і перспективи. Йдеться насамперед про впорядкування поняттєво-термінологічного апарату аксіологічної психології особистості та підготовку відповідного словника-довідника. Цьому заходу може передувати чергове видання однойменної монографії, оснащене предметним та іменним покажчиками.

Особливу увагу слід приділити валідації та впровадженню аксіопсихологічних практик у різні сфери суспільного і приватного життя, що імплементують принципи смислового резонансу, голономності, рекурентної (наскрізної) доцільності на різних рівнях функціонування особи як інтегрального суб'єкта життєздійснення.

Цей ескіз – не план для однієї людини, це – програмна мета для парадигмально об'єднаних аксіопсихологів. Лиш час висвітить результат його реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Введение в практическую психологию. Екатеринбург, 1995. 224 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. Москва, 1980. 335 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. Москва, 1977. 224 с.
4. Абульханова-Славская К. А. Категория субъекта в современной психологии. *Сучасна психологія в ціннісному вимірі* : матеріали Третіх Костюківських читань (20–22 грудня 1994 р.). В 2-х томах. Т. 1. Київ, 1994. С. 4–6.
5. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности. *Психология формирования и развития личности*. Москва, 1981. С. 19–44.
6. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва, 1991. 301 с.
7. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности. *Психологический журнал*. 1985. Т. 6. № 5. С. 3–18.
8. Агафонов А. Ю. Человек как смысловая модель мира. Прологомены к психологической теории смысла. Самара, 2000. 336 с.
9. Адлер А. Индивидуальная психология. *История зарубежной психологии (30–60-е гг. XX в.)* / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. Москва, 1986. С. 130–140.
10. Адлер А. Наука жить. Київ, 1997. 288 с.
11. Адлер Г. Лекции по аналитической психологии. Москва, Київ, 1996. 282 с.
12. Айви А. Е., Айви М. Б., Саймэк-Даунинг Л. Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники : практическое руководство. Москва, 1999. 487 с.

13. Академик Александр Асмолов: «Грядущий хам стал хамом нынешним». URL : <http://www.colta.ru/articles/society/4588> (дата звернення : 11.09.2015).
14. Акопов Г. В. Психология сознания: Вопросы методологии, теории и прикладных исследований. Москва, 2010. 272 с.
15. Акопов Г. В. Проблема сознания в современной психологии. *Методология и история психологии*. 2007. Том 2. Выпуск 3. С. 43–64.
16. Актуальні проблеми психології : Том 2. Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ, 2001. Вип. 1. 127 с.
17. Александров Ю. И. О «затухающих» парадигмах, телеологии, «каузализме» и особенностях отечественной науки. *Вопросы психологии*. 2005. № 5. С. 155–158.
18. Алексеев А. А. Мы-концепция как компонент индивидуального сознания. *Личность и сознание (проблемы развития)*: межвуз. сб. науч. тр. Ленинград, 1989. С. 58–75.
19. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5. № 5. С. 63–70.
20. Алексиевич С. А. Время секунд хэнд. Москва, 2016. 392 с.
21. Альберт Х. Трактат о критическом разуме. Москва, 2010. 264 с.
22. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : В 2-х т. Т. 1. Москва, 1980. 230 с.
23. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. Москва, 1977. 380 с.
24. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград, 1968. 336 с.
25. Андреев Д. Л. Роза мира. Москва, 1991. 478 с.
26. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление. Москва, 1988. 255 с.
27. Анохин П. К. Избранные труды: Философские аспекты функциональной системы. Москва, 1979. 400 с.
28. Аристотель. Сочинения. Т. 1. Москва, 1971. 550 с.

29. Арнц А., Г. Якоб. Схема-терапія: модель роботи з частками. Львів, 2014. 264 с.

30. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс. *Теория метафор* : сборник / вступлен. и сост. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. Москва, 1990. С. 5–32.

31. Аршава І. Ф., Знанецька О. М., Носенко Е. Л. Позитивність образу Я і психологічне благополуччя особистості : монографія. Дніпропетровськ, 2011. 134 с.

32. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирования личности. Москва, 1976. 158 с.

33. Асмолов А. Г., Братусь Б. С., Петровский В. А., Субботский Е. В., Хараш А. У. О смысловых образованиях личности. *Взаимодействие коллектива и личности в коммунистическом воспитании* : Тез. Таллин, 1979. С. 111–119.

34. Асмолов А. Г. Деятельность и установка. Москва, 1979. 150 с.

35. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования. Москва, 1989. 104 с.

36. Асмолов А. Г. Психология индивидуальности: Методологические основы развития личности в историко-эволюционном процессе. Москва, 1986. 96 с.

37. Асмолов А. Г. Психология личности. Москва, 1990. 367 с.

38. Асмолов А. Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа. Москва, 2001. 416 с.

39. Асмолов А. Г. Психология современности: вызовы неопределенности, сложности и разнообразия. *Психологические исследования*. 2015. № 8 (40), URL : <http://psystudy.ru> (дата звернення : 10.09.2017).

40. Асмолов А. Г., Шехтер Е. Д., Черноризов А. М. Историко-эволюционный синтез: взаимная помощь как фактор эволюции. *Вопросы психологии*. 2013. № 6. С. 3–13.

41. Ассаджоли Р. Психосинтез: терия и практика. Москва, 1994. 314 с.

42. Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід. Харків, 2008. 504 с.
43. Балл Г. До визначення засад раціогуманістичного підходу в методології психологічної науки. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 74–90.
44. Балл Г. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 25–53.
45. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Київ, Рівне, 2007. 172 с.
46. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 5. С. 7–18.
47. Барт Р. Мифологии. Москва, 1996. 312 с.
48. Бауэр Т. Психическое развитие младенца. Москва, 1985. 320 с.
49. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва, 1975. 504 с.
50. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. 424 с.
51. Бахтин М. М. К философии поступка. *Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984–1985*. Москва, 1986. С. 80–160.
52. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва, 1963. 363 с.
53. Безант А. Исследование сознания. Москва, 2002. 272 с.
54. Бэкон Ф. Новый органон Соч. : В 2 т. Т. 2. Москва, 1972.
55. Белинская Е. П. Изменчивость Я: кризис идентичности или кризис знания о ней? *Психологические исследования*. 2015. № 8 (40). URL : <http://psystudy.ru> (дата звернення : 07.09.2017).
56. Белявский И. Г. Лекции по исторической психологии. Одесса, 2004. 448 с.
57. Бергсон А. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 1. Москва, 1992. 336 с.

58. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). Москва, 1991. 446 с.
59. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. Москва, 1988. 400 с.
60. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва, 1986. 422 с.
61. Бессознательное. Природа. Функции. Методы исследования. В 4-х томах. Тбилиси, 1978– 985.
62. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ, 1995. 202 с.
63. Бех І. Д. Воля як вища психічна функція у розвитку особистості. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості*. Ч. 1. Р.З. Київ, 1994. С. 399–401.
64. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 130–137.
65. Бех І. Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «я» особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 9–21.
66. Бех И. Д. Психологические основы нравственного развития личности : автореф. дис... д-ра психол. наук. Київ, 1992. 42 с.
67. Библиотерапия. *Психотерапевтическая энциклопедия* / под ред. Б. Д. Карвасарского. Санкт-Петербург, 1998. С. 60–61.
68. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. Избранные статьи. Нидлмен Я. Критическое введение в экзистенциальный психоанализ. Москва, Київ, 1999. 336 с.
69. Блинова О. Є. Психологічні основи соціальної мобільності особистості : навч. посібник. Херсон, 2010. 230 с.
70. Блюм Г. Психоаналитические теории личности. Москва, 1996. 247 с.
71. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. Москва, 1978. 309 с.
72. Богданов В. А. Системологическое моделирование личности в социальной психологии. Ленинград, 1987. 143 с.
73. Богданов В. А. Социально-психологические свойства личности. Ленинград, 1983. 88 с.

74. Богданов В. А. Причинный и целевой подходы в развитии теории личности. *Вопросы психологии*. 1991. № 3. С. 45–53.
75. Боднар М. Б. Етнопсихологічні особливості самоактуалізації студентської молоді : монографія. Кременець, 2007. 196 с.
76. Бодрияр Ж. Символічний обмін і смерть. Львів, 2004. 376 с.
77. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва, 1968. 464 с.
78. Большой толковый психологический словарь. Т. 1 (А–О) / Ребер Артур. Москва, 2001. 592 с.
79. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика. Київ, 1997. 216 с.
80. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников : дис. в форме научн. докл. на соиск. учен. степ. д-ра психол. наук. Київ, 1992. 77 с.
81. Боуэн М. Духовность и личностно-центрированный подход. *Вопросы психологии*. 1992. № 3–4. С. 24–33.
82. Братусь Б. С. Аномалии личности. Москва, 1988. 301 с.
83. Братусь Б. С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века. *Вопросы психологии*. 1993. № 1. С. 6–13.
84. Братусь Б. С. Опыт обоснования гуманитарной психологии. *Вопросы психологии*. 1990. № 6. С. 9–17.
85. Братусь Б. С. Психологическое и нравственное пространство нормы. *Журнал практикующего психолога*. 1997. Вып. 3. С. 6–15.
86. Бреслав Г. М. Личность : учебн. пособие. Рига, 1987. 50 с.
87. Бреусенко-Кузнецов А. А. Опыт сказочничества. Динамика ценностно-смысловой сферы личности в условиях экзистенциального кризиса : монография. Київ, 2005. 386 с.
88. Брудный А. А. Психологическая герменевтика : учебн. пособие. Москва, 1998. 336 с.
89. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта. Москва, 1994. 109 с.
90. Брушлинский А. В. Проблема субъекта – главная в психологии. *Сучасна психологія в ціннісному вимірі* : матеріали Третіх

Костюківських читань (20-22 грудня 1994 р.). В 2-х томах. Т. 1. Київ, 1994. С. 23–29.

91. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке. *Психологический журнал*. 1991. Т. 12. № 6. С. 3–11.

92. Бубер М. Два образа веры / под. ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова. Москва, 1995. 464 с.

93. Буюева Л. П. Человек: деятельность и общение. Москва, 1978. 215 с.

94. Бурлачук Л. Ф., Грабская И. А., Кочарян А. С. Основы психотерапии. Київ, Москва, 1999. 320 с.

95. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Київ, 1989. 200 с.

96. Бутиріна М. В. Стереотипи масової свідомості: особливості формування та функціонування у медіа середовищі : монографія. Дніпропетровськ, 2009. 368 с.

97. Бутківська Т. В. Ціннісний вимір соціалізації учнів. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 130–137.

98. Буякас Т. М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов. *Вестник Московского университета*. 2000. № 1. Серия 14. Психология. С. 56–63.

99. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта. Санкт-Петербург, 2001. 304 с.

100. Валлон А. Истоки характера у ребенка. *Вопросы психологии*. 1990. № 5, 6.

101. Валлон А. Психическое развитие ребенка. Москва, 1967. 196 с.

102. Варій М. Й. Психологія особистості : навч. пос. Київ, 2008. 592 с.

103. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: анализ критических ситуаций. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 3. С. 90–101.

104. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии. Москва, 2003. 240 с.

105. Василюк Ф. Е. Методологический смысл психологического схизиса. *Вопросы психологии*. 1996. № 6. С. 25–40.
106. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования). Москва, 2005. 191 с.
107. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва, 1984. 200 с.
108. Василюк Ф. Е. Структура образа. *Вопросы психологии*. 1993. № 3. С. 5–19.
109. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. Київ, 2005. 492 с.
110. Ващенко І. В. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної особистості в контексті соціальних змін. *Психологія і особистість*. 2016. № 2 (10). Ч. 1. С. 116–127.
111. Вербер Б. Тайна богов. Москва, 2011. 592 с.
112. Веккер Л. М. Психика и реальность: Единая теория психических процессов. Москва, 2000. 685 с.
113. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти томах. Москва, 1982–1984.
114. Высшее сознание : сборник. Москва, 1995. 384 с.
115. Вишенський С. Руйнування місця. *Перевал*. 1994. № 1. С. 9.
116. Визгин В. П. Ментальность, менталитет. *Современная западная философия : словарь*. Москва, 1991. С. 176–177.
117. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. Москва, 1976. 143 с.
118. Виноградова Л. А. Интеллектуальный контроль как фактор преодоления эмоционально трудной ситуации. *Психологический журнал*. 2004. Т. 25. № 5. С. 21–28.
119. Вірна Ж. П. Аксиологія якості життя особистості. *Психологія особистості*. 2013. №1 (4). С. 104–112.
120. Вірна Ж. П. Життєві та професійні перспективи в структурі особистісної саморегуляції. *Психологія*. 2002. Вип. 15. С. 22–31.
121. Власова О. І., Ващенко І. В., Данилюк І. В., Щербина В. Л. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної осо-

бистості в контексті соціальних змін. *Психологія і особистість*. 2016. № 2(10). С. 116–127.

122. Вопросы саморазвития человека : междисциплинарный теоретико-методологический сборник / под ред. В. Данченко. Вып. 2. Київ, 1990. 146 с.

123. Воробьева Л. И. Гуманитарная психология: предмет и задачи. *Вопросы психологии*. 1995. № 2. С. 19–30.

124. Всемирная энциклопедия: Философия / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грищанов. Москва, Минск, 2001. 1312 с.

125. Гадамер Г. Истина і метод. Т. 1 : Герменевтика 1 : Основи філософської герменевтики. Київ, 2000. 464 с.

126. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. Москва, 1988. 704 с.

127. Гарбузов В. И. Практическая психотерапия. Санкт-Петербург, 1994. 160 с.

128. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. Ленинград, 1984. 176 с.

129. Гасюк М. Вплив фактору сімейного стану на суб'єктно-ціннісні особливості самоактуалізації жіноцтва. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 13–21.

130. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 3 : Философия духа. Москва, 1956. 367 с.

131. Гегель Г. Сочинения. Т. VIII. Москва, 1935.

132. Гейзінга Й. Homo Ludens. Київ, 1994. 250 с.

133. Гейко Є. В. Психологія цілісності особистості : монографія. Кропивницький, 2016. 384 с.

134. Герменевтика: история и современность : Критические очерки. Москва, 1995. 303 с.

135. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема. *Вопросы психологии*. 1988. № 2. С. 19–26.

136. Глазерсфельд Е. Вступ до радикального конструктивізму. *Філософська думка*. 2001. № 2. С. 33–58.

137. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Т. 1. Москва, 1996. 496 с.

138. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Т. 2. Москва, 1996. 396 с.
139. Голован В. П. Аксіопсихологічний потенціал гуманізації професійної підготовки соціальних педагогів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2006. 18 с.
140. Горбунова В.В. Психологія командотворення : Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія. Житомир, 2014. 380 с.
141. Гордеева Н. Д., Зинченко В. П. Функциональная структура действия. Москва, 1982. 208 с.
142. Горностай П. П., Васьковская С. В. Теория и практика психологического консультирования: проблемный подход. Київ, 1995. 128 с.
143. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. Київ, 2007. 312 с.
144. Грановская Р. М. Никольская И. М. Защита личности: психологические механизмы. Санкт-Петербург, 1999. 352 с.
145. Гребеньков Г. В., Поправко А. К. Ценность как элемент психологической структуры личности. *Сучасна психологія в ціннісному вимірі* : матеріали Третіх Костюківських читань (20–22 грудня 1994 р. В 2-х т. Т. 1. Київ, 1994. С. 163–164.
146. Грэхэм Л. Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе. Москва, 1991. 480 с.
147. Гриндер Д., Бэндлер Р. Структура магии. Москва, 1999. 516 с.
148. Грицанов А. А. Идеология. *Всемирная энциклопедия: Философия* / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. Москва, Минск, 2001. С. 386–388.
149. Гроф С. За пределами мозга. Москва, 1993. 504 с.
150. Гроф С. Области человеческого бессознательного. Москва, 1994. 278с.
151. Гуляс І. Розвиток перфекціоністських настанов у процесі професійної підготовки майбутніх практичних психологів. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 40–49.

152. Гуманістична психологія : антологія. Том I: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. Київ, 2001. 252 с.
153. Гусельцева М. С. Антропологическая оптика в психологии и гуманитаристике. *Вопросы психологии*. 2012. С. 3–18.
154. Гусельцева М. С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии. *Психологический журнал*, 2005. № 6. Т. 26. С. 5–15.
155. Гуссерль Е. Формальна і трансцендентальна логіка. Досвід критики логічного розуму. *Зарубіжна філософія ХХ століття* / за ред. Г. І. Волинки. Київ, 1993. С. 48–81.
156. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 1992. № 1. С. 22–23.
157. Давыдов В. В. О понятии личности в современной психологии. *Психологический журнал*. 1988. Т. 9. № 9. С. 22–32.
158. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. Москва, 1986. 240 с.
159. Девис Р. Ю. Техника творческого воображения. Київ, 1996. 112 с.
160. Денисенко Т. А. Герменевтико-феноменологический подход в психологии: принципы построения онтологии личности : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Москва, 2008. 29 с.
161. Джеймс М., Джонгвард Д. Рожденные выигрывать. Трансакционный анализ с гештальтупражнениями. Москва, 1995. 336 с.
162. Джонсон Д. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування. Київ, 2003. 288 с.
163. Дільтей В. Виникнення герменевтики. *Сучасна зарубіжна філософія. Течія і напрями*. Київ, 1996. С. 31–60.
164. Дильтей В. Описательная психология. Санкт-Петербург, 1996. 160 с.
165. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения : кн. для учителя и родителей. Москва, 1987. 207 с.

166. Додонов Б. И. О системе «личность». *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 36–45.
167. Докинз Р. Эгоистичный ген. Москва, 2013. 512 с.
168. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика : монографія. Київ, 2001. 334 с.
169. Донченко Е. А. Социетальная психика. Київ, 1994. 300 с.
170. Донченко Е. А. Фрактальная психология (доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). Київ, 2005. 323 с.
171. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва, 1997. 344 с.
172. Дробницкий О. Г. Понятие морали. Москва, 1974. 388 с.
173. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология. Санкт-Петербург, 2000. С. 269–284.
174. Дубовская Е. М. Транзитивность общества как фактор социализации личности. *Психологические исследования*. 2014. № 7 (36). URL : <http://psystudy.ru> (дата звернення : 03.09.2017).
175. Дугин А. Основы геополитики: геополитическое будущее России. Москва, 1997. 608 с.
176. Дюк І. Афінні фігури української поезії. *Перевал*. 1994. № 1. С. 18–19.
177. Дьяконов Г. В. Механізми діалогу і розвиток особистості. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості*. Ч. І. Р. 3. Київ, 1994. С. 440–442.
178. Эльконин Б. Д. Кризис детства и основания проектирования форм детского развития. *Вопросы психологии*. 1992. № 3–4. С. 7–13.
179. Эммонс Р. Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности. Москва, 2004. 416 с.
180. Энгельс Ф. Введение к английскому изданию «Развитие социализма от утопии к науке». Сочинения. 2-е изд. Т. 22. С. 294–320.
181. Энгельс Ф. Диалектика природы. Сочинения. 2-е изд. Т. 20. С. 339–626.

182. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. Київ, 2003. 503 с.
183. Эриксон Э. Детство и общество. Обнинск, 1993. 55 с.
184. Эстетика: информационный подход / ред. Ю. С. Зубов, В. М. Петров. Москва, 1997. 205 с.
185. Эстетика : словарь / под общ. ред. А. А. Беляева и др. Москва, 1989. 447 с.
186. Житарюк В. Аксіопсихологічні передумови розвитку моральності молодших школярів. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 50–58.
187. Загадка человеческого понимания / под общ. ред. А. А. Яковлева; сост. В. П. Филатов. Москва, 1991. 352 с.
188. Загородня О. В. Психологія художньо обдарованої особистості: гендерний аспект. Монографія. Київ, 2007. 264 с.
189. Заграй Л. Д. Молодіжна субкультура: гендерний досвід. Івано-Франківськ, 2012. 376 с.
190. Зайцева-Пушкаш И. А. Юнгианский взгляд на некоторые этносоциопсихологические и этнопсихиатрические явления в Украине. *Очерки этнической психиатрии* / под. ред. проф. В. П. Самохвалова. Симферополь, 2007. С. 203–237.
191. Залесский Г. Е. Психологические вопросы формирования убеждений. Москва, 1982. 120 с.
192. Засекіна Л. Феномен особистості у психосеміотичному дискурсі. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. Спеціальний випуск. 2008. С. 6–11.
193. Зеленін В. В. Культурно-антропологічні джерела психотехнологій сучасної інформаційно-психологічної війни. *Проблеми політичної психології* : зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 2 (16). С. 371–388.
194. Зеленский В. В. Аналитическая психология. Словарь (с английским и немецким эквивалентами). Санкт-Петербург, 1996. 324 с.
195. Зеличенко А. И. Психология духовности. Москва, 1996. 400 с.

196. Зинченко В. П. Культурно-историческая психология: опыт амплификации. *Вопросы психологии*. 1993. № 4. С. 15–19.
197. Зинченко В. П. Миры сознания и структура сознания. *Вопросы психологии*. 1991. № 2. С. 15–36.
198. Зинченко В. П., Моргунев Е. Б. Человек развивающийся. Очерки российской психологии. Москва, 1994. 304 с.
199. Зинченко В. П. Общество на пути к «человеку психологическому». *Вопросы психологии*. 2008. № 3. С. 3–10.
200. Зинченко В. П. От классической к органической психологии. *Вопросы психологии*. 1996. № 5. С. 7–20.
201. Зинченко В. П. От классической к органической психологии. *Вопросы психологии*. 1996. № 6. С. 6–25.
202. Зинченко В. П. Преходящие и вечные проблемы психологии. Рец. на кн. : Аткинсон Р. Л. и др. Введение в психологию. Санкт-Петербург, 2003. С. 649–662.
203. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама). *Вопросы психологии*. 1991. № 4. С. 126–138.
204. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама). *Вопросы психологии*. 1991. № 5. С. 139–151.
205. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама). *Вопросы психологии*. 1991. № 6. С. 117–130.
206. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама). *Вопросы психологии*. 1992. №№ 3–4. С. 50–60.
207. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама). *Вопросы психологии*. 1992. №№ 5–6. С. 44–53.
208. Знаков В. В. Психология понимания: Проблемы и перспективы. Москва, 2005. 448 с.
209. Знаков В. В. Теоретические основания психологии понимания многомерного мира человека. 2014. № 4. С. 16–29.
210. Знаков В. В. Ценности как проблема психологии человеческого бытия. *Ценностные основания психологической науки и психологии ценностей* / отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. Москва, 2008. С. 83–93.

211. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. Львів, 2004. 352 с.
212. Иванников В. А. К сущности волевого поведения. *Психологический журнал*. 1985. Т. 6. № 3. С. 47–55.
213. Иванников В. А. Потребности как жизненные задачи. *Вестник Моск. ун-та. Серия 14. Психология*. 1997. № 1. С. 14–22.
214. Иванько Л. И. Ценностно-нормативные механизмы регуляции. *Культурная деятельность: опыт социологического исследования*. Москва, 1981. С. 50–151.
215. Ігнатенко П. Р. Аксіологія виховання: від термінології до постановки проблеми. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 118–123.
216. Идея системности в современной психологии / под ред. В. А. Барабанщикова. Москва, 2005. 496 с.
217. Имедадзе И. В. Проблема полимотивации поведения. *Вопросы психологии*. 1984. № 6. С. 87–93.
218. Ильенков Э. В. Философия и культура. Москва, 1991. 464 с.
219. Ильин Е. П. Сущность и структура мотива. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 2. С. 27–41.
220. Ильин И. А. Собр. соч.: В 10 т. Т. 1. Москва, 1993.
221. Ильченко В. И., Шелюто В. М. Феномен сакрального в историко-культурном пространстве. Київ, 2002. 325 с.
222. Кабрин В. И. Транскомуникативные основания анализа ценностного мира человека. *Ценностные основания психологической науки и психологии ценностей* / отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. Москва, 2008. С. 94–122.
223. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. Москва, 1988. 319 с.
224. Каган М. С. О духовном (Опыт категориального анализа). *Вопросы философии*. 1985. № 9. С. 91–102.
225. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа). Москва, 1974. 328 с.
226. Калина Н. Ф. Основы психотерапии. Москва, Київ, 1997. 272 с.

227. Кант І. Сочинення в 6-ти томах. Т. 5. Москва, 1966.
228. Кант І. Сочинення в 6-ти томах. Т. 6. Москва, 1966.
229. Капрара Дж., Сервон Д. Психологія личности. Санкт-Петербург, 2003. 640 с.
230. Карвасарський Б. Д. Психотерапія. Москва, 1985. 304 с.
231. Карикаш В. І. Робота психотерапевта на п'яти мета-рівнях в Позитум-підході. *Позитум Україна: научно-практичний журнал*. 2007. № 1. С. 18–22.
232. Карпенко Є. В. Самоактуалізація і адаптація: від конфронтації до кооперації. Монографія. Івано-Франківськ, 2013. 272 с.
233. Карпенко З. С. Аксиометрика вчинку: модус самотворення *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С.90–97.
234. Карпенко З. С. Аксиопсихологічна культура особистості: узагальнення експериментальних артефактів. *Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток* / Колектив авторів. Суми, 2014. С. 90–104.
235. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія: онтологічне обґрунтування персонального життя. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*: Збірник наукових праць. Київ, 2010. С. 95–111.
236. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості. Івано-Франківськ, 2009. 512 с.
237. Карпенко З. С. Аксиопсихологічні ресурси професійно-особистісної самореалізації. *Особистісно-акмеологічні фактори впливу на самореалізацію індивідуальності у полікультурному світі*: монографія / за наук. редакцією І. М. Зварича. Чернівці, 2016. 83–91.
238. Карпенко З. С. Ампліфікація «Я» в контексті формування національної самосвідомості. *Ідея національного виховання в українській психологічній науці ХІХ–ХХ ст.*: Зб. статей і доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. Коломия, 1997. С. 299–301.
239. Карпенко З. С. Аксиопсихологічна реконструкція національно-визвольної боротьби у поетичній творчості Тараса Шевченка. *Тарас Шевченко і сучасна національна освіта*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 5–6 бе-

резня 2014 р.). *Психологія і суспільство*. Спецвипуск. 2014. С. 136–137.

240. Карпенко З. Аксіопсихологічне спростування деструктивних ідеологем тоталітарних соціумів. *Психологія особистості*. 2014. № 1 (5). С. 55–66.

241. Карпенко З. С. Аксіопсихологічні ресурси професійно-особистісної самореалізації. *Особистісно-акмеологічні фактори впливу на самореалізацію індивідуальності у полікультурному світі* : монографія / за наук. редакцією І. М. Зварича. Чернівці, 2016. С. 83–91.

242. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості. Київ, 1998. 220 с.

243. Карпенко З. С. Духовність як предмет аксіопсихологічних студій. *Духовність у становленні та розвитку особистості* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 9–11 жовтня 2014 р.). С. 274–282. URL : <http://lib.ru.if.ua/file/konfer/duh-8.pdf>.

244. Карпенко З. С. Бібліотерапія як засіб превентивного копіngu. *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика* : монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми, 2017. С. 440–456.

245. Карпенко З. С. Біологічне спричинення в контексті психологічної безпеки особистості. *Психологічна безпека особового складу силових структур та персоналу екстремальних професій* : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Україна, м. Харків, 18 листопада 2009 р.). Харків, 2009. С. 69–72.

246. Карпенко З. Видозміна критеріїв психічного здоров'я особистості в умовах транзитивного суспільства. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 жовтня 2017 року) / упор. Н. М. Бамбурак. Львів, 2017. С. 161–165.

247. Карпенко З. Візії спасіння. Івано-Франківськ, 1993.

248. Карпенко З. С. Гендерна специфіка ментальності (на матеріалі поетичної творчості). *Мова і культура*. Вип. 7. Т. 1. Київ, 2004. С. 312–317.

249. Карпенко З. С. Герменевтика психологічної практики. Київ, 2001. 160 с.

250. Карпенко З. С. Експеріментальна модель профілактики емоційної депривації в процесі становлення особистості. *Психологічна модель профілактики насилля і ворожості в суспільному і приватному житті* : тези доповідей учасників Круглого столу (Івано-Франківськ, 5 травня 2015 року) / редактор-упорядник З. С. Карпенко. Івано-Франківськ, 2015. С. 4–9.

251. Карпенко З. С. Експресивна психотехніка для дітей. Київ, 1997. 96 с.

252. Карпенко З. Епістемологічні модуси методологічної триангуляції в персонології. *Психологія особистості*. 2017. № 1 (8). С. 7–13.

253. Карпенко З. С. Ідея циклічності в історичній соціальній психології. *Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / за заг. редакцією Родіни Н. В., Альошина О. М., Кононенко О. І. 2 лютого – 2 березня 2017 р. Одеса, 2017. С. 5–9.

254. Карпенко З. С. Історичні модифікації принципу детермінізму в психологічній персонології. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 2008. Спеціальний випуск. Івано-Франківськ. С. 53–59.

255. Карпенко З. С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії*. Київ, 2006. С. 157–177.

256. Карпенко З. С. Медіаторно-евристичний потенціал аксіопсихології особистості в сучасному методологічному дискурсі. *Психологія особистості*. 2013. № 1(4). С. 68–77.

257. Карпенко З. С. Метафізика діалогу. Семантика мови і тексту : матеріали V міжнар. наук. конф. 30.09. – 02.10.96. Івано-Франківськ, 1996. С. 44–49.

258. Карпенко З. С. Методологічні ракурси психотерапевтичного дискурсу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*.

Серія 12. Психологічні науки : Зб. наукових праць. 2005. № 8 (32). С. 18–20.

260. Карпенко З. С., Мотрук Р. В. Етнокультурні чинники професійного самовизначення молоді Прикарпатського регіону. *Гірська школа українських Карпат.* 2013. № 8–9. С.164–168.

261. Карпенко З. С. Наративна психотерапія: філософія і технологія особистісного вибору. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки.* Вип. III. 2002. С. 147–150.

262. Карпенко З. Предмет і метод аксіопсихології особистості. *Психологія і суспільство.* 2008. № 1. С. 35–62.

263. Карпенко З. С. Провінціалізм як риторична фігура. *Актуальні проблеми сучасної провінціології : збірник тез і матеріалів наук.-практ. конференцій і семінарів за 2006–2009 рр.* Одеса, 2010. С. 124–125.

264. Карпенко З. С. Психокорекція розвитку дитини. Івано-Франківськ, 1994. 132 с.

265. Карпенко З. С. Психологические особенности самоопределения младших школьников : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 1989. 169 с.

266. Карпенко З. С. Психологічна концепція аксіогенезу невербальної експресії особи як чинник професійної підготовки вчителя. *Актуальні проблеми психологічної науки у вимірах сучасного освітнього простору : збірник наукових матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (15–16 травня 2014 року, м. Полтава) / за заг. ред. С. П. Яланської.* Полтава, 2014. С. 11–15.

267. Карпенко З. С. Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем як метод протидії маніпулятивним медіа-технологіям. *Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.].* Вип. 2 (16). Київ, 2015. С. 361–370.

268. Карпенко З. С. Феноменологія вчинку: до питання про реалізацію суб'єктного підходу в національній системі навчання і виховання. *Українознавство в педагогічному процесі освітніх*

установ: зб. статей / за ред. Р. Скульського та В. Костіва. Івано-Франківськ, 1997. С. 39–43.

269. Карпенко З. Феномен Небесної Сотні в контексті міфу про народження національного героя. *Український Євромайдан. Прикарпатський вимір* / за ред. М. Кугутяка. Івано-Франківськ, 2016. С. 634–640.

270. Карпенко З. С. Формування мобілізаційної готовності українського суспільства до протидії зовнішній агресії. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя* : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 19–20 лютого 2015 р.) / за ред. Кузікової С. Б., Щербакової І. М. та ін. Суми, 2015. С. 187–190.

271. Карпенко З. С. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Част. 2. Івано-Франківськ, 1996. С. 42–48.

272. Карпинский К. В. Конфликт ценностей как предпосылка смысложизненного кризиса в развитии личности. *Вопросы психологии*. 2013. № 1. С. 78–93.

273. Квіт С. Герменевтика стилю. Київ, 2011. 143 с.

274. Кенрик Д. Секс, убийство и смысл жизни. Санкт-Петербург, 2012. 224 с.

275. Керлот Х. Э. Словарь символов. Москва, 1994. 608 с.

276. Киричук О. В., Карпенко З. С. Метаморфози духу: До питання про предмет гуманітарної психології. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 4. С. 3–8.

277. Киричук О. В., Карпенко З. С. Рівні суб'єктності та індикатори духовності людини. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 3. С. 3–12.

278. Киричук О. В. Концепція організації навчально-виховного процесу у школі розвитку. *Рідна школа*. 1994. № 6. С. 3–6.

279. Киричук О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції. Київ, 1983. 136 с.

280. Кінан Е. Російські історичні міфи. Київ, 2001. 284 с.

281. Киссель М. А. Философский синтез А. Н. Уайтхеда (Вступительная статья) / Уайтхед А. Избранные работы по философии. Москва, 1990. С. 3–55.

282. Клименко В. Механізм творчості: руйнування і відродження функцій. *Психологія і суспільство*. 2001. № 2. 134–154 с.

283. Климишин О. І. Епістемологія особистості в християнській психології. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. Спеціальний випуск. Івано-Франківськ, 2008. С. 17–20.

284. Климишин О. Християнсько-психологічні основи розвитку духовності особистості. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 69–78.

285. Климчук В. О. Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації : монографія. Житомир, 2015. 290 с.

286. Клонингер С. Теории личности: познание человека. Санкт-Петербург, 2003. 423 с.

287. Ключко В. Е. Закономерности движения психологического познания: проблема ценностей и смысла в призме трансспективного анализа. *Ценностные основания психологической науки и психологии ценностей* / отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. Москва, 2008. С. 41–61.

288. Ковалев В. И. Личностное время и жизненный путь личности. *Психология личности и время жизни человека*. Черновцы, 1991. С. 62–66.

289. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности. Москва, 1988. 192 с.

290. Ковалев А. Г. Психология личности. Москва, 1970. 387 с.

291. Ковалев Г. А., Радзиховский И. А. Общение и проблема интериоризации. *Вопросы психологии*. 1985. № 1. С. 110–120.

292. Ковалев Г. А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия. *Вопросы психологии*. 1987. № 3. С. 41–49.

293. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека. Москва, 1984. 252 с.

294. Когутяк Н. Аксіопсихологічні механізми становлення автентичності особистості в період життєвої кризи. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 79–87.

295. Колга В. Проблемы личности: идеология и психология. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 141–147.

296. Колесников В. Н. Лекции по психологии индивидуальности. Москва, 1996. 224 с.

297. Колісник О. П. Діалог культур і саморозвиток особистості. *Сучасна психологія в ціннісному вимірі* : матеріали Третіх Костюківських читань (20-22 грудня 1994 р.). В 2-х томах. Т. 1. Київ, 1994. С. 186–187.

298. Колісник О. П. Духовний саморозвиток особистості : монографія. Луцьк, 2015. 476 с.

299. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія. Луцьк, 2007. 400 с.

300. Колісник О. П. Ступені духовності та психічні механізми саморозвитку особистості. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості*. Ч. 1. Р.З. Київ, 1994. С. 349–392.

301. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва, 1984. 335 с.

302. Кон И. С. Открытие «Я». Москва, 1978. 367 с.

303. Кон И. С. Чоловіки, які змінюються у мінливому світі. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2003. № 27. С. 7–48.

304. Коновальчук І. С. Ставлення до себе як суб'єкта учбової діяльності в молодшому шкільному віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 1992. 18 с.

305. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект). *Вопросы психологии*. 1995. № 1. С. 5–12.

306. Копьев А. Ф. Между свободой и необходимостью: к методологии краткосрочного психологического консультирования. *Вопросы психологии*. 1996. № 4. С. 44–54.

307. Копьев А. Ф. Психологическое консультирование: опыт диалогической интерпретации. *Вопросы психологии*. 1990. № 3. С. 17–25.

308. Кормило О. Емоційно-ціннісні чинники оптимізації учіння молодших школярів. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 88–98.

309. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии. Санкт-Петербург, 2006. 320 с.

310. Коссов Б. Б. Личность: актуальные проблемы системного подхода. *Вопросы психологии*. 1997. № 6. С. 58–68.

311. Костюк Г. С. Избранные психологические труды. Москва, 1988. 304 с.

312. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. Москва, 1997. 432 с.

313. Кочубейник О. М. Автентичність особистості у її життєвому світі. Київ, 2010. 272 с.

314. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. Москва, 1988. 479 с.

315. Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). Київ, 2013. 471 с.

316. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ, 2003. 240 с.

317. Крипнер С., де Карвало Р. Проблема метода в гуманистической психологии. *Психологический журнал*. 1993. № 2. С. 113–126.

318. Крюков А., Дебенко В. Імперська ідея в Московській державі наприкінці ХУ-ХУІ століть: ідеологія, політика, практика. Івано-Франківськ, 1997. 74 с.

319. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : монографія. Суми, 2012. 410 с.

320. Кузьменко В. П. Історичні цикли розвитку України та Росії в теорії їх соціально-економічного генезису. *Стратегічна панорама*. 2002. № 2. С. 177–192.

321. Кузьменко І. В. Саморозвиток дитини з точки зору суб'єктного підходу. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості*. Ч. І. Р. 3. Київ, 1994. С. 474–476.
322. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен – Львів, 1995. 164 с.
323. Лабунская В. А. Не язык тела, а язык души! Психология невербального выражения личности. Ростов н/Д, 2009. 344 с.
324. Ларіонова В. К. Етичні теорії російського інтуїтивізму (М. О. Лосського, С. Л. Франка) : монографія. Київ, 1997. 172 с.
325. Левит Л. З. Духовность как поиск, обнаружение и реализация внутренне-него потенциала. *Акмеология. Научно-практический журнал*. 2015. № 3. С. 103–104.
326. Лейбниц Г. В. Сочинения в 4-х томах. Т. 1. Москва, 1982. 636 с.
327. Лэйси Х. Свободна ли наука от ценностей? Ценности и научное понимание / под ред. В. А. Яковлева. Москва, 2008. 360 с.
328. Лэнгле А. Person: Экзистенциально-аналитическая теория личности. Москва, 2006. 159 с.
329. Лэндрет Г. Л. Игровая терапия: искусство отношений. Москва, 1994. 368 с.
330. Ленин В. И. О личности и воспитании. Москва, 1988. 286 с.
331. Ленин В. И. Философские тетради. Полн. собр. соч. Т. 29. 782 с.
332. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 1975. 304 с.
333. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. Москва, 1981. 584 с.
334. Леонтьев Д. А. Динамика смысловых процессов. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 6. С. 13–27.
335. Леонтьев Д. А. Значение и личностный смысл: две стороны одной медали. *Психологический журнал*. 1996. Т.17. № 5. С. 19–30.

336. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология.* 1997. № 1. С. 20–27.
337. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология.* 1996. № 4. С. 35–44.
338. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва, 2003. 487 с.
339. Леонтьев Д. А. Системно-смысловая природа мотива. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология.* 1993. № 2. С. 73–81.
340. Леонтьев Д. А. Структурная организация смысловой сферы личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 1988. 23 с.
341. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. *Вопросы философии.* 1996. № 4. С. 15–26.
342. Лессинг Г. Э. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии. Москва, 1957. 257 с.
343. Литвин-Кіндратюк С. Д. Трансформації духовності на тлі історичної ментальності та цінності харчування. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. Т. IX. Част. 5. Київ, 2007. С. 210–215.
344. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. Москва, 1986. 144 с.
345. Ліщинська О. А. Культурна психічна залежність особистості: передумови, чинники, механізми. Київ, 2008. 266 с.
346. Лойко С. Аэропорт. Главная книга про війну, якої не повинно було бути, і про героїв, які хотіли жити, але вмирали. Роман. Київ, 2015. 328 с.
347. Лозниця В. С. Психологія менеджменту. Київ, 2000. 512 с.
348. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва, 1984. 444 с.
349. Лосев А. Ф. Диалектика мифа. *Философия. Мифология. Культура.* Москва, 1991. С. 22–187.

350. Лосев А. Ф. Логика символа. *Философия. Мифология. Культура*. Москва, 1991. С. 247–255.
351. Лушин П. В. Психология личностного изменения. Кировоград, 2002. 360 с.
352. Мадди С. Р. Теории личности: сравнительный анализ. Санкт-Петербург, 2002. 539 с.
353. Мазилев В. А. Методологические проблемы психологии в начале XXI века. *Психологический журнал*. 2006. № 1. Т. 27. С. 23–34.
354. Майборода Д. В. Герменевтика. *Всемирная энциклопедия: Философия* / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. Москва, Минск, 2001. С. 229.
355. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості. Київ, 2007. 296 с.
356. Максименко С. Д. Основи генетичної психології. Київ, 1990. 240 с.
357. Максименко С. Д. Теоретичні засади психології особистості: генеза нужди. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Вип. 26. В 4-х томах. Том 1. Київ, 2005. С. 3–18.
358. Мала енциклопедія етнодержавництва / НАН України. Київ, 1996. 942 с.
359. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій : навч. посібник. Київ, 1996. 304 с.
360. Малкина-Пых И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы. Москва, 2010. 864 с.
361. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. Москва, 1992. 414 с.
362. Мамардашвили М. К. Наука и ценности: бесконечное и конечное. URL : <http://philosophy.ru/library/mmk/nauka.html> (дата звернення : 12.05.2018).
363. Маноха И. П. Человек и потенциал его бытия. Київ, 1995. 256 с.
364. Марсель Г. Быть и иметь. Новочеркасск, 1994. 159 с.
365. Маслоу А. Психология бытия. Москва, Київ, 1997. 304 с.

366. Маслоу А. Самоактуалізація. *Психологія личности. Тексты* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. Москва, 1982. С. 108–117.

367. Марцинковская Т. Д. Современная психология – вызовы транзитивности *Психологические исследования*. 2015. № 8 (42). URL : <http://psystudy.ru> (дата звернення : 12.07.2017).

368. Мелик-Пашаев А. А. Об источнике способности человека к художественному творчеству. *Вопросы психологии*. 1998. № 1. С. 76–82.

369. Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. Введение в экспериментальную психологию личности. Москва, 1985. 319 с.

370. Менегетти А. Введение в онтопсихологию. Пермь, 1993. 64 с.

371. Менегетти А. Мудрец и искусство жизни. Пермь, 1993. 76 с.

372. Менегетти А. Онтопсихологическая педагогика. Пермь, 1993. 76 с.

373. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. Москва, 1986. 254 с.

374. Мерлин В. С. Психология индивидуальности: Избр. психол. труды. Москва – Воронеж, 1996.

375. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. *Зарубіжна філософія ХХ століття* / за ред. Г. І. Волинки. Київ, 1993. С. 50–81.

376. Миллс Дж., Кроули Р. Терапевтические метафоры для детей и внутреннего ребенка. Москва, 1996. 144 с.

377. Миславский Ю. А. Психотерапевт или пастырь? (К проблеме соотношения теологической и гуманистической парадигм помощи личности). *Вопросы психологии*. 1992. № 3. С. 69–74.

378. Михайлов Ф. Т. Общественное сознание и самосознание индивида. Москва, 1990. 222 с.

379. Міхіна І. Терапевтична метафора як засіб розвитку творчих здібностей дошкільників у процесі їх аксіокорекції. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 109–118.

380. Міщина Л. П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості : монографія. Івано-Франківськ, 2014. 399 с.

381. Мицько В. М. Психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.

382. Можейко М. А. Мифология. *Всемирная энциклопедия: Философия* / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 644–647.

383. Моляко В. А., Кульчицкая Е. И., Литвинова Н. И., Черная Л. Г. Одаренность и ее выявление у детей в дошкольном возрасте : Методические рекомендации. Київ, 1993. 104 с.

384. Моргун В. Ф. Многомерная монистическая концепция развития личности. *Психологические проблемы индивидуальности*. Вып. 2 / под ред. Б. Ф. Ломова и др. Москва, 1984. С. 24–28.

385. Москалець В. П. Психологічний зміст духовності і духовність мистецтва. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості*. І част. 111 розд. Київ, 1994. С. 284–286.

386. Москалець В. П. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів, 1994. 120 с.

387. Москвичев С. Г. Проблемы мотивации в психологических исследованиях. Київ, 1975. 144 с.

388. Москвичов С. Г. Фактори мотивації в управлінні діяльністю та поведінкою : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 1995. 48 с.

389. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград, 1983. 240 с.

390. Музика О. Л. Суб'єктно-ціннісний аналіз особистісного росту. *Актуальні проблеми психології* : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. Т. 7. Вип. 5 Част. 2. Київ, 2005. С. 64–71.

391. Мунье Э. Манифест персонализма. Москва, 1999. 559 с.

392. Мусхелишвили Н. Л., Шрейдер Ю. А. Значение текста как внутренний образ. *Вопросы психологии*. 1997. № 3. С. 79–91.

393. Мясищев В. Н. Личность и неврозы. Ленинград, 1960. 426 с.
394. М'ясоїд П. Психологія розвитку як історична дисципліна (читаючи Володимира Роменця). Психологія і суспільство. 2006. № 2. С. 54–77.
395. Надирашвили Ш. Понятие установки в общей и социальной психологии. Тбилиси, 1974. 170 с.
396. Найдьонова Л. А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу : підручник. Кіровоград, 2013. 244 с.
397. Найман Э. Мастер-трейдинг: секретные материалы. Москва, 2002. С. 254–272.
398. Найссер У. Познание и реальность: Смысл и принципы когнитивной психологии. Москва, 1981. 230 с.
399. Назарук Н. Каузально-телеологічний формат профілактики «професійного вигорання» вчителя. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 119–128.
400. Налимов В. В., Дрогалина Ж. А. Вероятностная модель бессознательного. Бессознательное как проявление семантической вселенной. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5. № 6. С. 111–121.
401. Налимов В. В. На грани третьего тысячелетия. Москва, 1994. 70 с.
402. Наранхо К. Гештальт-теория. Отношение и практика атеоретического эмпиризма. Воронеж, 1995. 304 с.
403. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности. *Психологический журнал*. 1997. Т.18. № 5. С. 20–30.
404. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. Москва, 1988. 200 с.
405. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. Санкт-Петербург, 2000. 425 с.
406. Немов Р. С. Психология. Книга 1. Общие основы психологии. Москва, 1995.
407. Немов Р. С. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива. Москва, 1984. 200 с.

408. Нестайко О. В. Великі міфи імперії: втеча від власної ідентичності. Львів, 2003. 128 с.
409. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини. Київ, 1995. 336 с.
410. Никандров В. В. Методологические основы психологии : учебное пособие. Санкт-Петербург, 2008. 235 с.
411. Новохатько А. Г. К проблеме соотношения образа и самосознания. *Вопросы психологии*. 1992. № 1. С. 129–137.
412. Носенко Е. Л., Аршава І. Ф., Сучасні напрями зарубіжної психології особистості : підручник. Дніпропетровськ, 2010. 264 с.
413. Обозов Н. Н. Межличностные отношения. Ленинград, 1979. 151 с.
414. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. Москва, 1995. 360 с.
415. Общая психодиагностика. Основы психодиагностики, немедицинской психотерапии и психологического консультирования / под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. Москва, 1987. 304 с.
416. Общение и формирование личности школьника. Опыт экспериментального исследования / под ред. А. А. Бодалева, Р. Л. Кричевского. Москва, 1987. 152 с.
417. Огурцов А. П. Страстные споры о ценностно-нейтральной науке. Рец. на кн.: Лэйси Х. Свободна ли наука от ценностей? Ценности и научное понимание / под ред. В. А. Яковлева. Москва, 2008. С. 8–34.
418. Овчарова Р. В. Технологии практического психолога образования. Москва, 2000. 448 с.
419. Оклендер В. Окно в мир ребенка: Руководство по детской психотерапии. Москва, 1997. 336 с.
420. Орлов А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека. *Вопросы психологии*. 1995. № 2. С. 5–18.
421. Орлов А. Б., Хазанова М. А. Феномены эмпатии и конгруэнтности. *Вопросы психологии*. 1993. № 3. С. 68–73.

422. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры : сборник / вст. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журинской. Москва, 1990. С. 68–81.
423. Осадчий М. Більмо. Львів, 1993.
424. Осипова А. А. Общая психокоррекция. Москва, 2000. 512 с.
425. Основы психології : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ, 1995. 632 с.
426. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. Київ, 2005. 336 с.
427. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. Москва, 1986. 276 с.
428. Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті : колективна монографія / Чепа М.-Л. А., Мащенко В. Ф., Маценко Ж. М. Бугайова Н. М. та ін. ; за редакцією Чепи М.-Л. А. Кіровоград, 2013. 220 с.
429. Паркулаб О. Феноменологічний аналіз у віковому екзистенційному консультуванні та його аксіологічні акценти. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 129–137.
430. Пауэр Ф. К., Хиччинс Э., Кольберг Л. Подход Лоуренса Кольберга к нравственному воспитанию. *Психологический журнал*. 1992. № 3. С. 175–182.
431. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как психотерапевт. Москва, 1993. 332 с.
432. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. Москва, 1996. 464 с.
433. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов. Санкт-Петербург, 2004. 288 с.
434. Пезешкян Н. Торговец и попугай. Восточные истории и психотерапия. Москва, 1992. 240 с.
435. Пек М. С. Нехоженные тропы. Новая психология любви, традиционных ценностей и духовного роста. Москва, 1996. 301 с.
436. Петрасинський З. Пізнай себе. Київ, 1989. С. 42–54.
437. Первин Л., Джон О. Психология личности: Теории и исследования. Москва, 2001. 607 с.

438. Перлз Ф., П. Гудмен, Р. Хефферлин. Внутри и вне по- мойного ведра. Практикум по гештальттерапии. Санкт-Петербург, 1995. 448 с.

439. Петренко В. Ф. Базовые метафоры психологических теорий *Психологический журнал*. 2013. Т. 34. № 1. С. 121–131.

440. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания. Москва, 1988. 208 с.

441. Петровский А. В. Возможности и пути построения общепсихологической теории личности. *Вопросы психологии*. 1987. № 4. С. 30–44.

442. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва, 1982. 255 с.

443. Петровский А. В., Петровский В. А. Индивид и его потребность быть личностью. *Вопросы философии*. 1982. № 3. С. 44–53.

444. Петровский А. В. Понятие личности с позиции системного подхода. *Вопросы психологии*. 1981. № 1. С. 57–66.

445. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии. *Вопросы психологии*. 1984. № 4. С. 15–29.

446. Петровский А. В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности. *Вопросы психологии*. 1987. № 1. С. 15–26.

447. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности. Ростов-на-Дону, 1996. 512 с.

448. Петровский В. А. Принцип отраженной субъектности в психологическом исследовании личности. *Вопросы психологии*. 1985. № 4. С. 17–30.

449. Петрунько О. М. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіа середовищі : монографія. Полтава, 2010. 480 с.

450. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. Москва, 1994. 528 с.

451. Платонов К. К. Система психологии и теория отражения. Москва, 1982. 310 с.

452. Платонов К. К. Структура и развитие личности. Москва, 1986. 255 с.

453. Повякель Н. И. Регуляция профессионального мышления при реконструкции и децентрации конфликтов. *Журнал практикующего психолога*. 1998. № 4. С. 101–107.

454. Поддъяков А. Н. Неопределенность в решении комплексных проблем. *Человек в ситуации неопределенности* / под ред. А. К. Болотовой. Москва, 2007. С. 177–193.

455. Подшивайлова Л. І. Типологія особистісно-колективістського самовизначення студентів в умовах навчального процесу : автореф. ... дис. канд. психол. наук. Київ, 1993. 16 с.

456. Пономарев Я. А. Методологическое введение в психологию. Москва, 1983. 205 с.

457. Постнеклассические практики: опыт концептуализации / И. С. Добронравова, В. Г. Буданов, В. И. Моисеев и др.; под общ. ред. В. И. Аршинова, О. Н. Астафьевой. Санкт-Петербург, 2012. 535 с.

458. Почебут Л. Г. Межкультурная коммуникативная компетентность как выражение человеческих отношений. *Психологический журнал*. 2013. Т. 34. № 4. С. 5–15.

459. Практический справочник врача-психиатра / под ред. Г. Л. Воронцова и А. Э. Видренко. Київ, 1981. 192 с.

460. Прангишвили А. С., Бассин Ф. В., Шопин П. Б. Существует ли дилема «бессознательное или установка»? *Вопросы психологии*. 1984. № 6. С. 95–101.

461. Предмет и метод психологии: антология / под ред. Е. Б. Старовойтенко. Москва, 2005. 512 с.

462. Пригожин И. Порядок их хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; под. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Скачкова. Москва, 1986. 432 с.

463. Прилюк Ю. Д. Проблема общения в историческом материализме. Київ, 1985. 192 с.

464. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / упоряд. М. М. Пазяк; відп. ред. С. В. Мишанич. Київ, 1989. 480 с.

465. Приходько Ю. О. Генезис ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку : дис. ... докт. психол. наук. Київ, 1997. 427 с.

466. Причепій Є. М. Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля. Київ, 1971. 123 с.

467. Проблемы психологии личности: Советско-финнский симпозиум. Москва, 1982. 245 с.

468. Прокопів Л. Я. Особливості психологічної корекції гіперактивних дошкільників : автореф. ... дис. канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2016. 18 с.

469. Процюк С. Найзручніше. *Перевал*. 1994. № 1. С.10.

470. Психология общения. Энциклопедический словарь / под общ. ред. А. А. Бодалева. Москва, 2011. 600 с.

471. Психологическая теория коллектива / под ред. А. В. Петровского. Москва, 1979. 239 с.

472. Психологические исследования общения / отв. ред. Б. В. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко. Москва, 1985. 344 с.

473. Психологические проблемы социальной регуляции поведения. Москва, 1976. 368 с.

474. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова. Москва, 1983. 447 с.

475. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. Москва, 1996. 440 с.

476. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ, 1982. 216 с.

477. Психология XXI века : учебник для вузов / под. ред. В. Н. Дружинина. Москва, 2003. 863 с.

478. Психология и культура / под ред. Д. Мацумото. Санкт-Петербург, 2003. 718 с.

479. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ, 2001. 320 с.

480. Психология развивающейся личности / под ред. А. В. Петровского. Москва, 1987. 240 с.

481. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва, 1990. 495 с.

482. Психология формирования и развития личности / отв. ред. Л. И. Анцыферова. Москва, 1981. 365 с.

483. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б. Д. Карвасарского. Санкт-Петербург, 1998. 752 с.

484. Психотерапія – нова наука про людину / за ред. А. Пріца. Львів, 1998. 391 с.
485. Радзиховский Л. А. Диалог как единица анализа сознания. *Познание и общение*. Москва, 1988. С. 24–35.
486. Радзиховский Л. А. Проблема диалогизма сознания в трудах М. М. Бахтина. *Вопросы психологии*. 1985. № 6. С. 103–116.
487. Радчук Г. Аксіопсихологія вищої школи : монографія. Тернопіль, 2009. 415 с.
488. Радчук Г. Психологічні засади професійного аксіогенезу особистості. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 138–150.
489. Радчук Г. Феноменологічна рефлексія особистості в контексті розвивального освітнього середовища. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. Спеціальний випуск. Івано-Франківськ, 2008. С. 17–20.
490. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста / под ред. А. В. Запорожца, Я. З. Неверович. Москва, 1986. 176 с.
491. Разорина Л.М. К определению содержания понятия «Личность» в советской психологии. *Вопросы психологии*. 2005. № 1. С. 79–87.
492. Радьяр Д. Астрология личности: Представление астрологических понятий и идей в свете современной психологии и философии. Москва, 1991. 352 с.
493. Рассел Б. Історія західної філософії. Київ, 1995. 759 с.
494. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Т. 1 (М–О). Москва, 2001. 592 с.
495. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Т. 2 (П–Я). Москва, 2001. 560 с.
496. Ребрик С. Б. Примерьте «пиджачок» Вернера Эрхарда: прорыв в новое мышление, или новое видение себя. *Психологический журнал*. 1992. № 4. С. 105–110.
497. Резвицкий И. И. Личность. Индивидуальность. Общество: Проблема индивидуализации и ее социально-философский смысл. Москва, 1984. 141 с.

498. Рейнвальд Н. И. Психология личности. Москва, 1987. 141 с.
499. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і В. Лобовика. Київ, 1996. 392 с.
500. Репринцева Г. И. Коррекция эмоциональных и коммуникативных нарушений у детей и подростков методами игротерапии. *Вестник психосоц. и корр.-реабилит работы*. 1995. № 3. С. 45–53.
501. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології : навчальний посібник. Київ, 2006. 530 с.
502. Рыбаченко В. Ф. Экзистенциальное понимание свободной индивидуальности. *Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань (20-22 грудня 1994 р.)*. В 2-х томах. Т. 1. Київ, 1994. С. 79–85.
503. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. Москва, 1995. 416 с.
504. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение. *Теория метафоры: сборник / общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной*. Москва, 1990. С. 416–434.
505. Робер М.-А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. Москва, 1988. 256 с.
506. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании. Москва, 1995. 529 с.
507. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва, 1994. 480 с.
508. Роджерс К. Эмпатия. *Психология эмоций. Тексты / под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер*. Москва, 1984. С. 235–237.
509. Роджерс К. О групповой психотерапии. Москва, 1993. 224 с.
510. Роджерс К. Клиентоцентрированный / человекоцентрированный подход в психотерапии. *Вопросы психологии*. 2001. № 2. С. 48–58.
511. Роджерс Н. Путь к целостности: человекоцентрированная терапия на основе экспрессивных искусств. *Вопросы психологии*. 1995. № 1. С. 132–139.

512. Роджерс Н. Творчество как усиление себя. *Вопросы психологии*. 1990. № 1. С. 164–168.

513. Розин В. М. Введение в схемологию: Схемы в философии, культуре, науке, проектировании. Москва, 2011. 256 с.

514. Розин М. В. Психология судьбы: программирование или творчество? *Вопросы психологии*. 1992. № 1. С. 98–105.

515. Романкова Л.М. Моделювання конфліктних ситуацій як засіб оптимізації міжособистісних стосунків : автореф. ... канд. психол. наук. Рівне, 2002. 20 с.

516. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття. Київ, 1993. 568 с.

517. Ротенберг В. С., Бондаренко С. М. Мозг. Обучение. Здоровье. Москва, 1989. 239 с.

518. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Москва, 1957. 328 с.

519. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва, 1946. 704 с.

520. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва, 1973. 416 с.

521. Рувинский Л. И. Нравственное воспитание личности. Москва, 1981. 184 с.

522. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. Москва, 1993. 368 с.

523. Савелюк Н. Психологія розуміння релігійного дискурсу. Київ, 2017. 400 с.

524. Савчин М. В. Духовна парадигма психології : монографія. Київ, 2013. 252 с.

525. Савчин М. Методологеми психології : монографія. Київ, 2013. 224 с.

526. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ, 2001. 203 с.

527. Сагатовский В. Н. Социальное проектирование (к основам теории). *Прикладная этика и управление нравственным воспитанием*. Томск, 1980. С. 84–86.

528. Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. Москва, 1991. 366 с.
529. Сапа Н. В. Теорії циклів, криз та інновацій: теоретико-методологічний контекст. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2012. № 51. С. 258–269.
530. Самоукина Н. В. Игры в школе и дома: Психотехнические упражнения и коррекционные программы. Москва, 1995. 144 с.
531. Сандлер Дж., Дэр К., Холдер А. Пациент и психоаналитик: Основы психоаналитического процесса. Воронеж, 1993. 176 с.
532. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности : учебное пособие по спецкурсу. Свердловск, 1986. 142 с.
533. Свирепо О. А., Туманова О. С. Образ, символ, метафора в современной психотерапии. Москва, 2004. 270 с.
534. Селигман М. Новая позитивная психология : научный взгляд на счастье и смысл жизни. Москва, 2006. 368 с.
535. Семиліт М. В. Проектування життєвого шляху особистості: соціально-психологічний аналіз. Київ, 2013. 278 с.
536. Семиченко В. А. Психологія спілкування. Київ, 1998. 152 с.
537. Серый А. В., Яницкий М. С. Ценностно-смысловая сфера личности : учебное пособие. Кемерово, 1999. 92 с.
538. Сергиенко Е. А. Антиципация в раннем онтогенезе человека. Москва, 1992. 142 с.
539. Сімак А. Аксіопсихологічна детермінація копінг-поведінки підлітків-акцентуантів. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 159–168.
540. Симонов В. П. Сознание и сопереживанию. *Психологический журнал*. 1996. Т. 17. № 3. С. 3–8.
541. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. Київ, 1996. 176 с.
542. Слостенина Л. В. Проблема морального выбора в психологии. *Методологические и теоретические проблемы современной психологии*: сб. науч. тр. Москва, 1988. С. 214–222.

543. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Москва, 1995. 384 с.

544. Слободчиков В. И., Цукерман Г. А. Интегральная периодизация психического развития. *Вопросы психологии*. 1996. № 5. С. 38–50.

545. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. 5-е изд. Москва, 1983. 445 с.

546. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1977. 682 с.

547. Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії : Нариси, ст., інтерв'ю на теми політ та етніч. психології. Київ, 1998. 234 с.

548. Смирнова Е. О. Теория привязанности: концепции и эксперименты. *Вопросы психологии*. 1995. № 3. С. 139–150.

549. Смирнов С. Д. Методологические проблемы педагогической психологии в ракурсе постнеклассической рациональности. *Психологические исследования*. 2014. Т. 7, № 36. URL : <http://psystudy.ru> (дата звернення : 01.09.2017).

550. Смирнов С. Д. Методологический плюрализм и предмет психологии. *Вопросы психологии*. 2005. № 4. С. 3–8.

551. Смирнов С. Д. Методологические уроки концепции А. Н. Леонтьева. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 1993. № 2. С. 12–25.

552. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. Москва, 1985. 232 с.

553. Сметаняк В. Психологічні особливості ціннісного самовизначення особистості у ранній юності. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 177–183.

554. Смит Н. Современные системы психологии. Санкт-Петербург, 2003. 384 с.

555. Снегирева Т. В. Смысл и символ в проективном рисунке. *Вопросы психологии*. 1995. № 6. С. 20–32.

556. Современная западная философия : словарь / сост. В. С. Малахов, В. П. Филатов. Москва, 1991. 414 с.

557. Соковикова Э. Б. Методические приемы диагностики мотивации поведения младшего подростка. *Изучение личности школьника и коллектива класса*. Кишинев, 1987. С. 39–43.

558. Соколова Е. Е. Нетерпимость толерантных (Еще раз о монизме, плюрализме и дискуссиях о методологических ориентациях психологии). *Вопросы психологии*. 2008. № 3. С. 138–146.

559. Соколова Е. Е. Сознание действующее (К проблеме соотношения «сознания-образа» и «сознания-деятельности»). *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 1997. № 1. С. 43–57.

560. Соколова Е. Т. Бурлакова Н. С. К обоснованию метода диалогического анализа случая. *Вопросы психологии*. 1997. № 2. С. 61–76.

561. Соколова Е. Т. Нарциссизм как клинический и социокультурный феномен. *Вопросы психологии*. 2009. № 1. С. 67–80.

562. Соколова Е. Т. Феномен психологической защиты. *Вопросы психологии*. 2007. № 4. С. 66–79.

563. Соловьев В. С. Смысл любви / сост. В. А. Роменец. Київ, 1991. 64 с.

564. Сосланд А. И. Фундаментальная структура психотерапевтического метода или Как создать свою школу в психотерапии. Москва, 1999. 369 с.

565. Социальная психология / под ред. А. В. Петровского. Москва, 1987. 224 с.

566. Сливаковская А. С. Профилактика детских неврозов (комплексная психологическая коррекция). Москва, 1988. 200 с.

567. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. Москва, 1972. 303 с.

568. Станиславский К. С. Работа актера над собой. Собр. соч. в 8 т. Т. 3. Москва, 1995. С. 3–286.

569. Старовойтенко Е. Б. Введение в гуманитарную психологию. Київ, 1996. 80 с.

570. Старовойтенко Е. Б. Культурная психология личности : монография. Москва, 2007. 310 с.

571. Старовойтенко Е. Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. Москва, 2001. 544 с.

572. Степин В. С. История и философия науки : Учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. Москва, 2011. 423 с.

573. Степин В. С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция. Москва, 2000. 744 с.

574. Стивенс Дж. Приручи своих драконов: как обратить свои недостатки в достоинства. Санкт-Петербург, 1995. 336 с.

575. Столин В. В. Самосознание личности. Москва, 1983. 284 с.

576. Стринаглюк Л. Вільний бог. *Перевал*. 1994. № 1. С. 15.

577. Стюарт Я., Джойнс В. Современный трансактный анализ. Санкт-Петербург, 1996. 330 с.

578. Субботский Е. В. Личность. Три аспекта исследования. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 1987. № 3. С. 3–17.

579. Субботский Е. В. Ребенок открывает мир. Книга для воспитателей детского сада. Москва, 1991. 205 с.

580. Субботский Е. В. Строящееся сознание. Москва, 2007. 423 с.

581. Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. Москва, 1989. 398 с.

582. Сурожский Антоний. О самопознании. *Вопросы психологии*. 1994. № 5. С. 112–121.

583. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія : навч. посібник / упорядники В. В. Лях, В. С. Пазенюк. Київ, 1996. 428 с.

584. Таланов В. Л., Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога. Санкт-Петербург, 2003. 928 с.

585. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монография. Київ, 1996. 404 с.

586. Татенко В. А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 3. С. 23–34.

587. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. Київ, 2009. 288 с.

588. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Москва, 1987. 240 с.
589. Теории личности в западно-европейской и американской психологии. Хрестоматия по психологии личности. Самара, 1996. 480 с.
590. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: структурно-генетичний підхід : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 1994. 48 с.
591. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ, 2003. 376 с.
592. Титаренко Т. М., Кочубейник О. М., Черемних К. О. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія. Київ, 2014. 206 с.
593. Титаренко Т. М. Особистісні практики конструювання життя *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2013. Вип. 4. URL : <http://nbuv.gov.ua> (дата звернення : 16.04.2016).
594. Тихонова И. А. Педагогическое общение в школьной библиотеке: скрытые психологические возможности. *Вопросы психологии*. 2000. № 4. С. 120–123.
595. Тойнби А. Дж. Постижение истории : сборник. Москва, 1991. 736 с.
596. Томсон П. Самоучитель общения. Санкт-Петербург, 2000. 256 с.
597. Тоффлер Э. Третья волна. Москва, 2004. 781 с.
598. Турчин О. В. Експресивна психотехніка як засіб оптимізації навчання іноземної мови майбутніх психологів : автореф. ... дис. канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2017. 20 с.
599. Тулупов И. И., Шевандрин Н. И. Психоэстетика как метод исследования сферы выражения личности. *Вопросы психологии*. 2000. № 6. С. 49–56.
600. Тхостов А. Ш. Психология телесности. Москва, 2002. 287 с.
601. Уайтхед А. Избранные работы по философии. Москва, 1990. 717 с.

602. Узнадзе Д. К. Психологические исследования. Москва, 1966. 450 с.
603. Уилбер К. Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия. Москва, 2004. 412 с.
604. Урсано Р., Зонненберг С., Лазар С. Психодинамическая психотерапия. Москва, 1992. 158 с.
605. Ухтомский А. А. Из неопубликованного. *Психологический журнал*. 1994. Т. 15. № 2. С. 137–152.
606. Файзуллаев А.А. Принятие мотива личности. *Психологический журнал*. 1985. Т. 6. № 4. С. 87–96.
607. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе. Москва, 1989. 206 с.
608. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. Санкт-Петербург, 2001. 368 с.
609. Филонов Л. Б. Психологические аспекты установления контактов между людьми (методика контактного взаимодействия). Пущино, 1982. 40 с.
610. Фливиберг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества. *Вопросы философии*. 2001. № 2. С. 137–156.
611. Философский словарь. 4-е изд. / под ред. И.Т. Фролова. Москва, 1981. 445 с.
612. Флоренская Т. А. Диалог как метод психологии консультирования (духовно-ориентированный подход). *Психологический журнал*. 1994. Т. 15. № 5. С. 44–55.
613. Фомін В. М. Особа в умовах трансформації ціннісних орієнтацій українського суспільства. *Галицько-буковинський хронограф. Гуманітарний альманах*. 1997. № 1. С. 113–128.
614. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник. Москва, 1990. 368 с.
615. Франк С. Л. Духовные основы общества. Москва, 1992. 511 с.
616. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам /

общ. ред. и предисл. Ю. М. Забродин и В. И. Похилько. Москва, 1987. 136 с.

617. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. Москва, 1993. 144 с.

618. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. Москва, 1989. 456 с.

619. Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений / сост. науч. ред. авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. Москва, 1990. 448 с.

620. Фрейд З. Толкование сновидений. Київ, 1991. 384 с.

621. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. Санкт-Петербург, 2006. 704 с.

622. Фридман Дж., Комбс Дж. Конструирование иных реальностей: Истории и рассказы как терапия. Москва, 2001. 368 с.

623. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва, 1995. 256 с.

624. Фромм Э. Душа человека. Москва, 1992. 430 с.

625. Фуко М. Герменевтика субъекта. Санкт-Петербург, 2007. 680 с.

626. Фурман А. А. Психологія особистості: ціннісно-смісловий вимір : монографія. Одеса, Тернопіль, 2016. 312 с.

627. Фурман А. В. Ідея професійного методологування : монографія. Ялта – Тернопіль, 2008. 205 с.

628. Фурман А. В. Психокультура української ментальності. Тернопіль, 2002. 132 с.

629. Фурман А. В. Теорія освітньої діяльності як метасистема. *Психологія і суспільство*. 2002. № 3–4. С. 20–58.

630. Фурман А. Типологічний підхід у системі професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2006. № 2. С. 78–92.

631. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави: монографія. Луцьк, 2004. 276 с.

632. Хакен Г. Синергетика: иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах. Москва, 1985. 417 с.

633. Хакен Г., Хакен-Кроль М. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу. Москва, 2002. 272 с.

634. Хараши А. У. Социально-психологические механизмы коммуникативного воздействия : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 1983. 20 с.

635. Харламенкова Н. Е. Сущность и механизмы ценности Я. *Ценностные основания психологической науки и психологии ценностей* / отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. Москва, 2008. С.148–165.

636. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Т. 1. Москва, 1986. 408 с.

637. Хиллман Дж. Миф анализа: Три очерка по архетипической психологии. Москва, 2005. 352 с.

638. Хмелько В. А. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологического исследования. Київ, 1988. 279 с.

639. Холл К. С., Линдсей Г. Теории личности. Москва, 1997. 720 с.

640. Холодная М. А., Берестнева О. Г., Муратова Е. А. Структура стратегий совладания в юношеском возрасте (к проблеме валидности опросника «Юношеская копинг-шкала»). *Вопросы психологии*. 2007. № 4. С. 143–156.

641. Хомская Е. Д. О методологических проблемах современной психологии. *Вопросы психологии*. 1997. № 3. С. 112–125.

642. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. Москва, 1993. 480 с.

643. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследование и применение). Санкт-Петербург, 1997. 608 с.

644. Царев В. Е., Кузьмичева И. А. Психолого-педагогические принципы воспитания поступком в концентрации К. Оллпред. *Вопросы психологии*. 1988. № 6. С. 134–141.

645. Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського, упор. О. М. Павліченка. Київ, 1997. 224 с.

646. Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности. Тбилиси, 1984. 171 с.

647. Чамата П. Р. Вопросы самосознания личности в советской психологии. *Психологическая наука в СССР*. Т. 2. Москва, 1960. С. 91–109.

648. Человек и его символы / под ред. Ю. Г. Юнга. Санкт-Петербург, 1996. 454 с.

649. Чепелева Н. В. Психологія читання тексту студентами вузів. Київ, 1990. 100 с.

650. Черенщикова Д. Аксіокорекція педагогічного спілкування у вищих навчальних закладах засобами позитивної психотерапії. *Психологія особистості*. 2012. № 1 (3). С. 184–194.

651. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии. Москва, 1977. 144 с.

652. Чистякова М. И. Психогимнастика / под ред М. И. Буянова. Москва, 1990. 128 с.

653. Чудновский В. Э. К проблеме соотношения «внешнего» и «внутреннего» в психологии. *Психологический журнал*. 1993. Т. 14. № 5. С. 3–12.

654. Чудновский В. Э. Нравственная устойчивость личности: Психологическое исследование. Москва, 1984. 208 с.

655. Чуприкова Н. И. Психика и сознание как функция мозга. Москва, 1985. 200 с.

666. Шамне А. В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці : монографія. Київ, 2015. 488 с.

667. Шах И. Суфизм. Москва, 1994. 446 с.

668. Шаюк О. Психосутнісна характеристика толерантності в контексті аксіологічного підходу. *Вітакультурний млин: Методологічний альманах*. 2014. Модуль 16. С. 46–50.

669. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (психологические модели исследования). Київ, 2003. 152 с.

670. Швейцер А. Культура и этика. Москва, 1973. 343 с.

671. Шевченко Н. Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти : автореф. дис... д-ра психол. наук. Київ, 2006. 32 с.

672. Шелер М. Положення людини в космосі. *Зарубіжна філософія ХХ століття* / за ред. Г. І. Волинки. Київ, 1993. С. 146–152.

673. Шелер М. Сутність моральної особистості. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*. Київ, 1996. С. 10–30.

674. Шерозия А. Е. К проблеме сознания и бессознательного психологического. Т. 2. Тбилиси, 1973. 522 с.

675. Шимановский Д. С. Самосознание в структуре нравственной деятельности личности. *Вопросы философии*. 1984. № 3. С. 93–101.

676. Шмелев А. Г. психодиагностика личностных черт. Санкт-Петербург, 2002. 480 с.

677. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг : учебное пособие. Москва; Воронеж, 2004. 600 с.

678. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор. Москва, 1994. 128 с.

679. Шостром Э., Браммер Л. Терапевтическая психология. Основы консультирования и психотерапии. Санкт-Петербург, 2002. 624 с.

680. Шпрангер Э. Два вида психологии. *Хрестоматия по истории психологии* / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. Москва, 1980. С. 286–300.

681. Штангль А. Язык тела. Познание людей в профессиональной и обыденной жизни. Москва, 1988. 148 с.

682. Штерн В. Персоналистическая психология. *История зарубежной психологии: 30-60-е годы ХХ века. Тексты* / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. Москва, 1986. С. 186–198.

683. Шувалов А. В. Гуманитарно-антропологические основы теории психологического здоровья. *Вопросы психологии*. 2003. № 6. С. 18–33.

684. Шульженко О. Транспективний підхід і біографічний метод у навчанні шкільного курсу історії. *Психологія особистості*. 2014. № 1 (5). С. 195–202.

685. Шумский В. Б. Трансличностное начало индивидуальности. *Психология индивидуальности* / под научной ред. Е. Б. Старовойтенко, В. Д. Шадрикова. Москва. С. 332–355.
686. Шюц А. [Schutz A.] Избранное: мир, светящийся смыслом. Москва, 2004. 1056 с.
687. Щедровицький Г. Методологічна організація сфери психології. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 6–24
688. Щербаков В. С. Креаціоністський та еволюціоністський підходи до сутності психіки: онтопсихологічний аспект. *Сучасна психологія в ціннісному вимірі*: матеріали Третіх Костюювських читань (20–22 грудня 1994 р.). В 2-х томах. Т. 2. Київ, 1994. С. 126–128.
689. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. Москва – Київ, 1997. 384 с.
690. Юнг К. Г. Психология бессознательного. Москва, 1994. 513 с.
691. Юнг К. Г. Психологические типы. Санкт-Петербург, 1995. 715 с.
692. Юревич А. В. К проблеме базових компонентів національного менталітета. *Психологический журнал*. 2013. Т. 34. № 4. С. 89–100.
693. Юревич А. В. Перспективы парадигмального синтеза. *Вопросы психологии*. 2008. № 1. С. 3–15.
694. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ленинград, 1979. 264 с.
695. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей. Москва, 1984. 143 с.
696. Яланська С. П. Психологія творчості : навч. посіб. Полтава, 2014. 180 с.
697. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості : монографія. Одеса, 2013. 431 с.
698. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. Київ, 1993. 208 с.
699. Яценко Т. С. Динамика развития глубинной психокоррекции: теория и практика : монографія. Днепропетровск, 2015. 567 с.

700. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика. Київ, 2006. 382 с.
701. Allport G. W. *Pattern and Groth in Personality*. New York, 1964.
702. Antonenko P. D., Niederhauser D., S. 2010. The influence of leads on cognitive load and learning in a hypertext environment. *Comput Hum Behav* 26:140–50.
703. Atkinson J. W. *Personality, Motivation and Action : selected papers*. New York, 1983. 432 p.
704. Bandura A. Recycling misconceptions of self-efficiency. *Cognitive Therapy and Research*. 1984. № 8. P. 231–255.
705. Baumeister R. F. *Identity: Cultural change and the struggle for self*. New York, 1986.
706. Bernstein, D. P., Arntz, A., & de Vos, M. Schema focused therapy in forensic settings: theoretical model and recommendations for best clinical practice. *International Journal of Forensic Mental Health*. 2007. № 6. P. 169–183.
707. Blumenberg H. *Theorie der Lebenswelt*. Frankfurt am Main, 2010. 253 p.
708. Campbell D. T, Fiske. D. W. Convergent and discriminant validation by the multi-trait-multi-method matrix. *Psychological Bulletin*. 1959. № 56. P. 81–105.
709. Carr N. *The shallows: what the Internet is doing to our brains*. New York, 2011.
710. Cattel R. B. *Factor analysis: An introduction and manual for the psychologist and social scientist*. New York, 1961.
711. Choudhury S., McKinney K. A. Digital media, the developing brain and the interpretive plasticity of neuroplasticity. *Transcult Psychiatry* 2013. № 50. P. 192–215.
712. Deci E. L., Raun R. M. *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York, 1985.
713. Deci E. L., Raun R. M. A Self-Determination Theory Approach to Psychotherapy: The Motivational Basis for Effective Change. *Canadian Psychology*. 2008. Vol. 49 (3). P. 186–193.

714. Ellis Y., Daniels B., Jauregui A. The effect of multitasking on the grade performance of business students. *Res High Educ J.* 2010. № 8. P. 1–8.

715. Epstein S. Cognitive-Experiential Self-Theory of Personality. In: I. B. Weiner (Ed.), *Handbook of Psychology. New Jersey.* 2003. Vol. 5. P. 159–184.

716. Eysenck H. The structure of personality. New York, 1961.

717. Farrel J., Shaw I. Group Schema Therapy for Borderline Personality Disorder: A Step-by-Step Treatment Manufl with Patient Workbook. Sussex, 2012.

718. Fenichel O. The psychoanalytical theory of neurosis. New Vork, 1945.

719. Flick U. An Introduction to Qualitative Research. London, 1998. 528 p.

720. Frudenberg E., Lewis R. Teaching Coping to adolescents: when and to whom? *Amerikan Educational Research Journal, Fall.* 2000. Vol. 37. № 3. P. 727–745.

721. Frudenberg E., Lewis R. Adolescent coping styles and strategies: Is there functional and dysfunctional coping? *Austral. J. of Guidance and Counseling.* 1991. № 1. P. 35–43.

722. Gay P. Freud: A life for our time. New Vork, 1988.

723. Gendlin E.T. A Theory of Personality Change. *Personality Change / Ed. P. Worchel, D. Byrne.* New Vork, 1964. P. 100–148.

724. Gergen K.J. An Invitation to Social Construction. Thousand Oaks, CA, 2009. 200 p.

725. Harre R. Social Being. Oxford, 1979.

726. Hofstede Geert and Assciates. Masculinity and Femininity. The Taboo Dimension of National Cultures. Sage Publications, 1998. 219 p.

727. Karpenko Z. Axiopsychological refutation of totalitarian ideologisms in the era of globalization. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska.* 2015. Vol. 28. № 2. S. 59–70.

728. Karpenko Z. Psychological peculiarities of valuable self-determination of junior pupils. *Психологія особистості.* 2012. № 1 (3). С. 5–12.

729. Kelly G. A. The psychology of personal constructs. V. 1 and 2. New York, 1955.

730. Kohlberg L. Moral Stages and Moralization. In prep. Moral development and behavior. Ed. T. Lickona. New York, 1976.

731. Kuznekoff J. H., Titsworth S. The impact of mobile phone usage on student learning. *Commun Educ.* 2013. № 62. P. 233–52.

732. Lacan J. The Subversion of the Subject and the Dialectic of Desire in the Freudian Unconscious. *Ecrit A Selection.* New York, 1977.

733. Lee Ellis. Evidence of Neuroandrogenic etiology of sex roles from a combined analysis of human, non human primate and non-primate mammalian studies. *J. of Person individ. diff.* 1986. V. 7. № 4. P. 519–552.

734. Lee D. Valuing the self. Wat we can learn from other cultures. Prospect eights, II, 1986.

735. Loh K. K., Kanai R. Higher media multi-tasking activity is associated with smaller gray-matter density in the anterior cingulate cortex. *PLoS One.* 2014. 9:e106698.

736. Losoya S., Eisenberg N., Fabes R. A. Develomental issues in the study of coping. *International Journal of Behavioral Development.* 1998. № 22 (2). P. 231–237.

737. Maslow A. H. Religions, values and peak-experiences. New York, 1973.

738. Matuszewicz C. Psychologia wartosci. Warszawa-Poznan, 1975.

739. Minear M., Brasher F., McCurdy M., Lewis J., Younggren A. Working memory, fluid intelligence, and impulsiveness in heavy media multitaskers. *Psychon Bull Rev.* 2013. № 20.1274–1281.

740. Pedagogika i psychologia. Zagadnienia, pojecia, terminy / Opracowanie K. Janus. Warszawa, 2006. 203 s.

741. Penc j. Yystemowe zarzadzanie organizacja. Yzczytno, 2007. 535 s.

742. Pepper S. C. World hypotheses: A study in evidence. Berkeley, CA, 1942. Reviewed in: *Journal of the Experimental Analysis of Behavior.* 1988. Vol. 50 (1). P. 97–111.

743. Piaget S., Inhelder B. *La psychologie de l'enfant*. Paris, 1982.
744. Reichenbach H. *Experience and Prediction. An Analysis of the Structure of Knowledge*. Chicago, 1938.
745. Robson C. *Real world research: A resource for social scientists and practitioner-researchers*. 8th ed. Oxford, 1998. 404 p.
746. Rogers C. *A way of being*. USA, 1980.
747. Rokeach M. *The Nature of Human Values*. New York, 1973.
748. Rosen L. D., Mark Carrier L., Cheever N. A. 2013. Facebook and texting made me do it: media-induced task-switching while studying. *Comput Hum Behav*. 2013. № 29. 948–958.
749. Ryan R. M., Deci E. L. A Self-Determination Theory Approach to Psychotherapy: The Motivational Basis for Effective Change. *Canadian Psychology*. 2008. Vol. 49 (3). P. 186–193.
750. Schloeder B. *Soziale Werte und Wershaltungen*. Opladen, 1993.
751. Shotter J. *Socialmaccountability and selfhood*. Oxford, 1984.
752. Skinner B. F. Whatever happeend to psychology as the science of behavior. *American Psychologist*. 1987. № 42. P. 780–786.
753. Stepanski P. E. In *Freud's Shadow: Adler in context*. Hillsdale, New York, 1983.
754. Stevens R. *Erik Erikson: An introduction*. New York, 1983.
755. Stern D. N. *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. New York, 2000. 352 p.
756. Storm B. C, Stone S. M. Saving-enhanced memory: the benefits of saving on the learning and remembering of new information. *Psychol Sci*. 2015. № 26. P.182–188.
757. Ward A. F. Supernormal: how the Internet is changing our memories and our minds. *Psychol Inq*. 2013. № 24. P. 341–348.
758. Wolf M., Barzillai M. 2009. The importance of deep reading. *Edu Leadership*. 2009. № 66. 32–37.
759. Xing L., Yuan K., Bi Y, Yin J., Cai C., Feng D., and others. 2014. Reduced fiber integrity and cognitive control in adolescents with Internet gaming disorder. *Brain Res*. 2014. № 1586. P.109–117.

760. Yalom I. D. *Existential Psychotherapy*. 1980. № 4.

761. Young K. S. Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychol Behav*. 1998. № 1. P. 237–244.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Карпенко Зіновія Степанівна

АКСІОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Монографія

В авторській редакції

Головний редактор *Василь Головчак*
Комп'ютерна верстка *Віра Яремко*

На обкладинці використано фрагмент картини *Анастасії Баєвої*

Підписано до друку 27.09.2018 р.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 41,85.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman», Cambria.
Наклад 300. Зам. № 103.

Видавець
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С. Бандери, 1, тел.: 75-13-08.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006
Виготовлювач
підприємець Голіней О. М.
76000, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128,
тел.: (0342) 580 432, +38 066 481 66 01,
+38 050 540 30 64
e-mail:gsm1502@ukr.net